

HUGONIS GROTH
ANNOTATIONES

IN
NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN IV.

CONTINENS ANNOTATIONES

AD

IOHANNEM.

GRONINGAE,

Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.

MDCCLXXVIII.

ANNOTATIONES

IN EUANGELIUM

KATA IOANNHN

[SECUNDUM IOHANNEM].

Iohannes Bethsaidensis piscatoris filius, piscator et ipse, Legem quidem discere potuit puer, ut mos erat Hebraeis; caeterum nulla tinctus fuit aut Hebraica aut Graeca literatura, nisi si quid utriusque hausit iam maior natu in Asia, ubi eum maximam vitae partem ad senectutem summam produxisse, partim in Patmi exilio, partim ante et post id exilium Ephesi, vatis inter Veteres constat. Quare quicquid ei ad Apostolici muneris functionem fuit necessarium, supplevit Dei Spiritus, qui idem in rebus non necessariis solet ea relinquere cuique quae ei sunt propria. Hinc fit ut supra caeteros Apostolos magna sit in Iohannis dictione simplicitas, et sermo Graecus quidem, sed plane adumbratus ex Syriaco illius saeculi: hinc oratio adeo intercisa, tot copulativae coniunctiones, tot repetitiones vocum, quae per relativa minus frequentata Hebraeis et alia dicendi compendia vitari solent. Quod olim Alexandrum de amicis suis dixisse memorant, alium esse φιλαλέξανδρον [*amicum Alexandri*], alium φιλοβασιλέα [*amicum Regis*], patem ad duas Domini Iesu

Apostolos sic posse aptari, ut Petrum dicamus maxime φίλος [amicum Christi], Iohannem maxime φίλησούν [amicum Iesu]. Nam diversi huius in utroque affectus multa in Sacris Libris videmus vestigia: quod et Dominus respiciens illi quidem Ecclesiam praecipuo quodam modo, huic autem Matrem commendavit. De loco et tempore scriptionis dissentiunt auctores, aliis in Patmo scriptum hunc librum volentibus, aliis Ephesi, et aliis quidem triginta et quod excurrit, aliis vero sexaginta aut amplius post Christi in coelum evectionem annis. Causam post alios haec scribendi praecipuam tradunt omnes, ut veneno in Ecclesiam iam tum sparso auctoritate sua, quae apud omnes Christianum nomen profitentes non poterat non esse maxima, medicinam faceret. Qui autem errores in Ecclesias eius saeculi se insinuaverint, intelligi potest ex iis quae ad Matth. 24: 11 et ad Marc. 1: 4 diximus. Erant sub Christiano nomine Iudaizantes, de quibus non Paulus tantum, sed et hic noster in epistola prima et in Apocalypsi conqueritur. Erant Gnostici ex Cabala Iudaica et Pythagorae Platonisque schola philosophiam miscentes simplicitati Christianae, et de emanationibus Divinis earumque syzygiis et pleromatis, non ex Dei Spiritu, sed ex suis commentis quae vellent populo venditantes, vereque ambulantes in iis quae non viderant, ut dicitur Col. 2: 18, de quibus videnda quae diximus ad Matth. 24: 11. Erant et qui Iohannis Baptistae sectatores quam Iesu dici mallent, ad subterfugiendam crucem. His omnibus occurrendum videbat Iohannes, ne post futura aetas incerto opinionum fluctuaret; praecipue Gnosticis, qui inter suos Aeonas nominabant λόγον [verbum], item ζωήν [vitam], item μονογενῆ [unigenitum] et σωτήρα [salvatore]: quae omnia nomina etiam apud Proclum ad Platonis Timaeum et in Theologiae libris reperias: et alium rursus dicebant esse mundi Opificem, alium Christum, alium Iesum. Ostendit ergo Iohannes omnes istos titulos uni eidemque Iesu Christo congruere: quo fit ut illis nominibus Dominus noster non legatur insignitus apud alios Scriptores sacros, cum tamen de re idem tradiderint. Neque vero hoc tantum libro sed et in epistola et in Apocalypsi, λόγον nomen Christo diserte tribuit Iohannes.

hannes, et *μωϋσενῆ* vocat non initio tantum libri, idque iterato, sed et bis postea: et *ζωῆς* infra Iesus ipse se vocat. Caeteri Scriptores Euangeliorum satis habuerunt Christi Divinam naturam tacite indicare ex admirabili ipsius conceptione, ex infinita illa ac liberrima vi ad facienda miracula, ex introspectu cogitationum alienarum, ex his quae circa mortem, resurrectionem et adscensum in coelum acciderunt, ex promisso denique perpetuae praesentiae, mittendi Spiritus Sancti, remittendi peccata, iudicandi genus humanum. At Iohannes pro usu temporum et ipso initio Dei nomen ei assignandum et vim ex aeterno fonte manantem aperte tradendam existimavit. Neque tantum hoc modo, sed et expressa collatione eum Iohanni primum Baptistae, deinde Mosi, sed et Abrahamo praetulit. Haec cum scribendi praecipua fuisset causa, eadem opera voluit et de Christo narrare quae a caeteris, in tanta miraculorum et sermonum ipsius copia praetermissa fuerant, intactis ferme iis quae ab aliis tractata erant, nisi quatenus connexio aliquid eius exigebat. Praetermissorum autem pars maxima in tempus incidit quo Iohannes Baptista adhuc vivebat. Nam hinc ferme Iesu miraculorum historiam ordiuntur caeteri, quia eo tempore maior multitudo Iesum secuta est et factorum eius testis fuit.

CAPUT I.

1. *Ἐν ἀρχῇ, in principio*] Desumptum ex Graeco Geneseos, sicut vicissim Syrus ex Hebraeo hic posuit *בְּרִשִׁית*. Noto autem Scripturae loco verbum inde sumtum ex sententia illius loci intelligendum est. Mosi loci sententia haec est: *Cum primum creavit Deus coelum et terram, terra erat* etc., nam praeterita apud Hebraeos habent Gerundii etiam significationem. Tum vero mos est Hebraeis coeli et terrae nomine universum comprehendere, unde factum est ut et status vitae futurae significetur nomine novi coeli et novae terrae, 2 Petr. 3: 13, Apoc. 21: 1. Ergo *ἐν ἀρχῇ* est *cum primum rerum universitas coepit creari.*

¹Ηγ] *Iam tum erat.* Sic mos est Hebraeis aeternitatem populariter describere. Infra 17: 5, Δόξα ἣ εἶχον πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι [*Gloria quam habui priusquam mundus esset*]. Et Iustinus dixit, πρὸ τῶν ποιημάτων [*ante creaturas*], et alibi, πρὸ τοῦ ἑωσφόρου καὶ σελήνης [*ante luciferum et lunam*]. Prov. 8 Dei sapientia sic loquitur: *A saeculo habui principatum, a principio, iam ante terram: cum nondum essent voragines formata sum, cum nondum essent fontes aggravati aquis: antequam montes fundati essent, ante colles sum formata: adhuc non fecerat terram et plateas et praecipua pulverum orbis: cum praepararet coslos, ibi iam ego.* Iustinus alibi de Verbo hoc loquendi genus explicans: Προῦπήρξε πρὸ τῶν αἰώνων [*Exstitit ante saecula*]. Athenagoras: Ἐξ ἀρχῆς ὁ Θεὸς νοῦς αἰθδιος ὢν εἶχεν αὐτὸν ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον, αἰθδιος λογικὸς ὢν [*Ab initio Deus mens aeterna cum esset, ipsam in se habuit rationem, natura in perpetuum rationalis*]. Rabbi Eliezel: *Ante mundum creatum exstitit clemens et benignus Deus et nomen eius solum.*

Ὁ Λόγος, Verbum] Quia Moses scripserat, *Dixit Deus, Fiat lux, et facta est lux*, et ita de caeteris, hinc factum est, ut vim sive προβολήν aut ἀπόρροϊαν (has enim voces hac in re Christiani veteres usurpant) Dei illam qua res ex nihilo condit aliaque rara et eximia efficit, Hebraei appellarent דבר [*Verbum*], ut videre est Ps. 33: 6, 148: 8. Vide Maimoniden Duce dubitantium lib. I cap. 23 et 65 et 66. Chaldaei non illis tantum locis sed et aliis, ubi ea vox in Hebraeo non exstat, posuerunt מִדְבָּר. Exempla sunt innumera, sed ad rem maxime pertinet quod apud Esaiam est. 45: 12 in Hebraeo legitur, *Ego feci terram, et hominem super eam ego creavi*: in Chaldaeo est, *Ego in Verbo meo feci terram, et homines super eam creavi*. 48: 13 in Hebraeo legitur, *Manus mea fundavit terram*: in Chaldaeo, *Verbo meo fundavi terram*. Quos secutus Petrus Apostolas 2 Epist. 3: 5, Οὐρανὸν ἦσαν ἔκπαιλαι, καὶ γῆ ἐξ ὕδατος καὶ δι' ὕδατος συνεσῶσα τῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ [*Coeli erant prius, et terra de aqua et per aquam consistens Dei Verbo*]. Eandem vocem plurimis in locis usurpat idem Chaldaeus paraphrastes, ubi de miraculis, de Prophetia, aut singulari Dei auxilio sermo est:

est: maxime vero ubi in Hebraeo est *facies Dei, manus, oculus*. Ex veteribus Chaldaeorum libris Graeci citant, ἐξ οὗ λόγου καὶ ἥλιος καὶ σελήνη [*ex quo Verbo et sol et luna*]. Hinc sumpsit Orphicorum Scriptor:

Εἰς δὲ λόγον θεῖον σκέψας, τούτῳ προσέειπε,
 Ἰθύνων καρδίης νοερόν κύτος· εὖ δ' ἐπίβαινε
 Ἀτραπιτοῦ· μοῦνον δ' ἐσόρα κόσμοιο ἀνακτα·
 Εἰς ἐξ' αὐτοτελῆς, ἐνὸς ἔκγονα πάντα τέτυκται.
 [*Divinam spectans rationem pectus ad illam*
Dirige et ima animi semper praecordia, recta
Nec deflecte via: fictorem conspice mundi,
Unus is Aeternus; suntque omnia facta per unum].

Idem alibi αὐδὴν vocavit:

Αὐδὴν ὁρκίζω σε πατρός τῇ φθέγγετο πρόωγῃ
 Ἠνίκα κόσμον ἅπαντα ἐαῖς ἐφείχετο βονλαῖς.
 [*Per te illam adiuro vocem, quae prima parenti*
Edita, cum totum fundavit iussibus orbem].

Hunc secuti Heraclitus, apud quem hoc nomen eo sensu exstare notatum ab Amelio: Zeno laudatus a Tertulliano et Lactantio. Tertulliani verba sunt adversus Gentes: *Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est, Sermonem atque Rationem constat artificem videri universitatis. Hunc enim Zeno determinat facitorem, qui cuncta in dispositione formaverit. Locus Zenonis, quem respicit Tertullianus, erat in libro eius περὶ οὐσίας [de substantia], ut Laertius nos docet. Seneca Stoicos sequens rationem facientem vocat Epist. 65. E Platoniorum numero Amelius, sed quem saepe a scitis Platonicis ad barbaram Philosophiam deficere conqueritur Proclus, hunc Iohannis locum valde probabat, ut non tantum Eusebius notat in Praeparatione libro XI, sed et Augustinus pluribus locis, et contra Iulianum Cyrillus. Plutarchus δύναμιν Θεοῦ [*potentiam Dei*] vocat Symp. VIII, Ἀναθαρόω δὲ πάλιν αὐτοῦ Πλάτωνος ἀκούων πατέρα καὶ ποιητὴν τοῦ τε κόσμου καὶ τῶν ἄλλων γεννητῶν τὸν ἀγέννητον καὶ ἀίδιον Θεὸν ἀνομαζόντος, οὐ διὰ σπέρματος δὴ πού γενόμενον, ἄλλῃ δὲ δυνάμει τοῦ Θεοῦ, τῇ ὕλῃ γόνιμον ἀρχὴν ὑφ' ἧς ἔπαθε καὶ μετέβαλεν ἐντεκόντος [*Recipio tamen animum, audiens ab ipso Platone Deum non natum et aeternum nominari Patrem opificemque mundi et aliarum rerum natarum*];*

non sãne quod semine emittendo ista genuisset, sed alia quadam vi materiæ principium genitabile, quod affecerit et mutaverit eam, inseruisset]. Sic in expositione fidei facta a Gregorio Episcopo Neocaesariensi ὁ Λόγος dicitur δύναμις τῆς ὅλης κτίσεως ποιητικὴ [vis effectiva universae creationis]. Philo ad Platonica dogmata deflectens, cum sciret Platonem mundi exemplar Λόγον dici, eo sensu Λόγον et usurpavit ipse, et multis aliis usurpandi auctor fuit, et per eum ait conditam rerum universitatem; vocat et ὄνομα Θεοῦ [nomen Dei] et εἰκόνα [imaginem] et υἱὸν Θεοῦ [Filium Dei]. Reiicitur hic a Iohanne Gnosticorum figmentum, qui ἐκ τῆς προαρχῆς [ex primo principio] post multa saecula natum νοῦν [mentem] siebant. Deinde ex νοῦ natum μονογενῆ, et ab eo Λόγον. Vide Irenaeum initio.

Καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, et Verbum erat apud Deum] Παρὰ τῷ πατρὶ [apud Patrem], ut loquitur Ignatius ad Magnetas. Pro eodem Onkelos dixit, coram Domino. Nam Exod. 20: 19, ubi in Hebraeo est, *Ne loquatur nobiscum Deus*, ipse vertit, *Ne loquatur Dominus nobiscum per Verbum quod est coram Domino*. Sic Sapientia dicitur fuisse παρὰ τῷ Θεῷ [apud Deum] Prov. 8: 30, ubi Chaldaeus *ad latus eius*, id est, praesens ipsi, pro quo μετὰ τοῦ Θεοῦ dixit Graecus Sirachidae interpres 9: 9. Quem locum de lege Hebraei interpretantur. Sic Marc. 6: 3, πρὸς ἡμᾶς est παρ' ἡμῶν [apud nos]. Opponitur autem hoc ei quod infra dicitur ὁ Λόγος *in mundo fuisse, caro factus, spectatus*. Vult enim dicere ante eum fuisse inconspicuum. Dicitur enim Deus ἀόρατος [invisibilis] 1 Tim. 1: 17, et habitare lucem inaccesam 1 Tim. 6: 16. Idem indicat 1 Epist. 1: 2, καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη [et vita apparuit], et mox, ἥτις ἦν πρὸς τὸν πατέρα [quae erat apud Patrem], et Ephes. 3: 9. Sic infra 17: 5, παρὰ σοι [apud te]. Et cum dicit fuisse apud Patrem, ostendit contra Gnosticos non esse aliud pleroma τῆς προαρχῆς [primi Principii], aliud τοῦ Λόγου.

Καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος, et Deus erat Verbum] Censent Hebraei veteres et Christianorum primi quoties Angelus aliquis in sacris libris appellatur *אנ*, tunc non Angelum merum sed cui adfuerit ὁ Λόγος intelligi. Sic interpretatur Moses Gerundensis illud, *Nomen meum in eo est*, Exod.

Exod. 23: 21. Chaldaeus Paraphrastes Gen. 29: 20, *Eris Verbum Domini missi in Deum*. Et Ezech. 1: 24, *וַיִּהְיֶה* [vocem Omnipotentis], Septuaginta vertunt *φωνήν τοῦ Λόγου* [vocem Verbi]. Sed et apud Philonem *Λόγος* vocatur Θεοῦ nomine. Chalcidius ad Timaeum eo libro ubi doctrinam eminentem sectae sanctioris, id est Iudaicae, explicare se profitetur: *Et ratio Dei Deus est humanis rebus consulens, quae causa est hominibus bene beateque vivendi, si non concessum sibi munus a summo Deo negligant*. Tertullianus de eodem: *Hunc ex Deo prolatum didicimus et prolatione generatum, et ideo Filium Dei et Deum dictum ex unitate substantiae: nam et Deus spiritus. Etiam cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa, sed sol erit in radio, quia solis est radius, neo separatur substantia, sed extenditur*. Idem alibi: *Prolatum dicimus a Patre, non separatum*. Et adversus Praxeam: *Et nunquam separatus a Patre aut alius a Patre. Haec erit probola veritatis, custos unitatis qua prolatum dicimus Filium a Patre, sed non separatum*. Mox dicit: *Dispositione alium, non divisione alium*. Quod Tatiano dicitur, *γένοντι κατὰ μερισμὸν οὐ κατ' ἀποκοπήν* [factum est per divisionem non per abscissionem]: Iustino dicitur *ἄμνητος καὶ ἀχώριστος Πατρός δύναμις ὥστερ τὸ τοῦ ἡλίου φῶς* [individua et inseparabilis Patris potentia sicut solis lux]. Eidem *γεγεννημένος οὐ κατ' ἀποτομήν ὥστερ ἀπομεριζομένης τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας* [factus non per abscissionem quasi divisa Patris substantia]. Quae omnia, ut in rebus Divinis non possumus nisi balbutire, habent aliquid *ἄκυρον* [improprium], sed intelligenda *θεοπροκῶς* [prout Deo conveniunt]. Idem Iustinus Christum vocat Θεὸν ὄντα πρὸ αἰώνων [Deum qui existit ante saecula]. Theophilo dicitur Θεὸς ὁ Λόγος καὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ πεφυκώς [Deus Verbum et ex Deo natum]. *Εἰκόνα, χαρακτήρα, ἀπαύγασμα* [imaginem, characterem, splendorem] Apostolis auctoribus saepe vocant proximi scriptores: item *δύναμιν, σοφίαν* [potentiam, sapientiam] et si quid his simile. Tertullianus, *effigiem et personam Dei*. Vide quae nos ad Marc. 2: 7. Est autem loquendi genus huic nostro non dissimile 2 Cor. 3: 17.

2. Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν, hoc erat in prin-

cum in principio omnia per eum condidit ac disposuit]. Athenagoras: 'Ο Θεός πάντα διὰ τοῦ Λόγου πεποίηκε [*Deus omnia per Verbum fecit*]. Tatianus de eodem: Τοῦτον ἴσμεν τοῦ κόσμου τὴν ἀρχήν [*Hunc agnoscimus mundi principium*]. Theophilus: 'Ο Λόγος αὐτοῦ δι' οὗ τὰ πάντα πεποίηκε [*Verbum ipsius per quod omnia fecit*]. Irenaeus: *Verbum Dei per quem facta sunt omnia*. Tertullianus *Adversus Haereticos*: *Unum omnino Deum esse, nec alium praeter mundi conditorem, qui universa ex nihilo produxerit per Verbum suum primo omnium emissum*. *Adversus Praxeam*: *Omnia per Sermonem sunt facta*. Saepissime autem in Sacris Literis διὰ illud τῷ Λόγῳ tribuitur, ut ipsi Deo Parenti non adimatur creatio. Et sic sumendum id quod initio Geneseos est apud Paraphrasten Hierosolymitanum בְּחָכְמָה [*in sapientia*] et quod apud Philonem est Allegoriis: *Σκιά δὲ Θεοῦ ὁ Λόγος αὐτοῦ ἐστίν ὃ καθάπερ ὄργανον προσχησάμενος ἐκσμοποίησε* [*Umbra Dei Verbum ipsius est, quo veluti instrumento usus mundum fabricavit*]. Et de Caino: Ὁργανον δὲ Λόγον Θεοῦ, δι' οὗ κατεσκευάσθη [*Instrumentum vero Verbum Dei, per quod praeparatus est*], mundus scilicet. Tertullianus quoque *instrumentum* dixit, intelligens non *extraneum sed connaturale*, alibi et *ministerium*. Iustino dicitur ὑπηρέτης τοῦ ποιητοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ [*minister opificis omnium Dei*] saepius, Theophilo ὑπουργός [*adiutor*], Origeni Θεοῦ διάκονος [*Dei minister*]. Sic Latini et *Verbum* et *Spiritus* vocant *membra, pignora, instrumenta Dei*.

Καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν, et sine ipso factum est nihil quod factum est] Ubi omnem exceptionem remove-re volunt Sacrae Literae, id quod affirmarunt explicant oppositi negatione, Esai. 38: 1, 39: 4, Ier. 42: 4, infra commate 20 et 1 Epist. 1: 5. Id autem hic ideo factum, ut in iis quae per Verbum sunt condita, intelligerentur etiam ea quae conspicua nobis non sunt, Col. 1: 16, etiam οἱ αἰῶνες [*saecula*] Hebr. 1: 2, contra Gnosticos: nam illi alium volebant esse opificem eorum quae cernimus τὸν δημιουργόν [*mundi creatorem*], alios rerum inadspectabilium in suo quemque pleromate. Nihil ergo praeter ipsum Deum ab operibus Verbi excipitur. Est autem χωρὶς hic oppositum illi διὰ quod ante-

ces-

cóssit. Irenaeus: *Ex omnibus autem nihil substractum est, sed omnia per ipsum fecit Pater, sive visibilia, sive invisibilia, sive intelligibilia, sive temporalia propter quandam dispositionem, sive sempiterna.* Est et in eo Hebraismus quod οὐδὲ ἐν nec una res ponitur pro nulla, ut Ps. 139: 16. Sic et 1 Macc. 7: 46.

4. Ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, in ipso vita erat] Saepissime sancti Scriptores Novi Federis redemptionem humani generis conferunt creationi, imo et praeferunt, ideoque novam creationem vocant 2 Cor. 5: 17, Gal. 6: 15. Iustinus: Χριστὸς πρωτότοκος πάσης κτίσεως ὢν, καὶ ἀρχὴ πάντων ἄλλου γένους γέγονεν τοῦ ἀναγεννηθέντος ὑπ' αὐτοῦ [*Christus primogenitus cum esset omnis creaturae, alterius rursus generis principium factus est, eius, inquam, quod ab eo regeneratum est*]. Irenaeus III, 11, *Significans quoniam per Verbum, per quod Deus perfecit conditionem, in hoc et salutem his qui in conditione sunt praestitit hominibus.* Sic et Rabbi Lakisch adductus in Bereschot Rabba ad locum initio Geneseos ubi Spiritus Dei nominatur ait, *Hic est Spiritus Regis Messiae.* Hoc et Iohannes spectat cum eidem Λόγῳ utrumque tribuit, sicut et fine Apocalypsis in descriptione Mundi novi, vocabula usurpat desumta ex primae creationis historia. Quare vitam hic cave aliam accipias quam vitam aeternam. Sic infra Christus de Patre: Ἐδωκε τῷ υἱῷ ἔχειν ζωὴν ἐν ἑαυτῷ [*Dedit Filio habere vitam in se ipso*]. In Epist. prima 5: 11, Ζωὴν αἰώνιον ἔδωκεν ἡμῖν ὁ Θεὸς καὶ αὕτη ζωὴ ἐν τῷ υἱῷ αὐτοῦ ἐστὶ [*Vitam aeternam dedit nobis Deus: et haec vita in Filio eius est*]. Neque mireris haec ad Λόγον iam carnem factum pertinere, cum tanto post dicat Λόγον carnem esse factum. Nam et quod dicitur in mundo fuisse itidem ad hoc tempus pertinet. Itaque illud ultimum tacite hic praesupponitur, tanquam omnibus notum: mox occasione data explicatur. Et in hoc dissertandi genere ordinem superstitiose exigere, id vero est nodum quaerere in scirpo. Scripta sunt haec talia pro impetu, non praemeditato dispositu. Dicitur autem ἐν τῷ Λόγῳ vitam fuisse quia per τὸν Λόγον eius adipiscendae ratio apertissime revelata est. Simile loquendi genus Act. 4: 12. Simul destruitur Gnosticorum figmentum, aliam Dei

Dei emanationem esse *Λόγον*, aliam *ζωήν*. Proprium Iohanni est Christum *Λόγον* vocare Apoc. 19: 13, 1 Epist. 1: 1 et 5: 7.

Καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων, et vita erat lux hominum] Non apud Latinos tantum et Graecos, sed et apud Hebraeos coniungi solent *lux* et *vita*, ut Ps. 36: 10. Sensus autem hic est, cognitionem illam vitae aeternae et de eius adipiscendae ratione, lucem quandam esse ad quam homines gressus suos tuto dirigere possint et debeant. Sic infra 11: 10, *Si quis de die ambulat, non offendit: si quis noctu ambulat, offendit.* 12: 35, *Lux vobiscum est: ambulate dum lucem habetis.* Eph. 5: 8, *Ut filii lucis ambulate.* Hic ipse in Epist. prima 1: 7, *Si in luce ambulamus, sicut ipse est in luce.* Et Apoc. 21: 24, *In luce eius ambulabunt.* Vide quae notavimus ad Luc. 1: 79. Platonici ἐκ Λόγου φῶς τὸ νοητὸν [*ex Verbo lumen intelligibile*], ut videre est apud Philonem De opificio mundi. Platonicos sequebantur Gnostici. Iohannes ostendit omnia haec nomina in Christum unum convenire.

5. *Καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, et lux in tenebris lucet*] Quasi dicat: Ideo lux afferri solet, ut tenebrae illuminentur: quod et huic luci contigit. Sant autem hic tenebrae *homines peccatores* nullam certam habentes vitae dirigendae regulam. Sic Eph. 5: 8, *Fuistis olim tenebrae: nunc autem lux estis.* Alludi videtur ad locum Esai. 9: 2.

Καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ οὐ κατέλαβεν, et tenebrae eam non comprehenderunt] Indefinite enuntiatur quod maximae parti convenit. Magna pars hominum peccatorum Lucis beneficio uti noluit, ideo quod peccata ipsis nimium al-lubescerent; ut infra 3: 20. Est autem hic *καταλαμβάνειν fructum rei consequi*. Sic de cognitione Legis Eccl. 15: 7, *οὐ μὴ καταλήφονται αὐτὴν ἄνθρωποι ἄσύνετοι [homines stulti non apprehendent eam]*. Et eodem libro 27: 8 de iustitia, *ἐὰν διώκῃς τὸ δίκαιον, καταλήψῃ αὐτὸ [si sequaris iustitiam, apprehendes eam]*. Sic et Rom. 9: 30, *κατέλαβε δικαιοσύνην [apprehenderunt iustitiam]*.

6. *Ἐγένετο*] *Exstitit*: illis scilicet temporibus de quibus nos constat agere: ut sumi solet Hebraeorum *וַיְהִי* [*et fuit*].

"Av-

* *Ἄνθρωπος, homo*] Non *Ἄγγελος*, non Angelus, sed quod de Christo falso Ebionaei et alii dicebant, *ψιλὸς ἄνθρωπος* [*nudus homo*], quanquam eximiis Spiritus Sancti donatibus donatus.

* *Ἀπεσταλμένος παρὰ Θεοῦ, missus a Deo*] Alludit ad locum Malachiae, *Ἴδου ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου* [*Ecce ego mitto Angelum meum*]. Vide Matth. 11: 10 et Marc. 1: 2, Luc. 7: 27. Mittuntur Prophetæ, cum mandatum a Deo accipiant.

* *Ὄνομα αὐτοῦ Ἰωάννης*] ἢ [*illi*] pro relativo ponere Hebraeorum est. Usitatum fuerat, *Cui nomen Iohannis*.

7. *Οὗτος ἦλθεν εἰς μαρτυρίαν, ἵνα μαρτυρήσῃ*, hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet] Et hoc Hebraeorum, coniungere verbalia cum verbis. Tacite significat idoneum fuisse testem, praenuntiatum a Vatibus, non sine miraculo conceptum, vitae austeritate nobilem, libertatis tantæ, ut nec Regi parceret.

Περὶ τοῦ φωτός, de luce] Sic *μαρτυρίαν περὶ ἐμοῦ* [*testimonium de me*] legimus Act. 22: 18. Hoc vult quod postea explicabit, Iohannem Baptistam Iesu testimonium hoc prae-buisse, ipsum esse Christum, ac proinde eximiam illam lucem.

Δι' αὐτοῦ, per illam] Nempe τοῦ φωτός [*lucem*], in Deum scilicet.

8. *Τὸ φῶς, lux*] Illa eximia lux promissa per Prophetas, ut Esai. 49: 6. Vide ad Luc. 2: 32.

9. *Ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει*, erat lux vera, quæ illuminat] Ubi subiectum alterius est generis quam praedicatum, ibi relativa aut demonstrativa modo hoc, modo illo genere ponuntur, ut,

*Sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
Hoc opus, hic labor est.*

Nam naturalis constructio fuerat: *hoc*, scilicet *evadere, labor est*. Ita quod hic legimus perinde est quasi dictum esset: *Ille vere lux erat, per quem non pauci, sed totum genus humanum illuminatur. Verum* autem dicitur etiam de his quæ figurate alicui competunt, ut *Christus vera vitis* infra 15: 1. *Caro eius vere cibus* infra 6: 55. *Panis verus ex coelo* infra 6: 32. *Sic bona spiritualia verus mammona* Luc. 16: 12. *Coelum verum tabernaculum*

lum Hebr. 8: 2. *Lux autem vera est lux eximia, excellentissima, ut et 1 Epist. 2: 8.*

Πάντα ἄνθρωπον, omnem hominem] Christus dicitur fecisse quod fieri iussit et per Apostolos fecit. Sic Eph. 2: 17, *Ἐλθὼν εὐηγγελίσατο εἰρήνην ὑμῖν τοῖς μακρὰν* [*Veniens euangelium pacis annuntiavit vobis qui procul fuistis*]. Opponitur autem hic tacite Iesus Mosi et Prophetis aliis qui uni tantum populo profuerunt.

Ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, venientem in mundum] Valde mihi se probat expositio quae apud Cyrillum et Augustinum exstat, ut hoc *ἐρχόμενον* referatur ad τὸ φῶς. Nam plane eodem modo infra 3: 19, τὸ φῶς ἐλήλυθεν εἰς τὸν κόσμον, *lux venit in mundum*. Et ipse Christus 12: 46, *ἐγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα* [*ego lux in mundum veni*]. Et infra de se 18: 37, *εἰς τοῦτο ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον, ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ* [*ideo veni in mundum, ut testimonium perhibeam veritati*]. Est autem hic *ἐρχεσθαι εἰς τὸν κόσμον* non *nasci* (distinguuntur enim haec dno 18: 37), sed *nomine Dei hominibus apparere*. Sic infra 6: 14, ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον [*Propheta qui venturus est in mundum*], et Christus se a Patre missum dicit εἰς τὸν κόσμον 10: 36 et 17: 18, et a se similiter Apostolos missos εἰς τὸν κόσμον ibidem. Hoc ergo hic dicitur, Christum in hoc datum hominibus ut eis universim prodesset.

10. *Ἐν τῷ κόσμῳ ἦν*] *Interfuit hominibus: κόσμος* pro hominibus passim sumitur. Vide 2 Petr. 2: 5.

Καὶ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ ἐγένετο, et mundus per ipsum factus est] Res quidem omnes per illum factae, ut iam audivimus, sed speciali modo homines. Nam Θεοῦ λόγος [*Verbum Dei*] est παράδειγμα [*exemplar*] ἁνθρώπων, ut Philo notat περὶ κοσμοποιίας [*de creatione mundi*]. Tatianus: *Λόγος ὁ ἐπουράνιος τὴν τοῦ γεννήσαντος αὐτὸν πατρὸς μίμησιν, εἰκόνα ἀθανασίας, τὸν ἄνθρωπον ἐποίησεν* [*Ad imitationem Patris a quo ipsum genitum est, imaginem immortalitatis hominem fecit Verbum coeleste*].

Καὶ ὁ κόσμος αὐτὸν οὐκ ἔγνω, et mundus eum non agnovit] Non agnovit ut opificem suum.

11. *Εἰς τὰ ἴδια ἦλθε, in propria venit*] Docent Iurisconsulti id maxime naturaliter nostrum esse quod nos ut

ex-

existeret effectum. L. Possideri. par. Genera D. de acq. possessione. Est autem εἰς τὰ ἴδια tanquam in domum suam, ut infra 16: 32, Act. 21: 6. Vide quae ad Luc. 3: 49.

Καὶ οἱ ἴδιοι αὐτὸν οὐ παρέλαβον, et sui eum non receperunt] Non receperunt ut Dominum. Sic Col. 2: 6. Intellegenda autem et haec de maiori parte.

12. Ὅσοι δὲ ἔλαβον αὐτὸν, quotquot autem receperunt eum] Ostendit hic paucos fuisse qui excipiendi sint ex superiore generalitate. Simile loquendi genus Mich. 7: 14. Novatianus de Trinitate: Verbum hoc illud est quod in aua venit, et sui eum non receperunt. Mundus enim per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit. Idem est λαμβάνειν et παραλαμβάνειν, recipere ut dominum.

Ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι, dedit eis potestatem ut filii Dei fierent] Filios intellige filios resurrectionis, ut explicat Luc. 20: 36. Noster 1 Epist. 3: 21, Οὐπω ἐφανερώθη τι ἰσόμεθα· οἶδαμεν δὲ ὅτι ἐὰν φαγερωθῇ, ὅμοιοι αὐτῷ ἰσόμεθα [Nondum apparuit quid erimus: scimus autem cum apparuerit, similes nos ei fore]. Paulus Rom. 8: 23, Τιοθεσίαν ἀπεκδεχόμενοι, τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν σωμάτων ἡμῶν [Adoptionem filiorum Dei expectantes, redemptionem corporis nostri]. Est autem hic ἐξουσία, ius ad haereditatem, quod et haereditatis nomine interdum venit, sicut qui credit (nempe sicut oportet credere viva fide) dicitur habere vitam aeternam 3: 36. Sic Iurisconsulti: Is qui actionem habet ad rem ipsam, rem habere videtur. Sed hic magis proprie dixit ἐξουσίαν, quia ius hoc adeo res ipsa non est, ut et res possit non aequi, nempe si absit perseverantia.

13. Οἱ οὐκ ἐξ αἱμάτων οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς, qui non ex sanguine, neque ex voluntate carnis] Mos est Hebraeis hominem, praesertim cum Deo aut Angelis comparatum, vocare בָּשָׂר וּדְמָא carnem et sanguinem: sic sumuntur σὰρξ καὶ αἷμα Matth. 16: 17, Gal. 1: 16 et alibi. Est autem hic θέλημα pro Hebraeo רָצוֹן quod et libidinem significat.

Οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρὸς, neque ex voluntate viri] Et distet hoc a priori (nulla enim videtur esse ἐπεξηγήσις [ulterior enarratio]) putem ex voluntate viri eos genitos di-

dici qui non naturali sexuum commixtione de qua actum iam est, sed adoptione aut institutione fiunt hominis alicuius filii. Notavimus hac de re ad Matth. 23: 9, sicut et ad Luc. 3: 23 ostendimus quam late pateat Hebraeum $\gamma\epsilon\gamma\eta\gamma\epsilon\iota$ respondens Graeco $\gamma\epsilon\gamma\eta\gamma\epsilon\iota$ [*gignere*]. Eandem vocem $\gamma\epsilon\gamma\eta\gamma\epsilon\iota$ de adoptione Sadducaeii interpretabantur Levit. 18: 11. Nec aliter sumenda vox $\gamma\epsilon\gamma\eta\gamma\epsilon\iota$ [*generations*] Num. 3: 1, nam de naturali Mosis sobole nihil ibi agitur.

Ἀλλ' ἐκ Θεοῦ ἐγεννήθησαν, sed ex Deo nati sunt] Hic vero respicit non illam adoptionem quae futura est in altero saeculo, sed eam quae hic fit, qua scilicet Deo reddimur similes, non maiestate, sed bonitate. Vide quae ad Matth. 5: 9 et 45. Sic noster hic in Epist. prima 3: 2, paulo ante ea quae iam citavimus: *Νῦν τέκνα Θεοῦ ἐσμέν, iam nunc Filii Dei sumus, id est, eius imitatores.*

14. *Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, et Verbum caro factum est*] *Καὶ* hic est αἰτιολογικὸς [*redditivum causae*] superiorum. Ut *Λόγος* nos homines ad Divinam Maiestatem everheret, ipse in imbecilla hac nostra humana natura se ostendit. Paulus 1 Tim. 3: 16, *Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί* [*Deus manifestatus est in carne*], nam *σὰρξ*, ut dicere coepimus, *infirmiorem et humilem statum* consignificat. Sic Ps. 56: 4, 78: 39 et alibi. Confer Phil. 2: 6, 2 Cor. 8: 9. Eodem spectat nomen *Filii hominis*. Bene Iustinus: *Ἐπειδὴ καὶ δι' ἡμᾶς ἄνθρωπος γέγονεν (ὁ Λόγος) ὅπως καὶ τῶν παθῶν τῶν ἡμετέρων συμμέτοχος γενόμενος καὶ ἱασίς ποιήσεται* [*Quoniam (Verbum) nostri gratia homo factum est, ut, cum se infirmitatibus nostris subdidisset, eas sanaret*]. Origenes: *Ἀπ' ἐκείνου ἤρξατο θεία καὶ ἀνθρωπίνη συνυφαίνεσθαι φύσις, ἐν ἣ ἀνθρωπίνη τῇ πρὸς τὸ θεϊκόν κοινωνίᾳ γένηται θεία, οὐκ ἐν μόνῳ τῷ Ἰησοῦ, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς μετὰ τὸ πιστεύειν ἀναλαμβάνονσι βίον ὃν Ἰησοῦς ἐδίδαξεν* [*Ex ipso incoepit collucescere Divina et humana natura, ut humana communicatione Divinitatis fieret Divina, non in Iesu solo, sed et in omnibus cum fide apprehendentibus illam quam Iesus docuit vivendi rationem*]. Irenaeus *Verbum* ait *unitum suo plasmati passibilem hominem factum*. Idem alibi: *Εἰς τοῦτο καὶ ὁ Λόγος ἄνθρωπος, ἵνα ὁ ἄνθρωπος χωρήσας τὸν Λόγον καὶ τὴν νοθεύσαν λαβὼν υἱὸς γένηται Θεοῦ* [*Propterea Verbum factum est*

*homo, ut homo admissa in animum ratione, adoptionis-
que honorem nactus, Filius Dei fieret*]. Tertullianus ad-
versus Praxeam: *Consequens est ut sic caro factus intel-
ligatur; dum fit in carne et manifestatur et videtur et
contractatur per carnem.*

Kal ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν] *Habitavit.* Nam sic et qui in
coelo habitant σκηνοῦν [*habitare*] dicuntur Apoc. 12: 12
et 13: 6. *Ἐν ἡμῖν* recte veritas *inter nos*, ut Luc. 1: 28.
Sed illud notandum voce σκηνοῦν, quae eadem sono et
significatu est cum Hebraeo כָּנַן, alludi ad conspicuam
Divinae Maiestatis praesentiam, quae Chaldaeo Para-
phrastae etiam כְּבוֹד דְּבָרָא [*gloria*]: aut ad operationem
singularem, quorum utrumque per כָּנַן, unde מַעֲבֵד [ma-
iestas Dei] significari notant Hebraeorum magistri, ut
Maimonides Duce dubitantium lib. I cap. 25. Sic bene
cohaeret quod sequitur.

*Kal ἰθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, et vidimus maiestatem
eius*] Non fuit humilis ille status sine magnis et certis
indiciis Divinae Maiestatis, quae כְּבוֹד Hebraeis, ut Exod.
16: 7, 10, 24: 16, 17, 29: 43, 33: 18, 22, 40: 34, 35,
Lev. 9: 6, 23 et alibi saepe. Apparuit autem haec Christi
δόξα non tantum in illa eximia transformatione in monte
Thaborio, in cuius narratione vocem δόξης usurpat Petrus
2 Epist. 1: 17, sed et in iis quae circa passionem, in
resurrectione et post eam, et in adscensu ad coelum ac-
ciderunt, imo et in miraculis. Vide infra 2: 11, 12: 23.

Ὡς μονογενοῦς παρὰ Πατρός, ut unigenae a Patre]. Quod
hic Chrysostomus et alii Graeci vocant ὡς ὁρισμὸν, id
Hebraei appellant מוֹנִיגֵנוֹן מִן, quod Latine per *ut* recte
transfertur. מוֹנִיגֵנוֹן quod *unigenam* aut *unicum* significat,
Graeci sensum respicientes, vertunt ἀγαπητὸν [*dilectum*]
ut Gen. 22: 2, 12 et 16, Iud. 11: 34, Ier. 6: 26, Amos
8: 10, Zach. 12: 10, aut ἀγαπώμενον [*dilectum*], Prov. 4: 3,
ποθητὸν [*desideratum*], Iud. 11: 34. Plutarchus: *Ὁμηρος
ἀγαπητὸν υἱὸν ὀνομάζει μόνον, τηλύγετον, τὸν τε μὴ ἔχον-
των ἕτερον γονεῦσι μηδὲ ἕξουσιν γεγεννημένον* [*Homerus di-
lectum filium vocat solum, unicum, hoc est praeter quem
non habent vel habebunt parentes alterum de se genitum*].
In Odyssea secunda est μόνος ἰὼν ἀγαπητός [*solus erat
dilectus*]. Vide Matth. 3: 17 et Marc. 12: 6. Sic Salo-

mo-

monem *filium suum unicum*, id est, *dilectissimum* vocat David 1 Par. 29: 1, et ipse Salomo semet dicto loco Prov. 4: 3. *Μονογενής* ergo hic recte dicitur Christus eo quem diximus significatu, et cui addi potest, quia singulari modo a Deo processit. Iustino: 'Ο *μόνος λεγόμενος κυρίως υἱός* [*Qui solus proprie dicitur filius*]. Et alibi: *Μόνος ἰδίως υἱός τῷ Θεῷ γεγέννηται λόγος αὐτοῦ ὑπάρχων καὶ πρωτότοκος καὶ δύναμις καὶ τῇ βουλῇ αὐτοῦ γεγόμενος ἄνθρωπος* [*Solus proprie Filius Deo genitus est, cum et verbum eius sit, et primogenitus, et potentia consilioque eius factus sit homo*]. Et in transcurso damnantur Gnostici qui alium faciebant *Λόγον*, alium *μονογενῆ*, alium Iesum: quod Iulianus contra Christianos scribens notare non omisit. Illud autem *παρὰ Πατρός*, quanquam potest referri ad *μονογενοῦς* constructione quae est *πρὸς τὸ σημαινόμενον* [*ad id quod significatur*], qualis est illa, *Quid tibi illam tactio est?* quia in nomine derivato inest vis verbi, malim tamen referre ad *δόξαν* ob similem Petri locum quem iam annotare coepimus, *λαβὼν γὰρ παρὰ Θεοῦ Πατρὸς τιμὴν καὶ δόξαν* [*accipiens enim a Deo Patre honorem et gloriam*]. Sic *δόξαν παρὰ τοῦ Θεοῦ* [*gloriam a Deo*] infra hoc libro 5: 44. Notat Iustinus *Λόγον* etiam vocari *δόξαν Θεοῦ* [*gloriam Dei*], et Hebraei quod Rabbinii vocant *קדש* [*maiestatem*] exponunt *כבוד* [*gloriam*], ut modo diximus. Luciani Martyris confessio exstat: 'Ο *υἱὸς τοῦ Θεοῦ οὐσίας καὶ βουλῆς καὶ δυνάμεως καὶ δόξης ἀπαράλλακτος εἰκὼν* [*Filius est substantiae Divinae et consilii et potentiae et gloriae perfecte similis imago*]. Vide 2 Cor. 3: 9.

Πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας, *plenam gratiae et veritatis*] Non opus est parenthesin interponere: nam rectum cum obliquis construere et Graeci solent, ut ostendimus ad Marc. 6: 40. Et sic noster loquitur Apocalypai, *ἀπὸ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ μάρτυς ὁ πύλος* [*a Iesu Christo qui est testis fidelis*], 1: 5. Vide et locum Eph. 3: 17, ubi post *ὑμῶν* [*vestrum*] sequitur nominativus. Coniunguntur autem et infra *χάρις* et *ἀλήθεια* 17, unde apparet tacitam esse comparisonem cum Mose, cuius Lex ferme sine venia ac donis Spiritus et plena umbris. Legi *gratia* passim apud Paulam opponitur, sed et *veritas*, Rom. 15: 8,

Hebr. 9: 24, ubi *veritas* ipsam rerum soliditatem significat, quae et *corpus* interdum vocatur. Vide et quod. infra 4: 23. Ingulatur et hic Gnosticorum somnium quibus aliud erat ἀλήθεια quam Λόγος aut Christus.

15. Ἰωάννης μαρτυρεῖ περὶ αὐτοῦ, *Iohannes testimonium perhibet de ipso*. Ipsius Iohannis publica confessione eos refellit qui Iohannem omisso Iesu sectabantur deque eius nomine dici se volebant. Μαρτυρεῖ autem in praesenti, quia durabat in perpetuum auctoritas testimonii.

Καὶ κέκραγε, et clamavit] Allusio ad Prophetica vaticinia de Iohanne Baptista.

Ὅν εἶπον, quem dixi] Dixi iam ante baptismum eius, et nunc coram multitudine repeto.

Ὅτις μοι ἐρχόμενος, qui post me venturus est] Diximus iam ἐρχεσθαι esse procedere ad populum publicandi Divini mandati causa.

Ἐμπροσθέν μοι γέγονεν] *Praelatus mihi est*, destinatione Divina scilicet, quia per hunc Deus voluit tollere peccata mundi, iudicare mundum. Act. 2: 22, 10: 42. Sic Gen. 48: 20, ubi Iacobus dicitur Ephraimum anteposuisse Manassi, in Graeco est, ἔθηκε τὸν Ἐφραιμ ἔμπροσθεν τοῦ Μανασσῆ [constituit Ephraim ante Manassen].

Ὅτι πρῶτός μου ἦν, quia prior me erat] Duo hic notanda. Primum πρῶτος pro πρότερος. Aristophanes Avibus: Ἡρξε δὲ Περσῶν πρῶτον Δαρείου καὶ Μεγαβύζου [Imperabatque Persis prius, quam Darius et Megabyzus]. Infra 15: 18, Ἐμὲ πρῶτον ὑμῶν μεμίσηκεν, id est, πρότερον [Me prius quam vos odio habuit]. Sic prima Epistola 4: 19, Αὐτὸς πρῶτος ἠγάπησεν ἡμᾶς, id est, πρότερος [Ille prior dilexit nos]. Alterum est, quod πρῶτος non temporis aut loci antegressum sed dignitatis eminentiam notat. In libro Categoriarum: Τὸ βέλτιον καὶ τιμιώτερον πρότερον δοκεῖ [Quod melius et praestantius est videtur et prius]. In Metaphysicis IV, cap. 11, Τὸ ὑπερέχον τῇ δυνάμει πρότερον [Quod potentia excellit prius est]. Ulpianus in orationem Demosthenis in Leptinen: Πρῶτον οὐ τῇ τάξει, ἀλλὰ τῷ ἀξιώματι καὶ τῷ κυροῦν [Primum non ordine, sed dignitate et auctoritate]. Aristophanes Ranis hoc sensu: Σοφοκλέα πρότερον ὄντ' Εὐριπίδου [Sophoclem,

clem, qui prior est Euripide]. Notant hoc Latini Grammatici ad illud Virgilii:

————— *Troiae qui primus ab oris.*

Et:

————— *Primusque Machaon.*

Et ad Terentii illud:

Aut quia ego sum apud te primus.

Et illud:

Nihil prius aut fortius.

Cur autem dignior Iesus, patet ex superioribus, quia Filius unigenitus. Matthaeus dixit ἰσχυρότερός μου ἐστίν [*fortior me est*] 3: 11, quem secuti Marcus 1: 7 et Lucas 3: 16.

16. Καὶ ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἡμεῖς πάντες ἐλάβομεν, *et de plenitudine eius nos omnes accepimus*] Verum usum ostendit vocis πληρώματος, non ut secundum Gnosticos spatium aliquod superaeleste significet, sed ut τὴν ἀκρὴν μετοχὴν τῆς Θεότητος [*summam Divinitatis participationem*], ut Origenes loquitur: ut et Col. 1: 19 et 2: 9. Clemens Strom. II, Πᾶσαι δὲ αἱ δυνάμεις τοῦ πνεύματος συλλήβδην μὲν ἐν τι πρῶτον γινόμεναι συντελοῦσιν εἰς τὸ αὐτὸ τὸν υἱόν [*Omnes autem virtutes Divini Spiritus in unam rem quasi conglutinatae simul omnes perficiunt Filium*]. Est autem hoc καὶ connectendum cum superioribus quae praecesserant, antequam testimonium Iohannis insereretur, praesertim cum illis πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας [*plenam gratiae et veritatis*]. Confer Eph. 1: 5.

Καὶ χάριν ἀντὶ χάριτος, *et gratiam pro gratia*] Est hic καὶ ἐξηγητικόν [*enarrativum*]. Elegantiā est Sacrarum Literarum vocem eandem contiguo loco ponere sensu alio. Et id in eadem hac voce χάριτος invenitur Rom. 6: 15, ubi priori loco χάρις est *donum*, secundo *benevolentia* qua nos propter Christum Deus complectitur: quod distinctius enuntiat Apostolus Rom. 12: 6, χαρίσματα κατὰ τὴν χάριν [*dona e benevolentia profecta*]. Et alibi sine tali allusione, ut Eph. 3: 7, δωρεὰν τῆς χάριτος [*donum gratiae*]. Significat ergo Euangelista, dona Spiritus Sancti sibi aliisque Apostolis, imo et credentibus gratis a Deo concessa. Nam ἀντὶ χάριτος nihil aliud hic esse putem quam *quia*, id est, non pro ullo merito sed ex mera bonitate: quod ita per ἀντὶ (quae particula respondet He-

brasse πρὶν) effertur, quia continet in se negationem pretii. Sic ἡνὶ Hebraeum interdum ἀντὶ transfertur, ut κακίαν ἀντὶ τῆς κακίας [malum pro malo] Ier. 11: 17, alibi χάριν 1 Reg 14: 16, saepius διὰ ut Deut. 15: 10, Ier. 15: 4 et alibi,

17, Ὅτι ὁ νόμος διὰ Μωσείως ἐδόθη, quia Lex per Moysen data est] In transcurso confoditur Ebionis dogma Iesum Mosi posthabentis,

Ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο, gratia et veritas per Iesum Christum facta est] Ἀλήθεια ut supra diximus opponitur umbris Legis: χάρις hic praecipue est copia illa Spiritus passim in Christianos effusa, statui veteris Legis incognita: quo praeter alia vaticinia recte referas illud Esai. 55: 13, Iesu Christi nomen hic primum exprimit Apostolus, postquam eum suis illis magnificis titulis denotavit, ut sciret Ecclesia non modo non diversos esse Iesum et Christum, ut tradebant Gnostici, sed nec alium esse Iesum Christum quam qui λέγει et Μονογενοῦς nomine dicatur.

18, Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε, Deum nemo vidit unquam] Putem hunc esse sensum: Nemo cum Deo ita vixit familiariter ut eius consilia pervideret: quo sensu Paulus dixit, Quis Deo consiliarius fuit et mentem eius quis novit? Rom. 11: 34. Et Matthaeus, Νέμα Πατέρα νοῦνται υἱοὶ, 11: 27. Adducor hic etiam loco Ecclesiastici, qui ostendit quasi proverbium fuisse apud Hebraeos, et quidem eo magis, quia ut hic verbum ἐξηγεῖσθαι [enarrare] sequitur, ita ibi verbum ἐκδηγεῖσθαι. Locus est 43: 35, Τίς ἑώρακεν αὐτὸν καὶ ἐκδηγήσεται; [Quis vidit eum et enarrabit?] Vide quae ad dictum Matthaei locum notavimus. Noster etiam aut quisquis ille est Epist. 3, οὐχ ἑώρακε τὸν Θεόν [non vidit Deum] posuit pro non novit. Et infra cap. 3: 32, ὃ ἑώρακε καὶ ἤκουσε [quod vidit et audivit], quod certo novit.

Ὁ μονογενὴς υἱός, ὃς ἦν ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ πατρὸς, unigenitus Filius, qui est in sinu Patris] Εἰς pro ἐν frequens et aliis et his maxime libris. In sinu esse est proximum et intimum esse. Dicitur de coniugibus inter se Deut. 28: 54, 56, de amicis Luc. 16: 22, ubi quae diximus vide, infra 13: 23, de rebus aliis 2 Sam. 12: 3. Etiam hoc loquendi genus sinus Patria a Gnosticis male

usur-

usurpatum vero rectoque sensu hic donatur. Vide Irenaeum II. 7.

Ἐκεῖνος ἐξηγήσατο, *ipse enarravit*] Ἀπεκάλυψε [*patefecit*] Matth. 11: 27. Consilia Dei tot saeculis abscondita mundo patefecit.

19. Καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ μαρτυρία, *et hoc est testimonium*] Etiam hoc est testimonium Iohannis, non ex occasione prolatum, sed ad legitimam interrogationem.

Ἰουδαῖοι ἐξ Ἱεροσολύμων, *Iudaei ab Hierosolymis*] Id est, Synedrium magnum, cuius concessus erat Hierosolymis, quorumque notio erat de vero ac falso propheta. Simili modo ad Barchochebam misisse Synedrium narratur percunctatum quem se diceret.

Ἱερεῖς καὶ Λευῖταις, *Sacerdotes et Levitas*] Miserant doctissimos sui coetus. Nam hi quibus a publico victus erat, liberius studiis vacabant.

Ἰνα ἐρωτήσωσιν αὐτὸν, Σὺ τίς εἶ, *ut interrogarent eum, Tu quis es*] Compendio rem dicit quae ex superioribus plenius intelligitur. Non enim interrogarunt quis esset, id est, quo munere fungeretur, sed et an esset Christus: quod Nonnus recte exprimit:

Μυστιπόλοι δ' ἐρέεινον ὁμήλῳδες ὁξεῖ μύθῳ

Τίς σὺ πέλεις; μὴ Χριστὸς εἶπες;

[*Quaerebant acri Mystae sermone gregatim,*

Equis ea? an vere es Christus?]

Est autem mos Hebraeorum mandata exprimere oratione directa, ut Exod. 3: 14, 2 Reg. 4: 16.

20. Καὶ ὁμολόγησε, καὶ οὐκ ἠρνήσατο· καὶ ὁμολόγησε, *et confessus est, et non negavit; et confessus est*] Supra diximus negationem oppositi addi affirmationi solere ad omnem exceptionem elidendam. Locutiones huic persimiles reperire est Iob. 5: 17, 2 Reg. 18: 36. Repetitur autem ὁμολόγησε ut significetur illum bis terve idem magna constantia atque asseveratione dixisse, quod eo magis erat necessarium quia multos iam illa falsa opinio invaserat, Luc. 3: 15.

Ὅτι οὐκ εἰμι ὁ Χριστός, *non sum ego Christus*] Professus est se non esse magnum illum Messiam qui circa ea tempora expectabatur.

21. Ἠλίας εἶ σὺ, *Elias es tu*] In terras demissus ex

eo loco in quem raptus est. Qui hoc interrogant ostendunt se nescire quo patre, qua matre natus esset Iohannes, aut de eo dubitare. Vide ad Matth. 16: 14.

Οὐκ εἰμι, non sum] Hoc nimirum sensu quo interrogabatur.

Ὁ προφήτης εἰ σὺ, *Propheta es tu*] Graeci articulum et legunt et urgent. Quare putem Ieremiam intelligi de cuius reditu rumor quidam inter Iudaeos vagabatur. Vide ad Matthaeum dicto loco. Sio 2 Macc. 15: 14, Ἰερεμίας ὁ τοῦ Θεοῦ προφήτης [*Ieremias Propheta Dei*]. Non mirum igitur et hoc diserte a Iohanne negari.

22. Τίς εἶ, *quis es*] Post negativas responsiones affirmativam volunt elicere qualem officio se diceret.

23. Ἐγὼ φωνὴ βοῶντος, *ego vox clamantis*] Recta locutio fuerat ἔγὼ ὁ βοῶν [*ego clamans*], sed verba ipsa Prophetæ Esaiæ adferre voluit.

Εὐθύνατε] Bene Syrus vertit *Complanata*. Vide quæ ad Luc. 3: 5.

24. Ἐκ τῶν Φαρισαίων, *ex Pharisæis*] Non mirum; maior enim Synedrii pars eius erat sectæ, ut videre est Act. 23. Pharisei censebant nullum a se ritum, qui aut a Deo praeceptus aut a Maioribus esset traditus, omitti; quare nec baptismum ad suos ritus addendum fuisse arbitrabantur, nisi forte a Propheta.

25. Καὶ ἠρώτησαν αὐτὸν, καὶ εἶπον αὐτῷ, *et interrogant eum, et dixerunt ei*] Id est, *interrogarunt dicentes*.

Τί οὖν βαπτίζεις, *quid ergo baptizas*] Tam solenni ac publica mersione, quæ hactenus circa Iudaeos inusitata: nam ablutiones Pharisæicae alterius erant generis. Vide Marc. 7. Baptismum aliquem universalem circa tempora Messiae expectabant ex Zach. 13 locisque aliis.

26. Ἐν ὕδατι, *aqua*] Sola aqua: Spiritu perfundere illius est cuius ego me praeconem ac ministrum profiteor, quod facio, pars est et initium functionis ipsi mandatae. Vide infra comm. 33.

27. Ὅτις μοι ἐρχόμενος, *qui post me venturus est*] Cum praedicatione et baptismo. Repicitur Malachiae locus 3: 1.

Ὅς ἐμπροσθέν μου γέγονε, *qui praelatus est mihi*] Vide supra 15,

Οὐ ἰσὺς οὐκ εἰμι ἄξιος, cuius ego non sum dignus] Vide quae ad Matth. 3: 11.

Τὸν ἱμᾶντα, corrigiam] Rem contemtam. Gen. 14: 22.

Τοῦ ἐποδήματός, calceamenti] Nomen generis, cuius species sandalium, quo Christus et Apostoli utebantur.

28. Ἐν Βηθαβαρά] Lectionem hanc vetustiore[m] esse magno consensu Graeci tradunt. Neque videtur dubitandum quin idem sit locus qui infra designatur 10: 40. Nam quod hic est, ὅπου ἦν ὁ Ἰωάννης βαπτίζων [ubi Iohannes baptizabat], ibi est ὅπου ἦν ὁ Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων [ubi Iohannes primum baptizabat], nimirum quia post id tempus baptizavit in Salim, in deserto scilicet, ut alii Euangelistae loquuntur. Dicto autem loco, Ioh. 10, est in Syriaco כְּעַרְיָן יַרְדֵּן quod et hoc loco post nomen proprium sequitur, ad explicandum illud πέραν τοῦ Ἰορδάνου [trans Iordanem], cum proprie sit in traiectu Iordanis: idem autem est יַרְדֵּן et כְּעַרְיָן, nam כְּעַרְיָן nominibus loci apud Hebraeos frequenter additur. Eum autem locum ita fuisse ad traiectum Iordanis, ut trans Iordanem, id est, in Peraea fuerit, colligitur infra cap. 11: 7, et manifestum id facit tabula a Iudaeis edita. Videtur nomen inditum ex historia quae est Ios. 3: 16, 17, ubi vox traiectus bis apparet. Et hoc et aliis argumentis colligimus Syriacum ut et Arabicum exemplar (utrumque enim hoc loco habet כְּעַרְיָן) ex serioribus Graecis versum aut depravatam. Βαταβηλα quod apud Iosephum aliquoties legitur huc non pertinet. Est enim per τ, a fructu forte qui ibi nascitur, cui nomen כְּעַרְיָן. Neque magis pertinere huc arbitror aut כְּעַרְיָן, quod est Ios. 18: 22, aut כְּעַרְיָן, quod est Iud. 7, quorum illud Graece Βαταβαρά male scribitur, cum scribi debeat Βαταβαρά, et hoc Βαθηρά, cum legendum sit Βαθηρά. Videtur autem ὑπόνοια [significatio occultior] aliqua subesse loco Bethabara: nam ubi Dei populus ex deserto veniens in terram promissam traiecit, ibidem editum est Iohannis testimonium, quasi traiectum faciens ex Lege in Regnum coeleste. Mirari autem non debemus in multis Latinis codicibus pro Bethabara scriptum Bethania, cum frequens sit ut nomen minus

notum in notius a librariis mutetur, ut videre est in Latina versione 1 Sam. 6: 6, Cant. 2: 17, 6: 12, 8: 1.

ὅπου ἦν Ἰωάννης βαπτίζων, *ubi erat Iohannes baptizans*] Phrasis haec plerumque actum quasi continuum significat: *ubi tum solebat baptizare.*

29. Ἐρχόμενον πρὸς αὐτὸν, *venientem ad se*] Divino consilio, ut hoc testimonium praesenti coram populo redderetur. Sed occasio adventus videtur fuisse, quod sicut ante Baptismum ita tunc praedicationem Iohannis inter caeteros vellet cohonestare.

Ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, *agnus Dei*] Deo gratissimus; quippe ἀμωμος καὶ ἄσπιλος [*immaculatus et incontaminatus*], 1 Petr. 1: 19. Allusio est ad agnum Paschalem Exod. 12: 5. Sic obiter ostendit Iohannes Iesum non in poenitentiam baptizatum.

Ὁ αἶψων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, *qui tollit peccatum mundi*] Potest καὶ Hebraeum, cui respondet Graecum αἶψειν, et veniae impetrationem significare et animorum emundationem. Ut posteriorem significationem hic praeferam facit locus 1 Petr. 1: 19. Ubi *a vana conversatione* (idololatria aliisque flagitiis) redempti dicimur *Agni immaculati sanguine*, quo scilicet doctrinae suae exemplum simul et testimonium dedit. Et huius nostri Scriptoris locus 1 Epist. 1: 7, ubi *si qui in luce ambulant dicuntur emundari sanguine Christi ab omni peccato*, id est, consideratione eius dogmatis, quod ipse morte sua sanxit, ab omni genere delictorum retrahi. Inter vaticinia de Messia et hoc est, eum fore doctorem Gentium et idololatriae destructorem. De voce κόσμου supra diximus: ἡ ἁμαρτία est *peccatorum universitas, corpus peccati*, Rom. 6: 12.

30. Οὗτός ἐστι πρὸς οὗ ἐγὼ εἶπον, Ὁπίσω μου ἔρχεται, *hic est de quo dixi, Post me venit*] Vide supra comm. 15.

31. Οὐκ ᾔδειν αὐτὸν, *nesciebam eum*] Veram interpretationem puto: Messiam mundi expiatorem et donatorem Spiritus Sancti in terris esse ego nesciebam antequam Deus mihi, cum Baptismi mandatum mihi iniungeret, et hoc revelaret, et simul personam indicio designaret, nempe eum esse Messiam cui visurus aliquando essem supersedentem columbam coelitus inissam.

Ἰνα

ἵνα φανερωθῇ τῷ Ἰσραὴλ, ut innotesceret Israeli] Baptismus ideo mihi iniunctus est, ut quos de poenitentia institutos baptizarem, eosdem ad accipiendam institutionem plenissimam, certitudinem veniae et Spiritum Sanctum, ad Iesum mitterem, Act. 19: 4. *Φανερωθῆναι* est *innotescere cum sua qualitate*. Vide infra 7: 4, 21: 1.

Ἦλθον, veni] *Missus a Deo me ostendi populo*, ut de ea voce supra egimus.

32. *Καταβαῖνον ὡς ἐν περὶ στήθιν, descendantem quasi columbam]* Vide ad Matth. 3: 16.

Καὶ ἔμεινεν ἐν αὐτῷ] *In illo acquiescit Spiritus*, nemini posthac maiori dandus, imo nec cuiquam nisi per ipsum,

33. *Ὅν ἤδειν αὐτὸν, nesciebam eum]* Repetitio supra dicti, quae rem plane extra dubium ponit.

Ἐκείνός μοι εἶπεν, ille mihi dixit] Cum mandatum baptizandi daret.

34. *Μεμαρτύρηκα]* *Et testatus sum et testor*; more Hebraeo quibus vox praeteriti etiam permanentem actum significat.

Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, Filius Dei] Ille dilectissimus, ille simillimus, unigenitus denique. Etiam Hebraei *בן עז* [*maiestatem Dei*], id est, *τὸ ἀπαύγαμα Θεοῦ*, *בן* [*Filium*] vocant.

35. *Εἰσήμεναι, stabat]* Muneri suo intentus.

36. *Ἐμβλέψας]* *Intentis in eum oculis*.

38, 39. *Λέγει αὐτοῖς, Τί ζητεῖτε, dicit eis; Quid quaeritis]* Basilii: *Μόνον θέλησον, καὶ Θεὸς προαπαντᾷ* [*Tantum velis: et Deus prior occurrit*].

Ραββί, Rabbi] Nimirum ex Iohanne Baptista didicerant hunc esse a quo haurienda essent Regni coelestis mysteria.

Ποῦ μένεις] *Ubi diverteris?* Sic enim vox *μένειν* sumitur 2: 12 et alibi. Volebant hi duo non quovis modo auditores esse Iesu, sed *ἐσωτηριοὶ*, interioris admissionis.

40. *Τὴν ἡμέραν ἐκείνην· ὥρα δὲ ἦν ὡς δεκάτη, diem illum: hora autem erat fere decima]* Sensus est: Eo die inde non discesserunt, ac proinde ibidem pernoctaverunt, quia iam serum erat. Vide Luc. 24: 29.

41. *Ἦν Ἀνδρέας, erat Andreas]* *Ἰλλὺδ ἦν cum εἷς* [*unus*] quod sequitur non male construit Syrus,

42. Οὗτος πρῶτος, *hic primus*] Id est, πρῶτος [prior] ut supra 15: prior scilicet altero suo comite. Adverbio hunc sensum expressit Syrus et Nonnus sensu eodem.

Εὗρήκαμεν τὸν Μεσσίαν, *invenimus Messiam*] Ἰσχυρῶς, *Messiam illum Regem*, ut Iudaei loquebantur. Hoc ideo dicit Andreas quod dogmata Iesu invenisset congruentia iis quae Iohannes de eo praedicaverat. Erat Petrus inter eos qui *expectabant consolationem et redemptionem Israel*, ut dicitur Luc. 2: 25, 38, *Regnum Dei*, Marc. 15: 43. Itaque nullus ei nuntius potuit accidere laetior.

43. Σίμων] ἰσχυρῶς *Auditor*; qui primus est gradus discere capientium.

Τίος Ἰωνᾶ, *filius Iona*] κτην. Vide quae ad Matth. 16: 17. Id vero est *filius Divinae gratiae*; qui secundus gradus iam credentium.

Σὺ κληθήσῃ Κηφᾶς, *tu vocaberis Cephias*] Hic tertius gradus, inconcussa constantia profitentium. *Vocaberis*, scilicet in posterum, ut Gen. 17: 5.

Πέτρος] Non est appellativum: nunquam enim ea vox Attica apud Hellenistas reperitur: et ipse Iohannes statim appellativum communiter extulit πέτρα. Est ergo proprium, sed translatum cum sua significatione in sermonem Graecum.

44. Τῇ ἐπαύριον] *Postero die* ex quo Simon ad Christum accesserat.

Εἰς Γαλιλαίαν, *in Galilaeam*] Ut ex regione ignobili ignobiles sibi discipulos colligeret. Vide infra 7: 52. Coniunge 1 Cor. 1: 28.

45. Ἀπὸ Βηθσαΐδα, ἐν τῇ πόλει, *a Bethsaida, ex civitate*] Hic ἐξ abundat, quomodo infra ἐν 2: 23.

Ἀνδρέου καὶ Πέτρου, *Andreae et Petri*] Quorum ut familiarium relatu praeparatus iam nonnihil erat Philippi animus.

46. Τὸν Ναθαναήλ] Eruditum, ut Veteres existimant; addam quod credibile puto, a Legisperitis institutum; quod aliis sua tenuitas inviderat. Nomen eiusdem sensus cuius Hebraeum *Jonathan*, Graeca *Dosithei*, *Dorothei*, *Theodori*, *Theodosii*, Latinum *Adeodatus*.

Ὃν ἔγραψεν ὁ Μωσῆς ἐν τῷ νόμῳ, *quem scripsit Moses in Lege*] In Iacobi vaticinio de Silo. *Quem scripsit*, id est, de quo scripsit; ut, *Scriberis Vario*.

Καὶ

Kal oi προφῆται, et Prophetæ] Maxime Esaias, Malachias, Daniel. Circumscriptio est Christi.

Ἰησοῦν] Indicant cui titulum Christi putent competere:

Τὸν υἱὸν τοῦ Ἰωσήφ τὸν ἀπὸ Ναζαρέθ, filium Iosephi Nazarenum] Sicut *Iosephi filium* putabant ex vulgi opinione, sic et ortu *Nazarenum*, quia vulgo sic vocabatur.

47. *Ἐκ Ναζαρέθ δύναται τι ἀγαθὸν εἶναι, a Nazareth potest aliquid boni esse]* Non iam dicam Messias, sed Propheta aliquis inde expectetur? nam id Legisperiti diserte negabant. Vide locum quem iam citavimus 7: 52.

Ἐρχου καὶ ἴδε, veni et vide] Locutio frequens in Zohar; Certiora indicia ex ipsius sermone accipies quam ex loco originis haberi possint. Philippus traditiones illas Legisperitorum aut ignorabat aut non nimium magni faciebat.

48. *Ἴδε ἀληθῶς Ἰσραηλίτης, en vere Israelita]* Non omnes Israelis posterl digni eo nomine, sed qui Iacobi probitatem referunt, Rom. 9: 6. Sic Abrahami posteritas censendi qui eius opera faciunt, infra 8: 39. Simili loquendi genere Plutarchus libro De Iside: *Ἰσικῶς ὡς ἀληθῶς [vere Isiacus]*.

Ἐν ᾧ ὁ λόγος οὐκ ἔστι, in quo dolus non est] Respicitur elogium Iacobo datum, Gen. 25: 27, *ὁ ὡς [vir simplex]*, ubi Graeci *ἀπλᾶτος*, Aquila *ἀπλοῦς*, quomodo idem vocem eandem verterat Iobi initio. Eandem vocem Hebraeam alibi *ἀπακος [sine malitia]* vertunt, ut Iob. 8: 20, Ps. 25: 21, Prov. 8: 6. Perhibetur autem Nathanaeli hoc testimonium quia nihil gratiae dans dixerat quod Sacris Literis congruens iudicabat. Neque eo tamen minus veniebat, si quid posset certius exploraturus. Si autem talis, ergo et beatus, ex Ps. 32: 2.

49. *Ἰπὸ τὴν συκῆν, sub ficu]* Unde eum Philippus solus nemine conscio avocaverat. *Sub ficu agere* signum tranquillī animi, Mich. 4: 4 et alibi; *vocare eum qui sub ficu*, est amicitiae, Zach. 3: 10.

Εἶδόν σε, vidi te] Vidi animum tuum et approbavi, ut Ps. 1: 6, quasi dicat: Ne me putes offensum quod argumentum obieciasti ne Christus crederer.

50. *Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, Filius Dei]* Idem quod *Messias* ex Ps. 2. Vide quae ad Matth. 14: 33 et 26: 63. Itaque sequitur ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ [*Rex Israelis*], alter Mes-

si-

siae titulus, Matth. 21: 5, 27: 11 et 42, Marc. 15: 12. Fecit hic Nathanael quod facere Samuel iubetur 1 Sam. 16: 7, non respexit ad ea quae hominibus magnifica videntur.

51. Πιστεύεις, credis] Puto recte legi assertive: quomodo infra 20: 29, ὅτι ἔώρακάς με, πεπίστευκας [quia vidisti me, credidisti].

Μεῖζω τούτων, maiora his] Quibus non Israelis tantum sed et Angelorum Rex cognoscar.

Ὅψεαι, videbis] Puto agi de iis quae ad maiorem fidem in Discipulis et per eos aliis excitandam spectabant; non ergo de die iudicii.

52. Οὐρανὸν ἀνεγρότα, coelum apertum] Praeparatio ad ὀπτασίας [visiones], ut diximus ad Matth. 3: 16.

Ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας ἐπὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, adscendentes et descendentes super Filium hominis] Est σύλληψις [conceptio], nam ἐπὶ proprie refertur ad καταβαίνοντας. Adscendere autem et descendere ministerium significat quale Angeli Iesu exhibuerunt in passione, resurrectione, adscensu in coelum. Diximus alibi quaecumque Deo tribuuntur in Veteri Federe, eadem in Novo Christo tribui. Angeli adscendentes et descendentes Deo ministrant, Gen. 28: 12. Quod ibi in somnio vidit Israel, idem vigilans visurus dicitur *verus Israelita*, quo magis ipse Iesu confidat, sicut Israel Deo confisus est.

C A P U T II.

1. Τρίτῃ] Tertia, postquam Simon ad Christum accesserat: nam hinc tempora putare iam supra coeperat.

Γάμος] Convivium, nuptiale scilicet, recte vertit Syrus, ut et ad Matth. 22: 2, notatum est.

Ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, in Cana Galilaeae] Iosephus Vita sua: Διέτριβον δὲ κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἐν κώμῃ τῆς Γαλιλαίας, ἣ προσαγορεύεται Κανᾷ [Agebam autem eo tempore in vico Galilaeae, cui nomen Cana].

Ἦν ἡ μήτηρ τοῦ Ἰησοῦ ἐκεῖ, et erat Mater Iesu ibi] Mortuo iam Iosepho vidua; forte ut ea quae ad nuptias opus erant iure proximitatis adornaret ut προμνήστρια [pro-nuba] vel νυμφαγωγός [sponsae dux].

2. Ἐκλήθη δὲ καὶ ὁ Ἰησοῦς, *vocatus est autem et Iesus*] Quia forte non longe aberat. Ita videtur crevisse convivarum numerus ultra expectatum.

Οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, *discipuli eius*] Sectatores illi primo capite nominati.

3. Ὑστερόθεν οἶνον, *deficiente vino*] Cum deficere inciperet, eoque infundi parcius.

Οἶνον οὐκ ἔχονσι, *vinum non habent*] Personale pro impersonali, *Deficit vinum.*

4. Τί ἐμοὶ καὶ σοὶ, γύναι, *quid mihi tecum, mulier?*] Id est, *quid negotium mihi exhibes?* Matth. 8: 29.

Ὅπω ἤκει ἡ ὥρα μου, *nondum venit tempus meum*] Ὡρα est καιρὸς, *tempestivum tempus*, ut Ausonius vertit. Sic infra 8: 20, 13: 1. Tempus autem edendi miraculum erat ubi plane omnibus constaret nullum superesse vinum, ne aqua vino admixta crederetur. Ita dat intelligi in miraculis beneficium hominibus obiter conferri, praecipuum esse ut Dei honos manifestetur. Gregorius Nysseus putavit addendam huic sententiae interrogationem, ut sensus sit: Nondumne putas venisse tempus vocationis meae, ut abs te emancipatus Deo soli paream?

5. Ποίησατε, *facite*] Ex Angeli dictis aliisque signis, forte et ex Filii sermonibus edocta nihil tam magnum esse quod non ab ipso posset expectari, fiduciam concipit mater ipsum non defore sublevandae amicorum inopiae ac verecundiae. Ideo famulos monet ut quicquid iusserit Iesus faciant, quantumvis id inutile videatur. Vide 2 Reg. 5: 13.

6. Ὑδρίαὶ λίθιναι ἑξ, *hydriae lapideae sex*] Non in quibus edentes lavarentur, sed unde deprompta aqua vasis minoribus adferretur ad purgandas subinde non manus tantum sed et calices. Vide Marc. 7: 4. *Lacus* vocat Sedulius non male. Apud Hebraeos נַתַּן, quod κόλπον *sinum* alibi significat, vertitur ὑδρία, 2 Reg. 2: 20. Apud Plutarchum nominatur ὑδρία ἑξαχόου; [*hydria sex congruarum*] in Solone.

Κατὰ τὸν καθαρισμόν, *ad purificationem*] Κατὰ non raro valet εἰς, et ita hic Syrus accepit.

Τῶν Ἰουδαίων, *Iudaeorum*] Hoc addit quia Christianis ascribit, quorum multi ex Gentibus vocati. Intellige autem

tem Iudaeorum praecipuos ac plurimos Legisperitos et Pharisaeos.

Μετρητάς, *metretas*] ὄρν, ut apparet 2 Par. 4: 5.

Δύο ἢ τρεῖς, *binas vel ternas*] Religiosorum est testium nihil nimium definite loqui.

7. Γεμίσατε, *implete*] Quia crebris lotionibus depletæ erant.

Ἵδαντες, *aqua*] Nullo alio liquore admixto, ut miraculo plena fides constaret. Ita in ipsis hydriis, non in poculis facta mutatio.

8. Ἀντλήσατε νῦν] *Defundite in pocula*.

Τῷ ἀρχιτρικλίνῳ] Τῷ ἱεράτῳ, *Curatori convivii*. Male Syrus et alii quidam *Principem convivam* interpretantur. Erat huius, nunc huc nunc illuc discurrere, praegustare cibos ac vina. Quare iudicium huius auctoritatem habet, ut et sobrii et periti.

9. Τὸ ὕδωρ, *aquam*] Vide quæ ad Matth. 26: 6.

Οἱ δὲ διάκονοι, *ministri autem*] Haec vim habent παρρησίας [interiecti sermonis].

Φωνεῖ τὸν νυμφίον] *Accedens compellat dominum convivii*.

10. Πᾶς ἄνθρωπος, *omnis homo*] Ferme ita fit. Universalis locutio pro τῷ ἐπὶ πολὺ [eo quod plerumque accidit].

Ὅταν μεθυσθῶσι] *Ubi adhiberint convivæ*. Sic et Hebraeorum וְשָׂמוּ sumitur, et Graecum μεθύειν, quod a sacrificiis deductum alibi notavimus.

Ἐλάσσω] *Minus nobile vinum*.

Σὺ τετήρηκας, *tu autem servasti*] Sic existimabat, donec consentiente ministrorum testimonio patefactum est miraculum.

11. Τὴν ἀρχὴν τῶν σημείων, *initium signorum*] Nam ante auspicationem muneris supervacua fuissent. Caeteri Evangelistæ satis habuerunt ab iis incipere quæ coram plebe facta sunt post Iohannem Baptistam carceri datum: nam, quamvis aliquot omissis, satis magna erat copia. Et hic ipse noster cum praetermissa collegerit, plurima tamen a se quoque miracula praetermissa infra testabitur.

Ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, *in Cana Galilæae*] Deest articulus, τὸ ἐν Κανᾷ, hoc in Cana primum fuit miraculum.

Τὴν

Τῆς δόξης αὐτοῦ] Maiestatem suam, unde Christus agnosceretur, tanto Mose maior, qui sitientibus aquam praestitit, quanto vinum aqua est potius. Et ex aqua vinum faciens ostendit se et huius et istius creaturae Dominum.

Ἐπίστευσαν, crediderunt] Credidisse dicuntur qui firmius credunt.

12. *Κατέβη εἰς Καπερναοὺμ, descendit Capernaum]* In oppidum celebrius: qualia loca eligi a Prophetis solebant.

Καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ, et mater eius et fratres eius] Videntur mater et consanguinei Iesum quasi a se abeuntem persecuti. Nam Nazareti habitabant.

Ὅν πολλὰς ἡμέρας, non multos dies] Urgente, ut sequitur, Paschate.

13. *Τὸ πάσχα τῶν Ἰουδαίων, Pascha Iudaeorum]* Diximus supra Iohannem scribere Ecclesiis quae maxima parte ex Gentibus collectae erant. Celebrabant quidem et illae memoriam Resurrectionis Dominicae, cui nomen dabant *Paschatis*, ut ex egregia Irenaei ad Victorem epistola apparet, sed non utique more Iudaeorum. Sic et infra 6: 4.

Ἀνέβη εἰς Ἱερουσόλυμα, ascendit Hierosolyma] Ex Legis praescripto. Vide Luc. 2: 41.

14. *Ἐὗρεν ἐν τῷ ἱερῷ τοὺς πωλοῦντας, invenit in Templo vendentes]* Iesua cum venisset ad sacra emendanda, bis conspicuo signo testatum hoc fecit, Templum, velut sacrorum sedem, purgando, circa initium et circa clausulam sui muneris, ut in quo inceperat in eo se desinere ostenderet. Posteriorem historiam alii tradiderunt; priorem Iohannes, ideo quod ex occasione Christus verba fecerat de Templi destructione: quae ipsa verba cum pro crimine ipsi obiecta sint, non parum faciebant ad illustrandam Passionis historiam. Vide Matth. 26: 61, 27: 40.

Τοὺς πωλοῦντας, vendentes] Explicavimus ad Matth. 21: 12.

15. *Φραγέλλιον, flagellum]* Habet hanc vocem et Syrus. Sic *φραγελλώσας [cum flagellasset]*, Matth. 27: 26.

Ἐκ σχοινίων, de funiculis] Quae facta ibi repererat. Tacite innuit Scriptor eiectionem factam non tenui flagello, sed maiestate Divina, flagello irae tantum Divinae signum sustinente.

Πάντας, omnes] Ipsos nundinatores. Vide Matthaeum.

IV.

C

Ne

Ne. quis illud πάντα ad sequentia tantum referat, ideo Syrus recte copulam interiecit.

16. Ταῖς περιστερὰς πωλοῦσιν, qui columbas vendebant] Quae inclusae non perinde eiici poterant, sed amovendae erant.

Τὸν οἶκον τοῦ Πατρὸς μου, domum Patris mei] Ostendit se versari in loco suo, ut filii solent in fundis paternis. Vide Luc. 2: 49.

Οἶκον ἐμπορίου, domum negotiationis] Mos recte castigantium est lenibus primum verbis agere; si contumacia occurrat, durioribus. Vide quae notavimus ad Matth. 18: 15. Ideo hic dicit οἶκον ἐμπορίου, in posteriore electione οἶκον λησῶν [domum latronum:] hic quaestum notat, ibi quaestus in sacro loco indignitatem efficacius exprimit. Vide quae ad dictum Matthaei locum.

17. Ἐμνήσθησαν δὲ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, recordati sunt vero discipuli eius] Locum celebrem Psalmorum et cantari vulgo solitum in memoriam sibi revocarunt. Nam constabat sub Davidis persona Messiam ibi describi.

Ζῆλος] Ardens amor.

Καταφάγεται, comedit] Dietum ut illud,

— Est cura medullas.

18. Ἀπεκρίθησαν, responderunt] Diximus alibi τῶν Hebraeorum, ut et Graecum ἀποκρίνεσθαι, et apud Homerum ἀπαμείβεσθαι, saepe dici de eo qui prior loquitur.

Τί σημεῖον δεικνύεις ἡμῖν, ὅτι ταῦτα ποιεῖς, quod signum edis nobis, quia haec facis] In locis publicis tollere vitiosa nullius est nisi aut publicae potestatis aut Divinae. Haec commercia tolerabat Synedrium, tolerabant Sacerdotes. Restabat ergo ut Prophetam se Iesus profiteretur. At Prophetae se tales ostendere debebant aut praedictionibus aut ostentis. Vide 1 Cor. 1: 22.

19. Λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον, solvite templum hoc] Malignos obscure alloquitur. Nam si probè fuissent animo; in ipso hoc facto miraculum agnovissent, quod homo unus nullis instructus humanis viribus tantam turbam imperio suo cedere coëgisset, sola turpis facti conscientia et Divinae irae sensu permotos. Stultos homines solemus ad operis finem reiicere. Sic Christus, quanquam liberalia miraculorum, ad maximum miraculum et complementum;

re-

resurrectionem scilicet suam, frequenter responsatores re-
iicit. In Templo credebatur vis aliqua esse Divini. Nu-
minis. Sic Salomon apud Iosephum orat, *μοῖραν τινὰ τοῦ*
θεοῦ πνεύματος εἰς τὸν ναὸν ἀποικίῃαι [*partem aliquam*
Divini Spiritus in Templum habitatum mittere], libr. VII. 2.
Hinc similitudine sumta Christiani, quibus Dei Spiritus
contigerat, *Templum Dei* dicuntur, 1 Cor. 3: 16, 6: 19,
2 Cor. 6: 16. Quanto magis ergo hoc nomen humanae
Christi naturae competit, in quo non per figuras sed
plene ac solide, *σωματικῶς*, Divinitas non temporarium
sed perpetuum sibi domicilium delegerat? Col. 2: 9. Babi-
bi. Moses Gerundensis: *הַמִּקְדָּשׁ הַזֶּה הוּא מְשֻׁבָּח בְּיָמֵינוּ*,
Sanctuarium sanctuariorum est ipse Messias sanctifica-
tus de filiis David. Sunt autem verba Christi talia ut
et de Templo possint intelligi: nam *λύειν* etiam *destruere*
est, 2 Petri 3: 10, 12, 1 Ioh. 3: 8. Imperativus autem
positus hic est pro potentiali, *destruatis*, id est, si deas-
truatis: ut,

Pone Tigellinum,

id est, si ponas.

Ἐν τριακσίς ἡμέραις] *Intra diem tertium.*

Ἐγερῶ, excitabo] Et hoc ambiguum: nam et de aedi-
ficiis dicitur *excitare*. Sic in Graeco epigrammate:

— Δώματα πολλὰ ἀνυγίλκιν.

[— *Domos dare surgere multas.*]

Significanter autem dixit *ἔγερῶ*, ego ipse vi Divina.

20. *Τεσσαράκοντα καὶ ἕξ ἔτεσιν*, *quadraginta et sex an-*
nos] Diximus ad Matth. 24: 1, Herodis Magni subtrac-
tionem non effecisse aliud Templum sed auxisse: neque
enim dirutum fuit. Itaque semper Iudaei *Templum se-*
cundum vocant a Zorobabele ad Excidium Titi. Largius
autem putant tempora aedificationis sub Persarum Regi-
bus, comprehensis etiam annis quibus interruptum opus
fuerat, quo maiorem Iesu invidiam faciant.

21. *Ἐλέγε*] *Hoc praecipue innuebat.*

Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος αὐτοῦ, *de templo corporis sui*
Genitivus *ἐξηγητικὸς* [*explicativus*], sicut *fontem Timari*
dicimus, et alia multa, vice appositionis.

22. *Ὅτε οὖν ἡγέρθη ἐκ νεκρῶν*, *cum ergo resurrexisset*
a mortuis] Cum non eventa tantum sed et Divina illus-

tratione coeperunt Scripturas intelligere. Vide quae ad Luc. 24: 45.

Ἐπίστευσαν, crediderunt] Cum intellectu scilicet.

Τῇ γραφῇ, Scripturae] Esaiæ, ut qui praedixerat vitam Messiae gloriosam postquam se in mortem pro peccatoribus dedisset: quod ipsum innuit Psalmus 16, sumtus *κατὰ τὴν ὑπόνοιαν* [secundum sensum occultiore].

23. *Ἐν τῇ ἑορτῇ, in die festo*] Quid sit *ἑορτή* diximus Matth. 26: 5.

Ἐπίστευσαν, crediderunt] *Θεωρητικῶς, οὐ πρακτικῶς*, intellectu convicto, non etiam flexa ad obsequium voluntate; quod additamentum fidem efficit vivam. Vide Act. 8: 13.

24. *Ὅν ἐπίστευσεν ἑαυτὸν αὐτοῖς, non credebatur semetipsum eis*] Allusio mutata significatione vocabuli, qualis Matth. 8: 22. *Non commisit se eorum fidei* quotidiano convictu, sed rediit in Galilaeam, quia opportunum mortis tempus nondum advenerat. Videbat eos non ita affectos ut quicquam aut periculi aut ignominiae suae causam subire vellent: quia cognitio illa non habebat substructum sibi animum amantem verae pietatis... Et iam tempus periculorum ingruebat. Ideo capite sequenti narratur nocte aditus.

Γινώσκουσιν πάντας, nosset omnes] Et males, et non satis bonos.

25. *Ἰνα τις μαρτυρήσῃ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ut quis testimonium perhiberet de homine*] Ut quis semet dictis vel factis proderet: ὁ ἄνθρωπος hic est homo quivis: de quo loquendi genere notatum alibi.

Τί ἦν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, quid esset in homine] In cordis intimo: quod Dei proprium, Ps. 33: 15, 1 Reg. 8: 39 et alibi.

C A P U T III.

1. *Ἦν δὲ, erat autem*] *Ibi*, ut addit Syrus, id est; in urbe Hierosolymorum, ubi ea acciderant quae paulo ante fuerunt narrata.

Ἐκ τῶν Φαρισαίων, ex Phariseis] Melioris sectae.

Νικόδημος ὄνομα, Nicodemus nomine] Pridem iam mos in-

invaserat apud Iudaeos sumendi Graeca nomina; ut *Menelaus*, *Tryphon*, *Dositheus*. Hebraicum forte nomen fuerit *צפון* [ab antiquo].

"*Ἀρχὸν τῶν Ἰουδαίων*, princeps Iudaeorum] Id est, unus ex Magno Synedrio. Vide quae ad Luc. 14: 1.

2. *Νυκτός*, nocte] Ne collegas iam Iesu male volentes offenderet. Simile quid de Iosepho Arimathensi dicitur infra 19: 38, statimque sequitur huius Nicodemi mentio, addita hac nota, *ὁ ἔλθων πρὸς τὸν Ἰησοῦν νυκτός* [qui venerat ad Iesum nocte]. De Euclide Megarensi narratur, eum cum edicto in Megarenses facto Athenas palam venire vetaretur, venisse noctu ut consiliorum sermonumque Socratis fieret particeps.

"*Ἀπὸ Θεοῦ ἐλήλυθας*, a Deo venisti] Missus es, ut supra 1: 10 et alibi saepe.

Διδάσκαλος, magister] Cum potestate docendi populum. Simile loquendi genus infra 12: 46.

"*Ὅτι μὴ ἦ ὁ Θεὸς μετ' αὐτοῦ*, nisi fuerit Deus cum eo]. Efficacia sua ipsi praesens. Vide Matth. 28: 20. Supponit Christum non docere Deos falsos, quo solo excepto credendum erat ei qui miracula ederet. Deinde Iesu miracula omnem vim etiam Diabolicam superabant.

3. "*Ἀπεκρίθη*, respondit]. Responsio tacite innuit quod adiectum a Nicodemo fuerat, nempe, velle se scire, quandoquidem Iesus *Regni coelestis* inter docendum mentionem saepe faceret, quae ratio esset eo perveniendi.

"*Γεννηθῆναι ἄνωθεν*, natus fuerit iterum] Haud dubie *ἄνωθεν* est *iterum*, *δεύτερον*, ut mox accipit Nicodemus, qui significatu vocis dubio falli non potuit, cum in Hebraeo aut Syriaco non sit ea ambiguitas. Sic vox *ἄνωθεν* ammittur Gal. 4: 9. Exstat eo sensu apud Athenagoram. Sic hoc loco interpretatur Syrus. Verba autem *seri* et *nasci* solere usurpari apud Hebraeos de formatione animi ostendimus Matth. 13: 23. Usurpat et Seneca De brevitate vitae: *Solemus dicere non fuisse in nostra potestate quos sortiremur parentes, sorte nobis datos. Nobis vero ad arbitrium nostrum nasci licet. Nobilissimae ingeniorum familiae sunt: elige in quam adscisci velis, non in nomen tantum adoptaberis, sed in ipsa bona*. Plutarchus quaedam de Baccho discerpto tradita ait esse *μῦθον*

ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ [*fabulam quas ad regenerationem pertineat*]; quam interpretatur τοῦ ἀλόγου καὶ ἐτάκτου νόλου [*castigationem eius quod a ratione et ordine discedit*]. Simili sensu in antiqua inscriptione legimus: Ταυροβολίῃ Criobolioque in aeternum renatus. Etiam Rabbi Israel libro De Anima proselytos vocat recens natos. Confer Iac. 1: 18. Et sic quidam sumunt τὴν πρ [rupem quas te genuit], Dent. 32: 18, ubi Graeci, Θεὸν τὸν γενετήσαντά σε [*Deum qui te genuit*].

Οὐ δύναται ἰδεῖν, non potest videre] Ἰδεῖν hic est participem fieri, ut Luc. 2: 26, infra 8: 51.

Τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, *Regnum Dei*] Quae hic inchoatur per pacem conscientiae, in altero seculo per summam felicitatem absolvetur. Rem novam Nicodemo Legis Doctori Christus indicat, posthac ad salutem parandam maius aliquid Iudaismo requiri. Vide Gal. 6: 15. Sed et praemium fore maius, Regnum coeleste, quod tunc demum manifestari coepit.

4. Γεννηθῆναι γέροντων, *nasci cum sit senex*] Exemplum in se ponit, qui senex iam erat.

5. Γεννηθῆναι ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, *natus fuerit ex aqua et Spiritu*] Exponit iam qualem nativitatem intelligat, ne Nicodemus diutius allegoricae locutionis ignorantia fallatur. Est autem ἐν δια δύοιν [*unum per duo*]. Nam sicut in spiritu et igne Matth. 3: 11, significat per spiritum igneum, ita hic ex spiritu et aqua est ex spiritu aqueo. Neque obstat quod vox alteram quasi limitans hic praecedat. Nam sic Act. 17: 25, ζωὴ καὶ πνοή [*vita et inspiratio*] est idem quod alibi πνοὴ ζωῆς [*inspiratio vitae*], ut Gen. 2: 7 et 2 Maco. 7: 23, πνεῦμα καὶ ζωὴ [*spiritus et vita*]. Sic Gen. 3: 16, conceptum et dolorem, id est, dolorem ex conceptu. Sic Col. 2: 8, διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης [*per Philosophiam et inanem fallaciam*], id est, per inanes fallacias Philosophiae. Et Matth. 4: 16, ἐν χώρα καὶ ὤστῃ θανάτου [*in regione et umbra mortis*], vertit Arabs, in regione umbræ mortis. Rursum sicut ibi per igneum spiritum significatur spiritus efficax, ita hic per spiritum aqueum spiritus emundans. Chrysostomus Homilia XXXI, Τοῦ πνεύματος τὴν χάριν ἢ χάριτ' ποτε μὲν πῦρ, ποτε δὲ ὕδωρ καλεῖ [*Spiritus gratiam*].

Sarip-

Scriptura modo ignem, modo aquam vocat]. Apud Plutarchum legimus Quaestionibus Romanis: *Tò πῦρ καθάρει, τὸ ὕδωρ ἀγνίζει* [Ignis purgat, aqua mundat]. Hoc sensu *aquas mundas* legimus Ezech. 36: 25, et Dei cognitio aquae comparatur Esai. 11: 9, Abac. 2: 14, et 1 Ioh. 5: 8 *aqua* est puritas vitae Christianae quae simul cum martyrio et miraculis testimonium reddit veritati dogmatis. Sanari etiam apud Prophetas esse mundari a peccatis notat in II Apologetico Iustinus. At sicut infra capite 6 non agitur quidem de Eucharistia, sed metaphoricae locutiones tacitam habent ad illa signa allusionem, quia et signa illa et istae locutiones rem eandem notant: ita hic non agitur directe de Baptismo, sed locutiones sunt alludentes ad Baptismum. Vide Eph. 5: 26, Tit. 3: 5, Hebr. 10: 22, quibus itidem in locis lotio tribuitur verbo Evangelii. Lactantius libr. V, *Quanto satius est mentem potius eluere, quae malis cupiditatibus sordidatur, et una virtutis ac fidei lavaero universa vitia depellere? Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac sordidum corpus gerat, satis purus est.* Si quis tamen malit ista discernere, ut *aqua* significet mali fugam, *spiritus* vero impetum ad optima quaeque agenda, inveniet quo hanc sententiam fulciat.

6. *Tò γεγεννημένον ἐκ τῆς σαρκὸς, σὰρξ ἐστὶ, quod natum est ex carne, caro est*] Comparatione rem illustrat. Quod naturae lege ex hominibus nascitur, vitae naturalis actionibus fungitur. Vide supra 1: 13 et Rom. 8: 5. Haec autem vita ad mortem ducit, Rom. 8: 6, nullum enim ius habet ad immortalitatem, 1 Cor. 15: 50.

Tò γεγεννημένον ἐκ τοῦ πνεύματος, πνεῦμα ἐστὶ, quod natum est ex spiritu, spiritus est] Qui Dei virtute mundatus est indolemque Divinam accepit, vitam agit Divinam. Vide iterum supra 1: 13. Vide 1 Ioh. 3: 9 et 2 Petr. 1: 4. Et confer infra 8: 44, Act. 13: 10. *Spiritus*, id est, spiritualis, 1 Cor. 6: 17.

7. *Μὴ θαυμάσης*] *Ne mireris* tanquam incredulus, quia haec nativitas in oculos non incurrit, ut ista naturalis.

8. *Tò πνεῦμα ὅπου θέλει πνέει, ventus ubi vult spirat*] Ostendit et alia esse quae non conspiciantur, revera tamen existent. Et quia de *Spiritu* loqui coeperat, exem-

plum sumit a vento qui item spiritus dici solet, ut Gen. 8: 1 et alibi saepe. Minutius Octavio: *Vento et flatibus omnia impelluntur, vibrantur, agitantur, et sub oculis tamen non venit ventus et flatus*. Vento autem voluntas tribuitur κατὰ προσωποποιίαν [per personas fictionem], ut apud Paulum Lex, Peccatum, Mors, introducuntur προσωποποιητικῶς [personam fingendo]. Ventus nunc huc, nunc illuc se movet.

Φωνὴν αὐτοῦ ἀκούεις, vocem eius audis] Auditar sonus.

Οὐκ οἶδας πόθεν ἔρχεται, nescis unde veniat] Non cernitur origo eius; alii enim fluxum naturalem aëris esse volunt, alii exhalationes e terra: et tanta reperitur eorum diversitas, etiam iisdem in locis, ut ad terrarum ingenium referri tota nequeat. Quaeritur ergo origo, non conspicitur.

Καὶ ποῦ ὑπάγει, et quo vadat] Ποῦ hic est quo, ut infra 13: 36, 16: 5 et 1 Ioh. 2: 11. Sic et ὅπου 13: 36, 14: 4. Hoc vult, nescitur ubi desinat ventus. Non magis exitus eius quam origo in conspectum venit. Vide Eccl. 11: 5.

Οὕτως ἐστὶ πᾶς ὁ γεγεννημένος ἐκ τοῦ πνεύματος, sic est omnis, qui natus est ex Spiritu] Id est, sic se res eius habet. Vide Matth. 13: 49, Marc. 4: 26. Hominis renati per Spiritum actiones conspiciuntur admirabiles, origo ipsa latet: latet et finis in quem tendit, quippe inconspicuus et alterius saeculi. Est enim τὸ τέλος, ζωὴ αἰώνιος [finis, vita aeterna], Rom. 6: 22, ἡ ζωὴ ἡμῶν κέκρυπται ἐν τῷ Θεῷ [vita nostra abscondita est in Deo], Col. 3: 3.

9. Πῶς δύναται ταῦτα γενέσθαι, quomodo possunt haec fieri] Haesitantis est.

10. Σὺ εἶ ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἰσραὴλ, tunc es magister Israelis] Ille insignis inter Legisperitos.

Καὶ ταῦτα οὐ γινώσκεις, et haec ignoras] Non legisti quae Ieremias et Ezechiel promiserunt de corde novo creando Messiae temporibus? Potuit Deus inspirando in Adamum vitam ei naturalem conferre, et non poterit meliore Spiritu conferre vitam supernaturalem? Adeo defixus es in Pharisaicis illis mundationibus corporis, ut nihil sublimius cogites?

11. Ὁ οὐδὲν λαλοῦμεν, quod scimus loquimur] Est pra-

proverbialis locutio certo aliquid testantium, quam Christus sibi applicat.

Ὁ ἑωράκαμεν, quod vidimus] Certo cognovi consilium Patris de mutandis hominum animis. Vide supra 1: 18.

Οὐ λαμβάνετε, non accipitis] Non penitus in animum admittitis vos alique collegae et populares vestri.

12. Εἰ τὰ ἐπιγεια εἶπον ὑμῖν, si terrena dixi vobis] Si rem vobis explicavi comparatione rerum quas quotidie experimur, nempe naturalis nativitatis et venti. Sic κατὰ ἄνθρωπον λέγειν, Gal. 3: 15, est similitudines sumere a rebus humanis.

Καὶ οὐ πιστεύετε, et non creditis] Et ne sic quidem apertam me vobis intelligitis, ut supra 2: 22.

Ἐὰν εἶπω ὑμῖν τὰ ἐπουράνια, si dixero vobis coelestia] Remotis figuris, lingua Angelorum.

13. Οὐδεὶς ἀναβέβηκεν εἰς τὸν οὐρανόν, nemo ascendit in coelum] Ascendere in coelum dicitur qui arcana coeli penetrat, Prov. 30: 4. Quantum coelum a terra distat, tantum consilia Divina ab humanis, Esai. 55: 9. Quod prope nos est obvium, planum, cognitum, id dicitur non esse in coelo, ut eo sit ascendendum, Dent. 30: 12, Rom. 10: 6. Sic ferme ingredi in sanctuarium sumitur Ps. 73: 17.

Ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβὰς, qui descendit de coelo] Qui singulari Dei dono nobis concessus est, ut infra 6: 58, Iac. 1: 17, 3: 15, 17. Sic 1. Cor. 15: 47, Ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ Κέριος ἐξ οὐρανοῦ [Secundus homo, Dominus ex coelo]. Sic Iohannis baptisma ex coelo, Matth. 21: 25, Ierusalem quae descendit ex coelo, Apoc. 3: 12, 21: 2, 10. Tertullianus in Apologetico: Lex tua erravit: puto ab homine concepta est, neque enim de coelo ruit. Arnobius libro VII, Audire desidero coelo aliquid lapsum.

Ὁ ὢν ἐν τῷ οὐρανῷ, qui est in coelo] Si Christianorum πολιτεύμα, id est conversatio, dicitur esse in coelo, quanto magis Christi qui semper introspexit Patris intima? Sic supra 1: 18, ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς [qui est in sinu Patris], Vide quae ibi.

14. Καὶ καθὼς, et sicut] Pergit dicere quomodo novam hanc hominum nativitatem effecturus esset Deus, non nudo ipsius Iesu dogmate, sed tali cui et exemplum

et testimonium ipse sua morte esset praebiturus, ne qua iusta relinqueretur aut de veritate aut de possibilitate dubitandi occasio.

Ἐψωσε, exaltavit] Dubitandum non est quin Christus ad crucem suam respiciat, quo sensu vox *ὑψοῦσθαι* et infra reperitur 8: 28 et 12: 32, 34. Impositus est serpens ille, ut Mosis historia loquitur *וַיִּשָּׂא* Num. 21: 8, 9. Illud autem *וַיִּשָּׂא* Rabbi Solomo interpretatur *וַיִּשָּׂא* *furcam*. Et quod hic in Syriaco est pro *ὑψοῦν* *וַיִּשָּׂא*, id Kimchi interpretatur *וַיִּשָּׂא* [*suspendere*], unde ex vox *וַיִּשָּׂא*, quae crucem Syris significat. Iustinus Apologetico secundo scribit, *λαβεῖν τὸν Μωσέα χαλκὸν καὶ ποιῆσαι τύπον σταυροῦ, καὶ τοῦτον εἶναι ἐπὶ τῇ ἁγίᾳ σκηνῇ* [*cepisse Moysen aes et fecisse figuram crucis, eamque posuisse in Sacro Tabernaculo*].

Τὸν ὄφιν, serpentem] Id est, effigiem serpentis, salutarem, animantis noxii. Sic Christus sine peccato in similitudine carnis peccati, Rom. 8: 3, imo et *annumeratus improbis*, Marc. 15: 28, Luc. 22: 27. Ex serpente morbi, per serpentem medicinae: *per hominem peccatum et mors, per hominem iustificatio et resurrectio*, Rom. 5: 18, 1 Cor. 15: 21. De hoc serpente Mosis Philo lib. *περὶ γεωργίας* [*de Agricultura*] haec adfert quae ad Christum optime aptes: *Τὸν Μωσέως ὄφιν φασὲν τῆς ἡδονῆς ἐναντίαν διάθεσιν, καρτερίαν· παρ' ὃ καὶ τῆς χαλκοῦ κραταιότητος ὕλης κατασκευασμένος εἰσάγεται· τὸν οὖν ἄκρως καταθεσάμενον τὸ τῆς καρτερίας εἶδος, καὶ εἰ δεδηγμένος πρότερον ὑπὸ τῶν φίλων ἡδονῆς τυγχάνοι, ζῆν ἀναγκαῖον· ἡ μὲν γὰρ ἐπανατείνεται ψυχῇ θάνατον ἀπαραίτητον, ἐγκράτεια δὲ ὑγίαν καὶ σωτηρίαν προτείνει βίου· ἀντιπαθεὶς δὲ ἀκολασίας φάρμακον καὶ ἀλεξίκακος σωφροσύνη* [*Serpentem Moysis dicimus constitutionem animi voluptati contrariam, constantiam scilicet. Unde et ex materia maxime firma, aere scilicet fabricatus narratur. Qui igitur plenissime conspexerit constantiae formam, etiamsi ante a voluptatis illecebris morsus fuerit, eum necesse est vivere; voluptas enim animo porrigit mortem indeprecabilem, ad temperantiam sanitatem et vitae salutem praebeet. Est autem temperantia contrarium libidini medicamen et malorum propulsatrix*]. Quod diximus serpentem hunc aeneum

neum (talis enim factus erat quo magis presterem, qui aeri concolor, referret) in eo Christi gessisse imaginem quod alius erat quam videbatur, recte notavit adversus Tryphonem Iustinus, de eo serpente sic loquens, ἀναίτιός ἐστιν ἀδικίας [*extra culpam est iniustitiae*]. Notandum autem quo magis vis sua comparationi constet, ad spectum quidem serpentis fuisse conditionem et viam ad salutem, vim autem salutarem proprie fuisse a Divina gratia. Sapiens Hebraeus 16: 5, 6, 7, Καὶ γὰρ ὅτε αὐτοῖς δεινὸς ἐπαῖθε θηρίων θυμὸς, δῆγμασί τε σκολιῶν διεφθείροντο ὕψων, οὐ μέχρι τέλους ἔμεινεν ἡ ὀργή σου· εἰς νοουθεσίαν δὲ πρὸς ὀλίγον ἱταράχθησαν, σύμβολον ἔχοντες σωτηρίας εἰς ἀνάμνησιν ἐντολῆς νόμου σου· ὁ γὰρ ἐπιστραφεὶς, οὐ διὰ τὸ θεωρούμενον ἰσαΐετο, ἀλλὰ διὰ τὸ τὸν πάντων σωτῆρα [*Etenim cum illis supervenerat saeva bestiarum ira, moreibusque perversorum colubrorum interibant, non in perpetuum ira tua permansit: sed ad correctionem brevi turbati sunt, signum habentes salutis ad commemorationem mandati legis tuae; qui enim conversus est, non per hoc quod videbat sanabatur, sed per te omnium salvatorem*].

Ἐν τῇ ἐρήμῳ, in deserto] In loco vasto, pleno veneni; in quo figura mundi Christi temporibus corruptissimi.

Ὅτως, ita] Simili effectus: quod sequenti commate explicatur.

Ῥυπαρῆσαι, exaltari] In cruce, ut iam ostendimus.

Δεῖ, oportet] Patris decreto. Vide quae nos hac de re apud Matth. 26: 54, Marc. 8: 31, Luc. 9: 22, 17: 25, 24: 7, 26, 46, infra 12: 34 et alibi.

Τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, Filium hominis] Hominem quidem, sed innocentem.

15. ἵνα πᾶς, ut omnis] Decreti iam indicati causas explicare pergit.

Ὁ πιστεύων εἰς αὐτόν, qui credit in ipsum] Non quovis modo, sed penitus in cor admissa fide et fiducia: nam talis quae est, eam caetera ad vitam aeternam necessaria per se sequuntur. Intelligenda autem haec de credente ut oportet, qua et quamdiu talis est.

16. Ἠγάπησεν ὁ Θεός, Deus dilexit] Singula ἐμφασίῳ [vim] habent. Deus ille omnium Dominus dilexit et quidem prior: noster 1 Epist. 4: 10, 19.

Τὸν

Τὸν κόσμον, *mundum*] Non Iudaeos tantum quibuscum fedus habebat aliquod, sed omne omnino genus humanum, peccatis obrutum, 1 Ioh. 5: 19, addito Rom. 5: 8; et Eph. 2: 12.

Ὡς τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ, *ut filium suum unigenitum*] Paulus Rom. 8: 32, "Ὁς γὰρ τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο [Qui etiam filio suo non pepercit]. Non satis erat *filium* dixisse, nisi addidisset *unigenitum*. Allusio est ad Abrahami historiam Gen. 22: 12.

Ἐδωκεν, *daret*] Intellige gratis, nullis meritis provocatus: παρέδωκε [tradidit] Paulus dicto loco et alibi saepe. De morte sua obscure loquitur; de vita aeterna aperte, ut animos erigat.

17. Ἰνα κρίνῃ τὸν κόσμον, *ut iudicet mundum*] Deus saepe ultor describitur in Veteri pagina: itaque conscii peccatorum merito expectare poterant Filium venire ad poenas Patris nomine exigendas. Nam κρίνειν est κατακρίνειν, ut 1 Cor. 11: 32, Hebr. 13: 4, at κατακρίνειν est et damnare et poenas exigere.

Σωθῆ] *Vitam habeat*, ut hic explicat Syrus.

18. Ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ κρίνεται, *qui credit in eum non iudicatur*] Eripitur communi exitio.

Ὁ δὲ μὴ πιστεύων ἤδη κέκριται, *qui autem non credit iam iudicatus est*] Dictum est vetus:

Illo nocens se damnat quo peccat dis.

Sic in legibus Romanis, *Ipsae te poena subdidisti*. Et qui sceleratam capiunt consilium suo merito puniri dicuntur. Sed adde quae notavimus ad Matth. 25: 32.

Ὅτι μὴ πεπίστευκεν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, *quia non credit in nomen unigeniti Filii Dei*] Quod veritatem et bonitatem Divinam tam aperte referenti et morte sua obsignanti nec credere nec confidere voluerit: quod ex pessimo animo proficisci sequentibus ostendit.

19. Αὕτη δὲ ἔστιν ἡ κρίσις, *hoc est autem iudicium*] In hoc sunt αὐτοκατάκριτοι, *intus suapte iudicio damnati*.

Τὸ φῶς ἐλήλυθεν εἰς τὸν κόσμον, *lux venit in mundum*] Christus cum suo purissimo dogmate, ut supra 1: 10. Confer Esai. 9: 2 et 42: 6. Quaerere lucem debuerant: ultro ipsis oblata est.

Ἥγά-

Ἥγιάπησαν οἱ ἄνθρωποι μᾶλλον τὸ σκότος ἢ τὸ φῶς;] *Māllon* hic oppositionis est, non comparationis. *Præstularunt homines* (id est, magna pars hominum, ut supra 1: 12) *tenebras luci*. Sic 2 Tim. 3: 4. Thucydides, *μᾶλλον βούλομαι τοῦτο ἀπὲς ἐκείνου, hoc præ illo malo*. Τὸ σκότος hic intellige vivendi rationem nulla regula subnixam, quæ luculente describitur Eph. 2: 3. Sic infra 8: 12, 12: 35, 1 Epist. 1: 6, 2: 11, Eph. 5: 11.

Ἦν γὰρ πονηρὰ αὐτῶν τὰ ἔργα, erant enim eorum opera mala] Intellige non modo opera in quibus vixerant antequam lux affulsisset, sed et ea in quibus manere ipsis placebat: favebant morbo.

20. *Πᾶς γὰρ ὁ φαῦλα πράσσων μισεῖ τὸ φῶς, omnis enim qui mala agit, odit lucem*] Proverbium est ex vulgo desumptum. Euripides Iphigenia:

Κλεπτῶν γὰρ ἡ νύξ, τῆς δ' ἀληθείας τὸ φῶς.

[*Lux quippevaro grata: nox fures iuvat.*]

Philo de Caligula: *Ἐκείνῳ δὲ ἥλιος ἢ φῶς σύνολως ἀπαγόν ἐστιν, ἀλλὰ οὐχὶ νύξ καὶ εἴ τι σκότους ἀπεγγέζετον, εἰς τὴν τῶν ἐκτόμων διάθεσιν;* [*Illius sol et lux ullo modo amica essent, et non potius nox, et si quid tenebris est nigrius, ad disponenda opera illicita?*] Et mox: *Ἐπειδὴν τὰ μὲν καλὰ περιανγείας μεσημβρινῆς δεῖται πρὸς ἐπίδειξιν· τὰ δὲ αἰσχρά, φασιν, ἑσχατιῶς ταρτάρου.* [*Nam certe quæ honestæ sunt ea lucem meridianam desiderant, ut pateant: at turpia, id quod extremum in Tartaro est.*] Simile proverbium illud, *Οἱ μεθυσκόμενοι νυκτὸς μεθύσκονται* [*Qui inebriantur, nocte inebriantur*]. Hinc *tenebrianes, lucifugæ*. Xenophon De Cyri Instit. II, *Οἱ δὲ ἀγνοούμενα ῥαδιουργεῖν πως μᾶλλον δοκοῦσιν ὥσπερ οἱ ἐν σκότει ὄντες* [*Illi credendi potius clam turpia agere, ut solent qui tenebras amant.*]. At de Agesilao: *Διςχρουεργία μὲν τὸ ἀφανίζεσθαι πρόκειται, τῷ δὲ εἰς κάλλος βίω τὸ φῶς μᾶλλον κόσμον παρέχειν* [*Malis actionibus convenit occultari: at vitæ honestæ lux ipsa plus addit ornatus.*]. Seneca Epist. CXXII, *Gravis malæ conscientiae lux est*. Et I Nat. quaest. 16, *Scelera conspectum suum reformidant*. Vide egregiam huius loci explicationem apud Chrysostomum ad Eph. 5.

Ἵνα μὴ ἐλεγχθῇ τὰ ἔργα αὐτοῦ, ut non arguantur opera eius] Ne sibi ipsi appareat vitæ quam ducit turpitudine.

Eph.

Eph. 5: 13, *Τὰ δὲ πάντα ἐλεγχόμενα ὑπὸ τοῦ φωτός φανε-
ροῦνται* [*Omnia autem quae arguuntur, luce patefiunt*].

21. *Ὁ δὲ πρῶτος τὴν ἀλήθειαν*, *qui autem facit verita-
tem*] Qui sincere agit. Sic 2 Reg. 20: 3, *ambulare in
veritate* exponitur *integro corde*. Adde Ps. 25: 5, 86: 11,
Prov. 28: 6. Coniungitur cum luce Ps. 43: 3, Eph. 5: 8, 9,
et in huius 1 Epist. 1: 6. Hoc quoque intellige, post-
quam lux affulsit: nam consilium emendandae vitae his
verbis describitur.

Ἔρχεται πρὸς τὸ φῶς, venit ad lucem] Philo dicto loco:
Τὰ κατὰ μεσημβρινῆς δεῖται πρὸς ἐπίδειξιν [*Hon-
esta lucem meridianam desiderant, ut pateant*]. Plutar-
chus: *Οὐδεὶς τῶν καλῶν ἔργων τὸ σκότος περιβάλλει* [*Nemo
honestis actionibus tenebras circumdat*]. Seneca Epist.
XCVII, *Bona conscientia prodire vult et conspici*.

Ἵνα φανερωθῇ αὐτοῦ τὰ ἔργα, ut patefiant opera eius]
Ut ipse haec opera ad illud dogma exploret ac dirigat:
neque enim formidat examen.

Ὅτι ἐν Θεῷ ἐστὶν ἐργασμένα, quia in Deo sunt facta]
Ἐν pro *κατὰ, secundum naturam ac voluntatem Dei*.
Sic ἐν Κυρίῳ [*in Domino*] 1 Cor. 7: 39.

22. *Εἰς τὴν Ἰουδαίαν γῆν*] *In agrum tribus Iudae*:
opponitur id oppidis. Vide Ios. 8: 1, ubi Graeci *τὴν πό-
λιν αὐτοῦ καὶ τὴν γῆν αὐτοῦ* [*urbem eius et terram eius*],
quod alibi dicunt *χώραν*, ut et Luc. 21: 21.

Ἐβάπτειεν, baptizabat] Opera Discipulorum, infra 4: 2.
Sic Tertullianus libro De Baptismo: *Semper is dicitur
facere cui praeministratur*. Sic et Paulus praedicabat
Euangelium, baptizabat autem plerumque, non opere sed
per alios, 1 Cor. 1: 17. Iohannes vero Baptista ipsemet
baptizabat, hoc quoque se inferiorem Christo professus.

23. *Ἐν Αἰνῶν, in Aion*] *ῥῆγν*, ut hic Syrus et ta-
bula Iudaica. Nomen est fontis forte a Graecis primum
repti. Longe alius est locus qui nominatur Ezech. 47
et 48, neque enim distincte ibi legendum est *ῥῆγν* et *ῥῆγν*,
sed coniunctim *ῥῆγν-ῥῆγν*, ut apparet Num. 34: 9, ubi
Graeci *Ἀρσενάιν* pro *Ἀρσενάιν*, transpositione facta, quia
Graecis σ et ρ non cohaerent. At in Ezechiele priorem
partem appellative reddiderunt, *αὐλὴν τοῦ Αἰνῶν* [*villam
Ainan*], pro quo secundo loco *Αἰλάμ* corrupte legitur.

Ἐγ-

Ἐγγὺς τοῦ Σαλείμ, iuxta Salim] Errant qui hunc locum esse putant qui dicitur *ἔην* 1 Sam. 9: 4, ubi Graeci *Σεγαλίμ*, *ν*, ut sit, in *γ* mutato. Sequendus est potius Hieronymus, qui eum esse locum ait qui Gen. 33: 18 vocetur *ἔνω*, Graecis *Σαλήμ*, ut et in tabula Iudaica scribitur. Eo autem ivit Baptista, non alio, ut videtur, consilio quam ut pluribus locis officio suo fungens populum ad poenitentiam et baptismum invitaret.

Ἵδματα πολλὰ ἦν ἐκεῖ, aquae multae erant illic] Intellege non rivos multos, sed simpliciter aquae copiam, tantam scilicet in qua facile corpus humanum mersaretur, quo tum more Baptismus peragebatur. Vide ad Matth. 3: 6. Sic et alibi, Apoc. 8: 11, 11: 6. *Ἵδματα* pro aquae copia usurpat hic noster, ut et Apoc. 14: 7, 16: 4.

Ἄφθονον ὕδωρ
[*Uber aquae vis*]

huc loco Nonnus non male.

24. *Ὅπω γὰρ ἦν, nondum enim fuerat*] Ostendit, quod diximus, eas hic a se res narratas quae Iohannis captivitatem antecesserunt: cum caeteri miraculorum Christi inde forma initium faciant.

25. *Ἐκ τῶν μαθητῶν, ex discipulis*] Id est, *τισὶν ἐκ τῶν μαθητῶν* [quibusdam ex discipulis], quales *ἐκλείψεις* [defectus in loquendo] notavimus ad Matth. 27: 9.

Μετὰ Ἰουδαίου, cum Iudaeo] Sic habent antiquissima exemplaria: sic legerunt Chrysostomus et qui post eum Graeci. Etiam Nonnus:

Ἐβραίου μετὰ φωτός.
[*Cum quodam Hebraeo.*]

Nec aliter Syrus: quare haec lectio sequenda videtur: ut sensus sit, Iudaeum quendam, puta a Discipulis Christi baptizatum, hanc quaestionem movisse Iohannis discipulis.

Περὶ καθαρισμοῦ, de purificatione] Sicut superiore capite *καθαρισμὸν* vocavit *ablutionem* illam Pharisaicam manuum et poculorum, quam Marcus *βαπτισμὸν*, ita et hic *Baptismum* Iohannis et Iesu vocat *καθαρισμὸν*, sicut et verbo *καθαίρειν* [purificare] uti Iosephum in narrando Iohannis Baptismo ostendimus ad Matth. 3: 6. Neque aliter quam de Baptismo sumam vocem *καθαρισμοῦ* 2 Petr. 1: 9. Nam sic et Arabes Christiani antiquitus Baptismum appel-

pellabant *ἰσὺς*, id est, *καθαρισμὸν*. Videtur autem disputatum, an Iohannis Baptismus Divina esset ceremonia, an humanum institutum, quandoquidem et alii praeter Iohannem baptizare incipiebant. Et iam olim apud Hebraeos in proselytis usitatum fuisse Baptismum ostendimus ad Matth. 3.

26. *Ὃς ἦν μετὰ σοῦ, qui eras tecum*] Qui a te baptizari voluit.

Πέραν τοῦ Ἰορδάνου, trans Iordanem] Id est, in traiectu Iordanis, ut hic Syrus, *in Bethabara*. Vide supra 1: 28.

Ὃν σὺ μαρτυρήσας, cui tu testimonium perhibuisti] Quem tu pro tua modestia elogio tuo ornasti.

Ἰδε οὗτος βαπτίζει, ecce hic baptizat] Non minus quam tu: quod hic recte notavit Syrus addito *etiam*: quasi dicant: In tuas partes involat, adeo ut hoc ipsum nobis ad extenuationem tuae auctoritatis obliiciatur.

Καὶ πάντες ἔρχονται πρὸς αὐτόν, et omnes veniunt ad eum] Plures quam ad te, quasi novitatis studio. Tacite scilicet quaerunt an non prohibendi sint baptizare alii. Vide historiam similem Num. 11: 28 et Luc. 9: 49. Notabilis utraque, ut intelligamus cur *sectarum studia* annumerentur *operibus carnis*, Gal. 5: 20.

27. *Λαμβάνειν, accipere*] Auctoritatem muneris tanquam a Deo impositi: *λαμβάνειν* intellige cum effectu. Alioqui vanitas ipsa se detegit. Ad falsos prophetas cognoscendos indicia Deus dederat.

Ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, de coelo] A Deo, cuius voluntati acquiescendum est.

28. *Μαρτυρεῖτε, testimonium perhibetis*] Ipsi hac ipsa qua me compellastis oratione professi estis me agnovisse Iesum maiorem me esse, et quidem immenso.

Ἐμπροσθεν ἐκείνου, ante illum] *Ἐκείνου*, Iesum scilicet quem Christum esse dixi: *ἐμπροσθεν*, id est, *πρὸ προσώπου αὐτοῦ* [*prae facie eius*] Matth. 11: 10, ubi utrumque legitur. Marc. 1: 2 diximus munitoris qui Regem antecedit officium describi.

29. *Ὁ ἔχων τὴν νύμφην, qui habet sponsam*] Cui ius maritale in sponsam quaesitum est. Scriptor Categoria-
rum: *Οὐδὲν γὰρ ἄλλο τῷ ἔχειν γυναῖκα σημαίνομεν ἢ ὅτι συνοικεῖν* [*Cum dicimus habere uxorem nihil aliud intel-*

li-

Legimus quàm cum ea habitare]. ὅς ex origine significat omne illud quo sponsa solet enitescere. Talis Ecclesia eximie fuit, et esse debet, Eph. 5: 27.

Νυμφίος ἐστίν, sponsus est] Principem in nuptiis locum obtinet. Recte autem sponso Christus comparatur, Matth. 22: 2, 2 Cor. 11: 2, Eph. 5: 25, 26, ad exemplum Dei, qui populi Hebraei *maritus* dicitur Prophetis.

Ὁ δὲ φίλος τοῦ νυμφίου, amicus autem sponsi] ὧδ. Vide quae notavimus ad Matth. 9: 15.

Ὁ ἐστηκώς, stans] Ministrans sponso: nam τὸν stare est ministrare, ut Gen. 41: 46, Deut. 1: 38, Zach. 3: 7.

Καὶ ἀκούων αὐτοῦ, et audiens eum] Audiens blandimenta eius ad sponsam. Vide Cant. Canticorum. Haec est vox φωνή νυμφίου [*vox sponsi*].

Χαρὰ χαίρει, gaudio gaudet] Valde gaudet; Matth. 2: 10.

Αὕτη οὖν ἡ χαρὰ ἐμὴ πεπλήρωται, hoc ergo gaudium meum consummatum est] Hic tacita est ἀνὰδοσις [*redditis*]. Consummatum est gaudium meum, quia tanquam pronubus populum Iudaicum Christo tradidi. Gaudio eos inter se alloqui. *Χαρὰ πεπλήρωται* est inter locutiones Iohanni proprias, infra 15: 11, 16: 24, 1 Epist. 1: 4, 2 Epist. 12.

30. *Ἐκεῖνον δὲ αὔξάνειν, illum oportet crescere*] Fama, et, quod vos invidetis, discipulorum copia.

Ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι, me autem minui] Ut stellae solent ubi luna affulsit.

31. *Ὁ ἀνωθεν ἐρχόμενος, qui superne venit*] Veniens cum potestate plane Divina, supra 13. Iohannes miracula nulla fecit; quo Christus esset illustrior.

Ἐπάνω πάντων ἐστίν] Super omnes alios, etiam Prophetas.

Ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς, qui est de terra] Natus secundum Adami legem, in quo non est illa vere Divina potestas.

Ἐκ τῆς γῆς ἐστίν, de terra est] Ἰλλοχή [*copulatio*]: nam hic significatur conditio eius: quasi dicat, humana tantum sapit. Simile loquendi genus supra 6 et 1 Cor. 15: 47.

Καὶ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ] Loquitur humana tantum, non illa mysteria absconditi Divini consilii.

Ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐρχόμενος, qui de coelo venit] Repetit quod supra dixerat ἀνωθεν, quo evidentior sit oppositio.

32. 'Ο ἰδὼν καὶ ἤκουσεν, quod vidit et audivit] Quod plane novit. Nam duobus his sensibus homines ad cognitionem deveniunt. Vide supra 1: 18, et quae ibi. Adde quod infra 8: 26, 15: 15.

Τοῦτο μαρτυρεῖ] Quod supra dixit λαλεῖ, *prodit hominibus*: sic infra 4: 44. Sic τὴν apud Hebraeos, Deut. 32: 46, Neh. 9: 34.

Οὐδεὶς λαμβάνει, nemo accipit] Loquendi genus quale supra 12. Nemo, id est, pauci. Ipsos eos comprehendit qui hanc querelam ad se deferebant.

33. 'Ο λαβὼν αὐτοῦ τὴν μαρτυρίαν, qui accepit eius testimonium] Exceptio qualis supra 1: 12. Λαμβάνειν est in animum admittere, παραλαμβάνειν dicto loco, cap. 1.

'Εσφράγισεν] Solenniter protestatur. Metaphora sumta a contractibus qui publice impressis signis firmantur, quod est πῆγμα Hebraeis, quo verbo hic Syrus utitur. Sic 1 Reg. 21: 8, Neh. 9: 38, 10: 1, Esth. 8: 8, 10, Ier. 32: 10, Dan. 6: 17. Simili sensu μαρτυρίαν ἐπισφραγίζεσθαι [testimonium obsignare] dixit Aristides.

'Ὅτι ὁ Θεὸς ἀληθὴς ἐστίν] Se plane credere Deum veracem, non modo in genere, sed etiam singulariter in eo quod Deus per Filium revelat. Contra qui ei non credidit, Deum dicitur mendacem facere, id est, non magis ei credere quam si mendax esset, 1 Ioh. 5: 10.

34. 'Ὁν γὰρ ἀπέστειλεν ὁ Θεός, quem anim misit Deus] Sabauditur ille, quem misit, intellige arcanorum revelatorem: cuius typus Iosephus, Aegyptiace πῦα πῦα, Gen. 41: 45.

Τὰ ῥήματα τοῦ Θεοῦ λαλεῖ] Nihil nisi Divina loquitur: Infra 7: 16, 8: 47.

Ὅτι γὰρ ἐκ μέτρον δίδωσιν ὁ Θεός τὸ πνεῦμα, non enim ad mensuram dat Deus Spiritum] 'Εκ μέτρον dare, πῦα Hebraeis, est restricte dare, sicut Deus cognitionem sui dedit Prophetis. Confer quod est Num. 11: 17, 2 Reg. 2: 9. At tempore Novi Federis dicitur non admetiri sed effundere Spiritum, primum in Caput, deinde in Ecclesiam, supra 1: 16 et infra 7: 39, Act. 2: 17, Tit. 3: 6. Vide et infra 6: 45. Adde Esai. 42: 1.

35. 'Ο πατὴρ ἀγαπᾷ τὸν υἱόν, Pater diligit Filium] Quippe unicum. Vide Matth. 3: 17, et quae supra 1: 18. Nihil eum celat.

Kal

Καὶ πάντα δίδωκεν ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, et omnia dedit in manum eius] Nempe omnia mysteria Regni coelestis ipsi dedit pro ipsius arbitrio dispensanda: Dan. 7: 14. Vide Matth. 11: 27, et quae ibi dicta. Sic infra 13: 3 et 17: 2, *χεῖρ*, ut ἡ Hebraeis, est *plena potestas*.

36. *Ὁ πιστεύων εἰς τὸν υἱόν]* Proprie, *qui Filia confidit*, nempe ut volenti et potenti salutem praestare.

Ἔχει ζωὴν αἰώνιον] *Ius habet ad vitam aeternam*, nempe qua talis. Vide supra 1: 12. Confer Rom. 8: 24.

Ὁ δὲ ἀπειθὼν τῷ υἱῷ] *Qui inobsequens est Filio: qui dicto non est audiens*, qua huius loci interpretatione Cyprianus utitur. Haec oppositio manifeste ostendit fiduciam illam quae ins dat ad vitam aeternam talem esse quae in se obedientiae propositum includat. *Ἀπειθεῖν*, respondet *ἰτα* [*rebellare*] Hebraeo, ut ex multis locis apparet.

Οὐκ ὀψεται] *Non erit particeps vitae aeternae*; supra commate 3.

Ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ μένει ἐπ' αὐτὸν, ira Dei manet super eum] *Ὀργή* est ultio Dei, quae ei superveniet. Quod autem alii libri habent *μενεῖ* [*manebit*] quomodo et Syrus hic vertit, est interpretamentum. Sic infra 12: 8, *ἔχετε* [*habete*] valet *ἔξετε* [*habebitis*], ubi Latina versio *habebitis*: sic et 6: 53, 9: 4, 16: 2, sic et hic Nonnus *ἔρχεται* [*venit*]. Familiare autem Iohanni *μένειν* ponere simpliciter pro *esse*, ut infra 5: 38, 15: 11, 1 Epist. 2: 6, 10, 3: 15, 2 Epist. 2 et alibi.

CAPUT IV.

1. *Ἔγνω, cognovit]* Divina cognitione.

Ὅτι ἤκουσαν οἱ Φαρισαῖοι, audivisse Phariseos] li maxime qui in Synedrio erant Hierosolymitano. Vide supra 3: 1. Sadducaeii omnes ritus Lege non praescriptos pari loco habebant. Quare nec Baptismum Iesu nec Iohannis curabant, non magis quam Phariseorum ceremonias.

Ὅτι Ἰησοῦς] *Ἰησοῦς* positum pro *αὐτός* [*ipse*], ut saepe apud Hebraeos.

Πλείονας μαθητὰς ποιεῖ καὶ βαπτίζει, plures Discipulos facit et baptizat] Plures habet Discipulos et solenniter eos initiat.

“*Ἡ Ἰωάννης, quam Iohannes*] Putem cum haec acciderint vixisse tunc adhuc Iohannem Baptistam, et aliud hoc esse iter quam quod ab aliis Euangelistis describitur. Tanto maior in Iesum invidia erat quam in Iohannem quanto plures habebat sectatores. Et Iohannis quidem honos nati ex Sacerdotali familia aliquatenus ipsum ornabat Sacerdotium; et tamen huius quoque Baptismum repudiaverunt Pharisei, Luc. 7: 30. At in Iesu Galilaeo, de plebe, ut putabatur, omnis honos detrimentum erat publicae auctoritatis.

2. *Καίτοιγε Ἰησοῦς αὐτὸς οὐκ ἐβάπτιζεν, quanquam Iesus ipse non baptizabat*] Diximus supra 3: 22.

3. *Ἀφῆκε τὴν Ἰουδαίαν, reliquit Iudaeam*] In qua illi plurimum poterant, iudiciorum compotes, Romanis id permittentibus.

Καὶ ἀπῆλθε πάλιν εἰς τὴν Γαλιλαίαν, et abiit iterum in Galilaeam] Ubi Herodes regnabat, cuius ira in Iohannem nondum exarserat. Ita sine damno praedicationis ad tempus sibi consuluit.

4. *Διέρχεται διὰ τῆς Σαμαρείας, transire per Samariam*] *Samariam* intellige, illam partem Terrae Promissae in qua manserant Assyrii, postquam caetera a Decem Tribubus olim possessa Iudaei a Babylonia reduces receperant. Ab Urbe enim, olim regni capite, nomen mansit regioni. Per hanc autem Hierosolymis in Galilaeam et contra iter erat. Vide quae attulimus ad Luc. 17: 11.

5. *Ἐρχεται οὖν εἰς πόλιν τῆς Σαμαρείας, venit ergo in civitatem Samariae*] Πόλιν hic vocat civitatis territorium. Simile notavimus ad Luc. 2: 7.

Λεγομένην Σιχάρ, quae dicitur Sichar] Σιχάρ habent Graeci codices plerique et Syriacus: et sic in Latinis legitur, et suo tempore lectum notat Hieronymus. Alii codices Συχάρ, et hoc sequitur Arabs. Et vocalis quidem permutatio non nova, sic Σίμων et Συμεών scribitur, et haec ipsa urbs Σιχέμ et Συχέμ. Pro *ἐμ* autem quod *ἀρ* scribitur, putat librariorum vitium esse Hieronymus: alii rectius pronuntiationem corruptam temporibus putant, ut ex Βελιάλ factum est Βελιάρ, et similia. Σίκιμα Graeca flexione plerumque haec urbs appellatur, de qua totoque eo tractu exstant versus Theodoti Poetae Graeci libro

De

De Iudaeis, quos citat Eusebius Praeparationis lib. IX cap. 1, sed corruptos, quos sic emendandos censeam:

Ἦδ' αὖ' ἔην ἀγαθὴ τε καὶ αἰγίνομος καὶ ὑδρηλὴ·
 Οὐδὲ μὲν ἔσκεν ὁδὸς δολιχὴ πόλιν εἰσαπνεύσθαι
 Ἀγρόθεν· οὐδέποτε θρία λαγνήεντ' ἀπόρσειν·
 Ἐξ αὐτῆς δὲ μάλ' ἄγχι δὺ' οὖρεα φαίνετ' ἱερυνά
 Πόλης τε πλήθοντα καὶ ὕλης· τῶν δὲ μεσηγὺ
 Ἀτραπιτὸς τέτμητ' ἀρκή ἀνλώπις· ἐνερθεν
 Ἡ διερὴ Σίκιμον καταφαίνεται, ἱερὸν ἄστυ
 Νέρθεν ὑπὸ ῥίξῃ δεδμημένον· ἀμφὶ δὲ τεῖχος
 Λισσὸν ὑπώρειαν ὑποδέδραμεν αἰκνὸν ἔρπος.
 [Humida pascendo pecori bona terra caprugno,
 Hic ager est, a quo non longa extendit in urbem
 Se via: non illic nemorum frondentia desunt.
 At super apparent montes duo quae iuga surgunt
 Inclita, plena herbis et saltibus: inter utrumque
 Callis se tenui diffundit tramite: subter
 Urbs sacra conspicitur Sicimum non indiga lymphae,
 Structa sub alterius montis pede: circuit illam
 Murus et ad montis sese latera ardua tollit].

Montes illi duo qui Sicimis imminet, sunt Garizim, de quo iam audiemus, et Hebal. Vide Beniaminem Itinerario. Male id negat Epiphanius levibus argumentis. Significanter autem nominatur haec urbs, ut Hierosolymis in religione aemula.

Πλησίον τοῦ χωρίου ὃ ἔδοκεν Ἰακώβ Ἰωσήφ τῷ υἱῷ αὐτοῦ,
 iuxta agrum quem dedit Iacobus filio Iosepho] Gen. 48: 22, in cuius loci expositione non placet quod quidam putant a Simeone et Levi hunc agrum manu captum cum Sicima diriperent. Nam id factum perfidia mixtum improbavit Iacobus. Neque magis putem discessu Iacobi a vicinis occupatum, deinde a Iacobo reverso armis recuperatum: quod quidam fingunt. Neque enim ea fuit vis Iacobi eiusque familiae ut aperto bello quicquam in vicinos auderent, cum illud ipsum quod Simeon et Levi ausi fuerant non factum sit nisi dolo et per morbi occasionem. Quare verisimilius est, sicut donatio haec effectum non habuit nisi postquam Terra Promissa armis occupata est, ut videre est Ios. 24: 32, ita Iacobum spe antecēpisse hanc victoriam, sibi que tribuere quod sui posterī facturi

erant, et praeterito tempore enuntiare more Prophetico id quod certo eventurum videbat.

6. *Πηγή τοῦ Ἰακώβ, fons Iacobi*] Putens erat, ut mox videbimus, situs ad Austrum ab Urbe, ut notant locorum periti. Sed Hebraeis mos est omnem scatebram *fontem* vocare. Notavimus ad Marc. 5: 29. A Iacobo autem effossum hunc puteum ex Sacris Scriptis non constabat, nisi quis trahere huc velit illud Deut. 33: 28, *πηγή Ἰακώβ ἐπὶ σίτου καὶ οἴνου* [*fons Iacobi super frumento et vino*]: sed vetere fama, ut alia multa.

Κεκοπιακὸς ἐν τῇ ὁδοπορίᾳ, fatigatus ex itinere] Indicatur veritas humanae naturae.

Ἐκαθίζετο οὕτως, sedebat sic] Incuriose, ut se locus obtulerat. Non dissimile illud Act. 20: 11.

Ἐπὶ τῇ πηγῇ, ad fontem] Ἐπὶ est ὧ, quod valet *ad* vel *iuxta*. Sic Exod. 2: 15, *ἔκαθισεν ἐπὶ τοῦ φρέατος* [*sedit ad puteum*]: ad quam historiam hic alluditur.

Ἦσεν ἔκτη, fere sexta] Vide supra 1: 40. Causam sitis ostendit, quia et multum itineris fecerat et iam erat meridies.

7. *Ἐρχεται, venit*] Indicatur casus, sed Divino consilio directus.

Γυνὴ ἐκ τῆς Σαμαρείας, mulier de Samaria] *Σαμαρεῖτις* [*Samaritis*] ut mox loquitur Iohannes: nam ex hoc loco ponitur ut ὁ Hebraeum significans originem vel habitationem. Sic ἀπὸ Matth. 27: 57. *Samariam* autem hic iterum regionem intellige.

Ἀνελῆσαι ὕδωρ, haustum aquam] Cum hydria scilicet; ut moris erat: infra comm. 28, Gen. 24: 15. Nonnus, *ἡθάδα κάλυν ἔχουσα* [*urnam, ut moris, habens*]. Sic apud Homerum Odyssaeae η,

Παρθενικῇ εἰπὺν νηϊνίδι κάλυν ἔχουσῃ.

[*Urnigeras similis florenti aetate puellae*].

Δός μοι πιεῖν, da mihi bibendum] Ex urna iam impleta.

8. *Οἱ γὰρ μαθηταὶ αὐτοῦ, Discipuli enim eius*] Non aderant Discipuli qui urceum ipsi alicunde adferrent. Et hac occasione consultum est pudori mulieris quam Christus ad meliorem frugem erat perducturus. Videtur autem hoc tempore Christus Discipulos adhuc paucos habuisse ante electes Duodecim.

9. Ἰουδαῖος ὢν, *Iudasus cum eis*] Dialectus etiam Ephraimitas ab aliis Israelitis, Iud. 12: 6, et Galilaeus à Iudaeis distinguebat, Matth. 26: 73, quanto magis Samaritam a Iudaeo? Credibile est et in vestibulis aliquid fuisse discriminis, ut multis ritibus discrepabant: ut notatur in libro Musar.

Ὅτι γὰρ συγγράνται Ἰουδαῖοι Σαμαριταῖς, *non enim utuntur Iudaei Samaritarum commercio*] Quod κολῶσθαι dicitur Act. 9: 26, id est, *amice uti*. Quod Legisperitorum traditio sic interpretabatur, ut emere quidem necessaria liceret, at beneficium a Samarita ullum accipere non liceret. Lex nullum cum alienigena vetat commercium (populos Divina sententia damnatos excipio), dum cibis vetitis abstinenceatur. Ratio non aliud dissuadet quam quod infirmos a Dei cultu posset abducere: quam ob causam notant Hebraei vetitum cum idololatra vinum bibere, non Lege, sed eruditorum cautione, ne familiari nimium consuetudine contagium contraheretur. Introduta haec cautio ex quo Iudaei neque Iudaeos a Lege deficientes punire, neque alienigenas in suo solo habitantes intra data Noë praecepta continere potuerunt. Samaritae vero adeo erant superstitiosi ut viso Iudaeo exclamarent, *Ne attinge*. Verba autem haec Evangelistae sunt rationem reddentis eius quod femina dixerat. Similis parenthesis mox occurrit 4: 25.

10. Εἰ ᾔδεις τὴν δωρεὰν τοῦ Θεοῦ, *si scires donum Dei*] Si intelligeres quantum hoc sit beneficium, occasio nempe quam tibi nunc Deus praestat, quantumvis Samaritidi. Sic Eph. 2: 8 δῶρον Θεοῦ dicitur vocatio Evangelica.

Τίς ἐστίν, *quis sit*] *Quis quantusque*.

Ἐδωκεν ἄν σοι ὕδωρ ζῶν, *dedisset tibi aquam vivam*] Aqua variis in locis variam habet significationem. Hoc loco, et in Apocalypsi aliquoties, non dubito quin significetur dogma Evangelicum; nempe quatenus ea continet quae ad salutem aeternam pariendam necessaria sunt ac sufficiunt. Argumentum ad eam rem praecipuum habeo id quod infra legitur 6: 35, quo iamiam utemur. Ned multum hinc abeunt Veteres, ut Cyprianus Epistola ad Caecilium, qui de Baptismo accipiunt: nam Baptismus est istius dogmatis solennis professio. Philo Allegoriis de Mose in Median: Ἐκείθεν ἐπὶ τοῦ πρῶτου ἐκδεχόμενος

τί ὁ Θεὸς ἀνομβρήσει πότιμον. τῇ διψήσει καὶ ποθοῦσῃ ψυχῇ τὸ ἀγαθόν· ἀπαγαγεῖ μὲν ἀπὸ τῆς ἀθέου καὶ ἡγεμονίδος τῶν παθῶν δόξης [*Sedit ad puteum expectans quem potum Deus affusus esset animae sitienti et cupienti id quod bonum est, ideoque abijt ab opinione impia et ad praeos affectus ducente*].

11. Οὐτε ἀντήλημα ἔχεις, ποῦ ποῦ haurias habes] *Situlam* intelligit Syrus; *situlam* simul cum *funē*. Nonnus,

Οὐ κάδον ἔλκυσθρα φέρεις, οὐ σχοῖνον ἀείρεις.

[*Non est urna tibi, non funia portitor urnae*].

Apud Martialem *antlia* videtur elaboratius aliquid esse.

Τὸ φρέαρ ἐστὶ βαθύ, *puteus altus est*] Ita ut sine tali ope contingi nequeat.

Πόθεν οὖν, unde ergo] Primum ostendit non esse credibile ex illo puteo Iesum aquam dare posse; nunc; quod restabat, vult ostendere non esse probabile aliunde eum aquam habere posse.

12. Μελλῶν εἶ, maior es] Sapientior ad inveniendas aquas circa hunc locum.

Τοῦ πατρὸς ἡμῶν Ἰακώβ, *patre nostro Iacobo*] Samaritae, ut notat Iosephus, cognatione Iudaeorum ubi res eorum prosperiores erant gloriabantur: quia scilicet multis Assyriis aliqui permixti erant Hebraei.

Ὁς ἔδωκεν ἡμῖν τὸ φρέαρ, *qui dedit nobis puteum*] Monstravit posteris, tanquam quo nullum in his locis esset melius.

Καὶ αὐτὸς ἐξ αὐτοῦ ἔπιε καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ, *et ipse ex eo bibit et filii eius*] Probat aquae salubritatem.

Καὶ τὰ θηρία αὐτοῦ, *et pecora eius*] *xxx.* Probat aquae copiam.

13. Διψήσει πάλιν, *sitiet iterum*] Si vivat: quia sua natura talis est haec aqua ut effectum non habeat nisi temporarium. Digeritur enim et excernitur.

14. Οὐ μὴ διψήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα, *non sitiet in aeternum*] Infra 6: 35, ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ διψήσῃ πώποτε [*qui credit in me, non sitiet unquam*]. Ergo hic aqua est id quod creditur ad salutem, quod semel haustum amplius hauriendum non est, sed retinendum tantum. Nihil est quod ei adici possit; aliter quam in humanae sapientiae praeceptis, quorum nunquam finis est; ideo quo

quo magis ea bibitur eo magis crescit sitis: de ea sermo est Eccl. 24: 29. Cyprianus dicto loco: *Omnis qui biberit ex aqua ista, sitiet iterum: qui autem biberit ex aqua quam ego dederō, non sitiet in aeternum. Quo et ipso Baptisma salutaris aquae significatur, quod semel sumitur nec rursus iteratur.* Nimirum Baptismus, ut diximus; professio est dogmatis, quod semel hausisse sufficit. Tertullianus Praescriptione: *Nihil amplius nisi custodiendum quod credidisti.* Chrysostomus ad caput penultimum prioris ad Corinthios: *Οὐ γὰρ αὐτὸ δεῖσθαι τὸ δόγμα μαθεῖν, ἀλλ' ἐπομνηθεῖναι καὶ διορθωθεῖναι* [*Non enim opus est ut discatis dogma, sed ut eius memores sitis et ad id corrigamini*].

Πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον, fons aquae salientis in vitam aeternam] Hoc solum sine alia cognitione sufficit ad pariendam vitam aeternam. Vide supra 1: 4, infra 6: 68, 12: 50, 17: 3, 20: 31, Hebr. 4: 12. Et emphasis est in voce *saliet*: solent enim aquae salire ad altitudinem usque suae originis. Seneca Epist. XCII, *Nemo improbe eo conatur adscendere unde descenderat.* Spectat huc mystice locus Cant. 4: 15.

Κύριε, Domine] Sic ignotos quoque Hebraei honoris causa compellabant. Vide infra 20: 15.

15. *Ἴνα μὴ διψῶ, μηδὲ ἐρχομαι ἐνθάδε ἀντλεῖν, ne sitiam, neque veniam huc haustum*] Inopiam suam tacite ostendit, quae cogat subire laborem quo levare mallet.

16. *Φάγησον τὸν ἄνδρα σου, καὶ ἔλθε ἐνθάδε, voca virum tuum, et veni huc*] Non satis decorum est nuptae beneficium conferre, marito inconstituto.

18. *Πέντε γὰρ ἄνδρας ἔσχες, quinque enim viros habuisti*] A quibus te divortio contra legem (Mosis liberasti. Nam ea lex marito permittebat uxorem dimittere, non autem uxori discedere a marito; quod tamen posteriorum temporum mos introduxerat, ut apud Iosephum videre est; qui notat exemplum primum unde is mos coeperit.

Οὐκ ἔστι σου ἀνὴρ, non est tuus vir] Secundum legem

— *Οὐ γνήσιός ἐστιν ἀνὴρ,*

[— *Non est tibi iure maritus,*]

Nonnulla. Nimirum, ut ego accipio, quia alii viro obligata adhuc tenebatur, non accepto libello dimissionis.

Samaritae, siquē a Iacobo orti erant, ipso nascendi iure Legē Moīis tenebantur; caeteri, quia Legem receperant et secūndum eam se victuros circumcissione erant professi, Gal. 5: 3.

19. Ὅτι προφήτης εἶ σὺ, te Prophetam esse] Prophetarum enim est abdita revelare. Ideo ut Prophetam consulit de agitata diu controversia, bis ostendens Dei contemtricem se non esse, et cum crimina haec agnoscit, et cum non de rebus levibus sed de his quae ad Deum eiusque cultum pertinerent eum consulit.

20.] Οἱ πατέρες ἡμῶν, Patres nostri] Diximus Samaritas pro Hebraeis censeri voluisse. Cum autem causam aliquo modo hic agat suorum, illud πατέρες ἡμῶν ad antiquissima tempora referam; quomodo id loquendi genus et Archidamus usurpat in oratione quae est apud Thucydidem secundo. De Isaaco hic sacrificato quod scribunt multi vanum est: id enim factum in monte Moria, Gen. 22: 2. At illud verum, non procul Sicimis altare ab Abrahamo structum aliquanto ante oblationem Isaaci, Gen. 12: 6, 7. Deinde et a Iacobo, Gen. 33: 18. Solebant autem illis temporibus altaria strui in locis coelo proximis: quod et Straboni notatum. Accessit quod in illo monte pronuntiatae erant benedictiones Legis, Deut. 11: 29.

Ἐν τῷ ὄρει τούτῳ, in monte hoc] Digitis monstrat montem Garizim, ubi templum Sambelletes struxerat Alexandri Magni temporibus: et quanquam id templum diruerat Hyrcanus, sacra tamen ibidem eodem more fieri non desierant. Vocatus is mons et Ἀγιάριος addito ἡ, in quo montis est significatio. Sic in Apocalypsi 16: 16; Ἀγαγέδων גִּבְעון. Sic apud Tacitum Annalium XV castellum Arsamosata, ארמוסא ἡ Mons Solis.

Ὅπου δὲ προσκυνεῖν, ubi adorare oportet] Intellige adorare oblati victimis aliisque ritibus publicis, quod uno tantum in loco, eo nempe quem suo tempore designaturus esset ipse, fieri Deus voluerat, Deut. 12: 14, 26; αἱματι ταυρίῳ [sanguine taurino] dixit hic Nonnus.

21. Πίστευσόν μου, crede mihi] Quando me pro Propheta habes, in quo non falleris.

Ἔρχεται, venit] Praesens pro proximo futuro. Vide Matth. 26: 28. Sic infra commate 25 vertit Syrus: Latini quoque codices antiquiores ibidem, veniet.

Οὔτε ἐν τῷ ὄρει τούτῳ, οὔτε ἐν Ἱεροσολύμοις προσκυνήσετε, neque in monte hoc, neque Hierosolymis adorabitis] Nempe, ut dixi, eximio quodam ritu. Philo II Alleg. Legis: Ὁ φαῦλος δοκεῖ εἶναι τὸν Θεὸν ἐν τόπῳ μὴ περιέχοντα, ἀλλὰ περιεχόμενον [Qui vitiosus est putat Deum esse in loco ita ut contineatur, non ut contineat]. Simul tacite innuitur imminens utrique locorum vastitas.

Τῷ πατρί, *Patrem*] Tacite Novi Foederis suavitatem innuit, cum Deum *Patrem* vocat, Rom. 8: 15, Gal. 4: 6.

22. Ὁ οὐκ οἶδατε, quod nescitis] Putant quidam a Samaritis Deum habitum corpoream: sed hoc illis commune cum Iudaeis non paucis. Alii, Deum Israelis habitum pro Deo non universi, sed unius regionis: ita enim olim existimasse censentur qui primi Assyriorum ibi habitaverunt, sed, ut credibile, nondum Lege suscepta, 2 Reg. 17. Credibilis mihi videtur, sicut *vidisse Deum* Filius dicitur quod arcana eius noverit, supra 1: 18, ita *novisse Deum* dici Iudaeos, quia voluntatem eius ubi et quomodo coli vellet non ex Lege tantum cognoverant sed et ex Prophetis, quos Samaritae reiciebant. Prophetarum autem monitu Templum Hierosolymis struere proposuerat David, struxit Salomo.

Ἡμεῖς προσκυνούμεν, nos adoramus] Iudaeis se accenset: nam iam ostenderat mulier se eum pro Iudaeo habere.

Ὁ οἶδαμεν, quod scimus] Cognita, ut diximus, per Prophetas ipsius voluntate.

Ἡ σωτηρία ἐκ τῶν Ἰουδαίων ἐστίν, salus ex Iudaeis est] Ibi post structum Templum perpetua mansit Sacerdotum successio; quod urgent Iudaei adversus Samaritas in hac ipsa controversia: Ioseph. Antiq. XIII. 16. Illud Templum praesentia sua honestarunt Prophetae. Quibus signis ostendit Deus cognitionem voluntatis suae indidem non a Garizitanis petendam: ac propterea etiam in eo Templo a Christo et Apostolis praedicari voluit Evangelicum dogma, iuxta id quod praedictum erat, per Malachiam 3: 1.

23. Ἀλλὰ ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, sed venit tempus, et nunc est] Νῦν significat tempus de proximo imminens: quasi dicat, *erit, imo iamiam erit*. Eadem locutio infra 5: 25. Ἀλλὰ refer ad id quod praecessit de adoratione neutri templo adstringenda.

Οἱ

Οἱ ἀληθινοὶ προσκυνῆται, *veri adoratores*] Ἀληθινοὶ hic sunt *eximii*, Deo ante alios grati: diximus supra 1: 9:

Ἐν πνεύματι, *spiritu*] *Pura mente*, ut est in Latino versu; quod *compositum ius fasque animi* dixit Persius. Hierocles: Τιμήσεις τὸν Θεὸν ἄριστα, ἰὰν τῷ Θεῷ τὴν διάνοιαν ὁμοιώσης [*Optime Deum honorabis, si Deo mente sis similis*]. Mox: Τὸ δὲ ἔνθεον φρόνημα διαρκῶς ἡδρασμένον συνάπτει Θεῷ· χωρεῖν γὰρ ἀνάγκη τὸ ὅμοιον πρὸς τὸ ὅμοιον· ὅθεν καὶ μόνος ἱερεὺς ὁ σοφὸς λέγεται, μόνος θεοφιλῆς, μόνος εἰδὼς εὐξασθαι· μόνος γὰρ οἶδε τιμᾶν ὁ τὴν ἀξίαν πῇ συγγέων τῶν τιμωμένων, καὶ ὁ προσηγουμένως ἱερεῖον ἑαυτὸν προσάγων, καὶ ἀγαλμα θεῖον τεκταίνων τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, καὶ ναὸν εἰς ὑποδοχὴν τοῦ θείου φωτὸς τὸν ἑαυτοῦ παρσκευάζων νοῦν· τί γὰρ τοιοῦτον προτάξεις ἀπὸ τῶν ἐν μέσῳ κειμένων ὑλῶν, ὃ τῷ Θεῷ προσφυές ἀγαλμα ἐργάσῃ, ἢ δῶρον αὐτῷ ἐνοῦσθαι δυνάμενον, ἃ δὴ ἐπὶ τῆς λογικῆς οὐσίας καθαρθείσης συμβαίνειν ἀνάγκη; ὡς γὰρ οἱ αὐτοὶ ἄνδρες φασί, ψυχῆς καθαρᾶς τόπον οἰκειότερον ἐπὶ γῆς Θεὸς οὐκ ἔχει [*Pium autem propositum, solide fundatum, Deo sociat, necesse enim ut quod simile est ad sibi simile vadat; unde et solus sapiens Sacerdos dicitur, solus Dei amans, solus precandi sciens. Is enim solus recte honorare novit qui rerum quas honorat dignitatem non confundit, et qui se praecipue offert victimam, et animam suam fabricat in simulacrum Dei, et mentem suam in id parat ut templum fiat ad Divinam lucem recipiendam. Quid enim tale proponis ex vulgaribus illis materiis, quod facere posses agnatum Deo simulacrum, aut donum quod Deo adunari possit, quae necesse est evenire animae recte purgatae? Ut enim dicunt viri illi, de quibus dicere coeperam, Deus in terra locum nullum magis sibi proprium habet animo bene purificato*]. Clemens Alexandrinus libro VII, Θεράποντες ἄρα καὶ θεραπεύται τοῦ Θεοῦ, οἱ ἑλευθεριωτάτην καὶ βασιλικωτάτην θεραπείαν προσάγοντες τὴν διὰ τῆς θεοσεβοῦς γνώμης τε καὶ γνώσεως [*Famuli ergo et cultores Dei, qui maxime munificum maximeque regalem adferunt cultum per pium propositum atque cognitionem*]. Vide Rom. 1: 9, 2: 29, 2 Cor. 3: 6.

Καὶ ἀληθείᾳ, *et veritate*] Non in figuris, sed rebus solidis, quales sunt Preces, Gratiarum actiones, Martyria,

ria; opera Beneficentiae. Nam *veritatis* vocem sic sumi ostendimus 17. 17. Non longe hinc abit Philonis illud de Deo, libro Peiores insidiari melioribus: "Ὁς γνησίους μὲν θεογονίας ἀπαύξεται· γνήσιοι δ' εἶσιν αἱ ψυχῆς, ψιλὴν καὶ μόνην θυσίαν φερόντας ἀληθείαν [Qui sinceros amat cultus; sinceri autem illi quos peragit anima, solam nudamque adferens victimam ipsam veritatem]. Ritus illi Iudaici suam quidem habuerunt utilitatem ad avertendum populum ab extraneo cultu, simulque ad praeparandos animos ad maiora; sed postquam in illis praecipua pars pietatis collocari coeperat, evellendi iam erant ut verae frugi obstans lolium. Factum autem hoc primum quidem publicatione Christianae libertatis (quod *tempus correctionis* dicitur Hebr. 9. 10.) deinde etiam destructione Templi et Garizitani et Hierosolymitani.

Τοιοῦτους ζητεῖ, tales quaerit]. Tales summe amat ac desiderat, ἀπαύξεται, ut dixit Philo.

24. Πνεῦμα ὁ Θεός, [Spiritus est Deus]. Mens, ut Cicero inquit, soluta et libera, segregata ab omni concretionem mortali. Deus est animus, ut in Latino carmine. Similia similibus gaudent: quare corporeo cultu nec per se nec praecipue delectatur.

Ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν, [Spirita et veritate oportet adorare] Sublatis ut ritibus ita et locorum discrimine. Menander:

— Πάντ' ἐστὶ τῷ καλῷ λόγῳ

Ἱερὸν ὁ ναὺς χάρ' ἐστὶ ὁ λαλήσας Θεός.

[— Ad bona verba omnis locus

Pro Templo est: mens est quippe quae loquitur Deo.]

Clemens dicto loco: Πᾶς ὄνν καὶ τόπος ἱερὸς τῷ ὄντι, ἐν ᾧ τὴν ἐπινειαν τοῦ Θεοῦ λαμβάνομεν [Omnis locus revera sacer, in quo de Deo cogitationem suscipimus]. Cicero De natura Deorum II, Cultus autem Deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus, plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Idem De legibus II, Caste iubet lex adire ad Deos, animo videlicet in quo sunt omnia. Seneca a Lactantio citatus, Vultis vos Deum cogitare magnum et placidum et maiestate leni verendum? amicum et semper in proximo? non immolationibus et

san-

*sanguine multo colendum (quae enim ex truckdatione im-
merentium voluptas est?) sed mente bona, puro honesto-
que proposito? Non templa illi congestis in altitudinem
saxis struenda sunt: in suo cuique consecrandus est
pectore.* Sic ostendit non esse quod mulier se de veteri
illa controversia torqueat, cum brevi cessaturum sit om-
nino id privilegium de quo certabatur.

25. *Ὅτι Μεσσίας ἔρχεται, Messiam venturum]* Siloh ille
Iacobo praedicatus; cuius tempus iam instare ex communi
fama acceperat.

Ὁ λεγόμενος Χριστός, qui dicitur Christus] Parenthesis
Euangelistae, ut supra 9.

Ἀναγγελεῖ ἡμῖν πάντα, nobis annuntiabit omnia] Non-
dum nata tunc erat opinio quam in nostri odium poste-
riores Iudaei confinxerunt, Messiam non fore Prophetam.
Simile est quod hodie de Elia dicunt Iudaei, *Elias ve-
niet et revelabit omnia.* Sic et Asmonaeorum temporibus
controversiae in adventum Prophetae reiciebantur, 1
Macc. 4: 46, 14: 41. *Πάντα* intellige quae scire expe-
ctamus.

26. *Ἐγώ εἰμι]* Id est, *ego is sum*, ut infra 18: 5.
Magnum praemium simplicitati mulieris redditur, quod
ei primam Iesus dignitatem suam cognitam facit.

27. *Καὶ ἐπὶ τούτῳ, et continuo]* Dum loquitur Iesus,
ut Syrus interpretatur.

Οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, discipuli eius] Vide supra 8.

*Ἐθαύμασαν, ὅτι μετὰ γυναικὸς ἐλάλει, mirabantur, il-
lum cum muliere loqui]* Nam praeter morem id erat et
Hebraeorum et Iesu: nec conicere poterant sermonis ma-
teriam, cum Iesus nihil nisi coelestia solitus esset loqui,
quorum discendorum avidam esse Samaritidem credere
non poterant.

Οὐδεὶς μὲντοι εἶπε, nemo tamen dicebat] Reverentia ve-
tabat esse curiosos.

Τί ζητεῖς] Quid ab ea pascis? cibum an potum?

28. *Ἀφῆκεν οὖν τὴν ὑδρίαν, reliquit ergo hydriam]*
Vide supra 7. Ostenditur animus accensus rerum Divi-
narum studio ita ut id ipsum oblivisceretur ob quod ve-
nerat. Sic notantur Discipuli Iesum secuti omissis reti-
bus, Matth. 4: 20.

Τοῖς

Τοῖς ἀνθρώποις, *hominibus*] Id est, τοῖς ἑαῖ [*hominibus loci illius*].

29. Πάντα ὅσα ἐποίησα, *omnia quaecunque feci*] Vitae meae seriem quam scire humanitus non potuit.

31. Ἠρώτων] Ἐρωτᾶν pro *rogare* passim sumit, ut 4: 40, 47, 16: 19. Notavimus ad Luc. 4: 38. Chrysostomus: Τὸ ἠρώτων ἐκταῖθα παραινέλου ἐπὶ τῇ ἐγγραφίᾳ αὐτῶν φωνῇ [*Rogant hic est hortati sunt, more loquendi in illis partibus*]. Attulerant Discipuli ex urbe prandium; itaque invitant ut vescatur, non dubitantes quin ex multo itinere famem contraxisset.

32. Ἐγὼ βρωσὶν ἔχω φαγεῖν, *ego cibum habeo edendum*] Dat Christus exemplum suis ut semper spiritualia temporalibus anteferant. Confer historiam Samuelis 1 Sam. 16: 11. Ideo quamvis esuriens differt prandium ob oblatam occasionem docendi Sicimitas. Ἐγὼ φαγεῖν edendum habeo; ut ἔχοντα λαλῆσαι qui habebat quid dicendum, Act. 23: 18, et ἔγω λέγειν [*habeo dicendum*] infra 16: 12. Alioquin ἔγω καταφαγεῖν apud Isocratem est *habere quod edam*. Mos autem est Hebraeis βρωσὶν vocare id quo desiderium animi expletur, sicut et Latini dicunt *paſtum quimerum*. Vide Ps. 19: 11.

Οὐκ οἴδατε] *Non consideratis, non attenditis*.

33. Μήτις] An quis ex urbe nobis inest? Hoc ideo dicunt quia mirantur differri prandium.

34. Τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με] *Mandatum mihi iniunctum*. Sic infra 5: 30, 6: 38, 39, 40.

Τελειώσω αὐτοῦ τὸ ἔργον, *perficiam opus eius*] Opus vocandi peccatores ad poenitentiam: quo mandatum tendit infra 17: 4.

35. Οὐχ ὑμῖς λέγετε, *nonne vos dicitis*] Soliti estis laborem satiationis hac speolari. Id ostendit membrum oppositum infra 37. Simile est illud, ὕμνος γενομένης, λέγετε, εὐδία [*vespere dicitis: serenum*], et quae sequuntur Matth. 16: 2, ubi similiter a locutione de rebus temporalibus ad maiora adscenditur.

Ἐτι τετράμηνόν ἐστι, *adhuc quatuor menses sunt*] Hebraismus est pro, *Post quatuor menses instat messis*. Sic Ion. 3: 4. At Manuscriptus vetus sine ἔτι habet τετράμηνόν ἐστι, forte a Calendis Nisan quod anni initium.

Ἐπεί-

Ἐκτάρατε τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν, tollite oculos vestros] Mentis oculos.

Θιάσασθε τὰς χώρας, videte agros] Quam late potestis aciem animi extendere. Vocatio enim non Iudaeorum tantum et Samaritanorum, sed et Gentium innuitur.

Ἀνναί εἰσι πρὸς θερισμὸν ἤδη, albūs sunt iam ad messem] Quod *flavescoere* dicunt Latini. Sicut a cibo corporis ad cibum animi, ita a messe temporali ad spiritualem transit. Similis translatio Matth. 9: 37. Indicat autem ingenia multa esse docilia.

36. Ὁ θερίζων μισθὸν λαμβάνει, qui metit mercedem accipit] Solutio operarum ab agricolis post messem differtur.

Συνάγει καρπὸν εἰς ζωὴν αἰώνιον, congregat fructum in vitam aeternam] Quos metit, eos inserit Regno coelesti, tanquam horreo.

Ἰνα καὶ ὁ σπείρων ὁμοῦ χαίρῃ, καὶ ὁ θερίζων, ut et qui seminat simul gaudeat, et qui metit] Ut sanctorum Veteris ac Novi Federis una sit gloria, Hebr. 11: 40. Ἰνα hic est ἐκβατικόν [eventuale]. Huc mystice pertinet locus Amosi 9: 13.

37. Ὁ λόγος ἐστὶν ἀληθινός, est dictum verum] Id est, Dictum illud vetus hic locum habet.

Ἄλλος ἐστὶν ὁ σπείρων, καὶ ἄλλος ὁ θερίζων, alius est qui seminat, alius qui metit] Proverbium quod et apud Graecos obtinuisse notatum est:

Ἄλλοι μὲν σπείρουσι, ἄλλοι δ' αὖ θερίζουσι.

[Alter sementem fecit, quam demetiet alter.]

Et Equitibus Aristophanis:

Τ' ἀλλότριον ἁμῶν θέρος.

[Sementem alienam metena.]

Qui simile: Aliis leporem excitasti. Et illa;

Sic vos non vobis.

38. Ἀπέστειλα ὑμᾶς, misi vos] Id est, destinavi mittere. Sic Matth. 10: 5, 16.

Ἄλλοι κεκοπίασαν, alii laboraverunt] Subactum est arvum a Prophetis, qui non tantum in Iudaea sed et per dispersiones varias apud Gentes voce ac scriptis homines ad unius Dei cultum excitabant; quod semen est Evangelicae frugis. Sic κοπιᾶν sumitur 2 Tim. 2: 6.

Εἰς

Εἰς τὸν κόπον αὐτῶν εἰσεληλύθατε, vos in labores eorum introistis] Id est, in argum ab ipsis laboratum: quomodo apud Poetam:

— *Sata laeta boumque labores.*

Sic κόπος sumi videtur 2 Cor. 10: 15.

39. *Πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν, multi crediderunt in eum]* Ostendant sequentia intelligendum hoc de Sicimitis antequam exissent urbe. Ecce complementum eius quod de Messia dictum erat.

Μαρτυρούσης, ὅτι εἶπέ μοι, testantis, dixit mihi] Mulieri credebant ut quae sibi non parceret: et arcana nosse Divinum esse aliquid recte iudicabant. Est autem hic, ut saepe, directa oratio pro indirecta. Nam Latine diceremus, ob sermonem mulieris testantis sua facta sibi ab Iesu indicata.

40. *Ἡρώτων, rogaverunt]* Sic supra 31.

Μεῖναι παρ' αὐτοῖς] Ut apud se diverteret, ut supra 1: 39.

Καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ δύο ἡμέρας, et mansit ibi duos dies] Non plus biduo illis indulxit, ut rem temperaret, ne aut Samaritas discendi avidos contemneret, aut Iudaeis praeferre videretur. Discipulis antehac vetuerat morari in Samaritanis oppidis sed ad tempus. Ipse nulla lege eos adire vetabatur.

41. *Διὰ τὸν λόγον αὐτοῦ, propter sermonem eius]* Sine miraculis, quod magnam in Samaritis docilitatem monstrat: praesagium eius quod a Gentibus erat expectandum.

42. *Οὐκ ἔτι διὰ τὴν σὴν λαλίαν, iam non propter tuum sermonem]* Intellige non tam, loquendi genere et in aliis et in his maxime Scriptoribus usitato. Et nota argumentum fidei. Quod modo λόγον dixerat nunc λαλίαν vocat. Alibi est proprietas quaedam loquentis, ut infra 8: 43, Matth. 26: 73, Marc. 14: 70. Sic νῦν Esai. 11: 3 vertitur λαλία. Sic et Ps. 19: 3 λαλία pro Hebraeo דְבַר, ubi Latine loquela ut hic. Pro Hebraeo דְבַר reperitur Iob. 33: 1, Eccl. 3: 18, 7: 15, Cant. 4: 3. Vide et Marc. 15: 12. Notarunt Veteres in hac Samaritide Ecclesiae esse figuram, quae nos adducit ad Verbum Divinum; nos Verbo, maxime propter ipsius Verbi maiestatem et sanctitatem, credimus. Confer 1 Reg. 10: 6, 7.

IV.

E

Ἀλφ.

Ἀληθὺς εἰν, est vere] Sicut tu eum de te praedicasse nobis memorasti. Hoc enim tacite subintelligendum est, quanquam non narratur. Quis enim credat hoc reticuisse feminam? Et notandum tenuitate cultus non offendi Samaritas.

Ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου, Servator mundi] Sic 1 Ioh. 4: 14. Paulo dicitur *σωτὴρ πάντων ἀνθρώπων [Servator omnium hominum]*, 1 Tim. 4: 10. Unde hoc sciebant Samaritae? Quia de Siloh, id est, Messia Iacob dixerat *ad eum concursuras Gentes*, Gen. 49: 10.

43. *Εἰς τὴν Γαλιλαίαν, in Galilaeam]* Id est, in agrum Galilaeae; non in oppida. Sicut vox *Ἰουδαία* sumitur supra 3: 22. Cum autem supra dictum sit, domicilium Iesu fuisse Nazarethi, ratio reddenda fuit cur non recta ex Samaritana regione Nazarethum petierit.

44. *Αὐτὸς γὰρ Ἰησοῦς ἐμαρτύρησεν, ipse enim Iesus testabatur]* Quasi dicat, ideo Nazarethum non iit quod ibi se contemni sciret ob memoriam humilis educationis, sicut ipse interdum praedicare solebat. Illud enim *ἐμαρτύρησε* non habet certi temporis notam: itaque nihil obstat quo minus id post aliquanto Christus dixerit; eo nempe tempore cuius narratio est Matth. 13: 54 et Marc. 6: 4, ubi notata vide. Plane non probo quod *patriam* hic quidam intelligunt eam regionem in qua Bethlehemi erat; nam id nondam innotuerat: ita ut ibi ob familiaritatem aut educationem contemni non posset.

45. *Ἐδέξαντο]* Hospitaliter acceperunt. Neque enim tantum illis testimonium redditur quantum Samaritis.

Οἱ Γαλιλαῖοι, Galilaei] Ii qui agrum et vicus habitabant.

Πάντα ἑωρακότες, cum omnia vidissent] Tardiores Samaritis, qui nullis conspectis miraculis fidem ei adhibuerant.

Ἄ ἐποίησεν ἐν Ἱεροσολύμοις, quas fecerat Hierosolymis] Supra 2: 23, 3: 2.

Ἦλθον εἰς τὴν ἑορτὴν, venerant ad diem festum] Ut Lex praecipiebat.

46. *Ἦλθεν οὖν, venit ergo]* Cum ex agro in oppidum recipere se vellet, ne tum quidem Nazarethum se recepit, sed Canam.

· · Τίς

Τις βασιλικός, quidam regius] Haec lectio non tantam meliorum codicum fide nititur, sed et Syri et Arabis auctoritate: Syro est *ܡܢܬܪ ܡܠܟܐ minister Regis*, Arabi *المن مملكة homo Regis*. Apud Plutarchum in Catone: *Μαρχαδάτης τῶν βασιλικῶν* [*Murphadati qui ex regibus erat ministris*]. Esdr. 8: 67 legitur *τοῖς βασιλικοῖς οἰκονόμοις* [*dispensatoribus regibus*]. Puto hunc Herodis Tetrarchae (quem Galilaei honoris causa *Regem* appellabant Matth. 14: 9, Marc. 6: 14) vectigalibus colligendis fuisse praepositum. Ex quo edoctus deinde Centurio Romanus in eodem agens oppido egregiam de Iesu opinionem conceperit.

Ἐν Καπερναούμ, Capernaumi] Sive hoc ad patrem sive ad filium referas, sive ad utrumque, omnino tenendum est hunc regium ministrum non in Cana sed Capernaumi habitasse, unde mox ipsi famuli occurrunt.

47. *Εἰς τὴν Γαλιλαίαν, in Galilaeam*] Fama enim Christum in eos fines adventantem praecurrebat.

Ἰνα καταβῇ, ut descenderet] Dicitur Hebraeis *descendere* etiam qui it in locum superiorem, Iud. 15: 11. Sed hic non tam urbis quam regionis situm respici puto. Erat enim Capernaumum propius flumen.

Ἰάσεται αὐτοῦ τὸν υἱόν, sanaret ipsius fillum] *Αὐτοῦ* non *αὐτὸν* legerunt omnes veteres Interpretes; quare id rectius. Aliquid de Iesu boni suspicabatur, quasi praesens praesentem sanare posset. Confer 2 Reg. 5: 11. Et nota quanto maior Centurionis alienigenae fides fuerit, Matth. 8: 8.

Ἦμελλε γὰρ ἀποθνήσκειν] *Proximus erat mortui*, ut vertit Syrus. Sic in tragoedia:

Εἰ γὰρ σ' ἔμελλεν, ὥς σὺ φησ, κτείνειν πόσις.

[*Necare te si vellet, ut ais, vir tuus.*]

Si probabile erat futurum ut te occideret. *Ἀπέθνησκον* pro eodem dixit Luc. 8: 42. Alioqui posset et sumi pro *videbatur mori*, quomodo *μέλλειν* apud Homerum poni notant Scholiastae.

48. *Ἐὰν μὴ σημεῖα καὶ τέρατα ἴδῃτε, οὐ μὴ πιστεύετε, nisi signa et prodigia videritis, non credetis*] Vos, inquit, Iudaei tam duri estis ut quamvis sanctissima praedicanti, quamvis testimonium habenti a Iohanne Baptista,

ta, non credatis nisi conspectis sanationibus et portentis. Videtur enim τέρας hic plus esse quam σημεῖον, ut et Matth. 24: 24, Rom. 15: 29, 2 Cor. 12: 12, 2 Thess. 2: 9, Hebr. 2: 4, quanquam alibi vocum ordo invertitur. Confer quae diximus supra 2: 18, et huic Iudaeorum duritiae facilitatem Samaritanorum oppone. Nota item hunc ipsum Regis ministrum dici *non credere* quia non satis credebatur: et vitium eius notari, qui miraculum exigeret sui temporalis boni, non probandi dogmatis causa.

49. Κατάβηθι πρὶν ἀποθανεῖν, *descende priusquam moriatur*] Adhuc et suum tantum curat, et tenniter de Iesu sentit, quasi absens prodesse non possit: multo minus suspicatur mortuum posse resuscitari, quae robustissima est fides, Hebr. 11: 19.

50. Πορεύου] Quod Iudaei dicunt, *Vade in pace*, hoc est, Bono animo esto. Vide Luc. 7: 50.

Ζῆ] *Valet*, locutione Hebraeis usitatissima. Sic infra 52, Ios. 5: 8.

Ἐπίστευεν ὁ ἄνθρωπος τῷ λόγῳ, *credidit homo sermoni*] Secundus hic gradus credulitatis elucet: credit vera dicere Iesum: virtute eius valetudinem filio redditam aut nondum credit, aut dubitat.

51. Ἀπήγγεσαν αὐτῷ, *occurrerunt ei*] In itinere Cana Capernaumum.

52. Τὴν ὥραν, *horam*] Ut intelligeret an congrueret in id tempus quo Christus ipsum bene animatum esse inusserat.

Κομψότερον ἔσχε] *Meliuscule se habuit*: ἐλαφρότερον exponunt Lexicographi.

Ἀφῆκεν αὐτὸν ὁ πυρετός, *reliquit eum febris*] Non paulatim revaluit, sed subito eum reliquit febris.

53. Ὅτε ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, *ea hora*] Supple, *id factum est*: ac proinde non scientiam tantum eius sed et potentiam agnoscit.

Ἐπίστευεν αὐτὸς, *credidit ipse*] Tertius gradus fidei, qua videtur Iesum iam plane pro Messia habuisse et professum se eius discipulum.

Καὶ ἡ οἰκία αὐτοῦ ὅλη, *et domus eius tota*] Quotquot erant rationis usum habentes. Similia exempla familiae, patre ipso familias praeunte, conversae videre est Act. 16: 14, 15, 34, 18: 8.

54. Τοῦτο πάλιν δεύτερον, hoc iterum secundum] Refer ad id quod sequitur, ἔλθων ἐκ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Γαλιλαίαν [cum venisset e Iudaea in Galilaeam]: nam Hierosolymis plura fecerat. Videtur autem hoc addere Iohannes, ut significet haec prima esse signa facta in regione Galilaea, ac proinde priora iis quae a Matthaeo 4: 23 et aliis narrantur.

CAPUT V.

1. Ἑορτὴ τῶν Ἰουδαίων, dies festus Iudaeorum] Disputant hic Scriptores, quis hic dies festus fuerit; et tempora supputant coniecturis mirum quam incertis. Si auctores sequimur, vetustissimus est Irenaeus, qui lib. II cap. 39 Paschale hoc festum ait. Si loquendi morem attendimus sane Pascha hoc nomine designatum ostendimus Matth. 26: 6. Nec movere nos debet quod hic articulus non est additus nomini ἑορτῆς, nam plane eodem modo ἑορτὴ sine articulo Pascha significans reperitur Marc. 15: 6, Luc. 23: 17.

Τῶν Ἰουδαίων, Iudaeorum] Sic supra 2: 13, πάσχα τῶν Ἰουδαίων [Pascha Iudaeorum], etc.

2. Ἐπὶ τῇ προβατικῇ, ad victimalem] Ἐπὶ, ut in Hebraeum, pro apud. Ἐπὶ Πριάμοιο θύρῃσι apud Homerum ad fores Priami: ἐπὶ ποταμῷ [apud amnem] Thucydides dixit pro παρὰ ποταμῷ. Subaudiendum autem hic πύλην [portam], quod expressum legitur Neh. 3: 1, 12: 38. Hac victimae in Urbem ducebantur. Varro dicit semper lacum portis additum scilicet ob usum iumentorum ex-euntium et introeuntium. Ita Donatus ad Adelpbos IV, 2.

Κολυμβήθρα] Lavacrum. Piscina dicitur καταχρηστικῶς [per abusioem]. -Conceptelam interpretatur Frontinus. Videntur in hoc et aliis quibusdam vicinis stagnis ablui solitae pecudes antequam ad Templum ducerentur, ut a compluribus notatum est.

Ἐβραϊστὶ Βηθεσδα, Hebraice Bethesda] Non est dubium quin verum nomen Syrus expresserit ܒܝܬ ܗܝܬܝܐ. Idem nomen sed sensu expresso reddit Arabs بيت الرحمة domus gratiae. Omnem locum ܒܝܬ, id est, domum, vocare He-

braei solent: χάριτος [gratiae] autem ideo vocabatur quod aegroti hic sanarentur Divino beneficio. Gutturales a Graecis omitti solent: atque ita Βηθζαβὰ hic est πωτρω, quomodo πωτρω 1 Reg. 4: 10, in Graeco Βενεσέδ.

Πέντε ποᾶς ἔχουσα, 3. Ἐν ταύταις κατέκειτο πλῆθος πολλὸν τῶν ἀσθενούντων, quinque porticus habens. In his iacebat magna aegrotantium multitudo] Ut solebat fieri in Medicorum aedibus. In veteri tragoedia Latina, *Aesculapi liberorum saucii opplent porticus*, Ἀσθίνια autem et ἀσθενεῖν de quovis morbo in his libris dicitur, ut Matth. 8: 17, Luc. 13: 11, 12, Matth. 10: 8, Marc. 6: 56.

Ξηρόν, aridorum] Ξηρόν dicitur quod ab influxu vitali est destitutum, ut ramus qui exaruit, Matth. 12: 10, Luc. 6: 6. Vide et 1 Reg. 13: 4. Hic ergo ξηροί, quibus pars aliqua motu defecta.

4. Ἄγγελος γὰρ, Angelus enim] Non quod videretur, sed quod persuasum esset Iudaeis talia a Deo non nisi per Angelos agi. Itaque ex motu aquae, praesentia Angeli intelligebatur, ut ex terrae motu Matth. 28: 2.

Κατὰ καιρὸν, secundum tempus] Certo tempore circa Pascha, ut Veteres crediderunt, Videtur autem circa id tempus non semel tantum sed saepius aqua moveri solita.

Κατέβαινεν ἐν τῇ κολυμβήθρα, descendebat in lavacrum] Id est, εἰς τὴν κολυμβήθραν. Solet autem illud καταβαίνειν de Angelis dici, ut Matth. 28: 2, Apoc. 10: 1. At manuscriptus vetus ille pro κατέβαινεν habet ἔλουετο [lavabatur], quod non improbo; solent enim Angelis aptari ea quae hominum sunt.

Ἐτάρασε τὸ ὕδωρ, movebat aquam] Multa concurrebant, ne naturalis per aquam medicatio crederetur. Primum stato tempore fiebat; deinde sanabantur omnia morborum genera; postremo commota prius aqua, cum alioqui ad remedia quaeratur ea quae tranquilla est. Ἐτάρασε est πῆλ Ezech. 3: 2.

5. Τριάκοντα ὀκτὼ ἔτη ἔχων, triginta et octo annos habens] Augetur admiratio ex pertinacia morbi, Luc. 8: 43.

Ἐν τῇ ἀσθενείᾳ, in infirmitate] Κακῶς ἔχων [male se habens], ut vulgo dicitur et Matth. 14: 35.

6. Κατακείμενον, iacentem] Quod se movere nequirit.

Πο-

Πολὺν ἤδη χρόνον ἔχει, iam multum tempus habet] Supple τοῦ ἀσθενήματος [infirmittatis].

7. Κύριε, ἄνθρωπον οὐκ ἔχω, Domine, hominem non habeo] Tacite plus respondet, quam si expresse respondisset: quasi dicat: Imo hoc unicum ago ut saner, sed neminem invenio qui mei misereatur. Verecunde Iesu opem implorat. Ἀνθρωπον οὐκ ἔχω Hebraismus est, pro neminem habeo. Ad morbum accedebat inopia, ut nec comitem comparare sibi posset. Sacerdotes et Pharisei non tangebantur eius miseria.

Ἐν ᾧ δέ] Simul ac: subauditur χρόνον [tempore].

8. Ἐγείρου, surge] Ostendit hic Iesus quicquid ab Angelo expectatur, a se praestari posse. Non exigit hic, ut alias, fidem Christus, quia, hic nihil operum ipsius viderat, nihil audiverat. Non vult metere ubi non sevit. Vide infra 12.

Ἄρῃς τὸ κράββατόν σου, tolle lectulum tuum] Sic Matth. 9: 6. Mos erat Christi ut peracto miraculo aliquid testimonij causa imperaret: idem hic fecit. Hoc autem testimonio Divinae potentiae Sabbathum sanctificabatur, non profanabatur. Quanto enim hoc illustrius, quam puerum circumcidere, aut victimas iugulare, quod Sabbatho licebat? Alioqui ἀχθοφορεῖν [ferre onera] est inter prohibita Sabbatho, ut Philo notat De Coloniais. Vide et Ier. 17: 21, et Origenem περὶ ἀρχῶν [De principiis] libro IV. cap. 2, ubi miros recitat Iudaeorum ἀκριβασμούς [scrupulos] super hoc negotio.

10. Ἰουδαῖοι, Iudaei] Ex Primoribus: ut et infra 15.

Οὐκ ἐξέστι σοι ἔρῃς τὸ κράββατον, non licet tibi tollere lectulum] More suo cavillantes circa ritus.

11. Ὁ ποιήσας με ὑγιαίνει, ἰκεῖνός μοι εἶπεν, qui me sanavit, ille mihi dixit] Ostendit se nec Sabbathi legem ignorare, nec receptam apud ipsos obtrectatores sententiam, ad imperium Prophetiae posse violari Sabbathum, exemplo eorum qui ad Iosuae imperium Sabbatho Hierichuntem oppugnauerunt. Tacite autem ostendit se Iesum pro Propheta habere, cum is vi Divina sanitatem ipsi reddiderit.

12. Τίς ἐγώ ὁ ἄνθρωπος ὁ εἰπὼν σοι, Ἄρῃς τὸ κράββατόν σου, quis est ille homo qui dixit tibi: Tolle grabatum tuum] En malitias ingenium! Non dicunt, Quis est qui

te sanavit? sed, *Quis iussit grabatum tollere?* Quæ-
runt non quod mirentur, sed quod calumnientur.

13. Ἐξήνευσεν] *Subdixit se*, uti vox hæc usurpatur
in Græca versione, Iud. 18: 26, 2 Sam. 2: 24, 23: 16;
nec multo aliter Iud. 4: 18. Sed et Euripidi ἐκτείλει est
a malo se explicare: item de sententia abire.

Ὁχλου ὄντος ἐν τῷ τόπῳ] Ratio redditur cur abiret,
quia magnus ibi erat hominum conventus; quorum plau-
sum a se non captari Iesus ostendebat.

14. Ἐν τῷ ἱερῷ, in templo] Gratias Deo reddentem in
loco sacro, ut mos erat, Luc. 18: 10, Act. 3: 1.

Μηκέτι ἁμάρτανε, noli amplius peccare] Cave tale ali-
quid committas quale ante hos 38 annos. Divinitatem
suam Iesus ostendit, cum ea videret quæ ante ætatem
suam clam acciderant. Lex autem inter cætera etiam
μορῶς minabatur transgressoribus.

Ἴνα μὴ χεῖρόν τι σοὶ γένηται, ne deterius quid tibi
accidat] Veniam consecuti, qualis hic, non modo tuti
non sunt adversum novos lapsus; sed et in statum peio-
rem recidere possunt; et ob acceptum contemptumque be-
neficium gravius puniuntur, Matth. 12: 45, 2 Petr. 2: 20.

15. Ὅτι Ἰησοῦς ἐξην ὁ ποιήσας αὐτὸν ὑγιῇ, Iesum esse
qui ipsum sanasset] Grato animo celebrans beneficii
auctorem, cuius nomen ex adstantibus in Templo didi-
cerat.

16. Ἐδίωκον, persequébantur] Vide Matth. 5: 10.

Οἱ Ἰουδαῖοι, Iudæi] Primores.

Ἐξήτουν αὐτὸν ἀποκτεῖναι, quærebant eum occidere]
Calumniam capitalem ei struebant, in tantum paulatim
accenso odio. Hoc ideo hic in quibusdam libris omis-
sum, quia repetitum ex sequentibus credebatur. Sed ha-
bent Syrus et Arabs.

Ὅτι ταῦτα ἐποίησεν ἐν Σαββάτῳ, quia hæc faceret Sab-
bato] Vide Matth. 12: 24 et alibi.

17. Ἀπεκρίνατο, respondit] Ad verba factum suum
accusantium, quæ subticentur, sed intelligi facile pos-
sunt.

Ὁ πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, Pater meus usque in
hunc diem operatur] Non cessat vi sua homines aliæque
animantia ipsis etiam Sabbatis in vitam educere. Nam
Sab-

Sabbato olim quievit a creatione universitatis et generum.
Sophocles Oedipode Coloneo:

Τελεῖ τελεῖ Ζεὺς τι κατ' ἡμαρ.

[*Nulla dies qua non quid agit Deus.*]

Philo Allegoriis: Πάντα οὐδέποτε ποιεῖν ὁ Θεός· ἀλλ' ὡς περ ἴδιον τὸ καίειν πυρὸς, καὶ χιόνος ψύχειν, οὕτω καὶ Θεοῦ τὸ ποιεῖν, καὶ πολὺ γε μᾶλλον, ὥς καὶ τοῖς ἄλλοις ἀπασιν ἀρχὴ τοῦ ὄντος ἐστίν [*Nunquam Deus facere aliquid desinit: sed sicut proprium est ignis urere, nivis perfrigerare, sic Dei facere, ac quidem multo magis, quando ipse aliis agendi causa est*]. Et de Caino: Ἀνάπαντα δέ, οὐ τὴν ἀπραξίαν καλῶ, ἐπειδὴ φύσει δραστήριον τὸ τῶν ὄλων αἴτιον οὐδέποτε ἴσχον τοῦ ποιεῖν τὰ κάλλιστα [*Cum requiem dico, nolo inertiam intelligas: natura enim sua activum est id quod universi principium est, nec unquam cessat ea facere quae sunt pulcherrima*]. Maximus Tyrius Dissertatione *Vitam activam contemplativae praeferendam*: Οὐδὲ γὰρ ὁ Ζεὺς σχολῇν ἀγει· ἡ γὰρ ἂν ἐπανάσκητο καὶ οὐρανὸς περιφερόμενος, καὶ γῆ τρέφουσα, καὶ ποταμοὶ ῥέοντες, καὶ δεχομένη θάλαττα, καὶ ὥραι ἀμείβουσαι, καὶ μῦσαι ἄδουσαι· ἐπανάσκητο δ' ἂν καὶ αἱ ἀνθρώπων ἀρεταί, καὶ ζώων σωτηρίαι, καὶ καρπῶν γενέσεις· καὶ τὸ πᾶν τοῦτο αὐτὸς ἂν περὶ αὐτῶν σφαλλόμενον συνεγύθη καὶ συνεταράχθη· ἀλλ' ἡ Διὸς πραγματεία ἀτρυτος οὔσα καὶ διηλεκτὴς καὶ ἀκοίμητος, καὶ μηδέποτε ἀπαγορεύουσα μηδὲ ἐπαναχωροῦσα τοῦ ταύτης ἔργου, ἀένναος χορηγεῖ τὴν σωτηρίαν τοῖς οὔσι [*Neque enim Deus otiaitur: alioqui desineret et coelum rotari, et terra nutrire, et fluere amnes, et eos suscipere mare, et horae suis ire vitibus, et Musae canere. Cessarent et hominum virtutes, et animantium incolumitates, et fructuum ortus: et hoc universum rursus in semet obrans confunderetur et perturbaretur. At Dei occupatio indefatigabilis et perpetua, nunquam dormiens, nunquam succumbens labori aut ab opere decedens, semper rebus salutem suppeditat*]. Hinc ἵως ἄρτι Matth. 11: 12 et 1 Joh. 2: 9 significat usque in hunc diem.

Κἀγὼ ἐργάζομαι, et ego operor] Sic ego ipsius exemplo Sabbato edo Divinae potentiae opera. Nam Hebraeum 1 solet comparative poni. Vide infra 21.

18. Ἐάντι ποὶ σάββατον, *solveret Sabbatum*] Ipsorum iudicio. De locutione vide Matth. 5: 19.

Πατέρα ἰδίων ἔλεγε τὸν Θεόν, *Patrem suum diceret Deum*] Non communiter cum Iudaeis, qui de Deo dicebant, *Pater noster*, sed supra caeteros: est enim ἔμφασις [*efficax sermo*] in illo ἰδίων, ut Rom. 8: 32. Perinde, hoc est quasi eum accusarent quod *Christum* se diceret, cuius cognomen habebatur *Filius Dei*. Notavimus ad Matth. 26: 63. Adde quod infra 19: 7.

Ἰσὸν ἑαυτὸν ποῶν τῷ Θεῷ, *aequalem se faciens Deo*] Sibi licere praedicans quicquid Deo licet, neque magis Sabbato se adstringi. Crassa calumnia; nam Divinae potentiae opera hand dubie Sabbato eximebantur.

19. Ἀπεκρίνατο, *respondit*] Accipe ut supra 17.

Οὐ δύναται, *non potest*] Alienissimum hoc est ab illo: nunquam id ipsi in mentem veniet.

Ἀφ' ἑαυτοῦ οὐδέν, *a se quicquam*] πῶς πῶς πο Syrus, id est, *suppte arbitrato, iniussu*. Sic infra sumitur 7: 17 et 12: 47. Sed proprie puto ἀφ' ἑαυτοῦ hic opponi ei quod ab alio didicimus; infra 18: 34, Ἀφ' ἑαυτοῦ σὺ τοῦτο λέγεις; ἢ ἄλλοι σοι εἶπον περὶ ἐμοῦ; [*A temetipso hoc dicis? an alii tibi dixerunt de me?*], ubi Syrus πῶς πο ex animo tuo. Compara Matth. 16: 17.

Ἐὰν μὴ τι, *nisi quod*] Ἐὰν μὴ hic est pro ἀλλὰ [*sed*], ut Matth. 12: 4, Gal. 2: 16, infra 15: 4. Non dissimiliter Homerus dixit:

— Τὸν οὐτως ἐς περῆσα

Πεζὸν ἔοντ', ἦν μή τις ἔχη εὐέργεια νῆα.

[— *Quem trans pede non est*

Ire nisi quis agat multo cum remige navem.]

Est enim ἦν μή τις ibi positum pro ἀλλὰ εἰς [*sed si quis*]. Et abundat τι post μὴ, ut 2 Cor. 1: 17 et 13: 5, et interrogative Matth. 7: 16, 12: 23, 26: 22, 25, Marc. 4: 21, 14: 19, Luc. 6: 39.

Βλέπει τὸν πατέρα ποιοῦντα, *viderit Patrem facientem*] Comparatio est sumta a discipulo qui magistrum sibi praecuntem diligenter intuetur, ut imitari possit. Sic βλέπειν sumitur Hebr. 2: 9.

Ταῦτα καὶ ὁ υἱὸς ὁμοίως ποιεῖ, *haec et Filius similiter facit*] Haec imitatur. Sic Luc. 6: 31, 10: 37.

20. Φιλεῖ τὸν υἱόν, καὶ πάντα δείκνυσιν αὐτῷ ἃ αὐτὸς ποιεῖ, *diligit Filium et omnia monstrat ei, quae ipse facit*] Comparatio a magistro qui discipulum unum prae caeteris intimum habeat, cui omnia artis suae arcana aperiat. Sic ἡ Ἑβραicum interdum per διδάσκειν [*docere*], interdum per δείκνυσιν vertunt Graeci. Et quod hic est δείκνυσιν idem dicitur διδάσκειν infra 8: 28.

Μεῖζονα τούτων δείξει αὐτῷ ἔργα, *maiora his monstrabit ei opera*] Pater sanavit a serpente morsos, sanavit Ezechiam et alios: atque ita Filio monstravit quid et ipsi ad Patris exemplum faciendum esset. Restat ut Filius etiam maiora imitetur, ac sic sibi monstrata re ipsa doceat. Itaque δεῖξει hic ad τὴν φάσιν [*id quod tale videri potest*] referendum est. Tale est illud novi, Gen. 12: 11.

Ἴνα ὑμεῖς θαυμάζητε, *ut vos obstupeatis*] Ἐξβατικὸν [*eventus indicatur*], id est, ita ut fieri non possit quin obstupeatis.

21. Ὡστερ γὰρ ὁ πατὴρ ἐγείρει τοὺς νεκροὺς, *sicut enim Pater suscitatur mortuos*] Ἐγείρει sumendum est sine temporis definitione, id est, *cum vult*, ut olim ad preces Elisaei. Inter eximia quae de Deo dicuntur hoc est, *vitam reddere*, Dent. 32: 39, 1 Sam. 2: 6, Tob. 13: 2, Sap. 16: 13.

Καὶ ζωοποιεῖ, *et vivificat*] ἡ ἡ. Est ἐπεξηγήσις [*apertior explicatio*] eius quod dixit ἐγείρει.

Ὅτι καὶ ὁ υἱὸς οὗτος θέλει ζωοποιεῖν, *sic et Filius quos vult vivificat*] Id est, ζωοποιήσει [*vivificabit*], ut sequentia declarant. Sensus est: Videbitis suscitari Lazarum et alios quosdam in signum resurrectionis generalis. Iohannes semper in eo est ut et Christi excellentiam doceat, et Patrem eius non aliam esse quam mundi Conditorem, contra errores sui temporis.

22. Οὐδὲ γὰρ ὁ πατὴρ κολυεὶ οὐδένα, *naque enim Pater iudicat quenquam*] Iudicare mundum Dei est, Gen. 18: 25, Ps. 82: 1, Olim iudicavit mundum temporibus Noae, iudicavit Sodoma, iudicavit saepe et populum suum: sed nunc iudiciariam potestatem Filio dabit, Act. 17: 31, 1 Petr. 4: 5; nempe ubi ipsum Regem constituet, Apoc. 1: 5, nam Regum est iudicare, Ps. 72: 1 et alibi passim. Futurum autem praesenti tempore effertur ob certitudinem

nem et proximitatem. Et illud οὐδένα recte forte accipias de his quibus Euangelium praedicatum est. Vide quae ad Matth. 25. Bene autem ponitur γὰρ, quia eiusdem est potestatis absolvere et damnare: et recte hoc additum, ut quos spes non movet, malis coërceantur.

Δίδωνε τῷ νίῳ, dedit Filio] Decrevit dare. Sensus est: Videbitis iudicium Filii in hanc urbem, quod signum erit iudicii universalis.

23. ἵνα πάντες τιμᾷσι τὸν νίον, ut omnes honorent Filium] Ut scilicet homines cognita hac Filii potestate eum colant ac revereantur, Ps. 2: 11, 12, Phil. 2: 10. Usus Sabbati est Deum honorare: sic et usus Sabbati est honorare Filium.

Τὸν πέμψαντα αὐτὸν, qui misit illum] Qui Legatum, praesertim cum plenissima potestate missum, iniuria afficit, is iniuria afficere eum censetur opius personam Legatus sustinet. Vide supra 4: 34, infra 30, 37, 38, 6: 38, 7: 16 et passim in hoc libro. Tacite ostendit Christus quam intimus sit Patri. Nam Deus honorem suum extraneo non concedit.

24. Ὅτι ὁ τὸν λόγον μου ἀκούων, καὶ πιστεύων τῷ πέμψαντί με, qui verbum meum audit, et credit ei qui misit me] Qui meum dogma sic audit ut credat: nam copula hanc vim habet. Potuerat adicere *mihi*, sed invidiae amoliendae causa Patrem nominat cuius erat Legatus. Eodem autem recidit utrum dicas; infra 12: 44. Sicut autem alibi *confidere* ita hic *credere* sive *fidem dicenti adhibere* intelligendum est cum obediendi proposito, ut patet infra 29.

Ἔχει ζωὴν αἰώνιον, habet vitam aeternam] Vide supra 3: 36.

Εἰς κλίβανον οὐκ ἔρχεται] Non subiacet damnationi: sicut εἰσενέγκαι εἰς πειρασμὸν est efficere ut tentationi succumbatur.

Μεταβέβηκεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, transiit a morte in vitam] Sic et 1 Epist. 3: 14, ubi Dilectioni tribuitur quod hic Fidei, sed nempe efficaci per Dilectionem. Ante erat servus mortis; nunc fide fit haeres vitae et quasi in aliam civitatem transcribitur. Vide Eph. 2: 5. Est autem in voce μεταβέβηκεν allusio ad typum huius rei, id est Pascha, ut et infra 13: 1.

25. Ἐρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, venit tempus et nunc est] Futurum proxime imminens significatur, ut supra 4: 25.

Οἱ νεκροὶ ἀκούσονται τῆς φωνῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, mortui audient vocem Filii Dei] Puto hic explicatius dici quod supra involute significabatur comm. 21, eoque magis quia quae sequuntur cum similibus locis collata eo ducunt. Et solebat Christus voce uti in excitando, Marc. 5: 41, Luc. 7: 14, Ioh. 11: 43.

Καὶ οἱ ἀκούσαντες ζήσονται] Et illi simul atque audierint, vivent; ne quis audientes a non audientibus putet distingui. Eodem modo οἱ δὲ ἀκούσαντες legas Matth. 2: 9, Marc. 14: 11, Act. 21: 20.

26. Ἐγὼ ζῶν ἐν ἑαυτῷ] Ius dandae vitae penes se habet: nam et ipse est qui vitam homini inspiravit. Vide supra 1: 4.

Ἐδωκε καὶ τῷ υἱῷ ζῶν ἐν ἑαυτῷ, dedit et Filio habere vitam in semetipso] Ita habere in sua potestate ut cui velit eam dare possit.

27. Ἐξουσίαν ἔδωκεν αὐτῷ καὶ κρίσιν ποιεῖν, potestatem dedit ei et iudicii faciendi] Κρίσιν ποιεῖν est hic condemnare ad mortem. Vide supra 22. Ποιεῖν κρίσιν dixit et Iudas 15.

Ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου ἐστίν] Quia hic ille est Filius hominis, de quo Danielis illud μυστικῶς [mystice] intelligitur, fore ut ei detur dominatus et regnum in omnes gentes sine fine, Dan. 7: 13, 14. Nam quod ibi legitur similis Filio hominis plane eadem locutio est quae ad Phil. 2: 7, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος καὶ σχήματι ἐνέθετο ὡς ἀνθρώπος [similis hominum factus, et habitu conspectus ut homo]. In Graeco Danielis est ὡς υἱὸς ἀνθρώπου. Significant haec ipsum specie externa nihil maius homine et quidem plebeio prae se tulisse. Vide quae dicta ad Matth. 8: 20, et adde quod dicto loco ad Philippenses sequitur: Quia se tam humilem gessit, ideo eum in sublime evectum, datumque ei nomen super omne nomen, ut omne genu ei curvetur.

28. Μὴ θαυμάζετε τοῦτο, nolite mirari hoc] Supra 3: 7, 1 Epist. 3: 13. Sensus hic est: Nolite hoc mirari quod dixi, dicam admirabiliora.

Ἐρχεται ὥρα, venit tempus] Non additum est καὶ νῦν ἐστίν
[et

et nunc est], quia hoc tempus abest longius: *ἔρχεται* ergo est *veniet aliquando*. Vide 2 Petr. 3: 8.

Ἐν ᾧ πάντες, quo omnes] Non unus et alter, sed omnes plane.

Οἱ ἐν τοῖς μνημείοις] Non tantum qui in lectulo sunt, ut adolescentula, aut in feretro, ut viduae filius, sed qui in sepulchris scilicet non exiguo tempore, ut Lazarus, sed diutissime fuerunt.

Ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ, *audient vocem eius*] Sicut vox Filii est vox Patris, sic vox Archangeli est vox Christi qui eum mittet. Vide 1 Thess. 4: 16. Adde 1 Cor. 15: 52 et Matth. 25: 51, ubi quae notata vide.

29. *Καὶ ἐκπορεύσονται*, *et procedent*] Id est, audita voce ibunt.

Εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, *in resurrectionem vitae*] Quae πρῶτον Hebraeis, et κατ' ἐξοχὴν [per excellentiam] saepe ἀνάστασις, interdum et ἀνάστασις τῶν δικαίων [resurrectio iustorum], Luc. 14: 14.

Εἰς ἀνάστασιν κολάσεως, *in resurrectionem iudicii*] Id est, εἰς κόλασιν [in supplicium], Matth. 25: 46. Sic ἡμέρα κολάσεως [dies iudicii] 2 Petr. 2: 9, exponitur per κολαζόμενους [cruciandos].

30. *Οὐ δύναμαι ἐγὼ ποιεῖν ἅπ' ἐμαυτοῦ οὐδέν*, *non possum ego a memetipso facere quicquam*] Semper ea quae de se praedicare cogitur Christus, ita temperat ut omnem honorem referat ad Patrem, et removeat illud crimen quasi Hominem Patri aequalem faciat. *Δύναμαι* et *ἅπ' ἐμαυτοῦ* hic sumenda ut supra 19, nisi quod ibi de quavis actione loquitur, hic de iudiciali.

Καθὼς ἀκούω, *sicut audio*] Ex lege quam Pater praescripsit de servandis qui in me credunt, damnandis qui me reiiciunt. Discimus exemplo et voce: itaque hic ἀκούω idem est quod supra ἃ ὁ πατὴρ δείκνυσιν [quae Pater monstrat], et infra 8: 28, καθὼς ἐδίδαξεν ὁ πατὴρ [sicut docuit Pater].

Κρίνω, *iudico*] Praesens pro futuro: id enim praesentia videntur exigere. Sic supra 21 ζῶποιεῖ [vivificat].

Καὶ ἡ κρίσις ἐμὴ δικαία ἐστὶ, *et iudicium meum iustum est*] Copula pro rationali: ut Gen. 2: 3, collato Exod. 20: 11, Ps. 116: 2, et supra 1: 42, addito 11: 27. *Ideo*

ac-

aequum est iudicium meum quia a Patris regula non discedo. Vide vaticinium Es. 11: 4.

Ὅτι οὐ ζητῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμὸν, *quia non curo voluntatem meam*] Epexegetis ante dicti. Iudices qui suis affectibus student, commodis, gloriae, ultioni, saepe ab aequo transversi aguntur. Nihil tale ego: non ducor meis affectibus, sed id curo quod Patri gratum esse scio: ζητεῖν enim est *curare, praeceptum habere*, infra 7: 18, 8: 50.

31. Οὐκ ἔστιν ἀληθής, *non est fide dignum*] Dictum est proverbiale apud Hebraeos, ut apparet 8: 13. πᾶς, quod Graeci saepe vertunt πιστός, non raro etiam vertunt ἀληθής aut ἀληθινός, *fide dignum* significat, Syro כִּנְיָ. Hoc sensu μάρτυς ἀληθινός [*testis verus*] dicitur in Rhetoricis ad Alexandrum cap. 16. Sic Graeci illud Deut. 19: 15, *stabit omne verbum* vertunt ἀληθὲς ἔσαι πᾶν ῥήμα. Hoc est quod Romani dicunt, *neminem idoneum esse testem in re sua*. Graecum est adagium, οἶκοθεν μάρτυς [*testis domesticus*]. Potest aliquid esse verum quod solum per se tale non est ut fidem impetret. Potest quis de se vera dicere, ut ait Christus, 8: 14, sed nisi alia accedant non persuadet.

32. Ἄλλος ἐστίν, *alius est*] Facillimum est ut de Iohanne sumamus, quia de eo sunt quae proxime sequuntur.

Οἶδα ὅτι ἀληθής ἐστιν ἡ μαρτυρία, *scio fide dignum esse testimonium*] Satis mihi constat talem esse testem qui a vobis nullo iure possit reiici. Ἀληθής hic iterum *fide dignus*.

33. Ὑμεῖς ἀπεστάλατε πρὸς Ἰωάννην, *vos misistis ad Iohannem*] Publica auctoritate ad eum misistis, tanquam ad hominem venerandae sanctitatis et quem ipsi faceretis plurimi.

Μεμαρτύρηκε τῇ ἀληθείᾳ, *testimonium perhibuit veritati*] Modeste dictum. Non dixit, *mihi perhibuit testimonium*, sed *veritati*, legitime compellatus. Similis constructio Luc. 4: 22, supra 3: 26, 28 et Iob. 29: 11. *De aliquo testimonium perhibet*, qui de eo bonum vel malum dicit; *alicui*, qui bonum, quod ei prosit.

34. Οὐ παρὰ ἀνθρώπου τὴν μαρτυρίαν λαμβάνω, *non ab homine testimonium requiro*] Aliam hic *causam* habet
λαμ-

λαμβάνειν τὴν μαρτυρίαν quam supra 3: 11, 32, 33 et 1 Ioh. 5: 9. Hic λαμβάνω est *requiro*, ut infra 41, 44, ubi in opposito membro ponitur ζητεῖν ut idem valens. Sic Latine *accipere* dicimur quod αἰδε appetimus.

Ταῦτα λέγω, haec dico] Dico haec κατὰ συνπατάβασιν [*per accommodationem*], me vobis attemperans.

Ἴνα ὑμεῖς σωθῆτε, ut vos salvi sitis] Amolitur a se gloriae cupiditatem. Nihil mihi vindico nisi vestri causa; ne dixi quidem quis essem, nisi postquam me Iohannes indicaverat. Vult Christus et quidem serio salutem etiam eorum qui non servantur: nihil patitur ex sua parte desiderari.

35. Ἦν, erat] Videntur haec dicta capto Iohanne.

Ὁ λύχνος ὁ καίόμενος καὶ φαίνων, lucerna ardens et lucens] Vide ut quod de Elia dici solebat, Iohanni aptaverit misso in spiritu Eliae. De Elia dicitur λόγος αὐτοῦ ὡς λαμπρὸς ἐκαίετο [*verbum eius uti fax ardebat*] Eccl. 48: 1. Est autem hic καίεσθαι nihil aliud quam *accendi*, principium τοῦ φαίνειν, Matth. 5: 15, Luc. 12: 35, Apoc. 4: 5, 8: 10. Hebraeum est *רָחַץ*, quo utitur Syrus. In templo *מִזְבֵּחַ הַנֵּחֹם* Graecis sunt *λύχνοι τῆς καύσεως* [*lucernae accensionis*] Exod. 39: 37. Petro sermo Prophetarum dicitur *λύχνος φαίνων*, 2 Ep. 1, 19.

Ἀγαλλιασθῆναι πρὸς ὥραν ἐν τῷ φωτὶ αὐτοῦ, ad tempus exsultare in luce eius] Ut pueri qui delectantur visu lucis, sed usum eius non habent: πρὸς ὥραν, ut Philem. 15, est *non multo tempore*; et sic recte sumas illud *ἰσχυρὸν* quod est apud Danielelem 4: 16. Ostendit Iesus Iudaeorum inconstantiam, qui Iohannem aspernari coeperunt postquam de ipso Iesu testimonium perhibuit.

36. Μαρτυρίαν μείζω τοῦ Ἰωάννου, testimonium maius quam Iohannis] Similis collatio 1 Epist. 5: 9, ex quo apparet verum esse quod pridem monitum est, esse hic ἐλλειψιν [*defectum*] articuli, ut saepe alibi.

Τὰ γὰρ ἔργα, opera enim] Saepe advocat operum mere Divinorum testimonium, adversus quae nulla erat cavillatio. Philo de vita Mosis: *Πόσις ὡς ὁ παλαιὸς λόγος τῶν ἀδήλων τὰ ἐπιφανῆ* [*Latentium fidem faciunt ea quae conspicua sunt, ut vetus ait sententia*]. Vide supra 3: 12, infra 9: 32, 33, 10: 25, 37, 38, 14: 10, 11, 15: 24.

Αὐ-

Αὐτὰ τὰ ἔργα, ipsa opera] Elegaus anaphora, qualis illa,
— Pallas te hoc vulnere, Pallas
Immolat.

Habet enim emphasim istud loquendi genus.

Ὅτι ὁ πατήρ με ἀπέσταλκε, Patrem me misisse] Me venire Dei mandatu.

37. *Καὶ ὁ πέμψας με πατήρ, αὐτὸς μαρτυροῦν περὶ ἐμοῦ,*
et qui misit me Pater, ipse testimonium perhibuit de me]
 Connectam libens cum praecedentibus, ut sensus sit, operibus ostendi se missum a Deo et se Dei testimonio non carere: nam praecessit: *Ἐγὼ δὲ οὐ παρὰ ἀνθρώπου τὴν μαρτυρίαν λαμβάνω [Ego autem non ab homine testimonium requiro].* Opera sunt testimonium; Pater testis.

Οὐτε φωνὴν αὐτοῦ ἀκηκόατε πώποτε, οὐτε εἶδος αὐτοῦ ἐώρακάτε, neque vocem eius unquam audistis, neque speciem eius vidistis] Sensus est: Vos eum non novistis familiariter, ut ego novi, atque ita, ut meo indicio opus non habeatis. Vide supra 1: 18 et 3: 32, et quae ibi adducta. Notandum est ipsum populum id olim postulasce, ut Deus se nec voce nec specie patefaceret, sed per Prophetas. Deut. 18: 15, Exod. 20: 19.

38. *Καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ οὐκ ἔχετε μένοντα ἐν ὑμῖν,*
et verbum eius non habetis vobis infixum] Καὶ hic ut alibi saepe, est *et tamen*. Per vos ipsos non novistis quae Dei natura ac voluntas sit, et tamen quae ad vos ipse mandata per me mittit, ea intra animum non admittitis. *Μένειν* Iohanni est *inesse, infigi*. Idem hic est *μένειν* quod *χωρεῖν* infra 8: 37, ὁ λόγος ἐμὸς οὐ χωρεῖ ἐν ὑμῖν [*sermo meus in vobis*] *locum non habet, non admittitur*. Vide quae de voce *μένειν* annotata supra 3: 36.

Ὅτι, quia] Est hic ἀποδεικτικόν [*probativum*]. Apparet verum esse quod dicō: nam ei qui a Deo missus est fidem habere pertinaciter recusatis. Quomodo mandata Regis discet qui legatum excludit?

39. *Ἐρευνᾶτε, scrutamini]* Non legite tantum sed attento animo expendite. Sic *ἐρευνᾶ* sumitur infra 7: 52, 1 Petr. 1: 11. Idem est *ἀνακρίνειν τὰς γραφὰς [explorare Scripturas]* Act. 17: 11.

Τὰς γραφὰς, Scripturas] Omnia scripta quae ut Divina recipitis.

Ὅτι ὑμεῖς δοκεῖτε ἐν αὐταῖς ζωὴν αἰώνιον ἔχειν, quia vos putatis in ipsis vitam aeternam habere] Etiam plus aequo illis tribuitis. Existimatis enim Legis praecepta observantibus promitti vitam aeternam, atque ita directe eam vitam illis libris contineri. Vide ad Matth. 5: 17, 19: 17, ubi itidem ζωὴ simpliciter est ζωὴ αἰώνιος. Et nota non cum Sadducaeis, sed cum Pharisaeis hic rem esse, qui Legem vocabant *fontem vitas*, et de vita aeterna accipiebant locum Dent. 32: 47.

Καὶ ἐκείναι εἰσιν αἱ μαρτυροῦσαι περὶ ἐμοῦ, et illae sunt quae testimonium perhibent de me] Καὶ hic est atqui: et μαρτυροῦσαι ex commate sequenti intellige, ὅτι ἐγὼ εἰμι ὁ δίδους τὴν ζωὴν [me esse vitae datorem]. Scripturae illae indicant vitae istius datorem: ad me vos reiciunt, cum de Novo Federe, cum de Regno sempiterno vaticinantur.

40. Καὶ οὐ θέλετε ἔλθεῖν πρὸς με ἵνα ζωὴν ἔχητε, et non vultis venire ad me ut vitam habeatis] Καὶ rursus pro tamen: Et tamen, inquit, non vultis a me discere ut accipiatis vitam aeternam. Nam ἔρχεσθαι est doceri, infra 6: 44, 45. Cum dicit, non vultis, ostendit penes ipsos stare quo minus ad vitam perveniant.

41. Δόξαν παρὰ ἀνθρώπων οὐ λαμβάνω, gloriam ab hominibus non capto] Ego quae dico de mea auctoritate, non dico appetitu honoris a vobis adipiscendi. Vide supra 34. In manuscripto illo antiquissimo παρ' ἀνθρώπου, id est, ab aliquo hominum, quisquis ille sit.

42. Ἀλλὰ ἔγνωκα ὑμᾶς, sed cognovi vos] Sed ideo hoc dico, quod cognitum mihi sit vitium vestrum quo laboratis et quod vos ab itinere ad vitam aeternam impedit. Emphasis est in illo ὑμᾶς. Qualem me putatis, vos tales estis.

Ὅτι τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔχετε ἐν ἑαυτοῖς, dilectionem Dei vos non habere in vobis] Habetis in ore non in animo pietatem et studium gloriae Divinae, infra 44. Sic ἀγάπην Θεοῦ legas Luc. 11: 42 et alibi.

43. Ἐγὼ ἐλήλυθα ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ πατρὸς μου, ego veni nomine Patris mei] Cum vere Divina potestate.

Καὶ οὐ λαμβάνετε με, nec tamen me accipitis] Tantum quia dogmatis mei puritas vestris malis moribus vestraeque ambitioni adversatur; Primorum quidem, quia soli
apud

apud populum sancti haberi volunt; Plebis vero, quia metuit a primoribus traduci. *Λαμβάνειν* hic idem est quod supra 1: 11, 12.

Ἐὰν ἄλλος ἦλθῃ ἐν τῷ ὀνόματι τῷ ἰδίῳ, quando alius veneris nomine suo] Nulla certa talis potestatis signa adferens; propria auctoritate: id enim valet hic *ὄνομα*, ut Act. 4: 7 et alibi saepe. Talis fuit Barchochebas. Vide ad Matth. 24: 26. Adde 1 Ioh. 2: 18. Et *ἐὰν* hic est *quando*, ut 12: 32 et alibi.

Ἐκείνον λήψετε, illum accipietis] Quia vitia vestra non detegit; vobis blandietur.

44. *Πᾶς δύνασθε ὑμῖς πιστεῦσαι, quomodo potestis vos credere]* Ostendit non quid simpliciter sit *ἀδύνατον* [ex his quas fieri nequeunt], sed quid ab illis expectandum non sit, quamdiu tali sunt animo: et subintellige, *tali dogmati quo vestra ulcera tangantur*. Adde quod infra 12: 39 et 42, et Iac. 4: 4.

Λάβαν παρ' ἀλλήλων λαμβάνοντες, gloriam a vobis invicem accipientes] Captantes, ut modo expositum est. Plebs a primoribus, primores a plebe honorem venamini.

Τὴν δόξαν τὴν παρὰ μόνου Θεοῦ οὐ ζητεῖτε, gloriam quas a solo Deo est, non curatis] Gloria quas a solo Deo proficisci potest, est ea quas cordi sincero redditur, cuius testis nemo est extra Deum. Facta exteriora multa bonis malisque esse possunt communia, maxime ritualia quae facile implentur. Rom. 2, circa finem, *Ὁ ἐν τῷ κρυπτῷ Ἰουδαῖος, καὶ περιτομὴ καρδίας ἐν πνεύματι, οὐ γράμματα, οὐ δ' ἔπαινος οὐκ ἐξ ἀνθρώπων ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ [Qui in abscondito est Iudaeus: et circumcisio cordis in spiritu, non literis: cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est]*. Non longe abit hinc Ibyci illud:

Ἀέδοικα μῆτι παρὰ Θεοῖς ἀμνηστικῶν.

Τιμὰν πρὸς ἀνθρώπων ἀμνηστικῶν.

[Formido legem ne violare Dei

Emerere humanis honores].

45. *Μὴ δοκεῖτε ὅτι ἐγὼ κατηγορήσω ὑμῶν πρὸς τὸν πατέρα, ne putetis me accusaturum vos apud Patrem]* Nihil in opus erit accusatore, quem vobis inimicum putatis.

Ἐστὶν ὁ κατηγορῶν ὑμῶν Μωσὴς, est qui accusat vos, Moses] Vide et quae Matth. 12: 41.

Εἰς ὃν ὑμεῖς ἠλπίσατε, quo vos confiditis] Aiant Hebraei Samuelem, cum post mortem evocaretur et crederet se ad iudicium vocari, attraxisse Mosem ut sibi patrocinaretur. Et sic ipsi sperant se Mosis gratia ac commendatione Deum habituros propitium. *Ἐλπίζον* autem hic est *confidere*, ut Matth. 12: 21, Iud. 9: 7, *ἠλπίσαν ἐν ἀσπίδι καὶ τόξῳ [confisi sunt clypeo et arcu]*. Obiter ostenduntur plus aequo Mosi deferre: sicut modo de Scripturis habuimus.

46. *Εἰ γὰρ ἐπιστεύετε Μωσῇ, si enim crederetis Mosi]* Scriptis eius, ut Luc. 16: 31.

Περὶ γὰρ ἐμοῦ ἐκεῖνος ἔγραψεν, de me enim ille acripit] Signa vobis dedit quibus veros Prophetas a falsis dignosceretis, Deut. 18: 15 et sequentibus. Signa autem veri Prophetæ in me eximie congruunt, vide Act. 3: 22, 7: 37, ita ut ego ibi velut specialiter denoter.

47. *Εἰ δὲ τοῖς ἐκείνου γράμμασιν οὐ πιστεύετε, si autem illius literis non creditis]* Si libris tam antiquitus receptæ auctoritatis non creditis. *Credere* autem hic et alibi saepe est credere non generatim modo sed singulatum, aptando ins ad factum.

Πῶς τοῖς ἐμοῖς ῥήμασι πιστεύετε, quomodo verbis meis credetis] Non quod non maior sit Christi auctoritas, sed quod minus cognita.

C A P U T VI.

1. *Μετὰ ταῦτα, post haec]* Aliquanto post tempore. Transiit hic noster multa a caeteris memorata; neque hanc de auctis panibus historiam ab alijs tractatam referret, nisi id desideraret sermo eximius Christi hac occasione habitus, quem servari Ecclesiae intererat.

Πέραν τῆς θαλάσσης τῆς Γαλιλαίας, trans mare Galilaeae] Puto significationem propriam vocis *πέραν*, quam expressit Syrus *ܡܬܬܐ*, hic posse retineri. Neque enim obstant quae ab alijs aut hic post narrantur. Lacus qui Plinio et alijs *Genesara*, Hebraeis eo tempore dicebatur *Mare Galilaeum*, ut Matth. 4: 18 et alibi.

Τῆς Τιβεριάδος] Propius denotat lacus partem quae ab

ad-

adito oppido, ut fieri solet, nomen habebat proprium. Vide infra 23. Erat autem haec pars lacus ferme infima, ita ut non multo ambitu, transito amne Iordane, plebs Christum pedestri itinere consequi posset.

2. Ὅτι ἑώραν αὐτοῦ τὰ σημεῖα, quia videbant eius signa] Partim ut beneficio uterentur, partim ut fruerentur spectaculo.

3. Εἰς τὸ ἔρημον, in montem] In deserto Bethsaidae quod dicitur. Vide Luc. 9: 10.

Ἐντὶ ἐκάθηντο, ibi sedebat] Disciplinae tradendae causa.

4. Ἦν δὲ ἔγγυς τὸ πάσχα, appropinquabat autem Pascha] Hoc ideo interiicit, ut intelligatur tempus fuisse opportunum ad eliciendam multitudinem, et quo melius cohaereat quod de herba sequitur.

5. Ἐπάρας οὖν, sublati ergo] Οὖν illud non semper continua nectit, sed et aliquo intervallo temporis disiuncta. Nam serius haec gesta, postquam Iesus a monte descenderat.

Ἀγρεύς πρὸς τὸν Φίλιππον, dixit ad Philippum] Cum iam hac de re ab Apostolis sermo iniectus esset. Et Philippum magis quam caeteros compellat, ut qui institutionis maxime egeret, rudis adhuc et satis confidens, ut videre est infra 14: 8, 9.

6. Πειράζων αὐτὸν, tentans eum] Ut apertum faceret quousque profecisset. Hunc sensum habet πειράζειν cum de Deo dicitur, Gen. 22: 1 et alibi: eundem, cum de Christo.

Ἦιδει τί ἐμελλε ποιῆν, sciebat quid esset factururus] Ita definite ut a nulla hominis cuiusquam qualicunque actione impediri possit. Decreta tam firma et immutabilia Deo soli conveniunt, Act. 15: 18.

7. Διακοσίων δηναρίων ἄρτοι οὐκ ἀρκοῦσιν αὐτοῖς, ducentorum denariorum panes non sufficiunt eis] Nam his non amplius bis mille pasci poterant: multo autem plures erant.

Βραχύ τι λάβη, modicum quid accipiat] Ne ad gustandum quidem tam multis sufficerent.

8. Ἀνδρέας] Aetate provecior Philippo: ideo eius auxilio utitur Philippus in Domino compellendo, infra 12: 22. Videtur autem Andreas dixisse hoc, consilio prius cum aliis Apostolis habito.

9. Ἐξο παιδάριον ἐν ᾧδε, est puer unus hic] Apud alios Evangelistas dicuntur habere id quod in promptu erat ut emi posset. Παῖδάριον autem saepissime est apud Graecos Interpretes pro Hebraeo בן [adolescens].

Πέντε ἄρτους κριθίνους, quinque panes hordeaceos] Significatur frugalitas Christi et Apostolorum, qui pane non nisi vili vescabantur.

Καὶ δύο ὀψάρια, et duos pisces] Notant Graecorum Grammatici ὄψον per excellentiam dici pisces: unde ὀψοφάγας [piscipomedones]. Et Graeci Sacrorum librorum Interpretes π, quod alibi λχθόν [piscem] vertunt, uno in loco ὄψον verterunt, Num. 11: 22. Nonnus hic λχθνάς ὀπταλέους [assatos pisces] dixit, quo sensu vox ὀψάριον iterum compareret infra 21: 9, 10, 13.

Τί ἐξω εἰς τοσούτους, quid sunt ad tam multos] Exigui erant panes, ita ut non sine miraculo viginti panibus centum homines cibaverit Eliasus 2 Reg. 4: 42, 43, 44. Quo exemplo sperabat forte Andreas fieri posse ut viginti quinque aut plures homines istis panibus Christi beneficio satierentur: minus quicquam nondum audebat animo concipere.

10. Χόρτος πολὺς, foenum multum] Vide Marc. 6: 40.

Ἀνέπτεον, discubuerunt] Curantibus Apostolis, qui, medii inter spem et diffidentiam, parere tamen didicerant.

Ἄνδρες τὸν ἀριθμὸν ὥσει, viri numero fere] Viros tantum numerat, ut in censu qui ex Lege agebatur fieri solebat. De ὥσει vide supra 4: 6; eandem vocem in hac historia et alii Scriptores usurpant.

11. Εὐχαρισήσας, cum gratias agerit] Idem est quod εὐλογήσας. Vide Matth. 26: 27.

Δέδωκε τοῖς ἀνακειμένοις, distribuit discumbentibus] Cum et Graeca quaedam exemplaria sic habebant, et Syrus et Latinus, credibilis est illas voces τοῖς μαθηταῖς, οἱ δὲ μαθηταὶ [discipulis: discipuli vero] adiectas ab iis qui medicinam adferre voluerunt ei quam sibi fingeant repugnantiae inter hunc et alios Scriptores: quae tamen, retenta quam diximus lectione, nulla est: quia dat etiam qui per alium dat; facit qui per alium facit, ut supra 4: 2.

Ὅσον ἤθελον, quantum volebant] Ad satietatem usque: ut ostendit quod sequitur.

12. *Συναγάγετε τὰ περισσεύσαντα, colligite quas supererunt*] Omnia a Christo ita directa ut et de necessitate et de veritate et de magnitudine miraculi certo constaret. Videntur autem inter Discipulorum manus crevisse panes, mira Christi potestate, cum effecit ut tantum superesset quantum cephinorum numerum Apostolorum numero parem impleteret.

14. *Ὁ ἐποίησε σημεῖον, quod fecerat signum*] Maius quam quod Moses fecerat, panem non dans sed impetrans e coelo, et quidem panem merum sine obsonio, et cuius nullae superessent reliquiae. Miracula antehac edita paucis profuerant; hoc maximae multitudini eius generis hominum quod victum sibi difficulter parat.

Ὅτι οὗτος, hic] *Ὅτι* hic ut alibi *πλεονέχει* [*abundat*]. Oratio incipit ut indirecta, impletur at directa.

Ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος, Propheta qui venturus est] *Ὁ ἐρχόμενος*, id. est, *qui venire debebat*, ut Matth. 17: 11. Proprie autem ὁ ἐρχόμενος intelligebatur Messias Luc. 7: 19, quem eundem et maximum Prophetam fore eo tempore sibi persuaserant. Vide supra 4: 25. Ab hoc solo expectabantur maiora quam Moses praestiterat.

15. *Γινούς, cum cognovisset*] Divina vi, introspectis eorum consiliis.

Ἀπαΐζειν αὐτὸν, rapere eum] Etiam invitum rapere et aliquo perducere ubi inauguraretur.

ἵνα ποιήσωσιν αὐτὸν βασιλεῖα, ut facerent eum Regem] Spe facilis alimoniae.

Ἀνεχώρησε πάλιν εἰς τὸ ὄρος, fugit iterum in montem] Id est, rediit in montem unde venerat, exemplum dans Ecclesiae Pastoribus fugiendi potestates terrenas. Similis locutio supra 4: 3.

Αὐτὸς μόνος, ipse solus] Et quidem, ut videtur, inconspicuus. Sine ullo comite esse voluit quo longius abesset a cupiti regni specie. Connectit hic Iohannes ea quae ad Iesum pertinent, deinde persequitur ea quae ad Discipulos. Nam si temporis ordinem attendimus prius navigium intrant Apostoli quam Iesus in montem perveniret. Sed in rebus eiusmodi mos est Historicorum libertate sua uti.

17. *Ἠρχοντο πέραν τῆς θαλάσσης*] Vertam transibant
ma-

mare; nam ἔρχεσθαι pro ire poni alibi quoque notatum, Syrus, ibant in transitu, Nonnus:

Γαζαν ἐς ἀντιπέρασαν ἐπορεύοντο.

[*Oppositam terram navi petiere.*]

Εἰς Καπερναούμ] Is enim finis erat propositus navigationi: alioqui Bethsaidam videntur appulisse.

Σκοτία ἤδη ἐγεγόνει, tenebrae iam factae erant] Tempus per se terribile navigantibus.

18. Διειρέτο] Intumuit. Sic ἐξηλείβετο ὡς Ion. 1: 13.

19. Ἐληλαύντες οὖν, cum remigassent ergo] Vide ad Marc. 6: 48,

Ὅτι γαδύοντες εἰκοσιπέντε ἢ τριάκοντα, stadia fere viginti quinque] Exiguus profectus a vespere ad quartam noctis vigiliam; quod tempus notant alii Scriptores. Nam νυκθήμερον [diei et noctis] cursus mille stadiis aestimatur; ac preinde diei aut noctis totius, quingentis.

Περίπατοῦντα ἐπὶ τῆς θαλάσσης, ambulantes in mari] Non siccato mari, sed in ipso mari; ut hic quoque Mosem superaret.

21. Ἦθελον οὖν λαβεῖν αὐτόν, voluerunt ergo recipere eum] Non quod non receperint, sed quod cupide admodum, ut Syrus indicat.

22. Ὁ ἐξηκώς] Qui substituit in loco facti miraculi. Πέραν τῆς θαλάσσης] Citra sinum illum.

Ὅτι πλοιάριον ἄλλο οὐκ ἦν ἐκεῖ] Non aliud fuisse navigium; nam ἦν vice est cuiusvis praeteriti.

Οἱ μαθηταὶ Ἰησοῦ, discipuli Iesu] Quos sine Iesu avectos viderant,

Μόνοι, soli] Id est, sine Magistro.

23. Ἄλλα δὲ ἦλθε πλοιάρια, alias vero supervenerunt naves] Hoc ideo ut intelligatur quomodo ipsi transierint. Ergo post aliquante alia navigia a Tiberiade advenerant.

24. Ὅτε οὖν εἶδεν, cum ergo vidisset] Repetitio eius quod praecesserat ἰδών [videns], ob interiecta diuque tracta verba: quod et in aliis historiis occurrit.

25. Πότε ὧδε γέγονας, quando huc venisti] Ut, si iam dudum ibi fuisse intelligeretur, non dabitarent de miraculo; quando navi eum non venisse constabat, pedestre autem iter erat longissimum. At Christus id dissimulans, et corda eorum introspiciens, quae saduce quam coelestis

vi-

vitalis pabulo magis afficiebantur, ad id quod interrogatur non respondet, ea vero docet de quibus non interrogabatur.

26. Ἀμὴν, ἀμὴν, vere, vere] Non ex coniecturis loquor, sed ex certa scientia.

Οὐχ ὅτι εἶδετε σημεῖα, non quia vidistis signa] Nempe qua signa sunt, id est, quatenus pertinent ad efficiendam fidem et elevandos animos ad coelestia. Nam in ipso miraculo utilitatem tantum huius vitae spectabant.

27. Ἐργάζεσθε μὴ τὴν βρώσιν] Ἐργάζεσθαι βρώσιν est operam dare ut victum adipiscamur: ut κατεργάζεσθαι σωτηρίαν [salutem operari] Phil. 2: 12. Sic in Ecclesiastico ἐργάζεσθαι ἀληθειάν [operari veritatem]. Vult ergo non hoc praecipue agendum.

Τὴν ἀπολλυμένην, qui perit] Cuius utilitas temporaria est. Vide 1 Cor. 6: 13, ubi cibus dicitur destruendus: et Gal. 6: 8, is qui carni studet dicitur reportare φθοράν [corruptionem]. Ad mortem enim tendunt omnia huius vitae officia.

Τὴν μένουσαν εἰς ζωὴν αἰώνιον] Id est, cuius fructus ad aeternitatem pertinet, ut supra de aqua dixerat 4: 14, more suo ex occasione eorum quae videbat aut audiebat ad spiritualia animum attollens. Nec nova erat apud Iudaeos haec allegoria. Philo Alleg., Τὸ γὰρ φαγεῖν σύμβολόν ἐστι τροφῆς ψυχικῆς· τρέφεται δὲ ἡ ψυχή ἀναλήμψαι τῶν καλῶν καὶ πράξει τῶν κατορθωμάτων [Edere enim symbolum est alimentum animarum. Alitur autem anima discendo bona et faciendo recta]. Plura ad Matth. 26: 26.

Ἦν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐμὴν δώσει, quem Filius hominis dabit vobis] Quantum ex sua parte est: nam sic verba saepe sumuntur, ut supra 1: 9. Sic δοῦναι ponitur Act. 5: 31. Cibus hunc intellige dogma Evangelicum.

Ἐσφράγισεν, signavit] Potestate mirifica eaque incomparabili hoc egit ut fidem ei conciliaret; quomodo Reges sigillo literis impresso solent. Similis usus vocis supra 3: 33.

28. Τί ποιοῦμεν ἵνα ἐργαζώμεθα τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ, quid faciemus ut operemur opera Dei] Meminerunt Legi Mosis tribui vim alentem; ut Deut. 8: 1, 2, 3. Unde et Eccl. 2: 21, πλησθήσονται τοῦ νόμου [replebuntur Leges]. Quae-

runt ergo an quid aliud praescribendum habeat quam quod Lex praescribit. Confer quod est Matth. 19: 16 et sequentibus. Ποιοῦμεν pro ποιήσομεν [*faciemus*], quae enallage frequens, maxime in interrogationibus. Ἔργα Θεοῦ sunt opera apprime Deo grata, Sic *sacrificia Dei* Ps. 51: 19.

29. Τοῦτό ἐστι τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ, ἵνα πιστεύσῃτε, hoc est *opus Dei, ut credatis*] *Opus* est etiam haec fiducia, sed internum. Neque opponitur operibus quibusvis, sed externis et quidem iis quae sine ea fiducia esse possunt, et sine quibus ea fiducia esse potest; qualia praesertim sunt ritualia, et alia quaedam vere bonis et bonos simulantibus communia. Unum autem hoc exigit, quia si hoc sincerum solidumque sit, omnia alia Deo placentia secum trahit. Nam Christus eos demum censet sibi confidere qui spe promissorum suorum viam ab ipso monstratam ingrediuntur. Sic Rom. 3: 27.

Εἰς ὃν ἀπέστειλεν ἑαυτὸς, in eum quem misit ille] Modeste: non dixit *in me*, ubique honorem muneris sui ad Patrem referens. *Misit* autem intellige *cum tanta ac tam mirifica potestate*.

30. Ἴνα ἴδωμεν καὶ πιστεύσωμεν σοι, ut videamus et credamus tibi] Id est, ut eo conspecto tibi fidem adhibeamus, ac proinde etiam confidamus tibi. Alii videntur hi fuisse quam qui modo eum Messiam vocaverant, nisi quibusdam accidit quod vulgo dicitur,

Μετὰ τὴν δόσιν τάχις αὐτοῦ γηράσκει χάρις.

[*Brevi senescit post benefactum gratia.*]

Diximus Iudaeorum esse, signa postulare, et quidem inverecande qualia ipsi cuperent.

Τί ἐργάζῃ, quid operaris] Ποιῶν [*facere*] videtur sumi pro eo quod habeat effectum permanentem; ἐργάζεσθαι [*operari*], quod transeuntem.

31. Οἱ πατέρες ἡμῶν, *Patres nostri*] Extollunt Mosem. Patres illi nostri qui sexcenties mille erant et amplius.

Τὸ μάννα ἔφαγον, *ederunt Manna*] Procurante Mose. Et cum dicunt *Manna*, cibum intelligunt cui ex ipsa admiratione nomen, ut Iosephus, Chaldaeus, et Graeci Interpretes cum Latino sumunt. Male aliam originem quaerunt Grammatici. Est quidem ἢ pro *quid* Chaldaicum:

sed

sed et Aegyptii sic loquebantur, ut notat Hascuni, quorum idioma adhuc eo tempore adhaerebat Hebraeis.

Ἐν τῇ ἐρήμῳ, in deserto]. Id est, per totos annos quadraginta. Christus eos semel tantum paverat: ideo mox aiunt, πάντοτε δὸς ἡμῖν τὸν ἄρτον τοῦτον [*semper da nobis panem hunc*], nempe qualem semel dedisti.

Ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, panem de coelo] Id est, ex coelo primo, qui vulgo *aër*, *coelum* saepe etiam Latinis. Recitant Psalmum cui canendo assueverant.

32. Οὐ Μωσὴς δίδωκεν ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, non Moses dedit vobis panem de coelo] Id est, ex coelo supremo, quod *tertium coelum* Hebraeis: *ex solio immortalitatis* נַצְחִי קוֹדֶשׁ.

Τὸν ἀληθινόν, verum] Qui excellenter panis coelestis dici meretur. Sic vocem ἀληθινός sumi diximus supra 11. 9.

33. Ὁ γὰρ ἄρτος τοῦ Θεοῦ, panis enim Dei] Panis ille qui a Deo datur esimis.

Ἐγὼ ἐκ καταβαίνων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, est qui de coelo descendit] Modo verbum *eum* panem vocaverat; nunc *ae panem* vocat. Solent enim quae Euangelio conveniunt Christo tribui eius promulgatori ac sanctori. De voce καταβαίνειν vide supra 3: 13. Philo Allegoriis: Εἶπε δὲ αὐτοῖς Μωσῆς, Οὗτος ὁ ἄρτος ὃν δέδωκεν ἡμῖν. Κύριος τοῦ φαγεῖν τοῦτο τὸ ἔσθημα ὃ συνέταξε Κύριος· ὁρᾷς τῆς ψυχῆς τροφὴν οἷα ἐστὶ, λόγος Θεοῦ συνεχὴς, ἱσικῶς ὁρώσῃ, κύκλῳ πᾶσαν περιειληφώς, καὶ μηδὲν μέρος ἀμέτοχον αὐτοῦ εἶναι [Dixit autem Moses: hic est panis quem Dominus nobis comedendum dedit: verbum quod constituit nobis, Vides qualem sit animas alimentum, continuus Dei sermo rori similis, roris modo eam totam ambiens nullamque eius partem sui exsortem sinens]. Et mox: Τρέφεται δὲ τὸν μὲν τελειότεραν ἢ ψυχὴ ὅλος τῷ λόγῳ [Nutritur autem perfectiorum quidem anima toto sermone]. In libro Peioresa insidiari meliori ait: Καλεῖ μάννα τὸν προεβύτατον τῶν ὄντων, λόγος θεῶν [Vocat Manna id quod in rebus est antiquissimum, verbum Divinum]. Vide quae ad Matth. 26: 26.

Ζωὴν, vitam] Nempe aeternam, ut supra 1: 4.

Αἰδοῦς, dat] Quantum ex sua parte, ut modo diximus.

Τῷ κόσμῳ, mundo] Nec sexcentis tantum millibus, sed infinito numero; omnibus, si vellent: supra 1: 10.

34. Κύριε πάντοτε δός ἡμῖν τὸν ἄρτον τούτον, *Domine semper da nobis panem hunc*] Simile habuimus supra 4: 15.

35. Ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, *ego sum panis vitae*] *Panis vivificus*. Quomodo hoc sumendum sit, diximus commate antecedente. Magna Christi patientia, qui vitium non exprobrat, sed sanare aggreditur.

Ὁ ἐρχόμενος πρὸς με, *qui venit ad me*] Diximus ad Matth. 23: 25, saepe compendio quodam orationis misceri inter se voces comparationis et eius quod comparatione indicatur: ita hic simplex oratio fuerat, *Qui ederet me, nunquam esuriat; et qui biberit me, non sitiet unquam*: sed quia *edere* et *bibere* significat credere, ideo alterum exponitur per *venire*, alterum per *credere*: idem enim est *venire ad Christum*, hoc est, ei se devovere, et *credere*, ut apparet infra comm. 44. Respiciunt haec omnia locum Esai. 55: 1, 2.

Ὁὐ μὴ πεινάσῃ, *non esuriat*] Nempe πάντοτε [*unquam*], quod ex sequenti membro repetendum est, καθ' ὑπόδιαστολὴν [*per subdistinctionem*]. *Esurire* et *sitire* idem hic est. Tacite ostendit quanto suum munus Manna sit praestantius quod tanti faciebant: et respondet ad petitionem, *Da nobis semper*.

Καὶ ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, οὐ μὴ διψήσῃ πάντοτε, *et qui credit in me, non sitiet unquam*] Non opus habebit aliud quicquam addiacere quo ad vitam aeternam perveniat, ut dictum supra 3: 14.

36. Εἶπον ὑμῖν, *dixi vobis*] Dixerat non verbis iisdem, sed re, cum dixit sectatores ipsos sui esse *victus causa*, non ob miracula, id est, non ut miraculis adducti ipsi confiderent, supra 26. Hoc sensu *dicere* ponitur et infra 11: 40.

Ὅτι ἐωκύναντέ με, *vidistis me*] Id est, spectatores fuistis potestatis mihi datae. Sic et infra 14: 9.

Καὶ οὐ πιστεύετε, *et non creditis*] Καὶ est et tamen. In manuscripto illo vetere legitur πιστεύετε μοι [*creditis mihi*].

37. Πάν, *omne*] Neutrum pro masculino aut communi. Sic τὰ μῦθα [*stulta*] 1 Cor. 1: 27, πᾶν κείνον [*omne inquinatum*] Apoc. 21: 27. Plinius de Homine: *A supplicis vitam auspicatur, unam tantum ob culpam, quia*
na.

natum est. Ostendit Christus quantae sit virtutis illud credere quod ab ipsis negligebatur.

“Ο δίδωμι μοι ὁ πατήρ, quod dat mihi Pater] Quos mihi velut in manum tradit: nam δίδοναι hic cum effectu aliquo intelligitur: ut nomen *κλητοί* [vocati] 1 Cor. 1: 24, et alibi saepe: sic *aperire cor* Act. 16: 14, *implere cor* Act. 5: 3, et hoc ipsum dandi verbum Act. 11: 18, 2 Tim. 2: 26. Nec aliter exponit Maimonides illud Deut. 29: 4. Par locutio apud Livium VI, *Dii prohibebunt haec, sed nunquam propter me de coelo descendunt, vobis dent mentem oportet.* Tradit autem Pater cum effectu Christo eos qui pietati student, saltem post verbum auditum. Solent praeparationes ad fidem Patri tribui ut Matth. 26, ut fidei operatio Filio, obaignatio Spiritui.

Πρός ἐμέ ἔξε, ad me venient] Ii mihi credent: nam id significat *veniendi* vox. Similitudo sumpta a discipulis quos pater magistro tradit, quique volentes eum frequentant.

Καὶ τὸν ἐρχόμενον πρὸς με] Qui hoc modo mihi fidem adhibuerit.

Οὐ μὴ ἐκβάλω ἔξω] *Εκβάλλειν ἔξω e loco aliquo eiicere*, ut Act. 7: 58. Sic de Synagoga dicitur 9: 34, 35. Hic quasi de Schola. Ea enim coepta est translatio: Non faciam ut morosi magistri, non expellam eum; nempe si perpetuo voluerit meus esse, per me non stabit quo minus sit.

38. *Οὐ καταβέβηκα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, quia descendi de coelo]* Ex proposito sibi fine facit credibile quod dixerat. Quomodo e schola mea eiicerem eos quibus ut dem vitam aeternam sum constitutus, quo nullum maius beneficium excogitari potest? Descendi e coelo, id est, a Patre singulariter missus sum, ut supra 3: 13.

Οὐχ ἵνα ποιῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμὸν, non ut faciam voluntatem meam]. Ut agam pro labitu, privato arbitrio, ut supra 5: 39.

Ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με, sed voluntatem eius qui misit me]. Est ἔλλειψις [defectus] vocum ἵνα ποιῶ ex superiore membro repetendarum; quia quod praecessit affirmativum est, hoc negativum. Missus sum ut omnia agam congruenter Paternae voluntati.

39. Τοῦτο δὲ ἐστὶ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με πατὴρ, *haec est autem voluntas eius qui misit me Patrie*] Hoc est decretum eius generale quod ego exsequor.

ἵνα πᾶν ὃ δέδωκέ μοι μὴ ἀπολέσω ἐξ αὐτοῦ, *ut omne quod dedit mihi non perdam ex eo*] Est Hebraismus: nam πᾶν cum nullo verbo cohaeret. Latine dicas, *ut ex omni eo quod mihi dedit, nihil perdam*: neutrum rursus vice communis, ut 1 Cor. 1: 27, 28. *Perdere* hic est oppositum ei quod supra comm. 33 dixit *vitam dare*; non tam agendi quam sinendi sensu, id est, *non patiar interire*: nam apud Hebraeos Agentia saepe Sinendi habent significationem.

Ἀλλὰ ἀναστήσω αὐτὸ, *sed resuscitem illud*] Ἀνάστασις [*resuscitatio*] specialiter dici solet ea quae est ad aeternam felicitatem, ut supra monuimus; elevatio in sortem multo sublimiorem. Sic ἀνιστάμενος εἰς τὴν ἀρχὴν qui ad imperium evectus est Graece dicitur. Sic ἔζη Hebraeis, Ezech. 26: 8.

Ἐν τῇ ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ, *die novissimo*] Sic infra aliquoties. Συντέλεια τοῦ αἰῶνος [*consummatio saeculi*] dicitur Matth. 13: 39.

40. Τοῦτο δὲ ἐστὶ, *hoc est autem*] Ἀὐτὸ hic est explicativum, nimirum, *videlicet*.

Ὁ θεωρῶν τὸν υἱὸν καὶ πιστεύων εἰς αὐτὸν, qui *contemplatur Filium et credit in eum*] Modo dixerat ἐωράκατε καὶ οὐ πιστεύετε [*vidistis et non creditis*]. Ergo Videre praecedit ipsum Credere; nec ut incredulus damnabitur nisi qui viderit, id est, cui rationes credendi subministratae sunt. Non tamen de nihilo est quod θεωρῶν hic potius dixit, quam ὁρῶν. Est enim θεωρεῖν non quovis modo sed *cum attentione videre*. Sic in Epistolae primae initio post ἐωράκαμεν sequitur ὃ ἐθεασάμεθα [*quod contemplati sumus*]. Sic θεωρεῖν sumi videmus tum abbi, tum Luc. 21: 6, et supra 2: 23, infra 7: 3, 20: 6, θεωρεῖν Cicero, Tusculanarum V, vertit *studiose perspicere*. Hebraeum רָא, quod et hic posuit Syrus, Graeci Interpretes saepissime vertunt θεωρεῖν. Non aliud hic est θεωρεῖν quam *dari a Patre*; sicut credere non est aliud quam *venire*. Credentes sunt ὁρῶντες Dan. 12: 3.

Ἀναστήσω, *resuscitem*] Cohaeret cum ἵνα [*ut*] quod praecessit. Est ergo modi subiunctivi.

41. Ἐγόγγυζον, *murmurabant*] Vide Matth. 20: 11.

Οἱ Ἰουδαῖοι.] Nomen hoc eo tempore omnes Israelis posteros in Terra Promissa habitantes continebat, etiam Galilaeos.

Περὶ αὐτοῦ] *Ob eam rem.* Nonnus masculine accipit.

Ὁ ἄρτος ὁ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *panis qui de caelo descendit*] Cum accentu pronuntiandum illud ὁ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, nam id proprie erat quod concoquere non poterant: non quod *panem* se dixisset, sed quod se dixisset *de caelo venisse*: quod illi non de potestate aut περὶ τοῦ λόγου [*de verbo*], sed de toto homine accipiebant.

42. Ὁ υἱὸς Ἰωσήφ, *filius Iosephi*] Luc. 3: 23 et 4: 22.

Ἡμεῖς οἶδαμεν, *nos novimus*] Habitabant in proximo Nazarethae: ventitabant interdum Capharnaumum. Supra 2: 12.

Πῶς οὖν λέγει οὗτος· Ὅτι ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβέβηκα, *Quomodo ergo dicit hic: De caelo descendendi?*] Quomodo verum id esse potest si natus est humano more?

43. Μὴ γογγύετε μετ' ἀλλήλων, *ne murmuretis inter vos*] Discordes enim esse coeperant, aliis benignius, aliis peius de Christo sentientibus. Vide infra 52. Omniscium se ostendit.

44. Οὐδεὶς δύναται ἔλθεῖν πρὸς με, *nemo potest venire ad me*] *Mihi credere*, ac proinde agnoscere in me coelestem illam excellentiam quam indicaveram cum dicerem *ex caelo me descendisse*. Vide supra 35. Ostendit duritiam cordis eorum.

Ἐλκύσῃ αὐτὸν, *traxerit eum*] Idem est quod supra, πᾶν ὃ δίδωσι μοι ὁ πατήρ [*omne quod dat mihi Pater*]: ac infra explicat ipse, ἐὰν μὴ ἦ δεδομένον αὐτῷ ἐκ τοῦ πατρὸς μου [*nisi fuerit ei datum a Patre meo*]: nam haec omnia significant praeparationem, sed acceptatam. Et vox ἐλκύειν respondet Hebraeo *קח*, quod etiam per ἄγειν [*ducere*] vertunt Graeci, et Tertullianus ἐλκύσῃ in hoc loco vertit *adducat* libro adversus Praxeam; alibi per ἐλκύειν, sed sine ullo sensu impositae necessitatis, ut Jer. 31: 3, ubi est, *Traxi te misericordia*: et alibi, ut Prov. 7: 22, Cant. 1: 3, Os. 2: 4. *Trahi* ergo est idem quod infra 7: 17, *velle facere voluntatem Patris*; 8: 47, *ex Deo esse*, id est, pio quodam affectu esse praeditum;

supra 3: 21; *facere veritatem*, id est, sincere ambulare. Philo. De vita contemplativa: 'Τη' ἔρωτος ἀρπασθέντες οὐρανίου, καθάπερ οἱ βακχεύοντες καὶ κορυβαντιῶντες ἐνθουσιάζουσι, μέχρις ἂν τὸ ποθούμενον ἴδωσι [*Rapti amore celesti, sicut bacchantes et Corybantes, extra se sunt, donec videant id quod desiderant*]. Iustinus Colloquio cum Tryphone: Εὐχον δέ σοι πρὸ πάντων φωτὸς ἀνοιχθῆναι πύλας· οὐ γὰρ σύνοπτα οὐδὲ συννόητα πασὶν ἐστίν, εἰ μὴ τῷ Θεῷ δῶ συνίεναι [*Ante omnia vero precare ut aperiantur tibi portae lucis; neque animi haec aut conspici aut intelligi possunt nisi ab his quibus intellectum dederit Deus*]. Clemens Strom. IV, Οὐδεὶς δὲ ἀρθέντας μετατεθῆναι, ἀλλὰ βαδίζοντας ἀφικέσθαι οἱ δεῖ τοῦτο γὰρ ἐστὶ τὸ ἐκλυθῆναι ὑπὸ τοῦ πατρὸς, διὰ πάσης τῆς σεύης διελθόντας ὁδοῦ τὸ (legam τῷ) ἄξιον γινέσθαι τὴν δόξαν τῆς χάριτος παρὰ τοῦ Θεοῦ λαβεῖν, ἀκολούτως ἀναδραμεῖν [*Non oportet elevatos subsistere, sed porro pergere quo oportet: hoc enim est trahi a Patre, ubi totam viam angustam transieris, et dignus factus sis accipere virtutem Divinae gratiae, sine impedimento sursum currere*]. Et V, Εἰ τ' αὖν ὁ πατὴρ αὐτὸς ἔλκει πρὸς αὐτὸν πάντα τὸν καθαρῶς βεβιωκότα καὶ εἰς ἔγνωσαν τῆς μακαρίας καὶ ἀφθάρτου φύσεως κευκορηκότα, εἴτε τὸ ἐν ἡμῖν αὐτεξούσιον εἰς γνώσιν ἀφικόμενον τ' ἀγαθοῦ σικιστᾷ τε καὶ πηδᾷ ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα, ἢ φασιν οἱ γυμνασταί, πλήν οὐ χάριτος ἄνευ τῆς ἐξαιρέτου περικοῦται τε καὶ ἀκρίβεται καὶ ἄνω τῶν ὑπερκειμένων αἵρεται ἡ ψυχὴ, πᾶν τὸ βερίθως ἀποτιθεμένη καὶ ἀποδιδούσα τῷ συγγενεῖ [*Sive igitur Pater ipse trahit ad se omnem eum qui pure vivit et ad cogitandam naturam illam beatam atque immortalem se promovit, sive nostra voluntas ad cognitionem boni provecta exultat, salitque super dissepia, ut loquuntur Palaeatritae, certe non sine eximia gratia fit volucris et expergiscitur et supra impenduntia attollitur anima, pondus omne deponens et resignans eis quae talis sunt generis*]. Hierocles tractionem mere activam vocat ἑλλαμψιν [*illustrationem*]; acceptatam vocat δειξιν [*ostensionem*]. Verba sunt: Οὕτω γὰρ ἡ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἑλλαμψις τῆς παρὰ ἡμῶν ὁράσεως αὐτῇ συντρέχούσης γίνεται· ἔργα δὲ τῆς δειξεως, ψυχῆς ἄνευ καὶ σωτηρία ἀπὸ τῶν ἐπὶ τούτων, καὶ συναίσθησις τῶν θείων ἀγαθῶν

καὶ

καὶ κοινωνία τῆς πατρικῆς πολιτείας [*Sic a Deo illustratio fit concurrente in id visu nostro: opera vero ostensionis, animae manumissio et a rebus his inferioribus liberatio; tum vero divinorum bonorum conscientia et paterni regiminis participatio*].

Ἀναστήσω αὐτὸν, *resuscitabo eum*] Eum qui ad me venerit, ita ut et in me manserit.

45. Ἐν τοῖς προφήταις, *in Prophetis*] Esai. 54: 13; Ier. 31: 34. In illo loco verba exstant; in hoc, item apud Ezechielem aliquoties et Mich. 4: 2, sensus idem.

Ἔσονται πάντες διδασκοὶ τοῦ Θεοῦ, *erunt omnes docti ipsius Dei*] מל Hebreaum non participium est, sed adiectivum, significans *peritum, sapientem*. Coniungitur cum genitivo, ut Esai. 8: 16, מלך, id est, *inter peritos meos*, et eo loco qui hic respicitur. At cum genitivus plures habere possit significationes, congruentissima huic Esaiæ loco est illa, ut intelligantur *hi qui periti sunt divina institutione*; sicut מכה אלהים Esai. 53: 4, *percussus Dei*, id est, *percussus a Deo*; εὐλογημένος τοῦ πατρὸς, Matth. 25: 34, id est, *benedicti a Patre*. Ergo διδασκοὶ Θεοῦ duabus vocibus, aut διδασκοὶ πνεύματος ἁγίου [*docti Spiritus sancti*], ut 1 Cor. 2: 13, sunt qui una voce Θεοδιδασκοὶ Paulo 1 Thess. 4: 9. Homerus idem exprimit voce αὐτοδιδάκτου, nam vocis pars illa prior hominem tantum magistrum excludit: ipse explicat:

Αὐτοδιδάκτος δ' εἰμι, Θεὸς δέ μοι ὥπασεν αὐδὴν.

[*Ipse a me didici: vocem Deus indidit in me.*]

Vide Maximum Tyrium Dissertatione, *Εἴ τις γένοιτο θεῖα μοῖρα ἀγαθὴ* [*An quis bonus fiat Divino beneficio*], ubi illum Homeri locum expendit. Omnes autem intellige apud Prophetam, omnes eos quibus sermo Evangelii annuntiatur: hi omnes a Deo docti evadent, nempe si velint, si avidi sint, si non respuant oblatum et ingestum ultro beneficium: non opus habebunt adire viros literatos, ut ex iis hauriant mysteria Veteris Testamenti. Sic et 1 Epist. 2: 27. Adde 1 Thess. 4: 9 et Ier. 31: 34.

Ὁ ἀκούσας παρὰ τοῦ πατρὸς καὶ μαθὼν, *qui audit a Patre et didicit*] Qui ita audit ut docilem se praebeat, ut ad discendum se comparet, ut afflatus Dei admittat

in animum. Vetus manuscriptus post μαθὼν adiicit ἀλη-
θειαν [veritatem].

Ἐρχεται πρὸς με, venit ad me] Se mihi dedit : quod est credere.

46. Οὐχ ὅτι τὸν πατέρα εἰς ἑώρακε, non quod Patrem vidit quisquam] Interpretatio ante dictorum, non quod cum Patre quisquam ita versetur familiariter ut ab eo ipso intelligat quid faciendum sit. Vide supra 1: 18, 5: 37.

Εἰ μὴ] Recte veteris sed, ut hic Syrus כִּי: ut sensus sit: Vestrum quidem nemo Patrem vidit; at vidit eam Filius. Ita enim rectius cohaerebit quod sequitur, οὗτος etc.

Ὁ ὢν παρὰ τοῦ Θεοῦ, qui est a Deo]. Ὁ μονογενὴς [uni-
genitus] supra 1: 18, qui Divinitus nobis concessus est.

Οὗτος ἑώρακε τὸν πατέρα, hic vidit Patrem] Is ut intimus pernovit Patris voluntatem, quare cum is eam revelat, tunc Pater trahit; et qui patitur se trahi, adducitur ut credat, ut obediat.

47. Ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ] Alibi diximus credere Iesu, esse verbis eius fidem habere: credere in eum, esse ei confidere: quod Hebraei efferunt per יָמָּ addito י, ut Esai. 28: 16. Ubi autem is qui loquitur agit de re quam ipse nobis praestiturus est, tum hae duae locutiones ferme in idem recidunt. Credere autem et confidere intellige, ita ut oportet, cum animo implendi condiciones propositas.

Ἔχει ζωὴν αἰώνιον, habet vitam aeternam] Ius habet ad vitam aeternam, ut supra 3: 16, 5: 24. Qui ius ad rem habet, rem habere videtur, aiunt Iurisconsulti.

48. Ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, ego sum panis vitae] Supra comm. 35. Sensum eundem saepe repetit, tum ut infigatur animo, tum ut occasio detur doceri volentibus interrogandi.

49. Τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ, Manna in deserto] Repetit ipsorum verba, supra 31.

Καὶ ἀπέθανον, et mortui sunt] Id est, Non potuit illis Manna praestare vitam, nisi ad breve tempus.

50. Ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, de coelo descendens] Supra 33. Verbum praesentis temporis usurpat, quia perpetuo potestas ipsius fluit a Patre.

ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγη καὶ μὴ ἀποθάνῃ] Hebraismus pro, Ut si quis ex eo ederit, non moriatur. Intellige, postquam

quam semel vitam ipsam (non ius tantum vitae) adeptus fuerit: nam vita ex hoc pane procedens aeterna est, ita explicatur mox comm. 51 et 54.

51. Ὁ ζῶν, *vivus*] Hebraeis saepe Kal pro Hiphil: itaque ἢ ipsis est et ζῆν et ζωοποιεῖν, 'quo exemplo ζῶν saepe dicunt Hellenistae pro ζωοποιῶν [*vivificans*]. Sic Act. 7: 38, Hebr. 4: 12, 1 Petr. 1: 3.

Καὶ ὁ ἄρτος δὲ ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σὰρξ μου ἐστίν, *et panis quem ego dabo, caro mea est*] Non tantum Sermo meus est pabulum ad vitam aeternam (quod supra tractatum), sed hoc erit et Mors mea. Nam idem quod Sermo docet, docet et Mors, tum Sermonis veritati testimonium praebens, tum exemplum eorum quae Sermo praecipit, obedientiae, patientiae, humilitatis, dilectionis.

Ἢν ἐγὼ δώσω, *quam ego dabo*] Et Pater dat, et dat Filius; Pater decreto, Filius voluntario obsequio. Sic et παραδιδόναι [*tradere*] modo de Patre dicitur, Matth. 17: 22 et alibi; modo de Christo, Gal. 2: 20, Eph. 5: 2, 25. Vide infra 10: 17, 18. Dare corpus dicitur qui vexandum, qui occidendum praebet, 1 Cor. 13: 3, nam σὰρξ [*caro*] et σῶμα [*corpus*] promiscue sumuntur apud Interpretes pro Hebraeo נפש.

Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, *pro mundi vita*] Ut vitam aeternam impetrem humano generi. Pro omnibus enim mortuus est, Hebr. 2: 9. Vide supra 1: 29, 3: 16.

52. Ἐμάχοντο οὖν, *litigabant ergo*] 37 Hebraeum, quod μάχεσθαι plerumque vertunt Graeci, ut Gen. 31: 36, Neh. 13: 11, saepe est *litigare*, quomodo hic vertit Interpres Latinus: ἀντιλέγειν vertitur Os. 4: 4. Alii putarunt subesse aliquid arcani. Pars maior quod Christus dixerat ut plane absonum reiecerunt. Vide supra 41: 43.

Λέγοντες, *dicentes*] Pars eorum.

Πῶς δύναται οὗτος ἡμῖν δοῦναι τὴν σάρκα φαγεῖν, *quo modo potest hic nobis carnem suam dare edendam*] Illud δύναται sume non φυσικῶς [*naturaliter*] sed ἡθικῶς [*moraliter*]. Sic Iurisconsulti *impossibiles condiciones* vocant quae honestati repugnant. Sic δύνασθαι habemus Matth. 9: 15. In hoc impossibilium genere est vesci humanis carnibus: θοίγη δυσσεβῆς [*epulae impiae*] Moschioni: *impiam dapem* dixit vetus apud Latinos Tragicus.

53. Ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σὰρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πίνητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, nisi ederitis carnem Filii hominis, et biberitis eius sanguinem] Ut attentionem et discendi cupiditatem excitet, serio affirmat id quod illi absurdum putabant non tantum honestum esse sed et factū necessarium, iis scilicet qui per Euangelium vocarentur. Quo sensu Carnem suam *cibum* appellaverit iam diximus. Hic discernit Carnem et Sanguinem, ut significet mortem non quamvis sed violentam et cruentam. Clemens Alexandrinus Paedagogo primo ipsum Verbum ait vocari *carnem et sanguinem*; nec aliter Tertullianus libro De resurrectione carnis: sed verum est quod iam diximus, mortem Christi esse quasi verbum visibile. Duobus modis sapientiam ait doceri Seneca, praeceptis et exemplis. In Christi morte perfectissimum est exemplum tum virtutum aliarum, tum praecipue dilectionis, quam imitari compendium est praeceptorum. Vide infra 13: 34, 15: 12, 13, 1 Epist. 2: 6, 9, 10, 11, 1 Cor. 11: 1. Vide et Col. 1: 24. Hoc ergo est *edere et bibere*, uti exemplo; quomodo hunc locum interpretatur Basilus Apologia ad Caesarianos. Hoc ipsum Augustinus vocat *communicare Passioni Domini*: nam sicut cibus ac potus in corpus admissi hominem nutriunt, ita bona exempla in animum admissa eum mirabiliter confirmant. Pro *carne*, corpus habet Syrus; quae vox et in Eucharistiae institutione legitur, ad quam hic, ut diximus supra ad caput tertium, tacita quaedam allusio est: ibi cibus et potus vocantur *corpus et sanguis*, hic corpus et sanguis appellantur *cibus et potus*. Nimirum, ut apud veterem est Scriptorem, *Significantia et significata iisdem vocabulis censentur*. Et mos erat Prophetis ex comparationibus aut translationibus usitatis signa visibilia sumere quibus efficacius rem animis hominum infligerent.

Οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς, non habetis vitam in vobis] Quid sit *habere vitam*, aeternam scilicet, dictum est aliquoties. Illud autem ἐν ἑαυτοῖς post ἔχειν est πλεονασμὸς [sermo exuberans] Hebraicus, ut Matth. 13: 21, Marc. 9: 50, supra 5: 26, 42, 1 Epist. 3: 15. Sensus est: *Non est vobis ius ad vitam aeternam*.

54. Καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν, et ego resuscitabo eum]

Est

Est epexegesis eius quod praecessit. *Habet ius ad vitam aeternam, quia ego eum excitabo ex morte, ad vitam scilicet et gloriam.*

55. Ἀληθῶς ἐστὶ βρώσις, *vere est cibus*] *Eminentissime*: de qua vi huius vocis diximus iam supra aliquoties. Tale illud:

— *Qui pastus pulcherrimus est animorum.*

Philo II de Allegoriis: Θεωρία τῶν θείων τρεφόμενος [*Contemplatione rerum Divinarum alitus*]. Idem: Οὐ γηϊνῶς καὶ φθαρτοῖς τρέφεται ἡ ψυχὴ, ἀλλ' οἷς ἂν ὁ Θεὸς ὀμβρῆναι λόγους [*Anima non terrenis rebus et corrumpi natis pascitur, sed verbis quae Deus depluerit*].

56. Ἐν ἐμοὶ μένει, καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ] *Unitus est mihi, et ego illi*, amore mutuo: nam μένειν ut iam ante notavimus, Iohanni est *esse, habitare in aliquo*: quod figura satis usitata ad animum transfertur. Amans est ubi amat. Quod autem hic tribuitur manducationi carnis et sanguinis, id alibi tribuitur dilectioni fraternae, 1 Epist. 3: 2, 3, 24, 4: 16, ut appareat haec eodem recidere.

57. Καθὼς ἀπέστειλέ με ὁ ζῶν πατήρ, καὶ γὰρ ζῶ διὰ τὸν πατέρα, *sicut misit me, vivens Pater, et ego vivo per Patrem*] Puto hoc esse prius membrum comparisonis, non comparisonem per se. Est autem Enallage, *Misit me vivens Pater*, id est, Vivit Pater qui me misit. Passim in Sacris Literis Deus dicitur *Deus vivens*, ut Dent. 5: 26 et alibi, quia fontem omnis vitae in se habet: διὰ pro per hic et sequenti commate, quanquam cum casu quarto, causam efficientem denotat: διὰ τοὺς Θεοὺς apud Demosthenem, id est, *Deorum beneficio*. Hesiodus de Iove:

Ὅντε διὰ βροτοὶ ἄνδρες ὁμῶς ἀφατοῖτε φατοῖτε.

[*Per quem sunt homines obscuri et nomine clari.*]

Sic ferme supra 4: 41, 52 et Marc. 2: 4.

Καὶ ὁ τρώγων, *et qui manducat*] Hic καὶ est sic, ut infra 10: 15, 15: 9, 1 Epist. 2: 18.

Δι' ἐμῆ, *per me*] Me ipsi vitam dante, sicut Pater mihi dedit vitam et ius vivificandi.

58. Ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβὰς, *qui de coelo descendit*] Vide supra 3: 13.

Οὐ καθὼς, *non sicut*] Hebraismus: pro, *non similis ei pani*. Per locutio, οὕτως Rom. 4: 18, supra 3: 8 et alibi.

Καὶ ἀπέθανον, et mortui sunt] Iterum Hebraismus copulam ponens pro relativo: *Non talis panis qualis ille, quo manducato patres vestri mortui sunt.*

59. *Ἐν συναγωγῇ διδάσκων, in Synagoga docens]* Palam, loco publico, ubi plurimi erant testes sermonis. Facit hoc ad fidem narrationis, ut Act. 26: 26.

60. *Ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ex Discipulis eius]* Non ex Duodecim, sed ex aliis qui frequentiores erant Iesu sectatores.

Σκληρός] κερ Syrus hic, quae vox passim per σκληρόν vertitur a Graecis, ut Dent. 1: 17. Significat autem *perplexum, inexplicabile.*

Τίς δύναται αὐτοῦ ἀκούειν] Quis patienter audiat? Hic vero semet accusant qui de dubiis Magistrum non interrogant.

61. *Σκανδαλίζει]* Offendit vos tanquam incredibile, ut supra 52.

62. *Ἐὰν οὖν θεωρῇτε, quid si videritis]* Si aut ipsi videritis aut aliorum certo testimonio cognoveritis: nam et *cognoscendi* significatum habet, ut supra 4: 19, infra 12: 19, 45, 14: 17, Act. 21: 20, Hebr. 7: 4.

Ἀναβαίνοντα οὐρου ἢν τὸ πρότερον, eo ascendentem ubi erat prius] In coelum ubi ante fuit ὁ Λόγος [*Verbum*] cum esset πρὸς τὸν Θεόν [*apud Deum*], supra 1: 1, nam Dei regio coelum. Tribuit Christus sibi quod τῷ Λόγῳ convenit. Quidni? cum et Animum et Corpus seorsim soleamus appellare *hominis* vocabulo. Etiam animis mortuorum Homerus dat propria hominum nomina. Et modo Christus cum *carnem* et *sanguinem* suum nominasset, subiunxit *me*. Vide infra 20: 2, 13. Est autem hic aposiopesis, ut saepe apud quoslibet auctores, post *Quid si*, Varia supplent Interpretes. Ego sic suppleam: An tunc saltem non percipietis quod nunc non percipitis, verba mea non posse ex usu populari intelligi? Nam corpore meo procul in coelum amoto, nulla spes erit eius manducandi secundum sensum illum crassorem.

63. *Τὸ πνεῦμά ἐστι τὸ ζωοποιόν, spiritus est qui vivificat]* Res sunt animi, quibus vita aeterna comparatur. Diximus ad Matth. 26: 41, voce τῷ modo τὸ ἡγεμονικόν [*vim illam quae imperat*] significari, modo *animum* totum,

tum, ut infra 11: 33, 13: 21, Act. 19: 21. Atque hoc posteriore sensu hic sumere simplicius est.

Ἡ σὰρξ οὐκ ὠφελεῖ οὐδέν, caro non prodest quicquam] Caro nulla, ne mea quidem, ita ut vos putatis sumta, potest vitam dare aeternam: est enim pabulum temporarium.

Τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, πνεῦμά ἐστι, verba, quae ego loquor ad vos, spiritus sunt] Praecepta mea, quae morte mea, quam carnis et sanguinis nomine significavi, sancientur, pertinent ad animi actiones. Ergo πνεῦμα hic significat πνευματικά [spiritualia], quomodo ferme πνεῦμα etiam sumitur 2 Cor. 3: 6, significans Christi praecepta cordi inscripta, id est, cor conformatum Christi praeceptis.

Καὶ ζωὴ ἐστίν, et vita sunt] Καὶ pro ideo, ut supra 5: 30. Quia ad animi actiones pertinent, ideo ad vitam aeternam proficere possunt, quae alia re nulla est parabilis. Dicitur autem *vita* id quo vita aeterna paratur, ut infra 12: 50, 17: 3. Hinc mox vocantur ῥήματα ζωῆς αἰωνίου [verba vitae aeternae], ubi genitivus, ut saepe, continet effecti significationem.

64. *Ἀλλ' εἶδεν ἐξ ὑμῶν τινες οἳ οὐ πιστεύουσιν, sed sunt quidam ex vobis, qui non credunt]* Sed non miror perverse haec a vobis accipi: sunt enim vestrorum non pauci qui fidem mihi non adhibent, idque ob animi superbiam ac contumaciam.

Ἦιδει γὰρ ἐξ ἀρχῆς, sciebat enim ab initio] Iam ab initio, ex quo eum sectari illi coeperant, noverat cuiusque animum. Sic ἀπ' ἀρχῆς Luc. 1: 2.

Καὶ τίς ἐστιν ὁ παραδώσων αὐτὸν, et quis esset traditurus eum] Non tantum in reliqua sectantium se turba, sed et in numero Duodecim sciebat unum esse qui animum sibi addictum non haberet, et qui scelera sceleribus cummulando ad Magistri proditionem perventurus esset.

65. *Διὰ τοῦτο εἶρηκα ὑμῖν, propterea dixi vobis]* Quia hoc verum esse sciebam, ideo modo dixeram ea quae exstant comm. 44.

Ἐάν μὴ ἢ δεδομένον αὐτῷ ἐκ τοῦ πατρὸς μου, nisi fuerit ei datum a Patre meo] Hic dare alicui vocat quod supra aliquem trahere, dare scilicet ut penitus Christo cre-

dat; quod non datur nisi piis, modestis, discendi avidis. Sic Iurisconsulti notant saepe *datum* id intelligi quod et acceptatum sit.

66. *Εἰς τὰ ὀπίσω, retro*] Id est, redierunt unde venerant. Sic ἀποστρέφεισθαι εἰς ὀπίσω in Psalmis et alibi. Sic Luc. 17: 31, infra 18: 6. Ἀπηλλοτριώθησαν εἰς τὰ ὀπίσω [*abalienati sunt retrorsum*] Esai. 1: 4.

Οὐκ ἐτι μετ' αὐτοῦ περιπατούν, *non amplius cum illo ambulabant*] Ne reversi quidem sunt ut eum sectarentur.

67. Μὴ καὶ ὑμεῖς θέλετε ὑπάγειν, *nonne et vos vultis abire*] Ostendit se nullius ministerium sui causa quaerere, ac ne velle quidem discipulos nisi volentes.

68. Σίμων Πέτρος] Caeteris fervidior ac proinde societatis nomine sermonem suscipiens.

Πρὸς τίνα ἀπελευσόμεθα, *ad quem ibimus*] Nihil tale docent Scribae, Matth. 7: 29. Iohannes autem Baptista ipse nos ad te relegavit.

Ῥήματα ζωῆς αἰωνίου ἔχεις, *verba vitae aeternae habes*] Affirmat idem se sentire quod Christus modo dixerat, ipsius sermones duces esse ad vitam aeternam.

69. Καὶ ἡμεῖς πεπιστεύκαμεν, *et nos credidimus*] Iampridem Iohanni tibiue affirmanti id credidimus.

Καὶ ἐγνώκαμεν, *et cognovimus*] Imo certo quasi persuasi sumus; tum miraculorum conspectu, tum sermonis efficacia atque auctoritate. Sic et supra 4: 42 post πιστεύομεν [*credimus*] ponitur οἶδαμεν [*scimus*]. Clemens Strom. VI πίστιν γνωστικὴν [*fidem scientificam*] sitam ait ἐν βεβαίᾳ καταλήψει [*in firma comprehensione*].

Ὅτι σὺ εἶ ὁ Χριστός, *te esse Christum*] Ac proinde tibi in omnibus tum quae capimus, tum quae non capimus fidem habendam. Eodem sensu idem mox de Iesu Martha affirmat 11: 27.

Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, *Filium Dei viventis*] Non Iosephi, ut modo caeteri dixerant. Vide Matth. 16: 16.

70. Τὸν δώδεκα ἐξελέξαμην, *duodecim elegi*] In propiorem amicitiae gradum, in contubernium.

Εἰς διάβολός ἐστιν, *unus Diabolus est*] Qui innocentibus malum struunt vocantur διάβολοι, ut Matth. 13: 39. Neque tantum respondet haec vox voci *Satana* quam hic usurpat Syrus, de qua egimus Matth. 16: 23, sed et voci

ci π [*hostis*], ut cum Amani hoc nomen tribuitur Esth. 7: 4, 8: 1. Indicat Christus melius Petrum de sodalibus suis sentire quam res haberet, et unius exemplo caeteros sollicitos reddit. Videtur autem Iudas iam tum Iesu male voluisse, quod eius praecepta ab ipsius studiis plurimum discrepant.

71. *Ἐλεγε δὲ τὸν Ἰούδαν, dicebat autem Iudam*] Hoc addidit Iohannes, ne quis de alio quo Apostolorum dictum hoc suspicaretur.

CAPUT VII.

1. *Καὶ περιπατεῖ*] π , quod hic habet Syrus frequentissime significat *in loco aliquo degere atque versari*: id *περιπατεῖν* vertunt Hellenistae, ut Dan. 4: 29, supra 6: 66, infra 11: 54.

Μετὰ ταῦτα, post. haec] Id est, etiam postquam acciderant quae iam narrata sunt, perrexit vivere in Galilaea ex quo eo venerat; quod narratum est supra 6: 1.

Οὐ γὰρ ἠθέλην, nolebat enim] Videtur antiquissima lectio fuisse *οὐκ ἐδύνατο* [*non poterat*], quod mutatum a delicatis, quasi Christi potentiae iniuriam faceret; cum nihil aliud significet quam non potuisse eum tuto eo tempore Hierosolymis versari, accensis recente fama, necdum satis restinctis odiis.

Οἱ Ἰουδαῖοι] Plebs incitatu Primorum, per seditionem, ut saepe. Quod genus mortis ut non aptum Patris instituto vitabat Christus.

2. *Ἡ σκηνοπηγία, festum tabernaculorum*] Quoties temporis aut loci nomen proprium diserte memorat Iohannes, facit id plerumque cum emphasi. Scenopegia Iudaeis in memoriam revocabat tempus illud quo in locis vastis atque incultis sub Dei praesidio militariter habitaverant, Lev. 23: 43.

3. *Οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ, fratres eius*] Galilaei cognati Mariae, quorum posteros *Δεσπούνους* [*Dominicos*] vocavit aetas posterior.

Μεταβῆθι, transi] Excitantium est. *Excede ex his latibris*. Nam Galilaea ignobilis erat regio prae parte Hie-

rosolymitana, ubi Senatus, ubi tanta populi, tanta exte-
riorum multitudo.

Ἰὼα καὶ οἱ μαθηταὶ σου, ut et discipuli tui] Qui ibi
coeperunt auditores tui et fautores esse.

Τὰ ἔργα σου ἃ ποιεῖς, opera tua quae facis] Hoc ideo,
quia maiora et plura in Galilaea fecerat quam in Iudaea.

4. *Οὐδεὶς γὰρ ἐν κρυπτῷ τι ποιεῖ καὶ ἡγρεῖ]* Est Hebrais-
mus copulam ponens pro relativo. *Nemo enim clam sua
agit qui celebrer esse cupiat*: quod ipsi de Christo opina-
bantur, ex suo ingenio metientes alienum. Nam ipsi ex
ipsius celebritate sibi gloriam quaerebant, hoc, ut credi-
bile est, praecipue optantes ut Iesu auctoritas a Synedrio
approbaretur. Vide infra 26.

Ἐν παρρησίᾳ εἶναι] *Clarus esse.* Nam vocem *παρρησίας*
a Macedonibus acceperunt Iudaei, sed significatu exten-
siore. Saepé enim significat *securitatem* aut *fiduciam*,
ut Lev. 26: 13 et infra 11: 54, Hebr. 10: 19, interdum
claritatem nominis aut *facti*, Col. 2: 15, ut ab aliis no-
tatum.

Εἰ ταῦτα ποιεῖς, si haec facis] *Ποιεῖν* hic *potestatem
perpetuam faciendi* significat. Si potes, inquiunt, et ubi
et quoties vis talia facere, aquam mutare in vinum, pa-
nes quasi in infinitum multiplicare.

Φανερώσω σε αὐτὸν τῷ κόσμῳ, manifesta te ipse mundo]
Magnae hominum multitudini, qualis est Hierosolymis,
ut infra 12: 19.

5. *Ἐπίστευον, credebant]* Non omnino, non ut oportebat.
Sperabant aliquid magni de illo; sed nihil certi
apud se constituerant, neque ei parebant.

6. *Ὁ καιρὸς ὃς ἐμὸς οὐπω πάρεστιν, tempus meum non-
dum venit]* Dies festi habent suos καιροὺς, מועד Lev.
23: 4. *Καιρὸς τῆς συγκομιδῆς* est tempus colligendarum
in horreum frugum agri, ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν ἐργῶν τοῦ
ἀγροῦ, Exod. 23: 16. Mos Christi est eos qui tentandi
causa adveniunt per allegoricas locutiones eludere. Sic
de Templo destruendo, sic de manducando Corpore et
Sanguine suo egit, pluraque sunt eiusmodi. Volebant
Iesum adscendere Hierosolyma, quia iam ipsum tempus
esset colligendarum frugum; Christus artificiose indicat
suarum frugum colligendarum tempus nondum advenisse;

οὐ-

οὐπω πάρεστιν, ait, *nondum venit*. Venire enim debebat et post Pascha et post Pentecosten, id est, post mortem et resurrectionem, et post inscriptionem legis novae in cordibus Apostolorum per Spiritum. Non multo enim post coeperunt colligi fideles ubique terrarum, et nomen Iesu coepit esse celebre, ἐν παρόρροια. Sic συνάγειν [*congregare*] sumitur supra 4: 36.

Ὁ δὲ καιρὸς ὑμέτερος πάντοτε ἐστὶν ἑτοιμος, *tempus autem vestrum semper est paratum*] Vobis semper promptum est colligere fructus vestros, hominum gratiam et huius vitae commoda.

7. Οὐ δύναται ὁ κόσμος μισεῖν ὑμᾶς, *non potest mundus odisse vos*] Generali quodam odio scilicet, quale fuit quo Christus exceptus est, et diu Christiani: nam illud non nascitur, nisi ex dogmate quod maximae partis hominum affectibus repugnat.

Ὅτι ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ αὐτοῦ, ὅτι τὰ ἔργα αὐτοῦ πονηρὰ ἐστὶν, *quia ego testimonium perhibeo de illo, opera eius mala esse*] Probitas dogmatis mei collata cum ipsorum vita, quam ea foeda sit ostendit. Vide supra 3: 91. Confer Sap. 2: 12.

8. Ὑμεῖς ἀνάβητε εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην, *vos adscendite ad diem festum hunc*] Ite figite tabernacula vestra.

Ἐγὼ οὐκ ἀναβαίνω εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην, *ego autem non adscendo ad diem festum hunc*]. Omnino fuit haec vetus scriptura; nam si οὐπω [*nondum*] fuisset Porphyrii tempore, nunquam hinc Christam calumniatus esset demendacio: nam in voce οὐπω fuisset nodi solutio: quem ut evaderent, alii οὐπω scripserunt, alii οὐκ ἀναβαίνω νῦν [*non adscendo nunc*], alii rursum deleverunt ταύτην, quibus omnibus nihil opus. Dixit hic ἑορτὴν ταύτην, sicut ἐκ τούτου τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου [*de hoc genimine vitis*] Matth. 26: 29, utrumque sensu mystico. Festum Tabernaculorum Christi est illud tempus quo constitui passim Ecclesias coeperunt, Apoc. 13: 6, cum *habitare etiam Iaphet coepit in tabernaculis Sem*, iuxta sensum mysticum, Gen. 9: 27.

Ὅτι ὁ καιρὸς ὁ ἐμὸς οὐπω πεπλήρωται, *quia meum tempus nondum impletum est*] Πληροῦσθαι aut συμπληροῦσθαι proprie dicitur de certo tempore quod expectandum est, ut

ut Lev. 25: 20, Num. 6: 5, Act. 2: 1, 7: 23, Gal. 4: 4, Luc. 21: 24. Primum oportebat Iesum Regem constitui; deinde exire debebat sceptrum eius ex Sione; postremo figere debebat latissimas Regni sui sedes.

9. Ἐμείνεν ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ, *mansit in Galilaea*] *Subsistit aliquandiu*, ut sequentia ostendunt.

10. Οὐ φανερῶς, ἀλλ' ὡς ἐν κρυπτῷ, *non manifeste, sed quasi in occulto*] Ne si populus magno comitatu a Galilaea usque Hierosolyma veniret, concitatos in se animos magis accenderet.

11. Οἱ οὖν Ἰουδαῖοι, *Iudaei ergo*] Mos saepe est Iohanni vocem Ἰουδαίων sumere κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] ut *Senatores* significet, ut apparet mox 13. Vide supra 5: 16.

Ἐζήτουν αὐτὸν ἐν τῇ ἐορτῇ, *quaerebant eum festo*] Mirabantur eum latere, qui solitus erat se talibus ostendere et audiendi sui copiam facere.

Ποῦ ἔστιν ἐκεῖνος, *ubi est ille*] Contemtim, ut Matth. 27: 63. Sic et infra 35.

12. Γογγυσμὸς πολλὸς, *murmur multum*] *Susurri*.

Ὅτι ἀγαθὸς ἔστιν, *bonus est*] Hoc dicebant maxime Galilaei, qui et factis et verbis ipsius comitatem erant experti.

Πλανᾷ τὸν ὄχλον, *seducit turbas*] Quasi doceret contemnere Sabbatum.

13. Οὐδεὶς μέντοι, *nemo tamen*] Hoc οὐδεὶς ad melius sentientes referendum est.

Παρόρησίᾳ] *Coram omnibus*, aut *multis*, ita ut ad Senatorum aures renuntiari posset.

14. Τῆς ἐορτῆς μεσούσης, *medio festo tempore*] Ἐορτὴν etiam Iosepho dici totum tempus octo dierum, quorum primus et ultimus proprie sacri erant, diximus ad Matth. 26: 5. Expectabat Iesus id tempus quo Iudaei a sacrificiis vacui magis possent vacare auditioni.

Ἀνέβη ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸ ἱερόν καὶ ἐδίδασκε, *adscendit Iesus in Templum et docebat*] Tum primum eo venit ad docendum. Copula pro finali.

15. Ἐθαύμαζον, *mirabantur*] Vide Matth. 13: 56. Opponuntur γραμματεῖς [*scriba*] et τέκτων [*faber*] Sirach. 38: 25, 28.

Πῶς

Πῶς οὗτος γράμματα οἶδε, *quomodo hic literas scit*] πρὸς Syrus, *librum*, Legis scilicet, quae τὰ ἱερὰ γράμματα [*sacrae literae*], 2 Tim. 3: 15. Ideo qui νομοδιδάσκαλοι [*legis doctores*] vocantur iidem et γραμματεῖς [*scribae*].

Μὴ μεμαθηκώς, *cum non didicerit*] Nemo praeceptor in discipulorum suorum grege eum viderat.

16. Ἡ ἐμὴ διδαχὴ, *mea doctrina*] Quae meo ore promittur.

Οὐκ ἔστιν ἐμὴ, *non est mea*] Non est aliquid quod industria mea mihi comparaverim, ut inde, quod homines solent, gloriam vener. Vide mox 18.

Ἀλλὰ τοῦ πέμψαντός με, *sed eius qui misit me*] Is mihi indidit, quid dicerem. Supra 3: 32.

17. Ἐάν τις θέλῃ τὸ θέλημα αὐτοῦ ποιῆν, *si quis voluerit voluntatem eius facere*] Si quis ita animo comparatus sit, ut qualemcunque voluntatem Dei sibi revelatam, quantumcunque carnis affectibus contrariam, obsequenti animo amplecti velit.

Γινώσεται περὶ τῆς διδαχῆς, *cognoscet de doctrina*] Is demum aptus erit ut iudicet de meo dogmate, quippe mentem habens non impeditam; sicut oculi de coloribus tum demum recte indicant cum nullo pravo humore suffusi sunt. Alioqui enim quae falsa esse vellemus, ea non facile credimus. Iustinus Colloquio cum Tryphone: Ἐάν οὖν μὴ τῶν διδαγμάτων τῶν ἑαυτοῦς ὑψούντων καὶ θελόντων Ῥαββὶ Ῥαββὶ καλεῖσθαι, καταφρονήσῃτε, καὶ μετὰ τοιαύτης ἐνστάσεως καὶ νοῦ τοῖς προφητικοῖς λόγοις προσέλθῃτε, ἵνα τὰ αὐτὰ πάθῃτε ὑπὸ τῶν ὑμετέρων ἀνθρώπων, ἃ καὶ αὐτοὶ οἱ προφῆται ἔπαθον, οὐ δύνασθε ὅλως οὐδὲν ἀπὸ τῶν προφητικῶν ἀφέλιμον λαβεῖν [*Nisi igitur contemptis dogmata eorum qui semet exaltant ac Rabbi, Rabbi dici volunt, eoque animo ac proposito ad Propheticos accedatis sermones, ut parati sitis eadem a vestrae aetatis hominibus pati, quae passi sunt Prophetae, nihil utilitatis ex scriptis Propheticiis capere potestis*]. Adde quod Deus illustrat eos qui vitiis suis non patrocinantur. Platonis est: Μὴ καθαρῶ γὰρ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι μὴ οὐ θεμιτόν [*Purum ab impuro tangi nefas*]. Et Socratica erat sententia: Quibus satis persuasum est ut nihil vellent se esse quam viros bonos, his reliquam facilem esse doc-

tri-

trinam. Meminit Augustinus Epist. XXI. Adeo et illud verum:

Τῷ γὰρ ποιοῦντι καὶ Θεὸς ξυλλαμβάνει.

[*Adiutor ipse est, sed laboranti, Deus.*]

Chrysostomus, in Rom. 9, cum προσκόπτειν [*offendere*] interpretatus esset ἀπιστεῖν [*incredulum esse*], addit: Τὸ δὲ προσκόπτειν ἐκ τοῦ μὴ προσέχειν γίνεται, ἐκ τοῦ πρὸς ἑτέρα κεχηρῆναι [*Offendere nascitur ex eo quod quis animum non advertit, quod aliis rebus inhiat*].

Ἀπ' ἐμαυτοῦ, *a me ipso*] Vide supra 5: 30.

18. Ὁ ἀπ' ἐαυτοῦ λαλῶν, τὴν δόξαν τὴν ἰδίαν ζητεῖ, *qui sua ipsius loquitur, gloriam propriam quaerit*] Nemo est qui se a Deo missum falso praedicet, nisi ea re honorem et quae honorem sequuntur commoda venetur. Nemo gratis malus est. Ἀπ' ἐαυτοῦ, id est, sua cogitata proferens, cum Dei mandatum praeferat.

Ὁ δὲ ζητῶν τὴν δόξαν τοῦ πέμψαντος αὐτὸν, *qui autem quaerit gloriam eius qui misit eum*] Cuius et verba et facta non alio spectant quam ut Deus honoretur, quique propterea nihil ad gratiam dicit, nihil veri salutaris quamvis acerbi subticet, honores non ambit, vita tenuissima contentus est.

Οὗτος ἀληθής ἐστι] *Hic dignus est cui fides habeatur*; supra 5: 32.

Καὶ ἀδικία ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν, *et iniustitia in illo non est*] Hic ἀδικία et ἀλήθεια [*iniustitia et veritas*] opponuntur, ut 1 Cor. 13: 6, et impostura vocatur ἀπάτη τῆς ἀδικίας [*seductio iniquitatis*], 2 Thess. 2: 10. Sensus est: Falsi crimen de eo credibile non est, cum absit mentiendi causa.

19. Οὐ Μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν νόμον, *nonne Moses dedit vobis Legem*] Deut. 33: 4. Redit ad id quod dixerat, suum dogma ab iis ideo damnari quod animum non haberent promptum ut Deo obediant. Quod probat ex Lege Mosis, quam a Deo esse negare non poterant, quod de Christi dogmate negabant. Moses ille eximius, quo Magistro vos iactatis.

Οὐδεὶς ἐξ ὑμῶν ποιεῖ τὸν νόμον, *nemo ex vobis facit Legem*] Id est, Non est vobis serium propositum vitam vel ad illam Legem instituendi. Sic ποιητὰς νόμου [*factores*

Le-

Legis] vocat Paulus eos qui ad Legis normam serio se componunt, etiamsi forte in minutulis lapsent, Rom. 2: 13. Vide Matth. 7: 23. Illud autem *nemo* intelligendum ἐν τὸ πολὺ, *de maxima parte*, ut Ps. 14: 3, Rom. 3: 10.

Τί με ζητεῖτε ἀποκτεῖναι, *quid me quaeritis interficere*] Vel hoc ipso apparet quam longe absitis ab ipsius Legis obedientia, cum me popularem vestrum innocentem, bene de vobis meritum, vultis morte afficere. Tribuit autem populo id quod proprium erat Primorum populi.

20. Δαιμόνιον ἔχεις, *Daemonium habes*] Graeci dicerent, Δαιμονᾶς, *insanis, Furiae te agitant*. Vide Matth. 11: 18. Non fiebat credibile plebi, quenquam in populo esse qui necem Iesu machinaretur. At certe eam sibi auctoritatem factis pepererat Iesus, ut nihil ab ipso affirmatum temere deberet reiici.

21. Ἀπεκρίθη ὁ Ἰησοῦς, *respondit Iesus*] Διδορούμενος οὐκ ἀντελοιδόρει [*Convitiis petitus convitia non reponebat*] 1 Petr. 2: 23. Ad convitium docendo respondet.

Ἐν ἔργον ἐποίησα, *unum opus feci*] Unum nec molestum opus Sabbato feci, aegrotum voce sanando.

Καὶ πάντες θαυμάζετε, *et omnes miramini*] Quod mox explicat ἐμοὶ χολᾷτε [*mihi indignamini*]: sic θαυμάζειν pro *offendi* ponitur Eccl. 5: 8, Sir. 11: 21.

22. Διὰ τοῦτο, *propterea*] Ἐλλειψις [*defectus orationis*]: supple, *Audite quod dicam. Quia eo facto offendimini, accipite meam purgationem*. Sic saepe כִּן et כִּן-עַן apud Hebraeos, ut Os. 2: 14.

Μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὴν περιτομήν, *Moses dedit vobis circumcisionem*] Praecepit, Lev. 12: 3.

Οὐχ ὅτι ἐκ τοῦ Μωσέως ἐστίν, *non quia ex Mose est*] Explicatio ante dicti; *non quod dicam a Mose primum institutam*.

Ἀλλ' ἐκ τῶν πατέρων, *sed ex Patribus*] Ἐκ pro παρὰ [ab]. Venit ab Abrahamo, Isaaco et Iacobo.

Καὶ ἐν σαββάτῳ περιτέμνετε ἄνθρωπον, *et Sabbato circumciditis hominem*] Id est puerum בן אדם [*filium hominis*]. Sic infra 16: 21. Illud καὶ est rationale: quasi dicat, *propterea, reverentia patrii instituti opus facitis Sabbato*. Sententia est Hebraeorum, מילה רחוקה את השבת, *circumcisio pellit Sabbatum*.

23. *Εἰ περιτομὴν λαμβάνει ἄνθρωπος ἐν σαββάτῳ, si circumcisionem accipit homo in Sabbato]* Si hoc licet et fas est, in quo tam multa concurrant quae servilia videri possent nisi pietatis causa susciperentur.

Ἴνα μὴ λυθῇ ὁ νόμος Μωσέως, ne solvatur Lex Mosis] Ut maneat praeceptum illud de octavo die facienda circumcisione, a Deo datum, a Mose perscriptum, supra 22.

Ὅτι ὅλον ἄνθρωπον ὑγιῇ ἐποίησα ἐν σαββάτῳ, quod totum hominem sanum fecerim Sabbato] Paralysis totum hominem occupaverat, et ego eum liberavi: quod opus non tantum ad Dei honorem magis pertinet quam Circumcisio, sed et per se beneficum est, ac proinde continetur in Naturae praeceptis, quae antiquiora sunt ipsa Circumcisione, sicut Circumcisio est antiquior rigido otio Sabbati per Mosem imperato, ac propterea Sabbato praefertur. Si lex ritualis cedit rituali antiquiori, quanto magis legi per naturam cordibus inscriptae, ut quavis occasione miseros iuvenimus?

24. *Μὴ κρίνετε κατ' ὄψιν, nolite iudicare secundum speciem]* Sepositis personis, circa quas favor aut odium nasci solent, rem nudam spectate: ὄψις hic est *ὄψις*, quod πρόσωπον verti solet. Sensus desumptus est ex Dent. 1: 17, 16: 19.

Ἀλλὰ τὴν δικαίαν κρίσιν κρίνετε, sed iuste iudicate] Ex Zach. 7: 9. Ne in me daminate quod vobis permittitis.

25. *Ἐκ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν, ex Hierosolymitis]* Sic saepe apud Iosephum vocantur, et Marc. 1: 5.

Ὅν ζητοῦσιν ἀποκτεῖναι, quem quaerunt interficere] Nam hi, ut cives, propius nosse poterant odium Procerum in Iesum quam qui ex aliis partibus in Urbem venerant, quos modo *ὄχλου* [turbae] nomine significavit.

26. *Παρόρησις λαλεῖ, palam loquitur]* Palam, ut supra 13.

Οὐδὲν αὐτῷ λέγουσι, nihil ei dicunt] Ne docere quidem a Synedrio vetatur.

Ἀληθῶς ἔγνωσαν, vere cognoverunt] Ἀληθῶς, id est, certis indiciis. Sic infra 17: 8, quod qui non intellexerunt posuerunt ἀληθῶς ante ἐξιν, quod secutus est Syrus: postea utrunque in quosdam codices irrepsit.

Οἱ ἄρχοντες] Syrus ἱερεῖς, id est, Seniores. Senatores Magni Synedrii, penes quos cognitio erat de Prophetis veris aut falsis. Vide quae ad Luc. 14: 1, et Matth. 5: 22.

27. Ὅταν ἔρχηται, cum veniet] Veniet; sic γινώσκει; sciet.

Πόθεν ἐστίν, unde sit] Quo patre natus sit: id enim respondetur ad quaestionem πόθεν 1 Sam. 30: 13, 2 Sam. 1: 13. Ex mystica interpretatione loci, Ecce virgo pariet, et aliis forte similibus apud quosdam Iudaeos fama invaluerat Messiae patrem indicari non posse. At huius patrem nosse se sibi persuaserant, Iosephum scilicet.

28. Ἐβραξεν, clamavit] Intendit vocem ut omnes audirent.

Κἀμὲ οἴδατε καὶ οἴδατε πόθεν εἰμι] Puto legendum cum interrogatione, Itane vero me nostis quo sim patre genitus? Nec aliter puto legisse Tertullianum, qui Ad Praxeam sic citat: Neque me scitis unde sim, interrogationem negative exponens. Christus sicut ab aqua vulgari ad spiritualem, a cibo corporis ad cibum animi, ita a patre terrestri ad coelestem sermonem traducit.

Καὶ ἀπ' ἐμαντοῦ οὐκ ἐλήλυθα, et a me ipso non veni] Καὶ pro at: At sane ego me huic munerī non ingessi, sed qui me misit, is Pater est meus. Sic ἐρχόμενος [qui venit] supra 1: 15, ἐλήλυθας [venisti] 3: 2 et alibi.

Ἄλλ' ἐστίν ἀληθινὸς ὁ πέμψας με, sed est verus, qui misit me] Subintellige πατὴρ [Pater], κατὰ τὸ σημαίνόμενον [secundum id quod significatur]: nam in voce πόθεν [unde] hoc inerat. Sic supra τὸν ἄρτον τὸν ἀληθινόν [panem verum] 6: 32. Supra aliquoties voci ὁ πέμψας με additur πατὴρ 5: 30, 37; 6: 39, 44. Qui me misit, is vere est Pater meus.

Ὅν ὑμεῖς οὐκ οἴδατε, quem vos nescitis] Nescitis quo sit ingenio, quo affectu ergo genus humanum, quo culta delectetur. Vide supra 1: 18 et quae ibi dicta.

29. Ἐγὼ οἶδα αὐτόν, ego scio eum] Ego eum quis sit, quid velit, quid cogitet, quas leges quibus praeferat, intime novi. Referenda haec ad superiorem quaestionem de sanatione in Sabbato.

Ὅτι παρ' αὐτοῦ εἰμι, quia ab ipso sum] Ab ipso duco auctoritatem et potestatem miracula tanta faciendi: quod infra 10: 36 dicitur a Patre esse sanctificatum. Sic πόθεν ἐστίν [unde est] sumitur Matth. 21: 25, infra 9: 29. Allusio est ad illud supra dictum πόθεν ἐστίν sensu alio.

Καὶ αὐτὸς με ἀπέστειλεν, et ipse me misit] Ab ipso et mandata accepi, supra 3: 17, 34. Ratione huius tum sanctificationis tum missionis Deum recte Patrem suum dici infra quoque probat 10: 37.

30. *Ἐλθόντων οὖν αὐτὸν πιάσαι, quaeiebant ergo eum apprehendere]* Quidam ex adstantibus manus ei iniicere volebant, nempe ut eum ad Synedrium adducerent: cui id sciebant gratum fore.

Ἡ ὥρα αὐτοῦ, tempus eius] Tempus Passionis a Patre electum ut opportunissimum saluti humanae. Id saepe ὥραν vocat Iohannes, 8: 20 et alibi. Vide Responsionem ad Orthodoxos CXXII, in Iustini Operibus. Ante id tempus voluntates, quamvis malae ab effectu Divina quadam vi inhibebantur.

31. *Ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν, crediderunt in eum]* Non ut in Christum (nam de eo dubitabant), sed ut in hominem a Deo missum.

Πολλὰ σημεῖα, plura signa] Nam plurima ipse etiam Iohannes subicit: infra 20: 30, 21: 25.

32. *Γογγύζοντος περὶ αὐτοῦ]* Clam haec mussitantem. Sic γογγυσμός πολὺς περὶ αὐτοῦ [murmur multum de eo], supra 12.

Ἀπέστειλαν οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, miserunt Pharisei et summi Sacerdotes] Id est, rem urserunt in Synedrio tum Pontificum primores, tum alii sectae Pharisaeae, quorum illi dignitatis, hi traditionum suarum imminutionem metuebant, quandoquidem populus tam bene de Iesu sentire coeperat. Vide infra 11: 47. Sed Sadducaeī ista non curabant, traditionum contemptores et ad dignitates nixi Romana potestate, non aura populari.

Τηρέτας, ministros] ὄψων, qui Senatorum iudicia exsequebantur.

33. *Ἐτι μὲν ὥρᾳ χρόνον μεθ' ὑμῶν εἰμι, adhuc breve tempus vobiscum sum]* Ostendit omnia sua agi dispositu Divino speciali atque eximio, et simul vanum esse ipsorum conatum, quia et nunc nocere ipsi impedirentur, et posthac ubi in coelum ipse adscendisset multo magis. Mortem suam in medio positam silentio transit, quia non pertinebat ad id quod hic agitur.

Καὶ ὑπάγω πρὸς τὸν πέμπαντά με, et vado ad eum qui me

me misit] Renuntiaturus legationem: quasi dicat: Videte quomodo tractandus sit vobis Legatus.

34. Ζητήσετέ με καὶ οὐχ εὕρεσέτε, *quaeratis me nec invenietis*] Non esse hoc exprobrantis, sed communiter dictum bonis et malis apparet! infra 13: 33. Hebraeorum est indicativo adiecta copula uti pro subiunctivo, quo carent. Sensus ergo est: Si me quaeratis non comparebo. Hoc sensu phrasae haec reperitur Ps. 10: 15, 37: 10, Es. 41: 12, Os. 2: 7.

Καὶ ὅπου εἶμι ἐγὼ, ὑμῖς οὐ δύνασθε ἔλθεῖν, *et ubi ego sum, vos eo non potestis venire*] Noli cum Nonno εἶμι [eo] legere, quod Poeticum est et nostris Scriptoribus incognitum. Tam εἶμι hic est pro futuro quam δύνασθε. Vide Matth. 17: 11. Sic infra 13: 33, ubi hic sensus repetitur, ὑπάγω [*vado*] est pro ὑπάξω [*vadam*]; quamquam alio fine ibi Apostolis hoc dicitur quam hic plebi; ibi ut amicis, hic ut inimicis.

35. Πρὸς αὐτούς] *Inter se*: ut Matth. 16: 7 et alibi. Ὅτι ἡμεῖς οὐχ εὕρομεν αὐτόν] *Id est, ut eum invenire non possimus*, ut hic optime vertit Syrus. Sic 2 Sam. 7: 18 Graece: Τίς εἶμι ἐγὼ, Κύριέ μου, Κύριε, καὶ τίς ὁ οἶκός μου, ὅτι ἠγάπησάς με ἕως τούτων; [*Quis ego sum Domine mi, Domine, et quae domus mea*] ut me diligeres?

Εἰς τὴν διασπορὰν τῶν Ἑλλήνων, *ad dispersos inter Graecos*] Vox διασπορὰς Iudaeis Graece loquentibus, quos *Hellenistas* dici mos habet, significat ea loca in quibus Israelis postéri exulabant, πρὶν, ut videre est Deut. 30: 4, Neh. 1: 9, Ps. 147: 2, 2 Macc. 1: 27. In loco illo Ps. LXX habent τὰς διασπορὰς τοῦ Ἰσραὴλ; et Symmachus τοὺς ἐξωμένους [*electos*]. Nobiles autem διασποραὶ erant duae; prior Babyloniorum, altera Graecorum; id est illa quae sub Chaldaeis, haec quae sub Macedonibus contigerat: nam Regnum Macedonum Hebraei vocant מלכות מלכות *Regnum Graecorum*. Vide 1 Macc. 6: 2. Sensus est: Ibitne Antiochiam aut Alexandriam, quo multi Israelitarum migraverunt sub Successoribus Alexandri? Hoc autem potius quaerunt quam de regionibus sub Partho, quia Syria et Aegyptus minus longe aberant a Iudaea, et plurimi inde Hierosolyma festis diebus veniebant; non aequè ex Mediae partibus.

Kai didáskουσιν τοὺς Ἕλληνας, docturus Graecos] Ut dogma suum spargat non tantum inter Israelitas, sed etiam inter Graecos, id est, eos qui, cum Israelitae non sint, in iis locis habitant, Deum unum non agnoscentes. κατὰ ἴμπος habet hic Syrus. Hoc volunt: Forte sperat suum dogma, quod ritibus Legis non multum tribuit, gratiosum fore apud alienigenas, ita. ut eorum ope facile speret tantum se fore adversus conatus nostratum.

36. *Τίς ἐστὶν οὗτος ὁ λόγος ὃν εἶπε, quis est hic sermo quem dixit]* Nam, nisi hoc vult, quem sensum habet sermo ipsius? Ubi enim in terra Palaestina praesidium sibi sperat, cum Romani ipsi in his locis plurimum deferant auctoritati Synedrîi, cuius indicium ipsi adversatur? Sic et Apostolos videmus nusquam minus tutos fuisse quam in Iudaea. Sed quo ipsi Iesum iturum putabant ut ipsorum insidias vitaret, eo, Iesu iam locum tantum ac gloriosum obtinente, ipsi coacti sunt fugam capere.

37. *Ἐν δὲ τῇ ἑσπερᾷ ἡμέρᾳ τῇ μεγάλῃ τῆς ἑορτῆς, ultimo autem magno festi die]* Primus dies et ultimus τῆς ἑορτῆς erant festi, sed ultimus quo dabatur ἀφεσις λαοῖς [dimissio populo] celebrior et eum solenni laetitiae significatione. Nam et palmas ramosque tum gestantes canebant *Hosanna*. Vocatur is dies τῇ κερᾷ κλητὴ ἁγία [celebris sancta] Lev. 23: 36, item τῷ ἐξόδῳ [exitus] Graecis. Multa de hac laetitiae significatione in Thalmude titulo *Succah*.

Ἐστῆκε δὲ Ἰησοῦς, stabat Iesus] Non inter deambulandum, ut alias, sermonem hunc habuit, sed stans et intenta voce, quo magis attentionem excitaret.

Ἐάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρὸς με, καὶ πινέτω, si quis sitit, veniat ad me, et bibat] Ex rebus obviis sermonis occasionem capere Christus solebat. Eo autem die populus magna pompa ex fonte Siloae aquam hauriebat, canticum illud ex Esaia usurpans, *Haurietis aquas in gaudio de fontibus salutis*. Hoc conspecto docet eos Christus quis sit fons vere salutaris indicatus a Zacharia 13: 1. Verba autem haec sua sumit ex Esaia 55: 1. Sensus est: Qui serio felicitatis uritur (nam id *sitire* vocant Hebraei, aliae gentes) ad me veniat; ego sitim eius restin-

Ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, qui credit in me] Qui mihi fidem

dem ita adhibet ut mihi pareat atque vitam instituat, quemadmodum ego doceo, et qualem describit aliquatenus Esaias 58: 7 et sequentibus.

Καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, sicut dicit Scriptura] Ita saepe Iohannes, ubi non unum aliquem locum sed multorum consensum indicat. Quare et Syrus pluraliter hic *Scripturas* posuit, quomodo et supra habemus 5: 39. Pertinent huc omnes loci qui de *effundendo Spiritu agunt*: nam *effusio* tacitam habet aquarum comparisonem. Sed praecipue respici puto locum Esaiæ dicto cap. 58: 11, *Erit sicut exitus aquarum cuius aquae non deficient*: hunc enim locum videtur παραφράζειν [*fusius exponere*].

Ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ῥεῖουσιν ὕδατος ὡντος, flumina de ventre eius fluent aquae vivae] Apud exitus sive scaturigines aquarum solebant *conceptacula lapidea* fieri: ἀγγεῖα vocantur Graecis Prov. 5: 15, Hebraeis modo כּוּז, modo כּוּז: nam haec in privatis locis distingui aiunt Thalmudistae, in publicis vocabula misceri. In horum medio erant tubi per quos aqua in publicum exsiliabat. Dicto loco Proverb., *Dispergantur fontes tui foras, et fluente de medio conceptaculi*. Omne autem medium aut intimum Hebraeis כּוּז, Graecis κοιλία dicitur, ut 1 Reg. 7: 20, Matth. 12: 40. Dicitur igitur futurum ut sibi credentes ita repleantur aqua ut contineri intra ipsos nequeat, sed undique magnis fluentis exsiliat. *Aquam* autem hic intelligit Spiritum Sanctum, ut statim Iohannes explicat. *Aqua viva* est *aqua iugiter fluens*, ut explicat Servius in codice Fuldensi, addens *augurale esse verbum*. Merito autem sic vocatur Spiritus Sanctus, quia arrhabo est vitae aeternae. *Ποταμοὶ* vocantur non tantum *amnes* sed et *quaevis copia aquarum*, Matth. 7: 25, 27. Est autem Hebraismus, ὁ πιστεύων [*credens*], et deinde αὐτοῦ [*eius*], pro quo Graeci una voce dicerent τοῦ πιστεύοντος [*credentis*].

39. *Περὶ τοῦ πνεύματος οὗ ἔμλλον λαμβάνειν οἱ πιστεύοντες, de Spiritu quem accepturi erant credentes*] Non tantum Apostoli, sed credentium ingens multitudo, cuius rei initium in 120 hominibus factum est in Pentecoste. Vide quae ad Marc. 16: 17 et deinceps.

Ὅπω γὰρ ἦν Πνεῦμα, nondum enim erat Spiritus] Ita

puto scriptum fuisse; nam ἅγιος [*sanctus*], quod Graeci codices, nec omnes, habent et sequitur Arabs, Syrus et Latinus veteresque Scriptores non agnoscunt. Itaque explicandi causa adiectum est, sicut in Graecis quibusdam ἐπ' αὐτοῖς [*super ipsis*], et in nonnullis *datus* ad vitandam calumniam Macedonianorum; quibus tamen minime opus est: subintelligendum enim ex prioribus *credentium Christo*. Hic Spiritus credentium Christo adhuc erat expectandus. Alioqui *Spiritus Sanctus* etiam de Prophetis dicitur 2 Petr. 1: 21, et de Elisabetha Luc. 1: 41, et de Zacharia ibidem 67.

Ὅτι ὁ Ἰησοῦς οὐδέπω ἐδοξάσθη, *quia Iesus nondum acceperat gloriam*] Nondum in coelum adscenderat, ut explicatur Act. 2: 33 et Eph. 4: 8, 9, 10. Regis enim est iam regnantis dona dare regia. Iustinus Colloquio cum Tryphone: Πάλιν ὡς ἐπεπροφήτευστο γενέσθαι δόματα, ἀ ἀπὸ τῆς χάριτος τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος ἐκείνου τοῖς ἐπ' αὐτὸν πιστεύουσι δίδωσιν, ὡς ἄξιον ἔκαστον ἐπίσταται, ὅτι ἐπεπροφήτευστο τοῦτο μέλλειν γίνεσθαι ἐπ' αὐτοῦ μετὰ τὴν εἰς οὐρανὸν ἀνέλυσιν αὐτοῦ [*Deinde quomodo praedictum sit dona exstitura, quas ille ex gratia potentis Spiritus sui daturus esset in se credentibus, sicut quemque dignum sciret, quod et ipse praesignificaverat se facturum post suam in coelum adscensionem*].

40. Πολλοὶ οὖν ἐκ τοῦ ὄχλου, *multi ergo ex turba*] Moti verborum maiestate percellente animos.

Ὁ προφήτης, *Propheta*] Vide supra 1: 21.

41. Μὴ γὰρ ἐκ τῆς Γαλιλαίας ὁ Χριστὸς ἔρχεται, *numquid a Galilaea venit Christus*] De loco ortus Iesu nihil nisi rumore ipsis constabat, de miraculis et dogmate, visu atque auditu, quibus excitari debuerant ut de ortu aut ipsum aut cognatos ipsius interrogarent.

42. Οὐχὶ ἡ γραφὴ εἶπεν, ὅτι ἐκ τοῦ σπέρματος Δαβὶδ, *nonne Scriptura dicit, ex semine Davidis*] Qui haec dicebant a Doctoribus erant instituti apud quos traditiones istae vigeant. Vide Matth. 22: 42.

Καὶ ἀπὸ Βηθλέєм τῆς πόλεως, *ἐπου ἣν ὁ Δαβὶδ, et Bethleemo e vico, ubi erat David*] Vide Matth. 2: 5, πόλεις vocant Scriptores nostri non raro minora oppida, ut Luc. 24: 13. Etiam Graeci γν saepe πόλις [*oppidum*], in-

interdum καὶ ἄλλοι vertant. Davidis domus paterna Bethleem 1 Sam. 16: 4, 17: 12, 15, atque ibi gentilitia conviviz celebrare erat solitus, 1 Sam. 20: 6, 29.

43. Σχίσμα] *Diversitas studiorum*. Sic infra 9: 16, 10: 19.

44. Τινὲς δὲ ᾔθελον ἐξ αὐτῶν πιάσαι αὐτὸν, *quidam autem ex ipsis volebant apprehendere eum*] Subornati a Senatoribus. Vide supra 30.

45. Ἦλθον οὖν οἱ ὑπηρέται, *venerunt ergo ministri*] Postquam per dies aliquot Christum sectati erant, quas eum prehensuri data occasione.

Πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ Φαρισαίους, *ad Pontifices et Phariseos*] Ἀρχιερεῖς hic intellige non tantum Caiapham et Annam, sed et alios familiarum Sacerdotalium Principes; *Phariseos*, caeteros e Senatoribus quibus prehensio cordi erat, quique hoc negotium urgebant.

46. Οὐδέποτε οὕτως ἐλάλησεν ἄνθρωπος, *nunquam sic locutus est homo*] Ἄνθρωπος ὧν pro τῷ [*aliquis*], ut et infra 51. Ingenue loquuntur: non causantur metum turbæ, sed animi conscientiam verbis Divinis commotam; tanto Magistratibus suis meliores. Confer Matth. 7: 29, 1 Cor. 2: 14.

47. Μὴ καὶ ὑμεῖς πεπλάνηθε, *numquid et vos seducti estis*] Etiam vos, qui, cum in ministerio nostro sitis, facile potestis discere ea quæ ad religionem pertinent?

48. Μὴ τις ἐκ τῶν ἀρχόντων ἐπίστευσεν, *an quis ex principibus credidit*] Ex Senatoribus Magni Synedrii, qui ius habent cognoscendi de Propheta. Vide supra 3: 1, et hoc capite 26.

Ἡ ἐκ τῶν Φαρισαίων] *Aut saltem ex Phariseis*; qui et sanctitatis et eruditionis nomine excellunt. Ita a duplici auctoritate argumentantur, Iudiciali et Magistrali.

49. Ἀλλ' ὁ ὄχλος οὗτος, *sed turba hæc*] *Pópulus terræ*, ut loquebantur: *faex populi*.

Ὁ μὴ γινώσκων τὸν νόμον, *quæ non novit Legem*] Quod studium non ponit ut exacte Legem discat secundum Scholarum interpretationes et traditiones.

Ἐπικατάρατοι εἰσι, *maledicti sunt*] ἥν, quod sæpius Rabbini dicunt de populo terræ. Sumtum hoc ex Deut. 7: 26, ubi *maledicti* aut *exsecrabiles* pronuntiantur qui ex Legge vivere noluerint. Quasi vero hoc ad illos ap-

ces pertineret qui nisi in Scholis disci non poterant: ideoque simplex aliquis piscator aut opifex secundum communem intellectum dans operam servandis Dei praeceptis Deo placere non posset.

50. Ὁ ἑλθὼν νυκτὸς πρὸς αὐτὸν, qui nocte venerat ad eum] Hoc additur ut intelligatur et Christi fantor et timidior. Ideo nec aperte ei patrociniatur.

Εἷς ὢν ἐξ αὐτῶν, qui unus erat ex ipsis] Unus e Senatu, ut apparet supra 3: 1.

51. Μὴ ὁ νόμος ἡμῶν κρίνει τὸν ἄνθρωπον, an lex nostra iudicat hominem] Κρίνει, id est, patitur iudicari. Nostrane Lex, quae aequitatem ubique Iudicibus commendat, hoc patitur ut praeiudicio confodiatur aliquis (quale hoc erat de Iesuprehendendo), neglectis veri indagandi rationibus commodis, qualis est imprimis ut ipse coram interrogetur atque audiatur? Vide Praeceptorum iubentium CVI. Τὸν ἄνθρωπον, hominem aliquem, ut supra 2: 25. De lege Romana idem dicit Piso apud Appianum Civilium III, Ὁ νόμος δικαιοῦ τὸν εὐθυνόμενον αὐτὸν ἀκοῦσαι τε τῆς κατηγορίας καὶ ἀπολογησάμενον ὅτι αὐτοῦ κρίνεσθαι [Fuit lex reum audire ea de quibus accusatur, et ubi se defenderit iudicari].

Ἐὰν μὴ ἀκούσῃ παρ' αὐτοῦ πρότερον, si non prius audierit ex ipso] Cum in eadem urbe palam versetur, neque de fuga suspectus sit. Ἐὰν μὴ hic si non vertendum. Καὶ γινῶ τί ποιῶ, et cognoverit quid faciat] Kal pro ut: ut scilicet eo modo cognoscatur quam vitam vivat, quem se dicat, quibus argumentis.

52. Μὴ καὶ σὺ ἐκ τῆς Γαλιλαίας εἶ, tunc etiam Galilaeus] Non quod hoc crederent, sed quod significare vellent non alios Iesum fautores habere quam populares factione occupatos. Vide Marc. 14: 70, Luc. 22: 59.

Ἐρευνήσον, scrutare] Revolve tecum omnium temporum historiam. Loquantur ut erudito.

Καὶ ἴδε, et vide] Quasi dicant, Certum est, Constat.

Ὅτι προφήτης ἐκ τῆς Γαλιλαίας οὐκ ἐγγίγεται, e Galilaea nullum ortum Prophetam] Non de uno sed de quovis Propheta accipe. Nullus, aiunt, Galilaena unquam a Deo donatus est Spiritu Prophetico: Gens est Deo despecta. Vide supra 1: 46. Occaecatus odio animus nihil

ad

ad illud de aequitate a Nicodemo allatum respondet, sed argumentum arripit, quo nullum fragilius, ab historia negative; quasi nemo eximius nasci posset unde non alius talis prior natus sit. Proprie autem de Propheta dicitur *ἐγέρσεται*, id est, *a Deo excitatus et quasi in sublimi collocatus est*. Notavimus ad Matth. 11: 11.

53. *Καὶ ἐπορεύθη ἑαυτὸς εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, et abiit in suam quisque domum*] Discessio facta est re infecta: quod credibile est evenisse, quia Sadducei, pars Senatus, Nicodemi sententiam probarunt. Erant enim, ut Iosephus notat, in iure dicendo exacti satis Legis observatores, et libenter Pharisaica contradicebant. Videntur autem postea hi cessasse, intellecta Maiestatis accusatione: erant enim cultores Romanae potentiae.

CAPUT VIII.

1. *Ἰησοῦς δὲ ἐπορεύθη, Iesus autem perrexit*] De historia adulterae iam olim fuit quaestio, et nunc est. Ego plane arbitror initio nec a Matthaeo scriptam in Hebraeo Evangelio, nec a Iohanne in Graeco; sed quia et hi et alii Apostoli viva voce hanc historiam saepe narraverant, attextam a Nazarenis quidem Palaestinae Hebraeo Evangelio, a Papia autem aliisque Iohannis discipulis Graeco Iohannis, et ab Ecclesia probatam, ideo quod satis certo testimonio constaret ab Apostolis traditam. Ideo vetustiora Graeca exemplaria et Syriacum non habent. At habent Latina quaedam, seriora Graeca, et Arabicum. Nam in Nazaraeorum Hebraeo fuisse satis ex Hieronymo constat. Puto autem omissam scribi ab ipais Apostolis, quod facile inde calumnia arripere posset traducendi Christianos apud Magistratus quasi evergentes publica iudicia, quibus stare videtur reipublicae salus. Nam quod quidam putant a Novatianis erasam credibile non est, cum ex Eusebio et Hieronymo satis appareat ante ea tempora desideratam.

Εἰς τὸ ὄρος τῶν ἑλαιῶν, in montem Oliveti] In villam Gethsemane, ubi orare et pernoctare solebat, Luc. 21: 37, Matth. 26: 36. Coenabat autem saepe in proximo in Bethania apud Lazarum et eius sorores.

2. Ὁρθρον δὲ πάλιν, *diluculo iterum*] Cum diluculo docere incipiebat, Luc. 21: 38.

Καθίσας ἐδίδασκεν, *sedens docebat*] Qui mos longum sermonem ordienti.

3. Οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *Scribes et Pharisei*] Qui doctissimi et religiosissimi Iudaeorum audiebant, quaestionem ei proponunt captatariam, qualis illa erat de Tributo Caesari solvendq, Matth. 22: 17.

Ἐν μοιχείᾳ κατελημμένην, *in adulterio deprehensam*] A duobus testibus, ut Lex desiderat. Quidam μοιχείαν hic incestum intelligunt, ideo quod negent adulterium apud Iudaeos lapidatione punitum, de quo mox dicemus. Ego plane arbitror retinendam vocis proprietatem.

Ἐν μέσῳ, *in medio*] Loco conspicuo. Sic Matth. 14: 6, Marc. 3: 3.

4. Ἐπαντοφώρῳ, *in flagranti*] Tam manifeste ut negari non possit. Vox est Graeca forensis. Indicant non agi hic de suspitione; in quam constituta erat potio aquae Zelotypae.

5. Μωσὴς ἡμῖν ἐνετείλατο τὰς τοιαύτας λιθοβολεῖσθαι, *Moses mandavit nobis tales lapidare*] Lev. 20: 10, Deut. 22: 22 mortis poena indicitur adultero et adulterae. At mortis poena, ubi lex nihil exprimebat, accipiebatur mitissima, id est strangulatio, quam specialiter in adulterae supplicio agnoscunt Hebraeorum Magistri. Lapidationis poena est inter atrociores. Statuebatur vir aut mulier, nudi parte aliqua et manibus vincti, in catasta alta quantum bis fere mediocris hominis statura: inde in locum inferiorem a testibus praecipitabantur: et si eo casu interimerentur, sufficiebat id supplicium: sin minus, supericiebatur tergo iacentis saxum ingens ab ipsis testibus, et, si opus esset, alia a reliquis adstantibus. Quo igitur iure hoc graviore supplicio affectae adulterae? Aiunt quidam cum Lev. 20 initio et fine capitis mentio fiat lapidationis, etiam in medio posita eodem trahenda. Sed eodem in capite quaedam incendio puniuntur, quaedam per succisionem כּוּ, id est, per poenam Divinitus infligendam si res lateat; sin manifesta sit res et monitio praecesserit, per verbera. Alii dicunt, cum in Deuteronomio sequentibus verbis sponsae corruptae imponatur

poe-

poena lapidationis, ex pari aut maiori ratione debere eam et adulterae aptari. Sed obiici potest in sponsam gravius animadversum quia in custodia mariti non erat, sicut et gravius punitur furtum de pascuo quam de ovili. Potest fieri ut haec adultera dicatur sicut sponsa uxor dicitur: et ita quaeratur an ex sponsarum lege poena exigi debeat. Sed et dici potest ubi mortis poena lege exprimitur, non item mortis genus, ibi a Synedrio praeratione temporum genera poenarum definita; ut graviores exigenterent ubi occurrendum erat gliscenti exemplo. Quare ex Ezech. 16: 40, collato comm. 38, notat Kimchi, nonnullis temporibus lapidatas adulteras. Et eo factum, ut qui de Susanna historiam scripsit, falso adulterii insimulatores lege talionis lapidatos dixerit. Similiter et Hyrcani sequentibusque temporibus in Iudaea putem lapidatas adulteras ob criminis frequentiam. Vide Rom. 2: 22. Sumenda ergo haec verba quasi dictum esset: *Moses tales praecepit morte puniri, quam mortem postremus usus fecit lapidationem.*

Σὺ οὖν τί λέγεις, tu ergo quid dicis] Romani non ita dudum omnia capitalia supplicia eripuerant Iudaeis, ut alibi notatum est. In lapidatione populus testibus praeeuntibus iudicium exsequebatur, et quidem his temporibus saepe citra sententiam, ut Stephano factum et Iacobo Iesu cognato, cuius historia apud Iosephum. Usurpabat ergo interdum populus hoc ius quamvis Romanis nolentibus, ut a Deo concessum. Quaeritur ex Iesu quid sentiat.

6. *Ἰνα ἔχωσι κατηγορίαν κατ' αὐτοῦ, ut haberent de quo eum accusarent]* Ut eum accusarent aut apud Romanos imminutae Maiestatis, aut apud populum imminutae libertatis.

Ἐγραφεν εἰς τὴν γῆν, scribebat in terra] Sententiam aliquam dignam quae memoriae mandaretur. Videtur id moris fuisse.

Μὴ προσποιούμενος, dissimulans] Sic μὴ προσποιεῖσθαι usurpat Thucydides, εὐ προσποιεῖσθαι Polybius. Subintellige, *intelligere se sermonem Pharisaeorum et Legisperitorum.*

7. *Ὁ ἀναμάρτητος ὑμῶν, qui sine peccato est vestrum]* Verbalia huius generis non semper potentiam significant, ut

ut videtur sensisse Hieronymus, sed plerumque actum, ut ἀπαρτες [nihil efficiens]. Intelligendus autem hic ἀναμάρτητος qui nec adulterii nec parisi aut maioris criminis reus est.

• Πρῶτον τὸν λίθον ἐπ' αὐτῆς βαλέτω, *primum in illam lapidem mittat*] Quia lapidatio illis temporibus erat quasi iudicium populi, ideo quod de iudicibus dici solet populo aptavit. Est enim re ipsa idem dictum quod apud Paulum Rom. 2: 1, *Inexcusabilis es tu qui iudicas: quia cum alterum iudicas temetipsum condemnas, cum tu iudex eadem facias.* Venit hoc ex naturali aequitate. Cicero Verrina V, *Non modo accusator sed ne obiurgator quidem ferendus est is, qui quod in alio vitium reprehendit, in eo ipse reprehenditur.* Xenophon: *Τί προσήκει αὐτὸν ὄντα πονηρὸν πονηρίας ἕνεκα ἢ βλακειας ἄλλους κολάζειν;* [Quomodo convenit, ut qui malus sit ob malitiam aut stultitiam aliis poenas irroget?] Seneca: *Non potest auctoritatem habere sententia ubi qui damnandus est damnat.* Idem alibi: *Neque aequus iudex aliam de sua aliam de aliena causa sententiam fert.* Plinius: *Sic aliorum vitiis irascuntur quasi invideant, et gravissime puniunt quos maxime imitantur.* Salvianus De Gub. Divina lib. II, *Per hoc dum damnare se caeteros putant, ipsos se magis propria animadversione condemnant.* Primum autem lapidem nominat, quia is maximus et plerumque lethalis. Propositum autem erat Christo ostendere, non esse quod iudices aut populus multum dolerent ereptam sibi puniendi potestatem, cum ea res valde sit periculosa alicuius culpae sibi consciis, ita ut exonerari multo sit satius. Non respondet ad illud quod dixerant de lege, quia satis constabat non obligare eam ad poenas exigendas nisi ubi populus sui iuris esset, aut ubi imperantes eius rei potestatem ipsis facerent. Sed ipsi, ultra quam sub Romano Imperio concessum ipsis erat, ultro usurpabant quasi amore iustitiae: quem praetextum illis eripit, iussis in semet descendere, ubi satis criminum inventuri essent quod vindicare possent.

8. Πάλιν κάτω κύψας ἔγραψεν εἰς τὴν γῆν, *iterum se inclinans scribebat in terra*] Ostendens nihil habere se quod adliceret, neque sua interesse quid agerent.

9. Ἐν τῇ συνειδήσει ἐλεγχόμενοι, a conscientia convicti] Erant enim eo tempore corruptissimi mores etiam eruditorum, ita ut et adulteria essent frequentia. Vide caput secundum ad Romanos, et Iosephum circa haec tempora.

Ἐξ καθ' ἑαυτοῦ, alter post alterum] Diximus ad Marc. 14: 19.

Ἀρξάμενοι ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων ἕως τῶν ὑσχάτων, incipientes a senioribus usque ad postremos] Aetate provectissimi primi convictos se sentiebant; quorum exemplum caeteri sequebantur.

Μόνος ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ γυνή, solus Iesus et mulier] Solus, id est, sine Phariseis et Legisperitis. Nam Apostoli aderant, forte et turba aliqua. Sic μόνος habuimus supra 6: 22.

Ἐν μέσῳ οὔσα, in medio stans] Conspicua Apostolis, forte et turbae.

10. Μηδένα θεωρῶν, neminem conspiciens] Eorum qui mulierem adduxerant.

Οἱ κατήγοροί σου, qui te accusabant] Id est, qui mea auctoritate videbantur uti velle ad te puniendam.

Οὐδεὶς σε κατακρίνει, nemo te condemnabit] Quasi dicat: Si lata est in te sententia, ego ei non contradico. Non est iniquum in adulteram mortis iudicium.

11. Οὐδὲ ἐγὼ σε κατακρίνω, nec ego te condemnabo] Ego auctoritatem meam in hoc non commodo, ut populum, qui salva conscientia a talis supplicii exactione abstinere potest, ad id excitem.

Πορεύου] Abi, cura res tuas: evasisti periculum.

Καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν μὴκέτι ἁμαρτάνε, et iam amplius noli peccare] Alioqui multo gravius a Deo damnanda. Hoc ideo adiicit ne commeatum videretur dare peccandi. Augustinus: Nam si peccatorum fautor esset, diceret, Nec ego te condemnabo, vade et vive ut vis. De mea liberatione esto securus: ego, quantumcunque peccaveris, te ab omni poena, etiam Gehennae et inferni terroribus liberabo. Non hoc dixit: sed, Vade, et noli amplius peccare. Recte autem notarunt Veteres in hac femina typum esse Ecclesiae ex Gentibus idololatriis colligendae, cui impertitam Dei misericordiam accusare Iudaei non possent si ipsi suos mores inspicerent.

12. Παῦλον οὖν] *Alio tempore*. Sic supra 1: 35, 9: 15 et alibi.

Ἐγὼ εἶμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου, *ego sum lux mundi*] Cum varii varia de se sentirent, Iesus quid de se sentiendum sit, sed modeste, profitetur. De Messia dictum erat *futurem cum lucem Gentium*, Esai. 49: 6, hoc sibi aptat. Vide quae supra 1: 5 et deinceps; et Luc. 2: 32.

Ὁ ἀκολουθεῖς μοί] *Qui ductum meum sequitur*: lux enim praeferrī solet.

Οὐ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ, *non ambulabit in tenebris*] Videt qua et quo ambulandum sit: diximus supra 1: 4 et Luc. 2: 32.

Ἀλλ' ἔξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς, *sed habebit lucem vitae*] Habebit sibi praevidiam illam lucem quae ducit ad vitam aeternam. Vide supra dicto loco cap. 1.

13. Εἶπον οὖν αὐτῷ οἱ Φαρισαῖοι, *dixerunt ergo ei Pharisei*] Superbi et invidi homines.

Σὺ περὶ σεαυτοῦ μαρτυρεῖς, *tu de te ipse testimonium perhibes*] Tam magnifica de te praedicas, et dicenti tibi credi vis.

Οὐκ ἔστιν ἀληθής] *Non digna est quae recipiatur*. Vide supra 5: 31.

14. Καὶ ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἑαυτοῦ, *etsi ego testimonium perhibeo de me ipse*] Etiam si nulla essent de me praegressa Prophetarum, nulla Iohannis Baptistae testimonia, etiam si ego primus ac solus haec de me praedicarem.

Ἀληθής ἐστιν ἡ μαρτυρία μου]. *Tamen recipienda essent mea dicta*.

Ὅτι οἶδα πόθεν ἦλθον καὶ ποῦ ὑπάγω· ὑμεῖς δὲ οὐκ οἴδατε πόθεν ἔρχομαι καὶ ποῦ ὑπάγω, *quia scio unde venerim et quo vadam: vos autem nescitis unde venerim et quo vadam*]. Receptum est apud omnes gentes ut testimonia admittantur pro subiectae rei qualitate. Itaque in his quae solent clam fieri, audiuntur qui alias non audirentur. Legationis iniunctae conscius est is cui iniuncta est; reliqui ab ipso hoc debent discere. Quod si is legatus nulla in re sua commoda captet, ipse ob legationem multa mala perferat, honorem vero nullum sibi vindicet, sed leganti, nec quicquam dicat quod non legante dignum sit, tunc nulla est ratio cur non ei credatur. Illud, πόθεν ἔρχομαι καὶ

καὶ τοῦ ὑμῶν est circumlocutio legationis, quae accipi primo, deinde renuntiari solet. *Ego scio a quo et quae mihi data sint mandata: vos id nisi per me scire non potestis.*

15. Ὅτι κατὰ τὴν σάρκα κρίνετε, vos secundum carnem iudicatis] *Non vera ratione rem diiudicatis, sed ex affectibus: quod supra 7: 24 dixit κατ' ὅψιν κρίνετε. Sic κατὰ σάρκα πεποιταῖν, aequi affectus contempta ratione. Κρίνειν hic est profiteri quid de aliquo sentias: sicut isti profitebantur se Iesum habere pro indigno cui fides habeatur.*

Ἐγὼ οὐ κρίνω οὐδένα, ego neminem iudico] *Nihil dico quod alicui noxium esse possit; in quo dictorum genere aequo maiora expectantur documenta. Κρίνω hic est id dicere unde condemnatio sequi possit. Sic et accusatores et testes condemnare Latine dicuntur,*

16. Καὶ ἐὰν κρίνω δὲ ἐγὼ, et si iudicem ego] *Quod si etiam id faciam.*

Ἡ κρίσις ἣ ἐμὴ ἀληθὴς ἐστίν, iudicium meum verum esset] *Indicativus pro subiunctivo, more Hebraeo: mea talis professio non esset spernenda.*

Ὅτι μόνος οὐκ εἰμι, quia solus non sum] *Quod dicerem non habendam esset pro meo unius dicto. Non solus sum, in tali professione scilicet.*

Ἀλλ' ἐγὼ καὶ ὁ πέμψας με πατήρ, sed ego et qui misit me Pater] *Quod ego dicerem Pater dicere censendus esset, a quo missum me dico, et qui me a se missum ostendit, et voce et tot tantisque miraculis. Legatione autem probata, quicquid legatus affirmat id censendus est qui legavit affirmare.*

17. Καὶ ἐν τῷ νόμῳ δὲ τῷ ὑμέτερῳ γέγραπται] *Quod iam dico, non naturali aequitati modo congruit, sed scriptum quoque est in Lege, vestra inquam Lege, in qua gloria-mini. Scriptum autem est non totidem verbis, sed eadem sententia, Deut. 17: 6, cuius loci ipsa verba citantur Matth. 18: 16.*

Ὅτι δύο ἀνθρώπων μαρτυρία ἀληθὴς ἐστίν, duorum hominum testimonium verum est] *Pro vero recipitur, fidem invenit, etiam ad hominis alicuius condemnationem: hoc enim est, stabit verbum. Quod si duorum hominum con-*

sen-

sensus tanti est, quanti haberi debet consensus Dei et a Deo missi?

18. Ἐγὼ εἶμι ὁ μαρτυρῶν περὶ ἑμαυτοῦ, *ego sum qui testimonium perhibeo de me ipse*] Redit ad illud unde digressus erat: a professione de sua qualitate, quae credi poterat sine ullo damno cuiusquam. Cum autem dicit *ego*, subintellige, in cuius vita nihil est culpandum, cuius dogmata omnia ad Dei honorem, pietatem ac sanctitatem promovendam pertinent.

Καὶ μαρτυρεῖ περὶ ἑμοῦ ὁ πέμψας με πατήρ, *et testimonium perhibet de me qui misit me Pater*] *Is mihi fidem adstruit*: ostendit me missum, eo quo diximus modo. Vide supra 3: 2, 5: 32, 36.

19. Ποῦ ἐστὶν ὁ πατήρ σου, *ubi est Pater tuus*] Odio excoecati non intelligebant quem *Patrem suum* diceret, ut explicatur infra 27. *Ubi est?* demonstra eum nobis, ut videamus qualis sit auctoritatis, quid dicat.

Οὐτε ἐγὲ οἶδατε, οὐτε τὸν πατέρα μου, *neque me nostis, neque Patrem meum*] Ita affectibus impedimini, ut nec meam qualitatem intelligatis, nec quem dicam esse Patrem meum; cum tamen utrumque satis clare vobis exposuerim.

Εἰ ἐγὲ ᾔδειτε, καὶ τὸν πατέρα μου ᾔδειτε ἂν, *si me nossetis, et Patrem meum nossetis*] Si consideraretis me Doctorem esse sanctissimi dogmatis, facile et hoc conciperetis animo non alium a me Patrem appellari quam Deum. Sic supra 4: 10, εἰ ᾔδεις τὴν δωρεάν τοῦ Θεοῦ, *si intelligeres [donum Dei]*. Et infra 13: 17.

20. Ἐν τῷ γαζοφυλακίῳ, *in gazophylacio*] Loco valde celebri, et in quo etiam Sacerdotum e primoribus quidam versari erant soliti. Vide quae ad Marc. 12: 41.

Διδάσκων ἐν τῷ ἱερῷ, *docens in templo*] Id est, cum nunc hoc, nunc illo templi loco doceret.

Καὶ οὐδεὶς ἐπίστανεν αὐτόν, *et nemo apprehendit eum*] Καὶ pro et tamen. De sensu vide supra 7: 32.

21. Ἐγὼ ὑπάγω, *ego vado*] Cum sciret multos adstantium perstare in consilio se capiendi et mortem ipsi procurandi, ostendit eius consilii vanitatem, ut supra 7: 33.

Καὶ ζητήσετέ με, *et quaeretis me*] Id est, ut maxime velitis nocere mihi non poteritis.

Καὶ

Kal ἐν τῇ ἀμαρτίᾳ ὑμῶν ἀποθανεῖσθε, et in peccato vestro moriemini] Desumptum est ex Ezech. 3: 19, ubi in Graeco, *ἐν τῇ ἀδικίᾳ αὐτοῦ ἀποθανεῖται* [*in iniquitate sua morietur*], ex quo loco sumenda est huius interpretatio. Merito eveniet, ut et ego extra periculum ponar, et vos ob culpas vestras pessime pereatis; quia ego quidem monitoris officio probe functus sum, vos autem monenti auscultare nolulistis. Indicatur autem Urbis et populi excidium: quod universalis iudicii praesagium fuit.

Ὅπου ἐγὼ ὑπάγω, ὑμεῖς οὐ δύνασθε ἔλθεῖν, quo ego vado, eo vos non potestis venire] *Eo non potestis pertingere*, ut supra 7: 34.

22. *Μήτις ἀποκτενεῖ ταυτὸν, numquid interficiet semetipsum]* Num sibi manus inferet Samsonis exemplo, ne nos ei illudere aut mortem inferre possimus? Nam id Hebraei quidam licitum putabant, ut ex Iosepho quoque apparet.

23. *Τμεῖς ἐκ τῶν κάτω ἐστέ, vos inferne estis]* Hoc ἐκ τῶν κάτω statim explicat ἐκ τοῦ κόσμου [*ex mundo*]: quod non originem significat, sed affectum, ut patet infra 15: 19, ubi Apostoli negantur esse ἐκ τοῦ κόσμου, mundi studiis operari.

Ἐγὼ ἐκ τῶν ἄνω εἰμι, ego superne sum] Id est, τὰ ἄνω φρονέω, μὴ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς [*quas sursum sunt curo, non quas in terra*], ut loquitur Paulus Col. 3: 2. Ac proinde non mirum est si ad superna assumar.

24. *Ἦντων οὖν ὑμῖν, ὅτι ἀποθανεῖσθε ἐν ταῖς ἀμαρτίαις ὑμῶν, dixi ergo vobis, vos morituros in peccatis vestris]* Hic interpretatur quod de poenis eorum dixerat intelligendum de iis qui vitiis suis addicti erant ac tales manebant.

Ἐὰν γὰρ μὴ πιστεύετε, ὅτι ἐγὼ εἰμι, si enim non credideritis me esse] Ubi ἐγὼ εἰμι simpliciter ponitur, intelligendum id de quo ante agebatur. Sic Luc. 24: 39, infra 18: 5 subauditur *Jesus*: hic vero *lux mundi*, ex comm. 12. Supra 4: 26, *Messias*.

Ἀποθανεῖσθε ἐν ταῖς ἀμαρτίαις ὑμῶν, moriemini in peccatis vestris] Nullus melior morborum vestrorum Medicus adveniet. Si a me sanari non vultis, insanabiles estis. Vide infra 16: 8 et Hebr. 10: 26.

25. *Σὺ τίς εἶ*] *Quis es?* id est, *Qualis es?* ideo neutro nomine respondet Iesus.

Τῇ ἀρχῇ, *primum*] *ἤδη* [*iam dudum*], quod *τῇ ἀρχῇ* vertunt Graeci. Hoc autem ideo dicit Christus quia multa alia de se praedicare poterat praeter id quod dixerat: sed eo nunc contentus est.

Ὁ τι καὶ λαλῶ ὑμῖν] *Primum hoc sum*, quod et dico vobis: hoc ipsum quod me hoc ipso tempore esse dixi, id est, *Lux mundi*. Solet ἦν Hebraeum, quod et hic posuit Syrus, per *λαλεῖν* verti: id autem Hebraei explicant *dicere aliquid concise*, ἀποφθεγματικῶς Matth. 9: 18, 13: 3, 34, Marc. 2: 2, Luc. 24: 25, Ioh. 3: 34 et alibi.

26. *Πολλὰ ἔχω περὶ ὑμῶν λαλεῖν καὶ κρίνειν*] De me hoc tantum dico quod dixi, *de vobis autem multa possem dicere ad vos notandos*: id enim est hic *iudicare*, ut supra 15 diximus: quasi dicat, possem dicere vos esse seductores et causas tenebrarum.

Ἀλλ' ὁ πέμπας με ἀληθὴς ἐστὶ] Hoc adversum vos pro hoc tempore sufficiat, quod *ille qui me misit in omnibus rebus fide est dignissimus*.

Κἀγὼ ἃ ἤκουσα παρ' αὐτοῦ, ταῦτα λέγω εἰς τὸν κόσμον, *et ego quae audiavi ab eo, haec loquor ad mundum*] Vide supra 3: 32. Sensus: Qui me misit fide dignus est, et ego nihil dico aliud quam quod ab ipso dicendum accepi. Quare merito mihi credere deberetis; quod cum non faciatis, estis inexcusabiles. Non dicit autem simpliciter *vobis dico*, sed *εἰς τὸν κόσμον*, ut magis confirmet quod dixerat, *se esse Lucem mundi*. Nam et quae ipsis dicebat, in hoc dicebat ut latius spargerentur. Et locus ipse gazophylacii erat medius inter subdiale in quo erant Iudaei, et subdiale in quo erant alienigenae.

27. *Οὐκ ἔγνωσαν ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῖς ἔλεγε*] *Intellige τὸν πατέρα τὸν Θεόν* [*Patrem Deum*], quem *Patrem* κατ' ἐξοχήν [*per excellentiam*] Hebraei vocabant: id quod recte hic interpretando expressit Latinus: *Plerique de auditoribus non intelligebant eum haec de Deo Patre dicere*, Deum Patrem ab ipso mittentis voce significari. Nam *λέγω* hic est *significo*, ut Latinis saepe.

28. *Ὁραν*] Id est, *postquam*, ut Matth. 9: 15, Luc. 14: 8.

Ἰησώ-

Ἐγείσθητε, exaltaveritis] *Vestro incitatu in crucem egeritis.* Vide supra 3: 14, infra 12: 32.

Τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *Filium hominis*] Sic supra 3: 13, 14.

Τότε γνώσεσθε ὅτι ἐγὼ εἰμι, *tunc noscetis quid ego sim*] Dixerat primum *Lucem* se esse mundi: *quid praeterea sim*, inquit, *cognoscetis post meam passionem*, ὅτι hic sumo pro τί. Tunc cognoscetis me esse Victorem Mortis ex Resurrectione, Dominum coeli et Angelorum ex Ascensione, ipsius Spiritus Missorem, ac postremo Vindictam rebellium. Cognoscetis autem alii resipiscendo, alii ita convicti ut nulla specie negare possitis.

Καὶ ἀπ' ἐμαυτοῦ ποιῶ οὐδέν, *et a me ipso facio nihil*] Καὶ pro certe, etenim. Quod dixi antehac *me nihil iniussu Patris facere*, id tunc apparebit.

Ἀλλὰ καθὼς εἰδίδαξέ με ὁ πατήρ ταῦτα λαλῶ, *sed sicut docuit me Pater haec loquor*] Vide supra 6: 19, dictata *Patris recito*.

29. Καὶ ὁ πέμψας με μετ' ἐμοῦ ἔστω] Praesens pro futuro, ut mox 31, et καὶ pro ideo. *Ideo*, inquit, *qui me misit plane res meas promovebit.* Hoc enim significat Hebraismus *cum aliquo, esse*. Vide Matth. 1: 23 et 28: 20.

Οὐκ ἀφήκε με μόνον ὁ πατήρ, *non reliquit me solum Pater*] Explicat id quod iam dixerat. Sic et infra opponit *solum esse* et *Patrem esse cum ipso*, 16: 32. Similiter illud infra 14: 18, Οὐκ ἀφήσω ὑμᾶς ὀρφανούς· ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς [*Non relinquam vos orphanos: veniam ad vos*].

Ὅτι ἐγὼ τὰ ἀρετὰ αὐτοῦ ποιῶ πάντοτε, *quia facio semper quae ei placent*] Ποιῶ, id est, ἐποίησα [*feci*]. Christi perfectissima obedientia non hoc tantum in loco, sed et alibi, ponitur ut causa gloriae ipsi collatae. Vide Phil. 2: 8 et Esai. 53: 10, 11, 12.

30. Πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν, *multi crediderunt in eum*] Id est, crediderunt a Deo missum, sed fide infirma.

31. Πρὸς τοὺς πεπιστευκότας αὐτῷ, *ad eos qui credabant ei*] Eorum praecipue causa, quanquam communiter ad turbam sermonem dirigens.

Ἐάν ὑμεῖς μένητε ἐν τῷ λόγῳ τοῦ ἐμοῦ, *si vos manseritis in sermone meo*] Μένειν ἐν τῷ λόγῳ aut ἐν τῇ διδαχῇ [*in doc-*

doctrina] *Christi*, ut dicitur 2 Epist. 9, est observare praecepta, cui opponitur *παραβαλεῖν* [*transgredi*].

Ἀληθῶς μαθηταὶ μου ἐγὲ, vere discipuli mei estis] *Discipuli* dicuntur qui auditum veniunt: vere autem illis *discipulorum* nomen competit qui quod docetur sibi tanquam normam proponunt. Quintilianus de praecoci ingenio: *Non subest vera vis, nec penitus immixtis radicibus innititur*. Vide quae de voce *μένειν* diximus supra 3: 36.

32. *Καὶ γνῶσαίθε τὴν ἀλήθειαν, et cognoscetis veritatem*] *Experiendo* discetis qualis sit veritas. Vide quae de voce *γινώσκειν* diximus supra 6: 69. Platonici cognitionem quandam statuunt matrem Amoris, alteram filiam.

Καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς, et veritas liberabit vos] Profectus ille in cognitione veri dogmatis vos liberos reddet a dominio vitiorum, idque tum praeceptorum puritate, tum promissorum praestantia. Hierocles: *Ἐν γὰρ τῇ ἀγνοίᾳ τῶν κρείττονων ἀνάγκη δουλεῖν τοῖς χειρότεροις, ὥς ἐλευθερῶσαι ἄλλως οὐχ οἷόν τε ἢ τῇ δι' ἀναμνήσεως εἰς τοῦν καὶ Θεὸν ἐπιστροφῇ* [*Dum manet rerum meliorum ignorantia, necesse est hominem servire peioribus, a quibus liberari aliter non potest nisi reminiscendo ad Mentem et ad Deum convertatur*]. Marina, Proclo: *Ἀλήθεια γὰρ πάντων μὲν ἀγαθῶν θεοῖς ἡγεῖται, πάντων δὲ ἀνθρώποις* [*Veritas omnium bonorum auctor tum Diis tam hominibus*].

33. *Πνεῦμα Ἀβραάμ ἐσμεν, καὶ οὐδενὶ διδουλεύκαμεν πώποτε, Abrahami sumus proles, et nemini servivimus unquam*] Ut de Aqua et Pane, ita et de Servitute dicta κατ' ἀλληγορίαν [*secundum latentem sensum*] verba sumuntur hic nimium κατὰ πόδας [*verbatim*]. Duobus maxime modis homines servi fiebant, nascendo ex servis, aut bellico casu incidendo in captivitatem. Utrumque a se remouent. Non sumus nati ex Cananaeis aliisque servilibus populis, sed per legitimum tramitem et ingenua capita ab Abrahamo usque descendimus: tum vero nemo nos in servitutem bello redegit. Non agitur hic de libertate status publici, sed privati.

Πῶς σὺ λέγεις· Ὅτι ἐλεύθεροι γενήσεσθε, quomodo tu dicis: Liberi fietis] Abundat δὲ, ut alibi saepe. Liberum hominem non posse manumitti et leges et ratio docent.

34. Πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δούλος ἐστὶ τῆς ἁμαρτίας, *quisquia facit peccatum, servus est peccati*] Ποιῶν ἁμαρτίαν quid sit vide Matth. 7: 23. Δούλος ἐστὶ τῆς ἁμαρτίας, quia ab illo vitio cui studet tanquam captivus fertur atque agitur, ὡς Esai. 42: 7. Horatius de Amore:

*Urget enim mentem dominus non lenis, et acres
Subiecat laeso stimulos.*

Cicero Paradoxis: *Si servitus sit obedientia fracti animi atque abiecti et arbitrio carentis suo, quis neget omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos? An ille mihi liber, cui mulier imperat?* et quae ibi sequuntur. Egrege hoc dictum exsequitur Philo, ὅτι πᾶς ὁ σπουδαῖος ἐλευθερός [*omnem virum bonum esse liberum*]. Adde Rom. 6: 16, 2 Petr. 2: 19 et Prov. 5: 22. Elucet autem Christi lenitas in eo quod haec pronuntiat nondum nominatis personis in quas diceret; si forte ea ratione emendarentur.

35. Ὁ δὲ δούλος οὐ μένει ἐν τῇ οἰκίᾳ εἰς τὸν αἰῶνα, *servus autem non habitat in domo in aeternum*] οὐκ ἐν [in aeternum], id est, toto vitae suae tempore: ut apud Horatium:

Serviet aeternum qui parvo nesciet uti.

Non habitat, id est, ius non habet habitandi, *in domo*; sicut ἔχειν [*habere*] sumi supra monuimus aliquoties. Nota autem tacite mutari translationem. Nam a servo affectum transitur ad servum respectu domus. Sic Rom. 7 a morte mariti transitur ad mortem eius qui legi quasi devinctus est. Et similia multa in hoc genere sermonum occurrunt.

Ὁ υἱὸς μένει εἰς τὸν αἰῶνα, *filius autem habitat in aeternum*] *Ius habet in domo habitandi*; nam, ut Iurisconsulti loquuntur, *est quasi dominus rerum paternarum: herus minor in Comoediis*. Confer Gen. 21: 10, Gal. 4: 30.

36. Ἐάν οὖν ὁ υἱὸς ὑμᾶς ἐλευθερώσῃ, *si ergo vos Filius liberaverit*] Erat in Graeciae quibusdam civitatibus, forte et alibi, usitata ἀδελφοθεσία, *adoptio in fratres*, quo hic videtur alludi. *Si Filius vos ex servis faciat liberos, simulque sibi cohaeredes*. Tribuitur hic Filio quod modo Veritati, quia eam profert Filius.

Ὅντως ἐλευθέροι ἔσεσθε, vere liberi eritis] Non falsa persuasione, sed re ipsa, Luc. 24: 34, 2 Petr. 2: 18.

37. *Οἶδα ὅτι σπέρμα Ἀβραάμ ἐστε, scio vos sobolem Abrahami esse]* Sensu illo vulgari, non illo καθ' ὑπόνοιαν [secundum intellectum abstrusiores], quo nati ex aliquo dicuntur qui eius exemplo aut praeceptis animum informant. Vide quae supra cap. 3. *Σπέρμα* ὡς pro sobole Hebraismus est, Gen. 4: 25 et alibi passim.

Ἀλλὰ ζητεῖτέ με ἀποκτεῖναι, sed quaeritis me interficere] Emphasis est in *με*, me innocentem, nec nisi beneficiis cognitum.

Ὅτι ὁ λόγος ὁ ἐμὸς οὐ χωρεῖ ἐν ὑμῖν, quia sermo meus in vos non transit] *Χωρεῖν* apud Hellenistas est *vadere, transire*, Sap. 10: 23, 24; et *ἐν ὑμῖν* pro *eis ὑμᾶς*, ut saepe in his libris, Matth. 16: 28, Hebr. 4: 11. Proximum huic locutioni est illud 1 Thess. 1: 8, *Ἐν παντὶ τόπῳ ἡ πίστις ὑμῶν, ἡ πρὸς τὸν Θεὸν, ἐξελέηλυθεν* [In omnia loca vestra in Deum fides permanavit]. Sensus est: Ideo mihi mortem intentatis quia praecepta mea sanctiora sunt quam ut in animum vestrum vitiiis obsitum penetrent. Dicit autem hoc Christus toti quidem turbæ, sed eos notans quos sibi sciebat male velle: et sic solemus quod aliquibus de populo competit, tribuere populo.

38. *Ἐγὼ δ' ἐώρακα παρὰ τοῦ πατρὸς μου, λαλῶ, ego quod vidi apud Patrem meum, loquor]* Ea dico quae a Patre didici. Nam ut *ὁρᾶν* ita *ἀκούειν* [audire] est *discere*.

Καὶ ὑμεῖς οὖν δ' ἐώρακατε παρὰ τοῦ πατρὸς ὑμῶν, ποιεῖτε, et vos quae vidistis apud patrem vestrum, facitis] Quidam libri pro *δ' ἐώρακατε* habent hic *ἠκούσατε* [audistis], sed ex interpretamento, ut arbitror. Non puto hic certum patrem designari, sed hoc dici: Facite quae didicistis, ut appareat quis sit pater, sive doctor, vester; Abrahamne scilicet, an Spiritus nequam.

39. *Ὁ πατὴρ ἡμῶν Ἀβραάμ ἐστίν, Pater noster Abrahamus est]* Quia ambigue Christus locutus erat de patre ipsorum, repetunt quod dixerant, sed efficacius; quasi dicant, nolle se alium patrem agnoscere quam Abrahamum; eo se parente gloriari. Vide Matth. 3: 9. Ideo Christus iam ex hoc concessio pressius respondet.

Ἐν τέχνῃ τοῦ Ἀβραάμ ἦτε, τὰ ἔργα τοῦ Ἀβραάμ ἐποιεῖτε,

si filii Abrahami essetis, opera Abrahami faceretis] Si enim pro patre ac duce agnosceretis, opera faceretis ipsius operibus similia. Hebraeis *Pater* vocatur etiam ex quo quis natus non est, si hic ita se gerat quasi cum pro patre habeat: qualia et illa:

Nec tibi Diva parens, generis nec Dardanus auctor.
Vide Ezech. 16: 3.

40. *Νῦν δὲ ζητεῖτέ με ἀποκτεῖναι, at vero quaeritis me interficere]* Hoc νῦν δὲ pro *at vero* est oppositivum. Duo in illis notat opera Abrahami operibus valde adversa, Odium proximi ad effusionem usque sanguinis, et Contemptum veritatis et quidem Divinae. Diximus supra communiter haec dici, quia aut in turba ista, aut certe in populo multi tales erant.

Ἄνθρωπον, hominem] Quod ipsum satis erat ut me vobis commendaret. Est enim inter homines cognatio quaedam a Deo instituta; ideo omnes ab uno oriri voluit. Vide Act. 17: 26.

Ὅς τὴν ἀλήθειαν ὑμῶν λελάληκα] Adscendit oratio: Non quemvis hominem, sed qui verissimam vos doceo, ac proinde fidem et gratiam mereor.

Ἦν ἤκουσα παρὰ τοῦ Θεοῦ] Adscendit amplius: Nec quamvis veritatem, sed eam quam a Deo didici. Hoc enim est ἤκουσα ut supra aliquoties. Si omnis veritas per se amari digna est, quanto magis illa quae Deum habet auctorem?

Τοῦτο Ἀβραὰμ οὐκ ἐποίησεν, hoc Abrahamus non fecit] Τοῦτο, id est, tale quid. Abrahamus hominum amans fuit, captivos liberavit, peregrinos hospitio excepit; veritatem Divino nomine sibi revelatam, quanquam in speciem minus credibilem, admisit in animum. Haec sunt Abrahami opera, quibus eius vera posteritas cognoscitur. Rom. 4: 9, 9: 8, Gal. 3: 6. Iustinus Colloquio cum Tryphone: Ἐάν δὲ ὑμεῖς σκληροκαρδιοὶ μένοντες ἢ ἀσθενεῖς τὴν γνώμην διὰ τὸν ἀφαρισμένον τοῖς Χριστιανοῖς θάνατον τῆ ἀληθείᾳ συντίθεσθαι μὴ βούλησθε, ἑαυτοῖς αἵτιοι φανήσθε καὶ ἔξαπατᾶτε ἑαυτούς, ὑπονοῦντες διὰ τὸ εἶναι τοῦ Ἀβραὰμ κατὰ σάρκα σπέρμα, πάντως κληρονομήσαι τὰ κατηγγεγμένον παρὰ τοῦ Χριστοῦ δοθήσεσθαι ἀγαθὰ· οὐδεὶς γὰρ οὐδὲ ἐκείνων οὐδαμόθεν λαβεῖν ἔχει, πλὴν οἱ τῇ γνώμῃ ἑξομοιωθέντες τῇ

ἄγε τοῦ Ἀβραάμ [Si vero vos, aut quia duri corde estis aut quia animo imbecilli ob mortem, quae in Christianos edictis constituta est, vero assentiri non vultis, ipsi vos in culpa estis et vosmetipsos decipitis, existimantes, quia secundum carnem Abrahami semen estis, omnino vos quasi haereditario iure consecuturos ea bona quae per Christum donanda praedicta sunt. At de iis nemo quioquam accepturus est, nisi qui animo similis factus fuerit fidei Abrahami].

41. Ὅτις ποιεῖτε τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς ὑμῶν, vos facitis opera Patris vestri] Paulatim procedit castigatio. Satis ostendit Abrahamum moraliter patrem eorum non esse. Iam indicat alium longe diversum esse eorum patrem, quem tamen nondum nominat, expectans voluntariam respiciendam.

Ἡμεῖς ἐκ πορνείας οὐ γεγεννημένοι] Ex porneis hic dictum est ut ἐκ περιτομῆς [ex circumcisione] Act. 10: 45, 11: 2, id est, ἐκ τῶν περιτεμνομένων [ex circumcisis], Gal. 2: 7, 8, 9, Eph. 2: 11. Sensus est, Non nati sumus ex seortatoribus, id est, idololatriis, quos seortatores sensu tralatitio vocant Moses et Prophetæ; quasi dicant, Si non de nativitate corporis sed animi agis, etiam sic nihil est quod nobis obiicias. Non sumus בְּנֵי זִמָּה, τέκνα πορνείας [filii fornicationis], ut loquitur Oseas 2: 4.

Ἐνὰ πατέρα ἔχομεν τὸν Θεόν, unum Patrem habemus Deum] Non plures habemus quos colamus; unum Deum colimus, quem etiam hoc nomine Patris appellamus, Ier. 3: 4. Etiam idololatrae Deos suos Patres vocabant: unde Iupiter, Marspiter, et similia.

42. Εἰ ὁ Θεὸς πατὴρ ὑμῶν ἦν, si Deus Pater vester esset] Si, ut profitemini, Deum tanquam patrem sincere coleretis,

Ἥγαπᾱτε ἄν ἐμὲ, amaretis utique me] Aequum est ut qui aliquem amat, amet et eos quorum opera ipse, maxime ad res eximias, utitur.

Ἐγὼ γὰρ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθον καὶ ἦκω] Id est, ἐξελθὼν ἦκω, a Deo missus adsum. Vox ἐξέρχασθαι saepe apud Iohannem est hoc sensu, 16: 27, 28, 30, 17: 8. Vide quae supra 1: 9, de voce ἐρχεσθαι. Interpretatio sequitur, ἀλλ' ἐπεὶ ὁ μὲ ἀπέστειλε [sed ille me misit].

ὁδ.

Οὐδὲ γὰρ ἀπ' ἑμαυτοῦ ἐλήλυθα, *neque enim a me ipso veni*] Ut qui falso sibi Prophetæ munus arrogant, Ier. 23: 21. De locutione ἀπ' ἑμαυτοῦ supra diximus 5: 30.

43. Διὰ τὴν λαλίαν τὴν ἐμὴν οὐ γινώσκετε, *quare loquelam meam non cognoscitis*] Si Deus Pater est vester, cur in me non agnoscitis ipsius ἰδιώματι loquendi characterem? Solent filii agnoscere linguam paternam. Sic vocat etiam docendi rationem plane Divinam.

Ὅτι οὐ δύνασθε ἀκούειν τὸν λόγον τὸν ἐμὸν, *quia non potestis audire sermonem meum*] Ut agnoscatur dialectus alicuius, attentione aliqua opus est, puta ἤλθῃ dicatur ἀνὴρ, Iud. 12: 6. *Vos non potestis audire*, id est, patienter ferre, *me loquentem*. Sic non posse dicuntur quibus affectus vehemens obstat. Diximus ad Marc. 6: 5. Ἀκούειν attente audire, Matth. 11: 15.

44. Τρεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστέ, *vos ex patre Diabolo estis*] Διάβολον ob ea quæ mox sequuntur hic intelligo genus *Diabolorum*, quomodo et ὁ Σατανᾶς dicitur Matth. 12: 26. Sic ἄνθρωπος [*homo*] sæpe est genus *humanum*, Matth. 4: 4, pro quo ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου [*filii hominis*] dicitur Matth. 12: 8. Sic Act. 13: 10, υἱὸς διαβόλου, ἐχθρὸς πάσης δικαιοσύνης [*filii Diaboli, inimice omnis iustitiæ*]. Noster 1 Epist. 3: 8, ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν ἐκ τοῦ διαβόλου ἐστίν [*qui facit peccatum ex Diabolo est*].

Καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν, *et desideria Patris vestri vultis facere*] Ἐπιθυμίας, id est, quod ei collibitum est. Sic 2 Tim. 4: 3, 1 Petr. 4: 2. Ποιεῖν ἐπιθυμίαν ut τελεῖν ἐπιθυμίαν [*perficere desideria*] Gal. 5: 16.

Ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς, *ille homicida erat ab initio*] Diximus supra duo a Christo in Iudæis maxime notari, Caedis propositum et Veritatis contemptum. Ex his duobus probat eos referre ingenium Diaboli. Ἀπ' ἀρχῆς Hellenistæ ponunt ubi in Hebræo est ὅθεν ut Ios. 24: 2, Esai. 63: 16, 19. Sic Act. 26: 4, et 1 Epist. 3: 8, ὅτι ἀπ' ἀρχῆς ὁ διάβολος ἁμαρτάνει [*quoniam ab initio Diabolus peccat*]. Homicida autem fuit eodem actu quo mendax, cum primos homines dolo malo in peccatum illexit, unde mors erat, secutura. *Invidia Diaboli mors intravit*

in mundum, Sap. 2: 24. At Paulus eodem respiciens: *Δι' ενός ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε, καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος* [Per unum hominem peccatum in mundum intravit, et per peccatum mors], Rom. 5: 12. Adamum, quo die erat conditus, lapsum in crimen sentiant Rabbini, et ipse Maimonides.

Καὶ ἐν τῇ ἀληθείᾳ οὐκ ἔστηκεν, et in veritate non stetit] Affirmatio per negationem contrarii. Sensus est, *deflexit a veritate*. Sic Ps. 1: 1.

Ὅτι οὐκ ἔστιν ἀλήθεια ἐν αὐτῷ, quia non est veritas in eo] Id est, *quia non est in ipso studium veritatis*. Sic 1 Epist. 2: 21, *πᾶν ψεῦδος ἐκ τῆς ἀληθείας οὐκ ἔστι* [omne mendacium ex veritate non est]; *non est ex studio veritatis*. 1 Macc. 7: 18 propius ad nostram phrasin: *Οὐκ ἔστιν ἐν αὐτοῖς ἀλήθεια καὶ κρίσις· παρέβησαν γὰρ τὴν εἰσὶν καὶ τὸν ὄρκον ὃν ὤμοσαν* [Non est veritas et iudicium in eis: transgressi sunt enim constitutum et iusiurandum quod iuraverant].

Ὅταν λαλῇ τὸ ψεῦδος, ἐκ τῶν ἰδίων λαλεῖ, cum loquitur mendacium, ex propriis loquitur. Loquitur pro ingenio suo.

Ὅτι ψεύξης ἐστὶ, quia mendax est] In more habet fallere: hoc amat: ideo vocatur *πνῆμα ψευδές* [Spiritus mendax] 1 Reg. 22: 22, 2 Par. 18: 21. Porphyrius de huius generis Spiritibus: *Τὸ γὰρ ψεῦδος αὐτοῖς οἰκείον* [Mentiri enim illorum est proprium].

Καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ] Pater generis Diabolorum est ὁ ἄρχων τῶν δαιμονίων [princeps Daemoniorum], de quo diximus ad Matth. 9: 34, ὁ ἄρχων τῆς ἐξουσίας τοῦ αἵρος [princeps potestatis aëris], Eph. 2: 2. Ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου [princeps mundi huius] infra 12: 31, 14: 30, 16: 11. Hic pater caeterorum dicitur quia deficiendi initium dedit, quomodo vox patris usurpatur tum alibi, tum Gen. 4: 20, 21. Qui Adamum deceperat non fuit ipse ὁ ἄρχων, sed aliquis ab eo submissus, *Angelus Satanae*, ut 2 Cor. 12: 7.

45. *Ἐγὼ δὲ ὅτι τὴν ἀλήθειαν λέγω, οὐ πιστεύετε μοι, ego vero quia verum dico, mihi non creditis*] Est Hebraismus qualis Ps. 73: 28 et alibi: pro, *Mihi vero non creditis, quia verum vobis eloquor*. Adeo alieno et adverso animo

et veritate estis: cuius vitii quem patrem habeatis iam indicavi.

46. *Τίς ἐξ ὑμῶν ἐλέγχει με περὶ ἁμαρτίας, quis ex vobis convincit me peccati*] Si cui fides negetur, oportet eam negari aut quia loquens indignus est cui habeatur fides, aut quia res per se est incredibilis. Priorem partem hic removet, *Nullius culpas me convincere potestis*: hoc enim est *ἐλέγχειν*. Sic infra 16: 8, Tit. 1: 9, 13.

Εἰ δὲ ἀλήθειαν λέγω] Si ea dico quas fide perdigant: sicut vocem ἀληθείης sumi diximus aliquoties.

47. *Ὁ ὢν ἐν τοῦ Θεοῦ, qui ex Deo est*] Qui honesta amat, ac proinde ingenio Deum refert. Opponitur enim hoc illi, *esse ex Diabolo*: quare pari modo interpretandum. Nennius non male:

Εἰς Θεὸν ἀρχιγίνεσθαι ἔχον νόον.

[*Cuius ad artificem rerum conversa Deum mens.*]

Τὰ ῥήματα τοῦ Θεοῦ ἀκούει, verba Dei audit] Libenter audit, attente audit sermones ad Dei honorem pertinentes, Deo dignos. Supra 3: 34.

Διὰ τοῦτο ὑμεῖς οὐκ ἀκούετε, ὅτι ἐν τοῦ Θεοῦ οὐκ ἐστέ, propterea vos non auditis, quia ex Deo non estis] Subauditur, *At vero*: est enim oppositio. *At vos ideo gravamini quas dico audire, quia ingenio estis averse a rebus vere Divinis.*

48. *Οὐ καλῶς λέγομεν ἡμεῖς, ὅτι Σαμαρείτης εἰ σὺ*] *Nomen merito dicere inter nos solemus* (nusquam enim hoc palam dictum narratur) *Samaritam te esse?* Intellige non gente sed sensu, quia negas veritatem religionis esse penes Indaeos. Vide supra 4: 20 et sequentibus.

Καὶ δαιμόνιον ἔχεις, et Daemonium habere] *Δαιμονιάς* [*Daemonio afflari*]. Vide supra 7: 20, infra 52, 10: 20.

49. *Ἐγὼ δαιμόνιον οὐκ ἔχω, ἀλλὰ τιμῶ τὸν πατέρα μου*] *Quas dixi, non prae insania dixi, sed Divino spiritu ad Dei honorem.* De Samarita quod dixerant quasi merum convitium praeterit; ut si quis nunc aliquem *haereticum* vocet.

Καὶ ὑμεῖς ἀτιμάζετε με] *Et tamen vos me convitiis petitis.*

50. *Ἐγὼ δὲ οὐ ζητῶ τὴν δόξαν μου, ego autem non quaero gloriam meam*] Quod toties dico et repeto, quae do-

doceat vera esse et a Deo profecta, non id facio cupiditate humanae gloriae, quod et ex verbis et ex factis meis facile collectum est.

Ἔστιν ὁ ζητῶν καὶ κρίνων, *est qui quaerat et iudicet*] Est qui me honore afficere velit Deus, et qui vindicaturus est has contumelias quibus me afficitis. Vide 1 Petr. 2: 23. Sed et Deuteronomii locus respicitur 18: 19; ubi Deus promittit se vindicem futurum contemti Prophetarum. Confer 2 Par. 24: 22.

51. Ἐάν τις τὸν λόγον τὸν ἐμὸν τηρήσῃ, *si quis sermonem meum servaverit*] Locutio quae Matth. 19: 17, 28: 20, Marc. 7: 9, infra 9: 16, 14: 15, et alibi.

Θάνατον οὐ μὴ θεωρήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα; *mortem non videbit in aeternum*] Sic ἰδεῖν θάνατον [*videre mortem*] Luc. 2: 26, idem statim γεῦσαι θανάτου [*gustare mortem*], ut et Matth. 16: 28, Marc. 9: 1. Sensus est: *Eam vitam consequetur quae morte careat*. Sic supra exposuimus 6: 49.

52. Νῦν ἐγνώκαμεν ὅτι δαιμόνιον ἔχεις, *nunc cognovimus te Daemonium habere*] Plane insanis cum talia polliceris. Locutio similis Gen. 22: 12, infra 16: 30.

Ἀβραὰμ ἀπέθανε, καὶ οἱ προφῆται, *Abrahamus mortuus est, et Prophetarum*] Ex Zach. 1: 7. Qui sermonem non hominis sed Dei observarunt, mortui tamen sunt. Omnia enim intelligunt crasse et κατὰ πρόδας [*verbatimus*], odio fascinati.

Καὶ σὺ λέγεις, *et tu dicis*] Tu neutiquam illis comparandus haec audes dicere?

Ἐάν τις τὸν λόγον μου τηρήσῃ, *si quis sermonem meum servaverit*] Ἐμφασίς [*vis*] est in voce μου, nam, ut diximus, supponit a Mose et Prophetis religiose servata Dei mandata.

53. Μὴ σὺ μείζων εἶ τοῦ πατρὸς ἡμῶν Ἀβραὰμ, ὅστις ἀπέθανε, *numquid tu maior es patre nostro Abrahamo, qui mortuus est*] Qui vitam aliis daturus est, multo magis sibi. Tu te vitam aliis daturum profiteris: ergo multo magis te perpetuo victurum pronuntias: quod Abrahamo non contigit.

Καὶ οἱ προφῆται ἀπέθανον] *Sicut et Prophetarum mortui sunt*: nam ad eum modum copula sumi solet. Prov. 1: 24, 26.

Τί-

Τίνα εαυτὸν οὐ ποιεῖς] *Quem te venditas?* Sic infra 10: 33.

54. *Ἐὰν ἐγὼ δοξάζω ἑμαυτὸν, si ego gloriam mihi ar-rogo]* Si quod meum non est, mihi arrogo. Vide supra 3: 27, 5: 41.

Ἡ δόξα μου οὐδέν ἐστιν, gloria mea nihil est] Nullius pretii est ista venditatio; semet prodet. Sic 1 Cor. 13: 2.

Ἔστιν ὁ πατήρ μου ὁ δοξάζων με, est Pater meus qui glo-riam mihi addit] Miraculis; Baptistae testimonio; et am-
plius posthac.

Ὅν ὑμῖς λέγετε ὅτι Θεὸς ὑμῶν ἐστίν, qui a vobis dicitur Deus vester esse] Deus opifex Universi; Deus Abra-
hami, Isaaci, Iacobi, Mosis et Prophetarum: ne quem
forte Daemonem a me *Patrem* appellari censeatis.

55. *Καὶ οὐκ ἐγνώκατε αὐτὸν, et non cognovistis eum]*
Non intelligitis qualem cultum praecipue desideret, et
quae praemia promittat. Vide quae supra 1: 18.

Ἐγὼ δὲ οἶδα αὐτὸν, ego autem novi eum] *Penitus per-novi.* Vide dicto loco.

Οἶδα αὐτὸν, καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ τηρῶ, novi eum, et ser-monem eius observo] Et scio quae ei placeant, et ea re-
ligiose observo, nusquam mandata excedens.

56. *Ἀβραάμ ὁ πατήρ ὑμῶν, Abrahamus pater vester]*
Quo vos patre iactatis. Sic supra 8: 33. Modeste osten-
dit mirari eos non debere, si ipse maiora adferat quam
Abrahamus.

Ἠγαλλιάσατο ἵνα ἴδῃ τὴν ἡμέραν τὴν ἐμὴν, gestivit vi-dere diem meum].

————— *Ἰδεῖν ἠγάλλετο θυμῷ.*

[————— *Gestivit mente videre.]*

Nonnus hic. Syrus *MOD*, *cupiit diem meum*, id est, tem-
pora mea. Sic Ioel. 2: 1, Amos 5: 18, et alibi. Confer
1 Petr. 1: 12. Sensus est: Abraham cum, initio Gen.
12: 3, promissum a Deo accepisset, futurum ut etiam ex-
terae gentes per ipsius semen bearentur, valde expetivit
proprius aliquid cognoscere qualis ea futura esset beati-
tudo. Vide Irenaeum IV. 15.

Καὶ εἶδε καὶ ἐχάρη, et vidit et gavisus est] Et vidit
aliquid eius non sine magno gaudio, sed *eminus*, Hebr.
11: 13. Nimirum tunc maxime cum fiducia suae in Deum

hoc

hoc praemium retulit quod Isaacum quasi e mortuis recepit, Hebr. 11: 19. Hinc enim intellexit quid praecipue Deus requireret et quantum praestare posset. Atque ex eo factò proverbium illud mysticum manavit, *In nomine Domini providebitur.*

57. Πεντήκοντα ἔτη οὐπω ἔχεις, *quinquaginta annos nondum habes*] Mos est omnium populorum, ubi non est cur restricte agamus, numerum sumere aliquem ex nobilioribus, qualis apud Hebraeos Quinquagenarius ob iubilaeum: quasi dicerent, *Certe nondum semisecularis es.* Nec refert quod Christus multis annis inde aberat: agunt enim liberalius, quia hoc omne nihil ad eos annos qui ab Abrahami aevō numerabantur.

Καὶ Ἀβραὰμ ἰσώσαντας, *et Abrahamum vidisti*] Solet fieri ut qui nos videt eum et nos videamus. Sensus est: Quomodo fieri potuit ut tu et Abraham alter alterum conspiceretis? Sumunt omnia, ut diximus, in sensu vulgari.

58. Πρὶν Ἀβραὰμ γενέσθαι, *antequam Abrahamus esset*] *Antequam esset.* Sic enim haec vox saepissime sumitur, supra 1: 6, 30, et hoc capite 33, 20: 27, Act. 7: 38, 13: 5 et alibi.

Ἐγὼ εἰμι, *ego sum*] Id est, *eram*: Praesens pro imperfecto. *Eram*, Syrus: ἐγὼ πέλον [ego eram], Nonnus. Sic in Graeco Ps. 90: 2, Πρὶν τὰ ὄρη γεννηθῆναι σὺ εἶ [Antequam fierent montes tu es]. Fuerat ante Abrahamum Iesus Divina constitutione, infra 17: 5, Apoc. 13: 8, 1 Petr. 1: 20. Constat hoc, quia de ipso ipsiusque Ecclesia mystice dictum erat, recente humano genere, futurum ut semen muliebri contereret caput serpentis; ut exponitur Rom. 16: 20. Unde simul intelligitur hunc hominem Iesum maiorem esse Abrahamo; quod ipse innuere quam praedicare mavult.

59. Ἦσαν οὖν λίθους ἵνα βάλλουσιν ἐπ' αὐτόν, *sustulerunt ergo lapides ut iacerent in eum*] Furore perciti, ut infra 10: 31. Adeo aegre ferebant aliquid dici quod Abrahami dignitatem laedere videretur.

Ἐκρύβη, *abscondit se*] Miraculo quodam, ut Luc. 4: 30.

Ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ, *exivit de Templo*] Erant enim plures exitus.

Διελ-

Διελθὼν διὰ μέσου αὐτῶν, transiens per medium eorum] Videtur hoc additum ex dicto Lucae loco interpretamenti causa, ut et quod sequitur *καὶ παρῆγεν οὕτως* [et sic praeteriit] ex initio capitis sequentis. Nam et vetustissimi codices Graeci non habent, et in Latinis deest: at in Syriaco et Arabico adscriptum est.

CAPUT IX.

1. *Καὶ παράγων Ἰησοῦς εἶδεν*] *Vidit in transitu.* Sic *παράγειν* sumitur Matth. 20: 30, Marc. 15: 21. Nam caecus hic sedebat iuxta viam, ut fieri solebat, Matth. 20: 30.

Τυφλὸν ἐκ γενετῆς, caecum a nativitate] Non frustra hoc additur, nam id vitium constat humana ope esse insanabile.

2. *Τίς ἡμαρτον; οὗτος, quis peccavit? hic*] Ex traditione habebant caecitatem et alia eiusmodi corporis vitia poenas esse peccatorum: quod interdum verum est. Vide supra 5: 14. Quaerunt ergo an ipse peccaverit, quia multi Iudaeorum credebant *πρὸνπαρξιν* [praesistentiam] animarum, imo et *μετὰ τὰν* sive *μετενσωμάτων* [transitum in corpora], ut apparet ex Philone, Iosepho, Thal mudistis et aliquot horum librorum locis. Proponunt ergo hoc tanquam controversum.

Ἡ οἱ γονεῖς αὐτοῦ, an parentes eius] *Uterque parentum.* Quomodo? Delinquendo contra legem Lev. 20: 18, quod peccatum inter gravia ponit Ezechiel 18: 6. Ex tali concubitu solent nasci partus imperfecti, quia natura muliebri in egestu occupata impeditur formam iustam dare conceptui; ut notant Hebraei.

3. *Ὅτε οὗτος ἡμαρτεν, neque hic peccavit*] Antequam nasceretur non exstitit, quare nec peccavit.

Ὅτε οἱ γονεῖς αὐτοῦ, neque parentes eius] Nec tale quid de parentibus est quale suspicamini.

Ἀλλ' ἵνα, sed ut] Subanditur vocula huiusmodi, *sed commode hoc accidit, ut pateat quam magnifica sint Dei opera.* *Ἰνα* saepe esse *ἐξβατικόν* [eventuale] alibi notavimus. Sic Ps. 51: 6, Rom. 1: 11, quae hic notata Theophylacto. Sic et infra 39. Solet autem *ἀλλ' ἵνα* habe-

re talem ἄλλοτερον [*defectum*], ut infra 13: 18, 14: 31, 15: 25.

Φανερωθῇ τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῷ, manifestentur opera Dei in illo] Ut per ipsum pateat qualia et quanta sint Dei opera. Ideo plurali utitur, quia ex uno exemplo colligitur quanta Deus possit.

4. Ἐμὲ δὲ ἰσχυρίζεσθαι τὰ ἔργα τοῦ πέμψαντός με, convenit me operari opera eius qui misit me] Docere per me ipsum ac plurimis benefacere. Vide supra 5: 19. Δεῖ, hoc est, par est, convenit.

Ἔως ἡμέρα ἐστὶ, donec dies est] Alludit ad rem praesentem: nam caecis perpetua nox est. Diem vocat conspicuam suam praesentiam plurimis salutarem. Sic supra 8: 56 et infra 12: 35.

Ἐρχεται νύξ, venit nox] Tempus absentiae corporalis. Confer Matth. 9: 15.

Ὅτε οὐδεὶς δύναται ἰσχυρίζεσθαι] Cum commodum non est operi intendere. Sic δύνασθαι poni notavimus dicto loco Matth. 9: 15. Christus hominum conspectui abreptus non amplius voce sua docuit, neque per se effecit miracula.

5. Ὅταν ἐν τῷ κόσμῳ ᾧ, φῶς εἰμι τοῦ κόσμου, quamdiu sum in mundo, lux sum mundi] Persistit in allusione, et facto confirmat verum esse quod dixerat supra 8: 12. Nam beneficia corporalia spiritualium sunt argumentum: ideo hunc caecum voluit imaginem gerere mundi, cuius ipse Lux erat.

6. Ἐπύρε χαμαὶ, καὶ ἐποίησε πηλὸν ἐκ τοῦ πνύματος, exspuit in terram, et fecit lutum ex spuito] Quia aqua ad manum non erat, lutum saliva fecit.

Καὶ ἐπέχρισε τὸν πηλὸν ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ τυφλοῦ, et linivit lutum super oculos caeci] Causam huius facti ostendere coepimus. Homini non tantum suapte natura non inest vis cognoscendi per se ea quae Divina sunt ac spiritualia, sed et, quia ex luto factus est, affectus habet luteos, qui ipsum impediunt, 1 Cor. 2: 14.

7. Νίψαι εἰς τὴν πολυμβήθραν τοῦ Σιλωάμ, lava te in lavaero Siloam] Εἰς pro ἐν. Et Σιλωάμ eius saeculi pronuntiatione pro Σιλωά. Sic Silo vocatur Σηλώμ Iud. 18: 31. Ex fonte Siloa prodibat aquaeductus unde aqua in piscinam hanc colligebatur; inde vero rivis sparsa hor-

Hortos irrigabat: de qua re locus est Timocharis apud Eusebium, Προπ. IX.

‘Ο ἐρμηνεύεται, Ἀπεσταλμένος, quod est si interpretaris, Missus] Quoties vocis interpretationem adiungunt Evangelistae, ostendunt ad eius significatum alludi. *Siloah* dictum volunt Hebraei quod inde aqua *emitteretur*. At Christus qui ubique se vocat *Missum a Patre*, supra 3: 17, 34, 5: 36, 38 et alibi passim, unde et ἀπόστολος dicitur Hebr. 3: 1, per hanc κολυμβήθραν τοῦ ἀπεσταλμένου intelligit Verbum suum, verbum *emundans*, Eph. 5: 26, Act. 15: 9. Quod qui contemnerent, iis incumbabant clades similes iis de quibus locutus erat Esaias 8: 6; id enim vaticinium iterum completum est in excidio Hierosolymorum. Neque incredibile est respexisse Iohannem simul ad celebre Iacobi vaticinium, ubi πᾶς, vel cum epenthesi πᾶς, per π non per π, in antiquis fuisse codicibus, documento est Hieronymi versio, *Qui mittendus est*. Sic Armeniae nomen alibi πῶνι, alibi πῶνι scribitur.

Καὶ ἐνίψατο, καὶ ἦλθε βλέπων, et lavit, et rediit videns] Sic primum mundantur homines a pravis affectibus, deinde illuminantur, Eph. 1: 18. Hinc Baptismo nomen φωτισμοῦ [*illuminationis*]. Indicatur hic obiter obedientia caeci qui nihil recusat quanquam in speciem inutile; praefereendus in hoc Neemani, qui aliquandiu spernebat intrare Iordanem. Abiit autem ad domum parentum, unde non longe sederat. Vide infra 18.

8. *Οἱ οὖν γείτονες, itaque vicini]* Qui in proximo habitabant atque cum quotidie viderant.

Ὅτι προσαίτης ἦν, quia mendicus erat] Cum in hanc lectionem consentiant Latinus, Syrus, Arabs et quidam Graeci codices, omnino praefereendam censeo. Saepe visus erat, quia in publico misericordiam omnium implorabat. Vide Marc. 10: 46, Luc. 18: 35.

Οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ κατήμενος καὶ προσαιτῶν, nonne hic est qui sedebat et mendicabat] Nonne hic ille ipse est? Vide simile Act. 3: 10.

9. *Ὅτι οὗτός ἐστιν, Est]* Quidam plane affirmabant.

Ἄλλοι δέ, ὅτι ὁμοιος αὐτῷ ἐστιν, alii vero, Similis ipsi est] Hae variae sententiae pertinent ad fidem adstruendam miraculo et ostendendam eius magnitudinem. Nam

IV.

K

qui

qui dicebant *simillimum ipsi esse*, ne eundem crederent, hoc solo abstinebantur quod non cogitarent fieri posse ut caecus visum acciperet.

Ἐκεῖνος ἔλεγεν, ὅτι ἐγὼ εἰμι, ille vero dicebat, Ego sum] *Ego sum*, nempe ille ipse quem caecum vidistis: quomodo summi hoc *ἐγὼ εἰμι* supra notavimus. Grata professione omnem aliorum disputationem dirimit certissimus testis.

10. *Πῶς ἀνεῳχθήσάν σου οἱ ὀφθαλμοί, quomodo aperti sunt tibi oculi]* *Aperire oculos* est facere ut videant. Vide Matth. 9: 30.

11. *Ἄνθρωπος λεγόμενος Ἰησοῦς]* *Quidam qui appellatur Iesus*. Discimus hinc multas facti circumstantias in superiori narratione omissas, ut, compellatum ab Iesu caecum ex ipso aut adstantibus didicisse quis esset qui se compellaret; et, quod mox adiicitur, Sabbato facta haec.

Νιψάμενος ἀνέβλεψα] *Statim ut lavi accepi visum*. Est autem catachresis: nam *ἀναβλέπιν* proprie eorum est qui vivendi facultatem aliquando habuerunt: sed nec male *recipere* quis dicitur quod communiter tributum humanae naturae ipsi abfuit.

12. *Ποῦ ἐστὶν ἐκεῖνος; Ἄγει, Οὐκ οἶδα. Ubi est ille? Ait: Nescio]* Solebat Iesus miraculo edito se ex eo loco subducere, ne gloriam ex concursu venari videretur.

13. *Πρὸς τοὺς Φαρισαίους, ad Phariseos]* Phariseos hic intelligo Synedrium, in quo plurimi Pharisei. Sic

— *Ἀρχιερεῖς*

[*Primores sacrificarum.*]

dixit Nonnus, quia et illi in Synedrio. Vide supra 1: 24, iidem infra Iudaei, comm. 18 et 22, id est, primores Iudaeorum, ut iam supra aliquoties.

16. *Φαρισαίων τινές, ex Phariseis quidam]* Duriores.

Οὗτος ὁ ἄνθρωπος οὐκ ἐστὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὅτι τὸ σάββατον οὐ τηρεῖ] *Non est a Deo missus, quia solenne illi est operari in Sabbato*. Iam enim aliquoties Sabbato sanaverat. Linere oculos Pharisaica superstitio operibus Sabbato vetitis annumeraverat: quod etsi ita esset, tamen quod ad Dei honorem pertinet liberum est a lege.

Ἄλλοι ἔλεγον, alii autem dicebant] Hi quibus aliquid bonitatis erat reliquum; qui nondum occalluerant.

Ἀρ-

**Ἄνθρωπος ἁμαρτωλὸς, homo peccator*] Intellige ex verbis antecedentibus, *qui se falso a Deo missum praedicat*. Tales enim excellenter peccatores vocantur.

Τοιαῦτα σημεῖα ποιῶν, talia signa facere] Nota *τοιαῦτα* et *σημεῖα*. Primum res *tam eximias*, Divinas salutaresque; et quidem in *signum* missionis suae. Nunquam sane id Deus permetteret, si falso sibi hoc arrogaret. Vide supra 3: 2.

Σχίσμα, schisma] Diximus supra 7: 43; sic et infra 10: 19.

17. *Τῷ τυφλῷ, caeco*] Id est, *Τῷ ποτε τυφλῷ* [*Ei qui caecus fuerat*], ut modo locutus erat Iohannes. De hoc loquendi genere vide quae ad Matth. 26: 6.

Σὺ τί λέγεις περὶ αὐτοῦ, διτι ἤνοιξέ σου τοὺς ὀφθαλμοὺς, tu quid dicis de illo, quia aperuit oculos tuos] Nempe in Sabbato: ita enim perfecta est quaestio.

Ὅτι προφήτης ἐστίν, Propheta est] *A Deo missus*. Receptum erat inter ipsos mandato Prophetarum solvi posse Sabbatum.

18. *Ἔως δὲ, donec*] Non inde sequitur postea credidisse; sed, cum non crederent, voluisse eos ex parentibus sciscitari rem omnem. Vide quae ad Matth. 1: 25.

19. *Ὑμεῖς λέγετε, vos dicitis*] Ipsa percunctatione ostendunt quale responsum desiderent, nempe non fuisse revera caecum, aut certe non natum talem, ut aut everteretur aut minueretur laus sanationis.

Πῶς οὖν ἄρτι βλέπει, quomodo ergo nunc videt] Hoc solum negari non poterat.

21. *Ἡμεῖς οὐκ οἶδαμεν, nos nescimus*] Non adfuimus cum id fieret.

Αὐτὸς ἡλικίαν ἔχει, aetatem habet] Aetatem quae ex moribus requiritur ad perhibendum testimonium; quae Hebraeis anni XIII.

Περὶ ἐαυτοῦ, de se] De eo quod ipsi compertum est.

22. *Ἡδὴ γὰρ συνετέθειντο*] *Iam maior pars in eo convenerat*. Nam antea ob dissidentes sententias nihil perrogari potuerat, supra 7: 53.

Ἐάν τις αὐτὸν ὁμολογήσῃ Χριστὸν, si quis eum confitetur esse Christum] Quod caecus sanatus dixerat huic erat proximum. *Missum enim a Deo* agnoverat. Quare nihil aliud restabat quam ut ex Iesu intelligeret, lesum se

profiteri Messiam. Nam si a Deo missus erat, etiam in hoc ei credi debebat. Vide infra 35, 36, 37, 38.

Ἀποσυνάγωγος γένηται] *Excluderetur a Synagoga et familiari convictu*: nempe per *ῥῡ*, quod proprie vertitur *ἀφορισμός* [*separatio*], Luc. 6: 22, nam *ὄντι ἀνάθεμα* [*anathema*], qui secundus est gradus, in Iesu sectatores discerni demum coepit post resurrectionem. Vide quae ad Matth. 28: 15 et Apoc. 22: 15.

23. *Διὰ τοῦτο οἱ γονεῖς αὐτοῦ εἶπον, propterea parentes eius dicebant*] Hominum quam Dei metuentiores; quales non mirum est si sibi potius quam carissimis consulant: itaque filium obtrudunt odio.

24. *Ἐκ δευτέρου, rursum*] Iam ante enim eum audiverant, ut narratum est. Sed pressiori interrogatione aliquid sperabant se posse elicere quod claritatem miraculi obscuraret.

Δὸς δόξαν τῷ Θεῷ, da gloriam Deo] Explicavimus hanc formulam Matth. 26: 63. Usurpant hanc et Prophetæ et Iudices Magni Synedrii a Deo constituti. In Thalmudicis Digestis titulo De Synedrio, Simeon Senatorum unus Regem Iannaethum sic alloquitur: *Non stas coram nobis, sed coram eo qui dixit, Fiat, et factus est mundus.*

Ἡμεῖς οἶδαμεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἁμαρτωλὸς ἐστίν, nos scimus hunc hominem esse peccatorem] Quo magis eliciant aliquod testimonium in Iesum, aiunt sibi iam aliunde constare esse ipsum falsum iactatorem Prophetici muneris. Vide supra 16.

25. *Εἰ ἁμαρτωλὸς ἐστίν, οὐκ οἶδα, an peccator sit, nescio*] Quod vos vobis constare dicitis, de eo mihi non constat.

Ἐν οἶδα, unum scio] Hoc unum certo mihi constat.

Τυφλὸς ὦν, caecus qui eram] *Ὡν, qui eram*, ut habet hic Syrus. Simile loquendi genus vide Eph. 2: 5.

26. *Τί ἐποίησέ σοι; πῶς ἀνέῳξέ σου τοὺς ὀφθαλμούς;* *Quid fecit tibi? quomodo aperuit tibi oculos?*] Ex ipso sanationis modo sperabant aliquid deprehensuros se quo constaret non fuisse veram ac nativam caecitatem.

27. *Καὶ οὐκ ἤκούσατε*] Sic et Syrus et Arabs: quare hanc lectionem praeferendam censeo, sed cum interrogandi nota (ut melius cohaereat quod sequitur), *An non satis audistis?*

Μτ

Μὴ καὶ ὑμεῖς θέλετε αὐτοῦ μαθηταὶ γενέσθαι, *numquid et vos vultis discipuli eius fieri*] Possetne fieri ut vos, qui omnia scire vos venditatis, illo Magistro utamini?

28. Σὺ εἰ μαθητὴς ἐκείνου, *tu illius discipulus es*] Tu sane eius fautor es: nam in gratiam eius loqueris.

Τοῦ Μωσέως ἐσμὲν μαθηταί, *Mosis discipuli sumus*] Illo Magistro contenti alium non quaerimus.

29. Τοῦτον δὲ οὐκ οἶδμεν πόθεν ἐστίν, *hunc autem nescimus unde sit*] Oppositio membri praecedentis ostendit πόθεν hic significare missionem: Nescimus suapte impulsu an Daemonis instigatu doceat. Vide supra 7: 29. Ideo mox sequitur: εἰ μὴ ἦν οὗτος παρὰ Θεοῦ [*nisi esset hic a Deo*].

30. Ἐν γὰρ τούτῳ θαυμαζόν ἐσιν] *Illud θαυμάζον ἐσιν impersonale est, quasi dicas, Est quod hoc miremur. Ἐν pro ob. Similis constructio post θαυμάζειν Luc. 1: 21, 2 Thess. 1: 10.*

ὑμεῖς οὐκ οἶδατε πόθεν ἐστίν, *vos nescitis unde sit*] Vos, qui vobis arrogastis scientiam diiudicandi inter Prophetas veros et falsos.

Καὶ ἀνέωξε, *et aperuit*] Καὶ pro tamen, ut supra.

31. Ἀμαρτωλῶν ὁ Θεὸς οὐκ ἀκούει, *peccatores Deus non exaudit*] Est quidem hoc satis proverbiale, ut videre est Ps. 66: 18, Esai. 1: 15 et alibi: sed et praecedentia et sequentia exigunt ut intelligatur hoc de eo qui falso se a Deo missum asseverat: quem Deus non exaudit, ut Divina edat signa ad fidem faciendam suae missionis. Imo nulla miracula fieri Deus a talibus permittit extra causam tentationis ad cultum falsorum Deorum, adversus quem satis muniti esse debebant Israelitae. Et haec ipsa miracula multum absunt ab eo quod Iesus fecerat. Vide quae dicta ad Matth. 24: 24.

Ἄλλ' ἢ ἄν τις θεοσεβὴς ᾖ, καὶ τὸ θέλημα αὐτοῦ ποιῇ, τοῦτον ἀκούει, *sed si quis Dei cultor est, et voluntatem eius facit, hunc exaudit*] Est et hoc proverbiale, ut videre est Ps. 34: 16 et alibi: etiam apud Graecos:

Εὐχῆς δικαίας οὐκ ἀνήκουος Θεός.

[*Deus ipse non est surdus ad iustas preces.*]

Unde illud Ovidii primo Metamorphoseon:

— Si precibus, dixerunt, Numina iustis
Victa remollescunt.

Xenophon II de Cyri institutione: 'Ὅτι εὐχόμενος ἂν καὶ παρὰ τῶν θεῶν πρακτικώτερος εἴη, ὥσπερ καὶ παρ' ἀνθρώπων, ὅστις μὴ ὁπότε ἐν ἀπόροις εἴη, τότε κολακεύοι· ἀλλ' ὅτε ἀριστα πράττει, τότε μάλιστα τῶν θεῶν μέμνηται [*Merito etiam apud Deos plurimum possit, sicut apud homines, non qui cum in rebus est adversis tunc adulari incipit: sed qui cum maxime floret, tunc maxime Deorum meminit*]. Terentius Adelphis:

Tu potius Deos comprecare: nam tibi eos, certo scio, Quo vir melior multo es, quam ego sum, obtemperaturos magis.

Sed et hoc aptandum ad praesentem materiam; ut intelligatur Deus libenter concedere potestatem signorum his qui pio animo Dei mandata exsequuntur et ad hoc signis opus habent.

32. 'Ἐκ τοῦ αἰῶνος οὐκ ἠκούσθη, *ab aeterno non est auditum*] Quasi dicat: Neque Prophetae hoc fecerunt, nec ipse ille quem Magistrum profitemini Moses. Et sane quam causam Senatores adferre poterant cur Iesu minus quam Mosi crederent, cum huius miracula et quidem maiora adspicerent, illius vero a patribus tantum accepissent? *Messiam caecis aperturum oculos* ait Midrasch in Ps. 146. Adde Esai. 42: 7.

Τυφλοῦ γεγεννημένου, *caeci nati*] 'Εμφατικὸν [*efficaciter dictum*] hoc est: nam alioqui morbo multi visum amittunt qui sanabiles sunt nec plane caeci.

33. Παρὰ Θεοῦ, *a Deo*] *Missus* scilicet. Vide supra 7: 29. Οὐκ ἡδύνατο ποιεῖν οὐδέν, *non posset facere quicquam*] Subintellige *horum quae facit*.

34. 'Ἐν ἀμαρτίαις τοῦ ἐγεννήθης ὅλος, *in peccatis tu natus es totus*] Locutio est hyperbolica quae significat aliquem a prima aetate vitiosum fuisse, Ps. 51: 7, 58: 4, Esai. 48: 8. Et Chrysostomus ad hunc locum: 'Ὁσαυεὶ ἐλεγον, ἐκ πρώτης ἡλικίας ἐν ἀμαρτίαις εἰ σύ [*Quasi dicerent, a prima aetate in peccatis es tu*]. Sic et aliae res quae nobis a pueritia adfuerunt dicuntur *ab utero adfuisse* Ps. 22: 10, 71: 5, 6, Iob. 31: 18. 'Ὅλος, id est, *totus quantus es scates peccatis*. Grave convitium.

Διδάσκεις ἡμᾶς, *doces nos*] Nos Magistros et Indices populi et sanctitate eximios, unde *Pharisaei* dicebantur.

'Ἐξέ-

Ἐξέβαλον αὐτὸν ἔξω, eiecerunt eum foras] Non dimiserunt, sed per apparitores e curia Synedrii ignominiose eiici iusserunt. Ita vox haec usurpatur Act. 7: 58, 13: 50 et alibi.

35. *Ἦκουσεν ὁ Ἰησοῦς ὅτι ἐξέβαλον αὐτὸν ἔξω, audivit Iesus eiectum esse eum foras]* Volebat hoc scire humano more, narrantibus aliis. Praesto autem est Iesus testibus suis ob id testimonium mala ferentibus.

Πιστεύεις εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ] *Fiduciam tuam collocas in Messiam*, quod omnes Iudaei facere se profitentur. *Filius Dei* cognomen erat usitatum Messiae, ut notatum supra 1: 46 et alibi.

36. *Ἐκεῖνος, ille]* *Qui sanatus erat*, quod hic addit Syrus.

Καὶ τίς ἐγὼ, Κύριε, ἵνα πιστεύσω εἰς αὐτὸν, quis est, Domine, ut credam in eum] Ubi est? iamne venit?

37. *Καὶ ἑώρακας αὐτὸν, et vidisti eum]* Virtutem eius expertus es: nam is est per quem visum recuperasti. Sic supra 6: 36, infra 14: 9.

Καὶ ὁ λαλῶν μετὰ σοῦ, ἐκεῖνός ἐστι, et qui loquitur tecum, ipse est] Dixerat Messiam eum fuisse qui visum ipsi reddidisset: nunc addit *semet eum esse*.

38. *Πιστεύω, Κύριε, credo, Domine]* *Plane in illo sperem meam colloco*.

Καὶ προσεκύνησεν αὐτῷ, et adoravit eum] Non modo ut Prophetam, sed ut Messiam, cui summus honos debebatur. Quare gestum eximiae venerationis hic expresserunt Latinus et Syrus.

39. *Εἰς κρίμα ἐγὼ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ἦλθον]* *Ex quo in mundum veni*, id est, hominibus palam apparui (ut exposuimus supra 1: 9) *iudicia Dei hac occasione elucescunt*: nam εἰς et quod sequitur, ἵνα, ut alibi saepe, sunt *ἐκβατικά* [eventus significantia]. Vide quae diximus Luc. 2: 34. *Κρίμα* hic sumitur, ut Rom. 11: 33.

Ἴνα οἱ μὴ βλέποντες, ut qui non vident] More suo alludit ad rem gestam. *Qui non vident*, subintellige, *et qui tales se esse sentiunt*; qualis ille caecus fuerat, qui nullam sibi rerum Divinarum peritiam arrogabat. Vide supra 25: 30.

Βλέπωσι, videant] *Cognitione donentur*. Confer locum Matth. 11: 25 et quae inibi dicta.

Καὶ οἱ βλέποντες, et qui vident] Qui tales haberi volunt et appellari *ὄντες, videntes*, quod erat nomen Sapientum, quales plerique Pharisaeorum habebantur, et quales hi ipsi cum quibus res erat haberi se volebant, ut apparet supra 24, 29, 34.

Τυφλοὶ γένωνται, caeci fiant] Id est, appareant caeci, ignari rerum Divinarum: ut hi, qui omni modo hoc agebant ne viderent, quod videbant, caeco lucem datam. Sic *ἠμωράνθησαν [stulti facti sunt]* Rom. 1: 22. Ex Hebraeorum more qui declarationem rei per Hiphil enuntiant.

40. *Οἱ ὄντες μετ' αὐτοῦ, qui cum ipso erant]* Quidam ex Pharisaeis qui in hoc ipsum sectabantur ut sermones eius captarent, Luc. 15: 2.

Μὴ καὶ ἡμεῖς τυφλοὶ ἐσμεν, numquid et nos caeci sumus] Satis intelligebant Christum de animi caecitate loqui. Sed indignum et incredibile putant se in eo numero poni.

41. *Εἰ τυφλοὶ ἦτε, εἰ caeci essetis]* Sicut modo, *μὴ βλέποντες* erant qui ignorantiam suam agnoscebant: ita hic, *εἰ caeci essetis* est: Si vos pro talibus gereretis, Si agnosceretis ignorantiam qua tenemini. Ostendit hoc membrum oppositum. Epicurus: *Initium est salutis, notitia peccati.*

Οὐκ ἂν εἴχετε ἁμαρτίαν, non haberetis peccatum] Id est, Essetis aliquo modo excusabiles: nam *ἁμαρτία* hic sumitur non pro quavis culpa, sed pro gravi et incondonabili crimine, ut infra 15: 22, 24, 16: 8, 9, ubi itidem habere peccatum est reum esse. Opponitur hic *ἁμαρτία*, id est, *ἄγνοια [ignorantiae]*, id est, *ἄγνοια*.

Νῦν δὲ λέγετε, ὅτι βλέπομεν, nunc vero dicitis vos videre] "Οτι abundat more Hebraeo: et *λέγειν*, id est, cogitare: Nunc autem existimatis vos sapere, etiam postquam error vester vobis aperte monstratus est. Adde Rom. 2: 19.

Ἡ οὖν ἁμαρτία ὑμῶν μένει, peccatum igitur vestrum manet] Id est, non perit, non aufertur: sicut *μένει* sumitur infra 15: 11, 1 Cor. 3: 14. *Auferri* autem intelligo condonari, ob membrum superius huic oppositum: non habet hic Syrus, quod significat *firmum est*, eo quo diximus sensu.

CAPUT X.

1. Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν, vere, vere dico vobis] Sermoni huic, ut et priori, occasio ex re nascitur. Quia enim caecus eiectus erat et Christus pro seductore habitus, hinc de vero Pastore et Ostio incipit disserere. Sicut autem Christus priori sermone, ut Messiam se indicaret, circumlocutione usus se *Lucem mundi* dixerat, quod Messiae est epithetum, ita nunc alio epitheto idem significat. Nam apud Ezechielem Messias indicatur nomine *unius pastoris*, 34: 23. Ideo post hunc sermonem absolutum interrogant Iudaei, *an se Christum dicat*, infra 24. Vide 1 Petr. 5: 4, ubi idem Ezechielis locus respicitur. Etiam apud Xenophontem legimus: Παραπλήσια ἔργα νομέως ἀγαθοῦ καὶ βασιλείως ἀγαθοῦ [*Vicinā esse opera boni pastoris et boni Regis*].

Διὰ τῆς θύρας] *Per ostium villae*, ubi statim apparebat subdiale et in eo caula. Eustathius ad Odysseae Ξ, Πρόδομος ὁ ἔξω, μεθ' ὃν εἰθὺς ἡ αἶλη [*Vestibulum exterius, post quod statim subdiale*].

Εἰς τὴν αἶλην τῶν προβάτων, *in septum ovium*] Nam erant et alia septa hircorum, suum.

Ἀλλὰχόθεν, *aliunde*] Perrupto pariete.

Κλέπτης ἐστὶ καὶ ληστής, *fur est et latro*] Fur, quia venit ut rapiat alienum; latro, quia ut occidat. Sic exponitur infra 10.

2. Ὁ δὲ εἰσερχόμενος διὰ τῆς θύρας, *qui autem intrat per ostium*] Qui ad officium illud electus est.

3. Τούτω ὁ θυρωρὸς ἀνοίγει, *huic ostiarius aperit*] Nihil opus est in parabolis particulas singulas habere cui respondeant. Multa sunt ἐπεισοδιώδη [*adscita ornandi causa*]. Sic hoc de ianitore aperiente descriptio est noti hominis.

Καὶ τὰ πρόβατα τῆς φωνῆς αὐτοῦ ἀκούει, *et oves vocem eius audiunt*] Habent pastores voces quasdam proprias, ut αἶντα apud Theocritum, quibus assuescunt pecudes. Oves autem in affabulatione intellige eos qui pio sunt animo ac proinde dociles, infra 16. Hi et ex maiestate verborum et ex sanctitate dogmatis Christum agnoscunt.

Kal τὰ ἴδια πρόβατα καλεῖ καὶ ὄνομα, et suas oves vocat nomine] Ipse vicissim oves suas novit. Vide Prov. 27: 23. Virgilius:

Bisque die numerant ambo pecus.

Vocare nomine signum perfectae notitiae: Esai. 40: 26 et alibi. *Ἔγνων Κύριος τοὺς ὄντας αὐτοῦ [Cognovit Dominus qui sunt eius]*, 2 Tim. 2: 19.

Ἐξάγει αὐτὰ] *Educit in pascua.* Ne hoc quidem requirit specialem ἀνταπόδοσιν [redditionem]. Pertinent enim ad circumlocutionem curae pastoralis.

4. *Ἐκβάλῃ, emisit]* Quod iam dixerat *ἐξάγειν* nunc dicit *ἐκβάλλειν*. Sic ἵππῃ modo per *ἐξάγω* vertitur, Ier. 46: 27, modo per *ἐκβάλλω*, 2 Par. 13: 9, Ier. 29: 18.

Ἐμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται, iis praeit] Solent pastores non modo subsequi gregem sed et praecire. Vide Ps. 80: 1, et quae diximus Matth. 25: 32. Sic Christus vitae exemplo nobis praeiit, et veri Christi discipuli *τύποι* [formae] sunt τοῦ ποιμνίου [gregis], 1 Petr. 5: 3.

5. *Οὐκ οἶδασιν τῶν ἀλλοτρίων τὴν φωνήν, non noverunt vocem alienorum]* Sic et pii animi agnoscunt falsorum magistrorum arrogantiam, privati commodi studium, et alia a pietate aliena.

6. *Τὴν παροιμίαν, proverbium]* ὥς Hebraeum omnem sermonem figuratum significat, Ezech. 20: 49. Distingunt Graeci *παροιμίαν* et *παραβολήν* [parabolam], sed Hellenistae pro eodem usurpant. Itaque liber Salomonis ὥς utroque titulo inscribitur: et sicut Matth. 15: 15 *παραβολή* vocatur quae proprie est *παροιμία*, ita hic et 16: 25, 29 *παροιμία* appellatur quae proprie est *παραβολή*.

Οὐκ ἔγνωσαν τίνα ἦν ἃ ἐλάλει αὐτοῖς, non cognoverunt quid loqueretur eis] Quid hac similitudine significaret. Sic *λέγειν* [dicere] habuimus supra 2: 21.

7. *Ἐγὼ εἰμι ἡ θύρα, ego sum ostium]* Superiori similitudine non exposita aliam affinem orditur atque explicat, occasione eius quod de ostio dixerat. Intra ostium in tuto sunt oves.

8. *Πάντες ὅσοι ἦλθον, omnes qui venerunt]* Πρὸ ἐμοῦ [ante me], quod Nonnus et Arabs legerunt puto rectius omitti, cum praeter Latinum et Syrum multa Graecorum exemplaria consentiant. Et credibilis est adiectum hoc

in-

interpretamentum quam sine causa erasum. *Omnes qui venerunt*, intellige sibi arrogantes illud nomen *magni Pastoris*, id est, Messiae.

Κλέπται εἰσὶ καὶ ληστές, *fures sunt et latrones*] Id est, *Fuerunt*, Theudas, Iudas Gaulonites et si qui his similes impostores, qui et se saginarunt et miserum populum a se fascinatam caedibus obiecerunt. Alluditur ad locum Ier. 23: 1 et Ezech. 34: 2, 3.

Οὐκ ἤκουσαν αὐτῶν τὰ πρόβατα, *non audierunt eos oves*] Habuerunt suos sectatores Zelotas, humana commoda sectantes; sed pietatis amantes alieni ab ipsis fuerunt.

9. *Δι' ἐμοῦ εἰάν τις εἰσέλθῃ*, *per me si quis introierit*] Per me inveniet fidum receptum apud Deum, Rom. 5: 1, Hebr. 10: 19.

Σωθήσεται] *Extra periculum erit.*

Καὶ εἰσελεύσεται καὶ ἐξελεύσεται, καὶ νομὴν εὕρήσει, *et ingreditur et egreditur, et pascua inveniet*] Id est, ubi-cunque fuerit, pabulo non carebit. Sic enim mos est loquendi Hebraeis, Deut. 28: 6, Ps. 121: 8, 1 Sam. 29: 6, 2 Sam. 3: 25, 2 Par. 1: 10. Est autem allusio ad id quod erat in comparatione: nam oves caula exeunt et in eam redeunt. *Νομὴν* πλ.

10. *Ὁ κλέπτης*, *fur*] Qui et *ληστής* [*latro*], quam vocem supra addidit: sequentibus sensum exprimit.

ἵνα ζῶν ἔχωσι, καὶ περισσὸν ἔχωσιν, *ut vitam habeant, et amplius habeant*] *Amplius habeant*, Syrus. Oves quae bene habentur non tantum habent quae necessaria sunt ad vitam sustentandam, sed et delicias herbarum varietate. Vide de caprarum deliciis Enpolidis anapaestos qui apud Macrobius leguntur, et confer ea quae sunt Ezech. 34. Sic Christus suis non tantum vitam dabit aeternam sed et cum ea vita omne genus felicitatis. Sic *περισσότερον* habuimus Matth. 5: 37, Luc. 12: 4, Hebr. 6: 17.

11. *Ἐγὼ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός*, *ego sum pastor bonus*] Occasione antedictorum tertiam incipit comparationem, *Pastoris* vocem iam sumens non pro solo Messia, sed pro quovis populum docente. Neque hic Pastorem opponit, ut ante, Furi et Latroni, sed Pastorem qui idem dominus sit ovium Mercenario, quem *alienum* Virgilinus vocat:

Hic

*Hic alienus oves custos bis mulget in hora:
Et succus pecori et lac subducitur agnis.*

Homerus Odyss. II,

— *Αὐτὰρ μῆλα καὶ φθείρουσι νομῆες.*

[— *Perit Pastorum desidia grex.*]

Est eadem oppositio Pastoris et Mercenarii apud Rabbimum Abrahamum. Ibi ergo Christus se Pseudochristis opponit, hic quibusvis pravis Doctoribus. Ibi respexit Theudam et eos quos diximus, hic Legisperitos suorum temporum et Pharisaeos.

Τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν, animam suam ponit] *Ψυχὴν τιθέναι* significat hoc loco *mortem non defugere*, sive re ipsa mors sequatur, sive non; quod plenius Hebraei dicunt *vitam ponere in manu sua*, Iud. 12: 3, 1 Sam. 19: 5, 28: 21. Sic *παρὰδιδόασιν τὰς ψυχὰς αὐτῶν* [*tradiderunt animas suas*], Act. 15: 26. Sic *παρθέμενοι κεφαλὰς* [*obiectant capita*] apud Homerum Odyssaeae secundo, et *ψυχὰς παρθέμενοι* [*obiectant animas*] Odyssaeae tertio: ubi Scholiastes *ἀφειδήσαντες ἑαυτῶν* [*sibi non parcentes*]. Plantus Captivis dixit *caput periculo ponere*.

Ὑπὲρ τῶν προβάτων, pro ovibus] Cuius rei typus fuit in Davide, 1 Sam. 17: 34 et sequentibus. Alioqui vix est ut quis se pro pecude magnis periculis obiciat.

12. *Καὶ οὐκ ὢν ποιμήν]* *Qui affectu pastor non est.* Vide Phil. 2: 21.

Οὗ οὐκ εἰσὶ τὰ πρόβατα ἴδια, cuius non sunt oves propriae] Quia nec ipsius sunt pecudes nec paternae, ut Davidi; neque est partiarius, ut loquuntur. Itaque a veri Pastoris nomine Apostoli eorumque similes non excluduntur, quia gregem Christi tanquam suum curabant. Vide 1 Cor. 12: 15.

Θεωρεῖ τὸν λύκον ἐρχόμενον, καὶ ἀφίησι] Id est, *si videat lupum venientem, deserit gregem fuga*. Lupum intellige saevitiam imminuentem, quam fugere non semper vetitum est, sed tum demum cum eo modo grex destitutus manet: Vide quae ad Matth. 10: 23.

Καὶ ὁ λύκος ἀρπάζει αὐτὰ, καὶ σκορπίζει τὰ πρόβατα] Id est, *ita ut lupus partim rapiat oves, partim disiciat*. Ita vox *πρόβατα* repetitur ad significandam partitionem, et *καὶ* est consecutionis. Oppositio Pastoris et Lupi ho-

mi-

minibus aptata est et apud Maximum Tyrium, dissertatione *Quid sit scientia*: Κύριος μὲν ἡγεῖτο Περσῶν ὡς ποιμὴν θρεμμάτων, σῶζων τὸ αἰπόλιον καὶ τρέφων, καὶ Μήδοις πολεμῶν, καὶ Βαβυλωνίους λαμβάνων, καὶ μηδενὶ ἐπιεὶς λύκος βαρβάρῳ καὶ ἀγρίῳ ἀναμιχθῆναι τῇ ἀγέλῃ. Καμβύσης δὲ ἦν καὶ αὐτὸς ἑξέρξης ἐν ποιμένων ἀγαθῶν πονηροὶ λύκοι [*Cyrus Persis imperabat ut Pastor ovibus, servans et alens gregem, nunc in Medos bellans, nunc Babylonios capiens, nec cuiquam lupo fero ac barbaro permittens induere se in gregem. Cambyses vero et rursus Xerxes ex bonis Pastoribus orti lupi mali fuere*].

13. Οὐ μέλει αὐτῷ περὶ τῶν προβάτων] *Non sunt oves ei cordi*: quia res ipsius non agitur, neque tanti putat. Eadem locutio Marc. 12: 14, Luc. 10: 40.

14. Καὶ γινώσκω τὰ ἐμὰ, et novi meas] Πρόβατα [oves] ex superioribus intellige. Novi autem hic intellige, scio quanti me faciant, ut supra 1: 10.

Καὶ γινώσκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν, et notus sum meis] *Sciunt vicissim quo amore se prosequar.*

15. Καθὼς γινώσκει με ὁ πατήρ, sicut novit me Pater] *Sicut et Pater scit quam ipsi sim obsequens*: Matth. 11: 27.

Κἀγὼ γινώσκω τὸν πατέρα, et ego novi Patrem] *Et ego scio quanti sim apud Patrem, quanta mihi destinēt.* Saepius Christus amorem inter se et Christianos comparat ei amorī qui est inter se et Patrem, supra 6: 56, 57, infra 17: 23. Vide Matth. dicto iam loco.

16. Καὶ ἄλλα πρόβατα ἔχω, et alias oves habeo] *Non pro his tantum consanguineis meis me morti obiiiciam, sed et pro extraneis.* Oves intellige eos qui miti erant animo ac tali ut spes esset eos Euangelium sibi patefactum non repudiatorios. Sic et populi vox sumitur ex spe futuri Act. 18: 10, et messis Matth. 9: 37.

Ἄ οὐκ ἔσιν ἐκ τῆς αὐτῆς ταύτης, quas non sunt ex hoc ovili] *Non ex hac gente sunt.*

Κἀκεῖνά με δεῖ ἀγαγεῖν, et illas oportet me adducere] *Per ministros meos.*

Καὶ τῆς φωνῆς μου ἀκούσουσι, et vocem meam audient] *Ostendit magnam copiam eorum qui in se credituri essent ex Gentibus.*

Μία ποίμνη, εἰς ποιμήν] *Proverbium fuit, Grex unus,*

υπὸ

unus pastor. Vide locum similem Ezech. 37: 24, ubi typus est eius rei. Descriptio Ecclesiae undique colligendae sub capite Christo. Antea erant sub variis Doctoribus, Iudaei sub Legisperitis, Graeci sub Philosophis.

17. Διὰ τοῦτο ὁ πατήρ με ἀγαπᾷ, *propterea me diligit Pater*] ἵνα ἔχω ζωὴν [propter laborem animae suae] Esai. 53: 11, et ibidem 37, διὰ τοῦτο, Graece δι' ὃ, Phil. 2: 9.

ἵνα πάλιν λάβω αὐτήν, *ut iterum assumam eam*] Hoc ἵνα non est τελικόν [finis significativum] sed, ut saepe, ἐκβατικόν [eventus significativum]. Quasi repetiisset: Obiiciam quidem me morti, sed ita ut vitam sim recepturus.

18. Οὐδεὶς αἶρει αὐτήν ἀπ' ἐμοῦ, *nemo tollit eam a me*] Ostendit Christus aliquid in se eximium. Alii etsi periculo se non offerre poterant, non tamen quoties volunt se periculo possunt eximere, quod ipse poterat. Ideo ait sibi non eripi vitam, invito scilicet.

Ἀπ' ἐμαυτοῦ] *Mea voluntate*, ut hic recte Syrus.

Ἐξουσίαν ἔχω θεῖναι αὐτήν, καὶ ἐξουσίαν ἔχω πάλιν λαβεῖν αὐτήν, *potentiam habeo ponendi eam, et potentiam habeo iterum assumendi eam*] Ἐξουσία hoc loco, ni fallor, *potentiam* significat, ut Act. 1: 7, 26: 18. Hunc sensum habet πῶρος, et sic vertitur Ps. 136: 8. Πάλιν λαβεῖν αὐτήν intellige *vitam periculo iam praesenti eripere*: quod saepe fecit, cum se reddidit inconspicuum, et cum corda satellitum emollivit, et cum in se missos praecipites dedit.

Ταύτην τὴν ἐντολὴν ἔλαβον παρὰ τοῦ πατρὸς μου, *hoc mandatum accepi a Patre meo*] Pater hoc negotium ovium servandarum mihi commendavit. Solet ἐντέλλεσθαι [mandare] apud Graecos dici etiam ubi *imperium* proprie dictum locum non habet.

19. Σχίσμα, *dissensio*] Vide supra 9: 16.

20. Δαιμόνιον ἔχει καὶ μαίνεται, *Daemonium habet et insanit*] Alterum per alterum exponitur: quasi dicas, *Furiis agitatus insanit.* Vide supra 7: 20.

21. Μὴ δαιμόνιον δύναται τυφλῶν ὀφθαλμοὺς ἀνοίγειν, *nunquid Daemonium potest caecorum oculos aperire*] Opus hoc est potestatis rerum Opificis, non Spiritus minoris. Vita et sensus solius Dei sunt munera. Chrysostomus: Οὐ γὰρ ἐπλάσει μόνον ὀφθαλμοὺς οὕς ἀνέφην, ἀλλὰ καὶ

καὶ τὸ ὁρᾶν ἐχαρίσατο· ὅπερ τεκμήριόν ἐστι τοῦ καὶ ψυχὴν ἐμφανῆσαι· ἐκείνης γὰρ μὴ ἐνεργούσης, ὁ ὀφθαλμὸς, καὶ ἀπηρτισμένος ἦ, οὐκ ἂν ἴδῃ ποτὲ οὐδέν [Non enim formavit tantum oculos quos aperuit, sed et videndi facultatem eis dedit: quod signum est eum etiam animam inflasse oculis. Nam anima non operante, oculus etiam integer nihil unquam videat].

22. Ἐγένετο δὲ τὰ ἐγκαίνια, agebatur autem festum sacrorum instaurationum] Ἡμέραι ἐγκαινισμοῦ 1 Macc. 4: 58. Iosephus Ant. XII. 11, Ἐόρταζε δὲ Ἰουδᾶς μετὰ τῶν πολιτῶν ἀνάκτησιν τῆς περὶ τὸν ναὸν θυσίας ἐφ' ἡμέρας ὀκτώ, μηδὲν ἀπολιπὼν ἡδονῆς εἶδος, ἀλλὰ πολυτελεῖσι μὲν καὶ λαμπραῖς ταῖς θυσίαις κατενωχῶν αὐτοὺς, ὕμνοις δὲ καὶ ψαλμοῖς τὸν Θεὸν μὲν τιμῶν, αὐτοῖς δὲ τέρπων. Τοσαύτῃ δὲ ἐχρήσαντο τῇ περὶ τὴν ἀναρώσιν τῶν ἐθνῶν ἡδονῇ, μετὰ χρόνον πολὺν ἀπροσδοκῆτως ἐν ἐξουσίᾳ γεγόμενοι τῆς θρησκείας, ὡς νόμον θεῖναι τοῖς μετ' αὐτοὺς, ἐορτάζειν τὴν ἀνάκτησιν τῶν περὶ τὸν ναὸν ἐφ' ἡμέρας ὀκτώ, καὶ ἐξ ἐκείνου μέχρι δεῦρο τὴν ἐορτὴν ἄγομεν καλουμένην φῶτα [Egit autem Iudas cum civibus per octo dies instaurationem sacrificiorum in templo, nullum omittens laetitiae genus, sed magnificis splendidisque victimis eos excipiens, Deum autem honorans hymnis et psalmis, simulque populares oblectans. Tantum autem gaudii cepere ex hac rituum restitutione, libertate religionis post multum temporis inexpectato recuperata, ut legem inter se fecerint, quotannis solennes agere dies octo ob res templi restitutas. Ex eo in hunc diem celebramus id solenne quod dicitur Lumina]. Vocabantur φῶτα quia per totos hos octo dies lucernae noctibus etiam in domibus accendebantur, ut in titulo Thalmudico, quo de hoc facto et festo Sortium agitur, traditum est. Ἐγκαινίζειν, unde est nomen ἐγκαίνια, Hebraeis est כּוּן: quod de quavis dedicatione sive prima sive instaurata usurpatur. Invenitur Deut. 20: 5, 1 Reg. 8: 64, 2 Par. 7: 5. Discimus hinc posse pie a populo Dei etiam sine speciali mandato Divino in beneficii alicuius memoriam dies festos institui.

Καὶ χειμὼν ἦν, et hyems erat] Πέμπτῃ καὶ εἰκάδι τοῦ Χεσλαιοῦ μηνός [vicesima et quinta mensis Cheslæi], quod in Decembrem incidit.

23. Ἐν τῇ σοᾷ τοῦ Σολομῶντος, *in porticu Salomonis*] Bene cohaeret cum eo quod dixit *hyemem fuisse*. Nam aestate in ipso subdiali ambulabant: hyeme magis in porticu, ubi et tum densior erat multitudo: quam occasionem captant Iesu inimici. Dicitur autem *Salomonis porticus* ant *regia*, quia eodem loco quo ille suam struxerat erat restituta, ad Meridiem Templi: describit Iosephus Antiq. VIII. 11 et XX. 8. Sed ibi ἀνατολικήν [*orientalem*] mendose pro νότιον [*australem*] scriptam putant viri eruditi.

24. Ἐκύκλωσαν οὖν, *circumdederunt ergo*] Magno confluxu, quo plures essent testes eius quod Iesus esset dicturus.

Ἐως πότε τὴν ψυχὴν ἡμῶν αἵρεις, *quousque animam nostram tollis*] Αἶρειν hic est quod μεταρρίζειν, *in sublime tollere*, Luc. 12: 29, *suspensum tenere in dubio*.

Εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστός, εἰπὲ ἡμῖν παρῶρσις, *si tu es Christus, dic nobis aperte*] Videbant Iesum uti circumlocutionibus eo tendentibus, ut cum se *Lucem mundi*, cum *eximium Pastorem*, imo et *Dei Filium* vocabat: sed volunt eum aperte loqui: hoc enim est παρῶρσις, ut apparet infra 16: 29. Nimirum *Christi* nomine sciebant *Regem* intelligi, atque ea professione periculum illi creare volebant apud Romanos.

25. Εἶπον ὑμῖν, *dixi vobis*] Re ipsa, verbis idem significantibus quanquam minus invidiosis.

Τὰ ἔργα ἃ ἐγὼ ποιῶ, *opera quae ego facio*] Caecos illuminino, et sensu mystico, et, quo magis excitemini, etiam sensu populari; aliaque facio quae de Messia sunt praedicta.

26. Οὐ γάρ ἐστε ἐκ τῶν προβάτων τῶν ἐμῶν, *non enim estis ex ovibus meis*] Non estis pii ac dociles, quales sunt apti ut oves meae fiant. Vide quae supra 16.

Καθὼς εἶπον ὑμῖν, *sicut dixi vobis*] Dixi oves esse eos qui vocem meam audiunt. Confer quod supra 8: 47.

28. Καὶ γὰρ ζωὴν αἰώνιον δίδωμι αὐτοῖς, *et ego vitam aeternam do iis*] Ne quis putaret qui oves non essent oves fieri nullo modo posse, adhuc promissorum excellentia eos allicit ut oves fieri velint.

Καὶ οὐ μὴ ἀπόλωνται εἰς τὸν αἰῶνα] *Nunquam peribunt*
pe-

penitus. Sic enim locutio haec ponitur infra 13: 8 et alibi saepe. Intellige autem loqui Christum de ovibus quales sunt ac manent, ut supra 3: 36.

Kal oux arpaues tis anta ex tēs xeiros mou, nec eripies eos quisquam manui meae] Nulla vis, ne ipse quidem Diabolus, qui τὸ κράτος ἔχει τοῦ θανάτου [*mortis habet imperium*], Hebr. 2: 14. Spiritus sanctorum deponuntur in manu Christi, Act. 7: 59. Is eos servat ad tempus resurrectionis, quae praedicta a Daniele, credita a Macabaeis, adumbrata in liberatione populi ab Antiocho. Hae vero Prophetiae et historiae tempore ἐκτασιῶν [*Sacrorum instauratorum*] populo explicabantur.

29. *Ὁ πατήρ μου, ὃς δέδωκέ μοι, μέλλων πάντων ἐγί, Pater meus, qui dedit mihi, maior omnibus est*] Sic habent non Graeci tantum sed et Syrus et Arabs. Quare omnino videtur haec verior lectio. Pater dat credentes Filio servandos ac vivificandos. Vide supra 6: 37. Pater autem fortior est morte et Diabolis.

Kal oudeis dynatai arpauein ex tēs xeiros tou patros mou, et nemo manus Patris mei potest eripere] Kal pro ideo, ut supra: ἐν 39. *Quia Pater potentior illis est, ideo illi nihil possunt eripere Patris potestati.*

30. *Ἐγὼ καὶ ὁ πατήρ ἐν ἑαυμῇ, ego et Pater unum sumus*] Connectit quod dixerat cum superioribus: Si Patris potestati eripi non poterunt, nec meae poterunt: nam mea potestas a Patre emanat et quidem ita ut tantumdem valeat a me, aut a Patre, custodiri. Vide Gen. 41: 25, 27.

31. *Ἐβιάσαν οὐκ ὀλίγους λίθους, sustulerunt ergo iterum lapides*] Nimis quod intelligerent Iesum sibi adscribere Divinam potestatem. Sic supra 5: 18,

32. *Πολλὰ καλὰ ἔργα, multa bona opera*] Pulchra, laudabilia: ὡς, eximia, Syrus. Sic Matth. 5: 16, Marc. 14: 6, 1 Tim. 5: 10.

Ἔδειξα ὑμῖν] Feci, et quidem palam. Hebraei dicunt ὡς facere videre, Ps. 41: 7, 60: 5, 85: 8, Eccl. 2: 24.

Ἐκ τοῦ πατρὸς μου, ex Patre meo] Modestiae causa et imminuendae invidiae hoc adlicit: ἐκ pro παρὰ, ut saepe.

Διὰ πῶν αὐτῶν ἔργων λιθάστέ με, propter quod eorum opus me lapidatis] Est mira δεινότης [*vehementia*] in his

verbis. *Πότες pro quis*, Matth. 19: 18, Luc. 22: 39, Apoc. 3: 3 et alibi. *Lapidatis*, id est, *lapidare vultis*. Nam his verbis Christus quanquam perversos animos inhibuit ne destinatum opus efficerent, re ipsa ostendens quod dixerat, in sua esse potestate semet eripere periculis quoties vellet.

33. *Περὶ καλοῦ ἔργου οὐ λαθίσκομέν τε, οὐ bonum opus te non lapidamus*] Quasi dicant, An bonum aliquod opus feceris iam non quaerimus: sed haec non est causa cur tibi male velimus.

Περὶ βλασφημίας, de blasphemia] Non tantum maledicta in Deum hoc nomine veniunt, sed et quicquid Dei honorem minuit, Matth. 9: 3, 26: 66, Marc. 14: 64.

Καὶ] Id est, *nempe*.

Ὅτι σὺ ἄνθρωπος εἶ, quia tu, homo cum sis] *Caro et sanguis*, ut loquantur Hebraei.

Ποιῶς σταντὸν Θεόν] Id est, *diols*, ut supra 8: 53, *pro Deo te venditas*. Hoc ideo quia *Patrem suum* singulari modo *Deum* dixerat, ut diximus supra 5: 18. Quare quod ibi dixerant *aequalem Deo*, hic dicunt *Deum*, id est, quasi alterum Deum: sicut illi idem cum patre esse etiam in Iure dicuntur.

34. *Ἀπεκρίθη αὐτοῖς, respondit eis*] *Replicans*: ut infra 12: 34.

Ἐν τῷ νόμῳ ὑμῶν, in lege vestra] Id est, In Sacris illis Litteris quae vobis praescribant quid credere et facere debeatis, et proinde non male Legis nomine appellantur, id est, *νόμος*, quo significatur *quicquid hominem dirigit*. Sic infra 15: 25, 1 Cor. 14: 21, utitur sic et Origenes frequenter. Sed et in ipsa Moisi lege non quidem eadem exstant verba; sed sensus idem cum Iudices *Dii* vocantur.

Ἐγὼ εἶπα, Θεοὶ ἐστε, ego dixi, Dii estis] Ps. 82: 6, qui de Iudicibus Synedrii Magni factus est ad eos sui officii commonefaciendos.

35. *Εἰ ἐλθόντες εἶπα θεοὺς, si illos dixit Deos*] Nempe Sacra Scriptura, cui solent *κατὰ ὑποκρίνωσιν* [*per personae fictionem*] talia tribui, supra 7: 38, Rom. 4: 3, 9: 17, 10: 11, 11: 2, Gal. 3: 8, 22, 4: 30, 1 Tim. 5: 18, Iac. 4: 5.

Προῖ

Πρὸς οὓς ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐγένετο, ad quos sermo Dei factus est] Dicitur quidem hoc de omnibus quos aliquo modo Deus affatur, sed hoc loco assentior omnino iis qui λόγον interpretantur *mandatum*; sicut ἐν eodem iurē modo λόγον, modo πρῶταγμα vertunt Graeci 1 Par. 26: 32, et quod Latine dicimus *mandatu*, Hebraei dicunt מַצְוָה. Mandatum autem a Deo acceperant Senatores iudicandi populum: ideo *Dei iudicia exercens* dicuntur. 2 Par. 19: 6. et ipsa iudicia *res Dei* vocantur 1 Par. 26: 32, 3 Par. 19: 1. Vide institutionem eius iudicii Num. 11: 17.

Καὶ οὐ δύναται λυθῆναι ἡ γραφή] Non potest ei contra-
dici. Sicut qui facit contra praeceptum id *solvere* dicitur Matth. 5: 19, supra 5: 18, 7: 23, sic et qui affirmationi contradicit.

36. *Ὁν ὁ πατήρ, quem Pater]* Subaudiendum hic *mihi*; ut ex sequentibus apparet.

Ἐγὼ, consecravis] Quod Ier. 1: 5, est *נָסַח*, in Graeco ἀγιαζέω, ut et Eccl. 49: 7, id Paulus ad eum locum alludens vertit ἀφορίζω [segregare] Gal. 1: 15. Hebraei dicto loco Ieremiae recte exponunt *praeparare*, ad Divinum scilicet ministerium. Quod in Christi conceptione ineffabili, eximio et admirando modo factum est: τὸ γεννῶμενον ἐκ σοῦ ἅγιον [quod nascitur ex te sanctum] ait Angelus matri Luc. 1: 35. Sed magis est ut hic aliquid intelligatur de quo satis auditoribus constare poterat, attributio scilicet potestatis tanta prodigia faciendi.

Καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὸν κόσμον, et misit in mundum] Qui mandatum aliquod a Deo accipit ad aliquem perferendum, is *mitti* ab eo dicitur, ut supra 1: 6, 3: 17, 34, 5: 36, 38, 6: 57, 8: 42. Est autem hic tacita comparatio: Senatores mandata acceperant ad unum populum pertinentia, ego ad totum genus humanum, ut supra 1: 9, 3: 17, 4: 42, 8: 12.

Ἐγὼ λέγω "Ὅτι βλασφημῶ, ὅτι εἶπον, υἱὸς τοῦ Θεοῦ εἰμι; Vos dicitis: blasphemās: quia dixi, Filius Dei sum?"] Refellit calumniam: quasi diceret, si quid Divini mihi tribui, non id feci me opponens Deo, sed eum ut fontem agnoscens: quod ostenditur ipsis vocibus Patris et Filii quas usurpavi. Est hic oratio directa pro indirecta.

Sensus enim est, λέγετέ με βλασφημῶν [*dicitis me blasphemare*].

37. Τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς μου, opera Patris mei] Deo digna, dum omne genus morborum sano, cogitationes introspectio, corda flecto ubi libuit, caecis visum do, Diabolis nutu impero.

Μὴ πιστεύετε μοι, nolite credere mihi] Est figura quae Concessio dicitur: quasi dicat: Nisi tanta facio, permittam vobis ne credatis. Sic supra 9: 41.

38. Κἄν ἐμοὶ μὴ πιστεύετε] Etiam si verbis meis, quamquam Divina maiestate prolatis, credere non vultis.

Τοῖς ἔργοις πιστεύσατε] Factis habete fidem: quod alibi dixit: οὐκ ἐγὼ λέγω, ἀλλὰ τὰ ἔργα πιστεύετε μοι [*propter ipsa opera credite mihi*], 14: 11.

Ὅτι ἐν ἐμοὶ ὁ πατήρ, Patrem in me esse] Per vim operantem. Sic infra exponitur dictum illud, πατήρ ἐν ἐμοὶ ἔστιν [*Pater in me est*], nempe, ὁ πατήρ ὁ ἐν ἐμοὶ μένων, αὐτὸς ποιεῖ τὰ ἔργα [*Pater in me manens, ipse facit opera*], 14: 10.

Κἀγὼ ἐν αὐτῷ, et me in Patre] Per obedientiam perfectissimam. Sic infra 14: 10, ὅτι ἐγὼ εἰμι ἐν τῷ πατρὶ [*me esse in Patre*], exponitur τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, ἀπ' ἐμαυτοῦ οὐ λαλῶ [*verba quae ego loquor vobis, a me ipso non loquor*]. Confer 15: 4, 5.

39. Πιάσαι, apprehendere] Quia blasphemiae calumniam ita solverat ut ne species quidem restaret, lapidationem tanquam in blasphemum omittunt, et dant operam ut eum captum tradant Synedrio aliud aliquod crimen reperturo.

Ἐξῆλθεν ἐκ τῆς χειρὸς αὐτῶν, exivit de manibus eorum] Inconspicuis; iterum ostendens potestatem sibi non deesse quaevis pericula evadendi.

40. Ἠάλιν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, iterum trans Iordanem] In Bethabara. Exposuimus supra 1: 28.

Εἰς τὸν τόπον ὅπου ἦν Ἰωάννης τὸ πρῶτον βαπτίζων, in eum locum ubi Iohannes primum baptizabat] Nempe antequam in Salim veniret. Hoc ideo addit ut significet Christum ex ipso loco revocare populo in memoriam voluisse testimonium a Baptista ibidem perhibitum. Ideo mox sequitur, ἐπίστευσαν πολλοὶ ἐκεῖ [*multi crediderunt ibi*].

41. Ἰωάννης μὲν σημεῖον ἐποίησεν οὐδέν, *Iohannes qui-
dem signum fecit nullum*] Deo hoc sic dispensante, quo
maior Messiae esset claritas. Hoc autem volunt, Cum
Iohannes nullum ediderit miraculum, nos tamen eum
venerati sumus, et prope pro Messia eum habuimus.

Πάντα δὲ ὅσα εἶπεν Ἰωάννης περὶ τούτου, ἀληθῆ ἦν,
omnia autem quae dixit Iohannes de hoc, vera erant]
Hunc multo se esse maiorem, *Agnem Dei*, id est, emun-
datorem mundi, apparet ex dictis et factis.

42. Εἰς αὐτὸν, *in eum*] Ut in talem qualem Baptista
dixerat.

CAPUT XI.

1. Ἦν δὲ τις ἀσθενῶν, *erat autem quidam aegrotans*]
Ἀσθενῶν etiam de graviter aegroto dicitur, ut Matth.
10: 8, Luc. 4: 40 et alibi. Sic vertitur ~~ἡ~~ Hebraeum.

Ἀάζαρος] De hoc nomine vide quae ad Luc. 16: 20.

Ἀπὸ Βηθανίας ἐν τῇς πόλεως, *a Bethania ex vicò*] No-
li aliud *Bethaniam* putare, aliud *vicum*: est enim alte-
rum alterius interpretatio. Neque movere nos quicquam
debet interiecta praepositio: nam sic et supra habuimus
1: 45, ἀπὸ Βηθσαϊδᾶ ἐν τῇς πόλεως [*a Bethsaida ex op-
pido*].

Μαρίας καὶ Μάρθας τῇς ἀδελφῆς αὐτῆς, *Mariae et Mar-
thae sororis eius*] Habet hic paulo aliter Syrus: sed Grae-
cam lectionem praeter Latinam Arabs confirmat. Ita hic
Bethania dicitur *vicus Mariae et Marthae* quomodo iam
dicto loco *Bethsaida oppidum Andreae et Petri*. Nomi-
nat autem sorores has quod saepissime apud eas divertis-
sent Christus et Apostoli. *Μάρθα* Syriacum nomen etiam
apud Plutarchum Mario legitur. Et apud Tacitum pro
Martina bis ponendum *Martha* in Syrae mulieris nomi-
ne. Quaeri solet, cur hanc tam nobilem historiam prio-
res Evangelii Scriptores non attigerint. Mihi hoc suc-
currit, cum illi scriberent vixisse resuscitatum Lazarum,
et periculum ei fuisse a Iudaeis si quod ipsi acciderat
palam vulgaretur. Nam etiam mox narratur, ob hoc ip-
sum structas ei insidias 12: 10. Quare visum illis hoc

ad tempus subterfieri posse cum alia exempla resuscitatorum suppeterent. At mortuo Lazaro, cum iam nemini periculum ex rei narratione fieri posset, additum hoc a Iohanne in hac quasi praetermissorum collectione. Supervixit autem Lazarus; si Epiphania traditionem referenti credimus, annos 30, intra quod tempus tres alii Evangelistae scripserunt.

2. *Ἡ ἀλείψασα, quas unxit*] Non quod hoc ante Lazari morbum esset gestum, sed quod gestum hoc esset et notum omnibus cum haec scriberentur; plane ut Luc. 6: 16 de Iuda scriptum est, *ὁ καὶ ἐγένετο προδότης* [qui et factus est proditor], et de Simone, *τὸν λεγόμενον Πέτρον* [qui dicitur Petrus] Matth. 4: 18, 10: 2. Sic exponunt Theodorus Mopsuestenus et Leontius. De re ipsa vide quae ad Matth. 26: 6.

Καὶ ἐπαύσατο τοὺς πόδας αὐτοῦ ταῖς θοαῖς αὐτῆς, et abstersit pedes eius capillis suis] *Ἐπεὶ πρῶτον* [praeponere]: nam prius abstersit, deinde unguento perfudit, Luc. 7: 38, infra 12: 3.

3. *Ἀπέστειλαν οὖν*] Nuntium miserunt qui diceret.

Λέγουσαι, dicentes] Per nuntium. Vide Matth. 8: 5.

Ὁν φιλεῖς, ἀσθενεῖ, quem amas, aegrotat] Nimirum sperantes fore ut Iesus adveniens eum sanaret, ut apparet infra 21. Confer supra 4: 49. Etiam Deo cari suis non carent miseriis.

4. *Οὐκ ἔστι πρὸς θάνατον, non est ad mortem*] Mortis voce hic intellige permansionem in morte. Vide Rom. 6: 23, 1 Cor. 15: 24 et sequentibus. Idem alibi *ἐνθάδε* [infernus] dicitur. Simile quid Matth. 9: 24. Ostendit Christus notum sibi quod tanquam nescienti indicabatur.

Ἀλλ' ὑπὲρ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, sed ob gloriam Dei] Et hic recte subandias, *commode evenit*; ut inde illustretur *Dei gloria*. Vide quae diximus supra 9: 3:

ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ut illustretur Filius Dei] Cuius omnis gloria ad Patrem redit.

5. *Ἠγάπα δὲ ὁ Ἰησοῦς, amabat autem Iesus*] Amabat eos a quibus hospitio excipi solebat: ut olim Elias 1 Reg. 17: 9, Elisaeus 2 Reg. 4: 8. Ita non perit beneficium quod sanctis praestatur, Matth. 10: 41. Nonnus:

φι.

— Φιλοξέινους δὲ γυναῖκας
ἀγαπᾷ.

[— *Illas adamabat Iesus*

Munus ob hospitii.]

Mysticum sensum vide Prov. 8: 17.

6. Τότε μὲν ἔμεινεν ἐν ᾧ ἦν τόπος δύο ἡμέρας, *tunc quidem mansit in eodem loco duos dies.* Est hic μὲν sine δὲ ut Act. 19: 4. Substitit autem per duos dies, quanquam amans Lazari, ut de morte minus dubitari posset. Ideo mox notatur eum fuisse τεταρταῖον [*quatuor dierum*].

7. Εἰς τὴν Ἰουδαίαν πάλιν, *in Iudasam iterum*] In-
trorsum longius a Iordane versus Urbem.

8. Νῦν ἐξήτουν, *nunc quærebant*] *Non diu est. Jam modo* dicunt Latini. Sic infra. 21: 10.

Καὶ πάλιν ὑπάγεις ἐκεῖ, *et iterum vadis illuc*] Incon-
sulto amore volunt eam a periculo removere, ut Petrus
Matth. 16: 22.

9. Οὐχὶ δώδεκα ὥραι εἰσι τῆς ἡμέρας, *nonne duodecim sunt horas diei*] Id. est, Ultima hora non minus quam prima ad diem pertinet: itaque ea quoque solet iter fieri sicut supra de opere dixerat 9: 4. Confer Luc. 13: 32.

Ὁὐ προσκώπτει, *non offendit*] Tuto ambulat. *Videt qua-
eundum sit*, infra 12: 35. Vide quae ibi dicta.

Ὅτι τὸ φῶς τοῦ κόσμου τούτου βλέπει. *Illustratur a solis
lumine: ἀνταπόδοσις* [*redditio*] non apponitur, sed facillè
intellectu est ex illis verbis *Lucem huius mundi*. Quan-
to ergo magis tuto ambulo qui praelucentem mihi habeo
lucem supra coelestem ac Divinam cognitionem Paterni
propositi?

10. Ὅτι τὸ φῶς οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῷ, *quia lux non est in
eo*] In oculis eius. Receptione enim lucis et specierum
fit visio. Sensus allegoricus, qui obiter et per occasio-
nem innuitur, est, Eos qui Dei voluntatem non respi-
ciunt in peccata labi.

11. Κινοῖμηται, *dermit*] De hac locutione κατ' εὐφημὸν
μὸν [*per emollitionem*] diximus ad Matth. 9: 24. Apud
Syrum est ܡܬܠܝܬܐ, quod pro mori usurpatur non tantum a-
pud Esaiam 14: 8, ut annotatum est antehac, sed et 2 Sam.
7: 12. Utrobique Graeci reddunt per κοιμᾶσθαι.

Ἔνα ξυπνίσει αὐτόν, ut a somno exspergfaciam eum] Modestia Christi in hoc elucet quod cum eum dixisset dormire addidit *se expectecturum*, mox cum mortuum dicit nihil adiicit tale. *ἢ* vertitur *ξυπνίσειν* Iob. 14: 12, quanquam alio sensu. Sed si Hebraeis *ἐνυῶσαι* [dormire] erat *mori*, nihil a consueto sermone abiit Christus cum dixit *ξυπνίσειν* pro *a morte ad vitam reducere*, quod ipsi aequae erat facile atque alii excitare dormientem.

12. *Εἰ κεκοιμηται, σωθήσεται, si dormit, salvus erit]* Ex libro Misnaioth apparet fuisse hoc in ore populi, *Somnum in aegrotante signum esse ad salutem; quia eo ostenditur remisiisse morbum.* Discipuli omni modo quaerunt Dominum ab isto itinere avocare: ideo omnibus utuntur argumentis: *Si dormit, quid est, quod excitetur?*

13. *Περί τῆς κοιμήσεως τοῦ Ἰησοῦ, de dormitione eomni]* Stupore quodam, et quia potentiam Iesu, utcunque magna eius effecta viderant, non satis animo comprehendebant.

14. *Παρόχηλα]* Id est, *sermone apertissimo et minime ambigui sensus*, ut supra 10: 24, infra 16: 29. Syrus *ἄνευ* aperte, explicata.

15. *Ἔνα πιστεύετε]* Est *παρενθετικόν* [per parenthesis dictum]: nam quae sequuntur cohaerent cum prioribus. *Ut credatis*, id est, quo magis, quo firmitus credatis me esse vitae datorem. Sic credere usurpatur supra 2: 11 et alibi.

Ὅτι οὐκ ἦμην ἐκεῖ, me ibi non fuisse] Nempe, ut Nonnus explicat:

— *Ὅτε κείνος ὅμילε γέγονε πότμος.*

[— *Tunc cum fato fuit ille propinquus.*]

Tacite significat se, si in loco fuisset, vix honeste potuisse negare opem suam cunctis obviam, ad amicum aut in vita retinendum, aut statim a morte revocandum; quorum utrumvis imminuturum fuerat aut rem ipsam aut rei fidem. Nunc in quatuor dies sepulto nulla erat tergiversatio. Ita et nunc sapientiam ostendit eam, et post potentiam est demonstraturus.

Ἀκούετε πρὸς αὐτόν, exauis ad eum]. Hoc loco quid facturum erat, maluit innuere quam exprimere; ob eam quam diximus causam.

16. *Θωμάς ὁ λεγόμενος Δίδυμος*, *Thomas qui dicitur Didymus*] Id est, qui inter Graecos agens eiusdem significationis vocabulo *Δίδυμος* [*Geminus*] vocabatur. Nam Iudaeorum alii apud Graecos nomen sumebant alludentis soni, alii vero paris significatus. Itaque Syrus, qui nihil mutare potuit, his hic idem posuit nomen.

Ἰνα ἀποθάνομεν μετ' αὐτοῦ, ut moriamur cum eo] Cum Christo, an cum Lazaro? Posterius mabo, quia αὐτὸν de Lazaro praecesserat, quo respicit Thomas. Thomam ideo nominaverat Iohannes quod infra ostensurus esset eius in credendo tarditatem, cuius iam nunc indicium dedit: perinde enim est quasi dicat: Eamus sane, ut Lazarum iam mortuum sequamur: quid enim aliud speremus. Meminerat periculi in quo nuper fuerat Dominus Hierosolymis, unde Bethania modicum distabat, quod hac ipsa de causa mox exprimitur.

17. *Ἐλθὼν οὖν ὁ Ἰησοῦς, cum itaque venisset Iesus*] Adiiit manuscriptus εἰς *Βηθανίαν* [*in Bethaniam*].

ἔχοντα, habentem] Sic supra sumitur ea vox, 5: 5.

18. *Ὡς ἀπὸ σταδίων δεκαπέντε, stadiis fere quindecim*] Quantum erat iter Sabbati.

19. *Ἐκ τῶν Ἰουδαίων, ex Iudaeis*] Sic κατ' ἐξοχήν [*secundum excellentiam*] vocantur Hierosolymitae.

Πρὸς τὰς περὶ τὴν Μάρθαν καὶ Μαρίαν] Ex Graecismo satis noto Syrus et Latinus acceperunt quasi diceretur *ad Martham et Mariam*. Dubitari tamen potest an non et ipsae et simul tota ipsarum familia significetur, ut Act. 13: 13, *οἱ περὶ τὸν Παῦλον, Paulus et qui ei aderant*.

Ἰνα παραμυθῶνται αὐτὰς, ut consolarentur eas] Quod officium per septem dies extendi solebat. Saepe eius moris mentio in Sacra historia et apud Iosephum et in Thalmudicis libris.

20. *Ὡς ἤκουσεν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔρχεται, ut audivit, venire Iesum*] Rem familiae curans huc illuc cursitabat. Itaque prius accepit rumorem quam Maria salutatores excipiens in intima domo. Vide Luc. 10: 41.

21. *Εἰ ἦς ὥδε, si fuisses hic*] Fides quidem, sed infirma; ut quae nihil ei tribuat nisi praesenti. Sic supra 4: 49.

22. *Ὅσα ἂν αἰτήσῃ τὸν Θεόν, quaecumque poposcaris a Deo*]

Deo] Et hic infirmitas apparet. Putat illum gratiosum esse apud Deum, non autem in illo esse plenitudinem Divinae potestatis.

Δώσει σοι, dabit tibi] Concedet tuis precibus. Non audeo dicere *mortuum resuscitabit*, ob voti magnitudinem.

23. *Ἀναστήσεται ὁ ἀδελφός σου, resurget frater tuus*] Modeste, ut solet: nam de se nihil praedicat nisi necessitate extorquente.

24. *Ἐν τῇ ἀναστάσει ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, in resurrectione in novissimo die*] Syrus *ἀνάστασις* vocat *παράκλησιν* [consolationem] locutione recepta. De hac autem generali resurrectione Martha aliquid quidem a Pharisaeis didicerat, sed confusum, obscurum, neque certis nixam testimoniis. Ex Christi autem habitis antehac sermonibus vertius aliquid cognoverat.

25. *Ἐγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις, ego sum resurrectio*] Non est quod haesites: *Ego auctor sum resurrectionis* quare et repraesentare eam possum. Sic solent Hebraei causals dare nomen effecti, ut supra 1: 4. Simili modo Christus dicitur *iustitia, sanctificatio, redemptio*, 1 Cor. 1: 30. Refellitur hic tenuis illa Marthae de Iesu opinio.

Ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, καὶ ἀποθάνῃ, ζήσεται, qui credit in me, etiamsi mortuus fuerit, vivet] Primum dicit, *in se confidentes non mansuros in morte*; sequente membro adiicit, *eos postquam iterum vixerint, nunquam morituros*. Haec omnia de tota persona sunt intelligenda.

26. *Καὶ πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων εἰς ἐμέ, et omnis qui vivit et credit in me*] Hebraismus hoc significant, *et quisquis vivens* (vitam hanc mundi scilicet) *mihi confidet*. Agitur autem hic de fiducia operante et constante.

Ὁὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα, non morietur in aeternum] Sic supra 6: 49 et sequentibus.

Πιστεύεις τοῦτο, credis hoc] Christus plerumque ante miraculum fidem exigit.

27. *Ναί, Κύριε, utique, Domine*] Credo tibi hoc iam affirmanti *te esse datorem vitae aeternae*: nam *καὶ* praecedentia affirmat.

Ἐγὼ πεπίστευκα, ego credidi] Rationem reddit; *nam et antehac credidi te esse Christum*. Quare aequum est ut omnia dicenti tibi credam. Vide supra 5: 25.

‘O

‘Ο εἰς τὸν κόσμον ἐρχόμενος] Id est, qui *debebat* mundo *apparere*; qui exspectabatur. Sic supra 6: 14. Vide et Matth. 17: 11.

28. ‘Απῆλθε, εἰς αὐτὴν] Iussa a Christo, ut sequentia narrantur, Mariam sororem advocare ad eum locum ubi Christus substiterat, qui propior erat sepulchro extra vicum, ut mos erat, posito.

‘Ο διδάσκαλος, *Magister*] Sic enim illa familia appellabat.

φωνεῖ σε, *vocat te*] Mariam solam Christus vocari iusserat, ne turbam colligere videretur, quam tamen sponte secuturam praeviderat.

29. ‘Εγείρεται ταχὺ, *surgit cito*] Prompto obsequio.

31. ‘Ιουδαῖοι] Hierosolymitae.

Παραμυθούμενοι αὐτήν, *consolabantur eam*] Ut supra 19. *Λέγοντες*] *Cogitantes*, ut recte hic exponit Syrus. Hinc in quosdam Graecos contextus irrepsit interpretamentum *δοξαστες*.

Εἰς τὸ μνημεῖον, ἵνα κλαύσῃ ἐκεῖ, *ad monumentum, ut ploret ibi*] Solebat enim ibi maior quidam planctus excitari, velut renovato dolore.

32. Ἐπίσεν εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ, *cecidit ad pedes eius*] Ut Prophetam venerata.

33. Ἐνεβριμήσατο τῷ πνεύματι, *commotus est spiritu*] Solent lacrymae lacrymis excitari, praesertim apud animos misericordes.

— Ἀγαθοὶ δ’ ἀριδαίμονες ἄνδρες,

[— *Virum sed flere bonorum est,*]

est apud Homerum. *Κλαίειν μετὰ κλαιόντων* [*Flere cum flentibus*] est Rom. 12: 15. Euripides:

Ἀμονσία τοι μὴδ’ ἐπ’ οἰκτροῖσιν δάκρυ
Στάζειν.

[*Agreste nullam rebus in lugubribus
Stillare lacrymam.*]

Menander:

Μέγιστόν ἐστιν ἅρα τοῖς πεπτακισίαι.

Τὸ παρόντας ἑγγὺς τοῖς συναλγοῦντας βλέπειν.

[*Res magna est illis quos sore adversa opprimis
Videre iuxta, qui dolorem partiant.*]

Ἐμβριμᾶν respondet Hebraeo עֲבִי, et sic vertitur Thren.

α 6 ΩΓ, quod et ΩΠ; quolibet animi motum gravioŕem significat, sive ille ex ira est, sive ex metu, sive ut hic ex dolore. Arabs *اعاد*, id est, *gemuit*. *Πνεῦμα* hic est *animus*: nam saepe et pars illa in qua sunt affectus venit hoc nomine, Matth. 5: 3, Act. 19: 21.

Και ἐταράχθη αὐτόν] Expositio est formae Hithphael, quae non Actionem semper significat, sed saepe et Passionem intra nos. Syrus *نزع*, id est, *commovit se*. Arabs *عجز* quod idem est. Sed ut differat a superiore membro, puto hic intelligi mutationem in vultu quae animi effectum indicaret.

34. *Ποῦ τέθεικατε αὐτόν, ubi posuistis eum*] Volēbat ab ipsis deduci: ideo interrogat.

35. *Ἐδάκρυσεν ὁ Ἰησοῦς, lacrymatus est Iesus*] Lacrymas oborientes non ultra tenuit conspecto sororum fletu graviore. Neque hoc indignum Iesu. Vide Luc. 19: 41 et 22: 44, quae loca male olim sollicitata ab iis qui Christum nobis Stoicum effingere voluerunt.

36. *Ἴδε πῶς ἐφίλει αὐτόν, ecce quomodo amabat eum*] In hoc profuit fletus Iesu, ut spectatores benignius de eo sentirent, ut de homine non nescio misereri aliisque humanis affectibus tangi.

37. *Οὐκ ἠδύνατο οὗτος, non poterat hic*] Animo dubio. Nam et de ipsius animo in Lazarum bene existimabant, et caeci illuminatio maius quiddam erat sanatione. Haec eo diligentius annotata ut plurimis testimoniis constaret non dubitatum de Lazari morte.

38. *Πάλιν ἐμβριμάμενος ἐν αὐτῷ, rursum commotus in eo*] Vultu iterum dolorem testante: nam quod ante explicatus dixit, hic brevius. Solet, ut diximus, ad spectum sepulchri dolor recrudesceŕe.

Σπήλαιον, spelunca] Vide quae ad Matth. 27: 60.

Λίθος ἐπέκειτο ἐπ' αὐτόν, lapis superpositus erat ei] Quia os huius speluncae parte una sublimius, altera depressius erat, declivi specu.

39. *Ἀραγε τὸν λίθον, tollite lapidem*] Dicebat hoc ministris Martham et Mariam comitantibus: erat enim nonnullus laboris. Marc. 16: 3.

Κύριε, ἥδη ὄζει, Domine, iam foetet] Spem prae rei speratae magnitudine non retinens, quasi humane, advocat

Do-

Domīnum ab introitu speluncae, ne ingrato iam patiscētis odore offenderetur.

Τετραταῖος γάρ ἐστι, quatuor iam enim est dierum] Sic Aristophanes Avibus *πενταταῖον* dixit puerum natum diebus quinque. At Plutarchus de mortuo itidem agens *τριταῖον* [*trium dierum*] dixit, libro De sera Numinis vindicta; ut et Philostratus Vita Apollonii lib. III. cap. 12. Plato itidem de mortuo *δωδεκαταῖον* [*duodecim dierum*].

40. *Οὐκ εἶπες σοι, nonne dixi tibi*] Non totidem verbis sed sensu, cum dixerat *resurrecturum fratrem, et se esse resurrectionis dandas Dominum*, et rogasset *an hoc crederet*.

Ἐὰς πεποιθήσῃς, si credideris] Eidem hunc in talibus beneficiis requirebat Christus, ut disceremus spiritualia beneficia non nisi in ipsum confidentibus conferri.

Τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, gloriam Dei] Modeste non suam dixit, sed *Dei*, cuius maiestas nunquam magis quam in admirandis et superantibus naturarum operibus conspicitur.

41. *Ἦσαν οὖν τὸν λίθον, tulerunt ergo lapidem*] Ministri, ut diximus.

Οὗ ἦν ὁ ταφηνὸς κείμενος, ubi situs erat mortuus] Latinus hoc non habet, sed nec Syrus, nisi quod articulo addito refert se ad id quod supra dictum erat. At habent pleraque exemplaria Graeca et Arabs; quare retinendum puto.

Ἦψε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, sublati oculis] Vide quae diximus Luc. 18: 13. Sic et Matth. 14: 19.

Εὐχαριστῶ σοι, gratias ago tibi] Pro omni bono adepto debetur *τῷ Θεῷ*, id est, *gratiarum actio*, quocunque modo id nobis obtigerit, quando omnium primus auctor est Deus. Iac. 1: 17.

Ὅτι ἤκουσάς μου, quod me audiveris] Audire aliquem Deus dicitur etiam non rogatus cum ei benefacit, Ps. 102: 17, Es. 65: 24. Agit ergo gratias Christus pro accepta Divina miraculorum quorumvis efficiendorum potestate.

42. *Ἐγὼ δὲ ἤδην ὅτι πάντοτε μου ἀκούεις, ego autem sciebam me semper a te audiri*] Non hoc ideo facio quod novum hoc sit beneficium, ut vulgus putat, supra 22, sed quia semper mihi ades.

Διὰ τὸν ὄχλον τὸν περικυκλῶντα, propter populum qui circum-

2: 6 ubi,
significat
hic ex
est an
venit

Ka
quae
sion

br
e

AD IOHANNIS

aut me mihi originem
aut Diabolo uti auctore, ali-
ac monstrare: te, inquam,
se profitetur.

Ut inde me a te
videant omnia a me ad tuam lau-
mihi mihi vindicare, Diaboli autem et
per me destrui.

ἐκράυαται, voce magna clamavit]

sed palam exserens potestatem. Et

quedam generalis resurrectionis Matth. 24:

4: 16.

Ἰησοῦ ἔγω, Lazare, veni foras]. Non dixit tan-

ut ad puellam Marc. 5: 41, sed, quod am-

Est e momento. Tales autem voces non

sed vim agentem significant, ut diximus ad Marc.

Confer Rom. 4: 17.

Ἐξῆλθεν, prodiit] Non vita tantum sed et valetu-

recuperata.

Ἰδεμένους τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις, ligatus pe-
des et manus institit] Præter sudarium capiti impositum
cæterum corpus totum perpetuis involucris tegebatur, quod
et icones Aegyptiæ monstrant, et Nonnus hoc loco:

Καὶ ἐν πόδός ἀχοι καρήνου

Σφιγγόμενον πλεκτῆσιν ὄλον δέμας εἶχε κειρίαις.

[— A vertice summo

Ad calcem totum velarant lintea corpus.]

Ideo infra legitur 19: 40, Ἐλαβον οὖν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ,
καὶ ἐδησαν αὐτὸ ὀθονίοις [Acceperunt ergo corpus Iesu,
et ligaverunt illud linteis]. Quare quod hic dicitur de
vinctis manibus pedibusque, ita accipe ut illud Plinii de
infantibus, Iacent pedibus manibusque devinctis. Augus-
tinus, Institit quibus totum corpus Christi alligatum est.
Nec aliter sensisse videtur Basilii ubi hanc historiam
tractat. Ideo συγέλλεσθαι dicitur mortuus Acti 5: 6, id
est, involvi, fasciis scilicet, quam vocem Latinam hic
Syrus usurpat ut Graecum κειρίας [institit] interpretetur,
ut et infra, Hebraea vox est מרבים.

Σουδαρίον περιεδέδετο, sudario circumligata erat] Vide
et infra 20: 7. Nonnus:

Σου-

Σουδάριον τόπερ εἶπε Σύρων εἶμα.

[Quod Syra vox dicit sudaria.]

Ut et infra:

Σουδάριον τόπερ εἶπε Σύρων ἐπιδήμιος αὐδῇ.

[Vox quod avia Syris sudari nomine dicit.]

Recte: nam in Syriacum et Iudaicum idioma haec vox transierat, ut notavimus (Luc. 29: 20. Nec mirum cum et Graeci eam a Latinis acceperissent, ut docet nos Pollux. Ruth. 3: 15. *ἡ μάστιξ ἡ φλόγα*, ut David Kimchi eo loco exponit; Chaldaena vertit *ἡ μάστιξ*, ut et Exod. 34: 33 *ἡ μάστιξ* [etiam], quod vultui suo imposuit Moses, *ἡ μάστιξ* Hebraice. Alii Rabbini etiam *nasillum* constare dicunt *ex pertica* sive *columna* et *sudario*. In Thabaudico titulo De sepultura refertur, sapientioribus additum *eudanium* non amplius *denario* constans. Meminit *sudarii* quocumque mortui abolvebatur et Maimonides. Servius in Aeneidos XI de Pallante mortuo: *Uncti de duabus vestibus indidit innuere, altaria caput eius velavit*. Adde illud Homeri de Patrocle:

Ἦν λεγέμεν δὲ θύετ' ἐκπύ' ἡνὶ καλίστρῳ

Ἐς πόδας ἐκ κεφαλῆς; καθέπερθε δὲ φάσι λινῷ.

[In lectis positus subtilia circumvolvunt

Linæ pedum tenuis, at candens in varlice velum.]

In Odyssaeae secundo Penelope sic locuta dicitur:

Ἔλσκει φάρος

Ἐκτελέσω (μή μοι μεταμέλεια νήματ' ἄλγται)

Δαίρῳ ἥρωϊ ταφῆϊον, εἰς δτε κέν μιν

Μοῖρ' ὅλον καθέλῃσι ταπηλευτός θανάτω;

ἢ τίς μοι κατὰ δῆμον Ἀχαιῶων νεμεσῆσθ;

Αἶνευ ὅτε σπείρου κείται.

[Donec amictum

Perficiam (ne sint nobis precor irrita flba)

Qui quendam Herois. Laetæ funas adornet;

Cum fatalis ei finiverit hora senectas,

De nubilis me ne qua probro conspergat Achivis,

Si iaceat corpus velo sine.]

Ad eum locum Didymus: *Σπείρος, ὡφρασμα δυνάμενος σπείρου καὶ σπαρτανῶν τὸ αὐτὸ περιτιθέμενον* [Est textum opus, quod involvere et velare undique possit id quod ei inditur].

Αὐ-

cumstat] Ideo hoc facio ne putent aut me mihi originem huius potestatis adscribere, aut Diabolo uti auctore, aliumve quam te Deum colere ac monstrare: te, inquam, quem et populus hic colere se profitetur.

“Οτι οὐ με ἀπέστειλας, *me a te missum*] Ut inde me a te missum colligant, quod videant omnia a me ad tuam laudem referri, nihil me mihi vindicare, Diaboli autem et mortis potestatem per me destrui.

43. Φωνῇ μεγάλῃ ἐκράνυασι, *voce magna clamavit*] Non magico susurro, sed palam exserens potestatem. Et est hic imago quaedam generalis resurrectionis Matth. 24: 31, 1 Thess. 4: 16.

Ἀνάγει, δέυρο ἔγω, *Lazare, veni foras*]. Non dixit tantum, *Surge*, ut ad puellam Marc. 5: 41, sed, quod amplius est, *Exi e monumento*. Tales autem voces non agunt, sed vim agentem significant, ut diximus ad Marc. 1: 28. Confer Rom. 4: 17.

44. Ἐξῆλθεν, *prodiit*] Non vita tantum sed et valetudine recuperata.

Δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειραῖς, *ligatus pedes et manus institis*] Praeter sudarium capiti impositum caeterum corpus totum perpetuis involucris tegebatur, quod et icones Aegyptiacae monstrant, et Nonnus hoc loco:

Καὶ ἐν πόδῳ ἄχρι καρῆνου

Σφιγγόμενον πλεκτῆσιν ὄλον δέμας εἶχε κειραῖς.

[— *A vertice summo*

Ad calcem totum velarant lintea corpus.]

Ideo infra legimus 19: 40, “Ἐλαβον οὖν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἔδησαν αὐτὸ ὀθονίοις [*Acceperunt ergo corpus Iesu, et ligaverunt illud linteis*]. Quare quod hic dicitur de vinctis manibus pedibusque, ita accipe ut illud Plinii de infantibus, *Iacent pedibus manibusque devinctis*. Augustinus, *Institae quibus totum corpus Christi alligatum est*. Nec aliter sensisse videtur Basilius ubi hanc historiam tractat. Ideo συγγέλλεσθαι dicitur mortuus Acti 5: 6, id est, *involvi*, fasciis scilicet, quam vocem Latinam hic Syrus usurpat ut Graecum κειραῖς [*institae*] interpretetur, ut et infra. Hebraea vox est מְצָוָה.

Σουδαρίῳ περιεδέδετο, *sudario circumligata erat*] Vide et infra 26: 7. Nonnus:

Σου-

Σουδάριον τότ' ἐστὶ Σύρον εἶμα.

[Quod Syra vox dicit sudaria.]

Ut et infra:

Σουδάριον τότ' ἐστὶ Σύρον ἐκδύμιας αὐτῆς.

[Vox quod a Syris sudari nomine dicit.]

Recte: nam in Syriacum et Iudaeum idioma haec vox transierat, ut notavimus (Luc. 39: 20. Nec mirum cum et Graeci eam a Latinis accepissent, ut docet nos Pollux. Ruth. 3: 15. *מסכתו* *flammatum*, ut David Kimchi eo loco exponit, Chaldaea vultū *מסכתו*, ut et Exod. 34: 33 *מסכתו* [*velum*], quod vultui suo imposuit Moses, *מסכתו* Hebraice. Alii Rabbini etiam *vestillum* constare dicunt ex *peritica* sive *columna* et *sudario*. In Thalmudico titulo De sepultura refertur, sapientiaribus additum *sudanum* non amplius *denarium* constans. Meminit *sudarii* quocumque mortui abolvebatur et Maimonides. Servius in Aeneidos XI de Pallante mortuo: *Unus de duabus vestibus induit invenit, aliam caput eius velavit*. Adde illud Homeri de Patrocle:

Ἐν λεγέει δὲ θύγας ἐκαστὸν ἑνὶ καλύπτει

Ἐς πόδας ἐκ κεφαλῆς, καθέστηκε δὲ φάσι λινῶν.

[In leatius posito: subtilia circumvolvunt

Linum pedum tenus, at cadens in vertice velum.]

In Odysseae secundo Penelope sic locuta dicitur:

Εἰσόκε φάρος

Ἐκτελέσω (μή μοι μεταμώλια νῆματ' ἄλγται)

Λαίρτη ἥρωϊ ταφῆιον, εἰς δτε κέν μιν

Μοῖρ' ἔλοη καθύλλοι ταπηλέος θανάτῳ,

Ἡὲ τις μοι πατὴρ δῆμον Ἀχαιῶων εμεΐσῃ.

Αἶνεν ἄτερ οὐέλπου κείναι.

[Donec amictum

Perficiam (ne sint nobis precor irrita flia).

Qui quondam Herois Laetiae funus adornet,

Cum fatalis ei finiverit hora senectus,

De nurius me ne qua probro conspargat Achivis,

Si iaceat corpus vello sine.]

Ad eum locum Didymus: *Ἐνέρος, ὄψασμα δυνάμενος ὅτι τοῦ καὶ σπαργανοῦν τὸ αὐτὸ περιτιθέμενον* [Est textum opus, quod involvere et velare undique possit id quod ei inditur].

Λύ-

Λύσατε αὐτὸν, solvite eum] Solvite fascias, quibus involutus proreperat.

Ἀφετε ὑπάγειν] Abeat domum. Noluit Christus: cum eo ire, ne quasi in triumphum ducere videretur.

45. *Ἐπίστευσαν εἰς αὐτὸν, crediderunt in eum] Tracti et magnitudine et certitudine miraculi; crediderunt non tantum a Deo missum, sed et Messiam, ut sequentia ostendent. Vide infra 12: 11, 12.*

46. *Τινες δὲ ἐξ αὐτῶν; quidam autem ex ipsis] Refer non ad postremas voces, sed ad illud generale Ἰουδαίων. Impios hos fuisse necesse est: quod genus hominum ne conspecta quidem mortuorum resurrectione resipiscere solet, Luc. 16: 31. Omnia enim potius, etiam absurdissima, comminiscuntur quam sua commoda aut hominum gratiam (quæ istos venatos apparet) amittant.*

Πρὸς τοὺς Φαρισαίους, ad Phariseos] Præcipuos eius sectæ qui in Synedrio erant; ut docent sequentia.

47. *Οἱ ἀρχιερεῖς; Pontifices] Pontifex maximus Caiaphas, et socer eius Annas ante eo functus Pontificatus, et cuius consiliis ferme regeretur Caiaphas. Vide Luc. 3: 2, infra 18: 13, 14, Act. 4: 6.*

Καὶ οἱ Φαρισαῖοι, et Pharisei] Pharisei impulsu. Annas et Caiaphas auctoritate, Senatum convocarunt.

Τί ποιοῦμεν; Quid agimus? quomodo sit Latini loquuntur ubi deliberant.

Οὗτος ὁ ἄνθρωπος; hic homo] Contentum dictum, ut supra 5: 12.

Πολλὰ σημεῖα ποιεῖ; multa signa facit] Ad eos excaecati erant invidia animi; ut quod argumentum esse debuerat quo ipsi crederent, eo in ipsius perniciem incitarentur.

48. *Ἐάν τις ἀρῶμεν αὐτὸν οὕτω, si eum sic sinimus] Quasi humana vis Divinam impedire possit.*

Πάντες πιστεύουσιν εἰς αὐτὸν, omnes credunt in eum] Ut Messiam ac proinde populi huius Regem.

Καὶ ἐλεύσονται οἱ Ῥωμαῖοι, καὶ ἀρῶσιν ἡμῶν καὶ τὸν τόπον καὶ τὸ ἔθνος] Hebraismus pro, adventantes Romani delebunt et urbem et gentem. (22), quod sæpe per αἰεὶς redditur, significat delere Os. 1: 7. Sic αἰεὶς sumitur Luc. 8: 12, supra 1: 29 et alibi. Τόπος pro urbe Act. 6: 3, 14. Urbis deletur excidio, Gens internecone aut disper-

persione. Romanos autem infensos aiunt fore ob Messiam; quasi non Iesus aperte docuisset obtemperandum qualibuscunque Rectoribus, Regnum autem etiam oblatum defugisset. At ipsi Messiam et quidem Romani Imperii hostem expectabant. Et vero Messia contempto in id inciderunt quod se metuere profitebantur.

49. Ἀρχιερεὺς ὢν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου, cum esset Pontifex anni illius] Hoc additum non quod in annos sed quod subinde mutarentur Pontifices: quem morem ipsorum ambitio contra Legem invexerat.

Ἐμεῖς οὐκ οὔδατε οὐδέν, vos nescitis quicquam] Quasi diceret: Stulti estis quod in re tam facili atque expedita haesitatis.

50. Οὐδὲ διαλογίσεσθε ὅτι συμφέρει ἡμῖν, nec cogitatis expedire nobis] Descriptio ingenii eius generis quos vulgo *Politicos* vocant, qui honesto atque iusto insuper habito nihil praeter utilitatem spectant, nec aliud in ore habent; utilitatem, inquam, quam publicam vocant, cum revera plerumque mere privata sit.

Ἰνα εἰς ἀνθρώπος ἀποθάνῃ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ut unus homo moriatur pro populo] Id est, pro salute populi. Praxitheia in Euripidis Erechtheo:

Πόλεως δ' ἀπάσης τοῦνομ' ἐν, πολλοῖς δ' ἐν
Νόμοισι· τούτους πῶς διαφθεῖραι με δεῖ,
Ἐξὸν πρὸ πάντων μίαν ὑπερδοῦναι θανεῖν;
[Tum civitatis nomen unum, in Legibus
Res posita multis: perdere has an fas mihi;
Cum possit una vita pro multis dari?]

Otho Imperator apud Xiphilinum: Πολὺ γάρ που καὶ κρεῖττον καὶ δικαιοτέρον ἐστὶν ἓνα ὑπὲρ πάντων, ἢ πολλοὺς ὑπὲρ ἐνὸς ἀπολέσθαι [Multo enim et melius et iustius unum pro omnibus, quam omnes pro uno interire]. Apud Virgilium:

Unum pro cunctis dabitur caput. —

Eandem sententiam Muskmannici magistri Selimo dicantur, ut est in Leunclavii Annalibus. Sed ut hoc laudabile sit in eo qui sponte se pro patria devovet, illud excusari qui potest, ut ob periculum imaginarium homo innocens, beneficus opprimatur, et quidem per calumniam? Haec est illa mundi sapientia.

IV.

M

Ka

Kai μή ἕλος τὸ ἔθνος ἀπόληται, ne tota gens pereat] *Kai μή*, id est, *ne*, ut Hebraeis כִּלְיָהּ.

51. Ἐφ' ἑαυτοῦ, *a semetipso*] Non casu, non sine speciali directione Divina, quae in singulis vocibus apparet.

Ἀρχιερεὺς ὢν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου προεισήτευσεν, *cum esset Pontifex anni illius vaticinatus est*] Apud Homerum de somnio quodam dicitur, contemnendum fuisse nisi evenisset Ducum Duci Agamemnoni. Et apud Spartanos solis Ephoris licebat somnia referre. Et Hebraei aiunt omnis loco esse quod viro principi etiam ignoranti extiterit: unde proverbium: אֱלֹהִים מִן הַפֶּה יוֹצֵא [Deus tanquam fortuitum educit ex ore Principis]. Docet scilicet ratio, si quid publici negotii significari vellet Deus, id significaturum maxime iis qui populo praesunt. Sic Pharaeni, sic Nabuchodonosoro ventura per somnium patefacta sunt. Etiam Urim et Thumim consulere Regum erat, aut summorum Magistratum in populo Dei. Quia vero Caiaphas in eo populo summam obtinebat dignitatem et quasi Princeps erat populi, ideo eius ore tanquam instrumento utitur Deus. *Inimici nostri, iudices*, Deut. 32: 31.

Ὅτι ἔμελλεν ὁ Ἰησοῦς ἀποθνήσκειν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, *Iesum moriturum pro gente*] Deus mortem ipsius erat permissurus atque ordinaturus ad salutem aeternam eorum ex Iudaeis quibus aliqua esset Dei reverentia. Nam per mortem Christi, secuta maxime resurrectione, certi facti sunt de eius dogmate, fidem ei habuerunt, et se converterunt. Vide Act. 2 et sequentibus. Ἔθνος de Iudaeis Luc. 7: 5, infra 18: 35, Act. 10: 22, 24: 3, 10. Hinc Abrahamum Philo vocat τὸν ἔθνοπάτορα [*gentis auctorem*]. *Pro gente autem mortuus* dicitur, quia pro parte optima gentis est mortuus: nam effectus hic respici videtur, non sola occasio, ut alibi.

52. Τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ, *filios Dei*] Id est, *qui animo sunt apto ut Dei filii fiant*: sicut oves et populum Dei ex praeparatione quadam dici supra notavimus 10: 16.

Τὰ διασκορπισμένα, *qui erant dispersi*] Non in uno loco sed passim habitantes. τὸ quod est *dividere, separare*, διασκορπίζειν interdum vertunt Graeci. Et opposita sunt διασκορπίζειν et συνάγειν, Matth. 25: 24, 26. Vox Hebraea est

est ἕν , quam per πλεονάζοντες vertant Graeci Ezech. 34: 4, 16.

Συναγάγη εἰς ἓν, congregaret in unum] Quod supra dixerat, ut fiat unum ovile, una Ecclesia sub eodem capite Christo. Confer Eph. 2: 13. Antehac qui extra Iudaeos erant $\text{αἰσθόμενοι τὸν Θεόν}$ [*colentes Deum*] nullos inter se coctas faciebant, nullum constituebant corpus.

53. *Συμβουλευσάντο, consuluerunt*] Iam plane ac firme, exempto omni scrupulo, constituerunt rem non ultra differendam, sed omni modo mortem maturandam. Ostendit Evangelista illum obtentum publicae utilitatis tam bellum ipsis visum ut sufficeret ad discernendam Christi occisionem, cui deinde color quaerebatur. Ita apparuit verum esse quod dicitur,

Grave praeiudicium est quod iudicium non habet.

54. *Οὐκ ἔτι παρήλας, non ultra palam*] *Απερτε, palam.* 1 Macc. 4: 18, *Ἀψετε τὰ πύλα μετὰ παρήλας* [*Sumetis spolia palam*].

Εἰς τὴν χώραν ἐγγὺς τῆς ἐρήμου, in regionem iuxta desertum] Ad partem Iudaeae Orientalem, non procul Hierichunte.

Εἰς Ἐφραῖμ λεγομένην πόλιν, in urbem quae dicitur Ephraim] Eadem est Ἐφραῖμ et Ἐφρῆμ, ut pro Ἐφρῆμ scribitur Ἰερουσαλὴμ , et in multis aliis vocibus Patach cum Iod mutatur in Tzere ob vicinitatem pronuntiationis. Non potest haec urbs esse Ephron cuius mentio in Paralipomenis et Maccabaica historia: nam Ephron incipit ab Ayn, Ephrem Syro et Arabi per Aleph: ut omnino videatur haec oppidum dictum ab ipsa Tribu: cuius, credo, reliquiae illuc se contulerant post cladem ab Iephtha illatam, Iud. 12: 6.

Καὶ ἐκεῖ διέτριβε, et ibi morabatur] Ne ante iustum tempus se odiis obiceret, et ut ipsa absentia apud non malos desiderium sui excitaret; quod ostendunt sequentia: itaque introitus pestis eius in Urbem ex ipsa exapectatione factus est augustinior.

55. *Τὸ πάσχα τῶν Ἰουδαίων, Pascha Iudaeorum*] Ut supra 2: 13.

Ἐκ τῆς χώρας, de regione] Ex ea regione in quam se receperat Iesus et qui ibi eum reliquerant.

Ἰνα ἀγγελοῦν ἑαυτοῖς, ut consecrarent se ipsos] Maturius iverunt quotquot aut imperatis a Lege sacrificiis, puta qui culpa alicuius sibi erant conscii, aut aponte suscepto Nazareatus voto obligabantur: nam et vota talia solvi solebant sub aliquem diem festum. Sed et alii aliquot dies praevious impendebant precibus. Vide 2 Par. 29.

56. *Ἐζήτουν οὖν τὸν Ἰησοῦν, quaerebant ergo Iesum*] Cupiditate videndi miracula.

Ἐν τῷ ἱερῷ, in templo] Ubi conspiciendum se dare et docere populum solebat.

Ὅτι οὐ μὴ ἔλθῃ εἰς τὴν ἐορτήν, non venturum ad festum]

Ὅτι, ut solet, abundat. Dubitabant venturasne esset ad diem festum, aliis affirmantibus ob morem ipsius perpetuum, aliis negantibus ob impendens periculum.

57. *Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, Pontifices et Pharisaei*] Id est, Senatus, impellentibus Pontificibus et iis qui Pharisaioae erant factionis, caeteris se tempori apstantibus.

Ἰνα εἰς τις γινῶ τοῦ λέγει, μὴνύσῃ, ut si quis cognosset ubi sit, indicet] Quod fieri solitum in criminibus atrocibus cum diris in non parentes. Vide Sophoclem Oedipode.

Ὅπως πιάσωσιν αὐτόν, ut apprehenderent eum] Ut ita eum in sua potestate haberent, ac deinde constituerent de modo interficiendi.

C A P U T XII.

1. *Ὁ οὖν Ἰησοῦς, Iesus ergo*] Cum alii iam praecisissent et ipse aliquandiu expectatus esset. Coharet cum capite superiori 54 et seqq.

Πρὸ ἑξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα, sex diebus ante Pascha] Omnino eadem est locutio quae reperitur in Graeco Am. 1: 1, *πρὸ δύο ἐτῶν τοῦ σεισμοῦ*, id est, *duobus annis ante terrae motum*, ut aperte habet sensus Hebraicus. Sic 2 Cor. 12: 2, *πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων*, id est, *annis quatuordecim ante hunc diem*.

Ἦλθεν εἰς Βηθανίαν, venit Bethaniam] Prosabbato: neque enim Sabbato tantum itineris fecisset.

Ὁπου ἦν Λάζαρος] Ubi habitabat Lazarus et ubi man-

serat: neque enim Iesus eum secum ducere voluerat, vitandae ostentationis.

2. Ἐποίησαν οὖν αὐτῷ δεῖπνον ἐκεῖ] Personale pro impersonali. *Parata est ei coena*, nempe apud Simonem Lazari consanguineum. Solebant Iudaei ante Paschatis dies coenis solennioribus se et amicos excipere, praesertim nona, ut notat Theophylactus, quae tunc incidit in diem Solis. Ἐκεῖ, id est, in Bethania, ubi domus erat Simonis. Vide quae ad Matth. 26: 6 et ad Luc. 7: 37, ubi pleraque huius historiae explicata.

Ἡ Μάρθα διηκόνει, *Martha ministrabat*] Non solebant in talibus conviviis accumbere feminae. De Marthae sedulitate vide Luc. 10: 40.

Ὁ δὲ Λάζαρος εἰς ἣν τῶν ἀνακειμένων σὺν αὐτῷ, *Lazarus autem unus erat ex discumbentibus cum eo*] Ipso cibi sumtu vitae redditae veritatem probans. Vide Marc. 5: 43, infra 21: 13.

3. Λιβραν, *libram*] Haec vox, qua et Hebraei utuntur, una est earum quas a vicinis Siculis Latini acceperunt, ut et λέποριν [leporem], οὐγκίαν [unciam], νούγκιον [nuncium], multaque alia. Errant enim qui primitiva origine Latina haec putant. Iudaei eam acceperunt a Macedonibus.

Καὶ ἐξέμαξε] Id est, *et absterserat*, ut diximus supra 11: 2.

Ταῖς θριξὶν αὐτῆς, *capillis suis*]

Quod summum formae decus est, ait Latinus Poeta, et quo feminae maxime se solent iactare. Vide 1 Petr. 3: 3.

Ἐπληρώθη ἐν τῇς ὁσμῆς, *impleta est odore unguenti*] Est enim valde odorum nardus, Cant. 1: 12.

4. Ἰούδας] Is dolo malo sermonis fecit initium, quem alii incautius secuti sunt.

6. Οὐχ ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἤμελεν αὐτῷ, *non quod ei cura esset egentium*] Quippe perfido et immisericordi. Exemplum est Iudas multorum privatis commedias obtinentium nomen pietatis.

Κλέπτης ἦν, *fur erat*] Permissus tamen a Christo inter Apostolos vivere; ne unquam sine malis speraremus fore Ecclesiam. Subducebat autem pecuniam, aut divortium meditans, aut periculum praevidens.

Kaì tò γλωσσόμοιον εἶχε, et loculos habens] Ita πρῶ ver-
titur a Chaldaeo et Hierosolymitano Gen. 50: 26, a Grae-
cis 2 Par. 24: 8 et seqq., ubi *κιβωτὸν [arcam]* alii po-
suerunt. Et creditur proprie fuisse arcula oblonga et
angusta quam iter facientes ferre secum poterant. Docuit
hoc exemplo Christus viris excellentibus non esse deman-
danda ea quae ad vitae huius curam pertinent; Act. 6: 2,
1 Cor. 6: 4. Simul hinc apparet etiam perfectissimae
vitae non obstare commune aliquod aerariolum unde ne-
cessaria comparentur.

Τὰ βαλλόμενα, ea quae mittebantur] Pecunias quae isti
marsupio indebantur, et si quid aliud ad viam erat ne-
cessarium.

7. *Ἄφες αὐτῆς*] Id est, *agat quod vult*. Vide Matth.
27: 49. Marcus optime exponit: *Quid ipsi molesti es-
tis?* 14: 6.

Εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τετήρηκεν αὐτό] Id
est, *servavit hoc tanquam ad pollincturam*. Qui hoc
loquendi genus non intellexerunt, mutarunt lectionem ut
esset, *In diem sepulturae meae servet illud*, quod non
Latini tantum codices habent sed et Graeci quidam: ha-
buit et codex quo usus est Nonnus. At Syrus recte. Ne-
que novum est perperam intellecta perperam mutari.

8. *Ἔχετε, habetis*] Praesens pro futuro, ut infra 16:
10 et alibi.

9. *Ἔγνο αὐτὸν, cognovit autem*] Cum haesisset ibi per
diem unum aut alterum.

Ἐκ τῶν Ἰουδαίων] *Ex Hierosolymitis*, ut supra ali-
quoties.

*Ἀλλ' ἵνα καὶ τὸν Ἀδάμαν ἴδωσιν, sed ut et Lazarum
viderent*] Eadem opera. Fama adventus Iesu famam La-
zari in vitam revocati resuscitaverat.

10. *Ἐβουλευσάντο δέ, constituerunt autem*] *Βουλευέσθαι*
non est hic *consultare* sed *constituere*, ut Act. 5: 33,
15: 37, 2 Cor. 1: 17.

Οἱ ἀρχιερεῖς, principes Sacerdotum] Cum Senatoribus
caeteris.

*Ἔνα καὶ τὸν Ἀδάμαν ἀπεκρίνασι, ut et Lazarum inter-
ficerent*] Non Iesum solum. Praecepta est malitia et sem-
per ultra rapit. Tam bene iam profecerant in egregia

ista Caiaphae sententia, *Pro bono publico quidvis licere*, ut non dubitarent hominem nullius culpa reum adiectamentum facere sui sceleris, ad tuendam dominationem.

11. *Δὲ αὐτὸν ὑπῆγον, propter illum abibant*] Urbe relicta Iesum sectabantur.

Καὶ ἐπίστευσαν εἰς τὸν Ἰησοῦν, et credebant in Iesum] Non tantum ut in Prophetam, sed et ut in Messiam; ut sequens historia ostendit.

12. *Ὅχλος πολὺς ὁ ἔλθων εἰς τὴν ἑορτήν, turba multa quae venerat ad diem festum*] Nam quo propiores erant dies Paschatis, eo maior turba in Urbem veniebat.

Ὅτι ἔρχεται ὁ Ἰησοῦς, venire Iesum] Ex Bethania. Historia explicata ad Matth. 21.

13. *Τὰ βᾶτα, ramos palmarum*] Signum laetitiae. Vide dicto loco.

Ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ, Rex Israelis] Promissus Messias. Ita Christus ante mortem et Regni sui indicia dedit, et quale esset Regnum ostendit, vi Divina in sui cultum animos movens.

14. *Εὐρών δὲ ὁ Ἰησοῦς*] *Nactus*. Sic enim vox illa sumitur, ut diximus Luc. 1: 30.

Ὁνάριον] *Pullum asinae maiusculum*. Vide dicto loco.

Ἐκάθισεν, insidebat] Nempe dum fierent quae iam narrata sunt.

15. *Μὴ φοβοῦ θύγατερ Σιών*] *Secura esto, civitas Hierosolymorum*: quod iubilandi voce Propheta expresserat. Securam autem esse debere ostendit quia *Rex adveniat bonus ac mitis et ipsi salutaris*, nihil habens fastuosum.

16. *Οὐκ ἔγνωσαν*] *Non intellexerunt* illud vaticinium ad hanc rem spectare. *Γινώσκουσιν* saepe est *intelligere* Matth. 12: 7, 21: 45 et alibi.

Τὸ πρῶτον, primum] Recenti re.

Ὅτε ἐδοξάσθη ὁ Ἰησοῦς, postquam illustratus est Iesus] Postquam in coelum adscendit, ut supra 7: 39. *Tempore Regni coelorum*. Vide Matth. 11: 11.

Τότε ἐμνήσθησαν, tunc recordati sunt] Reminiscendo rem intellexerunt sensum Prophetarum; quia scilicet Adscensio in coelum et secuta Missio Spiritus exemerunt illis opinionem de Regno terreno acceptam, ac docuerunt Reg-

num hoc in conspectu hominum humile, esse omnium sublimissimum, et vere Regnum.

Καὶ ταῦτα ἐποίησαν αὐτῷ] Id est, haec illi facta esse animo revolverunt: nam personale est pro impersonali. Intelligit acclamationem *Hosanna*, substractionem vestimentorum, incessionem asini, et introitum in Urbem tanta turba comitante.

17. *Ὁ ὧν*] Quae fuerat, ut supra quoque habuimus.

Ὅτε, quando] Ita Syra editio Fabriciana, ita Latina et Graeci codices vetustiores. Qui adfuerant cum Lazarus excitaretur, apud caeteram turbam testimonium perhibebant, hunc esse eum qui id fecisset. Solet *μαρτυρεῖν* [testimonium perhibere] absolute poni, ubi ex sequentibus intelligitur quo sit referendum, ut supra 1: 32.

18. *Διὸ τοῦτο καὶ ἐπήντησεν αὐτῷ ὁ ὄχλος, propterea et obvia ei venit turba*] Est *ἐπάνοδος* [retrogressio], nam quod narrarat magnam turbam ei obviam factam; id ait maxime evenisse ob famam sparsam de Lazaro.

19. *Οἱ οὖν Φαρισαῖοι, Pharisei ergo*] Cum sectatores eius in tantum crescentes viderent.

Ὅτι οὐκ ὠφελεῖτε οὐδέν] Alii aliis hoc dicunt, nihil promoveri, imo multum corrumpi res suas canctando: ita ut iam maiora praesidia quaerenda sint ad exsequendum Senatusconsultum. *Ὁφελεῖτε* legit Syrus, Latinus vertit *proficimus*, sensum respiciens.

Ὁ κόσμος, mundus] *Vis ingens hominum*: quomodo ὅτιν saepe usurpant Hebraei, et hic Syrus *κόσμος*.

20. *Ἦσαν δέ τινες Ἕλληνες, erant autem quidam Gentiles*] Hoc nomine vocantur omnes qui nec Israelitae erant nec proselyti; inter quos non pauci erant viri pii, unius Dei cultores, *σεβόμενοι Ἕλληνες* [Deum colentes Gentiles] Act. 17: 4. Hebraeis Thalmudicis *גוים רצונו*, pii ex Gentibus: qualis Cornelius Centurio et Eunuchus Candaces in Actis Apostolicis. Tales Deum adorabant in subdiali quod vocabatur *Gentium*, ex instituto Salomonis 1 Reg. 8: 41. Narrat Iosephus inter haec subdialis intersepimentum fuisse quo alienigenae interius penetrare vetabantur. Vide Act. 21: 28. Pertinet autem haec historia ad cognoscendam amplitudinem Regni Messiae: nam Gentium uberrimae vocationi praeludebatur. Videntur

au-

autem hi Gentiles fuisse Syrophoenices: nam et alibi notavimus, Marc. 7: 26, Ἑλληνίδα vocari quae aliis est *Syrophoenissa*. Et his ob vicinitatem facilius notitia cum Galilaeis Bethsaidensibus, quod illi forte in partes Tyri et Sidonis subinde excurrerant.

Ἐκ τῶν ἀναβαινόντων, ex adscendentibus] Ex his quibus commodum erat ob loci propinquitatem, hoc iter quotannis suscipere.

Ἰνα προσκυνήσωσιν ἐν τῇ ἑορτῇ, ut adorarent in die festo] Ut preces suas cum populo Dei coniungerent.

21. Φίλιππῳ] Noto forte, aut quod in eum inciderant. Θέλωμεν] *Vellemus*. Vide quae diximus Matth. 26: 39, Marc. 10: 35.

Τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν, *Iesum videre*] Id est, propius convenire, cum eo colloqui.

22. Καὶ λέγει τῷ Ἀνδρέᾳ, et dicit *Andrae*] Ut qui ordine prior ac proinde familiarior esset.

Ἀνδρέας καὶ Φίλιππος λέγουσι τῷ Ἰησοῦ, *Andreas et Philippus dicunt Iesu*] Quia antehac in legatione Discipulos vetuerat ire in fines Gentium, Matth. 10: 5, dubitabant an homines inde venientes incircumcisi admitti ad Christi colloquium debeant. Itaque ut in re dubia ipsum consulunt.

23. Ἀπεκρίνατο αὐτοῖς, respondit eis] Verbis quidem generalibus, sed unde satis intelligeretur se hoc colloquium non recusasse.

Ἐλθόντιν ἡ ὥρα] *Non longe est; adest; instat tempus illud*.

Ἰνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ut illustretur *Filius hominis*] Ut qualis quantusque sit non Iudaei tantum sed et alienigenae agnoscant.

24. Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν, vere, vere dico vobis] Iam ostendit qua via sibi aliisque ad veram gloriam eundum sit, nempe per ignominiam et passiones: et, ne offendantur Pharisaeorum in se conspiratione, docet peiora adhuc restare.

Μόνος μένει, solum manet] Sine fructu. Sic supra 6: 22. Μόνος dicitur certo respectu.

25. Ὁ φιλῶν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, qui amat animam suam] Nempe ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ [in mundo hoc], ut ostendit

membrum oppositum. *Ψυχὴν αὐτοῦ*, id est, se et sua commoda et honores huius vitae. *Αματ*, nempe prae Divinis. Confer quae Matth. 10: 39 et ibi dicta.

Ἀπολέσει αὐτήν, perdet eam] *Semet perdet.*

Ὁ μισῶν, qui odit] Minoris faciens quam ea quae ad Deum pertinent, ut Luc. 14: 26, et vide quae ibi dicta.

Εἰς ζωὴν αἰώνιον φυλάξει αὐτήν, in vitam aeternam custodiet eam] Efficiet ut ad vitam aeternam perveniat: *φυλάσσειν* [custodire] opponitur *τῷ ἀπολλάειν* [verbo perdere], etiam infra 17: 12.

26. *Ἐὰν ἐμοὶ διακονῇ τις, si quis mihi ministrat*] Ostendit generalia haec effata non ad se tantum sed et ad suos pertinere. Hic tacite Regem se nuncupat, qui ministros plurimos habeat ad res Regni sui promovendas.

Ἐμοὶ ἀκολουθεῖτω, me sequatur] Imitetur exemplum meum. Sic Marc. 8: 34, Luc. 9: 23, Apoc. 14: 4.

Ὃπου εἰμι ἐγώ, ubi ego sum] *Sum pro ero.* Intelligit locum summae felicitatis.

Τιμήσει αὐτὸν ὁ πατήρ, honorabit eum Pater meus] Felicitati addit gloriam, ne quid absit quod desiderari ab hominibus solet. Pro temporali iactura, aeterna promittitur reparatio, sicut ipse Christus per mortem non modo ad vitam aeternam sed ad perfectam Regni possessionem pervenit.

27. *Νῦν ἡ ψυχὴ μου τετάρακται, nunc anima mea turbata est*] Ne putarent qui ad ipsum imitandum invitantur, in ipso non esse naturalia desideria vivendi, evitandi dolorem et probra, ostendit eadem in se esse revera, quo magis aptus erat ut exemplar nostrum fieret, Hebr. 2: 17, 4: 15. Utitur hic voce *ταράσσεισθαι*, qua et supra vehemens affectus indicatus est 11: 33. Hebraice *יָנַח נַפְשִׁי* ut Ps. 42: 6. Confer quae ad Matth. 26: 38 et seqq. et Luc. 22: 44.

Καὶ τί εἰπω; Πάτερ, ὠσόν με ἐκ τῆς ὥρας ταύτης; Et quid dicam? Pater eripe me huic tempori?] Puto recte etiam posterius hoc membrum per interrogationem legi. Solemus enim in talibus sermonibus primum generaliter interrogare, *Quid agam?* Deinde subiicere hoc aut illud. *Ὁραν* vocat tempus istud sibi periculosissimum inter tam potentes ac crudeles inimicos.

Ἀλ-

Ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἦλθεν εἰς τὴν ἔρην ταύτην, atqui ob hoc veni in tempus hoc] Ostendit se non facturum quod interrogaverat, non deprecaturum mortem: nam ἀλλὰ hic valet *atqui*. *Ob hoc*, intellige *ut moriar*, quod superioribus verbis indicaverat, *veni* huc Hierosolyma, in medios inimicos me conieci.

28 *Πάτερ, δόξασόν σου τὸ ὄνομα, Pater, illustra nomen tuum]* Patiar quidvis quod tibi sit honorificum. *Δοξάζειν Θεόν* eximie dicuntur qui pro Divinae veritatis testimonio moriuntur, infra 21: 19.

Ἦλθεν οὖν φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, venit ergo vox de caelo] Quod solum ferme oraculi genus temporibus Templi secundi restabat. *ἦρ ὢν [filiam vocis]* vocant.

Καὶ ἰδοῦσα, καὶ πάλιν δοξάσω, et illustravi, et iterum illustrabo] Puto subaudiendum *te*: ut Pater ostendat sibi cordi esse Filii gloriam, sicut sua gloria erat Filio. *Ἔδοξασα*, ut miraculis et nunc nominatim resuscitato Lazaro: *δοξάσω* tui ipsius resuscitatione et evectione in coelum.

29. *Ἐλεγε βροντὴν γεγονέναι, dicebat tonitru esse factum]* Pars ista vulgi quae a Christo longius aberat.

Ἄγγελος αὐτοῦ λελάληκεν, Angelus ei locutus est] Opinio erat multorum apud Hebraeos Deum non loqui nisi Angelorum ministerio. Itaque Decem praecepta quae *Deus* dicitur *elocutus*, adscribuntur *Angelis*, Act. 7: 38, Hebr. 2: 2.

30. *Οὐδ' ἐμὲ αὐτὴ ἡ φωνὴ γέγονεν, non propter me haec vox venit]* Qui satis certus sum de Patris in me affectu.

Δι' ἐμᾶς, propter vos] Ut videatis quanti me Pater facit, etiamsi pro impio et seductore condemner.

31. *Νῦν κρείσς ἐστὶ τοῦ κόσμου, nunc liberatio est mundi]* *Κρίνειν* saepe apud Hebraeos est *in libertatem vindicare*: id qui faciebant, *κρίνω* [*Iudices*]. Vindicabitur genus humanum ab iniusto possessore, ut sequentia explanant.

Νῦν ὁ ἀρχὼν τοῦ κόσμου τούτου ἐκβληθήσεται ἔξω, nunc princeps huius mundi eiicietur foras] Id est, *De Regno deturbabitur*: nam ἔξω ex voce *ἀρχὼν* interpretandum ἐκ τῆς ἀρχῆς [*extra principatum*]. *Ἀρχὼν κόσμου* hic et 14: 30, 16: 11, ὁ Θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου
[De-

[*Deus huius saeculi*] 2 Cor. 4: 4, est Diabolus, qui inducta in maximam mundi partem idololatria et quae idololatriam comitatur vitiorum colluvie, quasi Deo excluso, regnabat. Κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου [*principes mundi huius tenebricosi*] dixit Paulus Eph. 6: 12, ἑπτὰ ἄρχοντας δαίμονας [*septem principes Daemones*] dixit Celsus memorante Origene. Alterum Principium Manichaeorum ἄρχων τῶν ἐπιγείων [*princeps terrenorum*] Psello. Significat ergo Christus destruendam idololatriam et quae ei cohaerent. Confer locum supra 10: 18 et Col. 2: 15, Act. 26: 18.

32. Ἐὰν ὑψωθῶ, *quando exaltatus fuero*] Id est, postquam in crucem evectus fuero, ut supra 3: 14, nam ἐὰν est quando, ut hic vertit Syrus. Sic Epist. 3: 10. Sic saepe sumitur Hebraeum עָלָה.

Πάντας ἐλκύσω πρὸς ἑμαυτόν, *omnes traham ad me*] Πάντας habent plerique codices Graeci et Syrus. Omnes intellige non Iudaeos tantum sed et alienigenas. Traham ad me, abstraham a Diabolo, traham vi resurrectionis meae; sed eos intellige qui non reluctantur.

33. Ποίῳ θανάτῳ, *qua morte*] Nempe crucis, quod vox illa ὑψοῦν [*exaltandi*] innuit: vide supra 3: 14 et quae ibi dicta.

34. Ἡμεῖς ἠκούσαμεν ἐκ τοῦ νόμου, *nos didicimus ex lege*] Ex Sacris Literis, ut vox νόμου sumta est supra 10: 34; didicimus autem, intellige Legisperitis interpretantibus. Puto autem praecipue intelligi Ps. 110 et Dan. 7: 14.

Ὅτι ὁ Χριστὸς μένει εἰς τὸν αἰῶνα, *Christum manere in aeternum*] Quia scilicet in aeternum regnaturus dicitur. Quae ad evectionem Messiae pertinent diligenter annotarant Magistri illorum temporum caeci ad ea quae de praeviis eius passionibus dicebantur, tum alibi, tum maxime Esiae cap. 53, cuius initium mox citatur. Vide 1 Petr. 1: 2.

Καὶ πῶς οὐ λέγεις, ὅτι δεῖ ὑψωθῆναι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *et quomodo tu dicis: oportet exaltari Filium hominis*] Omnino iis accedo qui a Iohanne relatum hic aiunt summam verborum Christi, non verba singula. Nam haec plebis dicta ostendunt Christum simul cum de evectione

ti-

zione diceret, nominasse se *Filium hominis*: forte et ipsam evectionem Serpentis similitudine illustraverat, ut supra 3: 14, quo factum ut mortem eo verbo indicari plebs intelligeret.

Τίς ἐστὶν οὗτος ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *quis est iste Filius hominis*] Nos cum *Filium hominis* dici audimus, eum concipimus de quo dixit Daniel, et cuius fore Regnum aeternum ipse vaticinatus est, id est, Messiam. An tu alium *Filium hominis* designas?

35. Ἔτι μικρὸν χρόνον τὸ φῶς μεθ' ὑμῶν ἐστὶ, *adhuc parvo tempore lux vobiscum est*]. Cum eos videret offendi mentione passionis suae, contra ostendit hoc magis ipsis festinandum ut sui praesentis beneficiis fruantur:

Ut esse solis gratius lumen solet

Iamiam cadentis.

Se vocat *Lucem*, ut supra aliquoties; *tempus lucis*, praesentiam suam conspicuam, quam et *diem* dixerat 9: 4.

Περπατεῖτε ἔως τὸ φῶς ἔχετε, *ambulate dum lucem habetis*] Proficite in cognitione rerum Divinarum. Coniungi solent *lux* et *ambulatio*, ut supra 8: 12.

Ἴνα μὴ σκοτία ὑμᾶς καταλάβῃ, *ne vos tenebrae opprimant*] Ne forte Deus sermonem suum vobis subtrahat. Quod iure quidem Deus facere potuit statim post Christam crucifixam; sed pro sua misericordia multum adhuc temporis indulsit; quo elapso Urbem reliquit suae caecitati, eductis Christianis.

Καὶ ὁ περπατῶν ἐν τῇ σκοτίᾳ, οὐκ οἶδε ποῦ ὑπάγει; *et qui ambulat in tenebris, nescit quo eat*] Καὶ pro nam. Ideo utimini luce, quia in tenebris nescitur quo eundam sit. Et sane Iudaei ab Evangelio derelicti, non in suam tantum Legem, sed et in mores civiles et naturam ipsam gravissime impegerunt, ut docet obsidionis historia.

36. Πιστεύετε, *credite*] Explicat quod modo dixerat figurate περπατεῖτε [*ambulate*].

Ἴνα υἱὸς φωτός γένησθε, *ut filii lucis sitis*] *Lucis aeternae filii*, id est, participes; ut solet vox *filiorum* summi apud Hebraeos. Diximus Matth. 9: 15. Sensus ferme idem qui supra 8: 12, ubi in luce ambulantiis promittitur fore ut *habeant lucem vitae*, aeternae scilicet.

Ἐξού-

Ἐκρύβη ὁ αὐτὸς ἀπὸ αὐτῶν, abscondit se ab eis] Bethaniam secessit, ne ante opportunum tempus se ingereret periculis, Luc. 21: 37.

37. *Τοσαῦτα δὲ αὐτοῦ, cum ille tot]* Hoc est quasi Epiphonema Apostoli, subnixum non iis quae proxime praecesserunt sed toti historiae. *Τοσαῦτα est tot* ut supra 6: 9, Luc. 15: 29. Syrus, *haec omnia*: ex aqua vinum fecerat, caecum natum illuminaverat, mortuum excitaverat.

Ἐμπροσθεν αὐτῶν, coram eis] Non clam sed palam: coram oculis magnae multitudinis, coram ipsis inimicis.

Οὐκ ἐπίστευον εἰς αὐτὸν, non credebant in eum] Pars maxima Hierosolymitarum non agnovit eum a Deo missum: nam qui obviam ei processerant pauci erant in tanta multitudine.

38. *Ἰνα, ut]* *Ἰνα* hic eventum significat, ut saepe.

Πληρωθῇ, impletur] Id est, Sic evenit quod Esaias dixerat eo in loco quo Christi statum despectum et mala praedixit.

Κύριε, Domine] Hoc recte ad sensus plenitudinem addiderunt Graeci Interpretes.

Τίς, quia] Quotusquisque.

Ἐπίστευε τῇ ἀκοῇ ἡμῶν, credidit sermoni nostro] *Ἀκοῇ* Hellenistis est id quod auditur, sermo: ut et Homero *ἀκοῇ* Odysseae quinto. Sic Matth. 4: 24, 24: 6, Gal. 3: 2, 1 Thess. 2: 13. Evangelio hoc vaticinium Esaiæ aptat et Paulus Rom. 10: 16.

Ὁ βραχίον Κυρίου τίς ἀπεκαλύφθη, brachium Domini cui est patefactum] *Ἀπεκαλύπτεσθαι* hic intelligitur cum effecta, ut de vocibus dari et trahi supra notavimus. Sensus est: Quotusquisque satis recte advertit admiranda illa Dei opera? Sic enim brachium saepissime sumitur in Veteri Federe et Act. 13: 17. Ubi autem verba quaedam ex Propheta citantur, subintelligenda sunt et sequentia quae continent in sensu sublimiore descriptionem sortis subiectae ipsius Christi, puta quod pauper erat, quod a Synedrio praedamnatus.

39. *Διὰ τοῦτο οὐκ ἠδύναστο πιστεῦναι, propterea non poterant credere]* Nempe, ut dixi, ob illa impedimenta quae memorat Esaias. *Non poterant*, id est, erat ipsis tali in-

ingenio praeditis ut externa mirarentur, difficillimum talem Messiam amplecti. Sic *δύνασθαι* saepe sumitur Ier. 13: 23, Marc. 3: 20 et alibi. Vide et 1 Cor. 2: 14.

Ὅτι πάλιν εἶπεν Ἡσαίας] Id est, nam vere dixerat *Esaias*: malim enim hoc ὅτι per nam vertere, ut et infra 49 quam per quia.

40. Τετυφλώκειν, *excaecavit*] Nempe Christus, qui fecisse dicitur id cui sua humilitate occasionem praebuit; sicut in Hebraeo imperative dicitur ipsi Prophetae Christi imaginem gerenti, *Impingua cor, aggrava aures, obline oculos*. Tale illud Ezech. 14: 9, *Ego Dominus seduxi eum*: et similia multa. Ideo Syrus hic vertit passive, quomodo legitur idem hic Prophetae locus Act. 28: 27. Vide quae Matth. 13: 15.

Καὶ ἐπιστραφῶσι, *et convertantur*] Passivum pro activo reciprocante, ut supra ἐκρύβη [*absconsus est*]. In Graeco *Esaias* est ἐπιστρέφωσι [*convertant*], supple, *se*, quomodo et apud Matthaeum et in Actis.

Καὶ ἰάσασθαι αὐτοῖς, *et sanem eos*] Sic et in Graeco *Esaias*, in Actis, et apud Matthaeum: nimirum quia apud Prophetam Deus loquitur (ut notat Paulus Act. 28: 25) verterunt Interpretes in personale, non sensum magis secuti quam verba: nam in Hebraeo est *ut medietur ipsi*; quod Marcus egregia paraphrasi explicat 4: 12, καὶ ἀφένθη αὐτοῖς τὰ ἁμαρτήματα [*et dimittuntur eis peccata*].

41. Ὅτε εἶδε τὴν δόξαν αὐτοῦ, *quando vidit gloriam eius*] Iudicium quod Deus, tanquam throne insidens, exercet, Angelos ei negotio ministrantes, et expositam peccatorum remissionem: nam haec omnia, quae Evangelii tempore perfectissime impleta sunt, apud *Esaiam* praecedunt, quibus conspectis animatus est ne abstinere Def mandata eloqui, quanquam plerisque contemptui futurus. Dicitur *Esaias vidisse gloriam Christi*, sicut *Abrahamus diem eius* supra 8: 56.

42. Ὅπως μέντοι, *veruntamen*] Quanquam plerique aspernabantur Iesum; quidam tamen minus contumaces satia intellexerunt eum esse Christum.

Καὶ ἐκ τῶν ἀρχόντων] *Etiam ex ipsis Senatoribus*, quos ἀρχοντας solere dici notavimus.

Ἐπίεισαν εἰς αὐτὸν, *crediderunt in eum*] Contemplati-

tiva, non activa fide, convicti de veritate, sed non ut etiam voluntatem in eius obsequium redigerent.

Διὰ τοὺς Φαρισαίους οὐχ ὁμολόγουν, propter Phariseos non confitebantur] Ob Phariseos potentes in Synedrio non audebant profiteri, ne his urgentibus exerceretur adversus ipsos decretum iam factum.

Ἰνα μὴ ἀποσυνάγωγοι γίνωνται, ne e Synagoga eiicerentur] Quod probrosum valde habebatur.

43. *Ἠγάπησαν γὰρ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον ἢ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, amabant enim gloriam hominum magis quam gloriam Dei]* Δόξα cum genitivo apud Iohannem est eius cui exhibetur; itaque δόξαν ἀνθρώπων hic intelligo *suum honorem*; quem ei honori qui Deo debetur praetulere: quod et sequentia explanant. *Μᾶλλον ἢ* est hic oppositionis, non comparisonis, ut et supra 3: 19.

44. *Ἰησοῦς δὲ ἔκραξε; Iesus autem clamavit]* Cum consideraret aliorum incredulitatem, aliorum fidem infructuosam, medicinam studet adhibere.

Οὐ πιστεύει εἰς ἐμέ, non credit in me] Non tam mihi quam Patri confidit; cuius Legatus sum. Similis locutio Marc. 9: 37, 1 Sam. 8: 7, 1 Thess. 4: 8.

45. *Ὁ θεωρῶν ἐμέ θεωρεῖ τὸν πέμψαντά με, qui videt me, videt eum qui misit me]* Sic et infra 14: 9, quasi dicat. In meis operibus resplendet Patris maiestas; Hebr. 1: 3. Luciani martyris haec erat confessio, ut supra attigimus: *Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ οὐσίας καὶ βουλῆς καὶ δυνάμεως καὶ δόξης ἀπαράλλακτος εἰκὼν [Filius et naturae Dei et voluntatis et virtutis et gloriae imago nihil differens].*

46. *Ἐγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα, ego lux in mundum veni]* Ego lux affulsi hominibus: supra 1: 9, 3: 19, 8: 12, Esai. 42: 6.

Ἐν τῇ σκοτίᾳ μὴ μένει] Non versatur in tenebris, in rerum bonarum ignorantia gravissimisque erroribus. De voce μένειν diximus 3: 36, 8: 31. Contrarium est ἐν φωτὶ μένειν, *versari in luce*, 1 Epist. 2: 10.

47. *Καὶ μὴ φυλάξῃ, nec observaverit]* Ita habent quidam codices, et ille in Anglia antiquissimus. Sequitur Syrus, Latinus, Nonnus. Quare haec lectio vulgatae *πιστεύσῃ [crediderit]*, quam sequitur Arabs, praeferenda videtur, ut hoc proprie in eos dictum sit qui *audiebant*,

id

id est, verum credebant Christi sermonem, sed non observabant, id est, se eius discipulos non profitebantur. Supra 42.

Ἐγὼ οὐ κρίνω αὐτὸν, ego non iudico eum] Nihil de illo durius pronuntio; ut supra 8: 15.

Οὐ γὰρ ἦλθον ἵνα κρίνω τὸν κόσμον, non enim veni ut iudicem mundum] Non id mihi praecipue propositum est: οὐκ ἔστι τοῦτο τὸ προηγούμενον [non est hoc principale], libenter talibus abstineo. Sic supra 3: 17.

Ἀλλ' ἵνα σώσω τὸν κόσμον, sed ut servem mundum] Hoc unice ago, hoc desidero, ne quisquam pereat, sed omnes ad resipiscentiam veniant, ut perpetuo serventur: 2 Petr. 3: 9.

48. Ὁ ἀθετῶν ἐμὲ καὶ μὴ λαμβάνων τὰ ῥήματά μου, qui spernit me neque accipit verba mea] Allusio ad locum Dent. 18: 19, "Ὁς ἐὰν μὴ ἀκούσῃ ὅσα ἂν λαλήσῃ ὁ προφήτης ἐκείνος ἐπὶ τῷ ὀνόματι μου, ἐγὼ ἐκδικήσω ἐξ αὐτοῦ [Quisquis non audierit quas loquitur Propheta ille meo nomine, ego de eo ultionem sumam]. Est autem λαμβάνειν amplecti, ut supra 1: 12, 3: 11.

Ἔχει τὸν κρίνοντα αὐτόν] Quid dicat explicant sequentia: secum fert iudicem suum, vel me tacente.

Ὁ λόγος ὃν ἐλάλησα, ἐκεῖνος κρίνει αὐτόν, sermo, quem locutus sum, ille condemnabit eum] Sicut Ninevitae dicuntur testes futuri, Matth. 12: 41, Mozes accusator, supra 5: 45, sic hic Euangelium condemnaturum incredulos, spretum scilicet, cum nihil in se habeat quod non admiratione ac veneratione sit dignissimum. Vide supra 9: 41, infra 15: 22.

Ἐν τῇ ἑσχατῇ ἡμέρᾳ, in novissimo die] Quo tempore omnium non facta tantum sed et cogitata nudabuntur, et perfectissime adimplebitur Esaiæ visio supra priora loco memorata.

49. Ὅτι ἐγὼ ἐξ ἑμαυτοῦ οὐκ ἐλάλησα, nam ego ex me ipso non sum locutus] Dixi saepe ὅτι optime verti per nam, hoc sensu: Nam certe nihil vobis tanquam ex me repertum, sed tanquam a Patre mandatum loquor; subintellige: qua in re credi mihi et ob opera et ob praeceptorum sanctitatem oportuit. Ἐξ ἑμαυτοῦ sume ut supra 7: 17 et infra 14: 10.

IV.

N

Ο

Ὁ πέμψας με πατήρ, αὐτός μοι ἐντολὴν ἔδωκε τί εἴπω καὶ τί λαλήσω, *qui misit me Pater, ipse mihi mandatum dedit, quid dicam et quid loquar*] Prophetæ et inter eos Esaias certis temporibus movebantur Divino Spiritu: Ego vero eum semper in me habeo, ita ut non tantum cum doceo (nam id vox *דבר* [*dicere*] Hebraeis significat) sed cum quidvis etiam obiter loquor, sequar Patris præsceptum, ἐντολὴν, ut supra 10: 18.

50. Ἡ ἐντολὴ αὐτοῦ ζωὴ αἰώνιος ἐστίν, *mandatum eius vita aeterna est*] Effectus pro causa: vult enim dicere *Euangelium causam esse vitae aeternae*. Sic Christus se *vitam* dixit supra 11: 25 et infra 14: 6. Sic et verbum Dei *vita* dicitur Dent. 32: 47.

Ἄ οὖν λαλῶ ἐγώ, καθὼς εἶρηκέ μοι ὁ πατήρ, οὕτω λαλῶ, *quae ergo ego loquor, sicut dixit mihi Pater, sic loquor*] Subaudi, *et sic a vobis accipienda sunt*.

CAPUT XIII.

1. Πρὸ δὲ τῆς ἑορτῆς, *ante festum*] Erat vespera illa a qua incipiebat τὸ νυκθήμερον τῆς παρασκευῆς [*nox et dies praeparationis*].

Αὐτοῦ ἡ ὥρα ἵνα μεταβῇ, *tempus eius quo transiret*] Tempus illud conveniens nomini Paschatis, quod διάβασις [*transitum*] significat: tempus opportunissimum morti ob maximum populi conventum, quo res esset testator.

Ἐκ τοῦ κόσμου τούτου πρὸς τὸν πατέρα, *ex hoc mundo ad Patrem*] Per mortem scilicet, qui primus erat ad eum transitum gradus.

Ἀγαπήσας τοὺς ἰδίους τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ, *cum dilexisset suos qui erant in mundo*] Eos qui disciplinam suam receperant, praecipue Duodecim illos. Est autem efficaciter dictum τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ, quos relicturus erant in hoc rerum salo. Sic infra 17: 11.

Εἰς τέλος ἠγάπησεν αὐτούς] Id est, διετέλει ἀγαπῶν, *perrexit eos diligere*. Sic locutio haec usurpatur Ps. 9: 18, 44: 23 et alibi. Hoc autem praefatur Apostolus, ut significet ideo tam vili ministerio Christum se subiecisse ut amorem suum evidentissime ostenderet. Quod diximus

vi-

vile esse ministerium apparet 1 Sam. 25: 41, quem locum Iosephus explicans, ἀναξία μὲν εἶναι καὶ ποδῶν ἅψασθαι τῶν ἐκείνου [indignam se quae vel pedes eius tangeret]. In oraculo Milesiis dato apud Herodotum:

Σαί δ' ἄλλοχοι πολλοῖσι πόδας νίψουσι κομήταις.
[*Multa comatorum vestigia pulchra lavabunt*
Uxores vestrae.]

Plutarchus Pompeio Favonium post cladem obsequentissimum fuisse ut ostendat sic ait: Καὶ τὸ λοιπὸν ἐκ τούτου περιέπων καὶ θεραπεύων, δσα δεσπότας δοῦλοι, μέχρι νίψεως ποδῶν καὶ δείπνου παρασκευῆς διετέλειεν [*Praeterea perpetuo Pompeium observavit, et ministeria ei exhibuit quae heris servi solent ad pedum usque lotionem et coenae praeparationem*]. Idem De virtutibus mulierum: Διηγουοῦντο τοῖς ἀλλήλων γονεῦσι καὶ ἀδελφοῖς ἄχρι τοῦ καὶ τοῖς πόδας ἀπονίζειν [*Ministrabant alias aliarum parentibus et fratribus, ita ut et pedes eorum perluerent*]. Catallus:

Quas tibi iucundo famularer serva labore
Candida permulcens liquidis vestigia lymphis.

Tam vile autem ministerium non detrectare magnae est dilectionis, Luc. 7: 44, 1 Tim. 5: 10.

2. Καὶ δείπνου γενομένου, coena facta] Coena illa priore, qua non agnum quidem mactatum edit Christus, sed tamen, ut potuit, ritu Babylonici exilii memoriam Paschatis celebravit: quae coena non habebat ante se lotionem: nam non erat coena iasta: sed coenae imago. Vide quae ad Matthaeum.

Τοῦ διαβόλου ἤδη βεβληκότος εἰς τὴν καρδίαν Ἰούδα, cum Diabolus iam immisisset Iudae animo] Hic quoque illud βεβληκότος intelligendum cum effectu, nempe ut Iudas hoc consilium Diaboli receperit. Simile loquendi genus supra iam aliquoties observavimus. Sic tentare Satan dicitur cum tentationi succumbitur 1 Cor. 7: 5.

Ἴνα αὐτὸν παραδῶ, ut traderet eum] Habet et hoc ἔμφασιν [efficaciam]. Iam consilio se tradendi capto, tam propinquo periculo, non omisit testari curam suam pro discipulis, etiam pro illo nefario, si forte adhuc resisteret.

3. Εἰδὼς δὲ ὁ Ἰησοῦς ὅτι πάντα δέδωκεν αὐτῷ ὁ πατήρ εἰς τὰς χεῖρας, sciens Iesus omnia dedisse ipsi Patrem in

manus] Hoc dicit, Tam humile obsequium fecit non inconsciis suae dignitatis. Id enim augeat facti aestimationem quod tantus ac talis hoc fecerit. *Dare* autem hic intellige *promittere daturum*: nam tradita illi sunt omnia (id est, potestas in omnia quae Ecclesiae conducunt, Matth. 28: 18) post Adscensum in coelum, Act. 2: 36.

Καὶ οὕτως ἀπὸ Θεοῦ ἐξῆλθε, et se a Deo exivisse] A Deo ad genus humanum missum se prodiisse. Sic supra 8: 42.

Καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ὑπάγει, et ad Deum redire] Et se receptum iri in Dei regiam, in consortium Regni. Omnia haec mirifice describunt eius dignitatem.

4. *Ἐγείρεται ἐκ τοῦ δείπνου, surgit a coena*] Non solebat coena etiam Agni a stantibus sumi post Exitus tempora: in coena autem memoriali, qualis haec erat, omnino sedebatur aut accumbebatur, et nunc etiam sedetur. Itaque ea confecta surrexit Christus, et ad coenam plenam atque ordinariam pedes lavit: quod ante coenas fieri erat solitum.

Καὶ τίθει τὰ ἱμάτια, et ponit vestimenta sua] Haec vox ex illis est quae plurali sono singularem habent significatum, ut notavimus ad Matth. 17: 2. Verti ita solet Hebraeum *הָיוּ*, quo proprie significatur *extimus amictus* qui a ministrantibus deponi solet. Philo De Sacerdotibus: *Ἀνέμονται γὰρ ἐν μόνοις χιτωνίσκοις τὰ τε ἱερέα καὶ τὰς σπονδὰς καὶ δὲ ἄλλα χρήσιμα θυσίαις προσάγουσιν εἰς ἀνυπέροχτον τάχος ἡσυχήμενοι* [Sine vestibus enim in solis tunicis victimas et libamina et alia sacrificiis necessaria adferunt ad summam celeritatem exerciti].

Καὶ λαβὼν λίντιον, et cum cepisset linteum] Haec vox a Romanis ut ad Graecos, ita et ad Iudaeos pervenerat. Scribitur *לִנְתָּן*, exponunt Grammatici *לִנְתָּן*, ut hic Syrus *κινδὸν* sindonem, Arabs *مُكَبِّلَة* abstersorium: nam ei fini serviisse hoc linteum sequentia ostendunt.

Δέωσεν ἑαυτὸν, praecinxit se] *Lumbos suos*, ut loquuntur Hebraei et hic Syrus. Is habitus ministrantium, quo expeditiores essent. Luc. 17: 8, *περικεσάμενος διακόνει* [praecinctus ministra]. Et Latinis ministri et popae *succincti* vocantur. Verbum *διαζώννυσθαι* bis hoc loco legitur et infra 21: 7. Est et apud Lucianum.

5. *Βάλλει ὕδωρ εἰς τὸν νεπτῆρα*] Nihil ministerii omittit. *Aquam infundit pollubro*, sumtam scilicet ex hydriis illis quae pro more adstabant. Vide quae diximus ad caput 2 supra.

Ἦρξατο νίπτειν τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν, coepit lavare pedes Discipulorum] Primum dicit generaliter lotos pedes Discipulorum, deinde specialiter narrat Petri verba. Nam *Ἦρξατο νίπτειν* nihil est aliud quam *ἐνίψαι* [*lavit*], ut diximus Luc. 3: 8; sic Act. 1: 1 et alibi saepe.

Ἐκμάσσειν, exstergere] Ut moris est.

6. *Ἐρχεται οὖν*, venit ergo] Οὖν hic est specialius rem enarrantis. Nec impossibile est a Petro factum initium.

Σὺ μὲν νίπτεις τοὺς πόδας, tu mihi lavas pedes] Tu Dei Filius, meos peccatoris? Vide Matth. 16: 16 et Luc. 5: 8, et confer Matth. 3: 14, ubi oppositio non dissimilis. *Νίπτεις*, id est, vis lavare? Sicut *λιθάζετε* [*lapidatis*] supra 10: 32.

7. *Ὁ ἐγὼ ποιῶ, σὺ οὐκ οἶδας ἄρτι*] Nondum capis quid agam, id est, quo tendat quod ago.

Γνώσῃ δὲ μετὰ ταῦτα, scies autem postea] Nempe cum in Apostolica functione et in simili sedulitate purgabis quod sordium in Christianis restabit. Vide Luc. 22: 32, et adde 1 Pet. 2: 1.

8. *Οὐ μὴ νίψῃς τοὺς πόδας μου εἰς τὸν αἰῶνα*, non lavabis mihi pedes in aeternum] Nunquam hoc patiar. Sic supra 10: 28 et alibi. Est autem hoc profectum ex animo quidem reverente, sed non satis attendente ad id quod Christus dicebat et innuebat.

Ἐὰν μὴ νίψω σε] Mos Christi est a rebus quae adspiciuntur ad sensum sublimiorem adscendere. *Nisi te laverō*, id est, Nisi et sermone et Spiritu eluero quod in te restat minus puri, puta nimiam de te ipso Existimationem, Matth. 26: 33, Indiligentiam, ibidem 40, Iracundiam, 51, Formidinem, 70, 74, quas sordes quomodo purgaverit in Petro Christus, videre est dictis locis. Sed et quotquot apud Iohannem sequuntur sermones ad hanc lotionem pertinent. Vide Matth. 3: 11.

Οὐκ ἔχεις μέρος μετ' ἐμοῦ] Non eris particeps meorum bonorum. Sic haec locutio sumitur Deut. 14: 27, 18: 1 et alibi. Ut Christi coheredes simus non sufficit a vitiis

gravioribus animum avertisse, nisi et gressus nostros quotidie reddamus a terrenis contagiis purgatiores.

9. Ἀλλὰ καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὴν κεφαλὴν, *sed et manus et caput*] Id est, totum me; sicut *manuum* et *pedum* vocibus totum corpus significari diximus supra 11: 44.

10. Ὁ λουόμενος, *qui lotus est*] Id est. Qui semel in animum induxit Euangelio obsequi. Ita hoc explicatur ab ipso Christo infra 15: 3. Adde locum Act. 15: 9, ubi Fidei tribuitur quod dicte Iohannis loco cap. 15, tribuitur Euangelio, quia sermo ita demum purgat si cum fide misceatur, Hebr. 4: 2.

Οὐ χρεῖαν ἔχει ἡ πόδας νίπασθαι, *non indiget nisi ut pedes lavet*] Hoc tantum ei opus est ut ab iis se purget quae ex occasione agnascuntur. Similitudo sumta ab his qui a balneo nudis pedibus abeunt. Scriptor De ablutione pedum in operibus Cypriani: *Supra diximus semel lotos baptizatos, eodem lavacro ulterius non egere: sed hoc lavacrum quotidianis est excessibus institutum, et iugis retractatio usque ad navissima veniens omnia debet opera et cogitatus singulos perscrutari, et affectus per vitia discurrentes, vagam instabilemque animam per inaniam evehentes, corrigere et lavare; nec quicquam in hac vita praetermittere indiscussum quod gemitibus et suspiriis non fuerit expiatum. Pedes Philoni significant τὰς ἐπιβασίς τῶν ἀρεσκόντων [incessus in iis quae placent] Alleg. II, De vita Mosi tertio interpretatur pedes τὴν περί τὸν βίον διέξοδον [ambulationem huius vitae]. Cyrillus libro contra Iulianum nono: Ἔσθαι τῇ θεογονείῳ χάριτι τὴν τοῦ ποδὸς βάσιν, καὶ ὅλον ἴσθ' ὅτε τὸν πόδα δέχσθαι πρὸς ἀπόδειξιν αἰνευματώδους τῆς ἐφ' ἡμέραν τῶν πρακτικῶν ὁδοῦ [Mors est Sacrae Scripturae vestigium pedis, totumque interdum pedem sumere in occulta significatione viae circa singula quae aguntur]. Confer legem Levit. 8: 24.*

Ἀλλ' ἐστὶ καθαρὸς ὅλος, *sed est mundus totus*] Nempe caetero corpore, exceptis pedibus: nam universalitas restringitur ex superiori sermone, ut 1 Cor. 15: 27.

Καὶ ὑμεῖς καθαροὶ ἔσε, *et vos mundi estis*] Animi proposito: τὸ πνεῦμα πρόθυμον [Spiritus promptus] Matth. 26: 41, quae καθαρὰ καρδιά [cor purum] 2 Tim. 2: 22.

Ἀλλ'

Ἀλλ' οὐχὶ πάντες, sed non omnes] Conscientiam Iudae vellicat, qui proposito ipso animi erat impurus, retinens intra se malorum facinorum consilia.

12. *Ἀναπεσὼν πάλιν, cum recubisset]* Ad coenam iustam sive domesticam, quam finivit instituto Passionis suae Sacramento.

Γινώσκετε τί πεποίηκα ὑμῖν, an scitis quid fecerim vobis] An quale hoc sit satis animadvertitis? Agit de humilitate ministerii: nam mysticum sensum non nisi post acceptum Spiritum erant intellecturi.

13. *Φωνεῖτέ με, Ὁ διδάσκαλος, vocatis me, Magister]* Sic apud Horatium *Poeta salutor*: *φωνεῖν* idem hic est quod *nominare*: et est hic *μίμησις* [*imitatio sermonis alieni*] qualis Ier. 22: 18. Nam Apostoli quoties inter se agebant de Christo dicebant, *Dominus hoc dixit; Magister hoc fecit.* *רבינו* [*Magister meus, Dominus meus*] saepe apud Hebraeos.

Καλῶς λέγετε, bene dicitis] Nihil mihi. alienum per adulationem adscribitis: *Magister* sum docendo, *Dominus* redimendo.

14. *Εἰ οὖν ἐγὼ ἐνίψα ὑμῶν τοὺς πόδας, si ergo ego lavi pedes vestros]* Si ego tanto vobis superior non recusavi hoc vile ministerium subire in gratiam vestri qui tanto inferiores estis. Vide Matth. 9: 29.

Ἀλλήλων κίπτειν τοὺς πόδας, alter alterius lavare pedes] Multo magis vos qui conservi estis, debetis similia officia deferre, *τῇ ταπεινοφροσύνῃ ἀλλήλους ἡγουμένοι ὑπερέχοντας ἑαυτῶν* [*per modestiam alios ipsia arbitantes superiores*], Phil. 2: 3.

15. *Τυπόδειγμα]* *Exemplum imitandum.* Sic Iac. 5: 10.

Καθὼς ἐγὼ ἐποίησα, quemadmodum ego feci] In genere actus; quomodo saepe haec vox sumitur. In quibusdam Ecclesiis etiam ipsa actus species in sacramentum praeccepti retenta est, ut Mediolani usque ad Ambrosii tempora.

16. *Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν, vere, vere dico vobis]* Quia Apostoli futuri erant principes Ecclesiae et muneris auctoritate et donorum eminentia, ideo eos munit contra superbiam quae eminentiam comitari solet, et ostendit quo sublimiores erunt eo magis ipsorum fore officii ut se

aliorum usibus submittant. Vide quae ad Matth. 20: 26 et Luc. 22: 26, et quae ibi dicta.

Οὐκ ἔστι δοῦλος μείζων τοῦ κυρίου αὐτοῦ, *non est servus maior domino*] Tritum proverbium, Matth. 10: 24, infra 15: 20. Repetit tacite quod dixerat, Se ipsorum esse Dominum ipsorum confessione; quare non debere eos quantumvis in loco eccellente positos se indignum ducere quod ipse non detrectasset.

Οὐδὲ ἀπόστολος μείζων τοῦ πέμψαντος αὐτὸν, *neque Legatus maior eo qui misit eum*] Ἀπόστολος hic non specialis muneris sed generale nomen est, *missum cum mandatis* significans, ut Hebr. 3: 1, Phil. 2: 25. Sic Hebraeum מִשְׁלָּח vertitur 1 Reg. 14: 6. Quod autem modo dixerat *magistrum*, nunc dicit *mittentem*, qui in hoc eos instituerat ut eorum opera uteretur.

18. Εἰ ταῦτα οἴδατε] *Si haec creditis vera*. Sic supra 4: 25 et alibi.

Μακάριοι ἔστε ἂν ποιῇτε αὐτὰ, *beati eritis si feceritis ea*] Quia fides non operosa nocet magis quam prodest, Iac. 4: 17.

18. Οὐ περὶ πάντων ὑμῶν λέγω] *Non de omnibus tam bene spero*.

Ἐγὼ οἶδα οὗς ἐξελεξάμην] *Novi eos intime quos mihi in comites delegi*. Haec enim electio Christo adscribitur; ea quae est ad fidem, Patri. Sic ἐκλέγειν usurpatur Luc. 6: 13, infra 15: 16, 19, Act. 1: 2. Quasi dicat: Et tunc cum eum Apostolum feci scivi esse levem, et nunc scio esse perfidum. Vide supra 6: 64.

Ἄλλ' ἵνα ἡ γραφὴ πληρωθῇ, *sed ut impleatur Scriptura*] Ἐλλειψις [*defectus locutionis*]. Commode hoc accidit, ut iterum et quidem eminentius fiat, quod olim sibi ab Achitophele factum est conquestus David: nam de eo Ps. 41 et Ps. 55 interpretantur Hebraei et nominatim Chaldaeus Paraphrastes. Tacite simul vaticinatur Iudae similem fore exitum qualis Achitophelis fuerat.

Ὁ τρώγων μετ' ἐμοῦ τὸν ἄρτον] *Quem mensae meae participem feceram*: quod etiam apud Gentes sacrum amicitiae signum, 1 Cor. 5: 11. Vide et Marc. 14: 18.

Ἐπήρειν ἐπ' ἐμὲ τὴν πέτραν αὐτοῦ, *sustulit calcaneum contra me*] Pro ἐπαῖραι hic in Hebraeo est לָקַח quod est mag-

magnifice usurpavit. Sensus ergo est, *pode sublimi me pressit atque calcavit*: id enim rectius quam ut ad cursores aut luctatores alludi dicatur.

19. Ἀπ' ἄρτι λέγω ὑμῖν πρὸ τοῦ γενέσθαι, iam dico vobis priusquam fiat] Et cogitationum et rerum futurarum conscium me ostendo.

Ἰνα ὅταν γένηται, πιστεύσῃτε ὅτι ἐγὼ εἰμι, ut cum factum fuerit, credatis me esse illum] Nempe is cuius typum gessit David. Nisi dixissem, poterat ubi evenisset hoc vos offendere. At nunc tanto magis confirmari debetis. Nam *credere* hic de augmento fidei accipiendum, ut supra 2: 11 et alibi saepe.

20. Ὁ λαμβάνων ἐάν τινα πέμψω, qui accipit quemcunque misero] Ostendit ministeria ipsis iniuncta non caritura suis solatiis. Nam velle Deum vicissim, ut Christiani Apostolis omnia officia exhibeant, quae ipse large sit remuneraturus. Vide Matth. 10: 41. Ἐάν τινα hic est quemcunque, ut Act. 9: 2 et alibi.

Ἐμὲ λαμβάνει, me accipit] Perinde mihi gratum facit ac si me in hospitium reciperet. Vide Matth. 25: 40.

Ὁ δὲ ἐμὲ λαμβάνων, λαμβάνει τὸν πέμψαντά με, qui autem me accipit, accipit eum qui me misit] Quod mihi praestatur, id Pater sibi praestitum interpretatur, Matth. dicto loco 10: 41.

21. Ἐταράχθη τῷ πνεύματι] Animo commotus est et periculi consideratione et sceleris horrore. Vide supra 11: 33.

Καὶ ἐμαρτύρησε, et professus est] Palam professus, quod dixerat tectius, fore ut ab uno Discipulorum proderetur. *Μαρτυρεῖν* solet absolute poni ubi aliquid respicitur quod praecessit, ut diximus supra 12: 17.

22. Ἐβλεπον οὖν, adspiciebant ergo] Perculsi rei atrocitate vix credibili animis probis minimeque suspicacibus.

23. Ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Ἰησοῦ, in sinu Iesu] In sinu, Plinius: *Complexus gremio* dixit Apuleius.

Ὁν ἡγάπα ὁ Ἰησοῦς] Quem familiarius caeteris Iesus diligebat. Hac modesta circumlocutioni se designare solet Iohannes, ut infra 19: 26.

24. Νεύει οὖν τοῦτο, innuit ergo huic] Innuit ei ut

interrogaret. Sic νέμετα δίκονα [*iusta innoxii*] in Graeco Prov. 4: 25. Cupit autem hoc Petrus, tum ut innoxii extra suspicionem sint, tum ut sibi caveant ab impuro.

25. Ἐπιπεσὼν δὲ ἐκείνος ἐπὶ τὸ εἶθός, *cum recubisset ille supra pectus*] Propius se ad aurem admovens.

26. Ὡς ἐγὼ βάψας τὸ ψωμὶον ἐπιδόσω, *cui ego intinctum panem dederō*] Ἐπιδόσω pro δώσω, ut Matth. 7: 9, 10, Luc. 4: 17, 24: 30, Act. 15: 30. Ostendit Christus summam suam lenitatem, qui nunc etiam perfidiosum amoris quodam testimonio ad resipiscentiam provocat.

Ἐμβάψας τὸ ψωμὶον, *cum intinxisset panem*] Non εἰς τὰς πικρίδας [*in herbas amaras*], quae erant iam sublatae cum coena rituali, sed in iusculum coenae domesticae: πρὸς Hebraeis, Iud. 6: 19, 20, Esai. 65: 4.

27. Τότε εἰσῆλθεν εἰς ἐκεῖνον ὁ Σατανᾶς, *tunc intravit in eum Satanas*] Sic et Lucas de Iuda loquitur 22: 3. Intelligendum hic εἰσῆλθε, *penitus intravit*, quod dicitur Act. 5: 3, ἐπλήρωσεν ὁ Σατανᾶς τὴν καρδίαν [*implevit Satanas cor*], ubi nihil amplius est quod resistat, lumine rectae rationis paulatim extincto.

Ἀγχι οὖν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, *dixit ergo ei Iesus*] Cum ne sic quidem eum flecti videret sed magis magisque obdurescere.

Ὅ ποιεῖς] *Quod facere vis*, ut supra 6.

Ποίησον τάχιον, *fac citius*] Est hoc proverbiale, *Fac quod facis*, in Latino epigrammate; Senecae, *Fac si quid facis*; Plauto in Trinummo, *Age si quid agis*: idem Persa, *Hoc, si facturus, face*: Ἀρᾷ γ' εἰ τι δράσεις apud Euripidem Iphigenia in Aulide. Significat autem, Non impedio, ferre paratus sum. Sic 2 Macc. 7: 30, *Τίνα μένετε*; [*Quem expectatis?*] Nec longe aliter supra 2: 19, *Λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον* [*Solvite templum hoc*]. Τάχιον pro cito, comparativum pro positivo, ut ocius Latine.

28. Οὐδεὶς ἔγνω τῶν ἀνακειμένων πρὸς τί εἶπεν αὐτῷ, *nemo accumbentium scivit quorsum diceret ei*] Nemo vim illorum verborum intellexit, ne Iohannes quidem: neque enim existimabat tam prope esse facinus.

29. Τινὲς γὰρ ἰδόκουν, *quidam enim putabant*] Alii quam Iohannes.

Ἐπὶ

Ἐπὶ τὸ γλωσσοφόρον εἶχεν, quia loculos habebat] Supra 12: 6.

Ἀγόρασον ὧν χρειαὶ ἔχομεν εἰς τὴν ἑορτήν, eme quas vobis opus sunt ad festum] Victimae. Quamquam enim Christus Paschaticam coenam aliquo modo anticipaverat, ut dictum est ad Matthaeum, suspicabantur tamen aliam quamvis causam potius quam quod tam cito, ante sequentem vesperam scilicet, esset moriturus.

Τοῖς πτωχοῖς ἵνα τι δῶ, egenis ut aliquid daret] *Ἰνα* postpositum, ut Rom. 11: 31.

30. *Ἐξῆλθεν· ἦν δὲ νύξ, exivit: erat autem nox]* Initium noctis: nam qui sequuntur sermones in multam noctem protracti. Vide quae ad Matthaeum.

Ὅτε ἐξῆλθε, cum exisset] Ita habent et cum superioribus connectunt Graeci codices longe plurimi et Syrus; nam qui habent *ὅτε οὖν ἐξῆλθε* [*cum ergo exisset*] non alii sunt quam qui toti facti sunt ad Latinum exemplar.

31. *Νῦν ἰδοξάσθη ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, nunc illustratus est Filius hominis]* Satis iam apparuit per haec documenta et opera, quibus iam finis imponendus est, me a Deo missum, etiam ipso iudicio latentis proditoris. Vide supra 12: 28 et 8: 54.

Καὶ ὁ Θεὸς ἰδοξάσθη ἐν αὐτῷ, et Deus illustratus est per ipsum] *Per ipsum*: quia et documenta ad verum Dei cultum excitant, et opera ipsa sua Iesus Deo auctori perpetuo adscripserat. Vide 7: 18.

32. *Εἰ ὁ Θεὸς ἰδοξάσθη ἐν αὐτῷ, quandoquidem Deus illustratus est per ipsum]* *Ei pro quandoquidem*. Sic Matth. 22: 45 et alibi. Utitur axiomate noto inter Hebraeos, quod exstat 1 Sam. 2: 30, ubi in Graeco Deus sic loquitur, *τοὺς δοξάζοντάς με δοξάσω* [*qui me honorabunt, eos honorabo*].

Καὶ ὁ Θεὸς δοξάσει αὐτὸν ἐν ἑαυτῷ, et Deus illustrabit eum per se ipsum] Non per Angelos sed *per se ipsum*, per signa in sole et terra, per resurrectionem e mortuis, evectionem in coelum, et donationem nominis supra omne nomen. Vide dictum locum 12: 28.

Καὶ εὐθὺς δοξάσει αὐτὸν, et statim illustrabit eum] Statim in ipso mortis puncto incipiet ei testimonium reddere, ita ut qui adspiciant dicturi sint, *Hic vere Filius Dei*

Dei est: neque in morte eum relinquet nisi perpauillo tempore.

33. *Τεχνία, filioli*] Christus in morte sua illud reperiebat tristissimum quod gravissimo moerore suos esset affectura; itaque omnia illis solatia adhibet, etiam verborum blandimenta, quale hoc *τεχνία*. Sic Gal. 4: 19, 1 Ioh. 2: 1, 12, 28, 3: 7, 18, 4: 4, 5: 21.

Ἔτι μικρὸν μεθ' ὑμῶν εἰμι, adhuc modicum vobiscum sum] Nempe quotidiana hac praesentia: nam post resurrectionem adfuit tantum *οἰκονομικῶς*; [*dispensative*]. Sic supra 7: 33, 12: 35, infra 16: 10.

Ζητήστέ με, quaeretis me] *Si forte quaeratis me postea: ut exposuimus supra 7: 34.*

Καὶ καθὼς εἶπον τοῖς Ἰουδαίοις, et sicut dixi Iudaeis] Dicto loco 7: 34.

Καὶ ὑμῖν λέγω ἄρτι, et vobis iam dico] Locus est inaccessible: non potestis eo venire ulla humana ope.

34. *Ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν, mandatum novum do vobis*] Ut solent abeuntes mandata suis dare. *Novum* autem dicit, quia non agit de dilectione communi omnium, nec de ea quae ob consanguinitatem aut beneficia accepta impenditur, sed de speciali Christianorum inter se quae tales sunt. Itaque infra hoc *suum* quasi proprium sibi mandatum vocat 15: 12. *Diligamus invicem, sicut ipse dedit mandatum*, 1 Ioh. 3: 23. Huc illud spectat Apostoli 1 Thess. 4: 9, *Αὐτοὶ γὰρ ὑμεῖς θεοδιδάκτοι ἐσθεῖς εἰς τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους* [*Ipsi enim vos a Deo didicistis diligere vos invicem*]. Hieronymus Commentario ad Epistolam Iohannis: *Iohannes Apostolus a fratribus admonitus cur semper inculcaret dicens, Filioli diligite alterutrum, respondit, Quia praeceptum Domini est, et si solum fiat, sufficit. Ubi Domini praeceptum vocat, quia, ut iam diximus, eius proprium est ac peculiare: et solum sufficit, quia si fiat ut oportet, non potest non ex Dei amore proficisci, cum nostri amor inde nos retrahat.*

Ἴνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, ut diligatis vos invicem] Ut fratres, ut condiscipulos.

Καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς, ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, sicut dilexi vos, ut et vos diligatis vos invicem] Expo-
nit

nit qualem dilectionem requirat, nempe ut non tantum in rebus huius vitae alii alios nobis praeferamus, 1 Cor. 10: 24, verum etiam ut pro aliorum salute aeterna nulla incommoda defugiamus, ne mortem quidem. Haec enim est illa Christi dilectio qua nos dilexit, infra 15: 13. Quare, quia ipse animam suam pro nobis posuit, et nos debemus pro fratribus nostris animas ponere, 1 Ioh. 3: 16.

35. Ἐν τούτῳ γνώσονται πάντες ὅτι ἐμοὶ μαθηταὶ ἔστε, hac re cognoscent omnes, vos discipulos meos esse] Discipuli Legisperitorum ex receptis quibusdam sententiis et interpretationibus Legis noscebantur, Pharisaeorum ex habitu et ceremoniis, Iohannis Baptistae ex vitae austeritate et ieiuniis: at discipuli Christi quo cognoscentur, nisi imitatione Magistri, id est, mutua dilectione? Hac nota insignis fuit illa primorum temporum Ecclesia, cum esset credentium cor unum et anima una, Act. 4: 32. Tertullianus Apologetico: Sed eiusmodi vel maximae dilectionis operatio nobis notam inurit apud quosdam. Vide, inquiunt, ut invicem se diligant; ipsi enim invicem oderunt: et ut pro alterutro mori parati sint; ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores erunt. Mox: Itaque quia animo animaue miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos praeter uxores. Minutius: Sic mutuo, quod doletis, amore diligimus, quoniam odisse non novimus: sic nos, quod invidetis, fratres vocamus, ut unius Dei parentis omnes, ut consortes fidei, ut spei coheredes. Quid nunc illi dicerent Christiani si nostra viderent tempora, si, non dicam lites asperrimas, sed saevissima bella Christianorum inter se, et quas ob reculas? Si notas Ecclesiae audirent magnis certantium clamoribus adferri omnes potius quam illam quam Magister assignavit?

Ἐὰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις, si dilectionem habueritis inter vos] Id est, inter vos. Sic Marc. 9: 50, εἰρημεύετε ἐν ἀλλήλοις [pacem habete inter vos].

36. Ποῦ ὑπάγεις, quo vadis] Existimavit Petrus Dominum iter parare in locos longinquos, plenum incommodis.

Ὅπου ὑπάγω, οὐ δύνασαι μοι νῦν ἀκολουθεῖσαι, quo ego vado, non potes me modo sequi] Tecte indicat Christus non-

nondum illi sat esse animi, ut mortem subeat, per quam iter sit in coelum.

“Τερον δὲ ἀκολουθήσεις μοι, *sequeris me autem aliquando*] Spiritu firmatus. Vide infra 21: 18. “Τερον, *tandem, aliquando*, ut hic vertit Syrus.

37. Διὰ τί οὐ δύναμαι σοὶ ἀκολουθῆσαι ἄρτι, *quare non possum te sequi iam*] Quid impedit? putasne ulla itineris molestia me terreri?

Τὴν ψυχὴν μου ὑπὲρ σοῦ θήσω, *animam meam pro te ponam*] Si opus sit, etiam mortis discrimini me pro tuo capite obiciam. De hac phrasi diximus 10: 11 et sequentibus.

38. Τὴν ψυχὴν σου ὑπὲρ ἐμοῦ θήσεις, *animam tuam pro me pones*] Itane vero? nihil tam grave est quod non pro me sis subiturus? Hoc ita pronuntiatur ut inde intelligi possit, minime eum qui interrogat, id credere.

Οὐ μὴ ἀλέκτωρ φωνήσῃ, *non cantabit gallus*] Cantu illo notiore et qui κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] gallicinium dicitur.

Ἔως οὐ ἀπαρνήσῃ με τρίς, *donec ter me neges*] Id est, prius *ter negabis me tibi cognitum quam gallus cantet*. Iohannes et Lucas hoc narrant ut in domo dictum: quare credibile est apud Matthaeum et Marcum esse ἐπ' ἀνόδου [*retrogressionem*], ut τότε [*tunc*] sit circa illud tempus, quomodo ad Matthaeum notavimus.

CAPUT XIV.

1. Μὴ ταρασσέσθω ὑμῶν ἡ καρδία, *ne commoveatur animus vester*] Videbat eos commotos antecedentibus de sua morte, de periculis, de abnegatione sermonibus: itaque eos erigit.

Πιστεύετε εἰς τὸν Θεόν] *Sicuti a prima aetate didicistis fiduciam collocare in Deo*, ut rerum omnium auctore ac conservatore, ut in Ps. 78: 7. Nam sicut hic subauditur ut supra 5: 17 et infra 19.

Καὶ εἰς ἐμὲ πιστεύετε] *Ita et in me coram conspectum notumque fiduciam collocare*, ut Ecclesiae auctorem ac

con-

conservatorem: ego ipse, adeo amans vestri, ero adiutor vester.

2. *Μοῖαι πολλαί εἰσι, loci multi sunt*] Non excludimini.

— *Locus est et pluribus umbris.*

Μοῖη est habitandi locus, quod statim dicet τόπον. 1 Macc. 7: 38, *μη δῶς αὐτοῖς μονήν* [*ne des illis mansionem*]. Multitudinem autem locorum non male Veteres intelligunt cum graduum differentiis. Clemens Strom. VI, *Πρόβατα ἄλλης μονῆς ἀναλόγως τῆς πίστεως κατηξιομένα* [*Oves dignae habitas aliis et aliis mansionibus pro fidei modo*]. Tertullianus Scorpiaco: *Quomodo multae mansiones apud Patrem si non pro varietate meritorum? quomodo et stella a stella distabit in gloria nisi pro diversitate radiorum?*

Εἰ δὲ μή, ἔλεπον ἂν ὑμῖν, *ni ita esset, dixissem vobis*] Hic interpungit Syrus, nec dubito quin id rectum sit: nam εἰ δὲ μή saepissime in his libris est, *ni ita esset*. Si locus non esset vobis, aperte hoc dixissem vobis, ut mos meus est; ademisse vobis spem inanem. Nunc autem Petro et in Petro omnibus dixi, futurum tandem ut me illuc sequamini.

Πορεύομαι ἐτοιμάσαι τόπον ὑμῖν, vado parare vobis locum] Similitudo sumta ab uno comitum qui, in itinere praegressus ad diversorium, ibi caeteris cubicula assignat et efficit ut venientibus parata sint.

3. *Ἐὰν πορευθῶ, εἰ abiero*] *Ἐὰν* hic valet postquam, ut supra 12: 32.

Πάλιν ἔρχομαι καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς πρὸς ἐμαυτὸν, iterum venio et recipiam vos ad me ipsum] Continnuatur similitudo: nam solent qui primi in diversorium venerunt caeteris iam adventantibus obviam procedere et eos introducere. Angelus ad Apostolos Act. 1: 2, *Οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀπ' ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανὸν, οὕτως ἐλεύσεται ὡς τρόπον ἰδεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν* [*Hic Iesus qui assumptus est a vobis in coelum, sic veniet quemadmodum vidistis eum euntem in coelum*].

ἵνα ὅπου εἰμι ἐγὼ, ut ubi sum ego] *Εἰμι*, id est, *ero*: ut supra 7: 34.

Kal

Καὶ ὑμεῖς ἤτε, et vos sitis] Consortes, participes meae felicitatis, Rom. 8: 17.

4. *Ὅπου ἐγὼ ὑπάγω οἴδατε*] Mos est loquendi cum dicere volumus satis nos dixisse. *Habetis quo vadam*. Nam domum Patris iam nominaverat.

Καὶ τὴν ὁδὸν οἴδατε] *Habetis et qua via eo vadam*. Nam quod dixerat, *se non amplius conspiciendum*, et quod statim addiderat de sua Dilectione, circumlocutio erat mortis pro ipsis subeundae.

5. *Θωμάς*] Caeteris tardior ad res fidei.

Ὅν οἶδαμεν ποῦ ὑπάγεις, nescimus quo vadas] Thomas, sive ingenii tarditate sive moestitia impeditus, non intellexerat quid Iesus significaret, ac proinde de se coniecturam faciens nec caeteros intellexisse existimabat.

Πῶς δύναμεθα τὴν ὁδὸν εἰδέναι, quomodo viam possumus scire] Via est τῶν πρὸς τι [relativum], nempe a termino ad terminum alterum. Quod si ignoretur quae sit meta, non potest via sub ratione viae concipi.

6. *Ἐγὼ εἰμι ἡ ὁδός, ego sum via*] Christus, ut ostenderet quantam haberet suorum curam, de se nihil responderet, sed ipsis plenius indicat quomodo ipsi quoque ad Patrem pervenire possint. Videtur autem Christus *se viam* dicens alludere ad locum Esai. 35: 8. Se autem nominans *viam*, actiones suas intelligit per quarum exemplum tanquam stratum iter nobis ambulandum est.

Καὶ ἡ ἀλήθεια, et veritas] Euangelium λόγος ἀληθείας [sermo veritatis] Eph. 1: 13, sermo nihil falsi admixtum habens. Christus *se veritatem*, id est, veri Doctorem vocans, indicat sibi fidem habendam; eventurum quod pollicetur.

Καὶ ἡ ζωὴ, et vita] Id est, dator vitae aeternae, ut supra 11: 25. Multum hoc est, quod Christus ipse vitae aeternae dandae ius habet: id enim ut eum imitemur utque ei credamus vim habet maximam.

Οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν πατέρα, nemo venit ad Patrem] Pro eodem ponit *vitam aeternam consequi aut ad Patrem venire*, quia vita illa aeterna erit apud Patrem.

Εἰ μὴ δι' ἐμοῦ, nisi per me] Id est, nisi mihi fidem habeat, meque imitetur; ut ostendunt praecedentia.

7. *Εἰ ἐγνώκετέ με*] *Si recte me noveratis*, proprietates meas quae in actionibus elucet.

Καὶ τὸν πατέρα μου ἐγνώκετε ἂν] *Eadem opera Patrem nossetis*, in quo eadem sunt proprietates Bonitatis; Iustitiae, Sapientiae. Tale est illud,

Qui utramvis recte norit, ambas noverit.

Vide supra 8: 19.

Καὶ ἀπ' ἄφ' ἑμοῦ γινώσκετε αὐτὸν, et iam nostis eum] Ut si quis dicat ei qui imaginem alicuius vidit, nec scit cuius sit imago, *Iam illum nosti ex lineamentis.*

Καὶ ἐώρακατε αὐτὸν, et vidistis eum] Nempe in me; eius effigie.

8. *Δείξον ἡμῖν τὸν πατέρα, ostende nobis Patrem*] Legerat Deum variis modis interdum apparuisse Patribus; hoc vellet et sibi concedi.

Καὶ ἀρκεῖ ἡμῖν, et sufficit nobis] Non ultra interrogando molesti tibi erimus.

9. *Τοσοῦτον χρόνον μεθ' ὑμῶν εἰμι, καὶ οὐκ ἔγνωνάς με*] Id est, *Cum tamdiu tam familiariter vobiscum agam, nondum me nostis qualis sim?* Certe nosse debebatis; et si satis nossetis, iam et scire possetis qualis sit Pater.

10. *Ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ, me in Patre*] Per obedientiae propositum, ut exposuimus 10: 38.

Καὶ ὁ πατήρ ἐν ἐμοὶ ἐστίν, et Patrem in me esse] Per efficaciam.

Τὰ ῥήματα ἃ ἐγὼ λαλῶ ὑμῖν, ἀπ' ἑμαυτοῦ οὐ λαλῶ, verba, quae ego loquor vobis, a me ipso non loquor] Ratio redditur prioris membri, Nihil loquor non imperatum a Patre: supra 7: 17.

Ὁ δὲ πατήρ ὁ ἐν ἐμοὶ μένων, αὐτὸς ποιεῖ τὰ ἔργα, Pater autem, qui in me manet, ipse facit opera] Ratio membri alterius, Nam Pater per me operatur, atque ita ostendit se esse in me. Nam μένειν Iohanni est *in esse*, ut supra 5: 38. Dei proprietates ex operibus cognoscuntur, quae nunquam maiora ac plura quam per Christum sunt edita; ita ut in istis Sapientiam Dei, Bonitatem, Potentiam multo apertius fuerit concipere quam in visionibus illis quae Prophetis contigerunt, et quibus illae proprietates tantum per similitudinum figuras adumbrabantur. Duo

quae diximus membra, quibus coniunctio Patris et Filii indicatur, breviter sic exprimit Nonnus:

Ὡς οὖν ἐμοὶ τελέθει γένεσις ἐμὸς, ὅτε καὶ αὐτὸς

Σύμφυτός εἰμι τοῦτος, ἐγὼ καλέων, ὃ δὲ ὀνομαζόμενος.

[Nimirum mecum esse Patrem: sum namque Parenti
Connexus: mea vox sonat: at res efficit ille].

11. Πιστεύετε μοι, credite mihi] Verbis meis nihil non Divinum continentibus credite, me Patri esse coniunctissimum.

Εἰ δὲ μή, sin minus] Si verbis credere non vultis.

Διὰ τὰ ἔργα αὐτὰ πιστεύετε μοι] Saltem credite ob opera, quae talia sunt ut nisi a Deo proficisci nequeant. Supra 3: 2; 5: 36, 10: 37.

12. Ἀμήν, ἀμήν, vere, vere] Pergit consolari.

Τὰ ἔργα ἃ ἐγὼ ποιῶ, καὶ αὐτοῦ ποιήσει, ὅρα ὅρα ἃ ἐγὼ
facio, et ipse faciet] Daemenas eiiciet, morbos sanabit, mortuos resuscitabit. Intelligenda autem haec promissio secundum ea quae dicta sunt ad Marc. 16: 17.

Καὶ μὲλζονα τούτων ποιήσει, et maiora his faciet] Omni genere linguarum loquetur ad conversionem omnium gentium. Maximum signum, ut Chrysostomus notat, gloriae Christi quod per absentem fierent quae praesens non effecerat.

13. Ὅτι ἐγὼ πρὸς τὸν πατέρα μου πορεύομαι, καὶ ὃ τε
ἐν αἰτήσῃτε ἐν τῷ ὀνόματί μου, τοῦτο ποιήσω ἵνα δεξασθῇ
ὁ πατήρ ἐν τῷ υἱῷ. Quia ego ad Patrem proficiscor: et
quodcumque petieritis Patrem nomine meo, hoc efficiam:
ut inlarescat Pater per Filium.] Haec ita uno spiritu legenda sunt, et notandi Hebraismi, πορεύομαι καὶ ποιήσω, id est, profectus efficiam. Similitudo sumta ab eo qui ad Regem profectus coram commendat amicorum desideria. Deinde illud ἵνα communiter referendum ad αἰτήσῃτε, ut rectitas cum superioribus cohaereat: Quicquid postulaveritis quo Filius et per Filium Pater inlarescere possint, id ego pro vobis effectum dabo: ἐν τῷ ὀνόματί μου, id est, quicquid orabitur Patrem ut mea causa faciat. Sosebant Hebraei Deum orantes rogare ut populo beneficeret ob Patres, ob Abrahamum, ob Isaacum, ob Iacobum, ob Davidem: nova nunc docetur orandi ratio, per Christum, Rom. 1: 8.

14. Ἐγὼ ποιήσω, *hoc faciam*] Repetit hoc ut magis spem eorum confirmet, quod ipse adeo ipsis notus omnia effecta dandi sit habiturus potestatem.

15. Ἐὰν ἀγαπήτε με, *si diligitis me*] Ne luctu ostendite amorem, sed obedientia.

Τὰς ἐντολάς τὰς ἐμὰς τηρεῖτε, *mandata mea servate*] Praesertim illud de mutua Dilectione. Sic Act. 2 antequam narretur missio Spiritus Sancti praepositur, ἦσαν ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτό [*erant omnes concorditer uno in loco*]. Itaque hac praecipue ratione ad accipiendum eum Spiritum parabantur.

16. Καὶ ἐγὼ ῥωτήσω τὸν πατέρα, καὶ ἄλλον παράκλητον δώσει ὑμῖν, *et ego rogabo Patrem, et alium Paracletum dabit vobis*] Et hic posterior pars in priori repetenda; Orabo ut Spiritum vobis det: et dabit, nempe si in obedientia praeceptorum perseveraveritis, Ἐρωτῶν pro precari frequens in his libris, Luc. 14: 18 et alibi. Precatur autem iam Christus non cum supplicibus lachrymis in hac vita, sed pro ea auctoritate quam sibi mortis obedientia quaesivit. Παράκλητος vox Graeca frequens apud Iudaeos in versione Chaldaea et apud Thalmudicos, non pro consolatore, sed pro eo qui causam agit alterius, et quidem rei. Nam qui pro accusatore dicit vocatur alia Graeca voce ὑπὲρ κατήγορος. Alium ergo Oratorem Christus pollicetur qui causam suorum agat apud mundum, sicut ipse acturus est apud Patrem. Nam hoc sensu ipse est παράκλητος 1 Ioh. 2: 1. Et quod modo dixit se pro suis interpellaturum Patrem, est circumlocutio muneris παρακλήτου. Spiritus autem est qui pro Apostolis apud Reges et Proceres loqui dicitur, Matth. 10: 20, qui Christi dicta ipsis in memoriam revocat, infra 26, qui adversarios ipsorum efficaciter convincit, infra 16: 8. Ideo veteres Latini *Advocatum* dixerunt. Et notandum Dei Spiritui, qui est παράκλητος, opponi Spiritum malignum, qui est κατήγορος, et sic dicitur Apoc. 12: 10. Ἰνα μένη μετ' ὑμῶν εἰς τὸν αἰῶνα, *ut maneat vobiscum perpetuo*] Non ut aliquot annis apud vos sit, ut ego fui, sed ut maneat perpetuo. Hec enim Hebraeis est εἰς αἰῶνα. Intelligendum autem hoc sub conditione, iam dicta, observationis mandatorum.

17. Τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, *Spiritus veritatis*] Id est, Spiritus ille Doctor veritatis, ut explicatur infra 16: 13 et 1 Ioh. 2: 27. Huic opponuntur πνεύματα πλάνης [*Spiritus erroris*] 1 Tim. 4: 1.

Ὁ δὲ κόσμος οὐ δύναται λαβεῖν, *quem mundus non potest accipere*] Nempe qua mundus, qua affixus rebus huius seculi, 1 Cor. 2: 14.

Ὅτι οὐ θεωρεῖ αὐτό, *quia non videt eum*] Mundus non curat nisi ea quae oculis corporeis conspiciuntur; quale non est ille Spiritus.

Οὐδὲ γινώσκει αὐτό, *nec scit eum*] Ac proinde nec expetit: *Ignoti enim nulla cupido*. Nosset autem si se Divinis sermonibus docilem ac morigerum praeberet. Nam talia pectora quaerit ille Spiritus. Irenaeus citante Basilio: Τοὺς δὲ ἀγαλιναγωγῆτους καὶ καταφερομένους εἰς τὰς ἐαυτῶν ἐπιθυμίας καὶ μηδεμίαν ἔχοντας ἐπιθυμίαν θείου πνεύματος δικαίως ὁ ἀπόστολος σαρκικούς καλεῖ [*Effraenes homines et qui a concupiscentiis suis aguntur, nec ullum habent desiderium Divini Spiritus, merito Apostolus carnales vocat*]. Confer Col. 3: 10.

Τμεῖς δὲ γινώσκετε αὐτό, *vos autem nostis eum*] Nostis et curatis, expetitis. Sic Matth. 7: 23.

Ὅτι παρ' ὑμῶν μένει, *nam vobiscum manet*] Puto ὅτι hic poni pro διὰ τοῦτο [*idcirco*], aut pro certe, ut Esai. 7: 9, 1 Ioh. 3: 20 et alibi. Videntur enim praecedentia indicare Spiritum, quomodo hic sumitur, prius nosci, deinde in hominem penetrare. Μένει est *inhabitat*, ut diximus supra 5: 38. Sic *esse* in aliquo 1 Ioh. 2: 5, exponitur per μένειν ibid. 6, 14, 24. Est autem praesens pro brevi futuro.

Καὶ ἐν ὑμῶν ἔσται, *et in vobis erit*] Et porro habitabit. Εἶναι enim idem est quod μένειν, ut iam diximus.

18. Οὐκ ἀφήσω ὑμᾶς ὀρφανούς, *non relinquam vos orphanos*] Tempore sepulturae meae eritis tanquam pupilli. Sed non manebitis tales: nam ego primum rediens vobis ero pro patre, deinde Spiritum vobis, qui vice patris ac defensoris sit, relinquam.

Ἐρχομαι πρὸς ὑμᾶς, *venio ad vos*] Praesens iterum pro brevi futuro; et venire pro redire. Sic et infra 28, et ἔλθὼν pro rediens Matth. 12: 44.

19. Ἐτι μὴνόν, καὶ ὁ κόσμος με οὐκ ἔτι θεωρεῖ, adhuc medicum, et mundus me non ultra videt] Hebraismus qualis et Os. 1: 4, Agg. 2: 7, pro eo quod diceremus: post aliquod tempus mundo non conspiciar amplius, post mortem scilicet. Mundum intelligit a sua disciplina alienos, quae pars maxima: θεωρεῖ pro θεωρήσει [videbit], ut saepe in hoc Scriptore.

Τυμὲς δὲ θεωρεῖτέ με, ὅς, autem me videtis] Vestris oculis vos me non semel videbitis.

Ὅτι ἐγὼ ζῶ] Nam sane vivam. Eadem enallage. Non videbitis spectrum; me, inquam, vivam videbitis.

Καὶ ὑμεῖς ζήσεσθε, et vos vivatis] Timebant ne cum Christo in mortem raperentur, supra 11: 16, nunc illis affirmat futurum ut gravissimis periculis exempti superstites sint.

20. Ἐν ἐνέσση ἡμῶν] Illo tempore quo iam mortis victor vobis apparebo.

Γινώσθε ὑμεῖς, vos cognoscetis] Multo quam antehac perfectius, per explicationem apertam veterum vaticinationum, Luc. 24: 45, et per rei ipsius experimentum.

Ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ μόν, me esse in Patre meo] Me mansisse in omnibus quae Pater mihi praescripserat: quod Pater ipsa resurrectione ostendit et elevatione in coelum ostendet. Vide infra 16: 10.

Καὶ ὑμεῖς ἐν ἐμοί, καὶ ἐν ἐμῷ, et vos in me, et me in vobis] Iterum καὶ primum pro sicut: Cognoscetis tunc me vobis coniunctissimum fore praesente auxilio, sicut vos mihi fuistis coniunctissimi obedientia et fide, Luc. 22: 28. De locatione vide supra 6: 56. Adde 1 Ioh. 4: 15, 16.

21. Ὁ ἔχων τὰς ἐντολάς μου, qui habet mandata mea] Ne quis putaret solis se Apostolis promittere quae dixerat, extendit iam dicta ad omnes sibi parentes. Ἐχει ἐντολάς, ut ἔχει λόγον [habere verbum] supra 5: 38, est iustus recipere, id est, credere, fidem habere.

Καὶ τηρῶν αὐτάς, et servat ea] Alioqui credere nocet magis quam prodest.

Ὁ δὲ ἀγαπῶν με ἀγαπηθήσεται ὑπὸ τοῦ πατρὸς μου, qui autem diligit me, diligitur a Patre meo] Subsequente eaque maiore ac fervidiore dilectione.

Kal ἐμφανίσω αὐτῷ ἑαυτὸν, et manifestabo ei me ipsum]
Et post resurrectionem illis me ostendam, ut Magdalenae,
Cleophae, Nathanaeli, quingentis aliis: et participes fa-
ciam Spiritus mei. Vide Ps. 25: 13, Eph. 3: 3.

22. Ἰούδας (οὐχ ὁ Ἰσκαριώτης), *Iudas (non ille Isca-
riotes)]* Hoc ideo adiicit quod de eo locutus ante erat.
Ergo Thaddaeum designat.

Τί γέγονεν, quid factum est] Hebraismus pro *quid sit*.

Ὅτι ἡμῖν μέλλεις ἐμφανίζειν σεαυτὸν, καὶ οὐχὶ τῷ κόσμῳ,
quod manifestaturus es nobis te ipsum, et non mundo]
Miratur hoc, quia cum caeteris Regnum Christi coram
toto mundo conspicuum expectabat.

23. Ἐάν τις ἀγαπᾷ με, τὸν λόγον μου τηρήσει, *si quis
diligat me, sermonem meum observabit]* Haec et quae
sequuntur rursus uno legenda sunt spiritu. Ait Christus
mirari Iudam non debere si non omnibus ipse se osten-
dat, quando et Patri is mos sit se non patefacere nisi
sui amantibus, id est, praecepta sua observantibus: se
autem Patria esse imitatore. Vide quae ad Matth. 11: 25
et supra 6: 44. Repetit autem quod supra dixerat, se
dilectionem nullam a se ac Patre aestimari sine praecep-
torum observantia.

*Kal πρὸς αὐτὸν ἐλευσόμεθα, καὶ μονήν πρὸς αὐτὸν ποιή-
σομεν, et ad eum veniamus, et mansionem apud eum fa-
ciemus]* Multum est, si Rex aliquis privatum adeat, plus
si in eius aedibus velit divertere. Hic homines non sicut
bene caris habetur. Sic aequum etiam ostendit Christus,
ut illa propioris familiaritatis indicia a se et Patre non
exhibeantur quibusvis, sed sui amantibus. Vide Eph.
2: 10 et seqq.

24. Ὁ μὴ ἀγαπῶν με, τοὺς λόγους μου οὐ τηρεῖ, *qui non
diligat me, sermones meos non observat]* Inversa oratio
pro, Qui vero praecepta mea observant, ut omnino
homines, ii me non diligunt. Qui enim praecepta
honore digni non sunt.

*Kal ὁ λόγος ὅς
Quem auditis*

Οὐκ ἔστι

meus,

ait,

portas, cum implementum abitus ad Patrem conspexerunt, Luc. 24: 52.

Ὁτι ὁ πατήρ μου μέλλων μου ἐστὶ, quid Pater maior me est. Mittens misso. Hoc autem ideo dicitur ut intelligatur et scribi tutum fore, et ipsis in Patre plus futurum praesidii quam in sua corporali praesentia.

29. Εἶπον αὐτῶν πρὶν γενέσθαι, dixi vobis priusquam fiat. Indicavi vobis his verbis meum Adscensum in regionem coelestem. Sic 13: 19, 16: 4.

ἵνα θεὸς γένηται πιστεύοντες, ut cum factum fuerit credatis. Ut magis magisque mihi confidatis, et credatis vera futura et caetera quae praedixi de auxilio meo perpetuo et vestri assumptione.

30. Οὐκ ἔτι πολλά λαλήσω πρὸς ὑμῶν, non amplius mita loquar vobiscum. Quasi dicat, Temporis angustiae abripiunt verba.

Ἐξέρχεται γὰρ ὁ τοῦ αἵματος τοῦτον ἄρχων, venit enim princeps huius mundi. Diximus supra 12: 31. Venit autem per homines sui plenos, quorum vis erat εἰσελεῖν τοὺς σκότους [potestas tenebrarum] Luc. 11: 13. Nam is ἄρχων ἐνέργει ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας [princeps operatur in filiis inobedientiae] Eph. 2: 2.

Καὶ ἐν ἐμοὶ οὐκ ἔχει ἀδίκημα, et in me non habet quicquam. 31. Ἐν ἐμοὶ idem est quod πρὸς με [adversum me] Act. 24: 19 et 26: 19. Quod apertius ἔχει κατηγορεῖσθαι [habere accusandum] Act. 28: 19. Diabolus opus est accusare. In me nihil habet quod culpare possit. Vide supra 8: 46. Unde sequitur Iesum non esse mortis debitorem, nam non recipiendum peccati et Diabolus habet imperium mortis, ut notatum est supra. Καὶ προσέειπεν, ut Act. 13: 46 et alibi. Σίμων, figura Iesum, bene πᾶν ἀνέκκλητος [inacousabilis], 1 Sam. 12: 6. non est qui possit accusari.

31. Αὐτὸν γὰρ ὁ κόσμος διὰ τὸν ἄρχοντα, sed ut cognoscat mundus, diligere Patrem. Ut generi humano constet de eo amore quo Patrem amat.

Καὶ κατὰ τὴν ἐκκλησίαν, ut et alibi. Propterea, inquit, omnia facio quae a Patre mihi commendata sunt, propterea et capi mercedem, et in iudicium adduci, et damnari, et ignominiose laetari, Phil. 2: 8, et confer quae supra 10: 18.

Ἐγὼ

"*Apoles istredet, amicus hinc*] Non video quid nos impediatur credere sermones qui sequuntur ad caput usque 18, habitos a Christo in ipso itinere, non quidem Apostolis omnibus exaudientibus, sed iis qui primi ordine cum essent ipsius lateri propius haerebant, Petre scilicet, Iacobe et huic nostro Iohanni.

Č A P U T XV.

05

αἵνου εἶρον ὀνόματι [Ergo et scriptura vinum nominavit mysticum symbolum sancti sanguinis].

Kαὶ ὁ πατὴρ μου ὁ γεωργὸς ἐστίν, et Pater meus agricola est] Genus pro specie, γεωργὸς pro ἀμπελουργὸς [vinitor] τῷ. Matth. 21: 33, Deus dicitur ἀμπελοκότης ὅστις ἐποίησεν ἀμπελῶνα [paterfamilias qui plantavit vineam]. Philoni quoque: φυγῆς γεωργία τῇ γῆς ἐργασία [cultura animi, culturae agri] comparatur libro eius argumenti. Et multae sunt apud Prophetas similitudines ab agricultura desumptae.

2. Πᾶν κλήμα ἐν ἐμοὶ μὴ φέρον καρπὸν, αἶρει αὐτό, omnem palmitem in me non ferentem fructum, tollit eum] Ἐν ἐμοὶ, id est, ὃν ἐν ἐμοὶ, id est, mihi adhaerens. Hanc defractionem inutilium palmitum τῷ Hebraei, Graeci κλάμα καὶ ἀκαρπία, interdam καὶ ἀκαρπία, deputationem: Latini. Vide Varronem libro De studio agricolarum, Theophrastum III De causis Stirpium. Cicero De Senectute. Item serpentem multiplici lapsu et erratione, feram et pulsat, coarctat, aret agricolarum, ne silvā suam sapientis et in omnes partes nimis fundatur. Sic quæ Christianismum profitentur sine factis opibus, tolluntur, habentur a Deo pro non Christianis, ut canque frondibus viridibus ac patentes in meo arboribus, in quibus non habent fructum.

Kαὶ πᾶν τὸ καρπὸν φέρον, καθάρσει αὐτό, et omnem qui fert fructum, purgat eum] Magis magisque purgat et speculius reddit. Haec est βλαστολογία Graecis, Latini purgatio. Hoc autem facit Deus variis modis, praecipue per afflictiones.

Ἰσὺς ἡλεῖ ὅτι καὶ πλεονέκτης ἐστὶν, ut plus fructus afferat] In dies magis magisque. Ἡδὲ ὁ πατὴρ μου καθάρσει αὐτό, et omnes purgabit] Proposito animi, ut explicatum est supra 13: 12. Dicit autem iam, quia impetrans Indas iam exierat, nunquam in Apostolicum consortium rediturus, samentum inutile. Tacite autem subintelligi vult Christus ita perire esse, id est, frugiferes, ut tamen magis magisque purgandi sint sollicita purgatione, quam pedum lotianem supra dixerat. Nam repetens verba tuum dicta, etiam connexa censendus est repetiisse aut innuisse.

Διὰ τοῦ λόγου ὃν ἡλεῖ ὁ πατὴρ μου, propter sermonem quem

lo-

locutus sum vobis] Subintellige, pie admissum atque receptum: quod innunt sequentia, *ἐὰν τὰ ῥήματά μου ἐν ὑμῖν μένῃ* [*si verba mea in vobis manserint*]. Adde quae infra 17: 17, 19.

4. *Μένετε ἐν ἐμοί, manete in me*] *Curate ut mihi infixi sitis*, nempe obediendi imitandique proposito, 1 Epist. 2: 6. Vide quae diximus 10: 38 et 14: 10.

Κἀγὼ ἐν ὑμῖν, et ego in vobis] *Curate ut ego vobis infingar*, per influxum Spiritus et auxilii quotidiani. Vide dicta iam loca. Hoc autem indicat futurum si ipsi retinuerint obediendi imitandique propositum: sunt enim haec connexa. Simile loquendi genus 1 Tim. 4: 12, *Μηδὲς σου τὼν νεότητος καταφρονεῖτω* [*Nemo adolescentiam tuam contemnat*], id est, *Cura ne tui contemnendi occasionem des*.

Οὐ δύναται καρπὸν φέρειν ἄρ' ἑαυτοῦ, non potest fructum ferre a semetipso] Vi aliqua propria quam habeat extravitem. Sic *ἀπ' ἑαυτοῦ* [*a me ipso*] supra 5: 30, 7: 17, 8: 28.

Ἐὰν μὴ μένῃ ἐν τῇ ἀμπέλῳ, nisi manserit in vite] *Ἐὰν μὴ* pro *sed*, ut supra 5: 19. Id est, *ita demum palmas fructum feret, si manserit viti cohaerens*.

Οἷός τις εἴδ' ὑμεῖς, ἐὰν μὴ ἐν ἐμοὶ μένητε, εἰς πᾶς vos, nisi in me manseritis] Nisi perpetuo illud propositum in animo retinueritis. Alioqui delabemini ad rixas inutiles, aut falso dictas virtutes, tandem ad aperta vitia.

5. *Ἐγὼ εἰμι ἡ ἀμπέλως, ego sum vitis*] Statim subiungit planiorem interpretationem, ut Matth. 33: 49.

Κἀγὼ ἐν αὐτῷ, et ego in eo] Hebraismus pro *et in quo ego maneo*.

Οὐτός] *Nemo demum, non alius*. Sic Iacobi 25.

Χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνασθε ποιεῖν οὐδέν, extra me nihil potestis facere] *Χωρὶς ἐμοῦ*, id est, *extra me*; ut ostendant praecedentia. Sic Matth. 14: 21, infra 20: 7. Sic *χωρὶς Χριστοῦ* Eph. 2: 12. Sic vertitur *בְּלֹא* Gen. 46: 26, Num. 17: 14 et alibi: quod aliis locis *καθ' ἑαυτὸν, κατὰ μονάς, κατ' αὐτό* [*per se, seorsim, separatim*]. Qui a Christi praeceptis et exemplo discedit, ab eo nihil bonae frugis expectandum est. Vide supra 6: 68, Act. 4: 12.

6. *Ἐβλήθη ἔξω, ὡς τὸ κλῆμα, eicitur foras, sicut pal-*

palmet] Hi aoristi sine designatione temporis significant quid fieri solet, pro quo et praesens saepe usurpatur. *Ἐκβαλλέσθαι ἔξω* in comparatione est *praecludi a vite*; in significatione, *destitui gratia ac favore Christi*. Vide Matth. 8: 12, 22: 13, 25: 30.

Καὶ ἐξηράνθη, et. arescit] Apparet eius inutilitas: quae egregie describitur Ezech. 15: 2. Hoc fiet in die iudicii.

Καὶ συνάγουσιν αὐτά] Mutat numerum, quia sensus idem est. Sic et Ps. 111: 10. Et est Hebraismus, *colligunt ipsa impersonaliter*, id est, *colligentur*. Hoc Syrus alio idiomatismo expressit, *colligunt colligentes*. *Συλλέγεται τὰ ζιζάνια* [colliguntur zisania], Matth. 13: 40.

Καὶ καίεται] Igni datur ad consumendum. Ezechiel dicto loco de sarmentis; sic de zizaniis dicto Matthaei loco, de arbore inutili, Matth. 3: 10. Explicatio est apud Matthaeum dicto capite 13. Videtur autem tacite Indae exitus indicari ut eius exemplo caeteri sibi caveant.

7. *Καὶ τὰ ῥήματά μου ἐν ὑμῖν μένη, et verba mea in vobis* [manserint]. Nom in memoria tantum haereant, sed et in affectu. Sic supra 6: 38, 1. Epist. 2: 14.

Ὅταν θέλητε, quodcumque volueritis] Nempe ad honorem Dei pertinet, quae restrictio addita est supra 14: 13.

Αἰτήσεσθε καὶ πληροῦσθαι ὑμῖν, petetis et fiet vobis] Hebraismus, pro *petitis et continebit vobis*. Similis locutio Luc. 11: 9. Sic Latinis: *petite et implebitur vobis*. Graeculus *esuriens in coelum, iussisset, dedit*.

8. *Ἐν τούτῳ ἔδοξέν μοι ἡ πατὴρ μου, per hoc clarificatus est Pater meus*] Id est, *clarificatur*. Iterum aequatus sensu quem modo diximus. Ex operibus sanctis eorum inclarescunt Dei gloria: Matth. 5: 16, 1. Cor. 6: 20. *Ἐν τούτῳ, per hoc*

ἵνα ἀφ᾽ ὧν πολλὴν φέρητε, ut fructum plurimum feratis] *ἵνα* hic est modi significativum: quod Latine interdum per *ut*, interdum per *ut* enuntiatur. Similis huius voculae usus, supra 4: 34, 6: 29; infra 13: 17: 3. Quam significationem recte hic expressit Syrus.

Καὶ γενήσεσθε ὑποὶ μαθηταί, et eritis mihi discipuli] Sic etiam Syrus legit. Itaque sensus est: *Si copiosos fructus proferatis, tunc vere eritis, id est, apparebitis*

esse, mei discipuli. Saepe enim dicitur esse id quod apparet. Vide supra 8: 31, Rom. 3: 4, Iac. 1: 12.

9. Καθὼς ἡγάπησέ με ὁ πατήρ, καὶ γὰρ ἡγάπησα ὑμᾶς· μένετε ἐν τῇ ἀγάπῃ τῇ ἐμῇ] Omnino haec ita legenda uno spiritu: et subauditur ante μένετε, οὕτως [sic], ut supra 3, 6: 57. 'Sensus est: Sicut Pater me dilexit et ego vos: sic vos me vicissim diligite. Quod hic dixit ἀγάπη τῇ ἐμῇ statim dicit ἀγάπη μου· ἀγάπη μου est amor mei. Sic ἀγάπη Θεοῦ Luc. 11: 42, et supra 5: 42, et 1 Epist. 2: 5, ubi ἀγάπη Θεοῦ explicat id quod ante dictum erat ἔγνωκα αὐτόν [novi eum], et ibid. 15, ἡ ἀγάπη τοῦ πατρὸς [dilectio Patris] opponitur ei dilectioni qua mundus diligitur: sic et eadem Epist. 3: 16 et 17.

10. Ἐὰν τὰς ἐντολὰς μου τηρήσητε, μένετε ἐν τῇ ἀγάπῃ μου, si praecepta mea observaveritis, manebitis in dilectione mea] Id est, Sic apparebit me a vobis diligi. Sic 1 Epist. 2: 5 et supra 14: 24.

Καθὼς ἐγὼ τὰς ἐντολὰς τοῦ πατρὸς μου τητέρηκα, καὶ μένω αὐτοῦ ἐν τῇ ἀγάπῃ, sicut et ego praecepta Patris mei observavi, et maneo in eius dilectione] Sic ostendi quantopere ipsum diligam. Sic supra 14: 31, Ut norit mundus a me diligi Patrem, prout Pater mihi mandavit, ita facio.

11. Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, haec locutus sum vobis] Ideo vos excitavi ad multum fructum proferendum.

Ἵνα ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ ἐν ὑμῖν μείνῃ, ut gaudium meum in vobis maneat] Χαρὰ ἡ ἐμὴ, gaudium ob me, quo gavisi estis me praesente ac vos foveute. Vide infra 17: 13, quasi dicat, Haec mea verba mei absentis vicem supplebunt in vobis consolandis.

Καὶ ἡ χαρὰ ὑμῶν πληρωθῇ, et gaudium vestrum impleatur] Πληροῦσθαι de gaudio dicitur et supra 3: 29, et infra dicto loco 17: 13, 1 Epist. 1: 4, 2 Epist. 12, Phil. 2: 2. Non hic tantum mea verba vobis solatio erunt, sed vobis quoque ea res perfectissimum pariet gaudium in vita futura.

12. Αὕτη ἐστὶν ἡ ἐντολὴ ἡ ἐμὴ, hoc est praeceptum meum] Non Legis Veteris, quae dilectionem nec tam late porrigit nec ad eum extendit gradum. Vide quae supra 13: 34. Saepissime hoc inculcat, ut ad Ecclesiam constituendam continendamque maxime necessarium.

13. *Μεῖζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, maiorem hac dilectionem nemo habet*] Explicat quid sit illud *sicut ego vos dilexi*. Affectum suum erga amicos nemo maiori facto potest ostendere. Erga amicos, inquam: nam ad tales sermo erat.

Ἰνα, ut] Est expositio illius ταύτης [hac]. Vide quae supra 8.

Τῇ ψυχῇ αὐτοῦ θῆ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ, *animam suam ponat pro amicis suis*] Mortis periculis se obiciat. De locutione diximus 10: 11 et deinceps. Vita nihil carius, Iob. 2: 4. Euripides:

Ψυχῆς γὰρ οὐδέν ἐστι τιμιώτερον.

[*Vita profecto nulla res pretiosior*]

Notae sunt de Pylade et Oreste, de Damone et Pythia sive fabulae sive historiae, ultra quae amicitiae exempla progredi non possunt.

14. Ὑμεῖς φίλοι μου ἐστέ, *vos amici mei estis*] Praesens pro futuro, ut supra 8: 31. *Ita amici mei manebitis*: ita fiat ut semper a me diligamini, ac proinde nihil non a tam fideli amante expectandum habeatis, Rom. 5: 8, 9, 10.

15. Οὐκέτι ὑμᾶς λέγω δούλους] *Dico, id est, habeo. Non ego nunc vobiscum ago tanquam cum servis, quamquam meo iure possem. Diximus ad Matth. 1: 21.*

Ὅτι ὁ δούλος οὐκ οἶδε τί ποιῇ αὐτοῦ ὁ κύριος, *quia servus nescit, quid faciat Dominus eius*] Xenophon: Οὐδὲ γὰρ δεσποτῶν φύσιν ἢ πράξιν δούλους δεῖ εἰδέναι, οἷς οὐδὲν πλέον ὑπηρεσίας προσήκει [*Neque enim servorum est nosse herorum aut naturam aut actus, cum ad eos nihil nisi ministerium pertineat*]. Euripides:

Δούλος πέφυκας· οὐ μέτεσί σοι λόγον.

[*Servi tua est fortuna: ratio ad te nihil*].

Ποιῇ hic est, *quid facere velit*, ut supra 10: 32. Non solent heri servis sua consilia patefacere sed amicis. Seneca: *Servus herilis imperii non censor est, sed minister*. Non longe hinc abit quod apud Platonem est, *servos a Medicis curari solis praeceptis, at amicos ita ut simul praeceptorum ratio ipsis reddatur*.

Ὑμᾶς δὲ εἶρηκα φίλους, *vos autem dixi amicos*] Et sic voco, et ut tales tracto.

Ὅτι

“Οὐ] *Nam; ut et alibi monuimus.*

Πάντα δὲ ἤκουσα παρὰ τοῦ πατρὸς μου ἐγνώρισα ὑμῖν] *Patris consilia quae ex ipso accepi. (sic audire sumitur et supra 3: 32 et 8: 26) vobis aperta feci, de mea Resurrectione, de Adscensione in coelum, de Missione Spiritus Sancti, de Vocatione Gentium, de Iudicio universalī, de Vita aeterna. Horum pleraque Deus antehac adumbraverat quidem, sed non revelaverat, Eph. 3: 5. Omnia ergo intellige, quae ullo modo ad consolationem vestram pertinere poterant. Sic enim saepe universalitas ex subiecto sermone restringitur. Locus non dissimilis Act. 20: 27. Nam quaedam, ut Regnum suum mere esse spirituale, Legem Mosis cessare, postea demum docuit, ut profitetur se facturum infra 16: 12.*

16.: Οὐχ ὑμῖς με ἐξελέξασθε] *Commendat amorem suum quod a se amicitiae factum sit initium, nullis ipsorum in se benefactis provocato. Non vos me elegistis in amicum, sed ego vos mihi assumpsi.*

“Ἀλλ’ ἐγὼ ἐξελέξαμην ὑμᾶς, *sed ego elegi vos]* Vide supra 6: 70, 13: 18.

Καὶ ἔθηκα ὑμᾶς, *et posui vos]* Etiam ad Apostolicam dignitatem evexi. Sic et usurpari solet τιθέναι, Act. 13: 47, 20: 28, Rom. 4: 17, Hebr. 1: 2. Hoc alibi est κατασῆναι ut Matth. 25: 23.

“Ἰνα ὑμῖς ὑπάγητε καὶ καρπὸν φέρετε, *ut satis et fructum afferatis]* Syrus, *ut abeuntes afferatis.* Solent saepe hae particulae ὑπάγειν et πορεύεσθαι abundare. Sed hic rectius est ut intelligamus Christi verbis excitari Apostolos, ut non expectent dum homines discendi avidi ad se veniant, sed ipsi ultro eos quaerant.

Καὶ ὁ καρπὸς ὑμῶν μένη, *et fructus vester maneat]* Hebraismus pro, *qui fructus maneat*, qui in coeleste horreum reponatur, non comburatur. Vide supra 4: 36, Matth. 13: 30.

“Ἰνα ὃ τι ἂν αἰτήσητε τὸν πατέρα ἐν τῷ ὀνόματί μου, δῶ ὑμῖν; *ut, quodcunque petieritis Patrem nomine meo, det vobis]* Δὲ in tertia persona legerunt Syrus et Latinus et Graecorum nonnulli, “Ἰνα hic quoque est ἐξβατικόν [eventus significationum]. Nam hoc consequens est di-

diligenti fructificationi ut preces ipsorum Deus impleat. Vide Act. 4: 30. Vide supra 7, Matth. 21: 22.

17. Ταῦτα ἐντέλλομαι ὑμῖν] *Haec omnia inculco vobis*, nempe de amore quo vos praeveni, quem ad mortem usque extendi, quo nihil vos celavi. Solet et *ἔγω* [dicere] verti per ἐντέλλομαι et *ἐγώ* (quod plerumque ἐντέλλομαι) per λαλεῖν [loqui]. Sic Ps. 42: 8, *ἐντυλίβηται ἔλεος αὐτοῦ* [misericordiam suam] indicabit, significabit.

Ἔνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, ut diligatis vos invicem] Non haec dico quod beneficia exprobrem, sed ut vos tanto exemplo provocati diligatis alii alios.

18. Εἰ ὁ κόσμος ὑμᾶς μισεῖ, si mundus vos odit] Videbant iam Apostoli non posse sermonem Evangelii doceri ut non maxima odia incurrerentur. Iam enim conventu prohibiti erant qui Iesum profiterentur Messiam: ipse petebatur ad mortem. Itaque adversus hunc metum Christus eos solatur. Est autem egregius usus particulae *si* ubi malo bonum opponimus.

Γενώσχετε] *Animo recolite*. Sic εἰδότες [scientes] sumitur in eodem argumento, 1 Petr. 5: 9.

Πρῶτον ὑμῶν] Id est πρότερον, *antequam vos*, ut exponit Syrus. Vide quae supra 1: 15. Munivi vobis viam: haec odia prior excepi.

19. Εἰ ἐκ τοῦ κόσμου ἦτε, si ex mundo essetis] *Affectu mundano praediti*: quomodo ex Diabolo esse et ex Deo sumtum supra 8: 44, 47.

Ὁ κόσμος ἂν τὸ ἴδιον ἐφίλει, mundus quod suum est diligeret] *Vos ut suos diligeret*. Solet enim ad amicitias valere studiorum communitas. Κόσμον accipe pro universitate eorum qui carni et saeculo student, qui generali odio solos pietatis et sanctitatis professores insectantur. Vide supra 7: 7 et 1 Epist. 3: 13.

Ἐξελεξάμην ὑμᾶς ἐκ τοῦ κόσμου, *elegi vos ex mundo*] Secrevi ex illa universitate et mihi in peculium seposui. Sic dicuntur Christiani ἀποφυγόντες τὰ μιάσματα τοῦ κόσμου [qui effugerunt contagia mundi] 2 Petr. 2: 20. Ἐκλέγεται saepe hoc sensu in Veteri Testamento usurpatur, ubi agitur de populo Hebraeo eorumve Patribus. 2 Macc. 1: 25, Ὁ ποιήσας τοὺς πατέρας ἐκλεκτοὺς καὶ ἀγιάσας αὐτούς [Qui fecisti Patres electos et consecrasti eos].

Αὐτὸς

Διὰ τοῦτο, propterea] Tanquam qui suā ipsi vitia contrario vitae instituto exprobreitis.

20. *Μνημονεύετε*] *Memores estote*. Sic Luc. 17: 32.

Τοῦ λόγου] *Adagiū satis noti*.

Ὅν εἶπον ὑμῖν, quod dixi vobis] Supra 13: 16, quamquam alio usu.

Οὐκ ἔστι δεῦλος μέλλων, non est servus maior] Non debet aegre ferre aut mirari si sibi accidat quod domino. In hunc sensum simile dictum usurpatur Matth. 10: 24.

Εἰ τὸν λόγον μου ἐτήρησαν] *Si mihi audientes fuerint, expectate ut et vobis sint*: quasi dicat, *Non est quod hoc speretis*.

21. *Ταῦτα πάντα ποιήσουσιν ὑμῖν, haec omnia facient vobis*] Ut vos odio habeant, vexent, dicta contemnant.

Διὰ τὸ ὄνομά μου, propter nomen meum] Hoc sicut alibi est in *meam gratiam*, ita hic est *odio mei*, ut et Matth. 10: 22, quod explicare licet; *ἐνεκεν ἐμοῦ* [*propter me*], ut est Matth. 5: 11. Si ob me haec patimini, etiam a me auxilium et praemium expectate. Hanc consolationem senserunt postea Apostoli Act. 5: 41. Vide et 1 Petr. 4: 16.

Ὅτι οὐκ οἶδασιν τὸν πέμψαντά με] *Non considerant a quo missus sim*, excaecati ambitione aliisque mundanis affectibus. Vide quod paulo ante diximus ad vocem *γνωρίζετε*. Quasi dicat, *Quid miramini si caeci in vos ruunt?*

22. *Εἰ μὴ ἤλθοις*] *Nisi publice me ostendissem*. Id enim est *ἐρχεσθαι*, ut supra diximus aliquoties.

Καὶ ἐλάλησα αὐτοῖς, et eis locutus fuisset] Et nisi ipsis aperte praedicasset dogma longe sanctissimum, in quo nihil potest reprehendi; idque affirmassem mihi a Deo mandatum, simulque confirmassem non tantum testimoniis Prophetarum sed et eximia quadam loquendi maiestate. Supra 7: 46.

Ἀμαρτίαν οὐκ εἶχον] *Essent extra culpam*, nempe in eo quod ignorant, a quo missus sim: connectenda enim haec cum superioribus.

Νῦν δὲ πρόφασιν οὐκ ἔχουσι περὶ τῆς ἀμαρτίας αὐτῶν] *Nunc nihil habent obtentū ad se purgandum de hac culpa*. In Ps. 141: 4, *נַפְשִׁי מִן־הַמָּוֶלֶת הַזֹּאת, τοῦ προφασίζεσθαι προφάσεις ἐν ἀμαρτίαις* [*Ad excusanda peccata*].

Apud Iuvenalem:

— *Dic aliquem, dic, Quintiliane, colorem,*

Color est πρόφασις.

23. Ὁ ἐμὲ μισῶν καὶ τὸν πατέρα μου μισεῖ, *qui me odit et Patrem meum odit*] Sensus hic est; Cum scire potuerint ac debuerint me a Patre missum, quicquid in me contumeliosum faciant, id Pater in suam contumeliam factum interpretatur. Mos est Sacrae Scripturae ut facere quis dicatur quod non facit proprie, si id facit quod eodem loco habetur Deo iudice. Sic 1 Sam. 10: 19, Matth. 26: 40. Haec autem culpa illorum aggravatio mirifice pertinet ad consolandos Apostolos.

24. Εἰ τὰ ἔργα μὴ ἐποίησα, *si opera non fecissem*] Alterum addfert argumentum quo adversarii reddantur inexcusabiles, miracula sua. Hoc autem ita accipiendum est ut utrumvis sufficiat, aut dogmatis sola propositio, aut opera ad probandam missionem. Itaque hic est ἔλλειψις [*defectus sermonis*], *Si nec locutus essem ipsis, nec talia opera fecissem, erant excusabiles.*

Ἐν αὐτοῖς] Supple ὧν, *dum inter ipsos ago, ἐν μέσῳ αὐτῶν* [*in medio ipsorum*] ut Act. 2: 22, *in conspectu ipsorum*, Syrus hic.

Ἄ οὐδεὶς ἄλλος πεποίηκε, *quae nemo alius fecit*] Praecipue eo quod omnia morborum genera, nullis exceptis, etiam naturale caecitatis vitium, solo imperio ac meo iure sanavi. Hoc non fecit Moses, non Elias, non Eliseus, quos a Deo missos crediderunt. Quae autem illi fecerunt, ego quoque feci et potentius, ut in Resurrectione mortui quatrIduani, in panum multiplicatione, apparet.

Ἀμαρτίαν οὐκ εἶχον] Sume ut supra 22.

Νῦν δὲ καὶ ἑώρακαν, *nunc autem et viderunt*] Opera illa eximia.

Καὶ] *Et tamen.*

Μεμισήκασι καὶ ἐμὲ καὶ τὸν πατέρα μου, *oderunt et me et Patrem meum*] Me quidem directe, Patrem autem Patris interpretatione, quia ipsius mandata atque opera contemnunt nullo probabili praetextu.

25. Ἀλλ' ἵνα πληρωθῇ ὁ λόγος, *sed ut impleatur sermo*] Iterum ἔλλειψις [*reticentia*] quae supra. Et ἵνα est ἐκβα-

σι-

ταύτης [eventus significativum]. Commode evenit ut hoc modo in me impleretur quod olim David; qui typum mei gessit, sibi fieri conquestus est. De voce πληροῦσθαι diximus ad Matth. 1: 22.

Ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐστίν, in lege eorum]. Nōmes sume ut 10: 34. Est enim ex Ps. 35: 19.

Ὅτι] Hoc δὲ hic valet nempe; et est producentis testimonium Psalmi.

Ἐπίσησάν με ὁργάν, odio habuerunt me sine causa] Ὀργάν ὡς Hebraeis est, sine iusta causa. Itaque alibi vertitur ἀδίκως [iniuste], ut Prov. 1: 2, 17. Vide 1 Sam. 19: 5.

26. Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ παρακλητὴς, cum autem venerit Paracletus] Ostendit causam suam; quamquam tantis odiis obnoxiam, non caritatem defensoribus etiam se absente. Ac primam dicit Spiritum Sanctum veritatem, Παράκλητορ, id est, actorem causae suae, ut supra exposuimus.

Ὅν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν, quem ego mittam vobis] Efficiam ut veniat: sicut causarum oratores mitti solent ab eo cuius est causa.

Παρά τοῦ πατρὸς] Ex domo Patris mei, ex coelo. Sic Ἰσχυίνας, Banius ad me.

Τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, Spiritum veritatis] Qui cum ex coelo veniat omnino pro veraci habendus est, cui nihil potest opponi.

Ὁ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται, qui a Patre procedit] Si Angelus aliquis mihi testimonium praeberet, credere deberent: At nunc perhibebitur est testimonium mihi causamque meam acturus non creatus aliquis spiritus, sed qui de Patre ipsius substantia procedit et ab ipso emanat, ἀπόρροια Θεοῦ [effusus Dei]; ut Athenagoras loquitur, ὡς ἀκτὴν ἡλίου, ὡς φῶς ἀπὸ πυρός [ut radius solis, ut lumen ab igne]. Iustinus vocat ἀνωθεν παρὰ Θεοῦ κατιούσαν ἐπὶ τοὺς ἀγίους ἀνδράς ὁργάν, ἣν Πνεῦμα ἅγιον ὀνομάζουσιν οἱ ἱεροὶ προφῆται [desuper a Deo descendens super sanctos viros donum, quod Sanctum Spiritum, vocant sacri Prophetae]. Tertulliano Adversus Praxeam dicitur tertium numen Divinitatis et tertium nomen Maiestatis.

Ἐκείνος μαρτυρήσει περὶ ἐμοῦ, ille testimonium perhibebit de me] Donum enim linguarum (ut alia dona omittamus)

non alii fini serviebat quam ad agendam Iesu causam; quod cum non posset esse nisi a Patre, apertissime Pater hanc causam probabat.

27. *Kai ὑμεῖς δὲ μαρτυρεῖτε, et vos testimonium perhibetis*] Id. est, *μαρτυρήσετε* [*perhibebitis*], recepta. enallage. Sicut modo dicebat etiam sine operibus sermonem suum sufficere ad docendam suam missionem, ita nunc ait etiam sine talibus donis credi debuisse Apostolis, viris bonae vitae, fidei. Nota coniungi testimonium Apostolorum et ipsius Spiritus, ut Act. 5: 32.

Ὅτι ἀπὸ ἀρχῆς μετ' ἐμοῦ ἐγώ, quia ab initio mecum estis] *ἐγώ* ἀρχῆς, nempe ex quo coepi munus meum agere, Act. 1: 21. Viris bonis credi solet ac debet quoties testantur de re quam oculis suis conspectam profitentur; quod faciebant Apostoli, Act. 2: 32, 42 20, 10: 41, 2 Petr. 1: 16, 1 Joh. 1: 1.

CAPUT XVI.

1. *Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, haec locutus sum vobis*] De odio et incommotis quae vobis imminuent.

Ὥστε μὴ σκανδαλισθῆτε, ne offendantur] Non ut vos molestiores reddam, sed ut muniam: praevisa enim mala minus percellunt. Nec offendi debetis si vobis accidit quod semper accidit bonis, Matth. 5: 12.

2. *Ἀποσυναγώγους ποιήσουσιν ὑμᾶς*] Incipit a nota quasi censoria: *Separabunt vos a se* non tantum per *ῥυ* [*separationem*] sed et per *ἀνάθεμα* [*anathema*]. Vide quae diximus supra 9: 22, 12 42.

Ἄλλ'] Haec particula hic est *augentis*, ut imo apud Latinos. Sic *ἀλλὰ* sumitur 2 Cor. 7: 11.

Ἐρχεται ὥρα] *Tempus erit*, loquantur Latini. Sic supra 5: 25.

Ἰνα] Haec particula hic valet *quum*.

Πᾶς δ' ἀποκτείνων ὑμᾶς, quicumque interficit vos] De Iudaeis praecipue loquitur, quos ubique ad seditionem usque exarsisse in necem Apostolorum docent Actus Apostolici.

Δόξη λατρεῖαν προσφέρειν τῷ Θεῷ, putet cultum se praestare

stare Deo] *Λατρεία* respondet Hebraeo *עָבַד*. Sed ut solet genus pro specie poni, valet hic *ἱερόν*, quod habet Syrus, id est, *προσφοράν* [oblationem]. Sic Exod. 32: 29, ubi Moses dicit Levitis qui idololatrias interfecerant, *Consecrastis manus vestras*, Chaldaeus habet *sacrificium obtulistis*. Et Exod. 7: 16 et 8: 1, 27, 10: 7, 24 apparet eodem significatu poni *λατρεύειν* [colere] et *θύειν* [sacrificare]. Vide exempla Act. 8: 1, 9: 1, 23: 14.

3. *Καί]* Valet hic *sed*: est enim consolatio adversus priora; quasi dicat Christus, *Miserandi magis erunt qui ista facient: ὅτι [ἦλον Θεοῦ ἔχουσιν, ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν]* [studium Dei habent, sed inscite], Rom. 10: 2.

Ὅτι οὐκ ἔγνωσαν τὸν πατέρα, quia non noverunt Patrem] Non intelligunt Deum esse amantem humani generis, nec tam ritibus delectari quam animi puritate.

Οὐδέ ἐμέ, neque me] Neque considerant ea quibus convinci possunt me a Deo missum: supra 15: 22 et sequentibus.

4. *Ἀλλὰ ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, ἵνα ὅταν ἔλθῃ ἡ ὥρα, κηρυχθῆτε αὐτῶν, ὅτι ἐγὼ εἶπον ὑμῖν, sed haec locutus sum vobis, ut cum venerit tempus, reminiscamini me haec vobis dixisse]* Ut fidelitatem meam discatis ex tam veridica praedictione, eoque et connexis promissionibus confidatis: Matth. 24: 25. In manuscripto illo antiquissimo est hic *ὥρα αὐτῶν*, non male. Vide Luc. 22: 53.

Ταῦτα δὲ ὑμῖν ἐξ ἀρχῆς οὐκ εἶπον, haec autem vobis ab initio non dixi] Haec vos passuros ab ipsis cognatis vestris et sub obtentu pietatis. Nam indistinctius multa mala praedixerat Matth. 10: 16 et seq. *Ἐξ ἀρχῆς*, *ἄρτι* *ἵνα*, ut habet Syrus, nihil aliud est quam *olim*, Eccl. 39: 38.

Ὅτι μεθ' ὑμῶν ἦμην, quia vobiscum eram] Ac proinde ipse, ut huius negotii caput, omnia odia in me excipiebam.

5. *Νῦν δὲ ὑπάγω πρὸς τὸν πέμψαντά με, nunc vado ad eum qui misit me]* Nunc vobis id opus est dici, qui me erepto principes eritis huius legationis.

Καὶ οὐδεὶς ἐξ ὑμῶν ἰρωτά με, Ποῦ ὑπάγεις, et nemo ex vobis interrogat me, Quo vadis] Non amplius iam interrogatis, ut deberetis. Videbat enim nondum se satis intelligi.

6. Ἄλλ' ὅτι ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, *sed quia haec locutus sum vobis*] Imminentem absentiam meam et connexa incommoda.

Ἡ λύπη πεπλήρωσεν ὑμῶν τὴν καρδίαν, *tristitia implevit animum vestrum*] Obsedit plane animos vestros. Sic Act. 5: 3. Id impedit quo minus ut ante interrogetis.

7. Τὴν ἀλήθειαν λέγω ὑμῖν, *verum dico vobis*] Attentionem et fidem excitat.

Συμφέρει ὑμῖν ἵνα ἐγὼ ἀπέλθω, *expedit vobis me abire*] Nempe ut possessionem accipiam Regni coelestis.

Ὁ παράκλητος οὐκ ἐλεύσεται πρὸς ὑμᾶς, *Paracletus non veniet ad vos*] Est enim hoc inter ea quae coelesti meo Regno reservantur. Vide quae supra 7: 39.

Ἐὰν δὲ παρευθῶ, πέμψω αὐτὸν πρὸς ὑμᾶς, *ubi autem abiero, mittam eum ad vos*] Ubi abiero, ut supra 14: 3, quasi ex arce demittam: Act. 2: 33.

8. Καὶ ἰλθὼν ἐκεῖνος ἐλέγξει τὸν κόσμον, *qui veniens convincet mundum*] Diximus παράκλητον esse defensorem causae: eius manus est ἐλέγχειν τοὺς ἀντιλέγοντας [*eos qui contradicunt convincere*] Tit. 1: 9, *convincere de causae suae rectitudine*. Respondet Hebraeo נִסֵּךְ. Sicut autem hoc forense est, conveniens personae causarum actori, ita et quae sequantur. Tria enim sunt causarum genera, Publica iudicia de criminibus περὶ ἁμαρτίας sive facinore, καὶ; Privata ex aequo et bono, πρὸς, δικαιοσύνη id est, *aequitas* (nam Hebraeis ea vox *aequitatem* magis significat quam *ius* stricte dictum); Privata cortam ex lege formulam habentia, πρὸς, κρισις [*iudicium*].

9. Περὶ ἁμαρτίας μὲν, ὅτι οὐ πιστεύουσιν εἰς ἐμὲ, *de facinore, quia non crediderunt in me*] Cum evenient omnia quae praedixi de mittendo Spiritu, apparebit me esse Prophetam, secundum regulam Dent. 18: 22, ac proinde eos qui mihi non credunt gravissimis suppliciis afficiendos ex lege publici iudicii quae exstat ibidem 18: 19. Et haec supplicia Deus coram oculis mundi de Iudaeis exiget excidio gentis.

10. Περὶ δικαιοσύνης δὲ, ὅτι πρὸς τὸν πατέρα ὑπάγω, καὶ οὐκ ἔτι θεωρεῖτέ με, *de aequitate, quia ad Patrem abeo, et iam non videbitis me*] Natura aequi et boni, quae δικαιοσύνης, id est, *aequitatis* nomine intelligitur, hoc

hoc exigit ut Rectores, etiamsi lex nulla praecesserit, bonos mala passos aliquibus bonis solentur. *Δίκαιον παρὰ Θεοῦ ἀνταποδοῦναι τοῖς θλιβομένοις ἀνείν* [*Aequum est apud Deum retribuere requiem iis qui vexantur*], 2 Thess. 1: 6, 7. Οὐ γὰρ ἄδικος ὁ Θεὸς ἐπιλαθέσθαι τοῦ κόπου [*Non enim iniquus Deus ut obliviscatur laboris*], Hebr. 6: 10. Ostendet ergo Spiritus Deum aequum esse Rectorem, ut qui me extra omnem iniuriae contactum (hoc enim est quod ait *non videbitis me*, ut supra 7: 36) in suae Maiestatis consortium receperit. *Θεωρεῖτε* [*videtis*] pro *θεωρήσετε* [*videbitis*], enallage tum aliis tum huic imprimis familiari.

11. *Περὶ δὲ κρίσεως, ὅτι ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου κέ- κριται, de iudicio, quia princeps huius mundi iam iudicatus est*] Inter κρίσεις, id est, iudicia quae inter partes exercentur, est eximia illa de Talione, Lev. 24: 20, ut qui iniuste cuiquam nocuit, ipse tantundem mali ferat. Diabolus causa fuit mortis Christi; iure igitur ipse Deo condemnante passus est quod ipsi est pro morte, exutus regno suo per destructionem idololatriae aliorumque vitiorum, peragente id Spiritu Sancto. Vide supra 12: 31. Tot igitur modis per Spiritum Sanctum tanquam fidelissimum patronam probata est Christi causa, non sine maximo fructu apud pios animos.

12. *Ἔτι πολλά ἔχω λέγειν ὑμῖν*] *Sunt mihi adhuc quae vobis dicam.* Ita hic Syrus optime.

Ἀλλ' οὐ δύνασθε βαρύνειν ἄρτι, sed quae nondum ferre potestis] Boni magistri est non omnia simul ingerere sed suis dispensare temporibus, et quaedam ad maiorem discipulorum maturitatem reservare: 1 Cor. 3: 1, 2, 3, Hebr. 5: 11.

13. *Ὅταν δὲ ἔλθῃ ἐνεῖνος, cum autem venerit ille*] Ille Vicarius meus, meae causae Patronus. Constructio est *κατὰ τὸ σημαίνον* [*secundum id quod significatur*].

Ὁδηγήσει ὑμᾶς εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, ducet vos in omnem veritatem] Vos manu ducet ad perfectam cognitionem eorum quae ad Ecclesias constituendas pertinent. Nam universalitas restringenda ad id de quo agitur. Tertullianus De praescriptionibus Haereticorum; *Adiiciens, Ipse deducet vos in omnem veritatem, ostendit*

illos nihil ignorasse quos omnem veritatem consecuturos per Spiritum veritatis promiserat: et utique implevit repromissum, probantibus Actis Apostolorum. Huc pertinet, ut supra diximus, cognitio Regni Christi mere spiritualis, et ablatio Legis ritualis: et huc respicientes Apostoli in decreto aiunt, Visum est nobis et Spiritui Sancto. Origenes adversus Celsum secundo: Οὐκ ἄτοπον ἡγοῦμαι παραδέσθαι τοῦ Ἰησοῦ τινα φωνὴν ἀπὸ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, "Ἐτι πολλὰ ἔχω λέγειν ὑμῖν, ἀλλ' οὐ δύνασθε βασάζειν ἄρτι· ὅταν δὲ ἔλθῃ ἐκεῖνος, τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁδηγήσει ὑμᾶς εἰς τὴν ἀλήθειαν πᾶσαν· οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὅσα ἀκούσῃ, λαλήσει. Καὶ ζητοῦμεν ἐν τῷ τόπῳ, τίνα ἦν τὰ πολλὰ ἃ εἶχε μὲν λέγειν ὁ Ἰησοῦς τοῖς μαθηταῖς ἑαυτοῦ, οὐκ ἠδύναστο δὲ αὐτὰ βασάζειν τότε. Καὶ φημί, μὴ ποθ' ὥς Ἰουδαίοις καὶ συντραφεῖσι τῷ κατὰ τὸ γράμμα Μωσέως νόμῳ τοῖς ἀποστόλοις εἶχε μὲν λέγειν τίς ὁ ἀληθὴς νόμος, καὶ τίνων ἐπουρανίων ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ ἢ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις λατρεῖα ἐπετελεῖτο, καὶ τίνων μελλόντων ἀγαθῶν σκιὰν περιεῖχεν ὁ περὶ βρώσεων καὶ πόσεων καὶ εορτῶν καὶ νομικῶν καὶ σαββάτων νόμος. Καὶ πολλὰ ἦν ταῦθ' ἃ εἶχεν αὐτοῖς λέγειν· ὁρῶν δ' ὅτι πάνυ χαλεπὸν ἔστιν ἀπὸ ψυχῆς ἀνατρέπειν σχεδὸν συγγενηθέντα καὶ συντραφέντα δόγματα μέχρι τῆς τοῦ ἀνδρὸς ἡλικίας, καὶ πείσαντα τοὺς ἀνειληφότας αὐτὰ ὅτι ταῦτα μὲν ἐστὶ θεῖα, τὸ δὲ μετασालεύειν αὐτὰ ἐστὶ ἀσεβές· καὶ ἐν τῇ ὑπεροχῇ τῆς κατὰ Χριστὸν, τουτέστι τὴν ἀλήθειαν, γνώσεως ἐλέγχειν αὐτὰ σκύβαλα καὶ ζημίαν ὥς πεισθῆναι τοὺς ἀκούοντας, ὑπερετίθετο εἰς ἐπιτηδειότερον καιρὸν τὸν μετὰ τὸ πάθος καὶ ἀνάστασιν αὐτοῦ [Non alienum ab re duco afferre hic dictum Iesu ex Evangelio secundum Iohannem, Multa adhuc habeo quae dicam vobis, sed nondum potestis ferre. Ubi autem venerit ille, Spiritus veritatis, duces vos in veritatem omnem, non enim de sese loquatur, sed quae audierit loquetur. Et quaerimus in hoc loco quanam sint illa multa quae habuit dicenda Iesus Discipulis suis, sed quae ipsi tunc ferre non potuerint. Et dico, An forte Apostolis ut Iudaeis et educatis in illa Lege Moysi quae est secundum literam dicendum habuit quae esset vera Lex, et quibus rebus coelestibus Iudaicus ille cultus quasi per lineamenta et umbram praeministraret, et quam

fu-

futurorum bonorum umbram in se contineret Lex de cibis et potu et festis diebus et interluniis et Sabbatis. Et multa sane haec erant quae ipsis dicenda habebat. Videns autem valde esse difficile ab animo revellere dogmata velut simul nata et educta ad aetatem usque virilem, et in iis qui ea receperunt opinionem hanc imprimantia, esse haec divina, contra vero ea movere impium: tum vero per excellentiam illam cognitionis veri quae est in Christo, ostendere esse ea retributa ac persuadere audientibus dampnosa potius ea esse, distulit in tempus magis idoneum, post passionem scilicet et resurrectionem suam].

Οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ' ἑαυτοῦ, non enim loquetur a semetipso] Nihil quod Deo Patri mihi que visum non fuerit de se comminiscetur. Loquitur ut de Legato. Sic supra 7: 18, 14: 10. *Λαλεῖν* Spiritus Sancti est insinuare animis.

Ἄλλ' ὅσα ἂν ἀκούσῃ λαλήσει, sed quae audierit loquetur] Quae a Patre acceperit. Sic supra 5: 30, 8: 26.

Καὶ τὰ ἐρχόμενα ἀναγγελεῖ ὑμῖν, et quae ventura sunt annuntiabit vobis] Quae aut mundo aut populo Iudaico aut Ecclesiae eventura sunt praenuntiabit. Exempla vide Act. 11: 28, 13: 1, 20: 28, 21: 11, 1 Tim. 4: 1, 2 Tim. 3, Eph. 4: 11, 2 Petr. 1: 14, et per totam Apocalypsin.

14. *Ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, ille me illustrabit]* Hoc ipso meam gloriam ostendet quod per me meis futura praesignantur.

Ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται, quia de meo accipiet] Tanquam ex archivis meis, ut Legati solent.

Καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν, et annuntiabit vobis] Est *ἐπεξηγήσις* [clarior explicatio] eius quod praecesserat.

15. *Πάντα ὅσα ἔχει ὁ πατήρ, ἐμὰ ἐστίν, quaecunque habet Pater, mea sunt]* Etiam praescientia et decreta de rebus futuris, quatenus Ecclesiam spectant.

Διὰ τοῦτο εἶπεν, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται, propterea dixi de meo accipiet] Quod de paterno accipit de me accipit. Filius enim alter dominus rerum paternarum, Luc. 15: 31. Tertullianus *Spiritum Sanctum vocat Fillicum* (id est, Dispensatorem) *Patris, Vicarium Christi*. Confer locum Act. 2: 33. Pelens apud Euripidem de Pyrrhi nepotis sui rebus:

Οὐκοῦν ἐκείνου τὰμα, τὰκείνου τ' ἐμά.

[*Mea cuncta sunt illius, illius mea.*]

16. Μικρόν, καὶ οὐ θεωρεῖτέ με] *Id est, post exiguum tempus me non videbitis. Idem Hebraismus supra 14: 19. Intelligendum hoc de spatio quod ad mortem restabat.*

Καὶ πάλιν μικρόν] *Et rursus post exiguum intervallum, nempe quantum inter mortem et resurrectionem intercessit.*

Καὶ ὄψεσθέ με] *Iterum fruemini meo conspectu: videbitis me, et ego vos videbo, ut mox explicat. Videbimus alter alterum.*

Ὅτι ἐγὼ ὑπάγω πρὸς τὸν πατέρα, *quia ab eo ad Patrem*] Non enim manebo in morte, sed ad Patrem ibo, transitum quasi per vos faciens. Supra 7: 33, 13: 3, 33, 16: 5.

17. Ἐκ τῶν μαθητῶν, *ex discipulis*] Subauditur *τινές* [aliqui], quales locos aliquot notavimus ad Matth. 27: 9.

Πρὸς ἀλλήλους, *inter se*] Mussitando ut exaudiri nequirent.

Τί ἐστὶ τοῦτο ὃ λέγει ἡμῖν· Μικρόν, *quid est hoc, quod dicit nobis: Post exiguum*] In animum inducere non poterant mortem tam propinquam instare.

19. Ἐγὼ οὖν ὁ Ἰησοῦς, *cognovit Iesus*] Vi sua Divina.

20. Κλαύσετε καὶ θρηνησετε ὑμεῖς, *plorabitis et flebitis vos*] Me capto, crucifixo, mortuo. Vide Luc. 23: 27.

Ὁ δὲ κόσμος χαρήσεται, *mundus autem gaudebit*] Illudent mihi milites, Matth. 27: 27, etiam Iudaei eorumque procures, ibid. 39, 40, 41, Pharisei tanquam me devicto triumphabunt, 63.

Ἄλλ' ἡ λύπη ὑμῶν εἰς χαρὰν γενήσεται, *sed tristitia vestra fiet gaudium*] *Mutabitur in gaudium: vertetur in gaudium*, ut hic Latinus. Est Hebraismus quem hic recte expressit Syrus.

21. Ἡ γυνὴ ὅταν τέκῃ, λύπην ἔχει, *mulier cum parit, tristitiam habet*] Egregia comparatione rem illustrat. Passim dolores maximi parturiginis comparantur.

Ὅτι ἦλθεν ἡ ὥρα αὐτῆς, *quia venit tempus eius*] Tempus dolorum.

Ἄνθρωπος, *homō*] Sic dicimus; *Hominem natum te memineris.*

Εἰς

Εἰς τὸν κόσμον, in mundum] Quod genus humanum nova prole auxerit.

22. *Λύπην μὲν νῦν ἔχετε, nunc quidem tristitiam habetis]* Ad breve tempus, ut puerpera. Antiquus ille in Anglia manuscriptus pro *ἔχετε* [*habetis*] habet *ἔξετε* [*habebitis*].

Πάλιν δὲ ὄψομαι ὑμᾶς, iterum autem videbo vos] Adero vobis. conspiciens et conspiciendus.

Καὶ χαρήσεται ὑμῶν ἡ καρδία, et gaudebit animus vester] Implementum vide infra 20: 20.

Καὶ τὴν χαρὰν ὑμῶν οὐδεὶς αἶρει ἀπ' ὑμῶν, et gaudium vestrum nemo tollit a vobis] Αἶρει pro ἀρεῖ [*tollit*], qualia iam saepe habuimus. Et *gaudium* intellige causam gaudii, perpetuam vitam ac potestatem Christi. Haec causa gaudii non cessabit, etiam postquam secundo subtrahetur erit ipsorum conspectui: erit enim ubi inimici ei nocere nequeant, supra 7: 34. *Christus a mortuis excitatus non moritur amplius*, Rom. 6: 9. Quare Christiani non videntes quidem eum, sed credentes, gaudent gaudio inexplicabili, 1 Petr. 1: 7.

23. *Καὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, et in illo die]* Cum gaudebitis mei causa, quamvis absentis.

Ἐμὲ οὐκ ἐρωτήσετε οὐδὲν, me non rogabitis quicquam] Quia *ἐμὲ* praecedit, omnino sentio hoc membrum oppositum esse ei quod sequitur. Angebantur Apostoli quod Iesum non habituri erant praesentem; quia si quid esset mali aut periculi ad eum recurrebant, ipsum precibus sollicitabant, Matth. 8: 25. Sic supra Martha et Maria dicebant, *Domine, si fuisses hic, frater noster non esset mortuus*.

Ὅσα ἂν αἰτήσητε τὸν πατέρα, quae petieritis Patrem] Nihil hoc vos turbet quod me praesentem implorare non poteritis: ipsum Patrem precibus adite.

Ἐν τῷ ὀνόματι μου, in nomine meo] Sicut mos est Ecclesiae orare, *Per Dominum nostrum Iesum Christum*. Vide quae supra 14: 13, 14.

Δώσει ὑμῖν, dabit vobis] Intelligendum hoc sub tacitis quibusdam conditionibus: de quibus actum et dicto iam loco et Matth. 18: 19, 21: 22.

24. *Ἐως ὅτε οὐκ ᾔτησατε οὐδὲν ἐν τῷ ὀνόματι μου, huc*

us-

neque nihil petiistis in nomine meo] Ignoratus erat ille precandi mos, et vim suam praecipue accepit ex obedientia Christi in morte praestita.

Ἀίτετε καὶ λήψεσθε, petite et accipietis] Vide exemplum Act. 5: 24, et confer 33.

Ἴνα ἡ χαρὰ ὑμῶν ᾗ πεπληρωμένη, ut gaudium vestrum sit plenum] Ut perficiatur gaudium quod vobis obligit per meam ejectionem. De locutione vide supra 15: 11.

25. *Ταῦτα ἐν παροιμίαις λελάληκα ὑμῖν, haec per figuras locutus sum vobis*] Non tantum figuratus sermo sed et qui generalis est minusque distinctus vocatur ἔπος, παροιμία [proverbium] sive παραβολή [parabola] Hellenistis, ut Ezech. 20: 49. Talia autem erant haec praecedentia. Nondum enim intelligebant Apostoli, cuius generis essent illa quae essent impetraturi.

Ἔρχεται ἔσχα, venit tempus] Post missionem Spiritus Sancti, ut ostendunt sequentia.

Παρήσθια περὶ τοῦ πατρὸς ἀναγγεῖλῶ ὑμῖν, aperte de Patre annuntiabo vobis] Apertissime et explicatissime aperiam vobis per Spiritum, quae sit Patris voluntas de Regno meo et qualia precari ipsum debeatis. Vide Act. 10.

26. *Ἐν τῷ ὀνόματί μου αἰτήσεσθε καὶ, in nomine meo petetis: et*] Hoc καὶ habet vim conditionis in praecedente membro, ut diximus 7: 34. Sic Ier. 18: 8, 10. Deinde est ἔλλειψις [reticentia] quaedam aut potius ἀναγκασμός [non redditum]. Sensus est: *Si quid petieritis vobis ob me dari, id Pater dabit.*

Οὐ λέγω ὑμῖν, ὅτι ἐγὼ ἐρωτήσω τὸν πατέρα περὶ ὑμῶν, non dico vobis, me rogaturum Patrem de vobis] Praetereo hoc quasi minus eo quod iam inferam. Sic supra 5: 45.

27. *Αὐτὸς γὰρ ὁ πατὴρ φιλεῖ ὑμᾶς, ipse enim Pater amat vos*] Ultro etiam me non commendante amat vos, ac proinde (quod subintelligi diximus) dabit quae petitis.

Ὅτι ὑμεῖς ἐμὲ πεφιλήκατε, quia vos me amastis] Haec causa novae ac specialis cuiusdam dilectionis qua Pater Christianos prosequitur. Vide supra 14: 21, 23.

Ὅτι ἐγὼ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθον] Credidistis me vere a Deo missum. Supra 8: 42, 13: 3.

28. *Ἐξῆλθον παρὰ τοῦ πατρὸς, exivi a Patre*] Confirmat eos in eo quod crediderant.

Καὶ

Καὶ ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον, et. veni in mundum] Ostendi me hominibus sermone et operibus. Supra 1: 9, 3: 19, 6: 14, 9: 39, 11: 27, 12: 46, 47.

Πάλιν. Ἦντα: versa. Ita saepe ἄλλω non Iterationem sed Oppositionem significat. Vide Matth. 4: 7.

Ἀφήμι τὸν κόσμον, relinquo mundum] Subtraham me hominum conspectui. Est enim praesens pro futuro, et de Adscensione agitur.

Καὶ πορεύομαι πρὸς τὸν πατέρα, et. abeo ad Patrem] In arcem paternam.

29. *Νῦν παύησθα λαλεῖν, nunc. palam loqueris]* Quia nunc addiderat illud ἀφήμι τὸν κόσμον [*relinquo mundum*], incipiunt intelligere de quali professione ageret.

30. *Νῦν αἶδαμεν ὅτι οἶδας πάντα, nunc. scimus te scire omnia]* Vidisti qua in parte haesitaremus.

Καὶ οὐ χρειαν ἔχεις, ἵνα τίς σε ἐρωτῇ, nec opus esse tibi, ut quis te interroget] Non opus habes, ut qui tua verba non intelligit, enuntiet quid sit quod non intelligat. Est hic indicativus pro subiunctivo more Hebraeorum.

Ἐν τούτῳ πιστεύομεν] Ob hoc credimus, id est, magis ac firmitus credimus; ut supra 2: 11. Divinum est introspicere cogitata.

31. *Ἄρτι πιστεύετε, iam. creditis]* Puto, rectius legi sine interrogatione et sumendum non pro imperativo, ut Syrus sumit, sed pro indicativo. Apud Nonnum adscribitur quidem interrogatio, *ἡμῶν πιστεύετε μὲν;* [*quae dixi vera putatis?*] sed male, ut ostendit quod sequitur *ἐγγύθε δέ* [*at prope*]. Iam quidem creditis, id est, profitemini vos credere dum tutum est. Ἄρτι praesens tempus hic notat, ut supra 5: 17, 9: 25, 13: 19 et alibi.

32. *Ἐρχεται ἡώρα, venit tempus]* Imminet.

Καὶ νῦν ἐλήλυθε, et iam venit] Praeteritum pro futuro proximo, imo iam nunc adest. Paucarum enim horarum spatium intererat.

Ἴνα σκορπισθῇτε ἑναεὶς, quo dispergamini quisque] Matth. 26: 31.

Εἰς τὰ ἴδια] In sua quisque latibula. Nam ἴδιον dicitur etiam ubi quis pro tempore divertitur. Vide supra 1: 39 et 10: 3.

Καὶ ἔμὲ μόνον ἀφήτε, et me solum relinquantis] Matth. 26: 56.

Καὶ]

Kai] Id est, *attamen*. Est enim explicatio speciem habens *ἐναντιοθεσίας* [*correctionis*]. Quid dico me solum futurum? Pater mihi aderit.

· *Ὁ πατήρ μετ' ἐμοῦ ἐστίν*, *Pater mecum est*] Permittet me quidem ad tempus male tractari, sed ita ut non abiciat curam mei neque me sine solatiis relinquat. *Cum aliquo esse*, est stare ab eius partibus, auxilium ei praestare. Vide supra 8: 29.

33. *Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν*, *hasc locutus sum vobis*] Me etiam in gravissimis malis non cariturum Patris auxilio. *· ἵνα ἐν ἐμοὶ εἰρήνην ἔχητε*, *ut in me pacem habeatis*] Iterum indicativus pro subianctivo. *Εἰρήνης* nomine hic intellige *animum tranquillum*; quod ostendant sequentia: et *ἐν ἐμοὶ*, id est, *fiducia mearum promissionum*. Nam si me in media cruce Pater non relinquet sine auxilio, ne vos quidem relinquet.

· *Ἐν τῷ κόσμῳ θλίψιν ἔχετε*, *in mundo vexationem habebitis*] Id est, *habebitis*. *Ἐν τῷ κόσμῳ a mundo*; ex parte multorum hominum.

· *· Ἀλλὰ θαρσείτε*] *Sumite animum meo exemplo*.

· *Ἐγὼ νενίκηκα τὸν κόσμον*, *ego vici mundum*] Praeteritum rursus pro proximo futuro. Nam excellentissime mundi furores vicit, cum mortem patientissime pertulit. Subintelligendum autem, *hoc faciendo vobis vires pepseri, quibus armati idem faciatis*: 1 Cor. 15: 57; 1 Joh. 4: 4, 5: 4, 5, Apoc. 12: 11.

C A P U T XVII.

1. *Ταῦτα ἐλάλησεν ὁ Ἰησοῦς, καὶ*, *hasc locutus est Iesus, et*] Id est, *his dictis*. Consolationi addit preces.

· *Ἐπῆρε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ εἰς τὸν οὐρανόν*, *eussulit oculos in coelum*] Ritu Pontificis pro se et pro populo oraturus, Hebr. 5: 3, 7. Et credibile est factum hoc in conspectu Templi, cum istac Christus transiret ac non nihil subsisteret. Nam pars porticus Templi Septentrionalis et Orientalis proxima erat valli Cedron, ut nos docet Iosephus, Belli Iudaici VI cap. 13.

· *Ἐλήλυθεν ἡ ὥρα*, *venit tempus*] Tempus, non tantum quo

quo cruciatus patiar gravissimos; sed et quo prodar, damner, illudar, contemnar.

Δοξάσον σου τὸν υἱόν, *illustra filium tuum*] Nempe celeriter resurrectione et evectione in coelum. Vide supra 11: 4, 12: 28, 13: 31.

Ἰσχυάτω δὲ ὁ λόγος σου δοξάζῃ σε, *ut et filius tuus te illustret*] Efficiendo ut Evangelium praedicetur per orbem terrarum, 15: 8.

2. Καθὼς ἔδωκας αὐτῷ ἐξουσίαν πάσης σαρκός, *sicut dedisti ei potestatem omnis carnis*] Ostendit quomodo per Evangelium clarificandus sit Pater, quia per illud nullis aliis vita aeterna promittitur quam qui Deum Patrem sincere colunt. Καθὼς hic rationem reddit praecedentium, et valet siquidem. Ἐξουσίαν πάσης σαρκός, id est, in omnem hominem. Similis constructio Matth. 10: 1. Carnem pro homine sumi Hebraeis, notum satis. Dedisti sumtum pro daturum te promissisti, ut in Iure saepe. Nam ius hoc ei traditum est post resurrectionem, Matth. 28: 18. Potestatem, in homines intellige servandos aut damnandos, supra 5: 27.

Ἰνα πᾶς ὃς δέδωκας αὐτῷ, δώσῃ αὐτοῖς ζωὴν αἰώνιον, *ut omne quod dedisti ei, det eis vitam aeternam*] Hebraismus. πᾶς ὃ pro παντὶ. Et quod sequitur αὐτοῖς est constructio κατὰ σημασιώμενον [secundum id quod significatur]. Vide supra 6: 39. Explicat modum attendae potestatis, nempe ut vita aeterna detur non omnibus sed credentibus. Sic supra 3: 16. primum de mundo locutus, restringit deinde salutem ad credentes. Ὁ δέδωκας αὐτῷ, intellige cum effectu, ita dedisti, ut re ipsa ad eum pervenerint, ut diximus supra 6: 37.

3. Αὐτῇ δέ ἐστι ἡ αἰώνιος ζωὴ, *haec est autem vita aeterna*] In hoc sita est; hoc modo paratur. Metonymia, ut supra 6: 63, 11: 25, 12: 50, 14: 6. Simile loquendi genus Rom. 11: 12.

Ἰνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεόν, *ut agnoscant te solum verum Deum*] Hic ἵνα est σιδήν [specificativum]. Describitur enim modus parandae vitae aeternae, qui talis est ut Dei Patris gloriam maxime spectet. Γινώσκωσι hic intelligendum προακτικῶς [active], ut 1: 10, ut agnoscant, amplectantur, colant, revereantur te solum De-

Deum, exclusis omnibus iis quos falsa Gentium persuasio introduxerat. Ignatius ad Magnetes de Iesu loquens: *Τοῖς ἱεροτέτοις εἰς πολυθείαν τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καταγγέλλαντα τὸν ἑαυτοῦ πατέρα* [*Qui ad multitudinem Deorum impactis unum et solum verum Deum annuntiavit Patrem eum*]. In Clementis Constitutionibus ad conversos ex Gentibus: *Μεταβάντες γὰρ ἀπὸ τῆς προτέρας ματαιοπόρου συνηθείας καὶ τῶν ἀνύμων εἰδούτων ὑπεριδόντες καὶ τῶν ἐν σκότει διαμούντων καταφρονήσαντες, προσδραμόντες τε τῇ φωτὶ τῇ ἀληθινῇ καὶ ἐπιγρόντες δὲ αὐτοῦ τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ πατέρα, κληρονόμοι τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἀνεφάνητε* [*Deserta enim priorē in vanum laborante consuetudine, et contentis idollis exanimis, spretisque Daemonibus qui in tenebris agunt, postquam ad verum Lumen accurristis, et per eum cognovistis solum et verum Deum et Patrem, haeredes regni eius declarati estis*]. Vide 1 Thess. 1: 9.

Καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν, et quem misisti Iesum Christum] De se modeste in tertia persona loquitur. Serius est, et ut me agnoscant ut *Legatum tuum*. Hac voce ostendit honorem sibi habitum ad Patrem redire. Nam Regis interest ut Legatus honoretur.

4. *Ἐγὼ σε ἐδόξασα ἐν τῇ γῆ, ego te illustravi in terra*] Ostendit non iniquum se petere, ut qui omnia sua dogmata ad Patris honorem retulerit. Vide Matth. 9: 8, 16: 31, Marc. 2: 12, Luc. 5: 26, 18: 43. Sed et passio includi potest, quia eam subire constituerat et de proximo imminabat. Nam simili locutione infra ait *se non esse in mundo*. Hac autem passione eximie Deus glorificatus est. Vide quae diximus 12: 28 et infra 21: 19.

Τὸ ἔργον ἐτελείωσα ὃ δέδωκας μοι ἵνα ποιήσω, perfeci opus quod mihi dederas faciendum] Docui Indaeos et iam me in mortem trado. Polycarpus, interprete Victore Capuano: Quomodo opus salutis humanae adimplesse commemorat, cum necdum crucis vexillum conscenderat? Sed definitione voluntatis de qua cuncta venerandae passionis insignia adire decreverat, iure se opus perfecisse significat.

5. *Καὶ νῦν*] Nunc ergo vicissim.

Δόξασον με σὺ, πάτερ, παρὰ πάντων, illustra me Tu, Pa-

Pater ; apud te ipsum] In coelo. Opponitur enim hoc ei quod praecesserat, ἐπὶ τῆς γῆς [*in terra*].

Τῇ δόξῃ ἣ εἶχον, *gloria quam habui*] Destinatione tua, ut 1 Petr. 1: 20, Apoc. 13: 8, sic et Eph. 1: 4 et infra 24. Simile loquendi genus Eph. 1: 3, 4. Sic *Legem fuisse ante mundum* aiunt Hebraei. Vide Thalmudem De votis.

Πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι, *priusquam mundus esset*] Πρὸ καταβολῆς κόσμου, ut Petrus dicto loco loquitur. Chaldaeus Paraphrastes ad Ps. 62, *Ante Solem praeparatum est nomen Messiae*.

Παρά σοι, *apud te*] Refer ad illud εἶχον [*habui*], et intellige, ut diximus, in decreto tuo. Cuius signum aliquod iam tum datum est cum mundum et ipsum hominem Deus condidit per τὸν Λόγον [*Verbum*], praesignificans eundem in Iesu auctorem fore novae creationis et mundi melioris. Vide quae ad cap. 1. Adde Apoc. 5: 12 et seq.

6. Ἐφανερώσά σου τὸ ὄνομα τοῖς ἀνθρώποις, *patefecit nomen tuum hominibus*] Proprietates tuas, Iustitiam, Potentiam, Bonitatem patefeci. Et hoc intellige cum effectu, id est, *illi me docente perceptorunt*. Vide quae diximus supra 6: 44. Φανερώσις [*patefactio*] haec est δεῖξις [*ostensio*] Hierocli.

Οὓς δέδωκάς μοι, *quos dedisti mihi*] Iterum cum effectu; qui te trahente ad me venerunt et mei esse voluerunt, ut modo diximus. Agit autem hic de iis qui iam re ipsa crediderant, agit et de credituris.

Ἐκ τοῦ κόσμου, *de mundo*] Sic supra 15: 19, ἐξελξά-μην ὑμᾶς ἐκ τοῦ κόσμου [*elegi vos de mundo*]. *Ex mundi universitate secretos dedisti mihi in peculium*.

Σοὶ ᾔσαν] Pietatis quodam affectu tui erant; ex te? ut supra 8: 47.

Καὶ ἐμοὶ αὐτοὺς δέδωκάς, *et mihi eos dedisti*] Operam dedisti ut in me crederent, me Dominum suum agnoscerent; eaque opera effectu suo non caruit.

Καὶ τὸν λόγον σου τετηγήμασι, *et sermonem tuum servaverunt*] Patris sermonem vocat quem ipse Patris nomine annuntiavit. Hunc illi *servarunt*, id est, cordi suo impresserunt ac retinuerunt: non defecerunt perfide, ut Iudas.

7. *Νῦν ἔγνωσαν*] *Iam nunc hoc credunt*, eousque profecerunt. *Γινώσκουσιν* saepe pro *credere*, ut supra 6: 69 et alibi.

Ὅτι πάντα ὅσα δέδωκάς μοι, παρὰ σοῦ ἐστίν, *omnia quas dedisti mihi, ab te esse*] Videtur idem per idem dicere: sed sensus est, *Omnia quas eos docui a te sunt*. Pro eo autem quod diceret *quas docui*, modeste ad honorem Patris ait, *quas mihi dedisti docenda*. Tu quidem scis te mihi dedisse, illi autem a te data crediderunt.

8. *Ὅτι τὰ ῥήματα, quia verba*] Explicat quod dixerat, et ostendit recte eos credidisse.

Ἐλαβον] *Amplexi sunt*, ut supra 1: 11, 12.

Ἐγνώσαν ἀληθῶς] *Non fecte sed sincere crediderunt*. Sic *ἐν ἀληθείᾳ ἐργάζεσθαι* *animo sincero servire*, Eccl. 7: 21. Sic et Luc. 20: 21 et alibi.

Ὅτι παρὰ σοῦ ἐξηλθον] *Me tuo mandatu apparuisse*, ut antehac saepe. Nam quod sequitur est huius ἐπεξηγήσεως [apertior explicatio].

9. *Ἐγὼ περὶ αὐτῶν ἐρωτῶ, ego pro eis rogo*] Cum suos his titulis commendasset, ostendit non ingratas Deo esse debere quas pro talibus fundit preces.

Ὁὐ περὶ τοῦ κόσμου ἐρωτῶ, non pro mundo rogo] Oravit et pro mundo, ut resipisceret et veniam acciperet peccatorum, Luc. 23: 34. Imo et mox ut credat, 21. Sed haec quae nunc orat, de protectione paterna, de Spiritu, de concordia, non nisi ad credentes pertinent. Et habet ἔμφασιν [efficaciam] haec oppositio; quasi filius Regis preter patrem ut se exaudiat, non pro omnibus subditis, rebellibus non minus quam fidelibus orantem, sed pro iis qui re ipsa ostenderunt quanti Regem facerent.

Ὅτι οὗτοι εἰσι, quia tui sunt] Etiam postquam eos mihi dedisti tui esse non desinunt. Hoc quoque ad commendandas preces est efficax.

10. *Καὶ τὰ ἐμὰ πάντα σὰ ἐστίν, καὶ τὰ σὰ ἐμὰ, et mea omnia tua sunt, et tua mea*] Prius hoc καὶ positum est pro nam. Causam reddit cur sibi dati non desinant ad Patrem pertinere, quia omnia inter ipsos sint communia, ut inter amicos solent, maxime inter patrem et filium. Nam et quae pater habet habet in usum filii, et quae filius habet simul cum ipso filio patri subiecta sunt.

In

In Plantino Trinummo filius patri:

Nam quod tuum est meum est: omne meum est autem tuum.

Kai δεδόξασμαι ἐν αὐτοῖς, et inclarus per eos] Praeteritum hoc est pro praesente sive aoristo, nulla temporis definitione; quasi dicat: Etiam hoc nomine illi tibi commendati esse debent quod ego illorum opera et ministerio et inclaruerim et inclariturus sim amplius: itaque in ipsorum persona mea res vertitur.

11. *Kai οὐκ ἔτι εἰμι ἐν τῷ κόσμῳ, et iam non sum in mundo]* Nova commendandi causa, quod ipse ab eis discedat; ne videatur, ut supra dixit, relinquere eos orbos, 14: 18. *Οὐκ ἔτι* pro *ἔτι οὐκ*, ut vertit Syrus, *Deinceps non sum in mundo: et sum pro ero*, quia proxime futurum erat.

Kai οὗτοι ἐν τῷ κόσμῳ εἰσι, et hi in mundo sunt] Erunt post me. Hos relinquam in tantis fluctibus.

Kai ἐγὼ πρὸς σε ἔρχομαι, et ego ad te venio] Ἐπεξηγησ[is]:[clarior explicatio] eius quod praecesserat, *non fore se in mundo*; ut appareat mundi nomine universum hoc inferius intelligi, ut saepe.

Πάτερ ἅγιε, Pater sancte] Solent Deo cognomina tribui accommodata ad id quod agitur. Sic Rom. 15: 5 et in Psalmis saepe. Deus *sanctus* dicitur quod omnem malitiam abhorreat.

Τήρησον αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου] Custodi eos auxilio tuo in professione nominis tui, in cultu tuo. Sic *ἔνομα* sumitur Act. 9: 27, Apoc. 2: 3 et alibi.

Οὓς δέδωκάς μοι, quos dedisti mihi] Cum effectu, ut supra 6.

ἵνα ὡς ἓν ἐν; ut sint unum] Ut in ea professione perseverantes idem testentur, et rem tantam consentientibus animis peragant, 1 Cor. 15: 11, Gal. 2: 9.

Καθὼς ἡμεῖς, sicut et nos] Sicut ego idem volui quod tu praeceperas, Pater, et tu mea dicta probasti ac rata habuisti.

12. *Ὅτε ἦμην, cum essem]* Anticipat tempus absentiae suae.

Ἐγὼ ἐτήρουν αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου, ego servabam eos in nomine tuo] Ego quotidianis praeceptis et exemplo

meo operam dedi ut in ea professione permanerent, et quidem satis feliciter; quod res hactenus monstrat.

Οὓς δέδωκάς μοι, ἐφύλαξα, quos dedisti mihi, custodivi] Etiam hanc curam gessi ne numerus collegii istius minueretur.

Καὶ οἶδεις ἔξ αὐτῶν ἀπώλετο, et nemo ex eis periit] Nemo aut morte aut voluntaria defectione exemptus est huic numero testium. Vide infra 18: 9.

Εἰ μὴ ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας, nisi filius perditionis] Excepto illo qui dignissimus erat ob suam perfidiam exitio, et qui proinde segregatus ab Apostolis pessime peribit. Υἱὸς ἀπωλείας dicitur, hic et 2 Thess. 2: 3, non ex nuda Dei destinatione, sed ex merito, ut υἱὸς γέεννης [filius gehennae], Matth. 23: 15. Sic filius mortis 2 Sam. 12: 5. Sic ἔθνος ἀπωλείας [gens perditionis] Eccl. 16: 10.

Ἴνα ἡ γραφή πληρωθῇ, ut Scriptura impleatur] Quo pereunte implebitur illa imprecatio quam David scripsit in eos qui pro benefactis mala rependunt, Ps. 69. Vide Act. 1: 20. Dicitur enim Scriptura impleri quoties tale quid accidit quale ibi dictum est. De hoc sensu vocis Ἴνα diximus aliquoties. Chrysostomus ad hunc locum: Ἰδιᾶτων οὗτος τῆς γραφῆς ἐστὶν ὁ τρόπος ὡς αἰτιολογίαν τιθέμενος τὰ ἐκ τῆς ἐκβάσεως συμβαίνοντα [Proprius hic est Scripturae loquendi modus, quod quae ex eventu sequuntur ponat quasi causam antecedentium reddat].

13. Νῦν δὲ πρὸς σε ἔρχομαι, καὶ ταῦτα λαλῶ ἐν τῷ κόσμῳ, nunc autem ad te venio, et haec loquor in mundo] Supple ὢν [existens], et ἔρχομαι καὶ pro ἐρχόμενος [veniens]. Nunc, cum abundum mihi sit, haec illis dico, id est, illis audientibus precor. Nam omnino haec dicta sunt οἰκονομικῶς [dispensative] ad salutem Apostolorum.

Ἴνα ἔχωσι τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν πεπληρωμένην ἐν αὐτοῖς, ut habeant gaudium meum impletum in semetipsis] Χαρὰν τὴν ἐμὴν hic intellige gaudium ex me, ut supra 15: 11 et ἀγάπην τὴν ἐμὴν [dilectionem meam] supra 15: 9. Sensus est, ut gaudium illud quod hactenus conceperunt ex mea praesentia ac cura pro ipsis non minuat, imo crescat potius me absente, ubi meminerint harum precum, non dubitantes quin exauditus sim.

14. Ἐγὼ δέδωκα αὐτοῖς τὸν λόγον σου, ego dedi iis ser-

mo-

monem tuum] Nova commendatio, quod ob receptum Evangelium mundo exosi sint. Aequum autem est ut patrocinio eius quis foveatur ob quem plurimas incurrit offensas. *Δέδωκα* rursus intellige, *ita ut ab ipsis receptus sit*, quod expressum fuerat supra 8.

Καὶ ὁ κόσμος ἐμίσησεν αὐτοὺς, et mundus eos odio habuit] *Καὶ id est, ideo*, ob receptum eum sermonem.

Ὅτι οὐκ εἰσὶν ἐκ τοῦ κόσμου, quia non sunt de mundo] Quia ex eo tempore desciverunt a secta mundi. Vide supra 15: 19.

Καθὼς ἐγὼ οὐκ εἰμι ἐκ τοῦ κόσμου, sicut et ego non sum de mundo] Secuti meum exemplum, cuius vita a vita mundi alienissima est. Vide supra 8: 23.

15. *Οὐκ ἔρωτῶ ἵνα φέρετε αὐτοὺς ἐκ τοῦ κόσμου*] Ad explicationem praecedentium, ob Apostolos audientes. Quamquam mundi odiis scio fore obiectos, *non tamen oro ut nunc eximantur e mundo*, e vita hac; quippe quorum opera adhuc usui esse debet.

Ἀλλ' ἵνα τηρήσῃς αὐτοὺς, sed ut serves eos] Singulari cura atque tutela.

Ἐκ τοῦ πονηροῦ] *Ab omni malitia mundana*. Nam ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται [*mundus totus in malo iacet*], 1 Ioh. 5: 19. Sic τοῦ πονηροῦ vocem sumi etiam in orationis Dominicae formula ad Matthaeum probabilius esse diximus.

16. *Ἐκ τοῦ κόσμου οὐκ εἰσὶν, de mundo non sunt*] Hoc repetit, ut significet eos iam animo alieno esse ab omni tali malitia, quamquam non extra infirmitatem.

17. *Ἀγιάσον αὐτοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ σου, consecra eos in veritate tua*] Vitam eorum redde in dies puriorem, Apoc. 22: 11. Confer quae supra 13: 10. *In veritate tua*, id est, per tuam veritatem magis magisque impressam eorum animis per Spiritum, 16: 13, 1 Epist. 2: 20, 21. Non longe hinc abit Plutarchi illud libro De Iside: Θεώ-τητος ὄρεξις ἐστὶν ἢ τῆς ἀληθείας, μάλιστα δὲ τῆς περὶ Θεῶν ἔφεσις, ὥστερ ἀνάληψιν ἱερῶν τὴν μάθησιν ἔχουσα καὶ τὴν ζήτησιν ἀγγελίας τε πάσης καὶ νεωκυρίας ἔχουσα ὁσιώτερον [*Divinitatis appetitus est veri, sed eius maxime quod ad Deos pertinet desiderium, id quod discitur habens pro sacrorum perceptione et inquisitionem pro opere sancto supra omnem purificationem et temporum curam*].

‘Ο λόγος δὲ σοὶ ἀληθεία ἐστίν, *sermo tuus veritas est*] *Sermo ille tuus a te mihi mandatus. Sermo Evangelii non falsus est, ut Pseudoprophetarum dicta, non falso admixtus, ut Pharisaeorum et Philosophorum dogmata, sed pura ac pura veritas. Supra 8: 31, 32, 40, 14: 6.*

18. Καθὼς ἐμὲ ἀπέστειλας εἰς τὸν κόσμον, καὶ γὰρ ἀπέστειλα αὐτοὺς εἰς τὸν κόσμον, *sicut tu me misisti in mundum, et ego misi eos in mundum*] Causa redditur cur hi supra alios auxilio Divino egeant, quia durum munus suscepturi sint legationis pro Christo, 2 Cor. 5: 20, Eph. 6: 20. Ἀπέστειλα hic est constitui mittere, quo sensu et vocem dandi usurpari aliquoties monuimus. Illud καθὼς aliquam, non omnimodam congruentiam significat, in ipso scilicet dogmate quod erat praedicandum, non in auctoritate. Christus a Patre se missum passim in hoc libro praedicat, nec raro in illo sensu docendi. Vide Esai. 61: 1.

19. Καὶ ἐπεὶ αὐτῶν ἐγὼ ἀγιάζω ἑαυτοὺς, *et pro iis ego consecro me ipse*] Repetit vocem ἀγιάζειν sensu paulum mutato. Nam ὅτε ἀγιάζειν inter caetera etiam valet προσφέρειν [offerre], et dicitur tum de victimis tum de aliis rebus quae Deo consecrantur, Exod. 13: 2, Lev. 22: 2, Eccl. 35: 8. Idem ergo hic dicitur quod Hebr. 9: 14, ἑαυτὸν προσήνεγκε [se ipse obtulit]. Vide et 10: 10 et 14. Ὅτι αὐτῶν hic est ut magis confirmentur in ea fide qua sermonem meum amplexi sunt. Sic Eph. 3: 13, Col. 1: 24.

ἵνα καὶ αὐτοὶ ὥσιν ἡγιασμένοι ἐν ἀληθείᾳ, *ut sint et ipsi consecrati in veritate*] Hic magis explicat finem illum inter caeteros eximium mortis Christi, nimirum ut eo exemplo Apostoli vitam suam reddant in dies puriorem, confirmati in veritate.

20. Οὐ περὶ τούτων δὲ ἐρωτῶ μόνον, *neque pro his rogo tantum*] Quanquam pro Apostolis specialia quaedam precatus est, ostendit tamen multa esse quae cum aliis credentibus habeant communia, ut confirmationem in fide et caritate.

Τῶν πιστευόντων, *qui credunt*] Id est, credent. Pro futuro sumtum.

21. ἵνα πάντες ἐν ᾧ, *ut omnes unum sint*] *Ut sint uni*

uni fide et caritate. Agit autem de primis Christianorum: de quibus vide Act. 4: 32. Confer Rom. 12: 5, Eph. 4: 3.

Καθὼς σὺ, Πάτερ, ἐν ἐμοί, καὶ ἐγὼ ἐν σοί, sicut tu, Pater, in me, et ego in te] Sicut nos coniunctis operis Evangelium promovemus. Vide supra 10: 38, 14: 10.

Καὶ αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἕν ᾧ, et ipsi in nobis unum sint] Ἐν ἡμῖν, id est, nobis obediendo. Sic esse in Christo dicuntur qui eius regulam sequuntur.

Ἴνα ὁ κόσμος πιστεύσῃ ὅτι σὺ με ἀπέστειλας, ut credat mundus me a te missum] Ut caeteri illorum exemplo alliciantur ad fidem, admirantes summam illam constantiam in professione dogmatis et mutuam dilectionem. Vide quae notavimus supra 13: 35. Idem autem est credere Iesum esse a Deo missum aut credere Evangelio.

22. Καὶ ἐγὼ τῇ δόξαν ἣν δέδωκάς μοι, et ego gloriam quam dedisti mihi] Potestatem faciendi miracula, quae gloria Christi dicitur, supra 2: 11, et gloria Dei, supra 11: 40. Exemplo suo, qui hanc illis potestatem dederit, commendat id quod Patrem rogaverat pro ipsorum sanctificatione. Solet enim οἰκονομικῶς [dispensative] quasi inter se et Patrem operas partiri.

Δέδωκα αὐτοῖς, dedi eis] Constitui dare, ut supra ἀπέστειλα [misi] 18.

Ἴνα ᾧσιν ἕν, ut sint unum] Ut ea quoque ratione, mirum per illum influxum, mihi connexi sint. Subaudio enim hic ἐν ἐμοί, idem mecum.

Καθὼς ἡμεῖς ἕν ἐσμεν, sicut nos unum sumus] Per Divinam illam vim quam a te habeo. Vide supra 10: 38.

23. Ἐγὼ ἐν αὐτοῖς, καὶ σὺ ἐν ἐμοί, ego in eis, et tu in me] Explicatio est eius quod praecessit: et repetendum Ἴνα ᾧ [ut sim] et καὶ pro καθὼς [sicut], quod positum est infra.

Ἴνα ᾧσι τετελειωμένοι εἰς ἕν, ut sint consummati in unum] Id est, Ἴνα ᾧσι τετελειωμένοι ἐν τῇ ἀγάπῃ, [ut sint perfecti in dilectione] ut loquitur hic idem 1 Epist. 4: 81; ut illa dona communia ad causam communem conferant. Vide Hebr. 12: 23: 11: 40.

Ἴνα ὁ κόσμος γινώσκῃ ὅτι σὺ με ἀπέστειλας, ut cognoscat mundus me a te missum] Visis signis illis, quemadmodum

supra concordiae Apostolorum eundem tribuerat effectum, 21.

Καὶ ἡγάπησας αὐτοὺς, et illos a te dilectos] Quandoquidem tua voluntate ipsis ea potestas concessa est, nec aliter concedi potuit.

Καθὼς ἐμὲ ἡγάπησας, sicut et me dilexisti] Quod inter caetera ostenderas data mihi illa Divina miraculorum edendorum potestate. Vide quae supra 3: 35, 10: 42.

24. *Πάτερ, οὓς δέδωκάς μοι, Pater, quos dedisti mihi]* Cum effectu, ita ut tradiderint se mihi. Hoc non pro Apostolis tantum precatur sed pro omnibus credentibus, ut supra 20.

Θέλω] *Velim*, ut Marc. 6: 25, 10: 35, Matth. 12: 38.

Ἴνα ὅπου εἰμὶ ἐγὼ, ut ubi sum ego] Id est, ubi futurus sum; in coelo supremo. Supra 7: 34, 12: 26, 2 Tim. 2: 12.

Κἀκεῖνοι ὥς μετ' ἐμοῦ, et illi sint mecum] Post resurrectionem, sicut ego.

Ἴνα θεωρῶσι τὴν δόξαν τὴν ἐμὴν, ut videant gloriam meam] Ut coram spectent quo me honore affeceris. Est enim pars quaedam beatitudinis amicos habere eius consocios ac testes.

Ἦν ἔδωκάς μοι] Quam constituisti mihi dare.

Ὅτι ἡγάπησάς με πρὸ καταβολῆς κόσμου, quia dilexisti me ante constitutionem mundi] Vide supra 5 et Matth. 25: 34.

25. *Πάτερ δίκαιε, Pater iuste]* Compellat Deum hoc nomine quia aequitati eius fit conveniens praemiis afficere eos qui mundo relicto ipsum coluerunt.

Καὶ ὁ κόσμος σε οὐκ ἔγνω, et mundus te non cognovit] Cohæret sententia cum praecedentibus, ὅτι ἡγάπησας. Itaque non est interstinguendum complete post κόσμου. Magna hominum pars non ostendit factis te sibi esse notum. Agitur enim hic de cognitione activa, 1 Epist. 2: 4 et 4: 8.

Ἐγὼ δέ σε ἔγνων, ego autem te cognovi] Ostendi dogmate meo.

Καὶ οὗτοι ἔγνωσαν ὅτι σύ με ἀπέστειλας, et hi agnoverunt me a te missum] Factis ostenderunt se id credere.

26. *Καὶ ἐγνώρισα αὐτοῖς τὸ ὄνομά σου, et patefeci eis nomen tuum]* Proprietates tuas, ut supra 6.

Καὶ

Καὶ γνωρίσω, et patefaciam] Magis in colloquiis post resurrectionem, Luc. 24: 45, Act. 1: 3.

Ἵνα ἡ ἀγάπη ἣν ἠγάπησάς με ἐν αὐτοῖς ᾗ, ut dilectio qua dilexisti me in ipsis sit] Id est, ut eos tam bene institutos de te ames sicut me amas. Sic 1 Epist. 4: 9, *ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐν ἡμῖν [dilectio Dei in nobis]* est erga nos, qua nos prosequitur.

Καὶ ἐν αὐτοῖς, et ego in ipsis] Ut mea dogmata et exemplum vitae tam bene inculcata magis magisque haereant eorum mentibus, Gal. 4: 19 et supra 14: 33.

CAPUT XVIII.

1. *Ἐξῆλθε, egressus est]* Extra Urbem, cuius portae etiam nocte patebant alta pace, praesertim festis diebus, cum tantae multitudini locus ad quietem intra Urbem non esset.

Πέραν τοῦ χειμάρρου, trans torrentem] Ad eum locum qua pedibus transitur, ut hic Syrus.

Τῶν κέδρων, cedrorum] Ita hic Graeci omnes codices: nec aliter in Graeca versione 2 Sam. 15: 23, 1 Reg. 2: 37. Alibi, ut 2 Reg. 23: 4, sine articulo *κέδρων*, sed ita ut appellativum esse appareat, cum alioqui Hebraea nomina scribantur cum accentu in ultima. Accedit quod Iosephus, belli Iudaici sexto et alibi, vallem adsitam *κεδρώνια*, id est, *locum cedris consitum* vocat, quomodo montem Oliveti *ἐλαιῶνα [olivetum]*, et sicut Graeci dicunt *δαφνώνα, πλατανῶνα [locum lauris, platanis consitum]*, et alia ad eam formam; ita ut dubitari non debeat quin cedris consiti fuerint margines huius torrentis. Nec movere quenquam debet quod nonnulli menuerunt Cedros Hebraeis dici *טר*. Multa enim sunt Cedri ita generaliter dictae genera, et inter ea unum unde nomen Graecum fluxit *תר*, quod exstat Gen. 6 in Chaldaica versione: quod Rabbini Nathan et Iosua Karchel extulerunt *טר*. Hebraeis ergo dicitur *Torrente Cedri*, Graecis eodem significatu *χειμάρρος τῶν κέδρων*, quia in his collectivis singulare sumitur pro plurali, ut vidimus supra 15: 16. Solet autem Iohannes ubi nomina propria exprimit ad signifi-

cationem aliquam aut historiam alludere, ut hic ad eam qua David, typus in plerisque Christi, a filio suo bello petitus Urbe migrans eundem torrentem transiit, bonis tam indignam eius calamitatem lacrymantibus, 2 Sam. 15: 23. Sicut perfidus Achitophel Iudae, ita Absolomus ingratus et rebellis filius populi Iudaici geast imaginem.

“Οπου ἦν κῆπος, ubi erat hortus] Pars villae Gethsemani. Vide Matth. 26: 36.

2. “Οτι πολλάκις συνήχθη ὁ Ἰησοῦς ἐκεῖ, quia Iesus saepe illuc convenerat] Solebat Iesus semper precandi causa loca sola quaerere. His vero festis diebus semper ibi pernoctare solitus erat, Luc. 21: 37, 22: 39. Ostendit et hoc facto Christus se inimicos non fugere, sed locum et tempus eligere opportuna Patris suoque consilio. In loco Orationis quam in loco Coenae capi maluit, et nocte, ut ostenderetur hostium formido qui die illum aggredi ausi non erant.

3. Τὴν σπεῖραν, cohortem] Illam quae Paschatis diebus a Praeside dari solebat Senatoribus ad servandam Urbis et Templi quietem. Vide quae ad Matth. 26: 47. Huius cohortis Praefectus χιλιάρχος mox vocatur 12. Neque tamen necesse est totam cohortem adfuisse, sed eius partem.

Καὶ ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ Φαρισαίων ὑπηρέτας, et a Pontificibus et Phariseis ministros] Ex, id est, ab ipsia datos. Pontificum et Phariseorum nomine iterum Senatum describit, quod illi ob privata studia maxime Iesu adversarentur. Ὑπηρέται πρὸς de quibus dicto Matthaei loco. Aderat his ministris ὁ γρατηγός [Praetor templi], ut ibidem notatum.

Μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων, cum laternis et facibus] Ostendit Evangelista quanto ardore Christum quaesierint et metuerint ne elaberetur, qui plena Luna tamen et facies et laternas attulerint, ut omnes latebras perreptarent.

Καὶ ὅπλων, et armis] Hoc arguit eam quam modo notavimus formidinem.

4. Εἰδὼς πάντα τὰ ἐρχόμενα ἐπ’ αὐτὸν, sciens omnia quae ventura erant super eum] Et hoc et sequentia diligenter annotat Evangelista ut ostendat Christum non impotentia sed voluntate suapte in manus venisse inimicorum.

Ἐξελ-

Ἐξελθὼν εἶπεν αὐτοῖς, Τίνα ζητεῖτε, *processit et dixit eis, Quem quaeritis*] Ultro prodit et se offert. Simile de Eliseo Iosephus VIII. 2.

5. Ἀπεκρίθησαν αὐτῷ Ἰησοῦν τὸν Ναζαρεῖον, *responderunt ei: Iesum Nazarenum*] Tanta luce agnoscere eum non potuerunt, *παταγθέντες ἐν ἀορασίᾳ [perculsi caecitate]*, ut olim Sodomae cives Gen. 19: 11, in quo praesagium fuit urbis non dissimilem in modum periturae.

6. Ἐγὼ εἰμι] *Ego is sum*, ut alibi hanc locutionem exposuimus.

Ἀπῆλθον εἰς τὰ ὀπίσω, καὶ ἔπεσον χαμαί, *abierunt retrorsum, et ceciderunt in terram*] Evenit illis κατὰ πόδας [*verbotenus*] quod David adversus inimicos suos a Deo precatur Ps. 35: 4, ἀποσφαίψαν εἰς τὰ ὀπίσω [*vertantur retro*], ut ibi habet Graeca versio. Sic et Esai. 28: 13, πέσωσιν ὀπίσω [*cadant retrorsum*]. Videtur autem hio graphice exprimi Iesu potentia, quasi solo halitu suos inimicos difflasset, quod Deo tribuitur, Iob. 4: 19. Vide et Dan. 10: 9.

7. Πάλιν οὖν αὐτοὺς ἐρώτησε, *iterum ergo interrogavit eos*] Cum isto miraculo imoniti nondum resipiscerent. Magnae contumaciae character.

8. Εἰ οὖν ἐμὲ ζητεῖτε, ἀφετε τοὺτους ὑπάγειν, *si ergo me quaeritis, sinite hos abire*] Boni Regis specimen, non pro se sed pro suis solliciti: qua et ipsa in re David eius typum gessit, 1 Par. 21: 17. Et potentiam suam ostendit, qui hoc quasi iure suo imperat.

9. Ἴνα πληρωθῇ ὁ λόγος ὃν εἶπεν, *ut impleretur sermo, quem dixerat*] Hic manifestum est quod saepe diximus, talibus dictorum citationibus appositum ἵνα ἐκβατικόν [*eventus significativum*], ut et infra 19: 24.

Ὅτι οὗς δέδωκάς μοι οὐκ ἀπώλεσα ἐξ αὐτῶν οὐδένα, *quos dedisti mihi ex his neminem perdidisti*] Ἀπώλεσα hic, ut ἀπολέσω supra 6: 39, est *sivi perire*; quomodo saepe interpretanda sunt ea quae habent formam Hiphil apud Hebraeos, qua forma hic Syrus utitur: nam verba quae hic repetuntur supra sic habent, καὶ οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἀπώλετο [*et nemo ex eis perii*], 17: 12. Voluit Christus, ut ibi diximus, singulari quadam cura praestare, ne duodenario testium suorum numero praeter unum impurissimum quisquam

quam subduceretur: ut caeteri omnes acciperent promissum Spiritum et munus suum cum fructu aspicerentur, viderentque incrementa Regni Messiae.

10. Ἐχων μάχαιραν, *habens gladium*] Pro more peregrinantium in iis locis. Diximus ad Luc. 22: 38. Caetera vide ad Matthaeum.

Ἦν δὲ ὄνομα τοῦ δούλου Μάλχος, *erat autem nomen servo Malchus*] Nomen frequens apud Syros: quomodo et patrio sermone vocabatur Philosophus is qui se Graece *Porphyrum* dixit. Etiam Arabes usurparunt, ut apud Iosephum apparet.

11. Εἰς τὴν θήκην, *in vaginam*] Vide ad Matthaeum. Τὸ ποτήριον ὃ δέδωκέ μοι ὁ πατήρ, *calicem quem dedit mihi Pater*] Vide de hac locutione ad Matth. 20: 22.

Οὐ μὴ πῖω αὐτό, *non bibam illum*] Vin' tu prohibere quo minus impleam quod Patri placet? Vide locum non dissimilem Matth. 16: 23.

12. Καὶ ὁ χιλιάρχος] *Veritas optime Praefectus cohortis*: ita enim Latini vocant quem Graeci Latinae historiae Scriptores *χιλιάρχον* [*praepositum mille hominibus*], ut et Lucas in Actis saepius. *Tribunus* vero plerumque est qui toti legioni praeest. Erant et inter Iudaeos *χιλιάρχοι*, Num. 31: 14 et seqq., 1 Sam. 18: 13, 1 Par. 12: 20. Sed hic de eo agitur qui Romanam cohortem ducebat. Ideo apposite sequitur καὶ οἱ ἐπηρέται τῶν Ἰουδαίων [*et ministri Iudaeorum*].

Καὶ ἔδησαν αὐτόν, *et ligaverunt eum*] Ab Iuda moniti ut cum magna circumspectione eum ducerent, quod solitus esset interdum e turba inconspicuus elabi. Vide Marc. 14: 44.

13. Καὶ ἀπήγαγον αὐτόν πρὸς Ἀνναν πρῶτον, *et adduxerunt eum ad Annam primum*] Quod eius domus in proximo esset, et quia is magnae erat apud generum Caiapham auctoritatis, ex ipso discere voluerunt quonam et quomodo ducendus esset Iesus. Vide quae infra dicemus 24.

Ἦν γὰρ πενθερὸς τοῦ Καϊάφα, *erat enim socer Caiaphae*] Provector aetate, affinitate iunctus, et cuius gratia Caiaphas Pontificatum acceperat.

Ὃς ἦν ἀρχιερεὺς τοῦ ἑνιαυτοῦ ἐκείνου, *qui erat Pontifex an-*

anni illius] Quare quoties infra ἀρχιερέως simpliciter dicitur, Caiaphas est intelligendus, ut et apud Matthaeum aliosque Scriptores. Cur additum sit *eius anni*, dictum supra 11: 49. Et cum modo dixisset *primum ductum ad Annam*, tacite satis indicavit inde ductum ad Caiapham. Quod cum quidam deesse putarent textui addiderunt, ut ex Cyrillo discimus; contra omnes qui nunc exstant codices et interpretes. Adde quod satis hoc dictum intelligitur infra 15. Tum vero codex quo usus est Cyrillus alia quoque habebat afficta, ut infra 19: 30.

14. Ἦν δὲ Καϊάφας ὁ συμβουλευσας, erat autem Caiaphas qui consilium dederat] In memoriam reducit dictum huius Caiaphae memoratum cap. 11, ut inde intelligatur quanto ille odio in Christum incensus fuerit, ut qui nulla alia prolata causa, praetextu utilitatis publicae, et quidem imaginario, interficiendum eum pro sententia ausus esset dicere. Pertinet autem hoc ad elevandam iudicii in Christum habiti auctoritatem.

15. Καὶ ὁ ἄλλος μαθητὴς, et alius discipulus] Certum est et in aliis et in his libris saepe abundare articulum, quem sensum et hic secutus est Syrus, vertens; *Unus ex discipulis aliis*. Et sane non est probabile aut ipsum Iohannem hic intelligi (cur enim Galilaeus cum esset minus interrogaretur ab adstantibus quam Petrus?) aut aliquem ex Duodecim, sed alium quendam Hierosolymitanum, non aequè manifestum factorem Iesu: quales multi erant in Urbe, ut supra didicimus 12: 42. Valde mihi se probat coniectura existimantium hunc esse eam in cuius domo Christus coenaverat, ob id quod legitur Matth. 26: 18.

Ἦν γνωστὸς τῷ ἀρχιερεῖ, erat notus Pontifici] Quippe civis eius urbis, non Galilaeus.

16. Τῇ θυρωρῶ, ianitrīci] Mos erat Hebraeis etiam feminis uti iantricibus: 2 Sam. 4: 6 in Graeco; ἡ θυρωρὸς τοῦ οἴκου ἐκάθαιρε πυρρὸς [ianitrix domus purgabat triticum].

Καὶ εἰσήγαγε τὸν Πέτρον, et introduxit Petrum] Ipsa ianitrix. Est enim sensus concisus. Dixit ille ianitrīci ut intrare pateretur Petrum; quod illa fecit.

17. Μὴ καὶ σὺ, nonne et tu] Affirmantis apud Hebraeos. Vide quae apud Matthaeum.

18. Οἱ δοῦλοι] *Privata domus servitia.*

Καὶ οἱ ὑπηρέται] *Ministri publici.*

Ἀνθρακίαν πεποιηκότες, *cum fecissent struem carbonum*] *Struem carbonum ad excitandum ignem luculentum.*
Vide Marcum.

Ψύχος ἦν, *frigus erat*] *Ut nocte primi veris.*

Ἐξῶς, *stans*] *Interdum stans, interdum sedens, incertus quid ageret, quem habitum praeferret.*

19. Περὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, *de discipulis ipsius*] *Cur discipulos colligeret, et nominatim duodecim primae admissionis.*

Καὶ περὶ τῆς διδαχῆς αὐτοῦ, *et de doctrina ipsius*] *Quaenam ea esset; tacite indicans esse factiosam et seditiosam.*

20. Ἐγὼ παρῳήσῃ ἐλάλησα τῷ κόσμῳ, *ego palam locutus sum mundo*] *Παρῳήσῃ est palam, ut supra aliquoties. Palam, inquit, coram omnibus qui audire vellent docui: quod non faciunt seditionum concitatores.*

Πάντοτε εἰδίδαξα, *semper docui*] *Quoties ulla se dedit occasio.*

Ὅπου πάντες οἱ Ἰουδαῖοι, *quo omnes Iudaei*] *Vulgo et hic est πάντοτε, repetitum, ni fallor, ex loco superiore. At πάντες legerunt Syrus, Arabs, Latinus.*

Καὶ ἐν κρυπτῷ ἐλάλησα οὐδέν, *et in occulto locutus sum nihil*] *Id est, nihil studui celare: non aliud domi docui quam in publico: quod signum est magnae fiduciae.*

21. Τί με ἐπερωτῆς, *quid me interrogas*] *Quasi dicat, iam Synagoga movistis qui mihi credunt, iam me decrevistis capiendum, et nondum inquisivistis in mea dogmata, sed nunc demum ex me ea vultis discere? Quis hic mos agendi?*

Ἐπερωτήσον τοὺς ἀκηκοτάς, *interroga eos qui audierunt*] *Hoc iubet Lex, a testibus incipi; praesertim ubi multi suppetunt, ut hic. Audierant eum toties Pharisei.*

Ἴδε, οὗτοι οἶδασιν ἃ εἶπον ἐγὼ, *ecce hi sciunt quae dixerim ego*] *Ipsi vestri satellites satis norunt qualia docuerim; scitis quid vobis retulerint. Vide 7: 46.*

22. Εἰς τῶν ὑπηρετῶν, *unus ministrorum*] *Metuens ne et ipse pro fautore rei haberetur.*

Ῥάπισμα, *alapam*] *Vide quae ad Matth. 26: 67. Percussit super maxillam Syrus hic. Sic solent facere qui*

ty-

tyrannis adulantur. Vide historiam 1 Reg. 22: 24, ubi est similiter in Hebraeo *Percussit super maxillam*: *ῥα-πισθελς* ait eo loco Iosephus.

Οὕτως ἀποκρίνη τῷ ἀρχιερεῖ, siccine respondes Pontifici] Ut ille Act. 23: 4, qui Paulo dicebat, *Τὸν ἀρχιερέα τοῦ Θεοῦ λοιδορεῖς*; [*Pontifici Dei maledicis*?] Debetur quidem Magistratibus reverentia, sed non quae reis se tuendi libertatem tollat.

23. *Εἰ κακῶς ἐλάλησα, si male dixi*] Si quid dixi contumeliosius in Pontificem. Sic οὐκ ἐρεῖς κακῶς [*non maledices*] Act. 23: 5, ut et in Graeco Exod. 22: 28.

Μαρτύρησον περὶ τοῦ κακοῦ, palam dic de malo] Ostende me in legem illam Exodi peccasse. *Μαρτυρεῖν* est *palam dicere*, ut supra 13: 21. Fidenter hoc dicere poterat Dominus qui defendit se quidem, quod licebat et decebat, sed *λοιδορούμενος οὐκ ἀντελοιδορεῖ, πάσχων οὐκ ἠπείλει* [*cum malediceretur non maledicebat, cum pateretur non comminabatur*].

Εἰ δὲ καλῶς, εἰ με ἔερες, sin bene, quid me caedis] Qui in aequorum iudicum sunt potestate, iidem et in eorum tutela sunt contra vim omnem extra iudicium, et a ministris iudicum in hoc defendi, non violari debent. Et quae mox sequuntur de Pilati cognitione tacite ostendunt, ut et Acta Apostolorum saepe, Romanos Iudaeis fuisse aequiores, ac proinde iusto Dei iudicio accidissee ut Romanis parerent.

24. *Ἀπέσυλεν αὐτὸν, miserat ipsum*] Οὐν abest a plerisque codicibus, et rectius, ut opinor. Sed ut nodum solvas qui hic necti solet, *ἀπέσυλεν* verte *miserat*, ut ἔδραεν, Matth. 14: 3, *vinxerat*: ubi et alia attulimus exempla. Sic *ἐκράτησε* [*tenuerat*] Marc. 6: 17. Sic et paulo infra οὗ ἀπόκοψε ὁ Πέτρος τὸ ὠτίον, ubi Latinus recte, *cuius absciderat Petrus auriculam*. Cur autem hoc quod ante suo loco omiserat Iohannes hic inseruerit, ita demum intelligemus, si accentum *ἐμφάσεως* [*efficaciae*] indicem posuerimus non in voce *ἀπέσυλεν* sed in voce *δεδεμένον* [*vinctum*]. Narraturus enim Iohannes secundum Petri lapsum, causam praemittit, quod Petrus iam lesura videret manere vinctum: quod Iohannes obiter notat factum fuisse ipsius Annae iussu, gravi in reum praeiudicio,

cum

cum ante id tempus satellitum imprudentiae id potuisset adscribi. Hoc igitur Petro omnem spem aquae cognitionis ademitt.

25. Ἐξῶς, *stans*] Vide quae supra 18.

26. Οὐκ ἐγὼ σε εἶδον ἐν τῷ κήπῳ, *nonne ego te vidi in horto*] Ut modo secundi ita nunc tertii lapsus causa affertur, quod valde sentiret se premi memoracione horti, et metueret ne violatae potestatis reus ageretur.

28. Ἀγουνισιν, *ducunt*] Impersonaliter, id est, *ducitur Iesus*. Circumducitur per multa tribunalia, quo magis innocentia eius innotescat.

Ἀπὸ τοῦ Καίφα, *a Caiapha*] Ab eius aedibus. Sic Marc. 5: 35, ἀπὸ τοῦ ἀρχισυναγώγου [*ab Archisynagogo*]. Vide supra 15: 26.

Εἰς τὸ πραιτώριον, *in praetorium*] Vide Matth. 27: 27.

Ἦν δὲ πρωΐα, *erat autem mane*] Ne hoc quidem frustra additum. Ostenditur enim summa Senatorum festinatio. Iudicari solebat post nonam. Ante id tempus volebant peragi iudicium, ne imminente Sabbato aliquid accideret quo reus elaberetur.

Οὐκ εἰσῆλθον εἰς τὸ πραιτώριον ἵνα μὴ μανθῶσι, *non introierunt in praetorium ne polluerentur*] Cum non possent omne cum alienigenis colloquium vitare, ita rem temperaverant, ut diebus sacris et praeparatoriis ad sacra, eos privatim accedere non liceret, sed publice, si quod urgeret negotium, alloqui eos possent. Petras quoque in Actis Apostolicis a Cornelio missos primum proforibus alloquitur, nec in aedes introducti nisi cognito eos esse de quibus a Deo erat praemonitus, Act. 10: 21, 22, 23. Alii vero existimant ideo Iudaeos praetorium non ingressos ne damnationis participes viderentur: nam statim a damnatione sacris vesti non licebat, ut notatum Maimonidae.

Ἀλλ' ἵνα φάγωσι τὸ πάσχα, *sed ut ederent Pascha*] Scilicet impolluti, salva religione; et nota τὸ πάσχα ad ea quae diximus Matth. 26: 2 et 17.

29. Ἐξῆλθεν οὖν Πιλάτος πρὸς αὐτοὺς, *exiit ergo Pilatus ad eos*] Non tam superstitiosus ut illi, sed aequi observantior, et hoc melior. Omnia enim haec suum ha-

habent momentum. Exiit autem in stadium ubi tribunal ponere solebat.

Τίνα κατηγορίαν φέρετε; *Katēgorían* vocat crimen: Quod crimen affertis, quod vos alieno tempore huc adigit?

30. *Εἰ μὴ ἦν οὗτος κακοποιὸς, οὐκ ἔν σοι παραδώκαμεν αὐτόν, si hic non esset maleficus, eum tibi non tradidissemus]* Vide iniquitatem. Quod probationibus deerat, id suppleri volunt sua auctoritate. Simul, ut credibile est, aliqua attulerunt de Sabbato et similia.

31. *Λάβετε αὐτόν ὑμεῖς, καὶ κατὰ τὸν νόμον ὑμῶν κρίνετε αὐτόν, cumite eum vos, et secundum legem vestram iudicate eum]* Loro caedite: nam hucusque potestas illis salva permanserat post Iudaeam in provinciam redactam. Vide Matth. 10: 17, 2 Cor. 11: 24.

Ἡμῖν οὐκ ἔξεστιν ἀποκτεῖναι οὐδένα, nobis non licet interficere quensquam] Tacite innuunt Iesum tantorum criminum teneri ut omnino mortis luenda sint: id autem non erat ipsorum potestatis. Nam si qui aliquando a Iudaeis sunt interfecti, id factum est motu populari, quanquam interdum praeiudicium quoddam praecesserat Senatus eos reos declarantis. Vide quae ad Matth. 5: 22.

32. *Ἰνα, ut]* *Ita factum est ut impleretur quod Iesus dixerat.*

Σημαίνων πόσις θανάτου ἡμέλλεν ἀποθνήσκειν, significans qua morte esset moriturus] Non seditione populari, sed (quod peius erat) sententia hominis Gentilis quem ipsi abominabantur, sed sententia a Iudaeis extorta. Vide Matth. 20: 19 et 26: 45. Ipsum supplicii genus quo se afficiendum Christus indicaverat, supra 3: 14, 12: 32, Romanum non Iudaicum.

33. *Εἰσῆλθεν οὖν εἰς τὸ πραιτώριον πάλιν, introivit ergo in praetorium iterum]* *Πάλιν* hic non ad actum intrandi refertur (is enim repetitus non est), sed ad locum ubi fuerat antequam exiret. Simile loquendi genus habuimus supra 6: 16, 10: 17. Syrus quod abundaret haec particula, eam omisit. Intravit autem in praetorium Pilatus ut reum liberius interrogaret.

Σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, tunc es Rex Iudaeorum] Nam delegati a Synedrio hoc praecipue crimine eum oneraverant: quod alii Euangelistae narrant. *Tunc, inquit,*

es Rex ille quem Iudaei iampridem venturum sibi pollicentur? aut eum te esse praedicas?

34. 'Αφ' εαυτοῦ δὲ τοῦτο λέγεις, ἢ ἄλλοι σοι εἶπον περὶ ἐμοῦ, *a te hoc dicis, an alii dixerunt tibi de me*] Tot iam annis Praesidem agis et Imperii Romani maiestatem non negligenter tutaris, compertumne tibi est aliquid quod me Imperii turbati suspectum faceret? Quod si tibi nihil tale compertum est, sed alii hoc suggesserunt, vide ne vocis ambiguo fallaris. Ita prudenter ex Praeside id vult elicere quod ipsi ad ulteriorem responsionem viam parat.

35. Μήτι ἐγὼ Ἰουδαῖός εἰμι, *numquid ego Iudaeus sum*] Egone scire possum quid Iudaei ex suis libris sperent, aut sibi promittant?

Τὸ ἔθνος τὸ σόν] *Populares tui*, ut hic Syrus.

Καὶ οἱ ἀρχιερεῖς παρὶδωκάν σε ἐμοί, *et Pontifices tradiderunt te mihi*] Expositio eius quod praecesserat, *Imo ipse Pontifices*, proceres populi, istarum rerum intelligentes, *te huc adduxerunt a se praeiudicatum*.

Τί ἐποίησας, *quid fecisti*] Quo facto eos tam graviter offendisti? Hoc quoque Christo occasionem dat respondendi.

36. Ἡ βασιλεία ἣ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου] *Regnum a Prophetis promissum, quod mihi vindico*, statum Imperii Romani non laedit; *non est enim indolis mundanae*: quo ferme sensu illa locutio ἐκ τοῦ κόσμου et supra usurpata est 8: 23, 15: 19. Hoc interest, quod ibi de moribus vitiosis mundi agitur, hic de potestate illa quae ubique utantur qui Reges appellantur sensu vulgari. Idem mox dicit ἐντεῦθεν [hinc]. Narrantur apud Eusebium Iesu cognati rogati de ipsius Regno respondisse Dominiano, ὡς ἡ αὐτοῦ βασιλεία οὐ κοσμικὴ μὲν οὐδ' ἐπίγειος, ἐπουράνιος δὲ καὶ ἀγγελικὴ τυγχάνει [*regnum ipsius non esse mundanum aut terrestre, sed coeleste et angelicum*].

Οἱ ὑπὲρταί εἰσι οἱ ἐμοί ἡγωνίζοντο, *ministri mei utique certassent*] Si tale Regnum affectassem, quale cavere ad te pertinet, collegissem mihi stipatores armatos, ut solent qui talia conantur. Nunc paucos habui discipulos, et plerosque inermes; quid ad tantam vim inimicorum? et hos ipsos pugnare vetui.

Ἰνα

ἵνα μὴ παραδοθῶ τοῖς Ἰουδαίοις, ne traderer Iudaeis] Hortatus essem meos, ut imperatores solent, ut pro me fortiter dimicarent, ne in potestatem venirem inimicorum: quo sensu *παραδοῦναι* [*traders*] usurpatur Matth. 4: 12.

37. *Οὐκοῦν βασιλεὺς εἶ σὺ, ergo Rex es tu]* ἴσως Syrus, id est, *ergo*. Quandoquidem distinguis de Regno, aliquod ergo Regnum tibi vindicas?

Σὺ λέγεις] Recte dicis: Hebraismus. Rex sum certo sensu. Interrogatio Pilati tacite hoc ponebat. Noluit Christus simpliciter a se abdicare Regis titulum, ne videretur praeclara illa de venturo Rege vaticinia a se alienare. Haec est illa καλὴ ὁμολογία [*bona confessio*], 1 Tim. 6: 13.

Ἐγὼ εἰς τοῦτο γεγέννημαι, ego in hoc natus sum] Solent qui regnum sibi vindicant dicere se cum eo iure natos: Christus quoque se ostendit natam in hoc ut regnaret, Luc. 1: 32.

Καὶ εἰς τοῦτο ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον] In hoc me ostendit et notum feci hominibus, supra 3: 17, 19, 9: 39, 11: 27.

ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ, ut testimonium perhibeam veritati] Subaudi, et in hoc ipso situm est. Regnum meum: non est coactivum, sed persuasivum. De locutione vide 5: 33.

Πᾶς ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας] Qui ingenio sunt veri amante. Sic Rom. 2: 8, τοῖς ἐξ ἐριθείας, his qui ingenio sunt contentioso. Vide et supra 8: 47.

Ἀκούει μου τῆς φωνῆς, audit vocem meam] Hi mihi tanquam Regi sua sponte, vi nulla coacti, obediunt. Vide supra 10. Ex contrario dat intelligi homines falsi amantes (quales erant Iudaei, supra 8: 49) alieno a se esse animo; neque mirum si a talibus accusetur, cum veritas apud tales odium pariat.

38. *Λέγει αὐτῷ ὁ Πιλάτος, Τί ἔγω ἀλήθεια; Dicit ei Pilatus: Quid est veritas?]* Ex Iesu responso Pilatus concepit Regnum quod Iesus sibi tribueret non magis Imperio Romano obesse quam id quod Stoici Sapienti suo tribuunt. Obiter autem quaerit, cuius generis sit illa veritas cuius se Magistrum profiteatur; sed ita ut non instet, quasi de re ad Iudicis officium nihil pertinente.

Πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, ad Iudaeos] Ad Pontifices, adstante corona populi.

Ἐγὼ οὐδεμίαν αἰτίαν εὐρίσκω ἐν αὐτῷ, ego nullum invenio in eo crimen] Αἰτία hic, ut saepe apud Graecos, est *crimen*. Sic et infra 19: 4 et 6. Sic αἰτία θανάτου Act. 13: 28, *crimen capitale*. Sensus est ferme similis ei qui Gallioni tribuitur Act. 18: 15. Video quidem aliquid esse inter vos controversiae, sed eius generis quae in disputationibus versetur, quae non sit forensis cognitionis: non est hic ἀδίκημα ἢ ῥαδιούργημα [*iniuria aut facinus*].

39. Ἐγὼ δὲ συνήθεια ὑμῶν, est autem consuetudo vobis] Consuetudo in vestri gratiam introducta. Vide quae ad Matthaeum.

Τὸν βασιλέα τῶν Ἰουδαίων, Regem Iudaeorum] Contemtim; quasi dicat, Si qui vestram tales homines regio titulo dignantur, nos Romani id non curamus: nihil ad nos id pertinet: permittimus vobis haec somnia.

40. Ἀγῆς, latro] Id est φονεὺς [*homicida*], ut Act. 3: 14, caput cruentae seditionis.

C A P U T XIX.

1. Τότε οὖν, tunc ergo] Cum nihil proficeret Pilatus isto commento de die festo.

Ἐμασίγωσε, flagellavit] Tanquam quaestionis habendae gratia, consilio interim satiandi iram populi, ut ad Matthaeum est annotatum.

2. Καὶ ἱμάτιον πορφυροῦν, et vestem purpuream] Chlamydem coccineam alii. Syrus hic κλῆμα, quod respondet Hebraeo כִּלְמָא, quod πορφύραν [*purpuram*] vertere solent Graeci. Est autem color aut idem qui ὕλη et ὄρεω dicitur, et Graecis κόκκινον vertitur, aut sane proximus, ita ut Hebraeorum Magistri utrumque interpretentur per *cramosinum*. Et Esai. 1: 18, ubi Graece est ὡς ποινικεῖον [*ut purpureum*], Latina versio habet *ut coccinum*. Ἰματίον autem vox hic generalem habet notionem, non illam specialem pallii.

3. Πανίσχυατα, alapas] Vide supra.

4. Οὐδεμίαν αἰτίαν, nullum crimen] Id est, ne tantillum quidem ob quod flagris caedi debuerit. Ita ipse se ini-

iniquitatis damnat, qui populo irato obsequens donayerat poenam hominis innocentis.

5. Ἴδε ὁ ἄνθρωπος, ecce homo] Videte eius miseriam, et quam ridiculum sit in ipso crimen regni affectati. Vide infra 14.

6. Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ὑπηρέται, Pontifices et ministri] A quibus initium factum in populum manavit.

Ἐκραύγασαν, clamabant] Vide quae ad Matthaeum.

Λάβετε αὐτὸν ὑμεῖς καὶ σταυρώσατε, eumite eum vos et cruci affigite] Quasi dicat, Vos hoc, si libet, facite vestro periculo: meum non est damnare insontem. Non ius concedit, sed mavult alienum quam suum esse crimen.

7. Ἡμεῖς νόμον ἔχομεν, nos legem habemus] Cum non persuaderent crimen adversus Imperium Romanum, legem suam urgent, nempe illam de Pseudopropheta Deut. 18: 20.

Ὅτι ταυτὸν υἱὸν Θεοῦ ἐποίησεν, quia Filium Dei se fecit] Τὸν Θεοῦ, id est, Messiam ut notavimus supra 1: 49, 10: 36 et ad Matth. 26: 63. Si mori debet qui Prophetam se dicit cum non sit, mori multo magis debet qui Messiam se dicit cum non sit, cum Messias et Propheta esse debeat et plusquam Propheta. Vide supra 4: 25. Se fecit, id est, se eum esse finxit. Sic et supra 5: 18, 8: 53, 10: 33 et mox 12.

8. Μᾶλλον ἐφοβήθη, magis timuit] Metuens ob res miras de eo auditas ne forte verum esset ortum eum Divino satū, sicut Romani et Graeci de Heroibus suis credebant. Vide quae diximus ad Matth. 27: 54.

9. Εἰς τὸ πραιτώριον πάλιν, in praetorium iterum] Novae accusationis causa novam instituturus interrogationem.

Πόθεν εἰ σὺ] Id est, unde ortus. Vide quae diximus supra 7: 27.

Ἀποκρισὶν οὐκ ἔδωκεν αὐτῷ, responsum non dedit ei] Secutus quod ipse praeceperat, ne margaritae porcis obicerentur. Vide quae ad Matth. 26: 63. Nihil aequi expectari poterat ab eo qui verberari in gratiam plebis iratae iusserat eum quem noverat et fatebatur innocentem. Nec intelligere poterat Pilatus quae esset vis Hebraicae locutionis, *Filius Dei*. Tum vero quantum satis est iam ante dixerat Iesus, cum se professus erat in hoc natum ut Rex esset amantium veritatem, supra 18: 37.

10. Ὅτι ἔξουσίαν ἔχει καταδικάζει σε, *me potentiam habere te cruci affigendi*] Ἐξουσία hic est non ius proprie, sed efficacia talis quae quod vult aequum aut iniquum facile effectum dat, ut supra 10: 18. Sic Eccl. 9: 13, Ἐπεὶ ἀπὸ ἀνθρώπου θεὸς ἔξουσίαν ἔχει τοῦ φονεύειν [*Longe abesto ab homine potentiam habente occidendi*]. Hoc sensu vocem *licere* usurpavit Cicero pro Rabirio, Indices alloquens: *Si enim quod liceat quaeritis, potestis tollere e civitate quem vultis,*

Ἀπολύσαι σε] *Impunitum dimittendi*, ut supra 18: 39. Pilatus parum memor officii quid valeat iactat; et se damnat, qui tam potens, plebi furenti serviliter morem gerit.

11. Οὐκ εἶχες ἔξουσίαν οὐδεμίαν κατ' ἐμοῦ, *non haberes potentiam adversus me ullam*] Non haberes talem potentiam sive facultatem quam iactas in me: facile eam evaderem, ut antehac insidias et seditiones multas.

Εἰ μὴ ἦν σοι δεδομένον ἀνωθεν, *nisi tibi datum esset e locis superis*] Inde scilicet unde ortus sum: tacite enim hoc indicat. Ἀνωθεν est *ex coelo*, ἥτις Iob. 3: 4, quod et ἐξ ὑψίστων [*ex altissimis*] vertitur Iob. 31: 2. Sic supra 3: 31, Iac. 1: 17, 3: 15, 17. Cum autem dicit *datum e locis superis*, non illam communem significat permissionem quae multa relinquit ordini naturali, sed ex gravissimis causis deliberatam rem in consilio Divino, quae omnia impedimenta undique amoverat. Hoc modo nactus est Pilatus potentiam in Iesum. Ita et suam indicat dignitatem et Pilatum modestiae admonet. Vide Luc. 22: 53.

Διὰ τοῦτο, *propterea*] Relatio est ad aliquid quod subticetur, sed quod facile ex dictis intelligi potest: Ideo quia talis sum cuius curam tam peculiarem gerat Deus, quod scilicet Iudaei ex vaticiniis scire possunt, tu non aequae potes, nec aequae teneris.

Ὁ παραδιδούς με σοί] Singulare pro plurali. *Quisquis is qui me tibi tradidit*, qui causa fuerunt cur ut reus ad te ducerer; Iudas praecipue, secundo loco Senatus, tertio populus.

Μεῖζονα ἁμαρτίαν ἔχει, *maius peccatum habet*] Non careres tu culpa qui innocentem non modo non defendis sed oneras: sed minus delinquis, quia tibi non tam promptum est

est

est nosse in quem delinquas. Atrocitatem iniuriae anget cognita aut cognosci quita qualitas eius cui inferitur. Damnat Christus sententiam quae peccata statuit parja, ut et Luc. 12: 48, Matth. 10: 15.

12. Ἐκ τούτου] *Ex quo* conscientiam suam peccati convictam sentiebat. *Propter hoc* Syrus: ut et supra 6: 66.

Ἀπολῦσαι, *dimittere*] Sume sensu quo supra comm. 10. Quaerebat obtentus quibus eum favorabiliter dimitteret.

Ὁὐκ εἰ φίλος τοῦ Καίσαρος] *Non es amicus Caesaris*, id est, ostendis te non esse fidum Caesari: ut saepe εἶπαι sumitur pro ostendi.

Πᾶς ὁ βασιλεὺς ἐαυτὸν ποιῶν] *Quicumque in provincia Romanis Regem seasserit* iniussu Imperatoris.

Ἀντιλέγει τῷ Καίσαρι, *resistit Caesari*] Ἀντιλέγει hic ut et Luc. 2: 34, est *repugnare*. Nam Hebraeis *dicere* saepe est *facere* aut *moliri*. Partes Imperatoris Romani sibi vindicat qui sine eius auctoritate vult regnare.

13. Ἀκούσας τοῦτον τὸν λόγον, *cum audisset hos sermones*] Suspiciousissimus erat Tiberius, et sub illo minima quaeque veniebant in crimen Maiestatis, ut ex Tacito et Suetonio apertissimum est. Apud talem dominum qualiscunque provincialium accusatio adferebat periculum: cuius timori succumbens Pilatus, plane ut Caiaphas, iniuste agere quam pati spasalit; quod fere est ingenium eorum qui rempublicam tractant.

Ἐπὶ τοῦ βήματος, *pro tribunali*] In xysto sive stadio tecto. Vide quae ad Matthaeum.

Λιθόστρωτον, *liothotrotum*] Pari de causa forum Constantinopoli dictum πλακίτων *[arustratum]*, quia nimirum, ut Zonaras Constantino loquitur, κατέσρωτο λιθῶναι πλακί *[stratum erat crustis a lapide]*.

Ἑβραϊκῇ δὲ Γαββαθᾶ, *Hebraice autem Gabbatha*] Ἑβραϊκῇ intellige sermone eius temporaria. Significat βῆμα, *locum exaltatum*, qualis erant Romanorum tribunalia. Syri saepe mutant in α. Ideo hic κνωά. Differt enim lingua Antiochena ab Hierosolymitana. Haec dicit Ioseph, illa Iauseph; haec Ioram, illa Iuram: haec Iesias, illa Iasias: haec Golgatha, illa Golphtha. Mos erat Romanorum Praesidium non pronuntiare nisi pro tribunali, qui locus et lus dicitur.

14. Ἦν δὲ παρασκευὴ τοῦ πάσχα, erat autem praeparatio Paschatis] Et simul προσάββατον [prosabbatum], Marc. 15: 42. Vide quae ad Matthaeum. Significat non sine speciali Dei providentia rem ita directam, quandoquidem et Christi mors vere erat praeparatio ad transitum nostrum in vitam meliorem.

Ἦρα δὲ ὥσει ἕκτη, hora fere sexta] Id est, tempore ἡμέρας [meridiei], cum sol maxime fulget. Non significatur praecise fuisse merides, sed illa pars diei quae est inter *mane* πρῶτον et *vesperam*. Vide quae ad Matthaeum. Solet ὥσει et apud alios et apud nostros Scriptores nonnihil habere latitudinis.

Ἰδε ὁ βασιλεὺς ὑμῶν, Ecce Rex vester] Exprobrat illia quod tam stulti multi inter ipsos fuerint qui talem hominem pro Rege habuerint.

15. Αἶψα, ἄρῃς, tolle, tolle] Vide quae ad Matthaeum.

Οὐκ ἔχομεν βασιλέα εἰ μὴ Καίσαρα, non habemus Regem nisi Caesarem] Ἐχομεν, id est, agnoscimus. Mos erat Graecorum et Hellenistarum quem Romani vocabant Imperatorem appellare βασιλέα, quia potestas erat similis. Deo ita res et verba dirigente, Iudaei et spem de Messia abdicant, et se ob bella postea excitata rebellionis damnant. Tantum potest ira ut saepe dicantur quae maxime nocent. Solebant dicere non habemus Regem nisi Deum, quod est in Thalmude.

16. Παρέδωκεν αὐτὸν αὐτοῖς] Non in manus tradit; nam traditus est militibus ex more Romanorum: sed largitus est ipsam illorum odio, ἐγκαίσατο Act. 25: 11, 16.

Παρέλαβον, acceperunt] Id est, acceptus est: Nam subauditur nominativus αἱ παραλαβόντες, quorum id erat officium, milites scilicet.

17. Ἐξῆλθεν, exiit] Extra Urbem, ut Matth. 27: 32. De caeteris vide quae eo loco.

19. Τίτλον, titulum] Τίτλος, πτυχίον ἐπίγραμμι ἔχον [tabella inscriptionem habens] Hesychio. Latinam vocem hoc sensu usurpat Suetonius. Tabulam non male dixerunt Syrus et Arabi. Hebraeis est תּוֹרָה.

20. Ἐγγὺς ἦν ὁ τόπος τῆς πόλεως, *prope urbem erat locus*] In suburbano, ut solebant esse loca suppliciorum.

21. Μὴ γράφε, Ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, *ne scribe, Rex Iudaeorum*] Id enim ita accipi poterat quasi populus Iudaeorum eum pro Rege habuisset.

Ἀλλ' ὅτι ἐκείνος εἶπε, *sed quod ipse dixerit*] Id est, quod id nominis temere sibi arrogaverit.

22. Ὁ γέγραφα, γέγραφα, *quod scripsi, scripsi*] Id est, *scribi iussi*, ut supra 1, ἐμασλήωσθε [*flagellavit*]. Secundum γέγραφα est *pro scripto habeo, scriptum manere volo*. Similis πλοκή [*copulatio*] Matth. 5: 37. Agesilaus apud Xenophontem ἀπεκρίνατο, ὅτι μεταγράψει μὲν οὐδὲν ὧν ἀπεγράψατο [*respondit, nihil se mutaturum de iis quas scripsisset*]. Vides hic τὸ ἀναμπεῖς [*ingenium flecti nescium*] Pilati Philoni notatum.

23. Ἔλαβον τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, *acceperunt vestimenta eius*] Pluralis vox sensu singulari, ut diximus ad Matth. 27: 31 et supra 13: 4, id autem ideo quia pallium pluribus partibus constabat.

Καὶ ἐποίησαν τέσσαρα μέρη, *et fecerunt quatuor partes*] Facile id fieri potuit, quia Iudaeorum vestis exterior quatuor partibus constabat, quarum extimae orae ἡμεῖς Hebraeis, περὺγια Graecis, Deut. 22: 12. Hae partes fibula iungebantur.

Ἀρῥαφος] *Sine conniessura*, continuo textu, non iuncta fibulis. Iosephus de Pontificio tunica: Ἐστὶ δ' ὁ χιτῶν οὗτος οὐκ ἐκ δυοῖν περιτμημάτων ὥστε ῥαπτὸς ἐπὶ τῶν ὤμων εἶναι [*Erat autem tunica ista non ex duabus partibus ita ut super humeros confibularetur*], etc.

24. Μὴ σκίσωμὲν αὐτὸν, *ne scindamus eam*] Inutilem futuram si scinderetur.

Ἀλλὰ λάχωμεν περὶ αὐτοῦ, *sed sortiamur de illa*] Sic Probus apud Vopiscum eum equus in commune obtigisset in praeda, *In urnam milites iussit nomen suum mittere ut aliquis eum sorte ductus acciperet*. Pro urna est galea apud Virgilium et Papinium.

Διμερίσαντο, *partiti sunt*] Dixit hoc David de se proverbialiter Ps. 22: 18, ut indicaret inimicos laetatos suis spoliis. At Dei providentia factum est ut haec et alia eiusmodi in Christo implerentur perfectius, non modo

secundum sensum proverbiale, sed et κατὰ νόμον [verbotenus], ut appareat in ipso esse complementum omnium quae Veteribus contigerant.

25. Παρὰ τῆς συναγωγῆς, iuxta crucem] Ita tamen ut intercedente militum turba propius ad crucem accedere prohiberentur, Matth. 27: 55.

Ἡ μήτηρ αὐτοῦ, mater eius]. Neque periculo suo, neque tristitia spectaculi, neque probris absterrita quominus Filii ultima mandata exciperet, et re ipsa ostenderet memorem se eorum quae ab Angelo didicisset. Praesagium fortitudinis Christianae etiam in sexu infirmiore apparituro.

Μαρία ἡ τοῦ Κλεοπά, Maria Cleopae] Filia Cleopae, ut diserte habet Arabs. Vide quae ad Matthaeum.

26. Τὸν μαθητὴν παρεῖχοντα ὃν ἠγάπα, discipulum adstantem quem diligebat] Ut supra 13: 23.

Γυναί, mulier] Ut supra 2: 4.

Ἰδοὺ ὁ υἱός σου, ecce filius tuus] Hic tibi pro me filii erit loco, hic tibi filii officia exhibebit, ut sic etiam in ipsa adimpleretur id quod Christus piis promisit Matth. 19: 29. Tertullianus adversus haereticos de Iohanne: Quem loco suo filium Mariae demandavit.

27. Ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου, ecce mater tua] Quam tu ut matrem posthac observaturus es. Sic apud Virgilium IX Aeneidos, Ascanius Euryalo de Euryali matre:

Namque erit ista mihi genitrix, —

Ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας, ex illo tempore] Manuscriptus quem saepe iam laudavi habet ἐκείνης τῆς ἡμέρας [illa ipsa die].

Εἰς τὰ ἴδια] In domicilium suum. Vide quae ad Luc. 2: 49, supra 16: 32. Sic quod Hebraice est בְּיָמָיו [in domum eius] Esth. 5: 10 et 6: 12, Graece vertitur εἰς τὰ ἴδια. Notavimus alibi Iosephum Mariae coniugem cum haec gererentur fuisse mortuum.

28. Ὅτι πάντα ἤδη τετέλεται, omnia iam consummata] Quae ad ipsius statum humilem pertinebant et intellige praeteritum poni pro proximo futuro. Vide Matth. 26: 28 et quae ibi notata, et supra 16: 32, 33.

Ἰνα, ut] Ἑβραϊκὸν [eventus significativum], ut iam saepe notavimus.

di-

Δυσὶ, sitio] Quippe et cruciatu et sanguinis fluxu sitim contraxerat.

29. *Ὁξὺς, aceto]* Puto esse vinum illud factitium quod apponi solebat ad crucem. Nam id ὄξος appellari ad Matthaeum notavimus. Erat autem is potus et per se amarus et eo magis quia in supplicio dabatur.

Ῥοσάκω, hyssopo] Calamo eius arboris, ut ad Matthaeum.

30. *Τετέλεται, consummatum est]* Finis adest passionum. Proverbiale est. Homerus:

——— *Τὰ δὴ νῦν πάντα τελεῖται.*

[——— *Habent nunc omnia finem.*]

Philoxenus moriturus apud Comicum:

Τέλος ἔχει τὰ πάντα μοι.

[*Cunota habent finem mihi.*]

Κλίνας τὴν κεφαλὴν, inclinato capite] Ut solent moribundi. Ovidius:

Sic corpus moriens iacet, et defecta vigore

Ipsa sibi est oneri cervix humeroque recumbit.

Παρέδωκε τὸ πνεῦμα, tradidit spiritum] Pia est locutio apud Hebraeos illos, qui iudicium post hanc vitam credebant, recepta, qua qui moritur dicitur *spiritum tradere* Deo scilicet eius auctori, ut is de eo statuat. Vide Eccl. 12: 7.

31. *Ἰνα μὴ μένη ἐπὶ τοῦ σαββάτου τὰ σώματα ἐν τῷ σαββάτῳ, ne corpora sabbato in cruas remanerent]* Quia longa permansione corporum in patibulo Terra sancta contaminari dicitur in Lege, Deut. 21: 23, collegerunt ex similitudine rationis Legisperiti etiam diem praesertim tam solennem contaminatum iri tali spectaculo. Festinant autem ut tollantur, non tantum ante vesperam qua Sabbatum inchoatur, sed etiam ante horas proximas quae parandis sacro animis ac corporibus debebantur. Erat quidem depositio facienda non per Iudaeos sed per milites Romanos; verum Iudaei partem *αὐτονομίας* [*iuris utendi suis legibus*] sibi concessae in eo ponebant, ne quid publice etiam a Romanis fieret quod tempus festum dedeceret. Vide quae ad Matth. 26: 5.

Ἐπεὶ παρασκευὴ ἦν, quoniam praeparatio erat] Tempus ipsum praeparationi destinatum iam imminabat, ἥντιν

[*ves-*

[*vespera sabbati*], ex quo tempore tota dies *κατὰ συνένδοξήν* [per *complexionem*] nomen habebat. Vide infra 42.

Ἦν γὰρ ἡ μεγάλη ἡμέρα ἐκείνη τοῦ σαββάτου, erat enim *magnus dies ille Sabbati*] In Sabbatum sequens incidebat dies maxime festus Paschatis. Itaque festinabant non modo ob Sabbatum sed et ob Pascha. Vide Matth. 26: 2.

Ἵνα κατεργῶσιν αὐτῶν τὰ σκέλη] Personale pro impersonali, quod per passivum Latine exprimitur, *ut frangerentur crura*. Ait Lactantius, quem sequuntur alii, factum hoc ex more Romano. Nimirum qui damnati erant mori in cruce, quae lenta mors (ita ut in Martyrologiis reperiamus qui dies quinque, alios qui triduum in cruce vixerunt), iis interdum accidebatur mora supplicii, sed compensatione non exigui cruciatus, id est, crurifragio, ne de poenae gravitate nimium decederet. Erat aliqui crurifragium poena distincta a cruce.

Καὶ ἀρθῶσιν, et tollerentur] Ut ita mortua corpora tolli de cruce possent.

33. *Ὡς εἶδον αὐτὸν ἤδη τεθνηκότα*, ut *viderunt eum iam mortuum*] Viderunt ex indiciis, aut etiam compere-runt ex relatu adstantis Centurionis, qui eius mortem observaverat. Vide ad Matthaeum.

34. *Ἀόχῃ αὐτοῦ τὴν πλευρὰν ἐνύξε*, *lancea latus eius aperuit*] Percussit vertit Syrus, id est, perfodit, nimirum dubitans an vere esset mortuus, et experiri volens an sensu ictus se esset commoturus. Solebant autem speculatores habere lanceas. Suetonius Claudio id docet: et *λογχοφόροι* [*lancearii*] circa Vespasianum, apud Iosephum Belli Iudaici III cap: 8.

Αἷμα καὶ ὕδωρ, sanguis et aqua] Tacto pericardio, in quo est aqua et sanguis circum. Nondum autem refrixerat corpus, ita ut fluxum facile ferret.

35. *Καὶ ὁ ἰσραηλῆς μαρτυρῆτε*] Locutio inversa pro eo quod esset *qui testatur is vidit*, ut supra 7: 28 et alibi. Ideo autem hoc de testimonii sui certitudine tam diserte inculcat ut etiamsi ex prioribus non constaret Christum esse mortuum, hinc certe constaret; cum id vulnus, si vixisset, omnino fuisset letale. Quintilianus inter signa necessaria futuri ponit, mori necesse esse eum cuius cor est vulneratum. Galenus dat certi theorematidis exemplum,

ἐν τῇ ἐστὶ καρδίᾳ τοῦ ἑαυτοῦ ἀποθανεῖται [si quis in corde vulneratus est, is morietur]. Mos est Iohannis de se in tertia persona loqui.

Ἰνα ὑμεῖς πιστεύητε, ut vos credatis] Quo magis vos Christiani credatis vere mortuum esse Iesum, ac proinde etiam vere a mortuis resuscitatum. Sic credere aliquoties supra usurpavit de augmento.

36. Ὅσοῦν οὐ συντριβήσεται ἀπ' αὐτοῦ, os non conteretur ex eo] Putant plerique respici legem de Agno Paschali. Potius crediderim spectari locum Ps. 34: 20, ubi specialis Dei cura pro homine pio describitur.

37. Ὅψονται εἰς ὃν ἐξενέτησαν, videbunt quem transfixerunt] Sic habuit haud dubie aliqua Graecarum versionum: nam et in multis libris ea lectio reperitur, a Symmacho, Aquila aut Theodotione. Hoc quoque translaticie dictum a Deo, de se contempto, evenit in Iesu κατὰ πόδας [verbotenus], ut et alia vaticinia. Videbunt autem illud, de Iesu sumtum, videtur optime intelligi de die Iudicii. Vide Matth. 26: 64, ubi est ὁψεσθε [videbitis].

38. Ὃν μαθητὴς] Ut qui discipulus esset: ita recte Syrus explicat.

Κεκρυμμένους δὲ διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων, occultus autem propter metum Iudaeorum] Quales multi e primoribus, supra 12: 42. Metuebat contumeliam excommunicationis.

Ἰνα ἄρῃ] Ut de cruce tollere sibi liceret, ut supra 31. En ut subito supplicii indignitas timidum animaverit, et nullo intervallo ultimum contemptum secuta sit aliqua gloria, viro illustri mortui amicitiam profitente, qui vivi dissimulaverat.

Καὶ ἐπέτρεψεν ὁ Πιλάτος, et permisit Pilatus] Facilitate obvia apud Romanos Praesides. Vide quae ad Matthaeum.

39. Ὁ ἐλθὼν πρὸς τὸν Ἰησοῦν νυκτὸς τὸ πρῶτον, qui venerat primum ad Iesum nocte] Id est, antehac, ut hic habet Syrus. Πρῶτον pro πρότερον [prius], ut supra 1: 15.

Μίγμα σμύρνης καὶ ἀλόης, mixturam myrrhae et aloës] Quae aromata ad hunc usum optima habebantur. Apud Aëtium est νεκροῦ σμύρνης [mortui myrrhatio], et alibi

σμυρ-

σπυρίσις. *Mixta* est ꝑ 2 Par. 16: 14. Eadem ad odorandas Regum vestes adhibita, Ps. 45: 9.

[*ῥοσὶ λίτρας ἑκατὸν*, *libras fere centum*] Signum et opulentiae Nicodemi et non parci affectus. Notandum autem in magno aromatum cumulo deponi solita magnatum corpora, ut apparet versu sequente, et 2 Par. 16: 14. Sic et Iacobi Patriarchae corpus Hebraei memorant aromatis induruisse, ita ut nulla manu tangeretur. Quibus locis collatis apparet aliam hanc esse pollincturam et sumtuosiorē vulgari illa quae per unctionem fiebat. Adde quae ad Matth. 26: 12.

40. *Καὶ ἔδησαν αὐτὸ ὀστέοις*, et ligaverunt illud *lintheis*] *ὀσθόνια* intellige illas fascias, *לְבָשֵׁי* Hebraeis, quibus corpus involutum fuisse supra diximus 11: 44. Itaque quod hic est *ἔδησαν* Syrus vertit *כָּסוּ* id est, *involverunt*, verbo utens unde illud Hebraeum nomen est quod modo dixi. Vide et quae ad Matthaeum.

Μετὰ τῶν ἀρωμάτων, cum aromatibus] Non unxerunt ob temporis angustias, sed aromata apposuerunt, uncturi primo commodo tempore.

[*Ἐνταφιάζειν*] Referendum hoc ad *ὀσθόνια*. *Ἐνταφιάζειν* est *praeparare ad sepulturam*; sive involvendo, ut hic, sive ungendo, quod proprie *מָשַׁח*, ut apparet ex voce Syriaca et Arabica *مَسَحَ* quae *μίγμα* [*mixturam*] significat, supra 39.

41. *Ἦν δὲ ἐν τῷ τόπῳ*, erat autem in loco] *Τόπον* [*locum*] hic vocat regionem illam suburbanam.

Μνημεῖον καιρὸν, ἐν ᾧ οὐδέτις οὐδέτις ἐτίθη, *monumentum novum*, in quo nondum quisquam positus fuerat] Ne quis alius surrexisse crederetur.

42. *Διὰ τὴν παρασκευὴν τῶν Ἰουδαίων*, propter praeparationem Iudaeorum] Refer ad *ἔθηκαν* [*posuerunt*]. Festinarunt ibi deponere nondum unctum, quod alioqui facturi fuerant ni tempus urssisset. *Παρασκευὴ τῶν Ἰουδαίων* dictum ut supra 2: 6, 13 et 5: 1.

[*Ὅτι ἔγγος ἦν τὸ μνημεῖον*] Per *παρένθεσιν* [*parenthesin*] legendum, quasi dicat: Ne miremini ibi tam cito instante ipso puncto festae praeparationis potuisse deponi: *erat enim in proximo monumentum*; ad quinquaginta aut sexaginta passus, ut aiunt qui ea loca lustrant.

C A-

CAPUT XX.

1. Τῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων, *primā autem hebdomadis*] Quae dies more Hebraeo coeperat ab occasu solis Sabbati.

Μαρία ἡ Μαγδαληνῇ, *Maria Magdalene*] Unam praecipuam nominat pro pluribus. Sic Marc. 15: 47, si cum Matthaeo conferas.

Ἔρχεται πρὸς σκοτίας ἐν ὥσῃ, *venit mane cum adhuc tenebrae essent*] Fine noctis exiit, pervenit ubi nonnihil illuxerat. Ostenditur mulieris sedulitas, quae sublato impedimento legitimo Sabbati et naturali noctis, nullum tempus officio vacare permisit.

Ἡρμένον ἐκ τοῦ μνημείου, *ablatus a monumento*] Ablatum ab ore specus et seorsim positum, Matth. 28: 11. Ergo ἐκ est ἀπὸ, ut et alibi.

2. Τρέχει οὖν, *currit ergo*] Breviter hic tantum narrat quod mox exsequetur fusius. Hic enim occasio refertur quae Petrum et Iohannem ad sepulchrum perduxit; mox quomodo rei gestae ordo singulatim cognitus fuerit.

Καὶ ἔρχεται πρὸς Σίμωνα Πέτρον, καὶ πρὸς τὸν ἄλλον, *et venit ad Simonem Petrum et ad alterum*] Ad omnes quidem Discipulos numero undecim, sed ita ut cum his tanquam eminentibus peculiariter sermonem conferret.

Ἥσαν τὸν Κύριον ἐκ τοῦ μνημείου] Hebraismus, pro *Sublatus est Dominus e monumento*. Viderat quidem ipsum, sed φάντασμα [*spectrum*] crediderat, ut et ipsa referente alii, Luc. 24: 21—25.

Καὶ οὐκ οἶδμεν ποῦ ἔθηκεν αὐτὸν, *et nescimus ubi posuerint eum*] Ubi relictum sit corpus: in via, an in sepulchro alio.

3. Εἰς τὸ μνημεῖον, *in monumentum*] Laxius sic dictum; id est, *intra septum*. Vide quae ad Matthaeum.

4. Προέδραμε τάχιον τοῦ Πέτρου, *praecurris citius Petro*] Aetate velocior.

5. Καὶ παρακύψας, *et cum se inclinasset*] Capite in specum intromisso.

Τὰ ὀθόνια] *Fascias* illas, de quibus supra in Lazari historia.

Οὐ

Οὐ μὲν τοι εἰσῆλθεν, non tamen introiit] Iuvenili quadam ἀπροσεξία [incuria].

6. Ἐρχεται οὖν Σίμων Πέτρος, venit ergo Simon Petrus] Aetate prudentior, eoque diligentius omnia explorans.

Εἰσῆλθεν εἰς τὸ μνημεῖον, introiit in monumentum] Μνημεῖον hic intellige ipsam speluncam.

7. Τὸ σουδάριον, linteam] Vide supra 11: 44.

Χωρὶς ἐντετυλιγμένον εἰς ἓνα τόπον, separatim involutum in unum locum] Εἰς ἓνα τόπον, id est, loco proprio et peculiari. Haec tam accurata collocatio linteorum amovebat furti suspicionem. Fures enim festinant, nec agunt aliena a suo instituto.

8. Καὶ εἶδε καὶ ἐπίστευσεν, et vidit et credidit] Credidit certo abesse corpus, quod Mariae Magdalenae referenti non crediderat, et de quo conspectis fasciis dubitaverat.

9. Οὐδέπω γὰρ ᾔδεισαν τὴν γραφὴν, nondum enim aciebant Scripturam] Est αἰτιολογικὸν τοῦ θεωρουμένου [reditio rationis ad id quod subticetur], quasi dicat: Corpus illud vitae redditum nondum credebat Iohannes: nam et ille et Discipuli alii nondum satis perceperant id quod Scriptura praedixerat de eius resurrectione. Saepe quidem audiverant Dominum id pollicentem, sed rei magnitudo et ingenii tarditas obstabant quo minus hoc in animum admitterent, Luc. 24: 12:

Τὴν γραφὴν, Scripturam] Id est, sensum sacerdotum scriptorum qui sub figuris et typis hoc indicaverant, ut Ps. 2 et 16, et apertius 110. Vide Luc. 24: 27.

10. Ἀπῆλθον οὖν πάλιν πρὸς ἑαυτοὺς οἱ μαθηταί, abierunt ergo iterum discipuli ad semetipsos] Οἱ μαθηταί id est, Petrus et Iohannes: πάλιν sume ut supra 19: 4. Redierunt in locum unde venerant: πρὸς ἑαυτοὺς in eam domum in quam diverterant: de quo loquendi genere vide supra 18: 28.

11. Μαρία δὲ εἰσῆκει, Maria autem steterat] Steterat. Dicta enim haec censemus per ἐπ'ανόδον [retrogressionem]. Vide quae ad Matthaeum: et ad eum modum interpretanda quae sequuntur.

Ἐξω] Extra septum.

Πα-

Παρένθεν] *Introspectit intra septum.* Confer Matthaeum.

12. *Ἐν λευκοῖς, in albis*] Vide Matth. 28: 3, Apoc. 1: 14.

Περί τῇ κεφαλῇ, ad caput] Qua parte caput situm fuerat. Vide ad Matth. 28: 6.

Ὅπου ἔκειτο τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, ubi situm fuerat corpus Iesu] Explicatio eius quod dixerat de *capite et pedibus*, ut intelligatur locus sessionis ei loco respondisse; a Septentrione in Austrum, ut creditur.

13. *Τί κλαίεις, quid ploras*] Consolantium est: quasi dicant, *nulla causa flendi est*: addita ratione quae apud alios Evangelistas legitur.

Ἦσαν] *Sublatus est a furibus, aromatum forte lucrandorum causa.*

Ποῦ ἔθηκαν αὐτόν, ubi posuerint eum] Ut supra. Confer Cant. 3: 1.

14. *Ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, conversa est retrorsum*] Oculos a monumento ad hortum vertit, ut solent anxii.

Καὶ οὐκ ᾔδει ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔστι, et nesciebat esse Iesum] Impediebatur plenus contuitus ad tempus, ut et vocis perceptio, ut Luc. 24: 16.

15. *Ὁ κηπουρός ἔστι*] *Horti illius colonus*

Ποῦ ἔθηκες αὐτόν, ubi posuisti eum] Illum quem scis a me quaeri. Valde probabile videbatur ab hoc potius quam ab alio ablatum corpus, quod nemo liberiores haberet aditum.

Καὶ γὰρ αὐτόν ἀρῶ, et ego eum tollam] Si hic locus illi non est, inveniam ubi honeste sepeliatur, ne tanti viri corpus inimicis sit ludibrio.

16. *Μαρία*] Hoc protulit eo sono qui facile cognosceretur.

Παύλου] Quomodo appellare eum solebant, Marc. 10: 51. Erat hoc Hebraeum illius temporis.

17. *Μὴ μου ἅπτου· οὐπω γὰρ ἀναβέβηκα πρὸς τὸν πατέρα μου, ne me tangas: nondum enim adscendi ad Patrem meum*] Similis est hic locus, si quid recte iudico, illi apud Matthaeum 26: 29. Nam ut ibi *fructus vitis sive vinum*, alium habet significatum in priore membro, alium in secundo in quo repetitum censetur, ita hic *ἅπτεσθαι*. Quasi dicat Iesus; Vis me tangere, Maria, id est, vis omnino frui amicitia mea: id nunc non licet, cum tan-

ἅμω οἰονομυῖς [dispensative] ad fidem vestram roborandam me do conspiciendum. At ubi ad Patrem adscendero, veniet tempus cum frui mea amicitia perfectissime poteris, non terrestri contactu, sed tali qui loco illi, id est, coelo conveniat, spirituali. Philo: Τῆς ἀνὰ πᾶν τὸ σῶμα σκεδναμένης δυνάμεως, ἣν ἔθος ὀνομάζειν ἀφήν [Facultatis eius quae per totum corpus spargitur, quam solemus tactum nominare]. Ideo fructio voce tactus optime indicatur. Confer Cant. 3: 4.

Πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου, ad fratres meos] Hoc nunc honorifico titulo moerentes Discipulos erigit. Vide ad Matth. 28: 10. Obiter ipsa verba digitum intendere videntur ad vaticinium Ps. 22: 23.

Καὶ εἰπὲ αὐτοῖς] Haec mea verba ipsis refer. Sequitur enim oratio directa.

Πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, Patrem meum et Patrem vestrum] In quem fiduciam vestram tuto ponere potestis, ut ego posui et resuscitatus sum.

18. Ὅτι ἑώρακε τὸν Κύριον] Quod aliquem vidisset quem ipsa Dominum crediderat. Nam dubitabat iterum an non fuisset visio incorporea.

19. Οὐσὴς οὖν διπλᾶς] Iam multa nocte. Vide quae ad Marcum et Lucam,

Ἡ ἡμέρα ἐκείνη τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων, die illa, prima hebdomadis] Ea die quam modo nominavi; ideo nuncupationem repetit.

Καὶ τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, θύον ἦσαν οἱ μαθηταὶ συνηγμένοι, et fores essent clausae, quo erant discipuli congregati] Designatio est eius quod clam fit, 2 Reg. 4: 4, Esai. 26: 20, Matth. 6: 6, Act. 12: 12, 13, 14.

Διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων, propter metum Iudaeorum] Referendum hoc ad utrumque membrum praecedens. Causa enim redditur cur coetus habuerint nocturnos; et cur clausis ianuis: nimirum ne si coetus de die et palam haberent, Iudaeorum odia et poenas publicas aut seditionem in se commoverent. Noctu habitos saepe, prae metu, Christianorum coetus ex Plinio et Tertulliano liquet. Etiam ianuis clausis convenire solitos ob causam similem apparet Act. 12: 13.

Ἐξῇ εἰς τὸ μέσον, statit in medio] Subito inter ipsos ad-

adstitit, ita ut qua venisset non appareret. Solutor Quaestionum ad Orthodoxos: *Χρὴ δὲ ὑμᾶς ἐννοῆσαι ὅτι τὰ ἰσοδύναμα τὴν αὐτὴν ἔχει πρὸς συγχωρούμενων αὐτῶν, καὶ τὴν αὐτὴν ἔχει πρὸς ἀναιρούμενων αὐτῶν. ἰσοδυναμεῖ δὲ τὸ περιπατεῖν ἐπὶ τὴν θάλασσαν ἐν ἀτρέπτῳ σώματι, τῷ εἰσελθεῖν πρὸς τοὺς ἀποστόλους ἐν ἀτρέπτῳ σώματι, τῶν θυρῶν κεκλεισμένων* [Cogitandum vobis est ea quae paria sunt: parum habere fidem sive concedantur, sive negentur. Paria autem sunt ambulare super mare corpore non mutato, et corpore non mutato penetrare ad Apostolos clausis ianuis]. Cyrillus: *Hic nullus quaerat, quomodo clausis ianuis corpus Domini penetravit, cum intelligat non de homine nudo, ut modo nos sumus, sed de omnipotente Filio Dei haec scribi. Factum hoc septimo die post Pascha, quali die olim mare cesserat Israelis populo, qui figura Christi.*

Εἰρήνη ὑμῖν] *Salvete.* Ea voce trepidos confirmavit.

20. *Ἐδείξεν αὐτοῖς τὰς χεῖρας καὶ τὴν πλευρὰν αὐτοῦ, ostendit eis manus et latus*] Etiam pedes, quod addidit Lucas: in quibus locis crucifixionis et transfixionis erant vestigia.

Ἐχάρησαν οὖν οἱ μαθηταί, gavisī ergo sunt Discipuli] Ita impletum est quod Christus praedixerat 16: 22.

Ἰδόντες τὸν Κύριον, videntes Dominum] Emphasin hoc habet: non imaginem aliquam ipsius, sed plane ipsum, eodem corpore.

21. *Καθὼς ἀπέσταλκέ με ὁ πατήρ, sicut misit me Pater*] Nempe ad annuntiandum Euangelium: supra 17: 18. Significat se legatione defunctum.

Κἀγὼ πέμπω ὑμᾶς, et ego mitto vos] *Mittam brevi.* Praesens pro futuro proximo.

22. *Καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐνεφύσησε, haec cum dixisset sufflavit*] Sicut passionem suam futuram signis aptis praefiguravit, ita et missionem Spiritus Sancti, qui vento comparatur Act. 2: 2. Sufflando datus erat homini Spiritus vitae: sufflando promittitur Spiritus Sanctus.

Λάβετε Πνεῦμα ἅγιον, accipite Spiritum Sanctum]. Tam certi este vos accepturos Spiritum, quam sentitis hunc flatum, Act. 1: 4. Sic interpretatur Chrysostomus Homilia prima ad Acta Apostolica.

23. *Ἀν τίνων ἀφῆτε τὰς ἀμαρτίας, quorum remiseritis peccata*] Aliter ἀφίσθαι dicitur de Apostolis, aliter de Deo: nam alterum est in conditione, alterum in promissione. Remiserunt Apostoli peccata quoties aut profitentes fidem per Baptisma receperunt in Ecclesiam, ut Act. 2: 38, 41, aut quoties lapsos post seriae poenitentiae testimonium receperunt in suam communionem, 2 Cor. 2: 10. Utrumque in interpretatione huius loci recte coniunxit Cyprianus Epist. 73.

Ἀφίσταται αὐτοῖς, remittuntur eis] Etiam apud Deum tales recipiuntur in gratiam, iudicio scilicet recte peracto. Et huius remissionis visibile signum erat sanatio morborum qui ob peccatum inflicti erant, Iac. 5: 14.

Ἀν τίνων κατήτε, quorum retinueritis] Aut Baptismum non impartiendo, quippe incredulis; aut a communione arcendo, ut contumaces, 1 Cor. 5. Tertullianus: *Summus futuri iudicii praeiudicium est, si quis ita deliquerit ut a communione orationis et conventus et omnis sancti commercii relegatur.* Vide quae ad Luc. 6: 22.

Κατηύηται, retenta erunt] Etiam Deus tales a suo favore alienos habebit. Atque eius rei signum erunt immissa caecitas, Act. 13: 11, Diaboli in ipsos visibile dominium, 1 Cor. 5: 5, 1 Tim. 1: 20, et mala alia.

24. *Εἰς ἐκ τῶν δωδεκά, unus ex Duodecim*] Sic post mortem Theramenis ii qui Athenas regebant vocantur *οἱ τριάκοντα* [Triginta viri] Xenophonti libro II. Sic Iud. 9: 5 et 24 septuaginta filii Gideonis dicuntur occisi, cum excipiendus sit Iothamus.

Ὁὐκ ἦν μετ' αὐτῶν ὅτε ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς, non fuerat cum illis quum venerat Iesus] Negotio aliquo, ut credibile est, occupatus. Itaque cum Undecim nominantur, intelligendum est id post Iudam sublatam collegii fuisse nomen, ut ante Duodecim. Vide Matth. 28: 16.

25. *Ἐωράκαμεν τὸν Κύριον, vidimus Dominum*] Hand dubie ampliori sermone totam rei historiam exsecuti sunt; at Iohanni suffecit summam tradere.

Ἐὰν μὴ ἴδω ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ τὸν τύπον τῶν ἥλων, nisi videro in manibus eius figuram clavorum] Solebant damnati clavis ad crucem figi; id προσηλωσθαι dicitur Graecis: quo alludens Paulus eadem voce utitur

tur Col. 2: 14. Hinc Apuleio: *Carnosi clavi pendenti-
tium*. Et huc Seneca alludens: *Cum refigere se bruci-
bus suis conentur, in quas unusquisque clavos suos adlicit.*
Insertum manibus chalybem dixit Lucanus. Τύπος autem
vox Graeca est, sed qua et Hebraei posteriores utuntur.
Proprie autem admodum haec vox hoc loco usurpatur.
Sic Plinius: *Quibus impressa argilla typum fecit.* Ἐν-
δύεται τύπος est apud Platonem, imprimitur typus.

Καὶ βάλω τὸν δάκτυλόν μου εἰς τὸν τόπον τῶν ἡλῶν, et
mittam digitum meum in locum clavorum] Puto veram
esse hanc lectionem quam secutus est Latinus et osten-
dit vetustissimus ille in Anglia manuscriptus, et male
apud alios repeti τύπον· τύπος videtur, τόπος impletur.
Syrus autem utroque loco legit τόπον, quod itidem non
probo.

Καὶ βάλω τὴν χεῖρά μου εἰς τὴν πλευράν αὐτοῦ, et mīt-
tam manum meam in latus eius] Omnem enim Passionis
historiam ex Iohanne atque aliis didicerat; et apte minori
vulneri digitum, maiori manum destinat.

Οὐ μὴ πικεύσω] Non credam ipsum resurrexisse: potius
deceptos putabo omnium oculos, phasma apparuisse. Vide
Luc. 24: 37.

26. Μεθ' ἡμέρας ὀκτώ, post dies octo] Videntur Disci-
puli semel resurrectionis die Domini experti praesentiam
eundem diem in posterum solemnibus conventibus dicasse,
Act. 20: 7, 1 Cor. 16: 2. Hinc dicta ἡμέρα κυριακή [dies
Dominica] Apoc. 1: 10.

Ἐρχεται ὁ Ἰησοῦς τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, venit Iesus
ianuis clausis] Omnia quae semel fecerat iterat in Tho-
mae gratiam: exemplum dans συγκαταβάσεως [accommoda-
tionis], de qua vide Rom. 15: 1.

27. Φέρε τὸν δάκτυλόν σου ὧδε, fer digitum tuum huc]
Repetit Thomae verba, ut se omniscium ostendat.

Βάλε εἰς τὴν πλευράν μου, mitte in latus meum] Om-
nino quod iubet Christus fecisse Thomam puto, et tum
exclamasse. Tertullianus Adversus Praxeam: *Ipse et au-
ditus et visus, et, ne phantasma crederetur, etiam con-
trectatus.*

Καὶ μὴ γίνου ἄπιστος, et noli esse incredulus] Incredu-
litas aliquid habet de voluntario.

Πιστός] Haec vox Graecis *fidelem* aut *constantem* significat, at nostris etiam *eum qui credit*; τὸν πιστεύοντα itaque hio videmus opponi ἀπίστω [*incredulo*], ut et 2 Cor. 6: 15, et hoc sensu saepe occurrit, ut Act. 10: 45, 16: 1, 1 Tim. 4: 3, 4: 10, 12, 5: 16, 6: 2.

28. Ὁ Κύριός μου, *Domine mi*] Nominativus pro Vocativo: quod frequens Atticis, sed et Hellenistis, ut in hac ipsa voce apparet Ps. 35: 23, Marc. 15: 34, et in alia sensus eiusdem Ps. 22: 1, 35: 23. Sic hac voce ostendit Thomas se ei parere velle.

Καὶ ὁ Θεός μου, et Deus mi] Hic primum ea vox in narratione Euangelica reperitur ab Apostolis Iesu tributa, postquam scilicet sua resurrectione probaverat, se esse a quo vita et quidem aeterna expectari deberet. Vide supra 11: 25. Mansit deinde ille mos in Ecclesia, ut apparet non tantum in scriptis Apostolicis, ut Rom. 9: 5, et veterum Christianorum, ut videre est apud Iustinum Martyrem contra Tryphonem, sed et in Plinii ad Traianum epistola, ubi ait Christianos *Christo, ut Deo, carmina cecinisse*.

29. Ὅτι ἐώρακάς με, πεπίστευκας, *quia vidisti me, credidisti*] Verbo *videndi* hic etiam Tactus comprehenditur. Sic et Auditus Exod. 20: 18, Ier. 2: 31 et Marc. 15: 4 et in Graeco Ezech. 3: 13. Alibi Odoratus, Gen. 27: 27. *Πεπίστευκας*, id est, *credis*. Frequens enim est in verbis Affectuum ut praeterita pro praesentibus ponantur.

Μακάριοι, beati] Id est, *praeferendi sunt*. Sic Luc. 11: 28. Positivus pro comparativo, ut 1 Cor. 7: 8.

Οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες, *qui non vident et credunt*] Nam hoc vere est de Dei potentia ac bonitate recte sentientium, fidem adhibere probabilibus testimoniis de ea re quae ad sanctissimum dogma confirmandum pertinet. Est autem et hic aoristus pro praesenti: praesens autem pro quovis tempore. Nam de credituris Apostolorum testimonio, et quidem longe positis a Iudaea hominibus, praecipue agitur. Similis emphasis apud Petrum 1 Epist. 1: 8, ὃν οὐκ εἰδότες ἀγαπήτε [*quem cum non videritis diligitis*], et quae sequuntur.

30. Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα σημεῖα, *multa quidem et alia signa*] Omnino arbitror quae hic sequuntur conclu-
si-

sionem esse totius operis et ibi finisse Iohannem librum quem edidit. At sicut caput ultimum Pentateuchi et caput ultimum Iosuae, post Mosis et Iosuae mortem, additum est a Synedrio Hebraeorum: ita et caput quod sequitur post mortem Iohannis additum ab Ecclesia Ephesina, hoc maxime fine, ut ostenderetur impletum quod de longaevitate ac non violenta morte Iohannis Dominus praedixerat. Caetera autem quae in eo capite narrantur, addita ad demonstrandum tempus, locum et occasionem illius oraculi. Argumento est quod in fine capitis clausula huic similis repetitur, et quidem hoc modo, *Οἶδαμεν ὅτι ἀληθὴς ἐστὶν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ* [*Scimus verum esse eius testimonium*], quibus verbis Ecclesia ostendit se de supra positis a Iohanne, et de his etiam quae ex privatis ipsius commentariis erant deprompta minime dubitare, cum alioqui si Iohannes hoc scripsisset, dicturus fuisset ut supra, *καὶ κεῖνος οἶδεν ὅτι ἀληθὴ λέγει* [*et ille scit se vera dicere*], 19: 35.

Ἐνώπιον τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, in conspectu Discipulorum suorum] Quasi dicat, Ea miracula narravi quae magna turba conspiciente facta sunt. Quae vero coram familiaribus tantum, pauca, ut quod bis ianuis clausis intraverit. Rationem subiicit.

Ἄ οὐκ ἐστὶ γεγραμμένα ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ, quae non sunt scripta in libro hoc] Ut minime necessaria.

31. *Ταῦτα δὲ γέγραπται*, haec autem scripta sunt] Haec non adeo multa, sed praecipua, et ad locum aliquem Veteris Federis respicientia.

Ἴνα πιστεύσητε ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ut credatur Iesus esse Christus Filius Dei] Ille Abrahamo, Iacobo, Davidi promissus: quod ipse palam professus est addiditque ut id appareret, et miracula a se facta vaticiniis congruentia, et se resuscitatum iri.

Ἴνα πιστεύοντες ζωὴν ἔχητε, ut credentes vitam habeatis] Ius ad vitam aeternam. Supra 3: 15, 36, 5: 24. Sic Petri 1 Epist. 1: 9, *Κομιζόμενοι τὸ τέλος τῆς πίστεως ὑμῶν, σωτηρίαν ψυχῶν* [*Reportantes finem fidei vestrae, salutem animarum*]. Quae intelligenda sunt de fide non qualicumque, sed actiosa; ad quam ducunt Lex et Prophetiae.

CAPUT XXI.

1. *Μετὰ ταῦτα, postea*] Post acta ea quae Iohannes scripto complexus fuerat.

Ἐφάντησεν ἑαυτὸν, manifestavit se] Sic Marc. 16: 14. Hoc ideo quia non iam, ut ante, perpetuo cum Discipulis erat.

Πάλιν, iterum] Refer ad locum. Nam priores ostensiones factae Hierosolymis.

Ἐπὶ τῆς θαλάσσης τῆς Τιβεριάδος, ad mare Tiberiadis] In Galilaea, quo venturum se dixerat, Matth. 28: 7.

2. *Ἦσαν ὁμοῦ, una erant*] In uno contubernio.

Καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν μαθητῶν δύο, et alii ex Discipulis duo] Ex numero Septuaginta minus nobiles, itidem Galilaei ut videtur.

3. *Ἵνάγω ἀλιεύειν*] Id est, *Volo ire piscatum*. Dum expectabatur Spiritus, nihil erat quod agerent Apostoli. Et apud Iudaeos inhonestum erat otium. Victus quoque, ut credibile est, non aliunde suppetebat, hactenus ex comitatu Christi alimoniam habentibus.

Ἐρχόμεθα καὶ ἡμεῖς] *Volumus et nos ire*.

Ἐξῆλθον, exierunt] Huic voci rectius praepositur *καὶ*, ut est in vetere illo manuscripto.

Εἰς τὸ πλοῖον, in navim] Relictum aut commodatum antehac.

Ἐν ἐκείνῃ τῇ νυκτὶ, in illa nocte] Tempus piscatui opportunum.

Ἐπιάσαν οὐδέν, nihil prendiderunt] Providentia Divina, ut eo constaret frustra esse humanum laborem sine Divina gratia, Ps. 127. Vox *πιάζειν* est et supra 7: 30.

4. *Ἐστῇ ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸν αἰγιαλόν, stetit Iesus in littore*] Significans se per resurrectionem iam esse in vado, ipsos in salo versari.

Οὐ μέντοι ᾔδεισαν αἱ μαθηταὶ ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶ, non tamen agnoverunt Discipuli, Iesum esse] Impediti ne eum agnoscerent, ut supra 20: 14, 15. Crediderunt eum esse piscium.

5. Παιδία, *pueri*] Blanda compellatio; 1 Epist. 2: 13, 18.

Προσφάγιον] Ὠψον, ὀψάριον [*obsonium*] id quod cum pane editur, praecipue pisces.

6. Βάλετε εἰς τὰ δεξιὰ μέρη τοῦ πλοίου, *mittite in dexteram navigii*] Propius litus, ut videtur, ubi minor erat spes capiendi: quasi dicat,

Quo minime reris gurgite, piscis erit.

Sic apud gentes prope barbaras felicior quam apud Iudaeos captura.

Καὶ εὕρετε, *et invenietis*] Quantum satis.

Ἀπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἰχθύων, *prae multitudine piscium*] Praesagium maximae capturae hominum per Apostolos faciendae.

7. Ὁ Κύριός ἐστι, *Dominus est*] Ipso miraculo admonitus.

Τὸν ἐπενδύτην] Sic vertunt LXX duobus locis ἕνδ, quod est vestis genus honoratius; ἐπένδυμα Aquilae et Symmacho: Hieronymo epistola CXXX *superior tunica*: Theodoreto in Exodum quaest. LXVI, χιτῶν ὁ ἔξωθεν. In Martyrologio ad XII Cal. Nov. de Hilarione, *pelliaeum habens endyten*, quod ex Hieronymo desumptum Vita eiusdem Hilarionis. Vertunt ἱμάτιον, στολήν, ποδήρη [*pallium, stolam, talarem*]. Suidas τὸ ἱμάτιον ἐπάνω [*vestem superiorem*]. Utuntur et Hebraei posteriores κτῦμα. Hanc ergo induit Petrus (id enim *succingendi* vocabulo tacite innuitur, unde Syrus, *accepit tunicam et cinxit lumbos suos*) quo honestior apud Christum appareret, nihil veritus si eam per aquas gradiendo nonnihil humectaret.

Ἦν γὰρ γυμνός, *erat enim nudus*] Sic Hebraei vocant eum qui superiori veste exutus est, qui non habet nisi τὴν ὑποδύτην [*interulam*] חֲלוּט, ut 1 Sam. 19: 24, 2 Sam. 6: 20, Esai. 20: 3, Act. 19: 16. Plutarchus de Phocione: Ἐπεὶ κατὰ γε τὴν χώραν καὶ τὰς στρατίας ἀνυπόδητος αἰεὶ καὶ γυμνός ἐβάδιζεν [*Et ruri et militiae incedebat sine calceis et nudus*]. Germanos Mela *plerumque nudos egisse* dicit: interpretatur id Tacitus *reiecta veste superiore*. Sic apud Iobum, 22: 6 et 24: 7, *vestis dicitur nudis detrahi*. In Dionysii epistola apud Eusebium: Ἦμην γυμνός ἐν τῷ λινῷ ἱσθήματι [*Eram nudus in veste lintea*]. Chrysostomus

mus Ad baptizandos: *Γυμνοὺς μὲν τοῦ χιτῶνίστου μόνον* [*Nudos excepta intexta*]. Sic apud Xiphalinum Pseudantonio, cum γυμνός positum esset, sequitur, *σινδόνα διατίσαν* [*sindonem quassans*].

8. *Οἱ δὲ ἄλλοι μαθηταὶ τῷ πλοιαρίῳ ἦλθον*, *reliqui autem discipuli navigio venerunt*] Sicut Petri promittadinem laudat, ita excusat caeteros.

Οὐ γὰρ ἦσαν μακρὰν ἀπὸ τῆς γῆς, *non enim longe erant a terra*] Brevi navigio erant perventuri ad Christum.

Σύροντες τὸ δίχτυον, *trahentes rete*] *Agré moventes*.

9. *Ἀνθρακιῶν κειμένην*, *prunas positas*] Maiorem iam potestatem Christus ostendit res creans ex nihilo.

Καὶ ὀψάριον, *obsonium*] Vox singulari sono pluralem significatum comprehendens. Olim pisces paucos auxerat, nunc facit ut ex nihilo existant.

10. *Ἀπὸ τῶν ὀψαρίων ὧν ἐπιάσατε νῦν*, *de piscibus quos nunc prendistis*] Christus ex piscibus a se factis et aliis quos Apostoli ceperant communes facit epulas, ut sic ostendat et eos quos ipse converterat et quos Apostolorum ministerio erat conversurus ad eundem finem destinari.

11. *Ἀνέβη*, *adscendit*] In navem. Sic Marc. 6: 51, Luc. 8: 22.

Ἔβηκε τὸ δίχτυον ἐπὶ τῆς γῆς, *traxit rete in terram*] Quippe navi iam ad littus admota, ut facilius iam trahi rete posset. Intellige autem hoc factum a Petro et sociis; sed ipse ut caeterorum dux nominatur.

Ἐκατὸν πεντηκοντατριῶν, *centum quinquaginta tribus*] Notant quidam tot piscium numerari genera, eoque significari ex omni hominum genere capturam fore. Figura Davidis et Salomonis temporibus, cum 153 millia fuere proselytorum, 2 Par. 2: 17.

Τοσοῦτων] *Cum tot essent*. Sic supra 6: 9.

Οὐκ ἐσχίσθη τὸ δίχτυον, *non est scissum rete*] Praesagium mirae unitatis eorum qui per Apostolorum operam in Ecclesiam erant colligendi.

12. *Ἀρισθήσατε*, *prandete*] *Ἀρισον* dicitur *cibus* etiam *qui mane sumitur*. Sic apud Homerum narratur paratum:

— *Ἀρισον ἄμ' ἡοῖ φαινομένηφι.*

[— *Quod edent simul orta fuit lux.*]

In-

Intelligendum autem est, Christum una cum ipsis cibum summissee in maiorem corporis sui fidem, Act. 1: 4, 10: 41.

Οὐδείς δὲ ἐτόλμα τῶν μαθητῶν ἑξετάσαι αὐτὸν, nemo audebat discipulorum interrogare eum] Quanquam conspectus erat olim viso angustior.

Εἰδότες ὅτι ὁ Κύριός ἐστιν, scientes Dominum esse] Ex vultu, voce, factis.

13. Δίδωσιν αὐτοῖς, dat eis] Patremfamilias Ecclesiae se ostendit, cuius est suum cuique dimensum dare: quod mox explicatur, sermone habito ad Petrum et Iohannem. Confer quae dicta Matth. 25: 15.

14. Τοῦτο ἤδη τρίτον, hoc iam tertio] Refer ad dierum numerum. Primum apparuit diversis ipso Resurrectionis die, iterum die octavo, nunc tertium.

15. Ὅτε οὖν ἡρέψαν, cum ergo prandissent] Quod tempus est colloquendi.

Σίμων Ἰωνᾶ, Simon Iona] De hac voce vide ad Matthaeum 16: 17.

Ἀγαπᾷς με πλεῖον τούτων, an diligis me magis quam hi] Mira Christi sapientia qui tam paucis vocibus efficit ut Petrus et sibi satisfaceret quem ter negaverat, et collegis quibus se praetulerat; exemplum dans disciplinae Ecclesiasticae.

Ναὶ Κύριε, σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε, etiam Domine, tu scis me amare te] Sufficit ei, ut ait Augustinus, testimonium perhibere cordi suo: noluit iudex esse cordis alieni. Non praetalit se aliis, ut ante Matth. 26: 33, et tamen ex corde sincero affectus testimonium protulit, quale in Ecclesiae pastore requiritur. Promiscue hic usurpavit Iohannes ἀγαπᾷν et φιλεῖν, ut mox βόσκειν et ποιμαίνειν. Neque hic quaerendae sunt subtilitates. Et reverenter Petrus ad Christi scientiam provocat, cui se notiozem esse quam sibi ipai, experimento didicerat.

Βόσκει τὰ ἀρνία μου, pasce agnos meos] Docet Christus in principe Apostolorum caeteros, quo optime modo amor in ipsum demonstretur. Pasce, id est, ipsis, non tibi consule: suade, non coge: oves non tuas, sed meas: quam vocum vim optime se intellexisse Petrus demonstrat, 1 Petr. 5: 2.

16. Πάλιν δεύτερον, *iterum secundo*] Πλεονασμός [*abundans oratio*] qualis Matth. 26: 42. Ostenditur hic emendati animi notas requiri pro culpae magnitudine.

Ποίμαινε τὰ πρόβατά μου, *pasce oves meas*] Quod de voce βόσκειν et ποιμαίνειν diximus, idem de vocibus προβάτων et ἀρνίων intelligendum est: nam et hae promiscue usurpantur, ut apparet ex collatione locorum Matth. 10: 16, Luc. 10: 3. Confer Zach. 11: 4 et cogita exitum Iudaicae gentis, quae proprie Petro commissa, Gal. 2: 9.

17. Ἐλυπήθη ὁ Πέτρος, *contristatus est Petrus*] Quod ter negando mernisset ter interrogari.

18. Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω σοι, *vere, vere dico tibi*] Ostendit pastori considerandum quam difficile suscipiat munus, ne imparatus deprehendatur, Matth. 10: 16. Res est quae constat libertatis et vitae dispendio.

Ὅτι ἦς νεώτερος, *cum esses iunior*] ⁷H; hic habet indefinitam significationem. Nam nunc quoque eum, ut invenem alloquitur, respectu venturae aetatis; omnia enim quae Christus hic dicit allusionem habent ad facta praecedentia: interrogatio de maiori dilectione ad id quod Petrus primus per mare Christo occurrerat: mandatum eximium Apostolici muneris ad id quod rete pertraxerat: sic et haec verba ad id quod superariam cinctus venerat. Et aerumnas impendentes eo ostendit graviores fore quod incubiturae sint aetati per se gravi.

Καὶ περιεπάτεις ὅπου ἤθελεις, *ambulabas ubi volebas*] Ut modo ex navi et in navem, tuepte arbitrato.

Ὅταν δὲ γηράσῃς, *cum autem senueris*] Ubi ad hanc aetatem quadraginta ferme annos adieceris.

Ἐκτενείς τὰς χεῖράς σου, *extendes manus tuas*] Cogaris extendere ut solent captivi.

Καὶ ἄλλος σε ζώσει, *et alius te cinget*] Nam et vincire est cingere, ut ad Ps. 76: 10 notat Kimchi, ubi et Symmachus περιζωθέν [*cinctum*]: quod irae Assyrio restabit id vincies ac cohibebis ne perdat Hierosolyma. Confer cum hoc loco Act. 21: 11, ⁷Αἶρας τὴν ζώνην τοῦ Παύλου *dh̄sas te autóu tās chēras* [*Zona Pauli sumta alligat sibi manus*], ubi vides cingulum sumi pro vinculo.

Καὶ οἶσαι ὅπου οὐ θέλεις, *et aget quo nolles*] Haec verba, non illa priora, supplicii Crucis habent significatio-

tionem. "Ὅπου οὐ θέλεις, id est, *quo nolles trahi*, indicativus pro subiunctivo, ut supra 12: 21, Matth. 26: 39. Est autem *χαριεντισμός* [*emollita locutio*]. *Agent te quo nolles*, id est, in malam crucem. Quin cruce Petrus et quidem Romæ obierit dubitandum non arbitror, cum tot habeamus Veterum testimonia. Tertullianus tanquam rem apud omnes etiam haereticos confessam adfert: *Status felix Ecclesia (Romana), cui totam doctrinam Apostoli cum suo sanguine profuderunt, ubi Petrus passioni Dominicae adaequatur. Scorpiaco: Tum Petrus ab altero cingitur cum cruci adstringitur. Clemens Strom. VII, Ταύτη ἄρα τοὺς πόρους καὶ τὰς βασάνους καὶ τὰς θλίψεις, οὐχ ὡς παρὰ τοῖς φιλοσόφοις οἱ ἀνδρεῖοι, ἐλπίδι δὲ τῶν ἡδέων μετασχεῖν, ὑπομένει· ἀλλ' ἡ γνώσις αὐτοῦ πείσμα βεβαιότατον ἐνεγέννησε τῆς τῶν μελλόντων ἐλπίδων ἀπολήψεως· διότι οὐ μόνον τῶν ἐνταῦθα κολάσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἡδέων ἀπάντων καταφρονεῖ· φασὶν οὖν τὸν μακάριον Πέτρον θεασάμενον τὴν αὐτοῦ γυναῖκα ἀγομένην τὴν ἐπὶ θάνατον, ἡσθῆναι μὲν τῆς κολάσεως χάριν καὶ τῆς εἰς οἶκον ἀνακομιδῆς, ἐπιφωνῆσαι δὲ εὖ μάλα προτρεπτικῶς τε καὶ παρακλητικῶς ἐξ ὀνόματος προσειπόντα, Μέμνησο αὐτῆ τοῦ Κυρίου [Sic ergo labores et cruciatus et angustias ille fert, non ut fortes qui a Philosophis sic dicuntur, spe consequendi iucunda: sed cognitio ei firmam persuasionem indidit de adipiscendis illis quae in futurum sperantur. Quare non tantum poenas quae hic sustinentur, sed et iucunda omnia contemnit. Aiunt beatum Petrum cum uxorem suam ad mortem duci vidisset, laetatum fuisse in eo supplicio per quod ad domum dabatur reditus, acclamasse autem hortando simul et consolando eam de nomine compellatam; O tu mea, memento Domini]. Ita enim legendum. His adde Caium qui sub Zephyrino Episcopo vixit, et Dionysium Corinthi Episcopum, quorum testimonia apud Eusebium exstant. Posteriores auctores qui plurimi id tradiderunt omitto. Si quis tamen eos qui auctoritatis sunt eximiae volet videre, legat Ambrosium in Nativitatem Apostolorum, Prudentium De passione Petri et Pauli, Chrysostomum oratione de iisdem, Theodoretum περὶ ἀγάπης [*de dilectione*].*

19. *Ποίῳ θανάτῳ δοξάσει τὸν Θεόν, qua morte illustraturus esset Deum*] Morte scilicet violenta ac cruciabili. Magnificus martyrii titulus, *δοξάζειν τὸν Θεόν*. Vide supra 13: 31.

Ἀκολουθεῖ μοι, sequere me] Sicut modo res. ante gestas. signa dicendorum sumsit, ita nunc quod dixerat signo conspicuo exprimit: nam *Sequere me* sensum habet et illam communem cui etiam Petrus in praesens paruit, et mysticum alterum. Alludit ad id quod dixerat Matth. 10: 38.

20. *Ἀκολουθοῦντα, sequentem*] Quia Petrum subsequi videbat.

Ὃς καὶ ἀνέπεσεν, qui et recubuerat] Haec antehac in designatione Iohannis poni non solita (sola enim nota *dilecti a Domino Discipuli* designatus est) hoc loco non sine efficacia adduntur. Nam omnia ista Petro in animum veniebant, ut crederet hunc Discipulum sibi in diligendo Christo parem esse aut proximum. Quare cum ipse post amoris professionem accepisset praedictionem ferendae mortis ad Domini exemplum, curiositate quadam humani ingenii scire vult quid de illo sit futurum.

21. *Οὗτος δὲ τί, hic autem quid*] *Ἑλλήνις [defectus]* pro *τί πίσεται; quid patietur?* quem habebit exitum?

22. *Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν, si eum volo manere*] In vita hac caduca. Sic Phil. 1: 21—24, 1 Cor. 15: 6.

Ἔως ἔρχομαι, donec veniam] Quasi Imperator diceret, *Quid si hunc velim in praesidio manere donec ipse eum revocem?* Ita obscure significat Iohannem non, ut Petrum, morte violenta moriturum, sed tali qua sine hominum vi solveretur, ubi Christus tempus idoneum iudicasset; quod et contigit, ut Veterum plures consentiunt. Sic tempus mortis *accersitionem* saepe vocant Christiani.

Τί πρός σε] Sic et Latine dicimus, *quid ad te?* quasi dicat: Quicquid de illo erit, id ad te non pertinet: cura quod te spectat. Haec est pars lotionis pedum Petri: quam ipse recte intelligens postea vetuit Christianos esse *ἄλλοτριοεπισκόπους [alienarum rerum introspectores]*, 1 Petr. 4: 15, ut et feminas Paulus esse *περίεργους [curiosas]*, 1 Tim. 5: 13.

23. Ἐξῆλθεν οὖν ὁ λόγος, *exiit ergo sermo*] Hebraismus. Vide Matth. 9: 26. Adde et Luc. 6: 22.

Ὅτι ὁ μαθητὴς ἐκεῖνος οὐκ ἀποθνήσκει, *Discipulum illum non moriturum*] *Non moriturum*, praesens pro futuro. Sumserunt scilicet interrogationem Christi pro affirmatione, et *adventum* pro *adventu ad iudicium*, de quo saepe illis antehac locutus erat, et quidem addita voce *ἐρχομαι* [*venire*] ut Matth. 16: 27 et 24: 30. Hunc diem de propinquo imminere existimabant, 1 Thess. 5. Et cum is dies futurus esset dies resurrectionis ante mortuorum, qui tum piorum victuri essent mortem non sensuros rente existimabant, 1 Cor. 15: 51. Et credibile est Christum colloquiis post resurrectionem de illo die apertius quam antea locutum, ut de complemento Regni sui, Act. 1: 3.

Καὶ] *Et tamen*, ut alibi saepe.

Ὅτι ἐκεῖνος οὐκ ἀποθνήσκει, *Non dicebat nunquam moriturum*, ut illi interpretabantur.

Ἀλλ', Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν ἕως ἔρχομαι, *sed, Si cum volo manere donec veniam*] Haec repetitio vocum hucusque ostendit ἔμφασιν [*efficaciam loquendi*] non esse in illo ἐὰν θέλω, sed in illo ἔρχομαι, cuius ambiguitate decepti erant Discipuli, cum debuissent aut Magistrum interrogare, aut quod ambigue dictum erat pro ambiguo relinquere, donec sensum exitus declararet. Tertullianus De anima: *Obiit et Iohannes, quem in adventum Domini fuisse remansurum falsa fuerat spes.*

24. Ὁ μαρτυρῶν περὶ τούτων, *qui testimonium perhibet de his*] Petro iam mortuo et aliis qui amplius de his dictis testimonium praebere non poterant.

Καὶ γράψας ταῦτα, *et scripsit haec*] Qui haec quoque supra caetera antehac edita in commentariis privatis reliquerat.

Καὶ οἶδμεν, *et scimus*] Loquitur Ecclesia Ephesina.

Ὅτι ἀληθὴς ἐστὶν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ, *verum esse testimonium eius*] Ἀληθὴς, id est, *fide digna*, ut supra 5: 31, 8: 13. *Scimus*, aiunt, *fide dignum*, ex vitae scilicet perpetua puritate et miraculis ab ipso editis. Scimus ergo plane qualem habuit mortem praedictam ab Iesu.

25. *Kai ἄλλα πολλά, et alia multa*] Miracula, quorum tunc adhuc recens erat memoria, non ita dudum mortuis testibus.

Ἐὰν γράφηται καθ' ἓν, si scribantur singula] Ita ut nihil eorum omittatur.

Οὐδὲ αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρεῖν τὰ γραφόμενα βιβλία, nec ipsum arbitror mundum capere posse eos, qui scribendi sunt, libros] Γραφόμενα, id est, quas scribi deberent. Et hyperbole est non infrequens Sacris Literis, ut Gen. 11: 4, Num. 13: 33, Dan. 4: 20. Vide et supra 12: 19. Οἶμαι hic dicitur singulariter, quia pro Ecclesia haec scripsit Episcopus: sicut et in Apocalypsi literae pro Ecclesiis ad Episcopum diriguntur. Fortè is fuit Iohannes ὁ πρεσβύτερος [*Presbyter*], cuius sepulchrum se Ephesi distinctum ab illo Iohannis Apostoli vidisse memorat Hieronymus, et cui Veterum nonnulli adscribunt Epistolas duas.

HUGONIS GROTH
ANNOTATIONES

IN
NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN V.

CONTINENS ANNOTATIONES
AD
ACTA APOSTOLORUM.

GRONINGAE,
Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.
MDCCCXXVIII.

288

25

tunc

tes

n

71

ANNOTATIONES

AD

ACTA APOSTOLORUM.

Ἡράκλειος τῶν Ἀποστόλων, *Acta Apostolorum*] Graecam vocem retinuere Syrus et Arabs, ut saepe in vocibus quae transfusae in sermonem alium vim non eandem habiturae putabantur. Perinde autem est, sive *Acta* veritas, ut hic Interpres, sive *Actus*, ut Veterum nonnulli. Idem enim significant *actus* et *acta*, ut *effectus* et *effecta*, *eventus* et *eventa*, *lusus* et *lussa*, multaque alia ad eam formam. Est quidem receptius ut *Acta* dicantur quae in publicas tabulas relata sunt. Sed etiam Cicero quicquid quisquam egit, id modo *acta*, modo *actus* vocat. Et leges Sempronias ait esse *acta* *Gracchorum*. Neque *actus* hoc sensu Poetarum tantum vox est: nam et Cicero primo Legum dixit, *non solum in rectis, sed etiam in pravis actibus insignem esse humani generis similitudinem. Apostolorum*, id est, Petri et Pauli. Nam caeterorum ferme obiter tantum fit mentio, et postquam Paulum sectatus est Lucas, de eo solo pergit loqui. De caeterorum Apostolorum actibus vix tenuis ad nos fama manavit. Lucae nomen unde, ipse quis qualisque fuerit, diximus ad librum eius priorem, qui vulgo *Evangelium* dicitur.

A 2

Τὸν

Τὸν μὲν πρῶτον λόγον, *primum quidem librum*] Id est πρῶτον [priorem]. Vide quae ad Ioh. 1: 15 et 30. Λόγον, id est, *librum*; sic ἑβδομον λόγον [*septimum librum*] dixit Galenus.

Ὁ Θεόφιλε, ο *Theophile*] Vide quae dicta ad antelochium Euangelii Lucae.

Ὦν ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν, *quae coepit Iesus facere et docere*] Id est, ἐποίησε καὶ ἐδίδαξε [*fecit et docuit*]. Sic Gen. 2: 3, ὃν ἤρξατο ὁ Θεὸς ποιῆσαι [*quae coepit Deus facere*]. Sic ἤρξαντο τίλλειν [*coeperunt vellere*], Matth. 12: 1, μὴ ἀρξήσθε λέγειν [*ne coeperitis dicere*], Luc. 3: 8; adde et quod infra 2: 4. Haec verba brevem Euangelii descriptionem continent.

2. Ἀχρι ἧς ἡμέρας, *usque in diem*] Sic solent Historicarum Scriptores libros posteriores cum prioribus connectere. Sic Herodotus Thaliae principio: Ἐπὶ τοῦτον δὴ τὸν Ἀμασιν [*Adversus hunc vero Amasin*]. Principio Eratus: Ἀρισταγόρας μὲν νυν Ἰωνίην ἀποσχίσας, οὕτω τελευτᾷ [*Aristagoras quidem Ionicae rebellionis auctor ita oppetit*]. Initio Uraniae: Ταῦτα μὲν οὕτως λέγεται γενέσθαι [*Atque haec quidem ita gesta esse dicuntur*]. Thucydides Peloponnesiacon II, Ἀρχεται δὲ ὁ πόλεμος ἐνθένδε ἤδη Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων [*Incipit porro hinc iam Atheniensium et Lacedaemoniorum bellum*], qui pari modo et sequentes libros praecedentibus connectit. Sic et respicit Lucas hic aperte finem libri sui prioris.

Ἐντεταμένους τοῖς Ἀποστόλοις, *praecipiens Apostolis*] Multa illis praecepta dans quae brevitatis causa hic reticentur. Simile dicendi compendium habes 2 Sam. 17: 2.

Διὰ πνεύματος ἁγίου, *per Spiritum Sanctum*] Est et haec compendiosa locutio: vult enim dicere, *Mandavit quae agere deberent per Spiritum Sanctum*, postquam scilicet eum accepissent.

Οὓς ἐξελέξατο, *quos elegerat*] Vocum traiectio: nam hoc membrum refertur ad id quod praecessit Ἀποστόλους. Frequentes sunt tales in Saeris Scriptis traiectiones.

Ἀνελήφθη, *assumptus est*] Vide quae dicta ad Marc. 16: 19.

3. Ἐν πολλοῖς τεκμηρίοις] Ἐν hic valet cum: cum multis miraculis quorum quaedam referuntur a Iohanne in Euangelio.

Kal

Kai léγων taí peri tḗs basileías tou Theou, et loquens de regno Dei] Quomodo ad omnes Gentes perventurum esset Euangelium, per quod Deus in hominibus, etiam Regibus, regnat.

4. *Kai sunalízomenos]* Supple αὐτοὺς, ipsos in unum recolligens, qui dispersi fuerant. Vide Ioh. 21: 2. Est Attico more passivum sono, sensu activum. Herodotus Euterpe: *Tὰς γυναῖκας συναλίσσαςτος, Cum in unum locum feminas omnes congregasset.*

Tῇ ἐπαγγελίᾳ τοῦ Πατρὸς, promissionem Patris] Luca 24: 49.

Ἦν ἠκούσατέ μου, quam audistis a me] Transitus a sermone indirecto ad directum, qui in historiis frequens. *Ἦκούσατέ μου*, bene Graeca locutio, quales multae in hoc Scriptore, qui et Medicos et Historicos legerat. Ita Xenophon: *Τεῦτε πολλῶν ἐφη ἄκουσα.* [*Hoc dixit se a multis audire*].

5. *Ἰωάννης μὲν ἐβάπτισεν ὕδατι, Iohannes quidem baptizabat aqua]* Vide Matth. 3: 11.

Ἐν πνεύματι ἁγίῳ] Satis fuerat dixisse *Πνεύματι ἁγίῳ*, quomodo Latinus hic *Spiritu Sancto*. Sed Hellenistae ad modum Hebraei addunt *ἐν*, quomodo *ἐν ὕδατι* dicto Matthaei loco, *Βαπτίζεσθαι* hic est *largiter profundi*, non *leviter adspergi*. Multo plus accepere Apostoli quam olim Prophetae. [Vide Ioh. 3: 34. Hic Spiritus erat *πνεῦμα κρίσεως καὶ πνεῦμα πύρου* [*Spiritus iudicii et Spiritus ardoris*], Esai. 4: 4.

6. *Εἰ ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἀποκαθίσταεις τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰσραὴλ, haecina tempore restituis regnum Israel]* *ἐν*, quod saepe *an* significat, ut Graeci Interpretes per *ei*, ita Latinus per *si* saepe vertit. Respiciunt Apostoli locum Dani 7: 27. *Restituis*, id est, restituere paras in veterem dignitatem.

7. *Οὐχ ὑμῶν ἐστὶ γινῶναι χρόνους ἢ καιροὺς, non est vestrum nosse tempora vel momenta]* Dan. 7: 12, *ἕως χρόνου καὶ καιροῦ* [ad tempus et occasionem]. Est *ἐν* διὰ δύοιν [unum per duo], quo significatur *tempus certa constitutum*. Id vero tempus fuit trecentis ferme post haec verba annis. Tunc enim Christus Davidis stirps in terris regnare coepit per Constan-

tinum, ac deinceps per alios et alios, non Imperatores tantum, sed et Reges, qui regnum suum Christo ut Regi Regum subiscere. Christiani populus Dei, atque ideo verus *Israel*, Gal. 6: 16. Christus eorum caput *Israel* etiam secundum carnem. *Ocultum esse hominibus, quando Regnum rediturum sit ad domum Davidis*, a- iunt et Hebraei. *Καιροῦς tempestates* vertit Augustinus, Epist. 78.

Ὅς ὁ πατὴρ ἔθετο ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ, quae Pater posuit in sua potestate] Mos est Christi arcanas dispensationes ad Patrem referre, Matth. 20: 23, Marc. 13: 32.

8. Ἀλλὰ λήψετε δύναμιν; sed accipietis virtutem] ἢ ἰσχύϊ [accincti sunt robore] 1 Sam. 2: 4.

Καὶ ἔσεσθε μοι μάρτυρες ἐν τῇ Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ Σαμαρείᾳ καὶ ἕως ἱσχυίου τῆς γῆς, et eritis mihi testes Hierosolymis et in omni Iudaea et Samaria et usque ad terrae fines] Summam hic proponit tot sermonum Apostolicorum, quos hic liber exhibebit. Confer Marc. 16: 20.

9. Ἐπὶ ὁρῇ, sublatus est] Ἀνεφέριτο [sursum ferebatur], Luc. 24: 51.

Καὶ νεφέλῃ ὑπέλαβεν αὐτόν, et nubes suscepit eum] Elias in coelum vectus in turbine, 2 Reg. 2: 1, 11, Christus in nube placida. Vide Luc. 9: 54, 55.

10. Ἐν ἱσθητὶ λευκῇ, in albo vestitu] Vide quae dicta ad Matth. 17: 2. Manuscriptus vetustissimus habet ἐν ἱσθητοῖσι λευκαῖς [in vestibus albis], sed parum id refert. Est autem loquendi genus etiam Latinis imitatum; sic, in auro, in purpura; Cato apud Gellium.

11. Οὗτος ἐλεύσεται, sic veniet] Καταβήσεται [descendet] 1 Thess. 4: 16. Resurrecturos in monte Olivarum Israe- litas venit Chaldaeus in Canticum et alii ad Joel 3: 2, Zach. 14: 4.

12. Σαββάτου ἔχον ὄδον; Sabbati habens iter] Iter Sabbati plerique Iudaei definiunt his mille ulnis, id est, mille passibus; nam passus duplex ulna, Stadium Plinio octava pars mille passuum lib. II, cap. 23. Ergo iter Sabbati essent stadia octo, quod non longe abit a Syri sententia, qui hic posuit stadia septem. In Iosepho explicatur per stadia quinque; sed suspecta est lectio, cum

The-

Theophylactus: Iosapham citet *de stadiis septem*. At: ex Bethania sublatum Christum colligimus ex Luc. 24: 50, a Bethania vero ad urbem *quindecim stadia* ponit Iohannes 11: 16. Videtur Iohannes in animo habuisse Iudaeam quandam mensuram, quam *stadium* vocat, quatenus Graeci stadii ferme dimidium tantum continebat. Si leucae alibi maiores, alibi minores. Vide quae habet doctissimus Seldenus, lib. III cap. 9. De iure naturali et Gentium secundum Hebraeos, post Drusium et Bezaem hoc loco.

13. *Εἰς τὸ ἐξορῆμα, in exordium*] Vide ex quantillo loco, et hominibus 120, quantae rei factum sit exordium; et confer quae habuimus Matth. 13: 31.

* *Ὁ πρῶτος Ἰησοῦς*] Qui primus hic homo iure nominatur, utpote a Christo designatus non obscure *προεάρχης* [*Præeas*] Apostolici coetus: unde et loquendi exordium facit, ut hic notant Graeci Interpretes. Oecumenius de Petro: *Τὴν προεστίαν τοῦ καθ' ἑαυτὸν ἐνεχειροποιήσας* [Cui prius inter Apostolos locus commissus fuit]. Theophylactus: *Ὁς προερχόμενος* [*Tanquam praecipuus*].

Καὶ Ἰούδας Ἰακώβου, et Iudas Iacobi] Frater, quod hic addit Araba. At Syro est *Iacobi filius*. Fieri potuit ut pater filium haberet sibi cognominem.

14. *Σὺν γυναῖκιν, cum mulieribus*] De sexu, non de matrimonio hanc vocem recte cepere Syrus et Araba. Intelliguntur mulieres illae quarum mentio Matth. 27: 56, et cum iis Hierosolymitanæ quaedam.

Καὶ Μαρία ἡ μητὴρ τοῦ Ἰησοῦ, et Maria mater Iesu] Quae ut eximia singulariter memorari merebatur. Vide quae diximus ad Marc. 16: 7.

15. *ὄχλος ὀνομάτων, turba hominum*] Nomina dicere pro hominibus receptum fuisse inter Iudaeos loquendi genus ex Apocalypsi apparet.

* *Ὁς ἐκατὸν ἑξήκοντα, fere centum viginti*] Tanquam Satrapae novi Regni, quod multo maius exstiturum quam Nabonidi regnum, cui 120 fuerunt Satrapae, Dan. 6: 1.

16. *Ἔδει πληρωθῆναι, oportebat impleri*] Par erat Iudas simile quid evenire quale Achitopheli evenerat, cuius perfidiam Iudas erit imitatus. Sic *πληρωθῆναι* [impleri] saepe sumi diximus ad Matth. 1: 22.

17. Τὸν κλήρον τῆς διακονίας ταύτης, *sortem ministerii huius*] Κλήρος dicitur quicquid alicui obvenit, sicut hereditaria sola sorte dividebantur. Sunt quidam κλήροι ἀγίων [*sortes sanctorum*], ad quos omnes pertinent Christiani, Col. 1: 12, 1 Petr. 5: 3. Sunt et κλήροι διακονίας [*sortes ministerii*], ad quos Pastores: inde natum nomen *Clericorum*.

18. Ἐκτήσατο γῆρας, *possedit agrum*] Id est, *monumentum sceleris sui reliquit*, ut explicavimus ad Matth. 27: 6. Non tamen obstem, si quis putet fundi ad sepulchra externorum destinati usum quendam concessum iudae, et ibi eum expirasse. Vide quae hic habet Theophylactus.

Καὶ πενήτης γενόμενος ἐλάττωσε μέσος, *et suspensus crepuit medius*] Vide de hac re quae diximus ad Matth. 27: 5.

19. Τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν, *lingua eorum*] Vocem διαλέκτου non tam arcte sumi a Luca, ut *discrimen* aliquod in lingua significat, quomodo Graeci hac voce uti solent, sed pro ipsa lingua, apparet ex locis aliis infra 2: 6, 8, 21: 40, 22: 2, 26: 14.

Ἀχιλδαμά] καὶ ἔτι quomodo hic scribit Syrus. Hierosolymitana eius temporis lingua prope ad Syriacam accedebat.

20. Ἐρημος, *deserta*] In LXX est ἡρημομένη [*desolata*]. Citavit haec Lucas memoriter ex LXX. Id qui faciunt saepe verbum verbo commutant.

Τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ, *episcopatum eius*] Et hoc ex LXX. In Hebraeo נָתַן. Est autem נָתַן Hebraeis quodvis, *officium* sive *manus*, sive *perpetuum*, sive *temporarium*: ut videre est Num. 3: 32, 4: 16, 7: 2, 14: 29, 16: 29, 26: 23, 1 Petr. 25: 11 et alibi.

21. Ἐν ᾧ εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθεν ἐφ' ἡμᾶς ὁ Κύριος, *que intravit et exivit inter nos Dominus*] Id est, *coram nobis visit*. Intrandi et exiundi vocabulo omnes vitae actus, quae publici quae privati, significantur. Vide Zach. 8: 10.

22. Ἀρχάμενος ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος Ἰωάννου] Id est, *ex quo ab Iohanne fuit baptisatus*: id enim initium ei fuit auspicandi muneris. Et inde incipit Evangelii historia, cui quaedam alia praefationis vice inserviunt, ut diximus ad inscriptionem libri Matthaei.

23. Τὸν καλούμενον Βαρσαβᾶν, qui vocabatur Barsabas] *וְבָרְסָבָא* *filium iuramenti*.

Ὁς ἐπεκλήθη Ἰούστος, qui cognominatus est Iustus] Forte a Romanis id nomen acceperat ob morum integritatem.

Καὶ Ματθίαν] Ματθίας idem nomen quod plenius scribitur Ματαθίας, ut notavit Drusius, et nos ad Macabaica.

24. Σὺ Κύριε καρδιογνώστα, tu Domine, qui corde posti] *וְאַתָּה יְהוָה יֵדְעָה לִּבִּי* Jer. 17: 10. De animis hominum certo indicare solius est Dei.

Ἀνάδειξον δὲ ἐξ ἐλπίου ἐκ τούτων τῶν δύο [ἕνα] Utrum magis ames. Sic enim *וְעַד* saepe sumitur apud Hebræos.

25. Λαβεῖν τὸν κλήρον τῆς διακονίας ταύτης καὶ ἀποστολῆς, accipere sortem ministerii huius et Apostolatus] *Λαβεῖν*, id est, ut accipiat. *Κλήρον* τῆς διακονίας habuimus et supra 17. Hic additur ἀποστολῆς, nimirum ἐν δια δύοϊν [unum per duo], pro ἀποστολικῆς [Apostolici]. In manuscripto illo, τὸν τόπον τῆς διακονίας [locum ministerii].

Ἐξ ἧς παρέβη Ἰούδας] *וְיָהוּדָא*. Cuius officii Iudas desertor fuit.

Πορευθῆναι εἰς τὸν τόπον τὸν ἰδίαν, abire in locum proprium] Pro εἰς τὸ πορευθῆναι [ut abires]. Significatur eventus scelera ipsius iusto Dei indicio consecutus, *Preparium*, id est, qui ipsi melius conveniebat, quam Apostolica functio. Manuscriptus ille quem dixi, habet εἰς τὸν τόπον τὸν δίκαιον [in locum iustum], non male.

Καὶ ἔδωκαν κλήρους αὐτῶν, et dederunt sortes eorum] Id est, coniecerunt nomina eorum in urnam, et in alteram urnam alteram schedam inscriptum habentem nomen *Apostolus*, alteram schedam vacuam; deinde ex utraque urna pariter eduxere binas schedas, ut in divisione terrae. Ad eum modum David Sacerdotum functiones sortibus distribuerat, 1 Par. 24: 5. Iosephus IV de bello Iudaico: *Κληρωτοὺς ἐπεχείρησαν ποιεῖν τοὺς ἀρχιερεῖς* [Sorte Pontifices creare aggressi sunt]. Deinde: *Ἦν δὲ πρόσχημα μὲν τῆς ἐπιβολῆς ἔθος ἀρχαίων* [Huic autem incepto mos antiquus obtendebatur]. Virgilius II Aeneidos:

Laocoön ductus Neptuno sorte Sacerdos,

Ubi Servius ex Euphormione: *Laocoön Thymbraei Apollinis Sacerdos sorte ductus est: ut solet fieri cum deest Sacerdos certus.* Plato de Legibus VI, *Τὰ μὲν τῶν ἱερῶν καὶ θεῶν ἐπιτελέοντα αὐτῷ τὸ περαιομένον γίνεσθαι, κληροῦν οὕτω τῇ θεῇ τυχῇ ἀποδιδόντα* [Quod autem ad Sacerdotum electionem spectat ea Deo committenda est, ut quemadmodum ei placuerit, ita sortiam eventum Numine suo moderetur].

Ἐπίσεν ὁ κληρὸς, cecidit sorte] Nomen eius cum nomine Apostolatus exiit.

Καὶ συγκατεψηφίσθη, et annumeratus est] Συγκατεψηφίσθη, ὡς, quod alibi vertitur *ἐλογίσθη*, alibi *ἐξηριθμήθη*. Vide supra 17 ubi pro eodem dicitur *κατηριθμήτος ἦν*.

Μετὰ τῶν ἑνδεκά Ἀποστόλων, cum undecim Apostolis] Vide Matth. 28: 16, Marc. 16: 14, Luc. 1: 9, 22: 14, 24: 33.

C A P U T II.

Ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὴν ἡμέραν τῆς πεντηκοστῆς, cum compleretur dies Pentecostes] Optime et Syrus et Latinus hic legere *ταῖς ἡμέραις* [dies]; agitur enim non de una die, sed de toto dierum ambitu. Et familiare Hebraeis id loquendi genus. Sic *ἐπλήροσθαι αὐτὴν ἡμέραι* [impletas erant dies] habemus Gen. 25: 24, Lev. 12: 4, et pro eodem *ἐπλήροσθαι ἡμέραι* Luc. 2: 21. Πεντηκοστή Hellenistica vocatur non semper dies ultima, sed saepe totum illud tempus dierum quinquaginta a Paschate, ὡς [Septimanæ] Hebraeis. Sic et Tertullianus *Idololatria: Excerpta singulas solemnitates nationum, et in ordinem exsere, Pentecosten implere non poterunt.* Sic Canon Nicaenus vetat genua flecti *ἐν ταῖς τῆς πεντηκοστῆς ἡμέραις*. Dies ultimus septem septimanarum erat dies latae Legis, ut colligitur Exod. 19: 1, 11, vocabaturque ob id *πᾶν πᾶν festum Legis*. Eodem die coepit praedicari ab Apostolia Lex nova, complementum veteris.

Ἦσαν πάντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ αὐτῷ, erant omnes pariter in eodem loco] Deus dona sua promisit unitati. In Ma-

Manuscripto veteri, πάντες ὁμοῦ, omnes illi 120 in uno loco; et sic accepit Hesychius: Ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ὁμοῦ, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον [Eodem: simul, in eundem locum].

2. Ὡςπερ φερόμενης πνοῆς βιαίας, *tanquam advenientis flatus vehementis*] Προφή signum Divini adventus, Gen. 5: 8, at addita voce βιαίας magnitudo donorum supra Prophetica significatur.

Καὶ ἐπλήρωσεν ὅλον τὸν οἶκον οὗ ἦσαν καθήμενοι, *et replevit totam domum ubi erant sedentes*] Praesagium sic etiam implendi totius orbis, per quem Ecclesia diffusa est.

3. Διαμεριζόμεναι γλώσσαι, *dispertitae linguae*] Poena linguarum dispersit homines, Gen. 11, Donum linguarum dispersos in unum populum recollegit.

Ὡςτε πυρὸς, *tanquam ignis*] Summa efficacia et splendor praedicationis significatur. Vide quae dicta Matth. 5: 11. Philo ad Decalogum: Ἐπειδὴν τοῦ πυρὸς τὸ μὲν φωτίζειν, τὸ δὲ καλεῖν πέφυκεν, οἱ μὲν τοῖς χρηστοῖς ἀξιούντες εἶναι καταπειθεῖς ὡς ἐν δοκίῳ φωτὶ τὴν αἰὲν χρόνον βιώσονται, τοὺς νόμους αὐτοὺς ἀγέρας ἔχοντες ἐν ψυχῇ παρορροῦντες· ὅσοι δ' ἀφηνιασαὶ, καίόμενοι καὶ κατακαίόμενοι διατελοῦσιν ὑπὸ τῶν ἐνδον ἐπιθυμιῶν, αἱ φλογὸς τρόπων πορθέουσιν τὸν σύμπαντα τῶν ἔχοντων βίον [Quoniam ignis habet vim geminam; illustrandi urendique; praecepta haec obedientibus erunt per totam vitam pro lumine, legibus seu sideribus animas praesistentibus: quotquot autem contumaces fuerint; aestuabunt urenturque intestinis concupiscentiis, more flammæ totos homines semel occupatos depascentibus]. Confer 2. Cor. 2: 16, et quem ad primum caput citavimus Esaiæ locum 4: 4.

Ἐκάθισέ τε ἐφ' ἑνα ἑκαστον αὐτῶν, *seditque supra singulos eorum*] Significabat haec sessio perpetuo illis hoc donum adfuturum, quoties negotium ipsis esset cum Gentibus linguae alterius. Prophetis Prophetia raro aderat cum Deus vellet, neque certi erant Prophetæ quando eam essent habituri. Exempla habemus in Nathane, Samuele, Esaiæ.

4. Ἦρξαντο λαλεῖν ἑτέραις γλώσσαις, *coeperunt loqui aliis linguis*] Aliis quam quas didicerant. Quod hic est ἑτέραις, id est, καιναῖς [novis] apud Marcum 16: 17. Noli
iis

iis credere, qui miraculum in auribus audientium factum asserunt. Manifeste omnia eis resistunt quae sunt 1. Cor. 12: 10, 28, 30, 14: 2, 4, 5, 6, 9, 13, 14, 18, 19, 22, 23, 26, 27, 39.

Ἀποφθίγγεσθαι, eloqui] Solet de Prophetis usurpari haec vox, respondens Hebraeis נבי [prophetare], דבר [divinare], פתח [explicare] et similibus. Vide infra 14.

5. *Ἦσαν δὲ ἐν Ἱερουσαλὴμ κατοικοῦντες, erant autem Hierosolymis commorantes]* Verbum κατοικεῖν, hic respondet Hebraeo נ, quod et κατοικεῖν et παρικοῦν [inquilinum esse] verti solet, interdum et διατρίβειν [commorari]. Itaque dicitur non tantum de iis qui sedem fixerant, sed et de iis qui ad Pascha aut ad Pentecosten celebrandam in Urbem venerant, ad tempus aliquod ibi substituri. Id ostendunt sequentia: nam Hierosolymis qui domicilium habebant, eos credibile est linguam novisse Hierosolymitanam; non item caeteros. Adde quod sub hoc nomine veniant et quibus domicilium in Mesopotamia, et qui Romanorum in Iudaea peregrinabantur, infra 9, 10.

Ἄνδρες εὐλαβεῖς, viri religiosi] ἄνδρες. Frequens apud Hebraeos loquendi genus. Sic vocantur non hi tantum qui se Legi subiecerant, verum etiam viri pii qui idololatria deserta purius vivere instituerant: nam tales quoque ad Templum venisse apparet, 1 Reg. 8: 41 et Ioh. 12: 20.

Ἀπὸ παντὸς ἔθνους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν, ex omni natione quae sub coelo est] Id est, de sexdecim nepotibus Noae, unde propagatae gentes caeterae.

6. *Γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης, facta autem hac fama]* Φωνή pro fama, ut Num. 16: 34, 1 Reg. 1: 40 et alibi.

Καὶ συνεχύθη] Id est, συνεταράχθη, ἐμερίμνα, animo fuit turbido ac sollicito. Omnibus hic vocibus reddi solet Hebraeum נ, et hoc explicant sequentia versu 7, 12.

7. *Οἷα ἰδοὺ πάντες οὗτοί εἰσιν οἱ λαλοῦντες Γαλιλαῖοι, prout ecce omnes isti qui loquuntur Galilaei sunt]* Id est, homines indocti. Vide Ioh. 1: 46.

9. *Πάρθοι]* פָּרְזִי, Gen. 10: 22.

Καὶ Μήδοι] מֶדֶי, ibidem 2.

Καὶ Ἑλαμίται] חֲמִי, ibidem 22. *Elymaei* vicini Persis et

et Medis. Vide Strabonem, Livium, Plinium, nostra ad Dan. 8: 2.

Kal oi κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν, et qui habitant Mesopotamiam] *עמ* dicto comm. 23.

Ἰουδαίαν τε] Quae olim terra *עמ*, Gen. 10: 15.

Kal Καππαδοκίαν] *קפ* urbs praecipua *Masaca*. In omni hoc Asiae tractu populos paucos fuisse Graecos, Barbaros plerosque docet nos Strabo libro XII. Illorum Barbarorum erant linguae illae duae et viginti, quas didicerat Mithridates.

Πόντον] *עפ*, 2.

Kal τὴν Ἀσίαν] *עא*, 2.

10. *Φρυγίαν τε]* *עפ*, 3. Vide Annotata nostra ad librum I de Veritate Religionis Christianae.

Kal Παμφυλίαν] *עפ*, 3.

Αἴγυπτον] *עמ*, 6. *Κόπτος* Urbs mercatu iam olim celebris cum articulo et levi mutatione *Αἴγυπτος*. Inde terrae et flumini nomen apud Graecos. Ipsi se *Μεσογ* vocabant. Vide nostra quae iam diximus Annotata.

Kal τὰ μέρη τῆς Λιβύης τῆς κατὰ Κυρήνην, et partes Libyae, quae est circa Cyrenen] Nomen quidem *Libyum* respondet Hebraeo *עפ*. Sed Graeci sic totam Africam vocant quae *עמ* Gen. 10: 6 et Augustinus hunc locum citans, *Africam* nominat.

Kal oi ἐπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι, et advenae Romani] Orti ex *ר*.

Ἰουδαῖοι τε καὶ προσήλυτοι, Iudaei et Proselyti] Romae multi erant Iudaei, ut nos docent Cicero et Horatius. Multae etiam foeminae et Libertini se eis addebant. Testes Tibullus, Ovidius, Philo et alii.

11. *Κρήτες]* Pars *ר*, cuius mentio ibidem 2.

Kal Ἀραβες] Pars posterum *עב*, ibidem 6.

Τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ] *Dei potentiam*, quae Iesu resurrectione apparuit: id enim praecipuum argumentum fuit, quo conversus est Mundus, supra 1: 22, infra 24 et 3: 33.

12. *Διηπόρου]* *Haesitabans* vertit Augustinus recte.

Τί ἂν θέλοι τοῦτο εἶναι, quidnam vult hoc esse] *עפ* Hebraeis admirantium vox.

13. *Ἕτεροι δὲ γλευάζοντες, alii autem irridentes]* *עפ* ut est 2 Par. 36: 16, ubi Graeci *μυκτηρίζοντες*.

Οτι

Ἰστέον γλεῦκος μερετωμένοι εἶσι, musto pleni sunt isti] ὅν κτλ. Est autem γλεῦκος hic, γλυνασμός Joel 3: 18, ἄμω 9: 13, σάρα, vel defrutum, vinum ex musto decoctum, eoque perpetuam dulcedinem retinens.

14. Ἐπήρε τὴν φωνὴν αὐτοῦ, sustulit vocem suam] Ut gregis non Christiani tantum, sed et Apostolici pastor. Hic incipit nominis sui a rupe dicti meritum implere.

Καὶ ἰσotisασθε τὰ ῥήματά μου, et auribus percipite verba mea] Ἐνωτίζειν vox est Hellenistica confecta ad exprimendum Hebraeum שָׁמַע. Ἐνωτίξετε τὰ ῥήματά μου habes Job. 32: 10, Ps. 5: 1 et alibi.

15. Ἐστὶ γὰρ ὥρα τρίτη τῆς ἡμέρας, cum sit hora diei tertia] Id est, tempus precum matutinarum, ad quas homines, vel mediocriter pii, non ibant nisi ieiuni. Imo diebus festis ad sextam usque horam ieiunatum docet nos Iosephus de vita sua.

16. Ἀλλὰ τοῦτό ἐστι τὸ εἰρημένον διὰ τοῦ Προφήτου Ἰωήλ, sed hoc est quod dictum est per Prophetam Joel] Iterum evenit quod Joel de temporibus sibi propioribus praedixerat. Antequam Deus iudicia sua per Nabuchodonosorem exerceret in Iudaeos, Esaiam, Ieremiam, Ezechielem, feminas etiam nonnullas donavit prophetia. Sicut vero iudicia, quae per Romanos Deus erat exerciturus, multo futura erant atrociora, ob dissipationem Gentis sine spe restitutionis, par erat ut maiora etiam beneficia praecederent ad convincendam Iudaeorum duritiam; id nunc eveniebat. Itaque monet Petrus singulos ne tantum beneficium negligant, ut sic Gente pereunte ipsi servantur, sicut olim illi per ὁ signati apud Ezechielem [9: 4].

17. Ἐν ταῖς ἑσπέραις ἡμέραις, in novissimis diebus] In Hebraeo est אַחֲרֵי כֵן, id est, post ista: sed idem solere significari per אַחֲרֵי כֵן הַיּוֹמִים, quod est ἐν ταῖς ἑσπέραις ἡμέραις, notavimus ad Gen. 49: 1 et alibi: LXX hoc loco, ἔσται μετὰ ταῦτα [erit posthac]. Sequitur Lucas in huius loci, ut et aliorum productione, LXX Interpretes, non tamen ad amussim, verbis interdum mutatis aut transpositis, quod et Moyses fecit Decalogum in Deuteronomio recitans.

Ἐπὶ πάσαν σάρκα, in omnem carnem] In diversae sortis homines.

Kal

Kal propheteuoumen] *Afflatum sentient*, ut Philippi filia, Agabus.

'Opasies dromontai, visa videbunt] *'Opasias, visa divinitus excitata*, quale est quod Petro obvenit de animalibus immundis, et Ananiae infra 9: 10.

'Erinias luyriasthousai] *Visa nocturna a Deo accipient*, ut Paulus infra 16: 9.

18. *'Epi tous douλους μου kai (pi tas doulas mou, super servos meos et super ancillas meas]* In Hebraeo est, *super servos et ancillas*, supple etiam: contra dictum Hebraeorum, *Spiritus Sanctus non requiescit super animam pauperis*.

'Exchō, effundam] Significatur larga donatio.

19. *Kal dōso térata, et dabo prodigia]* Respondet Hebraeo *ἔδωκα*, quod et hic et alibi per *téрата* vertitur.

Kai σημεία, et signa] Id non est hic in Hebraeo: sed valet idem quod aliis in locis Hebraeum *מוֹפְתִים*, quod cum *ἔδωκα* saepe iunctum invenitur. Sic et *téрата* et *σημεία* coniunguntur Ioh. 4: 48, hic infra 4: 3, 7: 36, Rom. 15: 19 et in Estheris capite ultimo.

Aíma, sanguinem] Multas caedes.

Kal πῦρ kai ἀπύκτα καπνοῦ, et ignem et vaporem fumi] Multa incendia oppidorum, vicorum, villarum.

20. *'O ἥλιος μεταστροφῆσεται εἰς ἀντίος, sol convertatur in tenebras]* Rex sanum qui coelum obsidebit.

Kal ἡ σελήνη εἰς αἷμα, et luna in sanguinem] Propter aërem qui multum sanguinem attrahet.

'Eniphanē, manifestus] Bene vertit *κρυπτός*, quomodo et LXX; est enim a *κρύβειν* videre. Vertitur eodem modo Iud. 13: 6, 1 Par. 17: 21, Hab. 1: 7, Mal. 1: 14, alibi *μέγας* [magnus], *γὰλερος* [difficilis], *θαυμάσιος* [admirabilis], *θαυμάσιος* [admirandus], *φοβερός* [terribilis], *κραταύς* [potens], *εὐδαής* [illustris]. Dixit hoc Isai de die excidii per Nabuchodonosorem, Petrus de die excidii per Romanos: omnes enim dies beneficiis aut poenis illustres *dies Domini* vocantur, ut bene notavit Maimonides Doctore dubitantium 2: 29.

21. *Kal ἕσται, πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσθῃ τὸ ὄνομα Κυρίου, salvabitur, et fiat, ut quicumque invocaverit nomen Domini, servetur]* Pii eripientur communi exitio. Vide quae dixi-

diximus ad Matth. 24: 16 et sequentibus. Idem in altero excidio evenerat, Ezech. 9, imo et in ipsa captivitate pii in honore fuerunt, ut Daniel et socii eius. Sic et Apollos, Timotheus et alii Apostolorum discipuli. *Ἄν* pro *ἐάν* usurpant, et alii, et Dionysius Halicarnassensis.

22. *Ἰησοῦν τὸν Ναζαρεθ*] Appellant eum eo nomine quo vulgo vocatus fuerat. Matth. 26: 71, Marc. 1: 24, 10: 47, 14: 67, 16: 6. Luc. 4: 34, 18: 37, 24: 19, Ioh. 18: 5, 7, 19: 19, hoc libro infra 3: 6, 4: 10, 6: 14, 22: 8, 26: 9.

Ἀποδεδειγμένον εἰς ὑμᾶς] *Conspicuum vobis*. Sic *νοῦα ἀποδεδειγμένα*, Esth. 2: 9, *נוֹרָה נְנוּיָה*, *puellae spectabiles*.

Δυνάμει, virtutibus] *קִיבוּצִי*.

Καὶ τέρασι καὶ σημείοις, et prodigiis et eigneis] De his vocibus iam diximus. Haec tria iunctim habes et 2 Cor. 12: 12. Mos est Hebraeorum res magnas pluribus vocibus eloqui.

23. *Τῇ ὁρισμένῃ βουλῇ καὶ προγνώσει τοῦ Θεοῦ ἔκδοτον λαβόντες, definito consilio et praescientia Dei traditum*] Deus constituerat ut *Christus per perpessionem in gloriam intraret*, Luc. 24: 26, hoc est τὸ ὁρισμένον, de quo egimus ad Luc. 22: 22. Idem est *προγνώσις* hic et 1 Petr. 1: 2, nam *προγινώσκεις* in his libris *decretum* saepe significat, sicut et Latinum *sciscere*, unde *scita*, Rom. 8: 29, 11: 2, 1 Petr. 1: 20. Ut hoc decretum ad exitum perveniret permisit Deus Iudaeos de Christo agere quae vellent, cum id impedire facillime posset, Matth. 26: 53, 54. *Ἐκδοτον* idem est quod alibi saepe *παροδοθέντα*, *permissum ipsis*, Matth. 17: 22, 20: 18. Vide et Luc. 22: 53. *Ἐκδοτοι* sunt proprie *qui deduntur hostibus*. Sic Deus Christum dedit hostibus.

Διὰ χειρὸν ἀνθρώπων προσήξαντες ἀνέλετε] *Interfecistis eum crucifigendo per Romanos, qui ἀνομοι [exleges], quod Dei legem nullam observarent: eodem sensu ἀμαρτωλοὶ [peccatores], Matth. 26: 45, Marc. 14: 41, Luc. 24: 7*. In manuscripto veteri est *διὰ χειρὸς ἀνθρώπων*, non male, *עַל יַד* [*per manum implorum*]. Dicuntur per Romanos hoc fecisse Iudaei, quod a Romanis importunis flagitationibus ac minis extorsere. Facit, qui facit ut fiat. *Προ-*
πῆ.

πρήξαντες dictum breviter pro *προσηγάγαντες* *σανρά* [*affigentes cruci*]. Sic *προσηλώσας* *σανρά* dicitur Col. 2: 14. *Cruci affigere* dixit Curtius: *cruci suffigere* Suetonius.

24. *Λύσας τὰς ὀδύνας τοῦ θανάτου, solutis mortis doloribus*] *מָוֹת וְאֵינָהּ*, *ὀδύνες θανάτου* Graecis Interpretibus non est mors aut status post mortem, sed gravissimi dolores, quales solent esse mulierum in partu morientium. Apparet 2 Sam. 22: 6, Ps. 18: 5, 116: 3. Ab his doloribus Deus Christum liberavit, resuscitando eum ad vitam nullis doloribus obnoxiam. *Λύσας τὰς ὀδύνας τοῦ ἔδου* [*solvens dolores inferni*], ait Barnabas.

Καθότι οὐκ ἦν δυνατόν κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπ' αὐτοῦ, quandoquidem non par erat teneri illum ab eo] Arabs legit *ὑπ' αὐτῶν* [*ab illis*] nempe *τῶν ὀδύνων* [*doloribus*]. *Οὐκ ἦν δυνατόν*, id est, non erat par, non erat aequum, quomodo δύναται [*potest*] sumitur Matth. 9: 15 et alibi: Non erat aequum ut vir innocens diu subiaceret alienae malitiae.

25. *Δαβὶδ γὰρ λέγει εἰς αὐτὸν, David enim dicit in ipsum*] *De ipso*. Recte hoc dicit, quia Iudaeis persuasum erat, res Davidis esse typos Regis Messiae. Habent quae sequuntur sensum suum in Davide, sed magis figuratum. Voluit autem Deus in Messia eadem impleri magis *κατὰ πόδας* [*verbatim*], ne quid causari posset populus vocularum anceps.

Ἐκ δεξιῶν μοι ἔστιν, a dexteris est mihi] Id est, opitulatur mihi tanquam παραστάτης [*adestes*].

Ἴνα μὴ σαλευθῶ, ne commovear] Ne deiciatur de regni promisso.

26. *Καὶ ἠγαλλιάσατο γλώσσά μου, et exsultavit lingua mea*] LXX sic posuere, quia in eorum codicibus fuit *ἡ γλῶτ* [*lingua mea*], pro *ἡ γλῶτ* [*gloria mea*], quales in libris veteribus varietates multae fuere.

Ἐτι δὲ καὶ ἡ σὰρξ μου κατασκηνώσει ἐν ἑλπίδι, insuper et caro mea requiescet in spe] Hoc dixit David Saulis metu latebras ex latebris quaerens: Christus ante crucem et in cruce.

27. *Ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ἔδου, quoniam non relinques animum meum in inferno*] De Davide sensus; Non patieris me interfici a Saul. 1 Sam.

22: 1, de Christo, Non relinques me diu sub regno mortis. *Ψυχὴν μου*, id est, *me*: frequens Hebraismus.

Οὐδὲ δώσεις τὸν δοῖόν σου ἰδεῖν διαφθοράν, nec permittes sanctum tuum videre corruptionem] *Δώσεις*, permittes. *ἢ* Hebraeum vertitur per *ἀφίεναι* [dimittere], ut Gen. 20: 6, Exod. 12: 23, et per *ἔξω* [permittere] interdum, saepe et *διδόναι* [dare], ut Gen. 31: 7 et hic infra 27. *Τὸν δοῖόν σου*, *γτόν* id est, *servum tuum pium*. *Ἰδεῖν διαφθοράν* est μεταφορὰ [translatio] ab animato ad exanime, id est, *perdi*, *interire*. Sensus idem qui in priori membro. Est enim *ἐξήγησις* [explicatio].

28. *Ἐγνώρισάς μοι ὁδοὺς ζωῆς*, notas mihi fecisti vias *νίπας*] De Davide, Eximes me his malis quae morti comparantur: de Christo, Eximes me morti.

Πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου, replebis me voluptate coram facie tua] De Davide intellige in templo: de Christo in coelo.

29. *Ὅτι καὶ ἐτελεύτησε καὶ ἐτάφη, καὶ τὸ μνημεῖον αὐτοῦ ἔστιν ἐν ἡμῖν*, is et defunctus est et sepultus est, et sepulchrum eius est apud nos] Id est, in hac urbe, quod soli Davide concessum. Non negat verba illa de Davide ullo modo posse intelligi, sed neque tam magnifice, neque tam *κατὰ κυριολογίαν* [proprie], quam de Iesu. Unde sequitur eum esse Messiam in Davide praefiguratum. David in sepulchro manet: Iesus non manet.

30. *Ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ*, de fructu lumbi eius] Verba sunt ex Ps. 132: 11, ubi in Graeco, *ἐκ καρποῦ τῆς κοιλίας σου*, ex partu uxoris tuae. Sensus eodem recidit.

Τὸ κατὰ σάρκα, quod ad carnem attinet] Hoc ideo addidit Petrus, quia Christum pro certo habebat conceptum ex Spiritu Sancto.

Τὸν Χριστὸν, Christum] In hoc missum ut Rex esset populi Dei.

Καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, qui sederet in ipsius throno] Davidis regnum fuit super populam Dei: sic et Christi. Nec refert quod in Christi regno plures sint e Gentibus; nam in his impletum est quod in Israele erat adumbratum.

32. *Ὅν πάντες ἡμεῖς ἰσμεν μάρτυρες*, cuius nos omnes sumus testes] Non ex fama, sed ex iis quae visu, audi-

tu,

tu tactuque percepimus. Hoc testamur omnes pariter, nihil inde lucraturi, nisi odia, verbera, carceres, mortes: quare nulla est causa cur nostro testimonio fidem derogetis.

33. Ὑψωθείς, exaltatus] In coelestem regiam sublatuſ, Ioh. 20: 17.

Τὴν τε ἐπαγγελίαν τοῦ ἁγίου πνεύματος λαβών, et promissione Spiritus Sancti accepta] Id est, impetrato a Patre iure mittendi Spiritum Sanctum, quod Pater ei promiserat. Vide Ioh. 14: 26, 15: 26, 16: 13, 14, 15.

Τοῦτο, ὃ νῦν ὑμῖς βλέπετε, hoc quod vos videtis] Id est, auditis. Hebraei omnem sensum et internum et externum videndi vocabulo exprimunt. Agitur hic de subito linguarum usu.

34. Οὐ γὰρ Δαβὶδ ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανοὺς, neque enim David adscendit in coelum] David in sepulchrum descendit, 1 Reg. 2: 10, non autem evectus est in coelum ut Elias: quare verba Ps. 110, in ipsum congruere non possunt. De eis Psalmi verbis vide quae diximus tam ad ipsum Psalmum, quam ad Matth. 22: 44.

36. Ἀσφαλὲς οὖν γινώσκω πᾶς οἶκος Ἰσραὴλ, certo sciat ergo omnis domus Israelis] ὕψι ὕψι [sciendo sciat] Certo norit.

Ὅτι Κύριον καὶ Χριστὸν αὐτὸν ὁ Θεὸς ἐποίησε, Dominum eum et Christum factum a Deo] Dominum rerum omnium, magis quam Adamus fuerat: Christum, id est, Regem populi Dei.

37. Κατενύγησαν τῇ καρδίᾳ, compuncti sunt corde] Sic vertitur πένθη, Gen. 34: 7, dolorem sensere.

Τί ποιήσομεν, quid faciemus] Quaerunt an aliqua spes restet, et quae.

38. Μετανοήσατε, poenitentiam agite] ὡς, emendaminé.

Καὶ βαπτισθῆτω ἕκαστος ὑμῶν ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ. Χριστοῦ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, et baptizetur unusquisque vestrum in nomina Iesu Christi in remissionem peccatorum] Non satis est Christo credere, sed oportet et Christianismum profiteri, Rom. 10: 10, quod Christus per baptismum fieri voluit. Qui haec praestat, certus fit de remissione peccatorum. Sic Constantino dixit Aegyptius quidam: Πάσης ἁμαρτίας ἀναγκαστικὴν εἶναι τὴν τῶν χριστιανῶν

ᾧν ὁδόν, καὶ τοῦτο ἔχειν ἐπαγγελίαν, τὸ τοὺς ἀσεβεῖς μεταλαμβάνοντας αὐτῆς πάσης ἁμαρτίας ἔξω παραχρῆμα καθίστασθαι [*Religionem Christianorum habere vim abolendi quodcunque peccatum, et id ipsum adeo polliceri, nimirum acceptantes eam homines impios mox omni delicto liberari*]. Ait Zosimus. Ἀφείσιν ἁμαρτιῶν, ΠΠ.

Καὶ λήψετε τὴν δωρεάν τοῦ ἁγίου πνεύματος, et accipietis donum Spiritus Sancti] Per impositionem manuum Apostolicarum, infra 19: 6.

39. Ὑμῖν γάρ ἐστιν ἡ ἐπαγγελία καὶ τοῖς τέκνοις ὑμῶν, vobis enim est facta promissio et liberis vestris] Nempe remissionis peccatorum. Apparet id Ier. 31: 34, Zach. 13: 1.

Καὶ πᾶσι τοῖς εἰς μακράν, et omnibus qui longe sunt] Iam didicerant a Christo per eum remissionem peccatorum etiam Gentibus dari, Matth. 28: 19, supra 18, sed quibus legibus eam adepturae essent Gentes, id necdum sciebant.

Ὅσους ἂν προσκαλέσεται Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν, quoscumque advocaverit Dominus Deus noster] Id est, quicumque vocati paruerint. Nam saepe in vocibus beneficium significantiis tacite subintelligitur beneficii acceptatio. Sic nomen *vocatorum* sumitur, 1 Cor. 1: 24 et Iud. 1: 1. Sic *revelari* sumitur Esai. 53: 1. Sic Deus *dare poenitentiam* dicitur, 2 Tim. 2: 25, *dare panem de coelo*, Ioh. 6: 32, *dare cor*, Deut. 29: 4, multaque sunt alibi pari sensu posita.

40. Σοφίητε ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῆς σκολιᾶς ταύτης, salvamini a generatione ista prava] Id est, deserite huius improbae gentis mores. Γενεὰ σκολιά dicitur ex Deut. 32: 20. Respondet Hebraeo נָחָא.

41. Προστέθησαν, appositae sunt] Nempe discipulis Iesu Christi, coetui illi 120 hominum.

42. Προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων, perseverantes in doctrina Apostolorum] Vide supra 1: 14, infra 46, 6: 4, 8: 13, 10: 7, Rom. 12: 12, 13: 6, Col. 4: 2. Hebraei dicerent עֲמָצוּ.

Καὶ τῇ κοινωνίᾳ, et communicatione] Cum de *communicatione bonorum* infra demum agere incipiat, videtur hic vox *κοινωνίας* recte intelligi pro *colloquio*, quo modo *κοινωνεῖν* sumitur, Gal. 6: 6.

Καὶ

Kal tñ klásei tou ártou, et fractione panis] Frugalibus conviviiis, quae *Eucharistias* sumptione claudabantur; quare *Eucharistias* mentionem hic fecit Syrus. Vide quae diximus ad Matth. 26: 21. *Κλάυν ἄρτον*, *וּתְּרֹם*, Ier. 16: 7. Hebraeorum panes tales erant, qui manu facile frangerentur; inde *fragmenta*, *μερίδες*, *פְּרִיטִים* Hebraeis.

Kal taíς προσευχαίς, et orationibus] Supra 1: 14. Tertullianus Apologetico: *Coimus ad Deum, quasi manu facta precationibus ambiamus. Haec vis Deo grata est.* Chrysostomus II Sermone, Cur obscurum sit Vetus Testamentum: *Ἐπειδὴν γὰρ καθ' ἑαυτοὺς εὐχόμενοι, καθὼς ἔφθην εἰπὼν, ἀσθενεῖς ἑσμέν, ἀπὸ τοῦ συνδέσμον τῆς ἀγάπης δυσκοποῦμεν τὸν θεὸν δοῦναι ἡμῖν τὰ αἰτούμενα* [*Cum enim singulorum, ut ante dixi, parāmnvaleant preces, charitatis vinculo flectimus Deum, et quae poscimus extorquemus*].

43. *Ἐχέμετο δὲ πάσῃ ψυχῇ φόβος, fiebat autem omni animas timor]* Reverentia magna Apostolorum omnes tenebantur, propter sermonis vim et accedentia signa. Vide infra 5: 5; 11. *Ψυχὴν* pro *homine* et alii usurpant, et Epiphanius.

Πολλά τε τέρατα καὶ σημεῖα, multa quoque prodigia et signa] Habes haec duó et in Graeco. Esth. 10: 20 et infra 4: 30.

44. *Kal eíχον ἅπαντα κοινά, et habebant omnia communia]* Nempe quomodo Esseni, de quibus erat bona pars Christianorum, quorumque instituta Christus nunquam reprehenderat. De illis loquor Essenis qui coniuges ac liberbs habebant. Philo: *Ἐπὶ ταμεῖον ἐν πάντων καὶ δαπάναι, καὶ κοιναὶ μὲν ἐσθῆτες, κοιναὶ δὲ τροφαὶ, οὐσιότης πεποικημένων* [*Una est omnium arca, una impensá, victus denique et amictus communia: cum nec cibum fere nisi una capiant*]. Hos idem Philo in libro de praemiis et poenis dicit: *Τὰ ἴδια προσφέρειν εἰς μέσον ἀγαθὰ εἰς κοινὴν μετουσίαν καὶ ἀπώλαν* [*Quae cuique propria sint bona, ea in medium conferre, communi et usui futura et fructui*]. Idem de eis tradunt Iosephus et Zachuth. Theophrastus de iisdem: *Θαυμάσιον καὶ αὐτοῖς τὸ κοινωνικόν, οὐδ' ἔστιν εὐρεῖν κτήσει τινὰ παρ' αὐτοῖς ὑπερέχοντα νόμος γὰρ, τοῖς εἰς τὴν αἵρεσιν εἰσιόντας, θηρεύειν τῷ τάγματι τὴν οὐσίαν, ὥς ἐν ἅπασι μήτε πενίας ταπεινότητα φαίνεσθαι,*

μηδ' ἡπεροχὴν πλοῦτος [Mirere et communienis eorum studium, nec qui plus reliquis possideat apud eos invenias. Lege enim hac utuntur, ut, qui se eorum sectae dant, bona ordini conferant, ut in universo coetu nemo aut ob inopiam despectior aut ob divitias elatior appareat]. Par vita Pythagoristarum, quorum multa instituta ab Essénis, aut eorum auctoribus. Iamblichus de iis: "Ἰδιον οὐδὲς οὐδὲν ἐκέκτητο [Nemo proprii possidebat quidquam], id κοινόνβιον vocat Gellius. I. 9 et explicans ait, quod quisque familias pecuniasque habebat, id dedisse in medium, et coitam societatem inseparabilem.

45. Καὶ τὰ κτήματα, καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον, et possessiones et substantias vendebant] Rerum suarum venditarum pretia dabant Apostolis in usus communes. Infra 4: 37.

Καὶ διμερίζον αὐτὰ πᾶσι, καθότι ἂν τις χρείαν εἶχε, et dividebant illa omnibus, prout cuique opus erat] Nempe aegrotis ad medicamenta, et alias res necessarias, item ad alimenta infantium. Nam caeteri viri foeminasque de publico vestiebantur, de publico mensam habebant communem κατὰ φαρτίαν [per sodalitates].

46. Ἐν τῷ ἱερῷ, in templo] Quamquam coetus habebant peculiares, tanquam Synagogas, tamen communes in templo populi coetus non deserebant. Vide infra. 3: 1. Κλῶντες τε κατ' οἶκον ἄρτον, et frangentes circa domos panem] Deni aut viceni simul ad mensam conveniebant in aedibus ad id commodissimis.

Ἐν ἀγαλλιάσει, cum exultatione] Ob tanta Dei beneficia:

Καὶ ἀπλότητι καρδίας, et simplicitate cordis] Corde puro. Quod Paulus dixit ἐν ἀπλότητι, Rom. 12: 8, 2 Cor. 1: 12, Col. 3: 22, Eph. 6: 5. Sic καθαρά καρδία [cor purum] Gen. 20: 5, ὁσιότης καρδίας καὶ εὐθύτης [simplicitas cordis et aequitas], 1 Reg. 9: 4, τελειότης [integritas] secundum quosdam interpretes Graecos, Prov. 11: 3, ἀπλότης καρδία [simplicitas cordis], 1 Par. 29: 17, ἀλήθεια [veritas], Prov. 28: 6.

47. Καὶ ἔχοντες χάριν πρὸς ὅλον τὸν λαόν, et habentes gratiam apud omnem plebem] Erant gratiosi etiam apud τοὺς ἑξωθεν [extraneos], ob bonitatem, modestiam, patientiam.

tientiam, quarum virtutum ea vis est, ut amorem etiam a disparis vitae hominibus extorqueat.

Προσεῖθε τοὺς σωζόμενους, augebat qui salvi fierent] Τοὺς σωζόμενους hic intellige eos, qui se segregabant a communi Iudaeorum impietate. Vide supra 40. Hebraeis *עוֹלָם* quicumque malum aliquod effugiunt, dicunturque ii Graece σωζόμενοι, ἀνασωσμένοι, ἀνασωθέντες, ἔλαιοι, διασφευγότες. Prius est vitia fugere: sequitur ad-discere virtutes, quod fit in Ecclesia.

CAPUT III.

Ἐπὶ τὸ αὐτό] Circa idem tempus.

Ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τὴν ἑννάτην, ad horam orationis nonam] Quae hora precationis erat diei nona. Ea precatio *vespertina* dicebatur, quia vesperi incipiebat, sole declinante. Exempla habes Gen. 24: 63, Iud. 9: 1, infra 10: 30. Vide quae diximus ad Matth. 14: 15 et 27: 45. Et solebat fieri addito *ἡσπ*, ut apparet Dan. 9: 21, vocabaturque id *ἡσπ* sive *μυαὰ*, parvum, quia matutina oblatio erat uberior. Precatio matutina dicebatur *מָו*, meridiana *מִצַּח*, vespertina *מַרְבַּח*. Nihil hac in parte mutarunt Christiani. In Clementis Constitutionibus VII, 24, *Τρις τῆς ἡμέρας οὕτω προσεύχεσθε [Ter quotidie ita orate]. Orationes nona hora concludi* ait Tertullianus de ieiuniis. Idem eodem libro: *Porro cum in eodem commentario Lucae et tertia hora orationis demonstretur, sub quae Spiritu Sancto initiati pro ebriis habebantur: et sexta, qua Petrus adscendit in superiora: et nona, qua Templum sunt introgressi; cur non intelligamus, salva plane in-differentia semper et ubique et omni tempore orandi, tamen tres istas horas, ut insigniores in rebus humanis, quae diem distribuunt, quae negotia distinguunt, quae publice resonant, ita et solenniores fuisse in orationibus diurnis? Quod etiam suadet Danielis quoque argumen-tum ter die orantis, utique per aliquarum horarum ex-ceptionem, non aliarum autem quam insigniorum; exinde Apostolicarum Tertiae, Sextae, Nonae. Ibidem et libro De Oratione nos decet quarta et sexta a Sabbato stationes,*

nes, id est, semieiunia protracta ad nonam; quod et Iudaeorum religiosioribus factum notat Maimonides.

2. Πρὸς τὴν θύραν τοῦ ἱεροῦ, *ad portam templi*] Solent plerumque in descriptione Templi πύλαι [*portae*] dici, sed interdum et θύραι, ut 2 Par. 4: 22, Ezech. 40: 13. Vocesque Hebraeae פֶּתַח et שַׁע modo vertuntur πύλη, modo θύρα.

Τὴν λεγομένην Ὠραίαν, *quae dicitur Speciosa*] Quia facta ex aere Corinthio. Iosephus de Bello Iudaico VII, 12, ubi vir doctissimus Ludovicus Capellus ἔξωτερου [*exterioris*] pro ἐνδοτέρου [*interioris*] legendum putat, non levibus de causis.

Τοῦ αἰτεῖν ἐλεημοσύνην] *Ad petendam stipem*. Sic loquuntur Cicero, Seneca et Latinorum alii.

5. Ὁ δὲ ἐπεῖχεν αὐτοῖς] Vox est bene Graeca, quales multae apud Lucam. *Intentus os tenebat*.

6. Ἐγείραι, *surge*] Vide quae diximus ad Matth. 11: 11.

7. Καὶ πιάσας αὐτὸν, *et apprehendens eum*] Πιέζειν, sive πιάζειν est *manu premere*: quod fieri solet inter bene volentes sibi mutuo.

Αἱ βάσεις, *bases*] פֶּתַח sive פֶּתַח, בְּרֵמָה, Dent. 11: 5, nam et Latinis *solum*, et *pedis infirmum* significat, et id cui pes imprimitur. Sic et Hebraeis.

Καὶ τὰ σφυρὰ, *et plantas*] פְּדָיִם. Sic dicitur *pars illa circum talos*.

8. Καὶ ἐξαλλόμενος, *et exsiliens*] Respicitur vaticinium Esai. 35: 6, Τότε αἰεῖται ὡς ἔλαφος ὁ χαλός [*Tunc saliet alaudus sicut caryus*].

11. Ἐπὶ τῇ σοῇ τῇ καλουμένῃ Σολομώντος, *ad porticum quae appellatur Salomonis*] Vide Iob. 10: 23. Quidam viri eruditi putant eam porticum appellari פֶּתַח 1 Par. 26: 16. Adde 1 Reg. 10: 5, 12, 2 Par. 9: 11 et Esai. 6: 4.

12. Ὡς ἰδίᾳ δυνάμει, *quasi nostra virtute*] Medica facultate.

Ἡ εὐσεβεία, *aut pietate*] Aut quasi Dens nobis hoc ob nostram pietatem largiretur. Hoc ideo aiunt quia donum hoc acceperant non in suo, sed in Iesu nomine, ut eius discipuli et testes. Vide quae sequuntur 15, 16.

Πεποιήκοσι τοῦ περιπατεῖν αὐτὸν, *fecarimus hunc ambulare*] In huiusmodi locutionibus subauditur, τὸ προᾶμα,

μα, rem hanc, nempe ut hic ambularet. Sic et infra 28: 1.

13. Τὸν παῖδα αὐτοῦ Ἰησοῦν, *puerum suum Iesum*] Id est, υἱόν [*filium*], quomodo Deus eum appellaverat Matth. 3: 17. Id enim magis hic respicitur quam admirabilis conceptio, paucis adhuc nota. Παῖδα, cum de Iesu dicitur, *filium* vertunt etiam Ambrosius et Hilarius, ut notat Erasmus infra 4: 27.

Παρεδόναι, *tradidistis*] Pilato. Hoc proprie ad Senatores pertinet, Matth. 15: 1, Ioh. 18: 30.

Καὶ ἡρῆσασθε, *et negastis*] Hoc ad populum. Sensus est: *Noluistis eum pro Christo agnoscere.* Simile loquendi genus de Mose infra 7: 35.

Κρίναντος ἐκείνου ἀπολύειν, *iudicante illo dāmittendum eum*] Est ἄλλειψις [*defectus sermonis*]. Sensus: *Cum Pilatus aequum iudicasset eum dimittere.* Idem est, quod Syrus hic significat per πρῶτον [*iustum pronuntiavit*].

14. Ἄνδρα φονέα, *homicidam*] Auctorem seditionis, unde caedes erat orta. Luc. 23: 19, 25.

Χαρίζεσθαι ὑμῖν] Id est, *in vestram gratiam dimitti.* Contra χαρίζεσθαι τινα [*donare aliquem*] dicitur et qui in gratiam alterius aliquem damnat, Act. 25: 11, 16.

15. Τὸν δὲ ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς, *auctorem vere vitae*] Respicit ad locum Esaiæ 9: 6, ubi typus Christi vocatur υἱ πατρὸς αἰωνίου [*Pater aeternitatis*] quod LXX vertunt πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος [*Pater futuri seculi*]. Iam ostenderat Iesus hunc sibi titulum competere mortuos excitando. Et est manifestum ἀντίθετον [*oppositum*] in vocibus φονέα et ἀρχηγὸν ζωῆς.

Ἀπεκτείναι, *interfecistis*] *Occidit* qui necis causam dat, ut Iudaci clamando *Crucifige*.

16. Τῇ πίσει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, *fide nominis eius*] Sequitur mox ἐβεβήσας τὸ ὄνομα [*confirmavit nomen*]. Mos est Hebraeorum Nomen bis repetere etiam diverso casu ut parcant Pronominibus, ut Gen. 14: 21, 20: 12, 23: 18, 19, 24: 1, 2, Num. 10: 29, Ps. 82: 1, 1 Sam. 12: 1, Zach. 1: 6, Ps. 13: 4, 14: 4. *Nomen* hic est vis ac potestas.

Ἐβεβήσας, *confirmavit*] ἵστη, quod alibi per στερεῶν, alibi per ἀνορθοῦν [*erigere*] vertitur. Vide supra 7.

Τὴν ὁλοκληρίαν ταύτην, integram sanitatem istam] Sic Esai. 1: 6 οὐδὲν vertitur ὁλοκληρία; bene Latine vertitur *integritas*: nam *integrum* corpus *vitioso* opponit Cicero.

17. *Ὅτι κατὰ ἄγνοιαν ἐπράξατε, vos per ignorantiam fecistis*] *κατὰ* quod *κατ' ἄγνοιαν* vertitur Lev. 22: 14, alibi ἀκούσιως [*involuntarie*]. Remiserat Deus interdum et graviora crimina ut Davidi. Sed multo erat facilior ad ea condonanda quae aliquid trahunt de involuntario, propter admixtam ignorantiam quantumvis crassam ac supinam, quae culpam non tollit, sed minuit. Vide 1 Cor. 2: 8. Philo de Abele et Caino: *Ἀπαθία ἀκούσιον ἐν καὶ κοῦρον πάθος, θεραπείαν οὐ δύσεργον ἔχει, διδασκαλίαν* [*Ignorantia leve malum, quod invitis obrepit, facile habet remedium, nimirum, ut quae nescias, docere*].

Ὅσοι καὶ οἱ ἄρχοντες ὑμῶν, sicut et Principes vestri] Quorum maior erat culpa quam plebis Senatorum auctoritatem sequentis. Vide supra 13.

18. *Ἄ προκατήγγειλε, quas praenuntiavit*] καὶ. Idem verbum infra 3: 24, 7: 52.

Παθεῖν τὸν Χριστὸν, pati Christum] Vide quae diximus ad Luc. 24: 26, infra 26: 23. Subdabitari potest, an hae voces sint pars sensus, an glossema additum: quia desunt in vetere illo Manuscripto.

Ἐπλήρωσεν οὐτὼ, sic implevit] Vos in malum haec excogitastis: ille in bonum direxit. Gen. 50: 20.

19. *Μετανοήσατε οὖν, poenitentiam ergo agite*] Animo. *Καὶ ἐπιστρέψατε, et convertimini*] Factis.

Εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι ὑμῶν τὰς ἁμαρτίας, ut deleantur peccata vestra] *Ὅτι ἀπῆλειψα τὰς ἀνομίας*, [*delevi iniquitates*] est Esai. 44: 22, ubi in Hebraeo *מחלי*. Similitudo sumpta ab iis quae in tabulis scripta delentur.

Ὅπως ἂν ἔλθωσι] *Ut veniant*. Sic ὅπως saepissime sumitur in his libris: et recte sensum asecuti sunt Syrus, Arabs. Tertullianus De resurrectione carnis citat: *Ut tempora nobis superveniant refrigerii*.

Καὶ τοὶ ἀναψύξουσιν, tempora refrigerii] Exod. 8: 15 *וַיִּשְׁכַּח* vertitur ἀνάψυξις. Sicut calamitates aestui comparantur, ita ab iis liberatio aerae refrigeranti. Sensus est: *Ut imminenti excidio gentis eximamini*.

20. Καὶ ἀποστέλλῃ τὸν προκεχειρισμένον ὑμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, et mittat praedesignatum vobis Iesum Christum] Mittat, quamprimum scilicet, ad tollenda omnium piorum mala. Tertullianus: Si ad Dei voluntatem et ad nostram suspensionem pertinet regni Domini representatione, quomodo quidam protractum quendam seculi postulant, cum regnum Dei, quod ut adveniat oramus, ad consummationem saeculi tendat? Optamus maturius regnare, et non diutius servire. Etiam si praefinitum in oratione non esset, de postulando regni adventu, ultro eam vocem protulissemus, festinantes ad spei nostrae complexum. Clamant ad Dominum invidia animae Martyrum sub altari, Quonam usque non ulcisceris, Domine, sanguinem nostrum de incolis terrae? Nam utique ultio illorum a seculi fine dirigitur. Imo quam celeriter veniat, Domine, regnum tuum, votum Christianorum, confusio nationum, exultatio Angelorum, propter quod conflictamur, imo potius propter quod oramus. Προκεχειρισμένον quod Tertullianus vertit praedesignatum, habet etiam vetus ille in Anglia codex. Vide infra 22: 14 et 26: 16; Exod. 4: 13, Jos. 3: 12.

21. Ὁν δὲ μὲν οὐρανὸν διέξωθαι, quem oportet quidem coelum recipere] Nihil redditur ad μὲν illud: sed ea ἀποσώσεως [retentionis] facile suppletur ex verbis ἀχρεὶ χρόνων ἀποκαταστάσεως [usque in tempora restitutionis]; quasi dicat: Ubi illud tempus venerit, ex coelo in terras redibit, supra 1: 1.

Ἀχρεὶ χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων ὧν ἐλάλησεν ὁ Θεός, usque in tempora restitutionis omnium; quae locutus est Deus] Ἀποκατάστασις Plutarcho, Columellae, Numenio apud Eusebium, Servio ad Eclogam quartam, Gnosticis apud Irenaeum I. 13 et aliis, est revolutio sideris in pristinum locum. Historicis, quies reddita rebus turbidis. Sed cum ἀποκαθίστασθαι etiam ostendere significet, sicuti ἀποκαταστάσιον numerum Capella vocat quintarium, quia cum aliis imparibus sive cum suo genere sociatus, se semper ostendit, hunc sensum hic praeferam. Adusque tempus, inquit, illud, cum exhibita rebus erunt ea quae Prophetas verbis praedixerant de exilio Iudaeorum, de vocatione Gentium. Sic ἀποκαταστήσατε pro κατα-

στήσατε [*constituite*], Amos 5: 15. Nec aliter sumitur ἀποκαταστήσαι, eis πέρας ἑλθόν ἅπαντα [*restitui, ad finem omnia perduci*].

Ἀπ' αἰῶνος] Id est, iam olim, πῶπο, Jer. 28: 8, Es. 63: 16, 19.

22. Προφήτην ὑμῖν ἀναστήσει ὁ Κύριος, *Prophetam excitabit vobis Dominus*] Generaliter haec Dei lex eo pertinet, ut quibunque Propheta in populo Dei surrexerit miracula faciens, aut futura incognita certo praedicens, nec abducens populum ad Deos falsos, ei pareatur, etiam si quid contra Legem praecipiat. Eximie autem pertinet ad Iesum quo nullus illustrior, illis signis, per quae Prophetas cognosci Deus voluit. Vide quae diximus ad vitatum hic locum Dent. 18: 15.

23. Ἐξολοθρευθήσεται ἐκ τοῦ λαοῦ, *delebitur e populo*] Morte violenta aut impatura: sed mystice etiam Rabbini hoc ad poenas post hanc vitam referunt.

24. Τῶν παθεξῆς ὅσοι, *deinceps qui*] Haec ita connec-tenda sunt.

Κατήγγειλαν τὰς ἡμέρας ταύτας, *annuntiaverunt diem hunc*] Adventum, miracula et regnum.

25. Τίτις ἐστὶ υἱοὶ τῶν προφητῶν, *vos estis filii Prophetarum*] Id est: Vos estis ii ad quos missi sunt Prophetas illi a Samuele deinceps. Sic υἱοὶ νομφῶν [filii sponsi] Matth. 9: 15, Marc. 2: 19, Luc. 5: 34.

Καὶ τῆς διαθήκης, *et federis*] Filii pacti dicuntur Hebraeis, ad quos pactum pertinet. Promiserat Deus Abrahamo, Isaaco, Iacobo numquam defecturam posteritatem ipsorum. Haec causa fuit, cur in maximis excidiis aliquos semper Deus servaverit: inter illos aliquos nunc esse poterant illi quos alloquitur Petrus. Dicere poterant,

Quid vetat in paucis nomen inesse meum?

Καὶ ἐν τῷ ἐπέρματι σου ἐνευλογηθήσονται πᾶσαι αἱ πα-
τριαί τῆς γῆς, *et per prolem tuam benedicentur omnes nationes terrae*] Vide quae dicta ad Gen. 12: 3. Si ille Abrahamo promissus benefaciet omnibus Gentibus, quan-
to magis consanguineis suis, si modo hi impedimenta auferant.

26. Ὑμῶν πρῶτον, vobis primum] Nam Christus primum Iudaeis verbum suum proposuit per se: deinde Gentilibus per Apostolos. Vide Matth. 10: 1, 15: 24.

Ἀναστήσας τὸν παῖδα αὐτοῦ Ἰησοῦν, excitans Filium suum Iesum] Excitare hic non est e mortuis ad vitam revocare, sed conspicuum facere Prophetia aliisque donis. Respiciuntur enim ea quae praecessere, προφήτην ὑμῶν ἀναστήσει [Prophetam vobis excitabit. Sic et surgere tribuitur Prophetis, Deut. 13: 1, 34: 10, Sir. 47: 1, 48: 1.

Ἀπέστειλεν αὐτὸν εὐλογοῦντα ὑμᾶς, misit eum benedicientem vobis] Id est, beneficientem populo vestro per tot sanationes.

Ἐν τῷ ἀποστρέφειν ἕκαστον ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, ut convertamini a sua quisque vitiositate] Ostendit quo illa beneficia spectaverint, nempe ut auctoritatem Iesu conciliarent, et per eam quisque ad vitae emendationem, qualem Iesus praecipiebat et praemonstrabat, perduceretur. Ἐν τῷ pro eis τὸ. Saepe enim nostri Scriptores istas particulas permutant. Et sic accepit Latinus.

Πονηριῶν, vitiositate] πῶρ. Ea vox modo generaliter omnem vitiosam consuetudinem significat, modo specialiter malitiam: ut Marc. 7: 22, Luc. 11: 39, Rom. 1: 28, 1 Cor. 5: 8. Cicero in Tusculanis: *Virtuti contraria est vitiositas: sic enim malo quam malitiam appellare, quam Graeci κακίαν vocant. Nam Malitia certi cuiusdam vitii nomen est, Vitiositas omnium.*

CAPUT IV.

Ἐπέστησαν αὐτοῖς οἱ ἱερεῖς, supervenerunt illis Sacerdotes] Vide. Luc. 20: 1.

Καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, et Magistratus templi] Cuius erat munus cavere, ne quis tumultus in templo oriretur, qualem videri volebant timere ex nova hac praedicatione. Vide quae diximus Matth. 26: 47, Luc. 22: 4.

Καὶ οἱ Σαδδουκαῖοι, et Sadducasi] Rigidi admodum in poenis exigendis, ut Iosephus nos docet, qui Pharisaeos ait fuisse in iis rebus leniores. Nimirum qui omnem spem in hac vita collocatam habebant, severe occurren-

dum

dum putabant omnibus iis quae turbare poterant quietem populi, in qua et ipsorum quies continebatur. Adde quod si Iesus a mortuis resurrexisset, in ea controversia quam habebant cum Pharisaeis maximam, penes Pharisaeos erat victoria. Vide infra 23: 6, 7.

3. *Kal ἔθεντο εἰς τήρησιν, et posuerunt in custodiam*] Sic et infra 5: 18 *τήρησις* vocatur quae plerumque *φυλακή* [carcer]. Vide Ier. 20: 2.

5. *Τοὺς ἀρχοντας, Principes*] Id est, eos quibus constabat *ἡ συνέδριον* [Synedrium], infra 15. Vide Luc. 14: 1, Ioh. 3: 1, supra 3: 17.

Kal πρεσβυτέρους, et Seniores] Senatores urbis.

Kal γραμματεῖς, et Scribae] Adsores utrorumque, viros legis peritos.

6. *Kal Ἄνναν τὸν ἀρχιερέα καὶ Καϊάφαν, et Annas Pontificem Maximum et Caiaphas*] Vide Luc. 3: 2.

Ἰωάννην ἱερέα [Iohannes Sacerdos] in Rabbiorum scriptis.

Kal ὅσοι ἦσαν ἐκ γένους ἀρχιερατικοῦ, et quotquot erant de genere Sacerdotali] Quorum Maiores summo sacerdotio non ita pridem functi fuerant, quae magna nobilitas fecerat ut Synedrio magno adscriberentur.

7. *Ἐν ποίᾳ δυνάμει, quam virtute*] Arte medica an magica? Nam et haec inquisitio erat Synedrii.

Ἡ ἐν ποίᾳ ὀνόματι, aut quo nomine] Qua auctoritate? Si forte se id Prophetico iure fecisse dicerent.

9. *Εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινόμεθα, si nos hodie interrogamur*] Interrogamur. Sic Tacitus: *Ne cuius facti in posterum interrogaretur*. Cicero pro domo: *Quis me unquam lege ulla interrogavit?* *Ἀνακρίνεσθαι* hoc sensu habes apud Platonem VI de Legibus, Plutarchum et alios. Vide infra 12: 19, 25: 26, 28: 18. Si hic sumo in sensu vulgari: *Si de hac re quaestio est, parata est nobis responsio*.

Ἐπὶ εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπου ἀσθενοῦς, de beneficio homini infirmo impertitè] Genitivus modo Causam efficientem, modo Rem aut Personam recipientem notat, ut hic.

Ἐν τίνι] Per quem. Simile loquendi genus Ps. 108: 14, 2 Sam. 22: 30.

10. *Ὅτι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ναζαρενοῦ, ὃς ἡμεῖς*

ὑμεῖς· ἐξανστάτε, ὃν ὁ Θεὸς ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, *per nomen Iesu Christi Nazareni, quem vos crucifixistis, quem Deus suscitavit a mortuis*] Verba ut libera, ita plena gravitatis: unde mox videbimus παρόρησιαν [*loquendi fiduciam*] tribui Apostolis. Quid enim hoc erat aliud quam summum Senatum arguere summi parricidii?

Παρέστη] *Adstat erectus*, ut infra 14.

11. Ὁ λίθος ὃ ἐξουθενήθεις ὑφ' ὁμῶν τῶν οἰκοδομούντων, *lapis qui reprobatus est a vobis aedificantibus*] Vide Matth. 21: 42.

12. Καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἢ σωτηρία, *neque est in alio salus*] In nullo, nempe hominum, ut indicant sequentia; neque enim Deum excludit Petrus.

Ἐπὶ τὸν οὐρανόν, *sub coslo*] Eorum qui in terris conspecti sunt: non Patriarchae; non Prophetæ; non Sacerdotis; non Regis.

13. Ἀγράμματοι, *illiteratos*] Id est, non versati in doctrinis Thalmudicis quales ἡδ ὡν κ' ἡ Hebraeis. Nam Scripturas Sacras Apostoli et legerant et memoria tenebant.

Καὶ ἰδιῶται] ὡν ὡν sunt Hebraeis qui neque Magistratus sunt, neque Legisperiti. Sic 1 Cor. 14: 16, 23, 24, opponitur ei qui docet: et 2 Cor. 11: 6, ἰδιώτης τοῦ λόγου, *homo in sermone nihil supra plebeium habens*.

Ἐπεγίνωσκόν τε αὐτοὺς ὅτι σὺν τῷ Ἰησοῦ ἦσαν, *agnoscebant eos cum Iesu fuisse*] Non mirum, cum Senatorum quidam interdum Iesum suis discipulis comitatum adiissent et allocuti essent, Matth. 21: 23, Luc. 18: 18, Ioh. 12: 42.

14. Οὐδὲν εἶχον ἀντιπεῖν, *nihil poterant contradicere*] οὐδ' οὐδ' Job. 32: 5.

15. Ῥῆμα τοῦ συνεδρίου, *extra concilium*] Vox συνεδρίου alibi collegium significat, alibi locum, quo collegae conveniebant: sic et Ecclesia interdum homines, interdum locum.

Συνέβαλον πρὸς ἀλλήλους, *confarebant inter se*] Neh. 6: 7.

17. Ἀπειλὴ ἀπειλησώμεθα] *Districte interminemus*.

18. Τὸ καθόλου μὴ φθέγγεσθαι μηδὲ διδάσκειν, *ne omnino loquerentur neque docerent*] Neque privatim, neque publice docere id dogma.

19. *Ἐὶ δίκαιόν ἐστιν ἐγγίσαιεν τοῦ Θεοῦ ὅρῳν ἀκούειν μᾶλλον ἢ τοῦ Θεοῦ, κρίνατε, an iustum sit coram Deo vos potius audire quam Deum, iudicate]* Provocant Apostoli simpliciter ad κοινὴν ἔννοιαν [*sensum communem*], ut et infra 5: 29. Est haec sententia frequens apud Rabbinos. Herodotus: *Πρεσβύτερα ποιεῖν τὰ τοῦ Θεοῦ ἢ τὰ τῶν ἀνθρώπων* [*Divina humanis potiora putare*]. Non repetam hic quae de hac re collegimus II libro de Iure Belli ac Pacis cap. 26 § 3, et in Annotatis ad eum locum.

20. *Οὐ δύναμεθα γὰρ ἡμεῖς ἂ εἶδομεν καὶ ἤκούσαμεν μὴ λαλεῖν, non enim possumus quae vidimus et audivimus non loqui]* Hic quoque *δυνάμεθα* sumitur sensu non physico sed morali, ut supra 2: 24. Si quis homini testimonium veri denegat, peccat: quanto magis qui Deo?

21. *Ἀπέλυσαν αὐτοὺς, dimiserunt eos]* Apud Hebraeos nulla absolutio erat peremptoria: semper repeti poterant rei ex novis probationibus.

Μηδὲν εὐρίσκοντες τὸ πῶς κολάσονται, non invenientes quomodo punirent] Est ἄλλειψις [*defectus sermonis*] non dissimilis ei quam supra notavimus 3: 13 et Luc. 22: 4.

24. *Δέσποτα, σὺ ὁ Θεὸς ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, Domine, tu es Deus qui fecisti coelum et terram]* Est locutio Hellenistica, per σὺ interpositam significans vocativum, ut Gen. 49: 8, Ps. 2: 7. Sensus est: *O tu, Domine, opifex coeli, terrae et maris, et omnium quae in iis*. Universum hoc apud Hebraeos modo tribus nominibus ut hic, modo duobus, ut *coeli et terrae* exprimitur.

25. *Δαβὶδ τοῦ παιδὸς σου, Davidis servi tui]* Παιδὸς σου hic valet *servi tui*: id apparet ex collatione Hebraei cum Graeco Ps. 18: 1, et aliis locis. In veteri illo Manuscripto est: *Ὁ τοῦ πατρὸς ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου σώματος Δαβὶδ παιδὸς σου εἰπὼν*, ubi transpositae a scriba voces videntur, pro, *ὁ διὰ πνεύματος ἁγίου σώματος Δαβὶδ τοῦ πατρὸς ἡμῶν παιδὸς σου* [*qui, per Spiritum Sanctum oris Davidis, Patris nostri, pueri tui*]. *Spiritus Sanctus oris Davidis*, est is qui per os Davidis futura pronuntiabat.

Ἵνα τί ἐφρόναζαν ἔθνη, quare fremuerunt Gentes] Haec omnia Lucas κατὰ λέξιν [*ad verbum*] descripsit ex LXX.

26. *Οἱ βασιλεῖς, Reges]* ἡνὶν Hebraeis non tantum filii qui proprie *Reges*, sed et *Regulē* et *Præsidēs*, ut sæpe notavimus.

27. *Ἐν ἀληθείᾳ, vers]*. In Manuscripto illa additur hic, *ἐν τῇ πόλει σου ταύτῃ [in hac civitate tua]*.

Τὸν ἅγιον παῖδά σου Ἰησοῦν, sanctum filium tuum Iesum] Vide supra 3: 23, 26.

Ὁν ἔχρισας, quem unxerat]. Quem tanta potestate ornaveras, sanandi morbos, expellendi Daemones, mortuos resuscitandi. Unctio Christi, ut et Davidis, suos gradus habuit.

Σὺν Ἰουδαῖς, cum Gentibus]. Cum Romanis, qui in consilio aut ministerio erant Pilati.

Καὶ λαοῖς Ἰσραὴλ, et populus Israelis]. Iuda et Benjamin, et qui ex aliis tribubus in Iudaea habitabant. Pari modo Ἰουδα et λαὸν opposita habes Tob. 14: 8.

28. *Ὅσα ἡ χεὶρ σου καὶ ἡ βουλὴ σου προέβλεπε γινέσθαι, quæ manus tuæ et consilium tuum decreverant fieri]* Vide supra 2: 23. Deus quia omnipotens est, ideo quod vult effectum dat: ideo *manus*, id est potentia, praeponitur hic *consilio*. Hominum, quia talem potentiam non habent, consilia sæpe fallunt. *Προέβλεπον*, Hebraeis ὑπ ὤμα.

29. *Καὶ τὰ νῦν, et nunc]* ἡνὶν; quod per *νῦν* vertitur, apud Hebraeos est excitantis, Gen. 20: 9, 22: 12, 26: 22, 29: 31: 13 et alibi sæpe.

Μετὰ παρόψιας, cum fiducia] Sine metu.

30. *Ἐν τῇ τῇ χειρὶ σου ἐκτείνῃς, in eo quod manum tuam extendas]* Explicatur ratio per quam Deus maximè illam in Apostolis fiduciam loquendi augere possit.

31. *Ἐκκελεύθη ὁ τόπος, motus est locus]* Signum Dei efficaciter agentis. Infra 16: 26. Vide Hebr. 12: 26.

32. *Ἦν ἡ καρδιά καὶ ἡ ψυχὴ μία, erat cor et anima una]* Citat Plutarchus in Catone Uticensi versum veterem: *Δύο φίλοι, ψυχὴ μία.*

[Amici duo, animus unus.]

Eodem respicit Aristoteles Nic. IX. 8. Erant ut Hebraei loquuntur *שני נפשות* [sicut vir unus].

Καὶ οὐδ' εἰς τι τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶν ἔλεγεν ἴδιον εἶναι; nec quisquam eorum quæ possidebat aliquid suum esse dicebat] Explica ex iis quæ supra 2: 44.

33. *Χάρις τε μεγάλη ἦν ἐπὶ πάντας αὐτοὺς, et gratia magna erat omnibus illis]* Magni ab omnibus fiebant. Vide supra 2: 47.

34. *Τῶν πωρουμένων, domum quas vendebant]* Nempe agrorum et domuum, ut praecedentia ostendant.

35. *Καὶ ἐτίθουν παρὰ τοὺς πόδας, et ponebant ad pedes]* Quod signum erat pecunias illas subiicientium Apostolorum arbitrio. Ab eo mox sumta locutio Ps. 8: 7.

Αὐτῷ δὲ ἐκάθε καθεὶς ὃς τις χρεῖαν εἶχε, dividebatur αὐτῷ singulis prout cuiusque opus erat] Expone ut supra 2: 45.

36. *Ἰωσήφ δὲ, Iosephus autem]* Sic et vetus ille Manuscriptus. Alii Ἰωσῆς eodem sensu. Nam Hebraea vocabula in Graecum transferuntur, aut plane qualia sunt, ut Ἰωσήφ, aut addendo, ut Ἰωσήπος, aut detrahendo, ut facilius recipiatur declinatio Graeca, quale est Ἰωσῆ, Ἰωσήδος. Vide quae diximus ad Matth. 1: 16.

Ἐπικληθεὶς Βαρνάβας ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, ὃ ἐστὶ μεθεμνησθεμένων, υἱὸς παρακλήσεως, qui cognominatus est Barnabas ab Apostolis, quod est, si interpretaris, Filius consolationis] Apostoli ei hoc nomen dederant. in omen doni Prophetici, vide infra 9: 24, itaque dictus fuit Hebraeis בן נביא [filius prophetiae], Graeco sermone contracte Βαρνάβας. Nihil mutandum: nam Hellenisticus mos prophetiam vocare παρακλήσειν. Sic accipe infra 13: 15.

Λευιτῆς] Ex tribu Levi. Quomodo autem Levitae reliquas soli habere potuerint, diximus id quod nobis videtur ad Ier. 32: 7. Potuit etiam fundus hic pertinuisse ad uxorem Barnabae, quomodo Rabbini explicant loca Ios. 24: 33 et 1 Par. 2: 21.

Κύπριος τῷ γένει, Cyprius genere] Ortus parentibus qui in Cypro habitaverant. Vide infra 13: 5.

37. *Ἦνευε τὸ χρῆμα, attulit pecuniam]* Id est, τὴν τιμὴν [pretium] ut modo est locutus. Sic ἀργ. [argentum] Iob. 27: 17 vertitur χρῆμα. Oportet autem magnam fuisse possessionem Barnabae, quod eius speciatim hic fit mentio.

CAPUT V.

¹ *Ἀσπιδας*] Idem nomen quod habemus Ier. 28: 1.

Σανφίση] πρὸς pulchra, ut Ps. 16: 6. Iod interpositum more Syriaco.

Κτήμα, agrum] πρὸς κτήους [possessio] vertitur πρὸς κτήμα Prov. 23: 10.

2. *Ἐνοσίχθων*] Est idem verbum 2 Mac. 4: 32, Tit. 2: 10. In Glossis *ενοσίχθων*, *peculor*, *usurpo*.

3. *Διὰ τί ἐπλήρωσεν ὁ Σατανᾶς τὴν καρδίαν σου*, cur implevit Satanas cor tuum] Id est, cur sivistis a Satana impleri cor tuum? Sic et in Iudam intrasse dicitur Satanas Luc. 22: 3, Ioh. 13: 27. Grave crimen est rem votam non solidam Deo persolvere, Lev. 27: 10, Dent. 23: 21—23. Voti species est ὄνι [*anathema*], cuius violati poenam vide in Achanis historia Ios. 7: 15, 26.

Ψεύσασθαι σε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, mentiri te Spiritui Sancto] *Ψεύδεσθαι* quod respondet Hebraeo נִדַּב, modo cum dativo construitur, ut Iob. 34: 6, Ps. 78: 36, 89: 35: modo cum accusativo, ut Prov. 14: 5. Sic et *διαψέδεσθαι* [mentiri] cum accusativo reperitur 2 Reg. 14: 16, ita hic constructionem cum accusativo habemus, sequenti commate cum dativo. Pari modo *εὐλογεῖν* [benedicere] modo dativum post se, modo accusativum habet. Sed et Graeci sic loquuntur ut Aristophanes, οὐ ψεύσαι γὰρ με [non me fallere]. Idem est mentiri Deo vel Spiritui Sancto. Vide quae diximus ad Matth. 12: 32. Mentiri Deo aut Spiritui Sancto dicitur is qui sperat se Apostolos fallere posse Spiritu Sancto instructos: quod mox dicitur *πειράσαι* [tentare], ut in Ps. 78: 41, οὐκ ἐπείρασαν: quod paulo ante 36 οὐκ ἐπείρασαν mentiti sunt. Sic duplex figura: nam et conatus datur nomen actus, et possidens designatur ex re possessa.

4. *Οὐχὶ μένον σοι ἔμενε*, nonne manens tibi manebat] Licebat tibi per nos non vendere praedium et eius proprietatem retinere.

Καὶ πρᾶδὲς ἐν τῇ οἷ ἔξουσις ὑπῆρχε, et venundatum in tua erat potestate] Nempe ἡ τιμή [pretium]. Etiam post-

quam vendideras fundum, pretium totum retinere tibi licebat ac de eo nihil Deo vovera.

Τί οὕτως, quare] Id est, *Quid fuit causae cur hoc in animum tuum induceres?* Sic et infra 9. Loquitur sic et Pollux. Plena locutio *τί γέγονεν οὕτως* [*cur factum est, ut*] Ioh. 14: 22.

5. *Ἐξέπνευξε, exspiravit*] Sic vertitur *נָפַח* Iud. 4: 21. Vide hoc capite infra 10 et 12: 23. Quia deerant Ecclesiae Magistratus, Tutores et iniuriarum Vindictes, ideo Deus prodigiosam puniendi potestatem attribuit Apostolis.

6. *Συνέκλειαν αὐτόν*] *Περισέλλειν* est *mortuum fasciis involvere*, Ezech. 29: 5, Tob. 12: 14. Usurpat sic et Euripides Iphigenia in Tauris et Troadibus, et Homerus saepe: item Plutarchus. In Glossario, *Πολίγγω*, *περιέλλω νεκρόν*, unde *περισολή* [*pollinctura*] apud Dionysiam Halicarnassensem. Pro eodem ponitur *συέλλειν*. Sic Euripides ibidem Troadibus:

— *Οὐ δάμαρτος ἐν χερσὶν*

Πένθος συνεέκλειαν.

[— *Non per usorum manus*

Peple involuti. —]

Bene ergo vocem hanc accepit Syrus. Hebraei dicerent *בְּמַנְיָהּ*.

8. *Τοσούτου, tanti*] Expressa nempe pretii quantitate, quam dixerat Ananias.

9. *Συνεσπώρηθη ὑμῖν*] *ἀποσπῶν*, in hoc conspirastis.

Καὶ ἐξολεσθεύει σε, et efferent te] Hebraismus, pro, *eadem te efferent*.

10. *Πρὸς τὸν ἄνδρα, ad virum*] Una cum viro, in eodem sepulchro. Hoc sensu *προσβάλλειν* dixit Poeta Graecus in epigrammate.

12. *Διὰ δὲ τῶν χειρῶν τῶν Ἀποστόλων, per manus autem Apostolorum*] *τῶν* [*per manum*] id est, *per Apostolos*. Hebraismus frequens.

Ἐν τῇ σοφῇ Σολομώντος, in porticu Salomonis] Vide supra 3: 11.

13. *Τῶν δὲ λοιπῶν, caeterorum autem*] Eorum qui extra Ecclesiam erant.

Οὐδεὶς ἐτόλμα κολλᾶσθαι αὐτοῖς, nemo audebat se adiungere illis] Metu ne mali aliquid ipsis eveniret ab Apostolis. Simile vide 1 Reg. 17: 18.

14. *Μᾶλλον δὲ προσετίθεντο, magis autem augebatur*] Multo etiam magis quam ante. Respicitur enim hic id quod dictum est supra 4: 4.

15. *Καὶ κραββάτων, ac lectulis*] Vide Marc. 2: 4.

Καὶ ἡ σκιά ἐπισκίασεν τινι αὐτῶν, ut saltem umbra illius obumbraret quonquam illorum] Christus fimbrinae tactu sanavit morbos, Petrus etiam umbrae contactu. Ita impletum est quod dixerat Christus Ioh. 14: 12.

17. *Ἀναστὰς δὲ ὁ Ἀρχιερεὺς, exurgens autem Princeps Sacerdotum*] Exiens e Synedrio, ut videret quid ageretur.

Ἡ οὖσα αἵρεσις τῶν Σαδδουκαίων, quas erat secta Sadducaeorum] In magno Senatu erant et Pharisei et Sadducaei, infra 23: 6. Sed summus Sacerdos et consanguinei eius sectae erant Sadducaeorum; ut procerum pars magna. *Αἵρεσις, ut Latine secta, vox est media.* Vide infra 24: 5, Ciceronem lib. XV, Epist. 16, *Et si duas § 2, D. de Excus. Tutorum.*

Ἐπλήσθησαν ζήλου, repleti sunt ira] resp. quod ζήλος vertunt LXX saepe iram significat. Causam irae Sadducaeorum indicavimus supra 4: 1.

18. *Ἐν τηρήσει, in custodia*] Vide supra 4: 3 [idem infra δεσποτήριον 21, 23, et φυλακή, 22.

19. *Ἦνοιξε τὰς θύρας τῆς φυλακῆς, aperuit ianuas carceris*] Ut Matth. 28: 2 et infra 12: 10.

Σταθεῖντες] Id est, constanti animo. Qui tales sunt etate dicuntur Hebraeis, ut 1 Cor. 7: 37, 10: 12, 2 Cor. 1: 24, Eph. 6: 14, Col. 4: 12. Philo de Cherubinīs εἶναι explicat ἀρεκτον κτήσασθαι διάνοιαν [inmutabilem obtinere mentem].

20. *Πάντα τὰ ῥήματα τῆς ζωῆς ταύτης, omnia verba vitae huius*] Est μετωνομία [transnominatio]: nam vitae nomine intelligit doctrinam quae ad vitam aeternam ducit. Sic et Ioh. 12: 50, 17: 3.

21. *Καὶ πᾶσαν τὴν γερονσίαν τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ, et omnes Seniores filiorum Israel*] Id est, Senatores urbis Hierosolymorum, et si qui Senatores ex aliis oppidis ad festum diem convenerant. Vide supra 4: 5 et quae dicta ad Matth. 10: 17. Idem est γερονσία [Senatus] quod supra πρεσβύτεροι, Ππ.

24. Ὁ τε ἱερεὺς, et Sacerdos] Nempe ὁ μέγας [mag-
nus], ἡμεῖς [Pontifex],

Καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, et Magistratus Templi] De
quo supra 4: 1.

Καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, et Principes Sacerdotum] Principes
Sacerdotalium familiarum. Vide Matth. 21: 4 et ibi dicta

Τὶ ἂν γένοιτο τοῦτο, quidnam fieret] Γένοιτο pro εἶ
[esset]. Mirabantur quid hoc esset rei. Ita accepit et
Syrus.

25. Οὐ μὲν βίας, αἶνε vi] Non ligatos: ut alioqui
fieri solebat. Matth. 27: 2.

26. Παρηγγεῖλα παρηγγέλλω, praecipiendo praeci-
pimus] Locutio qualis supra 4: 17. Iustinus Apologetico II,
Οἱ ἀπόστολοι αὐτοῦ ἐκλόντες πανταχοῦ ἐκέρχον, καὶ πρὸς
θεάτου ὁραθέντες κατὰ τὰς διδασκόντων [Egressi Apo-
stoli eius, statuta lient in eos qui docerent, mortis sup-
plicio, ubique Evangelium annuntiarent]. Notat qui re-
sponsa ad Orthodoxos scripsit, hoc iam non ignorantiae
sed malitiae fuisse.

Καὶ βούλεσθε ἐκταράξαι ἐφ' ἡμῶν τὸ αἷμα τοῦ ἀνθρώπου
τούτου, et vultis inducere super nos sanguinem homini-
is] Id. est: Vultis nos onerare crimine interfecti ho-
minis istius. Sanguis Hebraeis caedes et crimen caedis
et poena caedis.

29. Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις, obediri
oportet Deo magis quam hominibus] Vide quae supra
4: 19. Πειθαρχεῖν vox est bene, Graeca, qua et infra
utitur Lucas 32 et 27: 21, et ad Titum Paulus 3: 1.
Respondet Hebraeo. נִשְׁמָר.

30. Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, Deus Patrum nostro-
rum] Provide hoc addidit, ne quis alium Deum ab Iesu
praedicatam crederet, quam eum quem colerant Abra-
ham, Isaac, Iacob, de quo praeceperat Moyses, contra
quam sibi persuasit Marcio. Sic et supra 3: 13 et infra
7: 32, 22: 14.

Ὁν ὁμοῖς διεχρίσασθε, quem vos interemistis] Truci-
dastis. Sic enim vox haec sumitur et infra 26: 21, Lu-
cas, ut eruditas, multis utitur vocibus pure Graecis, quar-
um haec est, quae eodem sensu apud Herodotum et Plu-
tar-

tarcham reperitur. Hebraice est *תָּרַח*, quod *תָּרַח* [considerare] vertitur Iob. 13: 15.

Κρεμάσσαντες ἐπὶ ξύλου, *suspendentes in ligno*] Ita maluit dicere quam *ἐπὶ σταυροῦ* [in cruce], ut alluderet ad locum Deut. 21: 23.

31. *Ἀρχηγόν, Principem*] *τῷ, ἡγούμενον* Dan. 9: 25. Vide supra 3: 15.

Δοῦναι μετάνοιαν τῷ Ἰσραὴλ, *ad dandam poenitentiam Israeli*] Ut resurrectione ipsius et adscensu in coelum intellectis, ineatis eam viam quam inendam dixit. *Christi sanguis*, ut inquit Clemens, *πάντι τῷ κόσμῳ μετανοίας χάριν ἐκπέμψας* [universo hominum generi poenitentiae gratiam obtulit].

Καὶ ἀφεσὶν ἁμαρτιῶν, *et remissionem peccatorum*] Quae poenitentiam fide animatam sequitur.

32. *Τῶν ῥημάτων τούτων*] *Harum rerum*, more Hebraeo, *כִּי כִּי*.

Καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον, *et Spiritus Sanctus*] Non nos tantum, sed et Spiritus Sanctus, virtus divina. Matth. 10: 20.

Τοῖς πειθαρχοῦσιν αὐτῷ, *ipsi obedientibus*] Vide supra 29.

33. *Διερρηγμένῳ*] *Dirumpēbatur animis*. Sic infra 7: 54.

34. *Φαρισαῖος*] Quod genus hominum lenius erat circa poenas.

Γαμαλιήλ] Credibile est fuisse illum quem Thalmudiel aiunt magistrum fuisse Simeonis eius, cuius aetate destructum fuit Templum. Frequēte fuit hoc nomen inter Hebraeos, et Patriarcha quidam eius nominis fuit Honorianis temporibus, cuius meminit lex Honorii in Codice Theodosiano, Hieronymus ad Pammachium, Marcellus Empiricus cap. 23.

Ἐξω βραχὺ τι τοῖς Ἀποστόλοις ποιῆσαι, *pusillum foras Apostolos secedere*] Ut moris erat fieri reis, ubi de eorum negotio consultabatur, supra 4: 15. Est autem locutio satis Graeca. Sic Aristoteles Oeconomicon II dixit, *τοὺς ἀποκαλέντας εἰς φυλακὴν ποιήσας* [coniectis in carcerem qui missi erant]. *Huc te fac* apud Terentium, Domatus interpretatur *accede*. Sic et Apuleius, *Intra tamen sese facit*.

36. *Ποῦ γὰρ τοῦτων τῶν ἡμεῶν ἀνίστη, ante hos enim dies existitis*] Politici in deliberationibus multum utuntur exemplis, praesertim patriae suae, et quorum recens memoria.

Θεὸδας] Est nomen non Graecum, sed Hebraicum, πῶν quod Syrii enuntiant per diphthongum *Theōda*, quomodo Thomam *Thaumam* vocant, et Iosephum *Iausephum*. Frequens erat. id nomen apud Hebraeos. Itaque non mirum est diversis temporibus plures existisse factiosos homines eiusdem nominis. De quo hic agitur is existit paulo ante finem Herodis, ut notat Casaubonus Exercitatione XVII, ostendens ita sensisse et Origenem.

Ἄγων εἶναι τινὰ ἑαυτὸν, dicens se esse aliquem] Addit Manuscriptus ille in Anglia, ut et alii quidam *μῆγας* [magnum], ut infra. Et 9.

Διελύθησαν] *Dispersi sunt* duce amisso.

Καὶ ἐγένοντο εἰς οὐδέν, et redacti ad nihilum] Id est, omnes illorum conatus evanescere, iuxta proverbium Hebraicum, de quo diximus ad Matth. 16: 18.

37. *Ἰούδας ὁ Γαλιλαῖος, Iudas Galilaeanus*] Puto esse Canlemitem. Huius Iudae meminit Salmanticensis, et Rabbinii alii.

Ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀποστασίας, in diebus professionis] Relegato Anachora.

Διασκοπισθῆσαν, dispersi sunt] Idem quod modo dixerat *διελύθησαν*. In Hebraeo esset *חלל* ut; Ezech. 28: 25 et alibi.

38. *Ἀπέσχετε ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων τούτων, discedite ab hominibus istis*] Id est, nihil vobis sit cum illis negotii, ut Matth. 27: 19.

Ἐξ ἀνθρώπων, ex hominibus] *Ex humana commento.*

Καταλυθήσεται, dissolvetur] *ὑπὲρ κ'* [non apud], ut et in Hebraeo proverbium pariter sensus.

39. *Μήποτε καὶ θεομάχοι εὑρεθῆτε, ne forte et Deo resistere inveniāmini*] Ante *μήποτε* hic subintelligitur *evendū est*. Symmachus *ἄνθρωποι* [Gigantes], vertit *θεομάχοι* Iob. 28: 6, Prov. 9: 18 et 21: 16. Verbum *θεομάχοι* habes 2 Mac. 7: 19, *γλώσσας θεομάχους* [linguas blasphemantes], in expositione fidei, quae additur operibus Iustini.

40. Ἐπιδοῦναι δὲ αὐτοῖς, concesserunt autem illi] Nempe ne Apostolos occiderent, non autem ut intactos dimitterent: quod tamen aequum fuerat et congruens iis quae dixerat Gamaliel.

Δείκοντες] Cum Ioris eos cecidissent, more Hebraeo. Confer quae infra 22: 19, 2 Cor. 11: 24. Praedictum id Matth. 10: 17, 21: 35, 23: 34, Marc. 12: 5, 13: 9, Luc. 12: 11.

41. Ἐπορεύοντο χαίροντες ἀπὸ προσώπου τοῦ συνέδριου, ὅτι κατηύωθον ἐπὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ ἀτιμασθῆναι, abibant gaudentes a conspectu Senatus, quoniam digni habiti erant pro nomine Iesu contumeliam pati] Memores praecepti herilis, Matth. 5: 11, 12. Magna virtus ipsam contumeliam honori ducere ob bonam causam. In Manuscripto illo vetere non additur τοῦ Ἰησοῦ [Iesu], parique modo in Epistola Iohannis 3: 7. Legitur in eodem Manuscripto, ἐπὶ τοῦ ὀνόματος [pro nomine enim], nimirum ἀντονομασίᾳ [eminenter].

CAPUT VI.

Γογγυσμός, murmur] Sic verti solet vox Hebraea pluralis מִלִּין Exod. 16: 7, 8 et alibi.

Τῶν Ἑλληνιστῶν, Graecorum] Iudaeorum religione, sed qui cum Alexandria et vicinis in locis vixissent antea, morem inde retinuerant sacra scripta legendi Graece Ἰουδαῖοι, Ἑλληνιστῶν, ut aiunt hac de re Thalmudici; qui mos mansit ad Iustiniani tempora, ut cognoscimus ex Novella CXLVI. Talem Alexandrinam Synagogam fuisse Hierosolymis notatur in Glossis ad cap. 2 Estheris; et Caesareae, in Thalmude Hierosolymitano, et infra 9: 29. Syrus Ἑλληνιστῶν interpretatur Ἰουδαῖοι qui noverant Graece: Chrysostomus, Oecumenius et Theophylactus τοὺς Ἑλληνιστῶν φεγγόμενους [Graece loquentes]. Horum plerique Hebraice non intelligebant, quorum fuit et Philo, quamquam Iudaeus ex Iudaeis ortus. In talium gratiam librum avi sui transtulit Nepos Sirachides.

Παρεθωροῦντο ἐν τῇ διακονίᾳ, despicerentur in ministerio] Nempe aut aegrotae aut infantibus oneratae minus

accipiebant quam mulieres in Iudaea natae. Haec distributio vocatur hic *διακονία*. Sic *διακονεῖν* [ministrare] Marc. 1: 31, Luc. 4: 39, 8: 3, Ioh. 12: 2, Rom. 15: 25, Hebr. 6: 10. *Διακονίαν τραπεζῶν* [administrationem mensae] hoc sensu dixit etiam Iulianus Imperator. Id accidebat quia non certis hominibus, sed modo his, modo illis Apostoli ad hanc rem utebantur et quidem Iudaeis in Iudaea natis. Id correctum instituto Diaconorum collegio et allectis etiam Hellenistis.

2. *Οἱ δώδεκα, duodecim*] Proprie, quia Matthias numerum impleverat.

Τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν, multitudinem discipulorum] Erat enim eo tempore Ecclesiae regimen tale, quale olim Athenis fuisse dicit Plato *ἀριστοκρατίαν μετ' εὐδοξίας πλήθους* [Optimum cum quadam dignitate populi gubernatio]. Adde et cum principatu.

Οὐκ ἀρεστὸν ἐγί, non placet] *ᾧ κτλ.* Nam *ᾧ*, *ἀρεστὸν* vertitur et significat id quod placere debeat. Alibi vertitur *δίκαιον, εὐθὺ, ὀρθόν* [iustum, rectum, aequum].

Ἡμεῖς καταλείψαντες τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, nos relinquentes verbum Dei] Hoc ideo dicit, quia quod aliis negotiis datur, id decedit praedicationi. Itaque *καταλείψαντες*, hic est, minus curantes, quam fieret, si eo onere levaremur.

Διακονεῖν τραπεζαίαις, ministrare mensis] Dara singulis sodalitiis quae ad victum et vestitum sunt necessaria. Ita *διακονία* haec a maiore parte describitur. Vide quae diximus supra 2: 44.

3. *Ἐπιστάψασθε ὅν, ἀδελφοί, dispicite ergo fratres*] *ὡς το, 1 Sam. 17: 8*, ubi Graeci, *ἐκλέξασθε ἑαυτοῖς ἄνδρα* [eligite vobis virum].

Ἐξ ὑμῶν μαρτυροῦμένους, ex vobis boni testimonii] Formam dat Ecclesiae, ut qui ad ministeria eliguntur testimonium habeant eorum quibuscum vixere. Sic infra 16: 2.

Πλήρεις Πνεύματος ἁγίου, plenos Spiritu Sancto] Donis eximius praeditos. Vide infra 8.

Καὶ σοφίας, et sapientia] Et in Sacris Literis institutos, ut si opus esset ex iis disputare possent, sicut fecit Stephanus.

Ἐνι

Ἐπὶ τῆς ἡλικίας ταύτης] *Ad hunc aetatem, cum scilicet 19,*
exemplo scilicet illorum, qui in Synagoga dicebantur
ἔμναι, Epiphanio Ἀζανίται. Totum primae Ecclesiae re-
gimen conformatum fuit ad formam Synagogae... Quae
bene se habebant, nihil opus erat mutari. Habuere tales
et Esseni, de quibus Philo: Ἐλεύθεροι δὲ ὑπερονοῦσι τὰς
διακονικὰς ἡλικίας ἐπιτελοῦντες [Ministrant vero ingenui,
et quicquid opus est faciunt]. Tales Iosephus ἀποδείκτας
[procuratorum coactores] et χειροτονητοὺς ἐκμειλητάς [lectos
curatores] vocat.

4. Ἡμεῖς δὲ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ διανοίᾳ τοῦ λόγου προσ-
 καρτεροῦμεν] *Assidui erimus tum in precando plebi*
in precibus ad Deum, tum in plebe instituenda. Quod
sic tamen intelligendum est, ut inspectionem in Diaconos
Apostoli a se non abdicaverint, sicut nec Episcopi
postea facere: sed ea inspectio minus exigebat temporis,
quam quotidiana administratio. Ignatius ad Trallenses:
Τί δὲ διάκονοι, ἀλλ' ἢ μιμηταὶ τῶν ἀγγελικῶν ὑπαρχόντων, λει-
τουροῦντες αὐτῷ (nempe Episcopo) λειτουργίαν καθάραν
καὶ ἁμωμεν [Quid auro aliud vult Diaconi, quam imita-
totes Angelicarum virtutum, qui purum ei et inoultum
tum ministerium exhibent].

5. Στέφανος, ἄνδρα πλήρη πίστεως καὶ πνεύματος ἁγίου
 καὶ δυνάμεως, καὶ Πρόχορον, καὶ Νικάνορα, καὶ Τιμόνα,
 καὶ Παρμενῆν, καὶ Νικόλαον προσηλύτον Ἀντιοχείαν, Ste-
 phanum, virum plenum fide et Spiritu Sancto, et Phi-
 lippum, et Prechorum, et Nicanorem, et Timonem, et
 Parmenem, et Nicolaum advenam Antiochenum] Nomina
 haec omnia sunt Graeca, quod non miram in Alexandri-
 nis: in Iudaeis vero in Iudaea natis, credo nomina
 fuisse Hebraea, quas Lucas Graece extulerit. Sic Apo-
 stolam *Philippum* credo Hebraeis vocatum *ῥῶς* ὡς *cordi*
congruens, aut ῥῶς ὡς *admirabile. Nicolans cum dici-*
tur fuisse ab Antiochia proselytus, intellige πρὸς τὴν, id
est, circumcisiu, et Legi sua voluntate subditu. Nam
tales quin in Ecclesiam recipi possent nunquam dubita-
vere Apostoli; sed an idem fieri deberet de iis qui erant
ῥῶς ὡς *[advenae incolae] gravior erat quaestio, et ora-*
culi indigens. Hic est Nicolaus a quo nomen traxere
Ni-

Nicotaitas in Apocalypsi et Patribus memorati. Alii ipsum accusant: alii verba eius in pravam detorta malunt.

6. *Ἐπέθηκαν αὐτοῖς τὰς χεῖρας, imposuerunt eis manus*] Signum mandati ministerii, 1 Tim. 5:22. Sic populus eligebat Regem, Prophetas ungebant Dei nomine. Quod hic fecere Apostoli, idem Episcopi postea, tum in Presbyteris, tum in Diaconis ordinandis, etiam tunc cum electio esset penes ordinem ac plebem.

7. *Πολὺς τε ὄχλος τῶν ἱερέων*] Id est, *multi ex familia et comitatu Sacerdotum*. Vide similem historiam loh. 7:46, 47.

Ἐπήκουον τῇ πίστι, obediebant fidei] Per fidem obediunt vere Christi praeceptis: baptizati sunt.

8. *Πλήρης πίστεως καὶ θυνάμειος, plenus fide et fortitudinis*] In Manuscripto, quem saepe dixi, et in aliis manuscriptis est, *πλήρης χάριτος* [plenus gratia], et sic legere Syrus et Latinus.

9. *Λιβερτίνων*] Libertini Romae multi Iudaicae religionis. Eorum fuit Caecilius ille in quem est Divinatio Ciceronis, ut nos Plutarchus docet. Tacitus Annalium II ait, *quatuor millia Libertini generis superstitione Iudaica infecta missa in Sardiniam*. Meminit et Iosephus. Hi partim erant proselyti, partim Iudaei origine et bello capti ac manumissi. Philo in Legatione: *Ἡὼς οὖν ἀπεδέχτο τὴν πίστιν τοῦ Τιβέριος ποταμοῦ τῆς Ῥώμης ἀποτομὴν, ἣν οὐκ ἤνθει κατεχομένη καὶ αἰουμένη πρὸς Ἰουδαίων Ῥωμαῖοι δὲ ἦσαν οἱ πλείους, ἀπολευθερωθέντες αἰχμαλίστοι γὰρ ἀχθέντες εἰς Ἰταλίαν, ὑπὸ τῶν πηραμένων ἡλευθερώθησαν* [Quomodo ergo passus est magnam illam Romae partem quae trans Tiberim est habitari et teneri, se sciens, ab Iudaeis, quorum plerique adepts libertatem erant cives Romani: quippe bello captos in Italiam advectos, qui emerant, manumiserunt]. Horum sumptu structa Hierosolymis haec Synagoga, et positi in ea Magistri eruditi Nafrant Iudaei Hierosolymis fuisse Synagogas 480.

Καὶ Κυρηναίων] Multi in Cyrenaica Iudaei, Iosephus XVI. 10.

Καὶ Ἀλεξανδρίων] Ubi etiam ius par cum Macedonibus erant adepts. Vide quae ad Maccabaicum tertium notavimus.

Kal

Kai 'Asias] Phrygiæ et in Asia Iudæiæ. Iosephus XII. 3, XIV. 17, XVI. 4. Vide et infra cap. 19.

10. *Τῆ σοφίᾳ, sapientias]* Propter Scripturas quas novaverat.

Kai τῷ πνεύματι ᾧ ἔλαλε, et Spiritui quo loquebatur] Propter Divinam viam verba eius dirigentem, ex promissione Matth. 10: 20.

11. *ὑπὲρβαλον]* Subornarunt. Sic de testibus loquitur Cicero pro Roscio et in Panegyrico Plinius.

Ῥήματα βλάσφημα, verba blasphemias] πᾶσι, Ezech. 36: 12, ubi in Græco φωνῆς βλασφημιῶν [*vocem contumeliosam*].

12. *Συνενέησαν τε τὸν λαόν, commoverunt itaque plebem]* τῷ, quod Græce verti solet συζήσαν.

Kai τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τοὺς γραμματεῖς, et Seniores et Scribas] Synedrium, ut ostendant sequentia.

Ἐπιστάντες] Concursu facto.

13. *Μάρτυρας ψευδεῖς, falsos testes]* Vera falsis miscentes, ut si qui in Christum dixerant. Volebant enim credi ea quæ dixerat Stephanus dicta ab eo cum abominacione Templi et Legis. Contra tales testes est Ps. 52.

14. *Ὅτι Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος οὗτος κατελύσει τὸν τόπον τοῦτον, Iesum Nazarenum hunc destructurum locum istum]* Id est, templum. At idem prædixerat Daniel 9: 26. Olim cum similia prædiceret Ieremias in periculum venit, sed immerito, ut sapientiores et æquiores indicabant: ut videre est Ier. 26: 16. et sequentibus.

Kai ἀλλάξει τὰ ἔθνη, ἃ παρέδωκε ἡμῖν Μωϋσῆς, et mutabit traditiones, quas tradidit nobis Moses] Hæc non dixerat Stephanus: sed forte allegaverat locum Mali 1: 11 et similes alios.

15. *Ὅτι πρόσωπον ἀγγέλου, tanquam faciem Angeli]* Id est, habebat gravitatem cum summa suavitato coniunctam. Vide supra 8.

CAPUT VII.

Ἢ ἄρα ταῦτα οὕτως ἔχουσιν] Suntne vera quæ isti de te testantur? Ἢ ἄρα, ut.

2. 'Ο δὲ ἔφη, *is ait*] Cum de duabus rebus accusaretur Stephanus, quod Templi excidiam praedixisset, et quod vocationem Gentium ad Deum, ut ostendat nihil in eo esse iniqui, omnem historiam veterem ad sua tempora percurrens insinuat *κατὰ χρόνον* [*lecto*] Dei favorem nunquam adstrictum fuisse loco ulli, ne Tabernaculo quidem aut Templo: deinde Iudaeos, si gentis suae et sua facta bene expenderent, nihil habere cur se alienigenis praeferrerent.

"Ἄνδρες ἀδελφοί, *Viri fratres*] Hoc populo dicit.

Καὶ πατέρες, *et Patres*] Hoc Senatoribus. Sic et Romani Senatores vocabant *Patres*.

Ὁ Θεὸς τῆς δόξης, *Deus gloriae*] *ἡμεῖς* [Ps. 24: 7.

"Ὁφθῇ, *apparuit*] Hoc est ex traditione Hebraeorum, non ex Scripta historia. Meminit huius traditionis Abrahani.

"Ὅτι ἐν τῇ Μεσοποταμίᾳ, *quum esset in Mesopotamia*] Videtur ergo Ur fuisse in Mesopotamia: nec repugnat Ammianus libro XXV, ubi Uris facit mentionem: nam eo tempore Mesopotamiae possessio inter Romanos et Persas disceptabatur armis. Fieri tamen potest ut *ἡμεῖς* Hebraeis latius patuerit, et omnia illa continuerit quae non Euphrate tantum et Trigida, sed et sorum divergiis irrigantur.

"Ἐκ Καρρίας] *In Carris*, quae et ipsae in Mesopotamia. Καὶ εἰς πρὸς αὐτόν. "Ἐξέλθε ἐκ τῆς γῆς σου, *et dixit ad illum, Exi de terra tua*] Qui haec conciliant cum Mose, Gen. 12: 1, existimant in Mose *ἡμεῖς* esse plasquamperfectum, et per *ἐνδροθον* [*retrogressionem*] ibi referri id, quod in Ure dictum fuerat: qualia *ὑστερότερα* [*praepostera*] multa sunt et in sacris et in profanis historiis. Laudo qui omnes nodos tollant. Neque tamen si in veteris loci aut temporis exacta designatione memoria Lucae titubaverit, ideo historiae quam scripsit peribit auctoritas. Spiritus Sanctus Apostolos et Evangelistas confirmavit in doctrina Evangelica: in caeteris rebus, ut hominibus, reliquit quae sunt hominum.

Εἰς γῆν ἣν ἄν σοι, *in terram quam tibi*] Longe ergo erat adhuc a Cananaea cum Deus haec ei diceret. Amabat ipsum Deus, non locum quo eum dacebat.

4. Μετέφερον αὐτὸν, transtulit illum] Gen. 12: 4.

5. Οὐδὲ βῆμα ποδός, nec passum pedis] Sic Deut. 2: 5, transfertur ὑπὸ ἡ.

Οὐκ ὄντος αὐτοῦ τέκνου, quam non haberet filium]. Hoc obiter inspergit, ut fidei vim commendet.

6. Ὅτι ἔσται τὸ ἐκίμας αὐτοῦ παρόντων] Liberi eius incolae erunt. Ita enim loquuntur Latini.

Καὶ δουλεύουσιν αὐτοῖς καὶ κακῶουσιν ἔτη τετρακόσια, servituti eos subiciunt et male tractabant eos annis quadringentis] Sic in Hebraeo Gen. 15: 13, in Graeco paulo amplius: Καὶ δουλεύουσιν αὐτοῖς καὶ κακῶουσιν αὐτοῖς, καὶ ταπεινώουσιν αὐτοῖς τετρακόσια ἔτη [Et servituti eos subiciunt, et male tractabunt eos, et humiliabunt eos annis quadringentis]. Theophylactus hoc loco: Καὶ δουλεύουσιν αὐτῷ ἔτη τετρακόσια [Et servituti subiciunt illud annis quadringentis]. Haec nata sunt ex diversis versionibus inter se permixtis. Est autem hic in Hebraeo brevis locutio, non bene percepta ab Interpretibus. Sensus enim est, durataram eam calamitatem usque ad annum ferme quadringentesimum ex quo oraculum Abrahamo obtigerat: ut diximus ad illum Geneseos locum, ubi quae praedicuntur omnia ad Aegyptum pertinent.

7. Καὶ μετὰ ταῦτα ἐξελύσονται καὶ λατρεύσουσί μοι ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, et posthaec exibunt et servient mihi in loco isto] Hoc magis sensu congruit quam verbis. Nam in Genesi est, ἀποστράψουσιν ὀπίς: [revertentur haec].

8. Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ διαθήκην περιτομῆς, et dedit illi testamentum circumcisionis] Nempe post illa eximia promissa. Hoc quoque ad propositum Stephani pertinet, ne crederetur circumcisionis obedientiae causa fuisse promissorum.

Καὶ οὕτως ἐγέννησε τὸν Ἰσαὰκ, et sic genuit Isaacum] Non propter Isaacum data sunt promissa: sed Isaacus propter promissa datus, in umbram gratiae per Evangelium dandae.

Τοὺς δώδεκα πατριάρχας, duodecim Patriarchas] Tribuum auctores, ut et commate sequente. Sic et Abraham πατριάρχης, Hebr. 7: 4. Confundantur voces φυλῆς [tribus] et πατριᾶς [familiae]. Illi quos diximus proprie φύλαρχαι vel φύλαρχοι [Principes tribuum], David proprie

πα-

πατρὸς αὐτοῦ, ut supra 2: 27, quia auctor erat familiae regalis, quae πατὴρ Luc. 2: 4.

9. Ζηλοῦσάντες, τὸν Ἰωσήφ, aemulantes, Iosephum] Est πρόφως [tectā locutio]: Vult enim dicere: Vos pari modo Iesum ex invidia tradidistis extraneis.

Ἀνίδεοντο εἰς Αἴγυπτον, vendiderunt in Aegyptum] τὸν ἢ νῦν τὸν, quod de Madianitis dixit Moses, Gen. 37: 36, hic recte ad Patriarcham transtulit, qui causa eius mali fuerant: in Graeco ibi est ut hic: Ἀνίδεοντο τὸν Ἰωσήφ εἰς Αἴγυπτον [Vendiderunt Iosephum in Aegyptum]. Pari ferme modo ἀγορεύειν εἰς ἀγρὸν [emere in agrum] dixit Aristophanes, id est, emere ut feratur in agrum.

Καὶ ἦν ὁ Θεὸς μετ' αὐτοῦ, et erat Deus cum eo] Καὶ hic valet tamen, quasi dicat: Non est sine exemplo, quod Deus benefecit: iis quibus vos noceatis maxime.

10. Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ χάριν καὶ σοφίαν, et dedit ei gratiam et sapientiam] Ἐν διὰ δύοιν [unum per duo], gratiorum eum fecit apud Regem sapientiae nomine. Gen. 41: 39. Ἐξέλαμψε [Elusit] in ipso, ut Philo loquitur, καλοκαγαθίας ἐμπόρευμα [honestae probitatis igniculus].

Ἡγούμενον ἐν Αἴγυπτῳ, praepositum Aegypto] Vice Regis cuncta regentem, Gen. 41: 43.

Καὶ ἔσεν τὸν οἶκον αὐτοῦ, et super omnem domum suam] Fecit illum etiam πύλος αὐαε Magistrum, quales Maiores domus Francis olim, Graecis Constantinopolitanis νεγο-πύλαται, a cura Palatii.

11. Χερσόμενα, cibos] Sicut verbum χορτάζειν [saturare] etiam de hominum alimonia usurpatur, Matth. 5: 6, 14: 20, 15: 33, 37, Marc. 6: 42, 7: 27, 8: 4, 42, Luc. 6: 21, 9: 17, 16: 21, Ioh. 6: 26, Phil. 4: 12, Iac. 1: 16: ita et χορτάσκει quod hic respondet Hebraeo וַיַּחַם, quod est Gen. 42: 2, 26: 143: 2, 44: 2, 47: 14, et illico vertitur οἶκῳ.

12. Πρῶτον, primum] Id est, πρότερον [prius] ut supra 1: 1.

13. Καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ, et secundo] Supple χρόνος [tempore], id est, cum altera vice eos mitteret.

Ἀνεγνωρίσθη Ἰωσήφ, cognitus est Iosephus] νῦν Gen. 45: 1, ubi Graeci ἀνεγνωρίζοντο.

Ἐν

Ἐν φωναῖς ἑβδομήκοντα πέντε, ad capita septuaginta quinque] Vetus satis est haec lectio, ut ex Syro, Arabe, Latino apparet. Et hinc factum, ut, sicut in *Cainanis* nomine repetito, libri Græci etiam hic mutationem reciperent a Christianis exscriptoribus. Nam Gen. 46: 27, ubi in Hebræo *septuaginta animæ* nominantur, quomodo habet et Iosephus et Chaldaei Interpretes, Græca nunc habent *ἑβδομήκοντα πέντε* [*septuaginta quinque*]; additis et vocibus quibusdam, quæ in Hebræo desunt et ad explendum hunc numerum pertinent. Quin et Deut. 10: 22, ubi eadem refertur historia, eadem mutatio in Græcis libris facta post tempora Hieronymi: nam is eo in loco exstitisse numerum *septuaginta* aperte significat quaestionibus ad Genesim. Sicut autem in nomine *Cainanis* ex uno exemplari Lucae male scripto error in omnia fluxit quæ habemus, ita et hic factum arbitror: originemque erroris fuisse quod post O, id est, *septuaginta*, annotatum fuit E, ad significandam quintam particulam sectionis ad Stephanum pertinentis.

16. *Καὶ μετέθεσαν εἰς Συχημ, καὶ ἐτέθησαν ἐν τῷ μνήματι, ὃ ὠνόμαζον Ἀβραὰμ τῆς ἀργύρου παρὰ τῶν υἱῶν Ἐμὼρ τοῦ Συχημ, et translati sunt Sichemum, et positi sunt in sepulchro, quod emit Abrahamus pretio argenti a filiis Hemoris filii Sichem]* Postrema illa τοῦ Συχημ male hic adscripta docent nos et Syrus et Arabs. Optima erit sententia, si pro Ἐμὼρ vicina voce scribas Ἐφρών. Ab Ephrone enim est quod monumentum emit Abrahamus, Gen. 23: 17, et in eodem monumento sepultus fuit Iacob, Gen. 50: 13. Iosephus autem sepultus fuit in Sichem, Jos. 24: 32. Hoc ergo dicit, eos de quibus erat locutus, partim in Sichem, partim in agro, qui Ephronis fuerat, sepultos. *Fratres Iosephi in Sichem sepultos* ait Hieronymus in Paulæ Epitaphio: et Iosephus, *in illo qui Ephronis fuerat agro*, Antiquæ historiae II. 4. Optimam conciliaturam nobis hic locus suppeditat, si dicamus partim eos cum Iacobo, partim cum Iosepho sepultos, quod ipsum argumentum est, nullam eis certam fuisse sedem.

17. *Ὁ χρόνος τῆς ἐπαγγελίας, tempus promissionis]* Finis annorum aliquanto supra quadringentos. Vide Exod. 12: 40.

V.

D

H

Ἡς ἄραθεν ὁ Θεός, quam iuraverat Deus] Omnem vehementem Dei affirmationem *iuramentum* dici ait Moses Maimonides. Tale est, *Certo cognosce*, Gen. 15: 13. At codex ille, qui in Anglia, hic habet *ἀμολόγησεν* [*confessus erat*], quomodo legit et Latinus.

18. *Ἀνίστη βασιλεὺς ἕτερος, ὃς οὐκ ᾔδει τὸν Ἰωσήφ, iuravit alius Rex in Aegypto, qui non cognoverat Iosephum]* Verba sunt LXX Interpretum, Exod. 1: 8.

19. *Κατασφισκόμενος τὸ γένος ἡμῶν, circumveniens genus nostrum]* Sic LXX Exod. 1: 10, *κατασφισκόμεθα αὐτούς*, ubi in Hebraeo *וַיַּכּוּם*, *prudenter adversus eu agamus*. Pertinet autem haec vox etiam ad labores ei impositos, ut historia ostendit, et Iudith. 5: 9, *κατασφισκῶν αὐτούς ἐν πόνῳ καὶ ἐν πλίνθι* [*oppresserunt eos labore et latere*]. Eundem sensum in eadem historia habes Ps. 106: 24, *וַיַּכּוּם בְּבִנְיָן*, ubi Graeci, *τοῦ δουλοῦσθαι ἐν τοῖς δούλοις αὐτοῦ* [*ut dolum facerent in servos eius*]. Eschiel Tragicus:

Δόλον καθ' ἡμῶν πολὺν ἐμηχανήσατο

Βασιλεὺς Φαραὼ· τοὺς μὲν ἐν πλινθεύμασι,

Οἰκοδομίαις τε βάρεσιν αἰκίζων βροτοὺς,

Πόλεις τ' ἐπύργου σφῶν ἔσχευε δυσμόρων.

Ἐπειτα κηρύσσει μὲν Ἑβραίων γένει·

Ἐ ἀρσενικὰ ῥίπτειν ποταμὸν εἰς βαθυῤῃσον.

[*At Rex Pharaō texta multiplicis doli*

Orditur in nos: plurimos mortalium

Dum lassat operis coctilis molimine

Urbes labore muniens miseri gregis.

Post haec Hebraeis imperat, sexus maris

Natum quod esset, amnibus rapidis dare].

Εἰς δὲ Antiocho Dan. 8: 23, συνὺν προβλήματα [*versutiarum intelligens*].

Τοῦ ποιεῖν ἐκθετα τὰ βρέφη αὐτῶν, ut exponerent infantes suos] Ita ut ipsi cogerentur exponere infantes suos, ne a regiis satellitibus interficerentur. Hunc sensum suggerit nobis vox eadem *ἐκτεθέντα*, quae repetitur *מוֹת* 21.

Εἰς τὸ μὴ ζῶογονεῖσθαι, ne vivi relinquerentur] Hoc refertur ad illud *ἐκάνωσεν* [*affixit*]. Propositum Pharaonis erat gentem extinguere: *ζῶογονεῖν* Hellenistae usurpant pro

pro *in vita relinquere*, נָתַן, ut videre est Iud. 8: 19, 1 Sam. 2: 6, 27: 9, 11, 2 Reg. 7: 4; id hic ad totam gentem refertur. Nam interemptis aut dispersis infantibus, necesse erat gentem perire. Contrarium huius verbi est Exod. 1: 17 de obstetricibus, שָׁרְיָתָם יָרָמָה, ubi in Graeco, καὶ ἐξωγόνουν τὰ ἄρσενα [*et conservabant mares*].

20. Καὶ ἦν ἀγεῖος τῷ Θεῷ, *et fuit gratus Deo*] Illud ἀγεῖος est ex Graeco Exod. 2: 2, ubi in Hebraeo נָחַם. Illud τῷ Θεῷ, quod hic additur est Hebraismus, עֲתִידָהּ id est, *valde*. Sic Νινευὴ ἦν πόλις μεγάλη τῷ Θεῷ [*Ninive erat civitas magna Deo*], Ion. 3: 3. Sic et in Genitivo יָלַחְתִּי עִתָּהּ יְהוָה [*luctationibus Dei luctata sum*], Gen. 30: 8. Sic cedri Dei, et similia.

21. Ἐξεθέμενα δὲ αὐτὸν, *expositum autem illum*] Melius manuscriptas, ἐκτεθέντος δὲ αὐτοῦ, ob id quod sequitur.

Ἀνέλετο αὐτὸν, *sustulit eum*] Terentius:

Quicquid peperisset, decreverunt tollere,
id est, non pati interire.

Ἀνεθρέψατο αὐτὸν ἑαυτῇ εἰς υἱὸν, *nutrivit eum sibi in filium*] Exod. 2: 10, Hebr. 11: 24.

22. Καὶ ἐπαδεδύθη Μωσῆς πᾶση σοφίᾳ Αἰγυπτίων, *et eruditus est Moses omni sapientia Aegyptiorum*] Non scripsit hoc de se Moses: sed res per se est credibilis et traditione firmata. Ezechiel Tragicus:

Τροφᾶσι βασιλευσὶ καὶ παιδεύμασιν

Ἀπανθ' ὑπισχνεῖθ' ὡς ἀπὸ σκλάβων ἐὼν.

[*Sic disciplinis imbuitt regakiter*

Aluitque, tanquam natus ex ipsa foret].

Certe Astrologiae et Medicinae peritia passim in eius libris apparet. Quae fuerint Aegyptiorum disciplinae, discere est ex Clemente Alexandrino Strom. VI. Adde quaestionem ad Orthodoxos XXV.

23. Ὡς δὲ ἐπληροῦτο αὐτῷ τεσσαρακονταετῆς χρόνος, *quum utem impleretur ei quadraginta annorum tempus*] Hoc non est in Sacra Scriptura, sed haustum est ex traditione, quae reperitur in Midrasch Rabba Bereschit.

24. Καὶ ἰδὼν τινα ἀδικούμενον, *et quum vidisset quendam iniuriam patientem*] Dicit tractatum verboribus.

Ἡμῶντο, vindicavit] Tutatus est innocentem.

Πατάξας τὸν Αἰγύπτιον, percussit Aegyptio] Ad mortem usque, ut apparet infra 28. Ius naturae et innocenti et innocentem tutanti ius dat adversus nocentem. Vide quae diximus libro II de Iure Belli ac Pacis, cap. 20. 8.

25. Ἐνόμιζε δὲ συγγέναι τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ, existimabat autem intelligere fratres] Ex tam prompto ipsius animo ad eos tutandos.

26. Μαχομένοις, litigantibus] Διαπληκτιζομένους [pugnantibus] habent hic LXX. Senes: in Hebraeo מִלְחָמָה, quod et alibi per μάχεσθαι vertitur, ut Exod. 21: 22, Lev. 24: 10, Dent. 25: 2, 2 Sam. 14: 6.

Καὶ συνήλασεν αὐτούς, et reconciliabat eos] Constatui datur nomen effectus: deinde vox quasi vim significans agentis instantiam significat, ut ἀναγκάζειν [compellere] Luc. 14: 23, et παραβιάζεσθαι [cogere], Luc. 24: 29.

Εἰπὼν, dicens] Non ipsa verba posuit quae sunt in Exodo, sed sensum bene expressit. Nam ibi ὁ πλησίον [proximus], qui hic ἀδελφός [frater], popularis, eisdem ortus Maioribus.

27. Ὁ δὲ ἀδικῶν, qui autem iniuriam faciebat] Sic et LXX verterunt in hac historia Hebraeorum וְהַיָּדוֹן. In Evangelio eodem sensu dicitur ὁ πονηρὸς, is qui iniuriam facit, ὁ ἀρξάμενος χειρὸν ἀδίκων [qui non iure aggressus est], ut Graeci loquuntur. Vide libro III de Iure Belli ac Pacis, cap. 11. 4.

Τίς σε κατέστησεν ἀρχοντα καὶ δικαστὴν ἐφ' ἡμᾶς, quis te constituit Principem et Iudicem super nos] Eadem verba sunt in versione LXX, nisi quod ibi est ἐφ' ἡμῶν, sensu eodem.

29. Ἐφυγε δὲ Μωϋσῆς, fugit autem Moses] Nempe satis intelligens caedem illam Aegyptii malum sibi creaturam, quod Aegyptii Hebraeos servorum, imo pecudum haberent loco, in quos nullam cadere iniuriam credi volebant.

Ἐν γῇ Μαδιάμ, in terra Madiam] Semper urget propositum. Deus sicut in Mesopotamia et Aegypto, ita et in terra Madiamis adfuit piis. Est ubique idem.

30. Καὶ πληρωθέντων ἐτῶν τεσσαράκοντα, et expletis annis quadraginta] Et hoc est ex traditione.

”Αγ-

"*Ἄγγελος Κυρίου, angelus Domini*] Vere Angelus; sed divinis mandatis et extraordinaria potestate instructus. Vide quae diximus ad initium Decalogi.

"*Ἐν φλογὶ πυρός, in flamma ignis*] Manuscriptus ille *ἐν πυρὶ φλογός* [in igne flammæ], quomodo legit Latinus. Tam *φλόξ πυρός*, quam *πῦρ φλογός* 2 Thess. 1: 8, est *ignis flammans*.

31. "*Ἐθαύμασε τὸ ὄραμα, admiratus est visum*] Breviter significat, quod non exprimit, rubum arsisse, nec ustum tamen: quae imago erat populi Hebraei in summis calamitatibus futuri superstitis.

"*Ἐγένετο φωνὴ Κυρίου πρὸς αὐτὸν, facta est ad eum vox Domini*] Hic quoque aliqua est ordinis inversio, sed ad summam rei nihil pertinens. Nam in Exodo Moses prius iubetur *calceos solvere*, quam Deus ei dicit *se Deum esse Abrahami, Isaaci et Iacobi*.

32. "*Οὐκ ἐτόλμα κατανοῆσαι, non audebat considerare*] Id est, *inspicere*, ut est in Hebraeo Exodi, ubi Graeci *κατεμβλέψαι*. Sed *κατανοεῖν* eodem sensu, pro verbo *ᾄδω* quod hic in Hebraeo est, saepe ponitur, ut Exod. 33: 8, Ps. 10: 14, 22: 18, 91: 8, 94: 9, 119: 15, 18, 142: 5. Simili modo Exod. 19: 21 *ᾄδω* [ad videndum] in Graeco vertitur *κατανοῆσαι* [ad considerandum]. Nimirum sensuum internorum et externorum vocabula inter se commutari solent.

33. "*Ἔσων τὸ ὑπόδημα, solve calceamentum*] Vide quae ad hunc Exodi locum attulimus.

34. "*Ἴδὼν εἶδον τὴν κάκωσιν τοῦ λαοῦ μου τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ, videns vidi afflictionem populi mei qui est in Aegypto*] Eadem verba sunt in Graeco LXX. *Videns vidi*, id est, penitus pervidi.

Καὶ τοῦ στεναγμοῦ αὐτῶν ἤκουσα, et gemitum eorum audivi] In versione LXX est *τῆς κραυγῆς* [clamorem]. *ἤκουσεν* plerumque *κραυγὴ* vertitur: at Iob. 27: 9 *δέησις* [precatio].

Καὶ κατέβην ἐξελίσθαι αὐτούς, et descendi ad eos liberandos] Hoc quoque ex versione LXX Senum. Dicitur Deus *descendere*, ubi aut. *protegit* suos, aut *hostes ulciscitur*: *adscendere*, ubi id facere desinit.

Καὶ νῦν δεῦρο, et nunc veni] Sic quoque est in Graeco LXX, in Hebraeo *נח*, id est, *adesdum*.

35. *Ὁν ἠρνήσαντο*] *Quem noluerunt agnoscere.* Vide supra 3: 13.

Καὶ λυτρωτήν, et redemptorem] *ἢ* hac voce verti solet usurpaturque et de hominibus et de Deo, etiam cum nullo pretio accepto aliquem liberat, ut videre est Ps. 19: 14, 78: 35. Nec durior erit metaphora, si Latine *redemptorem* hoc sensu dicas, quam si Graece *λυτρωτήν*, quod venit ἀπὸ τοῦ λύτρου [*a pretio*]. Nimirum ad translationis elegantiam sufficit par effectus.

Ἐν χειρὶ ἀγγέλου, cum manu Angeli] Hoc referendum est ad ἀπέστειλεν [*misit*]. *Mandata ei per Angelum dedit.*

36. *Οὗτος ἐξήγαγεν αὐτοὺς, hic eduxit illos*] Late praedicat et beneficia quae Moyses populo praestitit, et honores quos a Deo accepit; ut eo turpior sit populi in ipsum contumacia, minusque mirum, si talibus orti parentibus in Iesum ingrati et immanes fuerint.

37. *Ὁ εἰπὼν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ· Προφήτην ὑμῖν ἀναστήσει Κύριος, qui dixit Israelitis: Prophetam excitabit vobis Deus*] Ille vobis Iesum commendavit, verbis ad Prophetas quidem alios aliquatenus, sed ad Iesum eximie pertinentibus. Vide quae ad locum Deuteronomii dicta, et quae supra 3: 22.

38. *Οὗτος ἐστὶν ὁ γεγόμενος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ ἐρήμῳ, hic est qui fuit in Ecclesia in solitudine*] Qui in omni isto perdifficili itinere adfuit populo Israelitico, qui ἔπρ Hebraice, Graece ἐκκλησία.

Μετὰ τοῦ ἀγγέλου τοῦ λαλοῦντος αὐτῷ ἐν τῷ ὄρει Σινᾷ, cum Angelo qui loquebatur ei in monte Sina] Nempe Dei nomine et mandato speciali. Vide quae diximus ad initium Decalogi.

Ὅς ἐδέξατο λόγια ζωῆς, qui accepit verba vitae] Respicitur locus Deut. 32: 47, ubi Lex dicitur esse *vita*, id est, causa vitae felicitis, quae eximie *vita* Hebraeis. Hic ζωῆς [*viva*] est ζωοποιούσα [*vivifica*]: sicut βασιλεύειν [*regnare*] facere regnare. Frequens hoc Hellenistis.

39. *Καὶ ἐσράφησαν ταῖς καρδίαις αὐτῶν εἰς Αἴγυπτον, et animo rediere in Aegyptum*] Rediere ad mores quos in Aegypto didicerant.

40. *Ποίησον ἡμῖν Θεοὺς, fac nobis Deos*] Aegyptii, ut
ex

ex Iamblichō et aliis discimus, statuebant Deorum gradus; et per minores Deos etiam maiores attrahi in simulacra: ideo pluralis ponitur hic et in Exodo.

Οἱ προπορεύονται ἡμῶν, qui praecedant nobis] Qui nobis iter monstrent ac prosperent.

Ὁ γὰρ Μωσῆς οὗτος ὃς ἐξήγαγεν ἡμᾶς ἐκ γῆς Αἰγύπτου, οὐκ οἶδαμεν τί γέγονεν αὐτῷ, Moses enim hic qui eduxit nos de terra Aegypti, nescimus quid acciderit ei] Est Hebraica locutio, pro τῷ γὰρ Μωσῇ τούτῳ οὐκ οἶδαμεν τί γέγονε [Mosi enim huic nescimus quid acciderit]. Sic et in versione LXX, sed ibi amplius est Μωσῆς οὗτος ὁ ἄνθρωπος [homo hic Moses], et in Hebraeo מֹשֶׁה הָאִישׁ: quasi dicerent, *Mortalem Ducem nolumus, immortalem volumus.*

41. Ἐμοσχοποίησαν, iuencum fecerunt] Hanc vocem Lucas confinxit ad exemplum multarum quas ad eum modum finxere LXX. Respondet Hebraeis duabus הָיוּ כֶּבֶד. Fecere autem iuencum ad imitationem Aegyptiorum, apud quod *Apidis* cultus valde est vetus. Vide Tacitum Histor. V et Herodotum libro II.

Τῷ εἰδώλῳ, simulacro] Isti iuenco fusili, tanquam in quem deducti essent Divini spiritus.

Καὶ εὐφραίνοντο ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν, et laetabantur operibus manuum suarum] Laeti saltarunt eius rei causa, πρὶν ἢ ὥς, ἀνέστησαν παίζουσιν [surrexerunt ad ludendum] Exod. 32: 7.

42. Ἐσθρεψε δὲ ὁ Θεός, convertit autem Deus] *Aversans eos.* Sicut Virgilius dixit,

————— *Aversa Deae mens.*

Et est verbum activum pro reciproco.

Παρέδωκεν αὐτοῖς λατρεύειν τῇ στρατῇ τοῦ οὐρανοῦ, tradidit eos servire militiae coeli] Permisit eos ab uno malo cultu in alterum delabi: nec uni aut alteri, sed plurimis Diis se prosternere. Hoc autem non est referendum ad illud tempus in deserto, sed ad tempora posteriora. Nam, ut iam videbimus, propter haec peccata frequentia et diuturna traditi sunt in manus Chaldaeorum. Vide 2 Reg. 17: 16, 21: 3, 23: 5.

Μὴ σφάγια, numquid victimas] Verba sunt ex LXX quae ad Amosum sic interpretati sumus: *Nonne in deserto*

quotidie mihi sacra obtulistis, et tamen vos avertastis sum, propter contumaciam? quanto magis nunc, cum ad contumaciam adieceritis hos novos cultus novorum Deorum?

Kal θυοίας, et hostias] ἱεροῦ. Vide quae dicta et Marc. 9: 49.

43. Ἀνελάβετε τὴν σκηνὴν τοῦ Μολόχ, suscepistis tabernaculum Molochi] Σκηπὴν ad Amosum diximus esse γάβρον [formulam templi] in quo sedebat imago Regis quondam Ammonitarum, ex quo nomine Ammonitae Saturni stellam nominabant,

Kal τὸ ἄστρον τοῦ θεοῦ ὑμῶν Ῥεμφάν, et sidus Dei vestri Remphan] Sic habent multi codices. Et haec lectio videtur restituenda etiam in libris LXX. Nam Ῥεμφάν est ἱερὴ Remuan, Syriacae pronuntiatione, pro qua Masoritae legunt ἱερὴ Ῥιμμών 2 Reg. 5: 18. Sic Saturnum vocabant Syri, colebantque non in forma Regis, sed in forma stellae. Nomen inde sumtum, quod ea stella sit altissimo orbe, ut Tacitus loquitur. In Hebraeo est מן quod eandem Saturni stellam significat, sed Arabibus res eadem.

Kal, et] Id est, propterea,

Μετοικίῳ ὑμᾶς ἐπέκεινα Βαβυλῶνος, transferam vos trans Babylonem] In Amosi Hebraeo et Graeco, ἐπέκεινα δαμάσκου [trans Damascum]. Sed sensus bene expressus est: minus enim dixit Amosus, plus significavit. Assyria et Media quae ultra Babylonem sunt, multo magis sunt ultra Damascum. Sic Esai. 10: 9, ubi in Hebraeo est, עברו, LXX vertant, ἐπὶ ἄνω Βαβυλῶνος [ultra Babylonem].

44. Ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, Tabernaculum testimonii] Redit ad alteram partem argumenti sui, quod est de loco cultus: et ostendit eum variasse. Eodem argumento pugnat Ieremias 7: 12,

Κατὰ τὸν τύπον, secundum formam] Sic in versione LXX, Exod. 25: 40, ubi in Hebraeo מִצַּח.

45. Διαδεξάμενοι, suscipiantes] Acceptam ab iis qui cum Mose vixerant,

Ἐν τῇ κατασχέσει τῶν ἔθνων, in possessionem Gentium] Frequens Hellenistic permutare ἐν et εἰς, quia Hebraei

פרו

pro utraque 3 litteram ponunt. *Κατάσχεσις ἐθνῶν* est *terra a Gentibus possessa*. Sic vox *κατασχέσεως* plerumque sumitur, respondens Hebraeo *רָחַק*.

Ὡς ἔξωσεν ὁ Θεός, quas expulit Deus] *וַיִּקַּח*, ut Exod. 34: 24, Num. 21: 32, Deut. 11: 23, ubi in Graeco *ἐκβάλλειν* [*eiidere*].

Ἀπὸ προσώπου τῶν πατέρων ἡμῶν, a facie Patrum nostrorum] *Ad eorum adventum*. Est hoc loquendi genus Deut. 2: 21, 22, et alibi saepe. Imitati sunt hanc locutionem ii qui inscriptionem eam fecere, quam in Africa vidit Procopius: *Ἡμεῖς ἐσμέν οἱ φυγόντες ἀπὸ προσώπου Ἰησοῦ τοῦ Ἀησοῦ υἱοῦ Ναυῆ* [*Nos sumus illi qui, ad adventum Iosuae latronis, filii Nun, fugimus*].

46. *Ὃς εὗρε χάριν, qui invenit gratiam]* *κτλ.* Vide Luc. 1: 30.

Ἡτήσατο εὐρεῖν σκῆνωμα τῷ Θεῷ Ἰακώβ, petit ut inveniret tabernaculum Deo Iacobi] *Permanentem sedem*. Illud *εὐρεῖν* est sumtum ex Psalmo 132: 5. *Ἡτήσατο, ἤκω*, id est, *desideraverit*. Sic *ἤκω* per *ἐπιθυμεῖν* vertitur Deut. 14: 26. *Σκῆνωμα*, Hebraeis *שָׁכָנָא*, est *quaelibet habitatio*.

48. *Ἀλλ' οὐχ ὁ ὕψιστος ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ, sed Excelsus in manufactis templis non habitat]* Depromptum ex Salomonis verbis, 1 Reg. 8: 27, ubi *κατοικήσει*, in Hebraeo *יָשׁוּב*, significat *contineri poterit*, Euripides:

*Ποῖος δ' ἂν οἶκος τεκτόνων πλασθεὶς ὑπὸ
Δίμας τὸ θεῖον περιβάλοι τοίχων πτυχαῖς;
[Qui posset aedes structa fabrilī manu
Tenere vim parietibus inclusam Dei?]*

Zeno citante Clemente Alexandrino et Origene: *Ἱερά τε οἰκοδομεῖν οὐδὲν δεήσει· ἱερὸν γὰρ μὴ πολλοῦ ἀξίον καὶ ἁγίον οὐδὲν χρῆ ἡμιλεγεῖν· οὐδὲν δὲ πολλοῦ ἀξίον καὶ ἁγίον οἰκοδόμων ἔργον καὶ βαναύσων* [*Nec aedes sacras exstruere attinebit. Nec enim quicquam sacrum esse putandum est quod non idem et magni pretii et sanctum sit, Sanctum porro magnive pretii nihil est quod quidem a fabris atque operariis factum sit*]. Habes *ναὸν χειροποιήτον* etiam Marc. 14: 58 et *ἐν χειροποιήτοις ναοῖς* infra 17: 24. Manuscriptus tamen quem dixi, vocem *ναοῖς* hic non habet.

Origenes contra Celsum III, VII, VIII, pari loco ponit *simulacra et templa*: dicitque ea primum dicata Daemonibus, qui aut carminibus inducti, aut per se locis quibusdam assueti, ob nidores iis adhaerescerent. Sic et Caecilius de Christianis: *Cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra?* Et agnoscit M. Octavius: *Templum quod si extruam, cum totus hic Mundus eius opere fabricatus eum capere non possit?* Et Arnobius *templorum constructionibus Deum a Christianis honorari* negat. Apparet eos Christianorum conventuum loca *templa* dici noluisse; quod *templum Christianis* sit corpus purum, *altare* animus sanctus, *simulacra* vero omnis generis virtutes. Sensit Origenes Deum, cum Templum sibi fieri permisit a Salomone, pari id fecisse proposito, quo et Altare et Victimam indulsit, nempe ut se populi ingenio aptaret ac eos ritus sibi vindicaret, quos alioqui populus falsis Diis erat impensurus. Loca Origenis ea de re digna sunt lectu, et ab his quae hic dicit Stephanus, non aliena. Imperatores etiam Christiani *templorum* nomen usurpant ubi de Paganis agitur, ut C. de Paganis, sacrificiis et templis, non ubi de Christianis. Sic et Zeno Veronensis: *Quo tibi Ecclesia, si aedenda sint templa?* Hieronymus adversus Vigilantium: *Basilicas aut destrueret aut in templa converteret*. Vocabant ergo Christiani suorum conventuum loca, modo *Ecclesias* κατὰ συνεκδοχὴν [per complexionem], modo *basilicas*, et eodem sensu *domos Dei*: *Templi* autem appellatione destinato abstinebant.

Καθὼς ὁ Προφήτης λέγει, sicut *Propheta dicit*] Esai. 66: 1.

49. Ὁ οὐρανός μοι θρόνος, *coelum mihi sedes est*] Ex LXX.

**Ἡ τίς τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; οὐχὶ ἡ χεὶρ μου ἐποίησεν ταῦτα πάντα, aut quis locus quietis meae est? Nonne manus mea fecit haec omnia*] In LXX verbis paulum diversis: *Καὶ ποῖος τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; πάντα γὰρ ταῦτα ἐποίησεν ἡ χεὶρ μου [Et qualis locus quietis meae? haec enim omnia fecit manus mea]*.

51. Σκληροτράχηλοι, *dura ceruice*] Hoc elogium Hebraeis datur, Exod. 33: 3, 34: 9, Deut. 9: 6, 13, Neh. 9: 16. Adde Bar. 2: 30.

Καὶ

Kai ἀπέριτμητοι τῇ καρδίᾳ, et incircumcisis cordibus]
Cor habentes plenum vitiosis effectibus. Lev. 26: 41,
Ier. 9: 26.

Kai τοῖς ὠσίν, et auribus] Quibus pruriunt aures ad
ea audienda quae vitiiis favent, Ier. 6: 10.

*Ἄτι τοῦ πνεύματι τοῦ ἁγίου ἀντιπλέτετε, semper Spiritui
Sancto resistitis]* Id est, *Dei monitis per Prophetas
transversos vos opponitis*, ut qui iter impediunt; quod
est *וְיָרֵחַ*, πορεύεσθαι πλάγιον [ambulare ex adverso ali-
cui] Lev. 26: 21, 23, 24, 40, 41.

Kai ὑμεῖς, et vos] Est hic geminatio vocis ὑμεῖς, qua-
les multae apud Hebraeos.

52. *Τίνα τῶν προφητῶν οὐκ ἰδίωναν οἱ πατέρες ὑμῶν,*
quemnam Prophetarum non vexarunt Patres vestri]
Matth. 5: 12, 21: 35, 23: 31, 37, Luc. 13: 34.

Τοῦ δινάου, iusti] Iesu, cui eximie hoc nomen com-
petit. Vide supra 3: 14.

*Οὐ γὰρ ὑμεῖς προδοῦναι καὶ φονεῖς γεγέννησθε, cuius vos
nunc proditores et homicidas fuistis]* Vestrum fuerat eum
tueri, quia Prophetae vestrae tutelae commissi sunt:
contra vero nihil omisistis, quo eius mora procurari
posset. Vide supra 3: 13.

53. *Εἰς διαταγὰς ἀγγέλων, inter dispositionem Angelo-
rum]* *Eis* pro *inter*. Ostendit quam magnifice data sit Lex
inter multas Angelorum turmas. Respicitur enim locus
Dent. 33: 2. *Διατάσσειν* vox est militaris, ut patet Iud.
3: 23, in Graeco, 1 Macc. 6: 35, 2 Macc. 13: 20.

54. *Διεκρίνοντο ταῖς καρδίαις αὐτῶν, dissecabantur cor-
dibus suis]* Vide supra 5: 33.

*Kai ἔβρουχον τοὺς ὀδόντας ἐπ' αὐτὸν, et stridebant denti-
bus in eum]* וַיִּשְׁחַקוּ, Ps. 35: 16, 37: 12, 112: 10,
Thren. 2: 16. Gestus vehementer irascentium.

55. *Δόξαν Θεοῦ, gloriam Dei]* Fulgorem quendam quo
Dei Maiestas repraesentabatur. Vide Exod. 24: 17, 33:
18, 22, Ezech. 2: 1.

56. *Kai τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, et Filium hominis]*
Vide quae diximus ad Matth. 8: 20.

Ἐκ δεξιῶν ἰσῶτα τοῦ Θεοῦ, stantem a dextris Dei] *Non
sedentem*, quomodo alibi describitur ad ostendendam re-
giam dignitatem, sed *stantem*, quasi paratum in opem

suorum. Nam et *auxiliatores* Græcis παρατάται, et τῶν apud Hebræos sæpe eum habet sensum.

57. Κράξαντες δὲ φωνῇ μεγάλῃ, *exclamantes autem voces magna*] Hæc intellige non de Senatoribus, sed de adstante plebe. Facta enim hæc omnia per seditionem, quam comitari solet clamor.

Σύνεχον τὰ ὦτα αὐτῶν, *continuerunt aures suas*] Συνέχον, id est, ἔβυσαν, ὠκν [obturaverunt].

Καὶ ὁρμησαν ὁμοθυμαδὸν ἐπ' αὐτὸν, *et impetum fecerunt unanimiter in eum*] Quasi ex iudicio zeli, quod stante Republica usurpare solebant, sed tantum in eos qui ludæis auctores essent ad falsos cultus. Solebant autem tales lapidari, Deut. 13: 6. Vide quæ diximus ad eum locum et de Iure belli II cap. 20 § 9. Exempli habes aliquot in Maccabaïcis et infra 23: 13. Meminit eius iuris Iosephus Albo. Philo de Monarchia: Καὶ ἐπιτετραφῆθαι δὲ καλὸν ἅπασιν τοῖς ζῆλον ἔχουσιν ἀρετῆς, ἐκ χειρὸς ἀναπράττειν ἀνυπερθέτως τὰς τιμωρίας, μὴτ' εἰς δικαστήριον, μὴτ' εἰς βουλευτήριον, μὴτε συνόλους ἐπ' ἀρχὴν ἄγοντας, ἀλλὰ τῷ παρασάντι μισοπονήρῳ πάθει καὶ φιλοθέῳ καταχρησθαι πρὸς τὰς τῶν ἀσεβῶν ἀπαραιτήτους κολάσεις, νομίσαντας αὐτοῦς ὑπὸ τοῦ καιροῦ τὰ πάντα γεγενῆσθαι, βουλευτὰς, δικαστὰς, στρατηγούς, ἐκκλησιαστὰς, κατηγόρους, μάρτυρας, νόμους, δῆμον, ἵνα μηδενὸς ὄντος ἐμποδῶν, ἀφ' ὧν συνοδῶ πολλῇ προαγωνίζονται δοσιότητος [Est vero hoc quoque praeclarum, omnibus qui virtutem ardentiore studio prosequantur, licere, statim nulla iniecta mora poenas sumere, non in ius, non ad Senatum, non ad magistratum ullum ducto reo: sed affectui, quem et erga Deum amor et vitiorum odium excitat, in hoc indulgere, ne supplicia evadant impij: sibi denique, si quando acciderit ut ita necesse sit, omnia delata putare, se senatum, se iudices, se duces, concionem, accusatores, testes, legem, populum denique existimare, ne quid impediatur quominus intrepidè ac frequentes pro pietate decertent]. Solebant autem Sacerdotes, etiam cum sub Romanis essent, ad talia connivere: vide Iosephum XV. 8, qui et alibi huius moris meminit. Verum duplici modo hic peccabant isti homines: primum in Legem, quæ etiam libera Republica iudicium illud populare exerceri noluit, nisi in auctores ido-

idololatriae, qualis non erat Stephanus; deinde in Romanos, qui ipsis ademerant ius omne capitalium suppliciorum. Atque istorum hominum, quos *ζηλωταί* [*Zelotas*] Iosephus vocat, creacens in dies audacia tandem et iram excitavit Romanorum, et urbi temploque exitium attulit.

58. *Καὶ οἱ μαρτυρεῖς, et testes*] Quanquam per seditionem haec, ut diximus, agebantur, tamen aliquid de legitimo more retinebant. Testium enim erat primò iacere lapides, ac sic semet, si quid falsi subesset, santes facere caedis; populum vero, qui ipsorum auctoritatem sequebatur, absolvere. Vide Deut. 17 et Mosem de Kotri praecepto iubente XCIX.

Ἀπέθεντο τὰ ἱμάτια αὐτῶν, deposuerunt vestimenta sua] Nempe quo expeditiores essent. Ingentia enim saxa iaci a testibus solebant.

Καλουμένον Σαύλου, qui vocabatur Saulus] Qui tum scholam Gamalielis frequentare studiorum causa solebat, Act. 22: 3. Sed aestu abreptus, a lenitate Magistri ad atrociora multorum exemplis patiebatur se trahi, Phil. 3: 6.

59. *Ἐπικαλούμενον, invocantem*] Nempe τὸν Ἰησοῦν, quod ex sequentibus hic subintelligitur.

Καὶ λέγοντα, Κύριε Ἰησοῦ, et dicentem, Domine Iesu] Non dubium est quia *Iesu* hic sit vocativus; quomodo Apoc. 22: 20.

Λέξαι τὸ πνεῦμά μου, accipe spiritum meum] Magistrum discipulus imitatur, Luc. 23: 46.

60. *Θεὶς δὲ τὰ γόνατα, positus autem genibus*] Ut solebat fieri in precibus intensioribus, maxime in periculis.

Μὴ γένης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην, ne imputes illis hoc peccatum] Et hoc Domini exemplo, Luc. 23: 34. *Μὴ γένης, ad verbum, ne appendas.* Sic Esdr. 8: 25, 33; Iob. 28: 15, Ier. 32: 9, 10, Zach. 11: 12. Est verbum hoc *ἰσθάναι* pro Hebraeo *חָפַז*, quod 1 Reg. 20: 39 vertitur *τίειν* [pendere]; Exod. 22: 17, *ἀποστέλλειν* [reddere]; Esai. 55: 2, *τιμᾶσθαι* [appendere]. Olim pecuniae erant aes grave, quod pendì et sic solvi solebat. Inde γὰρ μὲν Graecis, Romanis *libripens*, *impendia*, *expensas*, *pendere*, *pensiones*, et similia. Quia autem in rationibus aequan-

dis,

dis, quod alteri imputo id non minus me liberat quam si penderem, id est, solverem, hinc factum est ut ἑταῖρος sit *imputars*. Et propter similitudinem quam crimina cum debitis pecuniariis habent (qua de re egimus libro II de Iure Belli ac Pacis, cap. 20 § 2), sicut *solvere* dicitur *poenas* qui eas patitur, ita *imputare* qui eas exigere vult, *non imputare* qui exigere non vult. Hic autem, ne *impendas* aut *imputes*, hoc valet, Ne tanti hoc crimen facias, ut viam illis ad conversionem obstruas, quemadmodum et in dicto Christi, de quo ad Lucae locum modo a nobis indicatum, egimus.

Ἐνομήθη, *obdormivit*] Hebraeorum est שָׁנָה dicere pro *mori*, ut Esai. 14: 1, ubi in Hebraeo שָׁנָה, in Graeco κενόμηναι [*obdormivisti*]. Sic et Matth. 27: 52, Ioh. 11: 11, infra 13: 36, 1 Cor. 7: 39, 11: 30, 15: 6, 18, 20, 51, 1 Thess. 4: 13, 14, 15, 2 Petr. 3: 4. Vide quae diximus ad Matth. 9: 24.

CAPUT VIII.

Σαῦλος δὲ ἦν συνευδοκῶν τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ, *Saulus autem erat consentiens neci eius*] Probabat hoc Zelotarum facinus, animo, verbis, factis, infra 22: 20. Hoc et alia quae sequuntur de Saulo non temere referuntur, sed ut cogitemus, οἷος ἐξ οἷου [*qualis e quali*].

2. Συγενόμεσαν δὲ, *parentarunt autem*] Vox est sepelchialis. Sophocles Aiace:

Οὗτός, σε φωνῶ, τόνδε τὸν νεκρὸν χειροῖν

Μὴ συγκομίζειν. — —

[*Heus, te alloquor, manibus tuis hunc mortuum*
Ne componas. — —]

Respondet Hebraeo שָׁנָה.

Ἄνδρες εὐλαβείς, *viri pii*] Vide supra 2: 5.

Καὶ ἐποιήσαντο ποικετὸν μέγαν ἐν αὐτῷ, *et fecerunt plangentium magnum super eum*] Verba desumpta ex Gen. 50: 10. Vide et Zach. 12: 10, 1 Maec. 2: 70, 4: 39, 9: 20. Erat id genus honoris habiti mortuo apud illas gentes. Maiorem ei Deus honorem habuit, cum post ad ipsius, ut Martyrum primi, reliquias plurimos morbos sanari voluit,

luit, qua de re ai quis dubitet, legat Augustinum de Civitate Dei XXII. 8, ubi conspicua reperies eius quod dico documenta: quare nec mirum si eas reliquias pii convenienter honoraverint, ut loquitur idem Augustinus Epist. CIII. Ab hoc experimento ad aliorum quoque Martyrum reliquias concurrere coepit pari successu, eaque pars est regni eius quod Martyribus tribuit Apocalypsis 20: 4, ubi qui memorantur *mille anni* a Constantino incipiunt.

3. Κατὰ τοὺς αἰχμοὺς εἰσπορευόμενος] *Irrumpens in aedes.*
 Ὀύρων τε ἀνδρας καὶ γυναῖκας, *trahens viros et mulieres*] Quasi bello captos. Tale illud in Troadibus Euripidis:

Οἶδ' ἔστιν' Αἴας εἰς Κασσάνδραν βίη.

[Cum Phoebadem vi traxit Aiacis manus.]

Virgilius Aeneidos II:

Ecoë trahébatur sparsis Priameia virgo
 Crinibus.

Seneca Thebaide:

Matres ab ipso coniugum raptas simu
 Saevus catena miles imposita trahes?

Idem Paulus horum facinorum postea se damnans, ait se fuisse non διακρίνην [veskatorem] modo, sed et ὑβριστην [iniuriosum] 1 Tim. 1: 13.

Παρεῖδεν εἰς φυλακήν, *tradebat in custodiam*] In carcerem templi. Vide supra 4: 3, 5: 28, 19, 22, 25, in sen nimirum Synedrui, quod in Iudaea non prehensionem tantum, sed et verberum ius habebat.

4. Οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες διῆλθον, *igitur qui dispersi erant transibant*] Id est, non subsistebant in Iudaea et Samaria, sed longius etiam ibant ut a periculo abscessent. Vide infra 11: 19.

5. Φίλιππος δέ] Diaconus, ut censent Veteres, recte. Nam si Apostolus fuisset, imposuisset et manus baptizatis. Vide infra 14. In tali circumstantia Evangelium praedicare non Diaconorum tantum est, sed et privatorum. Infra 11: 20.

Κατελθὼν εἰς πόλιν τῆς Σαμαρείας, *descendens in civitatem Samariae*] Σαμαρεία eo tempore de regione saepissime dicebatur, Luc. 17: 11, supra 11: 8, infra 9: 9, 15: 3. Itaque recte hic et Ioh. 4: 5, dicitur πᾶσις τῆς Σαμαρείας, *urbs*

urbis Sebaste, olim anathemate devota per Eadram et Nehemiam, nunc in communem gratiam recepta.

6. Ἐν τῷ ἀκούειν αὐτοῖς, *audientes*] Quia audiebant tam serio ac constanter asseverantem res actas.

Καὶ βλέπειν τὰ σημεῖα αὐτοῦ, *et videntes signa quae faciebat*] Quae ipsi auctoritatem conciliabant maximam.

7. βοῶντα, *clamantes*] Nempe αὐτὰ τὰ πνεύματα [*ipsi Spiritus*]. Frequens enim est Hebraeis ut subintelligatur novus casus nominis quod praecessit. Solent impuri Spiritus non exire sine clamore, Matth. 8: 29, Marc. 1: 26, 3: 11, 5: 7, 9: 26, Luc. 4: 41.

9. λέγων εἶναι τινα ἑαυτὸν μέγαν, *dicens se esse aliquem magnum*] Potentem et efficacem. Scholiastes Horatii ad Epist. 1 libri II, *Quasi magus promittat se agere magna*. Vide supra 5: 36.

10. Οὗτός ἐστιν ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἡ μεγάλη, *hic est virtus illa Dei magna*] In Manuscripto cuius saepe memini, ἡ καλουμένη μεγάλη [*quae vocatur magna*]. Quomodo legit Latinus. Iustinus: Καὶ σχεδὸν πάντες μὲν Σαμαρεῖς, ὀλίγοι δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ἔθνεσιν, ὡς τὸν πρῶτον Θεὸν ἐκείνους ὁμολογοῦντες προσκυνοῦσι [Ac: Samaritae prope omnes, ex aliis autem nationibus etiam persequi, illum, quasi primum Deum esse confitentes; adorant]. Dicebat Simon se esse sublimissimam virtutem, hoc est, eum qui sit super omnia Paucis, Irenaeus I. 20. Tertullianus, aut quisquis est scriptor eius particulae quae subici solet libro Tertulliani De praescriptione adversus haereticos, de Simone hoc agens: *Hic ausus est summam se dicere virtutem, id est, summum Deum*. Sensus est: Dicebat Simon se esse id Numen quod in quaque gente summum creditum variis vocabulis appellaretur; ut apud Samaritanos *יהוה*, apud Graecos *Δία*, apud Latinos *Iovem*, et ita deinceps.

11. Ταῖς μαγείαις, *magiis*] Satanæ praestigiis.

12. Τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, *de regno Dei*] De regno illo quod hic inchoatur, consummabitur post resurrectionem.

Ἐβαπτίζοντο ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, *baptizabantur viri et mulieres*] Nisi baptismus aquae creditus fuisset praeccepti esse Divini, abstinuissent ab eo feminae.

13. *Αὐτὸς ἐπέσκησεν, ipse credidit*. Credidit Christum fecisse miracula et resurrexisse a morte: non autem propositum addidit vivendi secundum Christum, quae fidei est perfectio.

Ἦν προσκαρτερῶν τῷ Φιλίππῳ, adhaerebat Philippo] *Assiduus apud eum erat*. Vide supra 1: 14, 2: 42, 46, 6: 4, infra 10: 7, Rom. 12: 12, Col. 4: 2.

15. *Προσκύψαντες περὶ αὐτῶν, ὅπως λάβωσι πνεῦμα ἅγιον, oraverunt pro ipsis, ut acciperent Spiritum Sanctum*. Promissus quidem erat Spiritus Sanctus iis qui baptizabantur, sed non illico atque baptizati essent, sed ubi Deo id videretur. Voluit autem Deus ordinarie non contingere baptizatis dona illa admiranda, nisi per Apostolos, ut ea ratione testibus suis auctoritatem quam maximam conciliaret, quod ipsum simul ad retinendam Ecclesiae unitatem pertinebat.

16. *Οἷμος γὰρ ἦν ἐν οὐδενὶ αὐτῶν ἐκκεκρυμμένος, nondum enim in quonquam illorum venerat*] Vide Ioh. 7: 39.

17. *Τότε ἐπέθηκεν τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτοὺς, tunc illis imponebant manus*.] Vide quae diximus ad Matth. 9: 18.

20. *Τὸ ἀργεῖόν σου σύν σοι εἰς εἰς ἀπώλειαν, pecunia tua tecum sit in perditionem*.] In hoc commate et quatuor sequentibus est περιφοράς [circumlocutio] eius devotionis quae fiebat per τὸν θεὸν [anathema] sine definitione temporis. Sensus autem est: Pecunia ista tibi maneat tuo cum malo.

Ὅτι τὴν δαρεὶν τοῦ Θεοῦ ἐνόμισεν διὰ χρημάτων κτῆσθαι] *Sperasti comparare pecuniis id quod donum est Dei*. Vide Matth. 10: 8.

21. *Οὐκ ἔστι σοι μερὶς, οὐδέ κληρος ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ*] *Vitae istius aeternae, quam nos praedicamus, tibi neque pars neque ministerium debetur*. Meris, ut 2 Cor. 6: 15, κληρος [sors] nempe διακονίας [ministerii], ut supra 1: 17.

Ἢ γὰρ καρδία σου οὐκ ἔστιν ἐνώπιον ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, cor enim tuum non est rectum coram Deo. Tu enim non Dei honorem quaeris: et id Deus videt.

22. *Μετανοήσον οὖν ἀπὸ τῆς κακίας ταύτης, καὶ δεήθητι τοῦ Θεοῦ, εἰ ἅπα ἀφεθήσεται σοι. ἢ ἐπίνοια τῆς καρδίας σου, recede itaque ab hac nequitia tua, et roga Deum an forte remittatur tibi haec cogitatio cordis tui*

V.

E

Hae-

Haesitanter loquitur, ut Ioel. 2: 14, Ion. 3: 9, Dan. 4: 27. Poterat Deus vitam illi statim post crimen abscindere: poterat et dare dolorem aliquem sine vera animi emendatione. Philo Allegoriis: Πολλαῖς γὰρ ψυχαῖς μετανοίας χρησθαι βουληθείσας οὐκ ἐπέτρεψεν ὁ Θεός, ἀλλ' ὥσπερ ἐπὶ παλιρροίας εἰς τοὺς αὐτοὺς ἀναγόμεναι [Multis enim animabus poenitentium expetentibus non concessit Deus, sed tanquam aestu refuso adreptae sunt retrorsum]. Eadem est sententia Mosis Maimonidae De poenitentia cap. 6 § 4. Christiani primorum saeculorum in gravissima crimina post baptismum lapsos non restituebant communioni, neque tamen desperare inebant de Dei misericordia. Ἡ ἐπίνοια τῆς καρδίας σου, consilium quod cepisti. Habes vocem ἐπινοίας Sap. 6: 16, 9: 14, 14: 12, 15: 4, Sir. 40: 3, 2 Macc. 12: 46.

23. Εἰς γὰρ χολὴν πικρίας καὶ σύνδεσμος ἀδικίας ὁρῶ σε ὄντα, tibi enim fel amaritudinis et obligationem iniquitatis video inesse] Εἰς pro ἐν. Χολὴ πικρίας, quae χολή καὶ πικρία Dent. 29: 18, est fel amarissimum. Id vero significat animi constitutionem perquam vitiosam, et talem, quales sunt cibi felle corrupti. Idem est σύνδεσμος ἀδικίας, nodi vitiorum vix extricabiles. Σύνδεσμος ἀδικίας est in Hebraeo Esai. 58: 6.

24. Διεθῆτε ὑμεῖς ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς τὸν Κύριον, precamini vos pro me ad Dominum] Sensit se talem esse intus, qualem Apostoli dixerant. Itaque cum ipsos audiret Deo charos, eorum deprecatione uti vult, ut Iobi deprecatione qui eum laeserant.

Ὅπως μηδὲν ἀπέλθῃ ἐπ' ἐμὲ ὧν εἰρήνατε, ne quid mihi eveniat horum quae dixistis]. Respicit ad illa verba Petri supra 20.

25. Πολλὰς τε πόλεις τῶν Σαμαρειτῶν εὐηγγελίσαντο, et multis regionibus Samaritarum evangelium annuntiabant] Εὐαγγελίζεσθαι cum accusativo personae ad quam defertur nuntius, habes etiam in Graeco Ioel. 2: 32, Luc. 3: 18, Apoc. 14: 16.

26. Εἰς Γάζαν· αὕτη ἐστὶν ἔρημος, Gazam; haec est deserta] Hebraismus, pro quae est deserta. Gaza vetus ab Alexandro disiecta, adhuc Strabonis tempore erat μένουσα ἔρημος, quae sunt ipsius Strabonis verba. Sed alia

alia sub eius nomine aedificata est in proximis, ut ex libro locorum, qui Hieronymi esse creditur, notavit Drusina.

27. Ἄνθρωποι Αἰθίοψ, vir Aethiops] Eunuchi viri dicantur, quod virorum habeant speciem.

Εὐνοῦχος, Eunuchus] Terentius:

Eunuchum porro dixi velle te,

Quia solae utuntur his Reginas.

Nempe ad evitandas suspiciones. Impletum hic mystico id quod dixit Esaias 56: 4, 5, et quod est in Ps. 72: 10.

Ἀναστῆς Καρδάμης τῆς βασιλείας Αἰθιοπίων, praefectus Candaces Reginas Aethiopum] Meroes quae Aethiopiae accensetur, et erat γυναικουκρατούμενη [feminarum imperio subiecta]. Nomen Candaces ab Augusti aere ad Vespasiani aevum ad Meroes Reginas transiit, ut discimus ex Strabone XVII, Plinio VI. 29.

Ὁς ἦν ἐπὶ πάντος τῆς γᾶς ἀνὴρ, qui erat super omnem gazam eius] Dynastae vocem generalem specialius explicat, significans fuisse Γαζοφύλακα [Gazae custodem], quod inter praecipua est munera.

Ὁς ἐληλύθει προσκυνησὼν εἰς Ἱερουσαλὴμ, qui venerat adoraturus Hierosolyma] Tempore Pentecostes. Venit autem ut proselytus. Nam incircumcisorum primitiae Cornelius.

28. Ἦν τε ἐπορεύων, et revertabatur] Sacris confectis redibat ad Meroem.

Καὶ καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἄρματος αὐτοῦ, et sedens in curru] Ut mos viris magnis, Esai. 22: 28,

29. Κολλήθητι τῷ ἄρματι, adiunge te currui] Tam prope accedit, ut illum in curru sedentem alloqui possit. Sic κολλήθητι Ruth. 2: 8.

30. Ἀναγινώσκοντος τὸν Πρῶφῆτῃν Ἡσαΐαν, legentem Esaiam Prophetam] Clara voce.

Ἀγῆγε γινώσκεις ἢ ἀγινώσκεις, an intelligis quae legis] Allusio qualis in illo ἀνέγνω ἔγνω [postquam legissem intellexi]. Satiens, percipis quo tendant quae legis?

31. Πῶς γὰρ ἂν δύναίμην, ἵνα μῆτις ἐδηγάσῃ με, et quomodo possim, ni quis ostenderit mihi] Non putabat tam perspicuam ubique esse Scripturam et expositum omnibus habere sententiam, ut nunc faciant non cellularii tantum,

tum; sed et feminas: qui rectius facerent, si duce sibi opus esse agnoscerent.

Παρακάλεσέ τε τὸν Φίλιππον ἀναβάντα καθίσαι σὺν αὐτῷ, rogavitque Philippum ut adscenderet et sedaret secum] Impletum et hic mystice quod dixit Essius 68: 20.

32. Ἡ δὲ περιόχῃ τῆς γεαφῆς, locus autem Scripturae] Περιόχῃ idem est quod περίοδος: nec quicquam commune habet cum Hebraeo נֶחֱם, praeter fortuitam soni vicinitatem. Cicero ad Atticum: Ne Tironi quidem dictavi, qui totas periochas persequi solebat.

Ὡς πρῶτατος, tanquam vult] Locum hunc totum ex LXX protulit Lucas; nisi quod in LXX est αἰχμοῦτος αὐτῶν, et post γόμα non adscribitur αὐτοῦ, nec post ταπεινώσει et τὴν γεαφάν ibi est sine δέ: sed hae duae postremae varietates non sunt in Manuscripto, qui hic consonat versioni Graecae. Utitur eodem loco, sed longius producto Clemens in epistola. Ipsum Eunuchum puto Prophetas locum legis in sermone Hebraeo, quem facilius addiscere potuit a multis Iudaeis qui in Aethiopia erant, a quibus et religionem acceperat.

33. Ἐν τῇ ταπεινώσει ἢ κλίσει αὐτοῦ ἡρῶν, in humilitate iudicium eius sublatum est] Legerunt LXX כְּשֶׁנֶּחֱם נָפְלָה רִפְּיָא. Sensus tunc esset: Postquam depressus fuit, ablata est ab eo poena.

Τὴν δὲ γεαφάν αὐτοῦ τίς διηγῆσεται, tempora eius quis enarrabit] Γεαφά Graecis, ut נֶחֱם Hebraeis, durationem significat sive tempora, quae mensurae sunt durationis. Vide Esai. 34: 10, 17, 51: 8. Explicat ex Hebr. 7: 24.

Ὅτι αἰρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ, quoniam tollitur de terra vita eius] Propter mala tolerata honorabitur summis illis praemiis.

34. Περὶ τούτου, de eo] Nam et Essias multa pertulit mala Manassis tempore.

Ἡ περὶ ἐτέρου τινός, an de alio quedam] Forte de Ieremia cogitavit.

35. Εὐηγγελίσασθε αὐτῷ τὸν Ἰησοῦν, annuntiavistis illi Iesum] In quem omnia ista verba congruunt, eximio modo.

36. Κατὰ τὴν ὁδόν] Per viam stratam. Sic πάλιν Gen. 35: 16 vertit Aquila κατὰ ὁδόν τῆς γῆς [per viam terras].

Me-

Meminit Hieronymus in Locis Hebraicis et ad Genedin, interpretaturque *in itinere*, et *iuxta viam*.

Ἡλθον ἐν τῇ ὁδῷ, *venērunt ad quandam aquam*] Ad fontem qui est in vicu Bethsara, in tribu Iuda, euntibus ab Aelia ad Hebron in vigesimo lapide. Ita Ado in Martyrologio.

Τί κολύει με βαπτισθῆναι, *quid prohibet me baptizari*] Hinc intelligimus Eunuchum etiam de Baptismi necessitate institutum. Sic multa praecedentium ex subsequentibus suppleantur.

37. Εἰς τὸ Φίλιππος, *dixit Philippus*] In Manuscripto illo, cuius saepe memini, deest hoc comma, non minus quam in aliis tum codicibus, tum versionibus antiquissimis: quare nihil probabilius, quam ab aliquo additum; ex eo quod gestum credi par erat.

38. Καὶ ἐβάπτισεν αὐτὸν, *et baptizavit eum*] Ergo et Diaconis ius baptizandi, nempe quia Apostoli ipsis id permiserant, ubi ipsi non adessent. Ignatius ad Smyrnenses: Οὐκ ἔστιν ἐγὶ καρτὶς τοῦ ἐπισκόπου οὐτε βαπτίζειν οὐτε προσφέρειν [*Nec baptizare licet sine Episcopo, nec offerre*]. Tertullianus de Baptismo: *Superest ad concludendam materiā, de observatione quoque dandi et accipiendi Baptismum commonefacere. Dandi quidem habet ius Summus Sacerdos, qui est Episcopus, dehinc Presbyteri et Diaconi, non tamen sine Episcopi auctoritate, propter Ecclesiae honorem, quo salvo, salva pax est. Alioqui etiam Laici ius est: quod enim ex aequo accipitur, ex aequo dari potest, nisi Episcopi iam aut Presbyteri aut Diaconi vocantur discantes. Domini sermo non debet abscondi ab ullo. Proinde et Baptismus, aequae Dei census, ab omnibus exerceri potest: sed quanto magis Laicis disciplina verecundiae et modestiae incumbit? Cum ea Maioribus competant, ne sibi adsumant dicatum Episcopis officium Episcopatus. Aemulatio schismatum mater est. Omnia licere dixit sanctissimus Apostolus, sed non omnia expedire. Sufficiat scilicet in necessitatibus utaris, sicubi aut loci, aut temporis, aut personae conditio compellit. Tunc enim constantia succurrentis excipitur, cum urget circumstantia periclitantis.*

39. *Πνεῦμα Κυρίου ἔκπεσε τὸν Φίλιππον, καὶ οὐκ εἶδεν αὐτὸν οὐδέτις ὁ εὐνοῦχος, Spiritus Domini rapuit Philippum, neque cum amplius vidit Eunuchus]* Manuscriptus ille vetus sic habet: *Πνεῦμα ἄγιον ἐπέπεσε ἐπὶ τὸν εὐνοῦχον, ἄγγελος δὲ Κυρίου ἔκπεσε τὸν Φίλιππον καὶ οὐκ εἶδεν [Spiritus Sanctus cecidit super Eunuchum; Angelus autem Domini rapuit Philippum et non vidit], etc.* quomodo et alios quosdam habere codices notatum Erasmo et Bezae: et sic citat ipse Hieronymus Dialogo Orthodoxi et Luciferiani. Difficile est dicere utra lectio sit verior, cum receptam sequantur et Syrus et Arabs. Si Manuscriptor, quos dixi, sequimur, sensus erit, ante illam manuum impositionem anticipatum in Eunuchi donum Spiritus Sancti, plane ut in Cornelio Centurione et domesticis eius ante Baptismum, infra 10: 44, Philippum autem ab Angelo fuisse alio deportatum, quale quid Abacuc evenisse edidit Scriptor accessionis ultimae ad Daniele.

Ἐπορεύετο γὰρ τὴν ὁδὸν αὐτοῦ χαίρων, ibat autem viam suam cum gaudio] Illud *ἐπορεύετο γὰρ τὴν ὁδὸν αὐτοῦ*, causam reddit cur Philippum Eunuchus ultra non viderit, quia suam viam insistebat Eunuchus: Philippus alio anferebatur. Illud autem *χαίρων* obiter tantum additur, significatque tranquillitatem animi quam Eunuchus ille ex Evangelii notitia erat consecutus.

40. *Φίλιππος δὲ εὐρέθη εἰς Ἀζωτον, Philippus autem inventus est Azoti]* Rursum *εἰς* pro *ἐν*, ut supra 23. *Εὐρέθη*, id est, *conspactus fuit*. Sic κτθ pro *conspicere* habemus Gen. 4: 14, 15 et alibi saepe. Itaque et per *ιδεῖν* [*videre*] vertitur Ier. 23, 2 Thren. 2: 9.

Εὐηγγέλιζεν τὰς πόλεις πάσας, euangelium annuntiabat civitatibus cunctis] Eadem constructio quae supra 25.

Ἔως τοῦ ἐλθεῖν εἰς Καίσαρειαν, donec veniret Caesaream] Caesaream quae Stratonis dicitur, et non longe abest ab Azoto. Vide Ptolemaeum.

CAPUT IX.

Ἐτι ἰμνίον ἀπέλθῃ καὶ ποταῦ, *adhuc spirans minaturum et caedis*] Ἐμπύκων, 521.

Προσέλθων τῷ ἀρχιερεῖ, *accessit ad Pontificem Maximam*] Qui eo tempore erat πρῶ, id est, *Princeps Synedrui*.

2. Ἡτήσατο παρ' αὐτοῦ ἐπιστολάς, *petiit ab eo epistolas*] Ἀπ' ἑαυτοῦ ut Synedrui principe. Patet id infra 22: 5.

Εἰς Λαμασκὸν πρὸς τὰς συναγωγὰς, *in Damascus ad Synagogas*] Romani Synedrui permittēbant inā prehensionis et verberum, non tantum in Iudaeos Palaestinae, καὶ καὶ ἐκτὸς Palaestinae, ubi erant Synagogae quae sponte sua iurisdictionem Synedrui in rebus ad religionem spectantibus agnoscebant.

Τῇς ὁδοῦ ὄντας, *huius viae*] κτλ. 720, *illius instituti*.

3. Περιέσχεκεν αὐτὸν, *circumfulsit eum*] ἵν' ἴδῃ.

Φῶς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *lux de caelo*] Vide infra 22: 6 et 26: 13. Adde infra 12: 7.

4. Καὶ πεσὼν ἐπὶ τὴν γῆν, *et cadens in terram*] Ut Dan. 8: 17 et 10: 9.

Σαουλ, Σαούλ] Ipsam vocem Hebraeam hic posuit sine casu Graeco.

Τί με διώκεις, *quid me persequeris*] Quia Christus et Ecclesia unum faciunt corpus: et qui regnum laedit, laedit Regem.

5. Ὁ δὲ Κύριος εἶπεν, *Dominus dixit*] In Manuscripto illo: Ὁ δὲ, ἐγὼ εἰμι ὁ Ἰησοῦς ὁ Ναζαρενοῦς ὃν σὺ διώκεις· ἀλλὰ ἀνάστηθι [*Ille vero, Ego sum Iesus Nazarenus, quem tu persequeris: At surge*]. Quomodo et multos alios habere codices observatum est ab aliis, qui non male notarunt a librariis haec ad hunc locum addita ex eo quod infra est partim 22: 10, partim 26: 14, quibus in locis haec ipsa historia plenius recitatur.

Εἰς τὴν πόλιν, *in urbem*] Damascus.

Καὶ λαληθήσεται σοι τί σε δεῖ ποιεῖν, *et dicetur tibi quid te oporteat facere*] Sicut Sauli olim Regi dictum ἦν πρὸς τὸν πρῶτον βασιλέα, γινώσκω σοι ἃ ποιήσεις.

7. Οἱ δὲ ἄνδρες οἱ συνοδεύοντες αὐτὸν εἰσήμεσαν ἔννοι;
viri autem illi qui comitabantur ipsum stabant attoniti] Ita attoniti ut vocem perderent: quomodo accepit Syrus. Simile vide Gen. 45: 3. Prae stupore primum defixi, deinde delapsi sunt, ut discimus infra 26: 14.

Ἀκούοντες μὲν τῆς φωνῆς, audientes quidem vocem] Sonitum confuse audientes, non autem intelligentes verba; plane ut illi Ioh. 12: 29, quod et populo ad montem Sinai evenisse putat Maimonides ex loco Exod. 19: 9, collato cum Deut. 4: 12, 5: 23. Infra 22: 9 φωνὴν οὐκ ἔγνωσαν est non intellexerunt. Nam πῶς Hebraeum saepe ponitur pro intelligere.

Μήδενα δὲ θεωροῦντες, neminem autem videntes] Plane ut illi qui cum Daniele erant, Dan. 10: 7.

8. *Ἠγέρθη δὲ ὁ Σαῦλος ἀπὸ τῆς γῆς, surrexit autem Saulus de terra*] Ut Dan. 8: 18.

Ἀνισχυμένων δὲ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ, οὐδὲν ἑβλέπε, apertisque oculis nihil videbat] Sic legit Syrus, non οὐδέν [neminem], multique libri sic habent. Sensus est, Quamquam oculis erat apertis, nihil tamen conspiciebat: et is sensus clare exprimitur infra 22: 11, ubi eadem historia refertur, *Ὡς δὲ οὐκ ἐτίβλεπον ἀπὸ τῆς δόξης* [Et quum non viderem prae claritate]. Ea fuit imago Sauli qualis antehac fuerat, speciem habens hominis eruditi in Lege, cum plane animo caecus esset.

Χειραγωγοῦντες δὲ αὐτὸν, manu autem illum ducentes] Ut caecis fieri solet. Sic Antigone ποδηγὸς Oedipodis in Phoenissis, caeci parentis regimen apud Senecam.

9. *Καὶ οὐκ ἔφαγεν οὐδὲ ἔπιεν, neque edit aut bibit*] Poenitentiam sic ostendens saevitiae in Ecclesiam exortitae. Hoc est quod Hebraei dicunt, *ταπεινῶν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ* [humiliare animam suam].

10. *Ἀνανίας*] Tam amicus Saulo futurus, quam alter Ananias fuerat Danieli, Dan. 1: 6 et seq.

Ἐν ὁράματι, in viso] Apparuit illi non in somnio, sed ἐν ὁρασίᾳ Angelus aliquis Christi speciem referens. Viderat ergo antehac Christum Ananias, quippe unus Discipulorum LXX, si Veteribus credimus.

Ἰδοὺ ἐγώ, Κύριε, ecce ego, Domine] Id est, paratus

sum iussu accipere et facere. De hoc loquendi genere diximus ad Matth. 21: 30.

11. Τοῦ γόμην, vicum] Sic Esai. 15: 5 vertitur quod alibi πλατεῖα [plateas] et Pollux illam vocem per hanc exponit. In Glossario γόμη, vicus.

Ἐν οἰκῇ Ἰουδα, in domo Iudae] Cum quo vetus hospitium Saulo videtur fuisse.

Θαράξαι] Mystice impletum quod est Esai. 66: 19, ubi in Hebraeo תְּרַחֵם, in Graeco Θαράξαι.

12. Καὶ εἶδεν ἐν ὁράματι, et vidit in visione] Syrus accepit ut continuata Dei verba: nec obstat quod sequitur virum nomine Ananiam; quia Paulo, qui illum non noverat, in visio id ipsum nomen indicatum fuit.

Καὶ ἐπιθέντα αὐτῷ χεῖρα, ὥς ἀνέβλεψεν, et imponentem sibi manus, ut visum reciperet]. Vide dicta supra 8: 17.

13. Τοῖς ἁγίοις σου, sanctis tuis]. Veris Nasarenis. Sic et infra 32 et 41.

14. Καὶ ὧδε ἔχει ἐξουσίαν, et hic habet potestatem] Ostendit Ananias quam non tutum sibi sit, eum accedere qui potestatem acceperat in ipsa urbe Damasco capiendi homines eius professionis, cuius erat Ananias.

Παρά τῶν ἀρχιερέων, a Principibus Sacerdotum] Est συνεκδοχή [complexio]. Ex parte enim nobilissima designatur totum Synedrium.

Ἐπικαλουμένους τὸ ὄνομα σου, qui invocant nomen tuum]. Sic ut Stephanus fecerat, 7: 58. Plinius de Christianis sui temporis: Quod essent celsi stato die ante lucem convenire, carmenque Christo, quasi Dea dicere, eacum invicem.

15. Σκεῦός ἐστι μοι τοῦ οὗτος, instrumentum est mihi iste] Hebraismus, σκεῦός ἐστι μοι τοῦ οὗτος pro σκεῦός ἐκλεκτόν, instrumentum exquisitissimum. Καὶ νῦν Dei ait Rabbi Israël ad Ps. 51. Nec aliter vocem σκεῦός usurpat Polybius de Damocle loquens: Ὁ δὲ ἦν ὑπηρετικὸν σκεῦός καὶ πολλὰς ἔχον ἀπορροὰς εἰς πραγμάτων οἰκονομίαν [Erat autem ille vas ministerio perutile tractandisque negotiis penopportunum].

Ἐνώπιον ἰσθμῶν καὶ βασιλέων υἱῶν τε Ἰσραὴλ, coram Gentibus et Regibus et filiis Israelis] Respicitur ad locum Esai. 49: 6 et Ier. 1: 10.

16. *Ὅτι οὐδὲ αὐτὸν ὥστε τοῦ ἐνόματός, ἢ pro nomine meo, quanta oporteat eum pro nomine meo pati].* Odiā popularium, furorem Gentium, cárcerem, flagra, famem, aitim, naufragia, mortem. Haec illi ostendam, et tamen praedicabit nomen meum: quae aliis fecit, libenter feret.

17. *Εἰς τὴν οἰκίαν, in domum].* Illius Iudae de quo supra 11.

Σαουλ: ὁδὸν, Saul: frater]. Fratrem eum vocat ut fidei consortem. Sic supra 6: 3.

Καὶ [πνεύματος ἁγίου, et: implacatis Spiritu Sancto]. Quod ei evenit simul atque visum recuperavit, ut ad externum signum res interna accederet. Haec fuit anticipatio gratiae, qualem supra notavimus 8: 39, et habebimus infra 10: 44.

18. *Ὅτι λεπίδες, tamquam squamas].* Adumbrantes velum illud de quo agit Paulus 2 Cor. 3: 14.

Ἐβαπτίσθη, baptizatus est]. Usus est pari iure Ananias, quo ante Philippus Diaconus.

19. *Καὶ λαβὼν τροφήν ἐνίσχυται, et quum accepisset cibum convalescit].* Est sono activo, sensu reciproco: πῦρ Gen. 48: 2. Sic et ἰσχύει, ἐνίσχύει, κατισχύει saepe in Interpretibus Veteris Testamenti et Sirach. 48: 25 et 1 Macc. 1: 38, 7: 25. Sic et ἐκίσχυον, Luc. 23: 5.

Μετὰ τῶν ἐν Δαμάσκῳ μαθητῶν, cum discipulis qui erant Damasci]. Μαθηταί: hic ut supra 1: 45, qui Iesum Magistrum agnoscebant, non Hillelem, aut Sameam, aut alios. Damasci autem tales aliquamulti erant a tempore dispersionis illius de qua supra 8: 1, 3.

20. *Ἐν ταῖς συναγωγαῖς, in Synagogis].* Semper enim Apostoli primum Iudaeos affati sunt, ut aut eos converterent, aut omnem eis excusationem adimerent.

Ἐκήρυσσε τὸν Χριστόν, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, praedicabat Christum hunc esse Filium Dei]. Melius in Manuscripto, ἐκήρυσσε τὸν Ἰησοῦν, ὅτι: nam Christus et Dei Filius pro eodem ponitur, ut diximus. Quaestio erat, an Iesus Nazarenus esset ille Christus sive Dei Filius.

21. *Ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ προσθίς ἐν Ἱερουσαλὴμ τοὺς ἐκκαλούμενους τὸ ὄνομα τοῦτο, uolūte hic est qui vocabat Hierosolymis: eos; qui invocabunt nomen istud].* Quasi diceret

An etiam Saul inter Prophetas, 1. Sam. 10: 11.

Προ-

Παρθέν hic est *νεμαρα*. Utitur eodem vocabulo in eadem hac historia Paulus Gal. 1: 13, 23.

Καὶ ὥδε εἰς τοῦτο ἐλήλυθεν, et huc ad hoc venit] Quid Graecis etiam motionem ad locum significat, Matth. 8: 29, 14: 8, Luc. 14: 21, Ioh. 20: 27, Apoc. 4: 1.

Ἐπὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, ad Principes Sacerdotum] Vide supra 14.

22. *Ἐνεδυναμύετο]* Fortior fiebat in dies. Sic Rom. 4: 20, Eph. 6: 10, 2 Tim. 2: 1, Hebr. 11: 34. Respondet Hebraeo *נִצָּחַ*, ut apparet Ps. 52: 9.

Καὶ συνέχευε τοὺς Ἰουδαίους] Pudefaciebat argumentis.

Συμβιβάζων] Docens eos: respondet enim Hebraeo *נִסְבֵּחַ*, Exod. 18: 16, Deut. 4: 9, Esai. 40: 13. Sic et infra 16: 10, 1 Cor. 2: 16.

23. *Συνεβούλευσαντο οἱ Ἰουδαῖοι ἀνελθεῖν αὐτὸν, consilium fecerunt Iudaei illum interficiendi]* Velut iudicio aeli, de quo diximus supra 7: 57. Vide quam cito impletum sit quod Saulo Deus praedixerat supra 16.

24. *Παρετήρουν τε, custodiebant]* Nempe Iudaei, quod nomen, quanquam ex remotiore loco, hic subauditur, ut saepe alibi.

Τὰς πόλεις] Urbis portas, ne elabi posset.

25. *Καθήμεν διὰ τοῦ τείχους χαλάσαντες, per murum funibus eum dimiserunt]* Ut olim Rahab exploratores *κατεγάλασε διὰ τῆς θυρίδος [dimisit e fenestra]*, Ios. 2: 15. Apostoli corda explorant, ut illi urbes. Sic et David dimissus per fenestram, 1 Sam. 19: 12. *Χαλᾶν* vel *χαλάειν funibus dimittere*, ut Ier. 28: 6.

Ἐν σπυρίδι, in sporta] Sic Sallustianus: *E muris carnes sportis dimittebant*. Sporta a sparto.

26. *Ἐπειρετο κολλᾶσθαι τοῖς μαθηταῖς, tentabat se adiungere Discipulis]* Familiariter cum illis conversari, ut infra 10: 28, ubi *κολλᾶσθαι* id est, quod *εὐγγισθαι* dicit, Ioh. 4: 9.

27. *Βαρνάβας δέ]* De quo supra Act. 4: 36. Forte Barnabas Saulum ante conversionem naverat, credebaturque ei ut minime mendaci.

Καὶ διηγῆσαντο αὐτοῖς, et narravit illis] Haec Graeci ad Barnabam referunt, et rectius, ut fellor, propter illa quae sequuntur de Damasco. Conveniebat enim id potius

tius narrari ab aliis qui id scirent, quam ab ipso Sancto praedicari.

[Ἐπαφροδίτατος] *Aperte et palam locutus est.* Ioh. 7: 25, 26, 11: 54.

28. Βισπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος, *intrans et exiens*] *Coram eis vivens, ut supra 1: 21.*

29. Πρὸς τοὺς Ἑλληνιστάς] *Etiā cum Iudaeis Graeco sermone utentibus, ut hic Syrus.* Vide supra 6: 1 et quae ibi dicta.

Οἱ δὲ ἐπιχειροῦν αὐτὸν ἀνελάν, *illi autem quaeerebant occidere eum*] Nihilō meliores Iudaeis Damascenis.

30. Εἰς Καισάρειαν] *Eam de qua supra 8: 40.*

Εἰς Ταρσόν] *Ubi inter multos sibi propinquos et notos tutior ab insidiis esse posset.*

31. ἔχον εἰρήνην, *habebant pacem*] Multis in exilium egressis deflagraverat vexatio; id est, quod Christiani *pacem* vocabant. Vide annotata nostra ad I librum de de Iure Belli ac Pacis, cap. 2, circa finem.

Οικοδομοῦμεναι, *aedificabantur*] Est haec vox simili modo translata, quo Latinum *instruere*. Vide 1. Cor. 8: 10, 10: 23, 14: 4.

Καὶ πορευόμεναι τῷ φόβῳ τοῦ Κυρίου, *ambulantes in timore Domini*] Similis constructio 1 Macc. 6: 23, πορευέσθαι τοῖς ὑπ' αὐτοῦ λεγομένοις [*ambulare in praeceptis eius*] et 59, πορευέσθαι τοῖς νομίμοις αὐτῶν [*ambulare in legitimis suis*].

32. Τοὺς κατοικοῦντας Λύδαν, *qui habitabant Lyd- dae*] Est is vicus Palaestinae ad occasum Iordanis. Vide Plinium et Ptolemaeum. In Syriaco *לד* ut et in Hebraeo 1 Par. 8: 12. Iosephus, Antiquae historiae XX. 5, vocat *κώμην πύλαις τὰ μέγας οὐκ ἀποδίονσαν* [*vicum nihilo minorem oppido*]. Vide quae dicta ad Marc. 1: 38.

33. Αἰνέαν ὀνόματι, *nomine Aeneam*] Idem est nomen Αἰνέαν et Αἰνέας, sed illud genuinum, ut hic est positum, hoc poetice; quia aliter ea vox Heroicum intrare non poterat. Ideo in Iambicis scribitur Αἰνέας. Sophocles Laocoonte:

Νῦν δ' ἐν πύλαις Αἰνέας ἔσθ' ὁ θεῶ.

[*Nunc autem in portis Dea natus Aeneas*].

Et

Et hinc etiam Heroici dicunt *Αἰνεῖδας*, et Latini *Aeneadas*, secunda correpta. Aeneas, de quo hic agitur non dubito, quin fuerit Iudaeus, dictus inter Graecos, quibus Lucas hic se accommodat, *Αἰνίας*, Hebraeis *חֵלֶל* *Hillel*, ut ille Hierosolymis nobilis Magister.

34. *Ἰάσαι σε ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστός, sanat te Dominus Iesus Christus*] *Ἰάσαι* habet et Manuscriptus ille, et sic legit Syrus. Non precatur: sed certo promittit.

Ἀνάστηθι, surge] *ἦ ὤ*.

Στραῶσον σεαυτὸν] *Lectum*, quem antehac tibi straverunt alii, *tute tibi sterne*, in signum reatitutæ valetudinis. Simile, non idem, habes Marc. 2: 9, Ioh. 5: 8.

35. *Καὶ τὸν Σαρωνᾶν*] In Manuscripto *τὸν Σαρῶνα*. Neutrum male; hoc est Hebraicum, illud Syriacum. *Saron* est ager pascuus late patens. Vide 1 Par. 5: 16, 28: 29, Esai. 33: 9.

36. *Ταβὶθά*] In Syriaco *ܬܒܝܬܐ*. Recte monent eruditi Syris saepe *θ* poni ubi in Hebraeo est *ט*. Hebraeis *טב* est *δοκνάς* [*caprea*], Dent. 12: 15, 22, 14: 5, 15: 22, 2 Sam. 2: 18, 1 Reg. 4: 23, 1 Par. 12: 8, Prov. 6: 5, Cant. 2: 9, 4: 5, 7: 3, 8: 14.

Ἡ διεκμηνηνομένη λέγεται Δοκνάς, quas, si interpretaris, dicitur Dorcas] Sic vocabatur inter Graecos, quomodo Thomas *Αἰδύμος*, Cephæ *Πέτρος*. Vide infra 39.

Πλήρης ἔργων ἀγαθῶν, plena operibus bonis] Locutio Hebraea, qualis Esai. 1: 21, Ioh. 1: 14, infra 13: 10.

37. *Λούσαντες δὲ αὐτὸν, quam quum lavissent*] *Lavare cadavera proximis concedebatur*: Servius ad IV. Aeneidos, ad illud Virgiliū,

— *Date, vulnere lymphis*

Abluam —

Idem Virgilius IV,

— *Corpusque lavant frigentis et unguunt.*

38. *Ἐγγὺς δὲ οὖσης Λύδης ἢ Ἰόππης, quum autem vicina esset Lydda Ioppae*] Apparet ex Ptolemaeo.

39. *Κλαίονσαι, flentes*] Ut Marc. 5: 38.

Ἐπιδεικνύμεναι ἡτῶνας καὶ ἱμάτια, ὅσα ἐποίησεν αὐτῷ ὁ υἱὸς ἡ Δοκνάς, ostendentes ei tunicas et vestes quas Dorcas faciebat, cum una cum ipsis esset] Vides verum esse quod dixit Euripides,

Ἀρε-

Ἀρετὴ δέ, καὶ ἀποθάνη τις, οὐκ ἀπώλλεται.

[*Post funera virtus permanet, nec interit*].

Χιτῶν, *interior vestis*, ἱμάτιον, *exterior*.

40. Ἐμβαλὼν δὲ ἐξω πάντας ὁ Πέτρος, *omnibus foras eiectis Petrus*] Ne famam aucupari videretur. Didicerat et hoc a Magistro Marc. 5: 40.

Θεὸς τὰ γόνατα, *ponens genua*] Vide supra 7: 60.

Πρὸς τὸ σῶμα, *ad corpus*] Proprie. Nam Homerum σῶμα non usurpare nisi de corpore mortuo observant Veterea.

Ἀνάσθι, *surge*] ὡς ut Marc. 5: 41. Ὁμοιώθητι τῇ δορκάδι [*Similis esto capreae*], Cant. 8, in fine.

Ἡ δὲ ἤνοιξε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς, *atque illa aperuit oculos*] Signum reviviscentis.

41. Παρέστηεν αὐτῇ [ἡ ζῶσα] *Exhibuit [eam vivam]*.

42. Γνωστὸν δὲ ἐγένετο καθ' ὅλης τῆς Ἰόππης, *notum autem factum est per universam Ioppen*] Celebratus Ioppe Barionas plusquam Ionas. Ionas e ceto resuscitatus; Barionas Tabithae ex orco resuscitatus.

Καὶ πολλοὶ ἐπίστευσαν ἐπὶ τὸν Κύριον, *et crediderunt multi in Dominum*] In Christo fiduciam suam posuere.

43. Παρὰ τινι Σίμωνι θυρωρῇ, *apud Simonem quendam coriariam*] In Glossario, θυρωρὸς, *coriarius*. Graeci elegantiores θυρωροδέψης dicere.

CAPUT X.

Ὀνόματι Κορνήλιος, *nomine Cornelius*] Romanus Romano nomine, ex Scipionibus aut Sullis forte.

Ἐκατοντάρχης] In Glossario, *Centurio*, ἐκατόνταρχος.

Ἐκ σπέλης] Σπέλην in his libris esse non *legionem*; sed *cohortem* apparet ex Matth. 27: 27, Marc. 15: 16, Ioh. 18: 3, 12, ubi qui ei praest *χιλίαρχος* [*praepositus mille hominibus*] vocatur, ut et infra 21: 31.

Τῆς καλουμένης Ἰταλικῆς, *quae dicitur Italica*] Id est, *legionis Italicae*. Legio Italica est in veteri lapide cuius meminit Lipsius ad Tacitum Histor. II et ipse Tacitus saepe.

2. Εὐσεβὴς καὶ φοβούμενος τὸν Θεόν, *religiosus, ac timens*

mens Deum] Incircumcisus, sed qui idololatriâ relicta uni Deo se dederat, et quae pietati consentanea iudicabat, sequebatur, quales *יְהוּדִים רַבִּים* [*pai ex Gentilibus*] dicuntur Thalmudicis, αἰθόμενοι *Ἕλληνες* [*Graeci religiosi*] infra 17: 4. Multi colim tales in Iudaea vixerant, sed certis adstricti regalis, de quibus plurima lectu utilia prodidit vir maximae eruditionis Seldenus. Postquam Iudaei Gentium iugum ferre coacti, aegre servata sibi sacrorum libertate, iurisdictionem in alienigenas secum habitantes amiserant, ideoque eos intra illas regulas coercere non poterant; institvere Sapientes ut Iudaei plane alienigenarum commercium devitarent, quia aut idololatrae erant, aut certe Noae praecepta non putabantur servare. Et hoc perpetuo secuti essent Apostoli, neque ullum nem Iudaeum gente aut proselytum Legi admisissent ad suam familiaritatem; nisi Deus diserte Petro primum, deinde et Paulo ostendisset, id fieri sibi placere. Et cessabat causa instituti illius Sapientum: quia tales alienigenae aggregantes se Ecclesiae per Baptismum, eo ipso testabantur se non modo ab idololatria, sed ab omnibus flagitiis longe discedere, vitamque pollicebantur multo puriorem, quam illa Noae praecepta sequentium fuerat.

Ποῦν τε ἐλεημοσύνας πολλὰς τῷ λαῷ, faciens elemosynas multas plebi] Iudaeis, quos ideo amabat, quod unum Deum colerent.

Καὶ δέκμενος τοῦ Θεοῦ διακινεῖς, et deprecans Deum semper] Assiduus in fundendis precibus ad unum et verum Deum.

3. *Ὅτε ᾤραν ἑννάτην, hora fere nona*] Circa tempus sacrificii vespertini. Vide supra 3: 1.

Ἄγγελον τοῦ Θεοῦ, Angelum Dei] Vide quem bonus sit Deus, qui tam bene utenti datis et Angelum mittit et Apostolum, ut eum doceat eam viam, quae posthac unica erat ad salutem, verbum Crucis.

4. *Τί ἐστὶ Κύρις, quid est Dominus*] Sic eum appellat honorifice ut homine maiorem.

Ἀνέβησαν εἰς μνημόσυνον, adscenderunt in memoriam] Est similitudo sumpta a *suffita legalis*, nam is proprie vocatur *πρόμ*, Graece *μνημόσυνον*, Lev. 2 et alibi: et de
suf-

sufficit dicitur *ἀναβιβασθε* Apoc. 8: 4; is autem sufficit symbolum erat precum, Apoc. 5: 8, 8: 3. Precatione subvehi alis duabus aiunt Veteres, Ieiunio et Misericordiae operibus.

Ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, in conspectu Dei] Non male. Se nec male Manuscriptus, *ἐμπροσθεν τοῦ Θεοῦ* [coram Deo]

5. *Καὶ μετέπεμψαι Σίμωνα, et arcesse Simonem*] Maior erat legatio Apostolica quam Angelica. Angelus Apostolum monstrat, Apostolus Christum. Tantum honore testibus suis habuit Christus.

7. *Στρατιώτην εὐσεβῆ, militem metuentem Dominum*] Rarum *ἐπίθετον* [agnomen].

Τῶν προσκαρτερούντων αὐτῷ] *Iis qui illi apparebant* Et sic scripsisse puto Latinum Interpretem.

9. *Ἐπὶ τὸ ὅψμα, in superiora*] Unde liber conspectus esset Templum versus. Talibus enim in locis precari volebant Iudaei, Dan. 6: 11.

Περὶ ὥραν ἕκτην, circa horam sextam] Quae una horarum dicatarum precationi, ut diximus supra 3: 1.

10. *Ἐγένετο δὲ πρῶστινος, et cum esuriret*] Esurire non mirum est meridie eum, qui mane summo, ut credibile est, surrexerat.

Ἦθελε γεύσασθαι, voluit gustare] *Γεύεσθαι*, non addito accusativo habemus et Ion. 3: 7. Infra 20: 11, *γεύεσθαι* potest eodem modo sumi, aut referri laet *ἄρτων* [panem], quae vox praecessit.

Ἐξασπί] Haec vox interdum *horrārem*, interdum *sanctam* significat: hoc loco constitutionem hominis esse rapti. Sic de Apolline Lucanus:

— *Mentemque priorem* —

Expulit atque hominem toto sibi cedere iussit
Pectore. —

11. *Τὸν οὐρανὸν ἀνεῳγμένον, coelum apertum*] Vide quae dicta supra 7: 56 et Matth. 3: 16.

Σκεῦός τι ὡς ὀδόνης μεγάλην, vas quoddam velut thesaurum magnum] *ὀδόνης* Hebraeis, quod *σκεῦός* vertunt Graeci, Syri *כּוּז*, significat omne id quod in usu est domesticum, etiam *κ* *line* aut *lana*. *ὀδόνης* vel *ὀδοῦλα* vox satis generalis, ut apparet Os. 2: 5; 9: *Sindonem* dixit Scriptura Responsorum ad Orthodoxos et hoc loco Oecumenius.

Tit.

ῥέτωνα ἄγαν δειπνέον, quatuor angulis devinctum] *ἄγαν* vocat *angulos*, ut explicat Syrus. Videbatur autem linteam illud a coelo pendere, ut significaretur libertas coelitus indulta.

12. *Πάντα τὰ τετραπόδα τῆς γῆς, omnia quadrupedia terrae]* *τετρα* ubi nullo addito ponitur, significare solet *animantia ex lege munda*.

Καὶ τὰ ὄψα, et feras] *ὄψα*, quorum multa immunda, Lev. 11: 27.

Καὶ τὰ ἑρπετά, et serpentina] *ἑρπετά*, quo nomine etiam pisces comprehenduntur apud Hebraeos. Horum multa immunda, ut dicto loco Levitici apparet.

Καὶ τὰ πτερὰ τοῦ οὐρανοῦ, et volatilia coeli] *πτερὰ*, cuius generis multa item immunda.

13. *Ὅσων καὶ ψάγῃ, vesicab et ede]* Id est, *maxima omnia itur et de omnibus ede*.

14. *Μηδὲν ἐκ τῆς γῆς, ab eis Domine]* Sic verbi solet *στῆναι*, quod alibi *αὐτὸ γίνεσθαι [ne fiat]*, alibi *ἵστας [propositus]*, de qua voce diximus ad Matth. 16: 22.

Πᾶν κρεὶν ἢ δειδωμένον, omne solumne et immundum] Alteram per alteram explicat, nam *solum* dicitur *κρεῖν*, quod vertitur *δειδωμένον*, Lev. 11: 7. Eadem inter *κρεῖνα* 1 Macch. 2: 51, 66. Commune est quo vulgo utuntur Gentis, non etiam populus Deo sanctificatus. Narrat Seneca *Tiberii tempore lectis Romae sacra externa, Signum fuisse abstinentioniam a certis animalibus*.

15. *Ἄνθρωπος ὁ ἐκ τῆς γῆς, ὃς μὴ ᾔσῃ, quos Deus purgavit, tu ne pollue]* Verbum *κρεῖν*, quod hic vertitur *κρεῖν*, proprie est *polluere*, improprie *pro polluto habere*. Frequens id in verbis Hebraeis. Poterat credere Petrus hoc vltro indicari tantum, permitti iam cibos lege vetitos, quos extra terram Iudaeam licite sumi etiam Iudaei quidam credidero, quia ratio valetudinis id in Iudaea exagebat, et in vicinis quibusdam locis: unde et Aegyptii a suis abstinere olim, et Aethiopes non Iudaizantes a cibis ferme illis omnibus, quos Lex vetat. Sed Petrus quod *linctum illud de coelo venisset et in coelum receptum esset*, primum suspicatus est: maius aliquid latere, infra 17. Deinde, cum eodem tempore a Cornelio accerseretur, et a Deo iuberetur, ad eum ire *μὴδὲν δειπνέον*.

in multis aliis libris desunt, ita et in Manuscripto, nec habet Syrus. Articulus scilicet τοῦς satis indicat de quibus agatur.

22. Ἄνθρωπος δίκαιος] *Vir probus.* Vide quae dicta ad Matth. 1: 19.

Καὶ φοβούμενος τὸν Θεόν, et timens Deum] Veram Deum, quem et vos Iudaei colitis, non Deos Gentium.

Μακροπρόσωπος γὰρ ἐστὶν ὁ Θεὸς τῶν Ἰσραηλίων, et laudatus est a universa gente Iudaeorum] Ut alter ille Centurio huius non dissimilis, Luc. 7: 5.

Ἐξηκουσθη, responsum accepit] Vide quae dicta Matth. 2: 12. Χρηματίσκει respondet Hebraeus ἔνאפד יסתתאם saepe.

23. Ἐξέστη] *Participes fecit hospitii sui, valens Simone coriario.*

24. Καὶ τοῖς ἀπαραίτοις φίλοις] Id. est, affines: nam et hi dicuntur *necessarii*, teste Festo. Et ita hic augenda ea vox, cum cognatorum mentio praecesserit.

25. Ἐκείθεν τὸν Πέτρον] *Cum in eo esset ut fores intraret.*

Προσκύνησεν, adoravit] Iudaei quidem et aliae Gentes Orientis eum honorem exhibebant, non Regibus tantum, sed et aliis in dignitate positis. At Graecis et Romanis is mos Deorum honori reservatus. Unde intellexit Petrus esse Cornelium Angelum putari, quomodo Lystreenses pro Diis habuere Paulum et Barnabam 14: 12, 13. in fine: ideo eum honorem Petrus avertatur, quod ostendunt quae sequuntur eius verba.

26. Καὶ γὰρ ἐγὼ ἄνθρωπος εἰμι, et ego ipse homo sum] Tibi ὁμοιοπαθής [similis].

27. Ἐκείθεν, intravit] In partem interiorem domus.

28. Ὁ δὲ ἀδελφεός ἐστιν ἀνόμιμος Ἰουδαίου, illicitum esse iuxta Iudaeos] Vocem ἀνόμιμον habes 2 Mac. 6: 5 et 7: 7. Respondet Rabbiniος ἄνομον, illicitum, non Lege Moisi, sed decreto Sapientum, quod pari loco cum Lege habebatur. Sed praeterquam quod Deus non talium tantum decretorum, sed et huius Legis est Dominus, aequabat hic ratio decreti. Decretum factum erat contra idololatrias malaeque vitae homines, qualis non erat Cornelius. Et praeterea aggregatio ad Ecclesiam, apertissima

futura erat notā, quā alienigenae boni a malis discernerentur.

Ἀλλοφύλω, ad alienigenam] Sub hoc nomine non comprehendebantur proselyti Legis (ii namque erant cives adscititii), sed alii omnes extra Iudaeos ortu et tales proselytos. Vñ ἁλλοφύλωσ respondinget Hebraeo וְאֵלִינִי, Esai. 2: 6, 6: 5, 2 Maec. 10: 2, 5. Unde ἁλλοφυλισμός [*vita secundum instituta alienigenarum*] 2 Maec. 4: 13, 6: 24.

Καλλίσθαι] Familiariter convivere, ut supra 9: 26.

Ἡ προσέρχεται] Imo etiam adire, extra necessarios autis. Προσέρχεται, 51.

Ἀπαθὲν κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον λέγειν ἄνθρωπον, neminem communem aut immundum dicere hominem] Nempe a Deo mundatum, ut explicat infra 36. Haec erat ἀλληγορία [*occultus sensus*] animalium.

29. *Ἀναντιφθέτως, sine dubitatione*] αὐτῶν, Eccl. 8: 11.

Τίνι λόγῳ] ὡς ὡς, qua de causa.

30. *Ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ἡμέρας*] Ἀπὸ hic est. positum prae ὃ Hebraeo. Sic πρὸς postridie, Lev. 23: 11. Sensus est: *Die ante hoc tempus quarta teiunaveram.*

Καὶ τὴν ἐνάτην ἡμέραν προσευχόμενος, et orans hora nona] Imitatus in hoc Iudaeos. Vide supra 3: 1 et hoc cap. 3, et infra 10: 30.

Ἐν ἱσθητῇ λαμπρῇ, veste candida] Qui mos Angelis. Supra 1: 10.

31. *Ἐμνησθήσων, commemoratae sunt*] Quod supra dictum ἀνέβησαν εἰς μνημόσυνον [*adscenderunt in memoriam*]. Simile loquendi genus Gen. 8: 1, 19: 29, 30: 22 et saepe alibi.

33. *Ἐξ αὐτῆς*] Illico. Hic usurpatur haec vox, et infra 11: 11, 23: 30, Marc. 6: 25, Phil. 2: 23. Utitur et Philo De transnominatis, et Procopius Vandalicis.

Σὺ τε καλῶς ἐποίησας παραγενόμενος, et tu bene fecisti veniēdo] Est gratias agentis, ut benigne apud Horatium, notante bis Scholiaste ad Epistolam I. 7. Sic καλῶς ἐποίησας, Phil. 4: 14, καλῶς πρήσεις, 3 Ioh. 6. Aristophanes Acharnensibus:

Καλῶς ποιεῖν δεῖς περ ἦν.

[*Pulchre facit iste, quisquis est.*]

Utun-

Utantur et Architas apud Laertiam, Demosthenes et Dionysius Halicarnassensis. Sic quod Aristophanes dixit Pluto,

Νῆ Ἀλὰ καλῶς τοίνυν ποῶν ἀπόλλεται.

[*Merito ergo, per Iovem, perierit.*]

Plinius dixit VI Epistola: *Bene fecit Regulus quod est mortuus.* Notavit hoc genus loquendi etiam Donatus ad Terentium.

Ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ πάρεσμεν, in conspectu Dei adsumus] Cum et Syrus et Latinus legerint *ἐνώπιόν σου*, puto eam lectionem esse vetustiore. *Ἐνώπιόν σου*, id est, *in tua sumus potestate.* Idem loquendi genus Gen. 13: 9, γὰρ, ubi Graeci *ἐναντίον σου*, eodem sensu.

34. *Ἀνοίξας δὲ Πέτρος τὸ στόμα, aperiens autem Petrus os]* Magni aliquid dicturus. Sic Matth. 5: 2.

Ἐκ ἀληθείας καταλαμβάνομαι, vere comperi] Agnoscas ex his verbis Petri ingenium promptum atque sincerum.

Ὅτι οὐκ ἔστι προσωπολήπτης ὁ Θεός, personas non accipere Deum] *ὅτι οὐκ ἔστι προσῶπον, Deum* 10: 17. *ὅτι οὐκ ἔστι μετὰ Κυρίου Θεοῦ ἡμῶν θαυμάσαι προσῶπον* [Non est apud Dominum Deum nostrum personarum acceptio], 2 Par. 19: 7. Non curat unde quis ortus sit. Vide Ezech. 18.

35. *Ἀλλ' ἐν παντί ἔθνη, sed in omni Gente]* Etiam inter Romanos.

Φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, dectōs αὐτῷ ἔστι, qui timet eum et operatur iustitiam, acceptus est illi] *Δεκτός, ὡς* Prov. 10: 24, *ὡς* Exod. 28: 38, Luc. 4: 24, Phil. 4: 18, *gratus, acceptus.* Sensus in illo Ps. 33: 18. Illud *ἐργαζόμενος δικαιοσύνην* est ex Ps. 15: 2, *ὡς*, in descriptione eius qui habitaturus est in tabernaculo Domini, quod mystice ad Ecclesiam refertur.

36. *Τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλε τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ, sermonem quem misit filiis Israelis]* Hebraismus pro *ὃν λόγον ἀπέστειλε, quem nuntium nuntiavit Israelitis* Deus per Iesum; ut sequitur. Olim quidem id innuerat exemplis Melchisedeci, Iobi, Naamanis, Cyri: sed per Iesum decretum hoc suum generale aperuit ipsis Israelitis. Apparet id Matth. 8: 12, Ioh. 12: 32, quae tamen verba ipsi Apostoli non plene assecuti sunt ante has revelationes.

Εὐαγγελιζόμενος εὐήγγη διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, annuntians pacem per Iesum Christum] Quam Angeli praedixerant, Luc. 2: 14, et Christus dedit, Ioh. 14: 27. Nempe Christi Discipuli inter se in summa pace, imò et dilectione debent vivere, et ad id Christus dat Spiritum suum. *In uno linceo*, id est, in una Ecclesia esse debent.

Ὁντός ἐστι πάντων Κύριος, hic est omnium Dominus] Matth. 28: 18. Ostendit impletum Danielis vaticinium de imperio aeterno.

37. *Ἰμεῖς οἴδατε τὸ γεγόμενον ῥῆμα, vos scitis quod factum est verbum*] *Ῥῆμα* vocat *famam de Iesu*.

Μετὰ τὸ βάπτισμα ὃ ἐποίησεν Ἰωάννης, post Baptisma quod praedicavit Iohannes] Vide supra 1: 22.

38. *Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρέθ, ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ Θεὸς πνεύματι ἁγίῳ, Iesum Nazarenum, quomodo unxit eum Deus Spiritu Sancto*] Hebraismus pro, ὡς Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρέθ ἔχρισεν ὁ Θεὸς πνεύματι ἁγίῳ [quomodo Iesum Nazarenum unxit Deus Spiritu Sancto]. Haec est ἐξηγήσις [enarratio] illius famae, de qua loqui coeperat. Respicitur autem locus Esai. 61: 1, citatus Luc. 4: 18.

Καὶ δυνάμει, et virtute] Est *ἐν* διὰ *δυνάμει* [unum per duo] *Spiritu et virtute*, id est, Spiritu potentissimo. Similis Luc. 1: 17, 35. Sic et alibi *δύναμις* pro *Spiritu*, ut supra 1: 8.

Ὃς διήλθεν ἐνερgetῶν, qui transiit benefaciens] Pari sensu nomen *ἐνερgetίας* [benefacti] habuimus supra 4: 9.

Καὶ ῥήματος πάντας τοὺς καταδυναστευομένους ὑπὸ τοῦ διαβόλου, et sanans omnes oppressos a Diabolo] Ideo a Daemonibus corporaliter possessos liberavit, ut intelligeretur etiam genus humanum a Diabolo spiritualiter possessum liberaturus, et vere futurus *πρωτὴ πνεύματος, ποιῶν κρίμα τοῖς ἀδικουμένοις* [qui facit iudicium iniuriam patientibus], ut est in Ps. 146: 7. Vide Matth. 12: 29, Luc. 10: 19.

Ὅτι ὁ Θεὸς ἦν μετ' αὐτοῦ, quoniam Deus erat cum illo] Deus enim semper amabat, Matth. 3: 17, semper exaudivat, Ioh. 11: 42.

39. *Καὶ ἡμεῖς ἴσμεν μαρτυρεῖς πάντων ὧν ἐποίησεν, et nos testes sumus omnium quae fecit*] Manuscriptus ille, *ὅμοις μαρτυρεῖς πάντων* [non testes omnium], non male: ut

ut Petrus distinguat facta ante resurrectionem et facta post resurrectionem, et horum quidem Apostolos dicat esse testes, illorum vero populum amicum.

Κρεμάστας ἐπὶ ξύλον, suspendentes in ligno] Vide supra 5: 30. Eo minus Iudaei querendum habent de vocatione Gentium quod ipsi Iesum tam crudeliter tractaverint.

40. *Καὶ ἵκανεν αὐτὸν ἐπαρὶν γινώσκειν*] *Fecit cum cognosci, visa, auditu, tactu*, 1 Ioh. 1: 1. Hoc est quod *ἐπαρίσκει* dicitur Ioh. 21: 1.

41. *Οὐ παρὶ τῷ λαῷ, non omni populo*] Non illis crudelibus Iudaeis Ioh. 14: 22, ubi est verbum *ἐπαρίσκει* [manifestare].

Μάρτυροι τοῖς προχειροτονημένοις, testibus praedictis] *Χειροτονεῖν* vox est nata quidem in Graecias civitatibus, ubi manibus sublati fiebant electiones Magistratum: sed coepit paulatim produci longius ad quamvis electionem, ita ut Iosephas *ἐπαρχοὺς* [Proprietores] dicat *χειροτονημένους* [electos] a Caesare. Et Philo *περὶ ἀθλῶν* [de Praemiis] Mosem dicit *ἐπὶ Θεοῦ χειροτονηθέντα* [a Deo electum].

42. *Ὁς αὐτὸς ἔστιν ὁ ἀριστὸς ἐπὶ τοῦ Θεοῦ κριτὴς ζώντων καὶ νεκρῶν, quia ipse est qui constitutus est a Deo Iudex vivorum ac mortuorum*] Matth. 25: 31, Ioh. 5: 27, 28, Act. 1: 11, 2 Tim. 4: 1, 8, 1 Petr. 4: 5.

43. *Τούτω πάντες οἱ προφῆται μαρτυροῦσιν, hinc omnes Prophetas testimonium perhibent*] Vide Luc. 24: 26—27, supra 3: 18, 24.

Ἀφείναι ἁμαρτιῶν λαβεῖν διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ πάντα τὸν πιστεύοντα εἰς αὐτὸν, remissionem peccatorum accipere per nomen eius omnes qui credunt in eum] Vide quae dicta ad Matth. 26: 28, Ioh. 3: 18.

44. *Ἐπέκεισε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπὶ πάντας τοὺς ἀκούοντας τὸν λόγον, cecidit Spiritus Sanctus super omnes qui audiebant verbum*] Anticipata rursus gratia, ut supra 8: 39, 9: 17. Erat autem haec dispensatio plane necessaria, ut disceret Petrus et per Petrum Apostoli, non negandum illis aquae baptismum, quibus etiam Spiritus Baptismus Deus impartiret. Minori auctoritate res tam nova obtineri non poterat: docet id nos comma sequens.

Ἐκτίσθαι dicitur de Spiritu Sancto supra 8: 16, 11: 13, dicitur et *πικρὶ ἐγκένου* [de mentis excessu], ut supra 10; sic et de timore Lucae. 11: 12.

45. *Οἱ ἐν περιτομῇ* [Περικομή per transnominatorem homines circumcisi, Rom. 3: 30, 4: 9, Gal. 2: 7, 8, 9, οἱ ἐν περιτομῇ, qui nati ex circumcisiis, Gal. 2: 12, Col. 4: 11, Tit. 1: 10. Sic Tryphon Iustino: *Ἐγὼ δὲ Ἑβραῖος ἐν περιτομῇ* [Sum vero Hebraeus ex circumcisiis natus].

Ἐκκίονται, effusum est]. Eadem vox quae supra 2: 17 et 33; respondet Hebraeo *פָּר* Isai 2: 28, et copiam ingentem donorum significat.

46. *Λαλούντων γλώσσας*, loquentes linguis] *Καρὶς* linguas, ut Apostoli et alii in primo coetu. Supra 2: 6, 11,

47. *Τὸ ἕδωκ' ἡλιέσαι*. Id sic dicitur, sicut prohibetis aquas apud Ovidium, *ἡλιέσαι ἕδωκ'* apud Iobum 12: 15. Et *ἡλιέσαι* hoc modo cum accusativæ rei positum habet Gen. 23: 6, Sir. 4: 26, Luc. 6: 29. Prohibet aquam Deus cum imbrem negat: *prohibet aquam* qui non sinit bibi et qui non sinit lavari. De quali autem lotionē hic agatur, exponunt sequentia.

48. *Προέταξέ τε αὐτοῖς βαπτισθῆναι*, et iussit eos baptizari] Apostoli ad baptizandos homines, etiam aliorum utebantur opera. Facit et qui per alium facit.

Ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, in nomine Domini Iesu] Ex nomine Christi tacite intelligitur, et qui unxit Pater, et Spiritus quo unctus est. Vide supra 2: 38, infra 19: 5, Rom. 6: 3, Gal. 3: 27.

Τότε ἠρώτησαν αὐτὸν ἐπιμεῖναι ἡμέρας τινάς, tunc rogarunt eum ut maneret apud eos aliquot dies]. Cornelius, et qui cum eo, Petrum rogarunt ut et hospes ipsorum et conviva esset. Qua in re obsecutus est eis Petrus, infra 11: 3. Et sic ostendit Petrus se a Deo solum praeceptis illis Sapientum de vitanda familiaritate cum incircumcisiis. Cibis tamen Lege vetitis eum usum non puto; neque enim id ei obicitur capite sequente. Nec puto quemquam Iudaeum ad Christum conversum id fecisse, dum patria illis frui licuit,

CAPUT XI.

Τὰ Ἴθνη, *Gentes*] *Homines incircumcisi*, quos Iudaei
 πῦ vocant.

2. Διευκρίνοντο] ὡ, *disputabant*.

3. Ὅτι, *quod*] *Sabintellige, hoc querimur*.

Εἰσῆλθες καὶ συνέφαγες αὐτοῖς, *introiisti et edisti cum illis*] Contra decretum Sapientum. Petrus autem non spernit talium decretorum auctoritatem, sed disertum Dei mandatum opponit.

4. Ἀρχαίμενος δὲ ὁ Πέτρος ἐκτίθετο αὐτοῖς καθεξῆς, *incipiens autem Petrus exponebat illis ordine*] Ab initio revelationis, quae sibi contigerat, omnia deinceps ordine exposuit.

5. Ἡμεῖς, *etiam*] Frequens vox huic Scriptori, ut supra 10: 50, infra 2: 17.

6. Κατενόουν καὶ εἶδεν] *Katanoëis* hic est *conspicere*, ut supra 7: 31, ἰδεῖν, *diligentius contemplari*.

10. Ἀνελάμβανη, *recepta sunt*] ἵνα. Sic ἵνα, *ἀνέλασσε*, Abac. 1: 15, supra 10: 16, pro eodem positum ἀνελήφθη, ἥτις.

12. Καὶ οἱ ἐξ ἀδελφοὶ οὗτοι, *et sex fratres isti*] Qui testari poterant a Deo donae Spiritus Sancti in Cornelium et domesticos eius effusa.

14. Ἐν αἷς σωθήσῃ αὐ καὶ πᾶς ὁ οἶκός σου, *quibus salvus eris tu et universa domus tua*] Post missum Christum noluit Deus aliam esse viam ad salutem quam per eius cognitionem. Ideo Cornelium in illo statu Noahidarum non reliquit. Et nota non ipsi tantum, sed et domui ipsius bene a Deo fieri. Sic Philo in historia Angelorum qui ad Abrahamum diverterant: *Νομίζον μὲν τοι κατὰ τὴν δόξαν αὐτῶν εἶναι μᾶλλον ἐπιδοῦναι πάντα τὰ μέλη τῆς οἰκίας πρὸς τὸ βέλτιον, αὐτὰ γὰρ τελειωτάτης ἀρετῆς ἐμπνευσθέντα* [Certe sic aestimandum est, ad eorum introitum partes omnes domus profecisse in melius; afflatas aura quadam virtutis absolutissimae].

15. Ἐν δὲ τῷ ἀρχαῖσθαι με λαλεῖν, *cum autem coepissem loqui*] Id est, ἐν τῷ με λαλεῖν, *dum loquor*, ut supra 1: 4.

16. Τοῦ ἡμῶτος Κυρίου, *verbi Domini*] Sunt propriae quae sequuntur Iohannis Baptistae verba, Matth. 3: 11, Marc. 1: 8, Luc. 3: 16, Ioh. 1: 26. Sed quae Iohanne dixerat, probavit Christus, Matth. 11: 9.

17. Ἐγὼ δὲ αἰς ἡμῶν δυνατός εὐλοῦμαι τὸν Θεόν] *Ego contra Deo potissimum obistere* Deus eos tales vocavit ad salutem, non ego.

18. Ἠκούσαμεν, *tacuerunt*] Nihil ultra conquesti sunt victi vero.

Ἄραγε] *Ergo.*

Τῇ μετάνοιᾳ ἰδμεν] *Dare poenitentiam*, hic est vel ignoscere, dare effectum poenitentiae.

19. Οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες, *et illi quidem qui dispersi et fuerunt*] Illi de quibus supra 8: 1 et 4.

Διήλθον ἕως Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Ἀντιοχείας, *transierunt Phoenicem et Cyprum et Antiochiam*] Latine explicat, quod breviter dixerat dicto loco 8: 4. Ex hiis locis quosdam porro Silae et Timothei propinquos in Macedoniam venisse diximus in secundam ad Thessalonicenses.

Μηδὲν λαλοῦντες τὸν λόγον εἰ μὴ μόνον Ἰουδαίοις, *nemini loquentes verbum nisi solum Iudaeis*] Quia sermones Graecum non didicerant.

20. Κήρυκας καὶ Κυρηναίους, *Cypriam et Cyrenas*] Notum illis in locis in quibus frequens sermo Graecus. Nam Cyprus et Cyrene connexa sunt regno Aegyptio, in qua multus ille sermo, praesertim Alexandriae.

Ἐλάλουν πρὸς τοὺς Ἑλλήνους, *loquebantur ad Graecos loquentes*] Certo legendum πρὸς Ἑλλήνας, quomodo habet ille in Anglia Manuscriptus. Et ita legit Syrus; verum enim cum Graecis: non cum Graecis loquentibus, ut supra 9: 29. Legit eodem modo et Latinus et Arabs. Ἑλλήνες iam a tempore imperii Graeci, id est, Macedonici, dicebantur Iudaeis omnes incircumcisi a parte praedominante. Sic sumitur ex voce 2 Macc. 4: 36. Et hinc ἑλλήνων χάρις [in signis Graecae religionis] a Macc. 4: 10, ἑλληνιστὶ δόξα [Graecae gloriae] 16, καὶ ἑλληνιστὶ, 2 Macc. 6: 9, 11: 24, instituta scilicet extrinseca, et apud Paulum saepe. Caeterum hic proprie sumi recte potest; nam Antio-

tiochiae multi erant Graecae originis. Vide 2 Macco. 6, et ibi dicta.

Εὐαγγελίζοντες τὸν Κύριον, annuntiantes Dominum] Eius res narrantes, ut supra 5: 42.

21. Ἐπιστρέψαντες] Converterunt se. Activum pro reciproco.

25. Ἰδὼν τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, cum vidisset gratiam Dei] Per gratiam Dei intellige hic incrementum Ecclesiae.

Τῇ προθέσει τῆς καρδίας, proposito cordis] Firmo proposito, quomodo προθέσεις sumitur etiam 2 Tim. 3: 10.

25. Ἀναζητῆσαι Σαῦλον, ut quaereret Saulum] Amicum veterem et beneficio a se affectum. Supra 9: 27.

26. Χρηματίσαι τε πρῶτον, ita ut nominarentur primum] Χρηματίζω pro nominari est vox melioris Graecitatis, quam et Polybius non semel usurpat, scriptor Lucae lectus, et Paulus Rom. 7: 3.

Ἐν Ἀντιοχείᾳ] Ubi sedes fuerat regni eius quod Magog Ezechieli, Septentrionale. Danieli, et eversum erat ante adventum Christi secundum oracula.

Χρησίου] Graecorum more qui a Magistris discipulos nominabant, ut Pythagoreos, Platonicos, Aristotelicos, Epicureos.

28. Ἀγαθός] ἀγα [adamavit], unde Graecam ἀγάπη [amor].

Ὅτις καὶ ἐγένετο ἐν Κλαυδίῳ Καίσαρι, quae facta est sub Claudio Caesare] Meminere Suetonius et Dion Chalcidio, et Iosephus XX. 2.

29. Καθὼς εὐνοήσῃ τις, prout quis habebat] ὥς ἔνευεν [prout invenerit manus eius sufficientiam], Lev. 25: 28.

Εἰς διακονίαν] ad ministerium] Ad levamentum pauperum. Id διακονία dicitur supra 6: 1, Rom. 12: 7, 2 Cor. 8: 4, 9: 1, 12: 13, 11: 8.

Τοῖς ναυικοῦσιν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ἀδελφοῖς, habitantibus in Iudaea fratribus] Qui pauperes ferme erant. Quare etiam eos Paulus modo Achaëis, modo Macedanibus commendat.

30. Πρὸς τοῖς πρεσβυτέρους] Haec prima est Presbyterorum in Ecclesia mentio. Iudaeis tunc dicti, non solum qui iudiciis publicis, sed et qui Synagoga singulis praeerant.

erant. *Presbyteros* vertit lex secunda Codice Theodosiano de Iudaeis: in alia lege dicuntur *Patres Synagogarum*. Totam autem regimen Ecclesiarum Christi conformatum fuit ad Synagogarum exemplar. Sed et apud Graecos *πρεσβυτέρους καὶ τοὺς ἀρίστους καὶ τοὺς γέροντας εὐδοκούς οἱ παλαιοὶ λέγουν* [*Presbyteros antiqui et optimates appellare soliti erant et Senes*], ait Halicarnassensis Dionysius libro II.

Διὰ χειρὸς Βαρνάβα καὶ Παύλου, per manum Barnabas et Pauli] *Per Paulum et Barnabam eo missos*. Prae per Hebraei dicunt וְד [per manum].

CAPUT XII.

Ἐπιβάλει Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς τὰς χεῖρας, Herodes Rex iniecit manus] Hebraeum est וְשָׁטַח, quod saepe vertitur *ἐπιβάλλειν χεῖρα*, nonnunquam *ἐκτείνειν*, et significat *studium aliovi rei impendere*, Gen. 3: 22, Deut. 12: 7 et alibi. *Herodem* hic recte Syrus explicat *Agrippam*, filium nempe magni Herodis, ex qua familia quotquot erant, communi nomine *Herodes* vocabantur.

Κακῶσαι τινὰς, ut affligeret quosdam] Solet sic verti τῶν Hebraeum.

2. *Ἀνέκλει δὲ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν Ἰωάννου μαχαίρᾳ, occidit enim Iacobum fratrem Iohannis gladio*] Filium Zebedaei, υἱὸν βροντῆς [*filium tonitru*], id est, *eximium inter Apostolos*, eoque Herodi suspectiorem. Ita contigit ei calix ille de quo Christus erat lotutus Matth. 20: 23. *Gladio* autem, quia antiquitus Reges hoc solo supplicio in fontes utebantur. Haec Hierosolymis aeta sunt. Nam praeter alias tetrarchias etiam Iudaeam proprie dictam a Claudio Agrippa accepit, teste Iosepho XIX. 4. Vide infra 19.

3. *Καὶ ἰδὼν ὅτι ἀρεστὸν ἔστι τοῖς Ἰουδαίοις, videns autem hoc placere Iudaeis*] Herodis posteri, Herodia magni exemplo, omnes actus suos in id dirigebant, partim ut Caesaribus, partim ut populo Iudaico grati essent, rectumne esset quod agerent, an non, plane securi.

Προσέθετο συλλαβεῖν καὶ Πέτρον, insuper apprehendit et Petrum] Locutio Hebraea, qualis Luc. 20: 12 et alibi.

Ἡσυχ

³ *Ἦσαν δὲ ἡμέραι τῶν Ἀζύμων; erant autem dies [Asyno-
rum] Initium τῆς ἑορτῆς [festas dicit] sive octo dierum;*
Aayma incipiunt ante Pascha, ut diximus ad Matth. 26: 18

4. *Τέσσαροι τετράδιος; quatuor quaternionibus] In Glos-
sis, τετράδιος, quaternio. Quaterni per vices eum servabant,*

*Βουλόμενος μετὰ τὸ Πάσχα ἀναγαγεῖν αὐτόν, volens post
Pascha producere eum] Post diem eam, quo agnus edo-
batur, qui ob hostitiam exemptus supplicio. Vide quæ
ad Matth. 26: 6. *Ἀναγαγεῖς* hic, et mox *προάγειν*, est
producere, publico ostendere.*

6. *Κοιμώμενος μεταξὺ δύο στρατιωτῶν; dormiens inter
duos milites] Vides quam anxie sit custoditus, ut cui ne
cubare quidem soli licuerit, quique non una catena rinea
tus fuerit, sed duabus: et præter hæc ad fores aliis ap-
positis custodibus.*

7. *Ἐπίση, αὐτίκῃ] Idem loquendæ genus quod Luc.
21: 9 et 24: 4.*

*Καὶ φῶς ἐλαμψεν ἐν τῷ οὐλήματι; et lumen refulsit in
habitaculo] Ut suppa. 9: 3.*

*Πατάξας δὲ τὴν πλευρὰν τοῦ Πέτρου, percussioque [latera
Petri]. Ut solent qui aliquem volunt excitare.*

8. *Περὶβρασι; Adstringe tunicaam; ut erat moris, Ier.
13: 1. Cubaverat Petrus in tunica.*

Καὶ ἐπόδησαι τὰ σανδάλια σου, et calceas te sandallia]
Vide quæ diximus ad Marc. 6: 9.

*Περὶβάλου τὸ ἱμάτιόν σου] Iam et pallium impone tui-
cas: ut exituri solent.*

9. *Οὐκ ᾔδει δὲ ἀληθῶς ἐξ τοῦ γινόμενου διὰ τοῦ ἀγγέλου
ἐδόκει δὲ ὄραμα βλέπειν, nesciebat verum esse quod fieret*

per Angelum; existimabat enim se visum videre] Ad-
metas apud Euripidem:

ὦ θεοί, τὸ λέξω; θαυμ' ἀνέλεστον τόδε

Γυναῖκα λείσω τὴν δ' ἐμὴν ἐτητύμως,

ἢ λέγεται μου θεοῦ τις ἐκλήσσει χάρις;

[Dei, quid præfabor? hoc enim insperabile;

Verene thalami video consuetam me,

Aut fati fatium gaudium obiciunt mihi?]

Deinde:

Ὅραγε μὴ τι φάσμα νεώτερον τόδε.

[Ne visa sint hæc sedes ab æterna vide.]

10. *Διελθόντες δὲ πρὸς τὴν φυλακὴν, transseuntēs autem primum custodiam*] Custodiam Latinus, recte: Σαῖδας: *Κοντοδία τὸ τῆς δεσμοτηρίας ἐπιτελεῖμενον ὑπάρχον* [*Custodia cohors est carceri servando praeposita*]. Nec aliter Hieronymus.

Τὴν φέρουσαν εἰς τὴν πόλιν, quas ducit ad civitatem] E carcere in ipsam urbem Hierosolymam.

Ἐπὶ αὐτομάτῃ ἤρτοχθῃ αὐτοῖς, quas nullo aperta est eis] *Αὐτομάτως* fieri dicitur, quod sit *ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἡμῶν*. Vide Marc. 4: 28, Lev. 26: 5, 11, 2 Reg. 19: 29. Sic αὐτομάτως vocat Homerus eum, quem Deus docuit. Sic αὐτομάτῃ αὐτῷ [*ortu sine causa apparentis rogi*] Sap. 17: 16.

Ἐπὶ αὐτοῖς ἐπὶ αὐτοῖς] *Ubi ad se redierat*; stupore excusso.

Νῦν οὖν αἰσθῶμαι, ὅτι ἔξαπείληψέ με ὁ Κύριος τὸν ἄγγελον αὐτοῦ, καὶ ἐξέλειτό με ἐκ χειρὸς Ἡρώδου, nunc scio vere, misit me Dominus Angelum qui eriperet a me a manu Herodis] Sentiebat in se impletum, quod dixerat Esaiās 45: 1.

Καὶ πάσης τῆς προσδοκίας τοῦ λαοῦ τῶν Ἰουδαίων, et ex omni expectatione plebis Iudaeorum] Non eorum tantam qui Hierosolymis habitabant, sed et qui Paschatis causa convenerant.

12. *Συνιδὼν τε, et considerans*] Considerato ubi latenter esset, quae sibi proximum domum fidem sibi.

Ἐπὶ τὴν οἰκίαν Μαρίας τῆς μητρὸς Ἰωάννου τοῦ ἐπακλουσίου Μάρκου, ad domum Mariae matris Iohannis qui cognominatus est Marcus] Mater hic a filio ut notius appellatur. Sic Matth. 23: 20, 27: 56, Marc. 16: 40. Iohannem autem hunc Marcum cursum esse putem, ab eo qui scripsit Evangelium, dixi ad Mattheum illius Evangelii.

Οὗ ἦσαν ἱκανοὶ συνεθροισμένοι καὶ προσκυνήσαντες, ubi erant multi congregati et orantes] Multi enim coetus et multis in domibus habebantur.

13. *Τὴν θύραν τοῦ πηλίκου, ostium ianuae*] Ostium illud quo area domui praeiacens claudabatur. Vide supra 10: 17, Matth. 23: 34.

Προσῆλθε παῖδισσιν αἰτῶσαι, procecit puella ad audien-

dicendum] Venit autem ex vobis cognosceret quis esset, ne quem temere admitteret.

Ὀνόμας Ῥόδης, nomina Rhodae] Hebraice *רְחֵל* Cant. 4:12. Multa mulierum nomina a floribus, herbis, arboribus, ut *Susanna* a lilio, *Hadessa* a myrto. Graecum nomen *Ῥόδη* est etiam in Menandri fragmentis.

16. *Ὁ ἄρχηγος αὐτοῦ λέγει, Antegressus eius est*] Ex opinione Magistrorum, de qua diximus ad Matth. 18:12. Nihil Gen. 48:16.

17. *Κατασείας ἰδὲ αὐτοῖς τῇ χειρὶ, manus autem eis manuum*] Vox est bene Graeca, quam et alibi Lucas usurpat 13:16, 19:33, 21:40. Ovidius autem ita circumscribit:

*Qui postquam vultu manumque
Murmura compressit.*

Persius:

Calidae fecisse silentia turbas

Maiestate manus.

Heliodorus: *Τῷ γὰρ ἡγεμένῳ πρὸς ἡσύχας τὸ ἀνδρώσιον τοῦ δήμου κατέσχευε* [Imperato manu silentio turbam: populi compressit] in vobis.

Ἐγὼ, ἡσέεω] Id est, est τὸ ἡσέω [ut taceant].

Ἀναγέλλων Ἰακώβον, maiestate Iacobum] Fratrem, id est, vultu sanguineo *Demetrii* cuius vultu qualem habemus epistola. Iosephus hanc vocat *τὸν ἀδελφὸν τοῦ ἡγετῆ τοῦ ἀρχηγὸς Χριστοῦ Ἰάκωβος* [fratrem illius Iosephus] *Christus dicebatur, Iacobus nomen est*] Antiquae historiae KK. 8.

18. *Ἄλλοι τοῖς ἀδελφοῖς, et fratribus*] Hi qui in eo loco tunc non aderant. Multis enim illi locis opus habebant, ne nimia multitudo in unum conglobata suspensio faceret, ut alibi alios campis, multosque in alio loco. *Ἄλλοι δὲ αὐτοῦ ἐκείθεν ἐξ ἑκαστοῦ τόπου, ut in alium locum*] Ne forte ibi, quo multi conveniant, quaereretur.

19. *Ἀναγέλλων τοῖς πόλιν, inquisitione facta de custodiibus*] Quaestione de eis habitus. Vide supra 4:9 et infra 26:18 et 27:26.

Ἐκείθεν ἀναγέλλων] Romano more hoc dixit *Iudas*: duci iussit, nempe ad supplicium. Seneca de Ira. l. 1. 16.

Con-

Confundit tribunal furans Pisco ne subet duçi utramque.

Kal katelthōs ep' tēs Ioudaias eis tēn Kaisariā, descendensque a Iudaea in Caesaream] Huius itinera meminit et Iosephus XIX. 7.

20. *Θυραγωγόν]* Hanc quoque vocem de Polybio sumptit Ladas. Utitur et Diodorus Siculus, et alii, significatque pugnatutire.

Τυροῖς καὶ Σιδωνίοις] Quas civitates tunc sub Romanis erant, sed cum ambra aliqua libertatis.

Ῥοδοῦραδόν δὲ παρῆσαν πρὸς αὐτὸν, κτανόμενα ὑπέστησαν] Legati ex communi utriusque civitatis decreto.

Τὸν ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος τοῦ βασιλέως, qui erat super cubiculum Regis] Hoc officio fungentes Stetomius et in Nerone et in Domitiano *Cubicularius* vocat, quo nomine etiam de privata domo agentes utuntur Cicero et Iuriconsultus Alfens. Dicunt et Graeci posteriores *κουβικλάριον*, ut Leontius Scholasticus in Epigrammate, Cedrenus Menander Protector, Etymologici Scriptor. Codinus dixit *νεκτανάριον*.

Διὰ τὸ τρέφεσθαι αὐτῶν τὴν χώραν ἀπὸ τῆς βασιλείας, eo quod alerentur] regiones, ἐσθμεναι ἐκ Regis-agro] Tetrarchiam Sidonis et Tyti angustius erat, quam ut illae civitates populum alere frumento sup. et vino posset. Itaque opus habebant ex Iudaea, Galilaea, et aliis regionibus quae Herodiae erant, talia coemere. Vide quae diximus ad Esai. 23; 18.

21. *Ταχτῇ δὲ ἡμέρᾳ]* Die ad hoc constituta, secunda mensis Iudaeorum, quae exhibebat in honorem Claudii Caesaris. Ita Iosephus XIX. 7.

Ἐνδυάμενος λεοθῆα βασιλικήν, indutus veste regia] Ex argento rara arte textam, quae solis radiis in eam insidentibus splendorem de se edebat admirabilem: idem Iosephus.

Kal καθίσας ἐπὶ τοῦ βήματος, et sedens pro tribunali] Βῆμα hic est suggestum, positum in theatro, ut ex Iosepho discimus. Omnis locus edition. βῆμα Graecis dicitur, ut et Syris ܒܝܬܐ, qua voce Syrus interpres hic utitur.

Ἐδηγησέν τε αὐτοῖς, concionabatur ad eos] Singularem quendam facundia.

22. Ὁ δὲ ὄχλος ἐπεφώνει, *populus autem acclamabat*] Principium facientibus aulae assentatoribus.

Θεοῦ φωνὴ καὶ οὐκ ἀνθρώπου, *Dei vox et non hominis*] Hebraei eam revelationem quae per vocem fiebat, vocabant ἡρ נָו [*filiam vocis*], qua voce hic Syrus utitur: id his verbis Herodi tribuunt assentatores, Θεὸν προσαγορεύοντες [*Deum appellantes*], ait Iosephus. Non erat Hebraeis mos Reges Deos appellare ob periculum vocis, cunctis ferme circum populis Reges, partim vivos partim mortuos, colentibus honore eo, qui Diis erat proprius. In collegio totō Senatorum non idem erat periculi. Itaque eos, non autem Reges, invenimus dictos οὕτως [*Deos*].

23. Παραχρῆμα δὲ ἐπάταξεν αὐτὸν ἄγγελος Κυρίου, *confestim autem percussit eum Angelus Domini*] Gravi dolore circa eor et per ventrem omnem: sic Iosephus. In morbis immittendis saepe Angelorum ministerio Deus utitur, Exod. 12: 27, 2 Sam. 24: 18.

Ἀνθ' ὧν οὐκ ἔδωκε τὴν δόξαν τῷ Θεῷ, *quod Deo honorem non dedisset*] Non reliquit Deo illibatum suum honorem. Non fecit quod Petrus supra 10: 26, et Paulus et Barnabas infra 14: 14, 15.

Καὶ γινόμενος ἐσθληνόςβρωτος, *et consumptus a vermibus*] Ad exemplum Antiochi, 2 Mac. 9: 9. Ostendit sic Deus iis qui plus homine spirant, homines eos esse, id est, vermium escam.

Ἐξέψυξεν, *expiravit*] ἦν, ut supra 5: 6.

24. Ὁ δὲ λόγος τοῦ Θεοῦ ἤξανε καὶ ἐπληθύνετο; *verbum autem Domini crescebat et multiplicabatur*] Multa hominum fruge: verbum enim Evangelicum *germini* comparatur.

25. Πληρώσαντες τὴν διακονίαν, *expleto ministerio*] Cum subvenissent pauperibus Iudaeae ex pecunia Antiochiae collecta. Supra 11: 29, 30.

Ἰωάννην τὸν ἐκκληθέντα Μάρκον, *Iohannem qui cognominatus est Marcus*] De quo supra 12.

CAPUT XIII.

Κατὰ τὴν οὐσαν ἐκκλησίαν] *In ea quae ibi erat Ecclesia Christianorum.*

Προφῆται] *Instructi Prophetico dono*, quod a Malachiae temporibus ad tempora Christi cessaverat. Tales, qualis Caesareae Agabus.

Καὶ διδάσκαλοι, et Doctores] Sicut in Synagoga primus Senum is erat, qui docebat populum et τὸ αὐτὸν vocabatur, ita in Ecclesia Christiana τοῦ προεσβύτου idem erat munus: iidem sunt προεσβύτεροι οἱ κοπιῶντες ἐν λόγῳ [*Presbyteri qui laborant in verbo*], 1 Tim. 5: 17. In magnis urbibus, qualis Antiochia, sicut multae erant Iudaeorum Synagogae, quia omnes in unum locum coire non poterant tantis spatiis divisi, ita plures Christianorum conventus: singulis unus Magister, qui et κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] dictus ὁ ἐπίσκοπος [*Episcopos*], sicut Hebraeis נַחֲמָנִי מַגֵּן [*Senior magnus*]. In rebus magnis Magistri ex omnibus urbis regionibus coibant: ut hic.

Συμεὼν ὁ καλούμενος Νίγερ, Simeon qui vocabatur Niger] Cognomen Latinum ei a Romanis datum. Habes nomen idem in Dioscoridis initio. Etiam imperii affectator quidam sic dictus.

Μαναῆν τε] τῶν in libro Inchasim. Graeca vox nulla in μ terminatur. Non observarunt id LXX qui Iudaeis scribebant. At Lucas, qui etiam ortu Graecis scribebat, μ mutavit in ν vicini soni literam.

Ἡρώδου τοῦ τετραρχοῦ, Herodis Tetrarchae] Agrippae minoris, qui, filius illius Agrippae, cuius mors iam narrata, non Iudaeae, ut puto, sed Chalcidi primum, deinde et aliis quibusdam regionibus praefuit, Tetrarchae nomine.

Συντροφός] *Συντροφός* hic *collectaneus* vertitur a Latino interprete, ut et in Glossis. Exstat vox *collectaneus* apud Ulpianum in L. LI, *Collectaneus* D. de Manumissis vindicta. De femina *collecteam* dixere Iuvenalis et Caepella. At vocabulum *συντροφός* latius patet, significatque eum qui a prima aetate cum altero educatus est, ut 2

Macc.

Macc. 9: 29. Atque ita utuntur Plato, Plutarchus et alii. Nec aliter hic accepit Syrus.

2. *Λειτουργούντων δὲ αὐτῶν, ministrantibus autem illis*] Verbum *λειτουργῶν* satis late patet, sed cum addatur *ἰεῖμα*, recte puto Syrum et Arabem hoc loco hunc vocem sumpsisse in *precandi* sensu: coniungi enim solent *preces* et *ieiunium*; Matth. 17: 21, Marc. 9: 29, Luc. 2: 37, infra 14: 23, 1 Cor. 7: 5. Ideoque *אח* Hebraicum modo vertitur *λειτουργῶν*, modo *εργεῖν* [*ieiunare*].

Ἐπεὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, dixit Spiritus Sanctus] Per Prophetas istos.

Ἀφορίσαστε δὲ μοι, segregate mihi] Tanquam primogenitos. Nam in Lege de primogenitis Exod. 13: 12 est *ἀφοριεῖς*.

Εἰς τὸ ἔργον δὲ προσκέκλημαι αὐτοῖς, ad opus ad quod vocavi eos] Id est, πρὸς δὲ κέκλημαι αὐτοῖς. *Κοῦρε* hic est *destinare*.

3. *Ἐπιθέντες τὰς χεῖρας αὐτοῖς, imponentes eis manus*] Invocantes Dei opem ad impositum ipsis ministerium. Vide supra 6: 6.

Ἀπέλυσαν, dimiserunt] Id est, *vale illis dixerunt*. Sic Matth. 14: 15, 22, 23, 15: 23.

4. *Κατήλθον εἰς τὴν Σελεύκειαν, adierunt Seleuciam*] Ibi quoque visari exstinctum regnum Mageg. Ut supra diximus 11: 25.

5. *Ἐν Σαλαμῇ*] In urbe quam Tencer ex patriae suae dixit nomine:

Ambiguum tellure nova Salamine futuram,
ut canit Horatius.

Ἐν ταῖς συναγωγαῖς τῶν Ἰουδαίων, in Synagoga Iudaeorum] Multi in Cýpro Iudaei. Hieronymus in Chronico Eusebii ad tempora Traiani: *Salaminam Cypri, interfectis in ea Gentibus, subvertens Iudaei*.

Εἶχον δὲ καὶ Ἰωάννην, habebant autem et Iohannem] Marcum cognomine; de quo supra 12: 25.

Τηρέτην, ministrum] Obeuntem munera minora, ut in Ecclesia Diaconi. Vide quae ad Luc. 4: 20.

6. *Διελθόντες δὲ τὴν νῆσον, et quum perambulassent insulam*] In Manuscripto *ὅλην τὴν νῆσον* [*universam insulam*], quia ab Oriente ad Occidentem usque venabant.

· "Ἀπὸ Παφῶν, usque ad Paphum] Destructuri Veneris cultum.

· "Ὁ ὄνομα Βαρισοῦς, cui nomen erat Bar-Iesu] Filius Iesu: sive Iosuas alicuius. Talia nomina sunt *Barionae*, *Bartholomasi*, aliaque facta πατρωνυμῶς [per denominationem a Patre].

· 7. Τῷ ἀνθυπάτῳ, Proconsule] Est κατὰχρησις [abusio]. Proprie enim qui Cypre praeerat vocabatur δυνάστης [Propraetor]. Sed non mirum est. Graecos ista permisuisse, aut potius, ut egregii erant adulatores, nomen quam honorificentissimum dedisse provinciarum Rectoribus. Generale nomen est *Praesidis*: quo et hic Latine uti licet.

· 8. Ἑλίμας] Hoc alterum erat nomen illi, qui modo dictus *Barisus*.

· Ὁ μάγος οὕτω γὰρ μετιμηνύεται τὸ ὄνομα αὐτοῦ, Magus: sic enim interpreteris nomen eius] Id est, Ἑλίμας significat μάγος, nempe Arabum lingua: nam *ἑλμα*, *magi*. Unde Arabem hunc fuisse non male coniecero. Vide quae diximus ad Matth. 2: 1.

· Ζητῶν διασέφαι τὸν ἀνθύπατον ἀπὸ τῆς πίστεως, quarens avertere Proconsulem a fide] Impedire ne crederet Euangelio.

· 9. Σαῦλος δέ, ὁ καὶ Παῦλος, Saulus autem, qui et Paulus] Id est, qui, ex quo cum Romanis conversari coepit, hoc nomine a suo non abluente, coepit a Romanis appellari. Sic qui *Iesus* Iudaeis, Graecis *Iason*: *Hillel*, *Pollio*: *Onias*, *Menelaus*: *Iakim*, *Alcimus*. Apud Romanos *Silas*, *Silvanus*, ut notavit Hieronymus; *Pasides*, *Pansa*, ut Suetonius in Crassio: *Diocles*, *Diocletianus*: *Biglinitza*, soror Iustiniani, Romane *Vigilantia*. Sic et nomina Persica a Graecis nonnihil immutari dixit Strabo libro XII, idemque nunc facere Turcas Leundaevins.

· Καὶ ἀτενίσας εἰς αὐτὸν, et intuens in eum] Vide supra 12, 6: 15.

· 10. Καὶ πάσης ἐκδιουγίας, et omni fallacia] In Glossario, ἐκδιουγία, *falsum*. Infra 18: 14 habemus ἐκδιουγῆμα [facinus pessimum], quo nomine Plutarchus vocat falsi testamenti fabricationem.

Τὴ διαβολῶν, *fili Diaboli*] Diaboli ingenium referens. Vide Ioh. 8: 44.

Οὐ παύσῃ διαστρέφων τὰς ὁδοὺς Κυρίου τὰς εὐθείας, *non desines transvertere vias Domini rectas*] *Transvertere* Tertullianus: id vero est *ex transverso aliquid obli-*
re, quo minus iter peragi possit. Vide quae diximus supra 8.

11. Ἡ χεὶρ τοῦ Κυρίου ἐπὶ αὐ, *manus Domini super te*] *Manus Domini* quamvis potentem actionem significat in bonum vel malum; sed hic in malum: et ἐπὶ valet idem quod particula 2, Ruth. 1: 13.

Ἐπέπεσεν ἐν αὐτῷν ἀγλὺς καὶ σκότος, *cecidit in eum caligo et tenebrae*] Duabus vocibus expressit Hebraeam. Gen. 19: 11, 2 Sam. 6: 18.

Ἐζητεί χερσάγωνός, *quaerebat qui si manum daret*] Vide supra 9: 8.

Ἐπίστευσε] *Credidit Evangelio*; neque tamen se abdicavit magistratu: quod si factum fuisset, non reticuisset id Lucas.

13. Εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας] Celebrem Dianae templo, ut Mela nos docet. Ita ubique manum cum idolis conserebant Apostoli.

Ἀποχωρήσας ἀπ' αὐτῶν, *discedens ab eis*] Nempe laboris et periculorum fugiens, ut hic aiunt Graeci scriptores. Vide infra 15: 38.

14. Εἰς Ἀντιόχειαν τῆς Πισιδίας] Non illam Syriae de qua supra. De hac vide Strabonem libro XII. Hic Apostolus intrare incipit eas partes in quibus Gog regnaverat et destructus fuerat.

15. Μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ νόμου καὶ πάντων προφητῶν, *post lectionem autem Legis et Prophetarum*] Mora recepto ab Esdrae temporibus, ut praeter particulas de Lege, quod vetus erat, etiam de Prophetis particula aliqua Sabbatis singulis legeretur.

Οἱ ἀρχισυνάγωγοι, *Principes Synagogae*] ἄρχων sive princeps quorum princeps κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*], ὁ ἀρχισυνάγωγος, ἦν ἐκεῖ.

Εἰ ἐστὶ λόγος ἐν ὑμῖν παρακλήσεως, *si quis est vobis sermo consolationis*] Id est, *Prophetiae*. Vide quae diximus supra 4: 36.

16. *Καὶ παταθείας τῇ χειρὶ, et manu silentium indicens*] Repete quae dicta supra 12: 17.

Καὶ οἱ φοβούμενοι τὸν Θεόν, et qui timetis Deum] Id est, οἱ σεβόμενοι τῶν Ἑλλήνων [*religiosi ex Graecis*], infra 17: 4.

17. *Ὁ Θεὸς τοῦ λαοῦ τούτου, Deus populi huius*] Hoc dicit Pisidia, Iudaeos digito monstrans.

Ἐξελέξατο τοὺς πατέρας ἡμῶν, elegit Patres nostros] Non vulgaribus beneficiis affecit.

Καὶ τὸν λαὸν ὑψώσας, et plebem exaltavit] Id est, in gratia apud Regem eos constituit per Iosephum.

Ἐν τῇ παροιμίᾳ, ἐν γῇ Αἰγύπτῳ, quum essent incolae in terra Aegypti] Durante incolatu ipsorum in Aegypto. *Παροιμία* Hebraice *חֲבִיבָה*, ut Gen. 28: 4.

Καὶ μετὰ βραχίονος ὑψηλοῦ ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἐξ αὐτῆς, et brachio excelso eduxit eos ex ea] Ex verbis Dei, Exod. 6: 6.

18. *Τεσσαρακονταετὴ χρόνος, per quadraginta annorum tempus*] Idem sensus Ps. 95: 10.

Ἐτροποφόρησεν αὐτοὺς] *Ingratos eorum mores pertulit*. Vox haec est ex LXX Dent. 1: 31, ubi Lucas recte legit *ἐτροποφόρησέ σε*, et non *τροποφορήσῃ σε* [*portabit te*]. In Hebraeo enim est *נָשָׂא*, id est, *pertulit te*: in Chaldaeo *נָשָׂא*. Est vox *τροποφορεῖν* bene Graeca: Cicero ad Atticum XIII. 29, *In hoc τὸν τύπον μου πρὸς θεῶν τροποφορήσων* [*per Deos perfer fastum meum*].

19. *Ἐθνῶν ἑπτὰ, gentes septem*] Sex nominantur, Exod. 3: 8, *Cananaei, Hitthaei, Amorrhaei, Parizaei, Hevazei, Jebusaei*. Sed addendi his *Girgasei*, *וְגִרְגָּסִי* ex Neh. 9: 8, quos in Africam ivisse aiunt Hebraei. Et eos nominat in Africanis rebus Procopius Vandalicorum II.

Κατεκληροδόμησεν αὐτοῖς τὴν γῆν αὐτῶν, sorte distribuit eis terram eorum] Sic habent libri antiquiores, etiam ille in Anglia. Alii *κατεκληροδότησεν*. Nihil refert. Nam *κἰ* in Fiel, aut *כִּי* in Hiphil, modo vertitur *κατακληροδοῦν*, ut Dent. 3: 28, Ios. 14: 2 et alibi; modo *κατακληροδοτεῖν*, ut Dent. 1: 38, Ios. 19: 51.

20. *Καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἑτεῖς τετρακιστοῖς καὶ πεντήκοντα, et postea annis circiter quadringentis et quinquaginta*] Rectius codex ille in Anglia, et alii quibus usus est inter-

terprea Latians, illa αὖς ἔτιος τετρακοσίων καὶ πενήκοντα connectunt cum praecedentibus: et deinde ponunt μὲν ταῦτα. Anni autem illi *ferme quadringenti et quinquaginta* incipiunt ab exitu ex Aegypto, desinunt in illud tempus quo David ex Sione eiecit Iebusaeos. Tantum temporis impensum fuit ad collocandam gentem Hebraeam in illis sedibus. Salomen anno ab exitu quadringentesimo octuagesimo Templum condidit, 1 Reg. 6: 1. Regnavit autem David per annos ferme quadraginta, 2 Sam. 5: 5.

Ἔδωκε πρῶτος Ἰωσὴφ Σαμουὴλ τοῦ Προφήτου, *dedit Inducere usque ad Samuelem Prophetam*]. Quasi Dictatores cum potestate, non et cum pompa, regia. Vide quæ ad librum Iudicum diximus.

21. Κἀνθὺν] *Et inde, id est, ab ipso*. Sic Cicero, *Fore unde discerem neminem*, pro *a quo discerem*: et Virgilius, *Genus unde Latinum*, id est, *a quo*: apud Terentium, *Unde petitur*, id est, *reus a quo petitur*.

Ἠνέχσαντο βασιλεία, *postulaverunt Regem*] Hoc voluerunt, idque cum adhuc Prophetam haberent, id est, Deum ipsum, a quo regerentur.

Ἄνδρα ἐκ φυλῆς Βενιαμὴν, *virum de tribu Benjamin*] Ex qua erat et hic, melior illo Saul, regnum sub Christo adeptus maximum, destructor mysticus Amalecitarum, mori paratus pro populo Dei, reiectus, non ut ille a Deo, sed a suis popularibus Dei nomen obtendentibus.

Ἐν τεσσαράκοντα, *annis quadraginta*] Hoc referendum est ad id quod praecessit Ἰωσὴφ Σαμουὴλ τοῦ προφήτου [*usque ad Samuelem Prophetam*], caeteris velut per parentheses interiectis: ut intelligatur Samuel munere suo Prophetico functus, partim ante Saulis regnum, partim dum consiliis Saulem rexit, simul annis 40, nam quatuor tantum ante mortem Saulis mensibus creditur Hebraeis mortuus Samuel. Ita Samuel velut alter Moses curando populum Mosis aequavit tempora.

22. Καὶ μεταστήσας αὐτὸν, *et amoto illo*] Id est, *amoto e rebus humanis*: non enim ante Davidi regnum promissum tradere Deus voluit, quam mortuus esset Saul. Sic μεταστῆς dicitur *qui obiit*, 2 Macc. 11: 23, et μετατίθεσθαι, *qui ex rebus humanis aufertur*, Hebr. 11: 5.

**Ἦγεσεν αὐτοῖς τὸν Δαβὶδ, erexit illis Davidem]* *ergo erexit, conspiciendum dedit.*

Εὗρον Δαβὶδ, inveni Davidem] Ps. 89: 21.

**Ἀνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μου, virum secundum cor meum]* Id est, *mihi gratiasimum.* Vide supra 7: 46. Aliis verbis exprimit quod in Psalmo praecesserat, *electum de populo.*

**Ὅς ποιήσει πάντα τὰ θελήματα μου, qui faciet omnes voluntates meas]* Nempe in regendo populo. Idem est quod dicitur Ps. 78: 72.

23. *Τούτου ὁ Θεὸς ἀπὸ τοῦ σπέρματος, huius Deus a semine]* Matth. 1: 1, Luc. 1: 32.

Κατὰ τὴν ἐπαγγελίαν, secundum promissionem] 2 Sam. 7: 12, 13, 14, Ps. 89: 37, Ier. 23: 5, Mich. 5: 2.

**Ἦγεσεν, excitavit]* Hoc exscriptores ponere ex eo quod antecessit de Davide: et Manuscriptus in Anglia et aliis libri perveteres habent *ἤγαγε*, quomodo Hebraeum *וַיֵּצֵא* est *fecit venire.*

Τῷ Ἰσραήλ] Illis primo loco: quia inter eos vixit.

Σωτήρα, Salvatorem] Sic vocatur Luc. 2: 11, Ioh. 4: 42, supra 5: 31, et apud Paulum saepe. Est autem explicatio eius quod sequitur *Ἰησοῦ.* Vide Matth. 1: 21.

24. *Προκηρύξαντος Ἰωάννου, praedicantis Iohannem]* Matth. 3: 1.

Πρὸ προσώπου τῆς εἰσόδου αὐτοῦ, ante faciem adventus eius] Id est, antequam Iesus manus suum auspicaretur. Sic *ingressi consulatium* dicunt et Iurisperitis.

Βάπτισμα μετανοίας, baptismum poenitentiae] Marc. 1: 4, Luc. 3: 3.

25. **Ὡς δὲ ἐπλήρου ὁ Ἰωάννης τὸν δρόμον]* Id est, cum in *cursum suo pergeret.* Sic *implere post aliquem*, in Hebraismo est *aliquem sequi.*

**Ὥς μὲ ὑπονοεῖτε εἶναι]* *Quem me existimatis esse.* Subintelligitur, *Messiam.* Non verba ipsa, sed sensum retulit qui est Ioh. 1: 20.

Ὁὐκ εἰμι ἐγώ] *Is non sum.*

**Ἀλλ' ἰδοὺ ἔρχεται μετ' ἐμέ]* *Post me munus suum au-
spicabitur.*

*Ὁὐ οὐκ εἰμι ἄξιος τὸ ἐπόδημα τῶν ποδῶν λύσαι, cuius
non sum dignus calceamenta pedum solvere]* Vide quae
ad Matth. 3: 11, Ioh. 1: 27,

26. *Kai oi ἐν ἡμῖν φοβούμενοι τὸν Θεόν, et qui in vobis timent Deum]* Vide supra 16.

Τῆν δὲ λόγος τῆς σωτηρίας ταύτης ἀπεστάλη, vobis verbum salutis huius missum est] Non alienum hic negotium agitur. Nuntius is quem adferimus tam ad vestram, ὁ Ιουδαί, quam ad vestram, πρὶ Πισιδᾶς, salutem pertinet.

27. *Οἱ γὰρ κατοικοῦντες ἐν Ἱερουσαλὴμ, qui enim habitabant Hierosolymis]* Plebs.

Kai οἱ ἄρχοντες, et Principes] Senatores magni Synedrui.

Τούτων ἀγνοήσαντες, hunc ignorantes] Nescientes illum Iesum esse Messiam promissum. Vide supra 3: 17, 1 Cor. 2: 8.

Kai τὰς φωνὰς τῶν Προφητῶν τὰς κατὰ πᾶν σάββατον ἀναγινωσκόμενας, et lectiones Prophetarum quas per omne Sabbatum leguntur] Φωνὰς dixit Ἰησοῦς, ita enim vocantur, partes Prophetarum in sua Sabbata distributae, sicut Legis Ἰησοῦς. Vide infra 15: 21. Audiebant harum rerum vaticinia Sabbatis, inquit, et non intelligebant. Nam ἀγνοήσαντες [ignorantes] et ad Iesum, et ad propheticas voces sive lectiones refertur.

Κρίναντες ἐπλήρωσαν, iudicantes impleverunt] Hoc ad Senatores refertur, qui praeiudicio suo Iesum confoderunt, Matth. 16: 66, Luc. 23: 2, Ioh. 18: 30, et sic impleverunt praedicta Esai. 53 et alibi. Est hic ἑλλειψις [defectus] duplex: κρίναντες nempe αὐτόν [eum], et ἐπλήρωσαν nempe τὰς φωνὰς [lectiones], deinde κρίναντες pro κατακρίναντες [condemnantes], ut Matth. 7: 1, Ioh. 12: 47.

28. *Kai μηδεμίαν αἰτίαν θανάτου εὐρόντες, ἤτησαντο Πιλάτον ἀναιρεθῆναι αὐτόν, et nullam causam mortis invenientes in eo, petierunt a Pilato ut interficeret eum]* Hoc iam ad plebem pertinet, Matth. 27: 22. Nullam causam veram habebant: neque enim in Legem, neque in ipsos peccaverat. Legem bene explicaverat, ipsos plurimis affecerat beneficiis.

29. *Ὡς δὲ ἐτέλεσαν πάντα τὰ περὶ αὐτοῦ γεγραμμένα]* Possis exponere, postquam finem habuere omnia, quas de eo scripta erant, ut respiciatur id quod dixit ipse Christus Ioh. 19: 28, 30. Nam saepe activa sensum ha-

bent passivum vel absolutam. Vide quae dicta ad praeceptum quartum Decalogi.

Καθελόντες ἀπὸ τοῦ ξύλου, deponentes eum de ligno] Deest articulus ut saepe. Vult enim dicere, *Οἱ καθελόντες ἀπὸ ξύλου, qui eum de cruce detulerunt*, Iosephus Arimathensis et comites eius. Matth. 27: 58, 59.

Ἔθηκαν εἰς μνημεῖον, posuerunt in monumentum] Matth. dicto loco 27: 60, Marc. 15: 46, Luc. 23: 53, Ioh. 19: 41.

31. *Τοῖς συναγαβάσιν αὐτῶ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας εἰς Ἱερουσαλὴμ, qui simul adscenderant eum eo de Galilaea Hierosolyma]* Non Apostolis tantum, sed et mulieribus Galilaeis, quae cum ipso Hierosolyma venerant, Matth. 27: 55.

Οἵτινες εἰσι μάρτυρες αὐτοῦ πρὸς τὸν λαόν, qui sunt testes eius ad plebem] Supra 10: 41. Adde supra 1: 22, 32, 3: 15, 5: 32, 10: 39.

32. *Τμᾶς εὐαγγελιζόμεθα τὴν πρὸς τοὺς πατέρας ἐπαγγελίαν γενομένην, ὅτι ταύτην ὁ Θεὸς ἐπεπλήρωκε τοῖς τέκνοις, vobis annuntiamus eam quae ad Patres nostros promissio facta est; quoniam hanc Deus adimplevit filiis]* Εὐαγγελίζεσθαι hic rursum habemus cum accusativo personae, ut supra 8: 25, 40. In sequentibus est Hebraica circumductio, pro qua liceat dicere: *Ὅτι τὴν ἐπαγγελίαν πρὸς τοὺς πατέρας γενομένην ἐπεπλήρωκεν ὁ Θεός. Hic est nuntius quem adferimus vobis, impleta illa promissa.*

Ἀναστήσας Ἰησοῦν, excitans Iesum] Id est, exhibens, ut supra 2: 30, 3: 26, nam infra distincte sequitur *ἀναστήσας ἐκ νεκρῶν [excitans a mortuis]*.

33. *Ὡς καὶ ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ δευτέρῳ γέγραπται, sicut et in Psalmo secundo scriptum est]* Vetus scriptum fuit τῷ πρώτῳ [primo], ut plures ex Hieronymo monuere, addita causa, quia olim in Hebraeis codicibus Psalmi, qui nunc primus et secundus dicuntur, cohaerebant. Idem in aliis etiam Psalmis evenit.

Τίς μου εἰ σὺ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε] O Fili mi, hodie te genui, id est, *Regem te feci*, ut diximus ad Psalmum. Hoc in Christo impletum, cum ei data omnis potestas et in coelo et in terra, Matth. 28: 18. Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Τότε γένοιτο αὐτοῦ λέγων γενέσθαι, ἐξότου ἢ γυναικὸς αὐτοῦ ἐμίλλῃ γενέσθαι [Natum eum*

exinde dicens, ex quo futurum erat ut nosceretur]. Recte: nam sicut qui nascuntur nosci incipiunt, ita et qui in magnum honorem evehuntur. Similia similium occupant nomina. Iudaeos antiquitus hunc locum ad Messiam retulisse, apparet et ex eo ipso Iustini loco et ex Davide Kimchi.

34. *Ὅτι δὲ ἀνέστησεν αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, quod autem suscitavit eum a mortuis]* Ret[er]o redit ad id quod de resurrectione dixerat, ostendens hoc vaticiniis congruere.

Μηκέτι μέλλουσα ὑποσφύρειν εἰς διαφθοράν, amplius non reversurum in corruptionem] Non iterum moriturus, ut illi quos Elias et Eliseus suscitavere. Vide supra 2: 27.

Ὅτι δώσω ὑμῖν τὰ ὅσια Δαβὶδ τὰ πικρά, dabo vobis misericordiam Davidis fidelem] LXX in Esai. 55: 3, *Διαθήσομαι ὑμῖν διαθήκην αἰώνιον, τὰ ὅσια Δαβὶδ τὰ πικρά [Feriam vobis pactum sempiternum, misericordiam Davidis fidelem].* Sensus est: Misericordiam meam vobis tam constantem exhibebo, quam exhibui Davidi. Genitivus hic est *Δαβὶδ* significatque obiectum, et subintelligitur *ὡς [tanquam].*

35. *Διὸ καὶ ἐν ἑτέρῳ λέγει]* Alibi dicit, David scilicet, quod ex remotiore loco repetitur, ut saepe.

Ὅδ' δώσεις τὸν δοῖόν σου ἰδεῖν διαφθοράν, non permittes sanctum tuum videre corruptionem] Est idem locus qui supra 2: 27.

36. *Δαβὶδ μὲν γὰρ τῇ ἰδίᾳ γενεᾷ ὑπηρετίσας τῇ τοῦ Θεοῦ βουλῇ]* Cum per suam aetatem inservisset Dei consiliis, nempe in populo regendo. Vide supra 22.

Ἐκοιμήθη καὶ προσετέθη πρὸς τοὺς πατέρας αὐτοῦ, dormivit et appositus est ad Patres suos] Sepultus est. Vide supra 2: 29.

Καὶ εἶδε διαφθοράν, et vidit corruptionem] Aliquo tempore servatus fuit a morte, quae via est ad dissolutionem corporis, non in perpetuum. Est *ἐξήγησις [explicatio]* praecedentium, eo tendens, ut pateat locum modo productum excellentius in Christum quam in Davidem convenire.

37. *Ὅν δὲ ὁ Θεὸς ἤγειρεν, quem vero Deus suscitavit]* Tertio scilicet die.

Ὅν εἶδε διαφθοράν, non vidit corruptionem] Mors eum ef-

effectum in eo non habuit, ut corpus dissolveret. Est duplex κατάχρησις [abusio]: nam et *videre* ponitur pro *experiri*, et *experiri* de mortuo non nisi improprie dicitur.

38. Διὰ τούτου ὑμῖν ἁμαρτιῶν καταγγέλλεται, per hunc vobis remissio peccatorum annuntiatur] Vide supra 10: 43.

39. Καὶ ἀπὸ πάντων ὧν οὐκ ἠδυνήθητε ἐν τῷ νόμῳ Μωσέως δικαιωθῆναι, ἐν τούτῳ πᾶς ὁ πιστεύων δικαιοῦται, et ab omnibus, quibus non potuistis per Mosis Legem purgari, ab his omnis qui credit, purgatur] Non est idem quod praecessit, sed aliud beneficium. Nam πᾶσι, quod plerumque Graece est δικαιοῦν significat et purgare: vertiturque πῶς καθαρὸς ἔσται [puris erit], Job. 4: 17, καθαρισθήσεται [purgabitur], Dan. 8: 14. Purgatur a criminibus qui a peccandi consuetudine liberatur. Id ἐν τῷ πολὺ [ut plurimum] per Legem non fiebat, Hebr. 10: 1, 2. Causa est quia lex promissa non habebat coelestia. Haec autem attulit Christus, ideoque corda purificavit.

40. Τὸ εἰρημένον ἐν τοῖς προφήταις, quod dictum est in Prophetis] In eo volumine quod ab Hebraeis dicitur נְבִיאִים [Prophetas]. Videte ne idem vobis eveniat, quod olim parentibus vestris Urbe et Templo exciso, ipsis deportatis ob contemptum beneficiorum Dei. Vide Abacucum et ibi dicta.

41. Ἰδετε οἱ καταφρονεῖτε] Abac. 1: 5, Videbitis vos qui tot monita contemnitis, quid sim facturus. Verum est quod coniecit Beza LXX Senes pro נְבִיאִים [in gentibus] legisse. נְבִיאִים [contemptores]: nam et in eodem Acao. 25, נְבִיאִים vertitur καταφρονεῖτης [contemptor].

Καὶ θαυμάσατε, et admiramini] Contraxit Lucas salvo sensu Graeca quae sic habent: Καὶ ἐπιβλέψατε καὶ θαυμάσατε θαυμάσια [Et inspectate et admiramini mirabilia].

Καὶ ἀφανισθῆτε, et deformate] Nempe τὰ πρόσωπα [facies], ut Matth. 6: 16, expallescite. Quomodo LXX Senes hio in Hebraeo legisse videantur, diximus ad Prophetam ipsum.

Ὅτι ἔργον ἐγὼ ἐργάζομαι, quia opus operor ego] In LXX pro ὅτι est διότι [quoniam]. Apparet a Luca haec non ex codice scripta, sed quantum memoria suppedītabat.

Eq.

Ἐγὼς, ὅπως]. Haec repetitio vocis in Graeco non est, sed rem efficaciter exponit.

Ὅτι οὐ μὴ πιστεύετε, cui non credetis] Alii codices habent ὁ [quod], quomodo et codex LXX Interpretantur.

42. Παρακάλουν τὰ ἔθνη, rogabant Gentes] Pisidæ isti.

Εἰς τὸ μεταξὺ σαββάτων, ut sequenti sabbato] Omnino legendam eis τὸ μεταξὺ σαββάτων, medio tempore inter duo sabbata. Id ideo dicant, quia videbant Apostolos per sabbata Iudaeis instituendis vacare, ut patet supra 13: 14, infra 44, 16: 13. Olim σ longum et ο breve ad eandem aut suppositam formam scribebatur.

43. Τῶν σεβομένων προσκλήτων, colentium advenarum] Non τῶν Ἑλλήνων [Graecorum], sed eorum qui Legi Moisis se subdiderant, πῶς ὦ [advenae iustitias].

Οἵτινες, qui] Paulus et Barnabas.

Προσλαλοῦντες αὐτοῖς, loquentes eis]. Illis Iudaeis et Proselytis.

Ἐπιμένειν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ, ut permanserent in gratia Dei] Ita per μετωνομίαν [transnominatorem] vocatur doctrina Evangelica, quae summo Dei beneficio nobis contigit. Sic Hebr. 12: 15, 1 Petr. 5: 12.

44. Τῷ δὲ ἐχόμενῳ σαββάτῳ, sequenti vero sabbato] Melius Manuscriptus, τῷ δὲ ἐχόμενῳ σαββάτῳ, id est, sabbato proximo. Sic τῇ ἐχόμενῃ infra 20: 16.

45. Ἰδόντες δὲ οἱ Ἰουδαῖοι τοὺς ὄχλους, videntes autem turbas Iudaei] Illos ex Gentibus, quibus ferre non poterant se aequari. Hoc est quod ἥλον [solum] vocat.

Ἀντίλεγον τοῖς ὑπὸ τοῦ Παύλου λεγομένοις ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες, contradicebant iis quae a Paulo dicebantur contradicentes et blasphemantes]. Illa ἀντιλέγοντες καὶ sicut in multis aliis libris desunt, ita et in illo optimo Manuscripto. Pariter habentibus codicibus usi sunt Syrus, Latinus, Arabs.

46. Παρρησιασάμενοι, constanter] Nihil territi ipsorum contumeliis.

Τμῖν ἦν ἀναγκαῖον πρῶτον λαλῆσαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, vobis oportebat primum loqui verbum Dei]. Ἀναγκαῖον ἦν, id est, oportebat, ex Christi praecepto et exemplo, Matth. 10: 6, 15: 24, Luc. 24: 47, supra 1: 8.

Ἐπειδὴ δὲ ἀποδείξαι αὐτὸν, sed quoniam fastiditis id-
lud]

ind] *αἰσχύῃ, fastiditis.* *αἰσχύῃ* plurimis in locis Veteris Testamenti vertitur *αἰσχύῃ*, interdum *ἐξουθενεῖν* [*contemnere*], *φαυλίζειν* [*flocci facere*], aliisque verbis. Vide supra 7: 39, 1 Tim. 1: 19.

Καὶ οἱ ἀδίκους κρίνεται ἡ αἰσχύῃ τῆς αἰωνίου ζωῆς, et indignos vos iudicatis vita aeterna] Est idem loquendi genus, L. Indices Cod. de dignitatibus libro XII, *Nec sibi posthac de eo honore blandiantur, quo se ipsos indignos indicaverunt*, id est, ostenderunt non minus clare, quam Index qui sententiam pronuntiat. Solent actionibus nomina tribui aliarum actionum, quarum pares sunt effectus. Vide quae dicta libro II de Iure Belli ac Pacis XX. 2, Matth. 26: 12. Vide et Ps. 106: 24, Prov. 8: 36, 17: 19.

47. *Οὗτω γὰρ ἐντέταλται ἡμῖν ὁ Κύριος, sic enim praecipit vobis Dominus]* Christus dicto loco supra 1: 8, Matth. 28: 19, Marc. 26: 15, Luc. 24: 47.

Τέθεικά σε εἰς φῶς ἐθνῶν τοῦ εἶναι· ὡς εἰς σωτηρίαν τῶς ἑσπέραις τῆς γῆς, posui te in lucem Gentium, ut sis in salutem usque ad extremum terrae] In versione LXX Esai. 49: 6, *Δέδοκά σε εἰς διαστήρη γένους, εἰς φῶς ἐθνῶν, τοῦ εἶναι· ὡς εἰς σωτηρίαν τῶς ἑσπέραις τῆς γῆς.* [*Dedi te in testamentum nationis, in lucem Gentium, ut sis in salutem usque ad extremum terrae*]. Hoc de Esai. dictum, multe magis Christo convenit, qui fecisse dicitur quod fecit per Apostolos. Est autem allegatio haec absolute posita, ita ut, ante eam subaudiatur, *sicut scriptum est*, quod recte suppleant Syrus et Arabs.

48. *Ἀκούοντα δὲ τὰ ἔθνη, audientes autem Gentes]* Pisidae, parem sibi a Deo honorem haberi cum Iudaeis, qui se solos populum Dei vocabant.

Καὶ ᾠδοῦν τὸν λόγον τοῦ Κυρίου, et laudaverunt verbum Domini] Laudarunt Dei bonitatem in Evangelio exponantem.

Καὶ ἐπίστευαν ὅσοι ἦσαν τεταγμένοι εἰς ζωὴν αἰώνιον, et crediderunt quotquot erant ordinati ad vitam aeternam] Non est hic *προαρισμένοι*, quod esset praedestinati, sed nec *προτεταγμένοι*, verum *τεταγμένοι*. Et manifeste hi *τεταγμένοι* ad vitam aeternam, opponuntur eis, qui se ea vita indignos iudicaverant, id est, ostenderant. Τάττω

va-

valet *esse*, quod et per *καθώς* saepe vertitur, et inter alia significat *parare*. Tam vere frequens est Hebraeis ut forma passiva ponatur pro reciproca, Niphal pro Hithpael: notant id: Hebraeorum Grammatici, Lev. 26: 29, 2 Sam. 20: 20, et sequuntur Hellenistae. Sic 2. Macc. 14: 3, *μεμολυμένους* est qui se polluerat. Sic Rom. 10: 5, *οὐκ υποτάγησαν*, se non subiecerunt, et Hebr. 12: 9, *υποταγησόμεθα*, subiiciamus nosmet, Jac. 4: 7 et 1 Petr. 5: 5, *υποτάγητε*, subiectione vosmet, et 10, *ταπεινώθητε*, humilitate vosmet, quod verbum pari sensu habes, 1 Petr. 5: 6. *Parant se vitas aeternae*, qui, si eius spes detur, gravissima ob id velint facere ac pati. Tales sunt *εὐθεροί* eis τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [*apud regno Dei*], ut Lucas loquitur 9: 62, et facile credunt. Evangelio, Ioh. 7: 17. Cum haec dicimus, non excludimus praevenientem gratiam: facere enim homines dicuntur id quod faciunt per Dei gratiam excitati, sicut se dicuntur *convertens*. Est enim quaedam gratia etiam ante fidem, quae *Patris tractio* vocatur. Nihil vident qui ad *praedestinationem*, et quidem *absolutam*, ut loquuntur, haec verba refertur. Nam neque *praedestinati* omnes unius aevi credunt eodem tempore, neque omnes qui credunt, sunt eo sensu *praedestinati*. Neque id arcanum de singulis, qui ad salutem perventuri essent, qui non, Lucae erat revelatum.

49. *Διέφερετο δὲ ὁ λόγος τοῦ Κυρίου, disseminabatur autem verbum Domini*] Ille sermo de quo locutus erat Lucas supra 48.

50. *Τὰς σεβόμενας γυναῖκας, mulieres religiosas*] *Proselytas*. Nam erant et proselyti in ea urbe, ut audivimus supra 43.

Καὶ τὰς εὐσχημόνας, et honestas] Illae proselytae alias foeminae honoratas, notas sibi, confitebant. Nomen *εὐσχημόνος*: hoc sensu habuimus et Matth. 15: 43, et habemus rursum de foeminis, infra 17: 12. Graeci hoc loco *εὐσχημόνας γυναῖκας* Romano vocabulo *matronas* interpretantur: non male. Clemens de rebus Petri: *Τῶν εὐγενῶν τὰς ἐπιφανιστάς καὶ αἱς ὁ λόγος ματρῶνας οἶδε καλεῖν* [*Quas enant inter ingenuas illustrioras, et quas matronas vulgo appellant*]. Codrenus: *Τὰς εὐσχημόνας γυναῖκας ματρῶνας ἐκάλουν* [*Honestas mulieres matronas appellabant*].

Kal

Kai τοὺς ἀνδρῶν τῆς πόλεως, et primos civitatis] Illae matronae maritos suos incitabant. *Τοὺς ἀνδρῶν τῆς πόλεως* habes et in Novella Iustiniani CXXIII. Ita vocantur Decurionum primi, Latine *Principales*, ut apud Terullianum et Cod. Theodosiano. Hi erant alibi quinque, alibi decem, alibi viginti.

Καὶ ἐκείνησαν διαγῶν, et excitarunt vexationem] Vide Matth. 5: 10, 11, 12, 13: 21, supra 8: 1.

Καὶ ἐξέβαλον αὐτοὺς ἀπὸ τῶν οἰκῶν αὐτῶν, et eiecerunt eos de finibus suis] Exire iusserant pro imperio. Sic verbum id sumitur Matth. 9: 25.

51. *Οἱ δὲ ἐκτιναξαμένοι τὸν νοτίον τῶν ποδῶν αὐτῶν, at illi excusso pulvere pedum suorum]* Non rem tantum, sed et rei symbolum observarunt, iuxta Domini verba, Matth. 10: 14, ubi dicta vide.

Ἐν αὐτοῖς] Adversus ipsos: in testimonium contra ipsos, ut est Luc. 9: 5.

Εἰς Ἰωνίον] Urbem Lycaoniae. Strabo XII.

52. *Οἱ δὲ μαθηταί, discipuli quoque]* Qui Pergis Euan-
gelio crediderant;

Ἐνέχοντο χαρὰς, replebantur gaudio] Ob acceptam peccatorum remissionem et promissa coelestia.

Καὶ πνεύματος ἁγίου, et Spiritu Sancto] Donis ad ob-
signandam fidem.

CAPUT XIV.

Ἐγένετο δὲ ἐν τῇ Ἰωνίᾳ, factum est autem Iconii] Hic Paulo adfuit Timotheus 2 Tim. 3: 10, etiam ante Paulo motus et saepe itinerum eius comes; adhuc puer aut adulescens cum esset. Latinus interpres, *in Iconio* hic dixit, Graecum secutus. Sic *in Berenice*, *in Hispali*, apud Plinium, sed ubi vox urbis aut oppidi sequitur.

Κατὰ τὸ αὐτὸ, simul] Ut supra 2: 1, nempe Paulus et Barnabas et eorum comites, in quibus Timotheus, pariter ingressi sunt Synagogam.

2. *Ἐκείνηται τὰς ψυχὰς τῶν ἔθνων, ad iracundiam concitaverunt animas Gentium]* *Κακοῦν* dixit quod alii *κατένευσεν*. Loquitur sic et Dioscorides aliquoties.

3. Τῷ μαρτυροῦντι τῷ λόγῳ] *Auctoritatem Deo dante sermone.* Sic et infra 15: 8, Ioh. 5: 37.

Τῆς χάριτος, *gratiae*] Sic et infra 20: 24, 32, εὐαγγέλιον χάριτος [*Euangelium gratiae*]. Et brevius διὰ τῆς χάριτος [*per gratiam*], id est, *per Euangelium*, infra 18: 27, quod ex summa Dei bonitate is nuntius processit.

4. Ἐσχίσθη δὲ τὸ πλῆθος τῆς πόλεως, *divisa est autem multitudo civitatis*] Simile Ioh. 7: 43.

5. Ὁρμή] Respondet Hebraeo *ῥῥῥ* quod *tumultum* significat.

Ἐν τοῖς ἀρχουσιν αὐτῶν, *cum Principibus suis*] Supra 13: 50.

Ἵβρίσαι καὶ λιθοβολῆσαι αὐτοὺς, *ut contumeliis afficerent et lapidarent eos*] Simile illud Matth. 22: 6], Ἵβρίσαν καὶ ἀπέκτειναν [*contumeliis affectos occiderunt*]. Vide et 1 Thess. 2: 2.

6. Κατέφυγον εἰς τὰς πόλεις, *confugerunt ad civitates*] Non tam suae vitae causa, quam ne tempus inutiliter periret, quod alibi fructuosius impendi poterat. Vide Matth. 10: 23.

Ἀγροὺς καὶ ἀέριον] Derbes meminit Ptolemaeus. Ἀγροὺς habet Stephanus in Urbibus. Hic modo Ἀγροὶ Ἀγρῶν, modo Ἀγροὶ Ἀγρῶν declinat.

8. Ἀδύνατος τοῖς ποσὶν, *infirmus pedibus*] Nihil peior cavit qui vertit *debilis*. Maecenas:

Debilem facito manus,

Debilem pede, coxa.

Vide controversiam Senecae, quae inscribitur *Debilitans expositos*.

Χωλὸς ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ, *claudus ab utero matris suae*] Simile loquendi genus Matth. 19: 12 et supra 3: 2] Incurabilia sunt humana ope vitia quae cum aliquo natæ cum eo adoleverunt.

Ὅς οὐδέποτε περιπατήκει, *qui nunquam ambulaverat*] Manuscriptus περιπατήκει.

9. Ὅτι πῶς ἐγὼ τοῦ σωθῆναι, *illum fidem habere ut salvus fieret*] Nempe a malo suo. Vide Matth. 9: 28, et ibi dicta.

10. Ἀνάστη ἐπὶ τοὺς πόδας σου ὀρθός, *insists pedibus tuis rectus*] Similis locutio supra 3: 6.

V.

H

Καὶ

Καὶ ἄλλοι, et exalivii] Vide supra 3: 8.

Λυκαονίσι] Lingua Cappadocum.

Μιγοντες, Οι θεοι ἡμῶν θέντες ἀνθρώποις κατέβησαν πρὸς ἡμᾶς, dicentes, Dii etnales facti hominibus descenderunt ad nos] Id interdum factum credebant Gentes. Hometus:

Καίτε θεοὶ ξείνοισιν ἰουόντες ἀλλοδαπῶν

Παντοῖοι τελέθοντες ἱερουργῶν πόλεις.

[Saeps etiam similes errantibus hospitibus Di

Sub variis formis haec atque illa oppida visunt.

Catallus:

Praesentes namque ante domos invisere castas

Saepeius, et sese mortali ostendere coetu

Coelicolae nondum spreta pietate solebant.

Iupiter apud Ovidium primo Metamorphoseon:

Et Deus humana lustru sub imagine terras.

12. Τὸν δὲ Παῦλος Ἐρμῆν, Paulum vero Mercurium] Solebat enim Iupiter Mercurium secum ducere, ut vides in Amphitryone Plauti. Aristides de Demosthene: Ὁν ἐγὼ φαίην ἂν Ἐρμοῦ τινος λογίου τύπον εἰς ἀνθρώπους κατελθεῖν [Quem ego dicere ausim facundi cuiusdam Mercurii expressam imaginem ad homines descendisse]. The-mistius Oratione I: Ὡς ἄρα ὁ Ἐρμῆς καταλιπὼν τὸν Δία τε καὶ τὸν οὐρανὸν σαρκία μικρὰ περιθέμενος ἐν τῇ πόλει ἡμῶν περινοεῖ [Non aliter ergo ac si Mercurius coelo et Iove relicto exigua quodam carnalitate circumdatus in urbe nostra perambulat].

Ἐπειδὴ αὐτὸς ἦν ὁ ἡγούμενος τοῦ λόγου, quoniam ipse erat Dux verbi] Id est, plurimum loquebatur. Allusum videri potest ad cognomen Mercurii, ἡγέμων. Philo de Mercurio: Τὸν ἐρμήνα καὶ προφήτην τῶν θεῶν, ἀφ' οὗ καὶ Ἐρμῆς ὠνόμασαι [Deorum internuntium atque interpretem, unde illi Hermetis nomen est]. Iustinus Apolo-getico secundo: Ἐρμῆν μὲν λόγον τὸν ἐρμηνευτικὸν καὶ πάντων διδάσκαλον [Mercurium quidem sermonem interpretem et doctorem omnium].

13. Τοῦ Διὸς τοῦ ὄντος πρὸ τῆς πόλεως αὐτῶν, Iovis, qui erat ante civitatem eorum] More Gentium Iovis simulacro Iovis nomen dedit. Πρὸ τῆς πόλεως, id est, ad portam, παρὰ τὴν θύραν τῆς πόλεως [ad portam civitatis],

tis], 2 Reg. 7: 3, 10. Sic Venus extra urbem, in Rudente Plautina.

Ταύρους, tauros].

— Et maxima taurus

Victima.

Virgilius.

Καὶ σέμματα] Coronas, quas ipsis Diis imponerent. Epistola Ier. 9, Κατασκευάζουσι στεφάνους ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τῶν θεῶν αὐτῶν [Fabricant coronas super capita Deorum suorum]: ad quem locum allata a nobis vide. Etiam Dianam Ephesiam fuisse coronatam testes sunt Pausanias et Dionysius Halicarnassensis.

Ἐπὶ τοὺς πυλῶνας, ante ianuas] Ante fores aedium, in quibus Paulus et Barnabas diversabantur.

Ἦθελε θύειν, volebat sacrificare] Immolare, mactare, porricere, quomodo Diis fieri solebat.

14. Διαρρήξαντες τὰ ἱμάτια αὐτῶν, conscissis vestibus] Ut in summo dolore. Vide dicta ad Matth. 26: 65.

Εἰσενήδσαν εἰς τὸν ὄχλον, insilierunt in turbam] Intrare cum illa pompa volentibus ivere obviam.

15. Ἄνδρες τί ταῦτα ποιῶτε, viri quid haec facitis] Non hoc fecisset Empedocles qui studuit, ut ait Horatius, Deus immortalis haberi, et de se scripsit:

— Ἐγὼ δ' ὑμῖν θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητός.

[— Sum immortalis Deus, et non morte peribo].

Καὶ ἡμῖς ὁμοιοπαθεῖς ἵμεν ὑμῖν ἄνθρωποι, et nos mortales sumus similes vobis homines] Sic Iac. 5: 17, Ἡλίας ἄνθρωπος ἦν ὁμοιοπαθὴς ἡμῖν [Elias erat homo similis nobis]: id est, cibi et potus indigi, morbis mortique obnoxii. Sic ὁμοιοπαθὴ γῆν [terram similiter factam] dixit Sapiens Hebraeus 7: 3. Utunturque eadem voce, Plato, Aristoteles, Theophrastus.

Ἀπὸ τούτων τῶν ματαίων, ab his vanis] Μάταια πρὸς Zach. 11: 17, עֲבֵלָה 1 Reg. 16: 13 et alibi saepe, עֲבָלָה Amos 2: 4. Quibus nominibus Hebraei Deos Gentium vocant, quippe inania hominum commenta, Deos sine re.

Ἐπὶ τὸν Θεόν τὸν ζῶντα, ad Deum vivum] Qui non moritur, ut Reges illi in Deos consecrati, sed semper vivit agítque.

Ὅς ἐποίησε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν

ἡ αἰὶς πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, qui fecit coelum et terram et mare et omnia quae in iis sunt] Ut supra 4: 24. Hac nota Deus optime distinguitur a Diis falsis, Ier. 10: 11. Egregiam hic habemus formam orationis, quam imitari debeant qui apud populos in idololatria educatos Evangelium praedicant.

16. *Ὅς ἐν ταῖς πνευματικαῖς γενεαῖς, qui praeteritis seculis]* Longo iam tempore, ex quo vixit Iosephus lecohi filius.

Ἐλαβε πάντα τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, permisit omnes Gentes vias suas sequi] Hoc comparate dictum, ut sequentia ostendunt. Nec Legem illis dedit, quibus pravos cultus compesceret, nec Prophetas.

17. *Καὶ τοῦτο οὐκ ἀμαρτυροῦν ταυτὸν δόξης, neque tamen sine testimonio semetipsum reliquit]* Dedit tamen unde discerent, quanquam non tanta quanta Hebraei. Scriptor egregius de vocatione Gentium I. 5: *Quamvis ergo haec et multa similia veritatis Scriptura pronuntiet, secundum tamen ipsam credimus et pisesime confitemur, quod nunquam universitati hominum Divinae Providentiae cura defuerit: quae licet exceptum sibi populum specialibus ad pietatem direxerit institutis, nulli tamen nationi hominum Bonitatis suae dona subtrahit, ut Propheticas voces et praecepta Legalia convincerentur in elementorum obsequiis ac testimoniis acceptum; unde et inexcusabiles facti sunt, quia Deos sibi dona fecerunt, et quae creati sunt ad utendum, venerati sunt ad colendum. Et II. 4: Quamvis enim speciali cura atque indulgentia Dei, populum Israeliticum constat electum, omnesque alias nationes suas vias ingredi, hoc et, secundum propriam permissas sunt vivere voluntatem, non ita tamen se aeterna Creatoris Bonitas ab illis hominibus avertit, ut eos ad cognoscendum se atque metuendum, nullis significationibus admoneret. Coelum quippe ac terra ac mare omnisque creatura, quae videri atque intelligi potest, ad hanc praecipue disposita est humani generis utilitatem, ut natura rationalis de contemplatione tot specierum, de experimentis tot bonorum, de perceptione tot munerum, ad cultum et dilectionem sui imbueretur Auctoris, implente omnia Spiritu Dei,*

in quo vivimus, movemur et sumus. Et 10: Manifestarunt enim Divinorum eloquiorum multas auctoritates, et continua omnium seculorum experimenta docuerunt, iustam Dei misericordiam misericordemque iustitiam, nec alendis unquam corporibus hominum nec docendis iuvandisque eorum mentibus defuisse. Semper enim pluit super bonos et malos, semper solem suum oriri facit super iustos et iniustos, semper vitales auras praebuit, semper diei et noctis vicissitudines ministravit, ubertatem agris, multiplicationem seminibus, foecunditatem generandis hominibus semper impendit. Et 15: Adhibita enim semper est universis hominibus quaedam supernas mensura doctrinas: quae parcius occultiorisque gratias, sufficit tamen, sicut Dominus iudicavit, quibusdam ad remedium, omnibus ad testimonium. Ait Plotinus: Si Mundi vocem audiremus, nihil aliud eum dicere, quam Deus me fecit: non Cretensis Iupiter, aut Aegeas Mercurius, sed Deus ille ἄγνως [ignotus], de qua Paulus ad Athenienses.

Ἀγαθοποιῶν, benefaciens] עוֹשֵׂי טוֹב. Nam עוֹשֵׂי טוֹב vertitur per ἀγαθοποιεῖν Num. 10: 32, Iud. 17: 13. Exstat idem verbum Tob. 12: 14, 1 Macc. 11: 33, 2 Macc. 1: 2, Marc. 3: 4, Luc. 6: 9, 33, apud Petrum et Iohannem. Pro eodem ἀγαθοεργεῖν, 1 Tim. 6: 18, et hic Manuscriptus ille habet ἀγαθοεργῶν. Optime autem haec vox connectetur cum superioribus. Satis enim memoriam sui insculpsit illorum animis, qui non cessat perpetuo eis benefacere.

Οὐρανόθεν ἡμῖν ὑετοὺς διδοὺς, de caelo dans pluvias] Aratus:

Ἵδμενος ἐρχομένοιο Διὸς παρὰ. —

[Cum nobis imber venit ab Iove. —]

Καὶ καιροὺς καρποφόρους, et tempora fructifera] Ver, aestatem, autumnum.

Ἐμπιπλῶν τροφῆς, implens cibo] Frumento.

Καὶ εὐφροσύνης, et laetitia] Id est, vino, Sir. 31: 35, 36.

19. Ἀπὸ Ἀντιοχείας καὶ Ἰκονίου] Ab Antiochia Pisidiae et Iconio Lycaoniae urbibus venire aliqui eorum qui iam hostilem animum in Apostolos induerant. Supra 13: 50, 14: 2. Adde 2 Tim. 3: 11, ubi huius capitis historia attingitur.

Καὶ λιθάσαντες τὸν Παῦλον, et lapidato Paulo] In Manuscripto, *λιθοβολήσαντες*. Perinde est utrum legas: nam et *λιθάζειν* et *λιθοβολεῖν* in usu est Graecorum, etiam in his libris. Quod hic narratur id est cuius meminit Paulus 2 Cor. 11: 25.

20. *Ἀγασαίς, surgens]* De eo loco ubi pro mortuo iacuerat.

Εἰς Λίββην] De qua supra 6.

22. *Καὶ ὅτι διὰ πολλῶν θλίψεων δεῖ ἡμᾶς εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, et per multas vexationes oportere nos intrare in regnum Dei]* Rom. 8 et 2 Cor. passim. Hoc praefiguraverant molestiae itineris per desertum Moisis tempore.

23. *Χειροτονήσαντες, cum constituissent]* Solet quidem *χειροτονεῖν* sumi de quavis electione, etiam quae ab uno vel paucis fit. Sed et electioni, de qua agitur, accessisse consensum plebis credibile est, ob id quod in re minori supra habuimus 6: 2, 8.

Παρίθεντο αὐτοὺς τῷ Κυρίῳ, commendaverunt eos Domino] Iesu optimo custodi.

24. *Ἦλθον εἰς Παμφυλίαν, venerunt Pamphyliam]* Sua vestigia retro legentes. Vide supra 13: 13.

Κατέβησαν εἰς Ἀττάλειαν, descenderunt in Attaliam] Attaliam Ptolemaeus in ora maritima Pamphylicae ponit post Lyciam. Sic et Strabo. Alii Lyciae attribuunt. Sed provinciarum fines a Romanis saepe mutati. Nomen habet ab Attalo uno Regum regni Gog, ut Hebraei loquuntur.

26. *Εἰς Ἀντιόχειαν]* Nempe *Syriae*, ut sequentia ostendunt, collata cum iis quae supra 13: 1, 2, 3, 4; 13, 14.

27. *Ὅσα ἐποίησεν ὁ Θεὸς μετ' αὐτῶν, quanta fecisset Deus cum illis]* Id est, quanto honore eos affecisset Deus per tot hominum conversionem. Similis locutio Ps. 119: 123, Luc. 1: 72 et alibi.

Καὶ ὅτι ἤνοιξε τοῖς ἔθνεσι θύραν πίστεως] Id est, occasionem dedit in se credendi. Idem loquendi genus 1 Cor. 16: 9, 2 Cor. 2: 12, Col. 4: 3.

CAPUT XV.

Kal tites, et quidam] Quidam ex Iudaeis Antiochenibus. Quidam Iudaei, non omnes, ita sentiebant, neminem hominum servari posse nisi circumcideretur, totiusque Mosi Legi, ut unicae ad salutem viae, se subiceret, uomodo hic locus explicatur in Constitutionibus quae dicuntur Clementis VI. 12. Alii tamen sentiebant etiam eos qui erant *πῶς τῶν [pii ex Gentibus]* posse servari, scilicet quia ipsa circumcisio non erat imperata, nisi Abrahami posteris, Gen. 17: 10, 11, 12, nec lex Mosi, nisi Israelitis. Ananias Iudaeus Izati Adiabeno, apud Iosephum XX. 2, *δυσκείμενον δὲ αὐτὸν εἶπεν καὶ χωρὶς τῆς περιτομῆς τὸ θεῖον οἶσθαι [posse eum dixit et sine circumcissione Deum colere]*. Tryphon haesitanter loquitur apud Iustinum: *Μένοντι γὰρ σοι ἐν ἐκείνῳ τῷ τῆς φιλοσοφίας εὐρόπῳ καὶ ζῶντι ἀμείπτως ἐλπίς ὑπελείπετο ἀμείνονος μόρας [Nam si in illo Philosophiae perstitisses genere atque extra reprehensionem vixisses, reliqua tibi esset spe sortis melioris]*. Ex his duabus sententiis leniorem Deus probavit.

Τῷ ἔθει Μωσέως] πῶς τῶν, secundum Mosi instituta. Erat quidem circumcisio antiquior, sed a Mose etiam praecepta, Ioh. 7: 22.

2. *Γενομένης οὖν εἰσεως] Exacerbatione animorum orta.* Ita γὰρ modo εἰσεως vertitur, modo παραπικρασμός [*exacerbatio*].

Kal συζητήσεως οὖν ἑτέρας τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Βαρνάβῃ, et disquisitione Paulo et Barnabae non parva] Hi dativi ad συζητήσεων pertinent, non ad εἰσεις. Paulo et Barnabae imposita necessitas cum illis hominibus disputandi. Uti potuit Paulus iis quae Prophetae dixerant Nehemani, Nabuchodonosori, Cyro.

Ἔταξαν, statuerunt] Nempe οἱ ἀδελφοί [*fratres*], tota Ecclesia.

Πρὸς τοὺς ἀποστόλους καὶ πρεσβυτέρους, ad Apostolos et Presbyteros] Apostoli, quanquam in se iuris satis haberent et donorum Dei et auctoritatis, exemplo suo doce-

bant Episcopos nihil agere sine Presbyterorum consilio; probantes laudabilem Synagogae morem.

Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, super hac quaestione] Si qua inter Iudaeos quaestio oriretur, unde iustus erat schismatis metus, adibatur Synedrion instructum viris doctissimis, idque ex Lege quae est Dent. 17 et sequentibus. Sic Christiani, ubi tale quid inter ipsos ortum esset, ibant consultatum Hierosolyma, ubi Petrus erat et Iohannes et Iacobus; forte et alii quidam Apostolorum et Seniores egregii. Quod tunc fuit urbs Hierosolyma, id destructis Hierosolymis facta est Roma, ubi magna copia eruditorum, tum qui in urbe habitabant, tum qui aliunde eo adventabant; ita ut Synodus Romana Concilii universalis (quale nisi sub Imperatoribus Christianis haberi non potuit, nec sub illis semper), vim aliquatenus in se contineret; eoque magis quod ab ea Synodo etiam aliarum regionum Episcopi per epistolas consulti sole-
rent.

3. *Οἱ μὲν οὖν προπεμφθέντες, ὑπὸ πρῆς ἐκκλησίας, illi ergo deducti ab Ecclesia]* Id est, aliquosque deducti a fidelium quibusdam. Nam *προπέμπειν* non est comitem dare itineri; sed honoris causa aliquosque prosequi, unde nomen habent carmina *προπεμπτικά*.

Τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἔθνων, conversionem Gentium]. Ad Deum: nempe Cornelii, Antiochensium, Cypriorum, Pisidarum, Pamphyliorum, Lycaoniorum; Lyciorum.

Καὶ ἐποιοῦν χαρὰς μεγάλην πᾶσι τοῖς ἀδελφοῖς, et faciebant gaudium magnum omnibus fratribus]. Ob tanta Ecclesiae incrementa.

4. *Ὅσα ὁ Θεὸς ἐποίησε μετ' αὐτῶν, quanta Deus fecit cum illis]* Vide supra 14: 27.

5. *Ἐξανέστησαν δὲ τινες τῶν ἀπὸ τῆς αἰρέσεως τῶν Φαρισαίων τῶν πεπιστευκότων, surrexerunt autem quidam de haeresi Phariseorum, qui crediderant]* Sicut Antiochiae quidam e Iudaeis facti Christiani, ita et Hierosolymis quidam duriores illam defendebant sententiam.

6. *Συνήχθησαν δὲ οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πρεσβύτεροι, conveneruntque Apostoli et Seniores]* Sedentes plebe adstante, qui et postea mos Christianis. Confer quod est infra 12.

7. Ἀπ' ἡμετέρων ἀρχαίων, *ab antiquis diebus*] Pari sensu Asaph usurpat τῶν πρῶ, ubi LXX ἡμέρας ἀρχαίας [*dies antiquos*], pro iis quae ante annos aliquot evenerant.

Ἐν ἡμῖν ἐβλήσθη, *in nobis elegit*] Est Hebraea constructio, qualis 1 Sam. 16: 9, 10, 1 Reg. 8: 16, 2 Par. 6: 5, 8: 6. Nos ipsi placuimus. Nos, modeste, id est, ego :: ut,

— *Et nos aliquod nomenque decusque Gessimus.*

Διὰ τοῦ σώματος μου ἀνοῦσαι τὰ ἔθνη τὸν λόγον τοῦ εὐαγγελίου] *Ut alienigenas ex me discerent Evangelicam doctrinam.*

8. Καὶ ὁ καρδιογνώστης Θεὸς ἐμαρτύρησεν αὐτοῖς] *Testimonium ipsis reddidit corda illorum esse purgata*, ut iam sequetur; alioqui Spiritum Sanctum illis non daturus.

Καθὼς καὶ ἡμῖν, *sicut et nobis*] Qui circumcisi sumus, et Moisi instituta observamus.

9. Τῇ πίσει καθαρίας τὰς καρδίας αὐτῶν, *fide mundans corda eorum*] Cum ergo mundati sint, non debent amplius immundis accenseri. Vide supra 10: 15, 28. Iustinus contra Tryphonem de Christiana Religione: Διὰ σωτῆς τῆς ὁδοῦ, δίδεσθαι παντὶ ἀνθρώπινον νοῦν [*Per hanc viam unicuique dari humanam mentem*].

10. Νῦν οὖν τί πειράζετε τὸν Θεόν] *Cur Deum offenditis?* ut supra 5: 9. Qui Deum offendit, patientiam eius tentat: offendit autem qui voluntati eius sufficienter revelatae obstrepit.

Ἐπιθεῖναι ζυγὸν ἐπὶ τὸν ἐπαγγέλλον, *cervici imponere iugum*] Dicitur hoc de servitate, ut Ier. 28: 14. Rabbini usurpant de doctrina quae aliquid omnino faciendum inculcat. Vide quae diximus ad Matth. 23: 4. Dicunt pro eodem Rabbini πρῶ, id est, βαρύνειν [*aggravare*], cui contrarium est ἥρ, κουφίζειν [*allevare*], pro docere aliquid non esse necessarium.

Ὅς οὔτε οἱ πατέρες ὑμῶν, οὔτε ἡμεῖς ἰσχύσαμεν βασάσαι, *quod neque Patres nostri, neque nos portare potuimus*] Id est, Tulimus, sed cum molestia, ob ingentem illum numerum praeceptorum ritualium, quem videre potes apud Mosem de Kotzi. Dicimur non posse, quod perdifficile

est, ut Matth. 6: 24, Marc. 1: 45, Luc. 11: 7, Ioh. 6: 69. Ostendit quam durum sit, onus tam molestum iis imponi quod Deus velit ab eo esse liberos.

13. *Ἀπεκρίθη, respondit*] *Loqui coepit*, ut supra 3: 11 et alibi.

Ἰάκωβος] Quia non minus Petrus ob Cornelium, quam Paulus ob alios ad Ecclesiam admissos accusabatur: Iacobi, qui proximam Petro habebat auctoritatem, erat primam sententiam dicere.

14. *Συμεών*] Hebraicum nomen est שִׁמְעוֹן, Gen. 29: 33. Id Graecis litteris scribitur Συμεών, ut Luc. 2: 25: posito υ, pro *Hiric* et ε pro *Scheva*. Graeci vero pro eo usurparunt nomen Graecum soni similis Σίμων, ut Sir. 50: 1, Iosephus et nostri scriptores. Sed hic Lucas Hebraicam pronuntiationem secutus est, quia Hebraeum inducit loquentem Hebraeis. Syrus et hic et alibi eodem modo id nomen expressit. Errant qui de Simeone illo agi putant, cuius Lucas meminit dicto cap. 2. Breviter repetit Iacobus a Petro dicta.

Πρῶτον, primum] Nempe in persona Cornelii.

Ἐπισκέψατο λαβεῖν, voluerit assumere] Similis est locutio Ier. 32: 41, *Καὶ ἐπισκέψομαι τοῦ ἀγαθῶς αὐτοῦ*, ubi in Hebraeo, וְנִשְׁכַּחְתִּי אֶת־עֲוֹנוֹתַי, *Gaudebo de ipsis, benefaciendo ipsis*.

Ἐξ ἑθνῶν λαὸν ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ, ex Gentibus populum nomini suo] Ante erant quidam in Gentibus, qui Deum invocabant, et Dei timentes dicebantur, sed cultum non faciebant.

16. *Μετὰ ταῦτα ἀναστήσω, καὶ ἀνοικοδομήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀνοικοδομήσω, posthaec revertar et instaurabo tabernaculum Davidis quod decidit, et diruta eius instaurabo*] Locutio Hebraica, quae hoc significat, *reponam domum Davidis collapsam*. Nam Hebraeis omne habitaculum *σκηνή* dicitur, quia ea habitatio vetustissima. Clarius explicare voluit quod sic verterunt LXX, *Ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν Δαβὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω* [Die illo reponam tabernaculum Davidis collapsum, et diruta eius reponam].

Καὶ ἀνορθώσω αὐτήν, et erigam illud] In LXX eodem

sent.

sensu, propius ad verba Hebraica, καὶ οἰκοδομήσω αὐτὴν παθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος, restitutam eam, qualis olim fuit. Deus minus promittit, plus facit. Restituit enim domum Davidis in Iesu, et ad splendorem multo maiorem.

17. Ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατ' ἅλους τοῦ ἀνθρώπου τὸν Κύριον, ut esquirant ceteri hominum Dominum] Addidit ἂν purioris sermonis, et Κύριον maioris perspicuitatis causa ad versionem LXX Senum. Pro eo quod Masoretici posuerunt שׁן LXX Senes legerunt שׁן et sumpserunt singulare pro plurali: quod non rarum est ubi de genere toto agitur.

Καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομα μου ἐν αὐτοῖς, et omnes Gentes qui vocantur de nomine meo] Haec verbotenus ex LXX; apparet constructionem esse κατὰ τὸ σημαζόμενον [ad significatum relatum], ἔθνη, ἐν αὐτοῖς, quasi dixisset ἀνθρώπους [homines]. Qui vocantur de nomine meo, id est, qui erunt αἰβόμενοι Θεόν [colentes Deum]. Vide quae ad Matth. 5: 9.

Ἄγει Κύριος ὁ ποιῶν ταῦτα πάντα, dicit Dominus faciens haec omnia] Haec, ait Amosus, sunt Dei ipsius dicta, qui et ea dabit effecta.

18. Γνωστὰ ἀπ' αἰῶνός ἐστι Θεῷ πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ, nota a seculo sunt Deo omnia ipsius opera] Non mirum est Deum Amosi temporibus praenosce quod facere decreverat, atque id praefigurasse, tum rebus illis de quibus agit Amosus, tum ipsius verbis, eminentius implendis Messiae temporibus, quam unquam ante. Deus cum exiguum terram dedit Iacobi posteris, cum primum decem, deinde duas tribus spargi sivit in oras longinquas, maius aliquid animo agitabat: volebat latius et nosci et coli. In Manuscriptis quibusdam et illo in Anglia est γνωστὸν et ἔργον.

19. Διὸ ἐγὼ κλένω] Id est, ita censeo, quomodo Romani Senatores sententiae dictionem concludebant. Vide Philippicam Ciceronis, tertiam, quintam, octavam, nonam, decimam, undecimam, decimam tertiam, decimam quartam, omnes circa finem.

Μὴ παρεργαίῃ τοῖς ἀπὸ τῶν ἐθνῶν ἐπιστρέφουσιν ἐπὶ τὸν Θεόν,

Θιόν, ἢ ἐπιχειρῶντας τοὺς ἄνθρωποις ἐκ τῶν ἐθνικῶν μεταστῆναι εἰς τὸ θεῖον] Non imponendas illis molestias non necessarias, ne sic multis aditus ad Christianismum praeccludatur.

20. *Ἀλλ' ἐπιγεῖλαι αὐτοῖς, sed scribendum ad eos]* auctoritate, de qua diximus supra.

Τοῦ ἀπέχεσθαι ἀπὸ τῶν ἀλισγημάτων τῶν εἰδωλῶν, abstineant a contaminationibus simulacrorum] Non cesset monendos pios ex Gentibus de iis, quae satis didicerant: Deum colendum, unum et verum, non falso ei omnem exhibendam reverentiam: abstinendum a cadibus, rapinis, iniuriis, adulteriis et incestis iure Gentium cognitis: ius cuique reddendum: sed de iis monitum quae disputationem recipere videbantur, et quae Iudaei poterant offendere, et impedire quo minus pii ex Gentibus cum piis Hebraeis in unam Ecclesiam coalescerent. In his primum locum obtinent τὰ ἀλισγήματα τῶν εἰδωλῶν id est, ea quae infra vocantur εἰδωλόθυτα [res idolis immolatae]. Malach. 1: 7 in Graeco LXX *ἄρτους ἡλισγημένους* [panes pollutos], ubi Aquila et Symmachus, *μειολισμένους* [inquinatos]. Sir. 40: 31, *Ἀλλοτρίῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐν ἐδέσμασιν ἀλλοτρίοις* [Contaminabit animam tuam cibis alienis]. Vide ad Dan. 1: 8. Scriptor Constitutionum, quae Clementis nomen praefertunt, VI. 12, ἀλισγήματα exponit per εἰδωλόθυτον. Christiani, ut ait Iustinus cum Tryphone disputans, πάντες αἰκίαν καὶ τιμωρίαν μέχρις ἐσχάτου θανάτου ὑπομένοντες τοῦ μὴτε εἰδωλολατρεῖν, μὴτε εἰδωλόθυτα φαγεῖν [cruciatum et supplicium omne potius ad extremam usque mortem toleraverint, quam vel simulacra colant, vel simulacris immolata edant]. Et cum Trypho dixisset, esse quosdam qui Christiani dicerentur, et ederent εἰδωλόθυτα, dicerentque ea re animum non obstringi, dixit eos id quidem nomen usurpare, sed ea docere quae sunt a Spiritu seductores. Εἰδωλόθυτα, a quibus abstineri vult Iacobus, duorum sunt generum: alia, ubi ad ipsam mensam pars de pane et extis in focum porricitur (ea enim vox huic rei propria) et vinum igni inspergitur, Dei altaris nomine in id advocatur: alia, ubi qui Diis in templo

sacra fecit, id anniis significans, eos vocat ad exte-
rius moris apud Plautum aliquoties est mentio. Theo-
tus iter facientibus,

— Καὶ τὸ δὲ θύσας

Ταῖς νύμφαις Μύρσωνι καλὸν κρέας αὐτίκα πέμψον.

[— Sacrisque peractis

Tu Myrsoni bonam ne tardes mittere carnem].
idius Metam. XII,

Sacra tulere suam: pars et data caetera mensis.
ic illud pertinet Iuvenalis,

Et natalitium cognato ponere iardum

Accedente novā, si quam dabat hostia, carne.

rs illa extorum quae in aram vel focum dabatur, Grae-
dicatur ἀρροθλία; Latinis prosecta aut prosiciae: per
m partem caetera quoque Diis sacra erant. Utrō ho-
m modorum quis de immolatiis edat, ea res idolola-
iae deputatur. Tertullianus de Idololatria: Si propter
crisostomum vocatus adsistam, ero particeps idololatriae.
odem libro: Propterea Spiritus Sanctus consultantibus
nc Apostolis, vinculum et iugum nobis relaxavit, ut
lololatriae devitandae vacaremus. Et de Corona: Ver-
nudo conditio (id est, creatura Dei) polluitur, ut
postolus docet: si quis autem dixerit, Hoc idolothy-
um est, ne contigeris. Idem de Spectaculis: Neque de
sacrificato et parentato edimus. Apud Minutium Caeci-
us: Praescritos cibos et delibatos altaribus potus ab-
orretis. Mox Octavius: Sacrificiorum reliquias et po-
ula delibata contemnimus. Clemens Alexandrinus Pae-
ag. II. 1: Ἐνταῦθα ὑπομνησίων καὶ περὶ τῶν εἰδωλοθύτων
ἰλουμένων, ὅπως ποτε ἄρα παραγγέλλεται ἀποσχέσθαι δεῖν
ῶτων· μισὰρ δὲ μοι καὶ βδελυγὰ ἐκείνα ὧν ἐφίπταται
ῆς ἀλμῶσι.

Ψυχὰς ἐπὶ ἐρέβους νεκῶν κατατεθνηώτων.

ὃ γὰρ θεῶν ὑμᾶς ποινωνοῦς δαιμονίων γίνεσθαι, ὁ Ἀπόστο-
ος λέγει. Ἀφεκτίον τολύνν τούτων οὐ διδόντας· οὐ γὰρ ἐστὶ
is ἐν αὐτοῖς δύναμις· διὰ δὲ τὴν συνείδησιν τὴν ἡμετέραν,
γίαν οὖσαν, καὶ τῶν δαιμονίων διὰ τὴν βδελυγίαν, οἷς
πικατωνόμασαι, μυσατρομένους [Hic autem de immolatiis
uoque, hoc est, de iis quae idolis immolantur, mentio-
acienda est, quonam modo praecipias ab iis abstinē-
dum.

dum. Illa mihi videntur execranda et abominanda quorum sanguinem supervolant

Defunctorum animas tetrico Plutonis ab antro.

Nolo enim vos fieri participes Daemoniorum, dicit Apostolus. Ab his ergo abstinendum est, non quod pertineamus (non est enim in eis aliqua potestas), sed quod propter nostram conscientiam, quae sancta est, et propter Daemonum odium, quibus illa sunt dedicata, adversumur]. Abstineri ab immolantitiis, non simpliciter, quod res illae malae sint factae, sed ob iustas causas, dicit Origenes contra Celsum VIII.

Kal τῆς πορνείας, et fornicatione] Inter praecepta Adamae et Noae data Iudaei non ponunt interdictum scortandi; et qui inter Gentes putabantur sapientissimi, non negabant quidem *meretrices turpiter facere, quod meretrices essent*, ut loquitur Ulpianus, L. idem D. de condict. ob turpem causam: et poenam esse in ipsa professione flagitii, ut loquitur Tacitus Annalium II, attamen non putabant peccare, qui feminis ad hoc venalibus uterentur, ut apparet ex Catonis sententia quae apud Horatium est, et Solonis lege, quam Philemon laudat in Comoedia Delphis, iis versibus quos in Excerpta retulimus, ut et Eubuli in Nannio versus paris argumenti, quibus addi potest Argentarii Epigramma, in Anthologia III. 6. Cicero pro M. Caelio hac de re agens: *Quando enim hoc factum non est? Quando reprehensum? Quando non permissum?* At Lex Christi, dilectionem in omnes fraternam imperans, non sinit quenquam aliena uti turpitudine, et sic eam fovere: quippe cum et lex Moisi omnibus Hebraeis feminis id vitae genus interdixisset. Lactantius VI. 23: *Nec tantum alienis toris, quos attingere non licet, verum etiam publicis vulgatisque corporibus abstinendum esse praecepit.* Multum pertinebat ad illos ex Gentibus cum Hebraeis consociandos, si viderent Hebraei ipsorum puellas, castitatis laude Hebraeis puellis nihil concedere, viros quoque, sibi ab omni Venere extra nuptias temperare.

Kal τοῦ πνικτοῦ καὶ τοῦ αἵματος, et suffocatis et sanguine] Fuere iam olim codices, in quibus deerat πνικτοῦ fuere et in quibus post αἵματος additum, et hic et infra

in

in epistola: 29, *vel hoc μὴ θέλωτε αὐτοῖς γινώσκειν, ἵνα καὶ μὴ ποιοῦν* [et quae nolunt sibi fieri, aliis ne faciant]. Sed in plurimis codicibus, inque versionibus omnibus et apud Origenem, libro VII contra Celsum, alioque hoc abest, illud vero adest. Et certe prius illud huc pertinet, ut mox ostendemus, non et alterum. Nam si quis dicere velit, haec verborum auctoritate comprehendenda bonae Evangelii praecepta, fallitur, cum praeceptum de uno Deo colendo per Christum, de abnegatione sui, et subeunda cruce, non sint intra hunc ambitum: alia etiam non nisi obscure admodum hac referri possint. Sed id quaerebatur a quibus rebus, praeter nota omnibus scelera, cavere sibi deberent incircumcisi, ut sine offensa Iudaeorum cum Iudaeis in unam Ecclesiam coalescerent. Legem quae est Gen. 9: 4, post diluvium datam humano generi, quam vulgo nunc interpretantur Iudaei de *membro animalis vivi non edendo*, vetustiores intellexerunt de *non edenda carne simul cum anima carnis sanguine*. Manifestum id facit Iosephus Antiquae historiae I. 4, et versionem LXX. Senum, Aquilae et Symmachi. Et sic tenuisse Rabbinnum Ananiam Gamalielis filium et alios quosdam, ait Gemara Babylonica ad titulum De Synedrion. Nec obstat quod ineptiae, incircumcisio permittit Lex morticino vesci, Deut. 14: 22. Id enim fieri poterat, detracto sanguine, non minus quam in ele animalibus, quae victus causa occidebantur. Hanc Legem non minus quam alias Adamo et Noe datas observaverunt diu populi alii extra Hebraeum; donec ad idololatriam sunt prolapsi. Ideo Scriptor Constitutionum Clementis ait *pious hic remitti ad imitationem Melchisedeci, Iobi et similium*. Seriore aetate, Legis illius observatio redacta est ad incolas terrae Iudaeae, qui non nisi sub conditione eius Legis inter caeteras observandae ius hospitii et amicitiae impetrabant: et ad paucos pios, qui, quamvis idololatri cohabitantes, ab idololatria tamen se abstinabant. Ex quo vero Macedones, deinde Romani summo imperio Iudaeam tenuere, aut Iudaea Reges habuit Romanis obnoxios, Iudaei Sapientes cum viderent sibi ultra ius non esse cogendi incolas ad observanda ea quae Adamo et Noe praecepta a Deo fuerant, non aliud re-

remedium; ne ista licentia ad Iudaeos serpetet, invenere quam ut ab omni propiore consuetudine cum iudeis omnibus (neque enim pii amplius ab impiis distingui poterant) Iudaeos arcerent. Hinc illud *μη συγχωρεῖν, μη συναλλάσθαι, μη συνωδῆν* cum talibus; quae saepe habet et in Sacris Scriptis et apud Iosephum. Postquam novam Ecclesiam ex Christi praecepto Apostoli colligere coeperunt, potuere iam iterum, ut olim, peregrini pii ab idololatriis distingui, eo ipso quod se illi addebant Ecclesiae. — Causa autem cur Iacobus voluerit, hos ex Gentibus vocatos *abstinere a sanguine*, haec credita est a veteribus Christianis, quod illi Moysi quidem praeceptis, quae Israëlitis data erant, non tenebantur, neque circumcisionis Legē, quae solos Abrahami obstringebat posteros, liberi autem non erant ab iis quae Adamo et Noe Deus praeceperat, ad quae addidit quaedam Christus, demisit nihil. Tertullianus de Monogamia: *Et adeo in Christo omnia revocantur ad initium, ut et fides reversa sit a circumcisione ad integritatem carnis illius, sicut ab initio fuit: et libertas, ciborum, et sanguinis solius abinentia, sicut ab initio fuit, et matrimonii individuitas, sicut ab initio fuit: et reputli cohibitio, quod ab initio non fuit, et postremo totus homo in paradysum revocatur, ubi ab initio fuit.* Et in libro de Ieiuniis: *Aequē post diluvium in reformatione generis humani suffecisse unam interim Legem a sanguine abstinendi, permissio usu ceterorum.* Huc respiciens Leo Imperator, ubi vetat sanguinem edi intestinis velut tunicis infarctum, ait *tum veteris tum novae Gratiae tempore, rem illam habitam nefariam.* Et certe praecepti illius, sicut observatio, non nimis superstitiosa, est facilis, ita causae honestae admodum. Nam si quod naturale est spectamus, solent quae tali alimento utuntur Gentes efferari, quod in America maxime perspectum est: si vero id quod morale est, optima et apertissima significatio est, a vindicta abstinendum. Nam qui se vindicat, *pasci sanguine* dicitur. Addit Origenes aliam causam, quod Daemones pasci sanguine crederentur. Neque vero Christiani veteres hoc praeceptum accepere tanquam datum ea utia ex causa, ut Iudaeorum offensam

vitaretur. Nam si id esset, non observassent id praeceptum cum certo vitae periculo, etiam ubi non aderant Indaei: at hoc fecisse eos constat. Biblius, apud Eusebium, Historiae V. 1: Πῶς ἂν παῖδες φάγοιεν οἱ τοιοῦτοι; οἷς μὴδὲ ἀλόγων ζώων αἷμα φάγειν ἐξόν; [*Quomodo infantes comederent illi, quibus ne brutorum quidem sanguinem comedere fas est?*] Testis et Tertullianus Apologetico: *Erubescat error vester Christianis, qui ne animalium quidem sanguinem in epulis esculentis habemus: qui propterea quoque suffocatis et morticinis abstinemus, ne quo sanguine contaminemur, vel intra viscera sepulto. Denique inter tentamenta Christianorum, botulos etiam cruore distentos admovetis, certissimi scilicet illicitum esse penes illas, per quod exorbitare eos vultis. Porro quale est, ut quos sanguinem pecoris horrere confiditis, humano inhicare credatis?* Octavius apud Minutium: *Tantumque ab humano sanguine cavemus, ut nec edulium pecorum in cibis sanguinem noverimus.* In canonibus Apostolicis, qui liber antiquissimos Christianorum mores continet, legimus: *Εἰ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, ἢ ὅλων τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ, φάγῃ κρέας ἐν αἵματι ψυχῆς ἀνθρώπου, ἢ θηριώλετον, ἢ θνησιμαίων, καθαιρείσθαι· τοῦτο γὰρ ὁ νόμος ἀπείπει· εἰ δὲ λαϊκὸς εἴη, ἀφορρίζεσθαι* [*Si quis Episcopus, Presbyterus, aut Diaconus, aut quisvis denique sacri ordinis, carnem in sanguine animae eius ederit, morticinumve aut a feris captum, deponitor; Lex enim hoc prohibuit: sin Laicus sit, communionis excluditor*]. Neque vero initium Christianismi inclusa fuit haec observatio, sed magna sollicitudine ad sequentia secula transmissa est. Pro Oriente testis sit Gangrensis Synodus Canone II: *Εἰ τις ἐσθίωντα κρέα, χορὴν αἵματος καὶ εἰδωλοθύτου καὶ πνικτοῦ, μετ' εὐλαβείας καὶ πίστεως, κατακρίνει, ὡς ἂν διὰ τὸ μεταλαμβάνειν ἐλπίδα μὴ ἔχοντα, ἀνάθεμα ἔστω* [*Si quis aliquem, qui cum pietate et fide comederit carnem sanguine, idolorum immolatione aut suffocatione non infectam, condemnaverit tanquam talem, qui post participationem spem non habeat, anathema sit*]. Renovavit hoc interdictum Synodus in Trullo, Canone LXVIII, et Leo Imperator, ut modo coepi dicere, Novella LVIII. Pro Occidente testimonium habet

demus Synodi Wormatiensis sub Ludovico Pio cap. 65. Et Papae Zachariae epistolam ad Bonifacium, Archiepiscopum Moguntinum: Adamum Bremensem cap. 20, et libros poenitentiariorum complures, qui sanguine vescentibus poenas imponunt canonicas. Et haec quidem de sanguine. Sed cur *πικτόν* additur? Nimirum quia solebant Graeci, et Gentes aliae, ut ex Athenaeo duobus in locis discimus, in deliciis habere τὰ *πικτά*, id est, carnes in quibus exacta diligentia asservatus erat sanguis, ut ita cum eo sanguine intus retento, coquerentur, quod et ipsum erat contra Legem de sanguine non edendo. Hac de causa et in Gangrensi Synodo *πικτοῦ* diserte fit mentio, ut et *εὐδοκιδεύον*, ex hoc scilicet Apostolorum praecepto. Magis mirum videri potest quod *θνησιμαῖον* [*morticinum*] additur in Apostolico qui dicitur Canone: et quod Iustinus ait *πλὴν κρέας ἐν αἵματι ὅπερ ἐστὶ νεκρῖμαῖον* [*praeter carnem in sanguine, quae est morticina*], cum ut modo ex Deuteronomio ostendimus, pio incircumciso liceret edere *κρέας*, quod *θνησιμαῖον* vertunt LXX, quod idem est cum *νεκρῖμαῖον*, ita ut *θνησιμαῖα* apud Aristophanem Avibus Scholiastes interpretetur *νεκρῖμαῖα*. Sed intelligenda est haec prohibitio de *morticino* aut etiam *a feris raptis* (nam et *θηρίσβρωτα* [*a feris adesa*] adiicit dictus canon) quibus adhaereret non deductus sanguis, ut plerumque fieri solebat. Tertullianus Apologetico cap. 4, cum de sanguine loentus esset, *qui propterea quoque suffocato et morticinis abstinemus*: quae duo ut paria ponit et Hebraeus liber dictus *Chulin*. Quae sunt de sanguine edicta in Lege per Mosem tradita, huc non adfero, quia ea nullos, nisi Israelitas, aut qui sponte se Legi subficerent, obligabat. Hunc Canonem si Ecclesia, Apostolorum et antiquitatis reverentia, in usum revocare velit, non reluctabor, si absit superstitio, et id caveatur, ne de industria magna sanguinis copia, aut in carne aut extra carnem ad victus delicias asservatur. Nam rigide illud de suffocato non observatum in Africa suo tempore testis est Augustinus contra Faustum XXXII. 13. Et Zonaras ad Gangrensem Canonem, sanguinem interpretatur *ἐξενίτηδες ἐψόμενον καὶ πηγνύμενον* [*de industria coctum ac concretum*], Balsamo, *καὶ ἐν*

τηδευτοῦ αἱματος [absque sanguine dedita opera asseruato].

21. Μοϋσῆς γὰρ ἐκ γενεῶν ἀρχαίων κατὰ πόλιν τοὺς ἐρητεύσαντας αὐτοῦ ἔχει, ἐν ταῖς συναγωγαῖς κατὰ πᾶν δόγματον ἀναγινωσκόμενος, Moses enim a temporibus antiquis habet in singulis civitatibus qui eum praedicant in Synagogis, ubi per omne Sabbatum legitur] Sensus mihi hic videtur esse per ἀνθυκοφοράν [subiectionem]: Nam quod ad Mosem attinet, non possunt qui ex Iudaeis sunt queri eum sperni ab alienigenis nostri gregis, quando in nostris non minus quam in Iudaicis conventibus, Moses, ita ut ab antiquo factum est, legitur, et quidem Sabbatis. *Συναγωγῶν* nomine veniant etiam Christianorum Ecclesiae, ut et Iac. 2. 2. Theophilo Antiocheno: *Συναγωγαὶ καὶ καλούμεναι ἐκκλησίαι* [Synagogas, quas Ecclesias dicimus]. Christianorum mos vetas, qui diutissime mansit in Oriente, convenire non minus Sabbati quam Dominicis diebus. Clemens Constitutionum VII. 24: *Τὸ σάββατον μὲν τοι καὶ τὴν κυριακὴν ἑορτάζετε· δεῖ τὸ μὲν δημιουργίας ἔστιν ὑπόμνημα, ἡ δὲ ἀναστάσις* [Diem Sabbati et diem Dominicam festas habetis, quoniam illa Creationis, haec Resurrectionis memorias dicata est]. Paria habet VIII. 33 et 67. Asterius Amaseae Episcopus, in Homilia de repudio, *καλὴν συναγίδα* [pulchram bigam]: vocat τοῦ σαββάτου καὶ τῆς κυριακῆς [Sabbati et Dominicæ diei]. Gregorius Nyssenus *ἡμέρας ἀδελφάς* [dies fratres]. Balsamo: *Παρά τῶν ἀγίων πατέρων ἐβωόθησαν δι' εἶναι σχεδὸν ταῖς κυριακαῖς τὰ σάββατα* [A sanctis Patribus pene per omnia aequali sunt dies Sabbati Dominicis diebus]. Ideo Constantinus Christianos non minus in Sabbatum, quam in diem Dominicam vadari vetuit, teste Eusebio. Hinc etiam ortum illud, ut sicut diebus Dominicis tanquam festivitatis diebus non ieiunabatur, sicut docet Gangrensis Synodus: Canon XVIII, ita nec Sabbatis, excepto uno ante Pascha. Sic *ἑορτάς* [dies festos] interpretatur Zonaras ad Canonem Apostolicum LIII. Ignatius ad Philippenses: *Ἐίτις κυριακὴν ἢ σάββατον ἠρξέναι, πλὴν ἐνὸς σαββάτου, χρεωτόνος ἐστίν* [Si quis aut Dominica aut Sabbato ieiunet, excepto uno Sabbato, id Christum occidit]. Sabbatum nunquam nisi in Pascha ieiundandum

ait Tertullianus De ieiuniis: qui et adversus Marcionem IV, *privilegium donatum Sabbato a primordio mundi*, dicit, *veniam ieiunii*. Quare cum Iustinus et Tertullianus Patres illos ante Moysen negant sabbatizasse, id intelligendum, non de conventibus, sed de rigido per totum diem otio. Ignatius ad Magnesium: *Μηνίτε οὐ σαββατίζετε Ἰουδαίων ὡς ἀγίας ταῖς ἡμέραις* [*Ne igitur sabbatizemus Iudaico more velut otio gaudentes*]. Sabbatis autem in illis primorum Christianorum conventibus, non Evangelia legebantur, sed Moysi νόμος [*lectiones*], plane ut apud Indaeos Iudaizantes. Primo id mutavit Synodus Laodicensis, voluitque Sabbatis Evangelia non minus, quam veteres scripturas legi, Canone XIX. Manet et nunc ex antiquo mos apud Christianas Ecclesias, ut in Sabbato ante Pascha legatur historia creationis, plane ut apud Hebraeos. Dicit ergo Iacobus hac in parte non habere quod querantur Indaei, cum in singulis urbibus, ubi conventus erant Christianorum, in Sabbatis legeretur Moyses ἐν γερσίῳ ἀγίων, id est, ut olim, nihil in hoc immutato mare. Creditur a Mose fuisse institutum ut Lex in Sabbato legeretur. *Κρύσσεται* est alta voce pronuntiare, ut Exodi 32: 5, Matth. 3: 1 et alibi saepe.

Τοῖς ἀποστόλοις καὶ τοῖς πρεσβυτέροις, Apostolis et Senioribus]. Vide supra 11.

Σὺν ὅλῃ τῇ ἐκκλησίᾳ, cum omni Ecclesia]. Approbante Apostolorum et Presbyterorum sententiam. Sic Laici Synodorum Actis subscribebant, hoc modo, *Consentiens subscripsi*. Vide infra 16: 4, ubi soli Apostoli cum Presbyteris nominantur.

Ἰούδας τὸν ἐκκαλούμενον Βαρσαβᾶς, Iudam, qui cognominabatur Barsabas]. Fratrem illius Iosephi, de quo supra 1: 23.

Καὶ Σίλαν, et Silam]. Fuit hic inter primos Christianorum Hierosolymis, dictus et Silvanus, ut notavimus supra 13: 9.

Ἄνδρες ἡγεμένους ὑμῶν τοῖς ἀδελφοῖς, viros primos in fratribus]. Viros eximios, πρῶτοι.

23. *Γράψαντες διὰ χειρὸς αὐτῶν τάδε*, scribentes per manus eorum]. Est et hic ractus pro obliquo, de quo loquendi genere diximus ad Marc. 4: 40.

3..

Τοῖς

Τοῖς ἔξ ἰσραὴλ; ex Gentibus] Incircumcisiis. Ad Iudaeos fideles nihil haec pertinent.

Καίρειν; salutem] Ita vertit Lucas Hebraicum מְשָׁלָם [pacem].

24. Ἀνασκιαζόντες [τὰς ψυχὰς ὑμῶν] Ἀνασκιαζέιν dixit, quod Hebraei שֶׁן כָּפִי, quod LXX vertunt διατρέφειν διαβολὰς Num. 32: 7, ἀφίσσασθαι καρδίαν Num. 32: 9. Sensus est, labefactantes animos.

Ἀγρόντες περιτέμνισθαι] Infinitivus pro gerundio, dicentes circumcidendos, nempe fideles.

Καὶ τηρεῖν τὸν νόμον] Et observandam ipsis Legem; id est, illa praecepta, quae Moses addidit ad praecepta vetera: de iis enim solis querebantur.

Οἷς οὐ δίδμεθα] Mandata talia non dedimus. Auctoritatem Apostolorum falso illi suis dogmatibus praescribebant.

Γενομένοις ὁμοθυμαδὸν; οὐδεὶς αὐτῶν in unum] Vide supra 2: 1; 5: 12. Non parum pondus addit decreto concors sententia.

26. Ἀνθρώποις παραδιδόναι τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐπὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ; hominibus qui tradiderunt animas suas pro nomine Domini nostri Iesu Christi] Παραδιδόναι ψυχὰς, id est, πῶς τὸν νόμον est: vitam periculis exponere, quod τιθέναι ψυχὴν dixit Iohannes 10: 11 et alibi. Efficaciter commendant Paulum et Barnabam, ut qui nihil credendi sint facere sui causa, cum propter Christum et Ecclesiam tot pericula subierint et subeant quotidie.

27. Καὶ αὐτοὺς διὰ λόγου ἀπαγγέλλοντας τὰ αὐτὰ, qui et ipsi vobis verbis referent eadem] Praesens pro futuro. Ἀπαγγέλλοντας pro ἀπαγγελοῦντας [relaturos]: ut verbis eadem vobis dicant quae continet epistola, et certos vos faciant epistolam hanc non esse suppositam.

28. Ἐδοξε γὰρ τῷ ἁγίῳ πνεύματι καὶ ἡμῖν, visum est enim Spiritui Sancto et nobis] Id est, nobis per Spiritum Sanctum. Ἐν δια δύοιν [unum per duo],

Μηδὲν πλέον ἐπιτιθέναι ὑμῖν βάρος, nihil ultra imponendum vobis oneris] Βάρος hic dicitur quod ζυγός [iugum], supra 10. Ubi dicta vide.

Πλὴν τῶν ἐπ' ἀνάγκης τούτων] Praeter haec quae omnino

opus est fieri. Est ἐπάγαις vox pure Graeca: diciturque apud Demosthenem et Plutarchum de iis rebus quas *Legē fieri oportet.* Subauditur ὅτων [quas sunt]. Sic dicimus, τὰ λίαν [ea quas valde sunt].

29. Ἀπέχεσθαι εἰδωλοθύτων, ut abstinēstis vos ab im-
molatis simulacrorum] Immolatiis ea vocant Christiani
Latina scribentes; Hebraei שְׂחָטֹת. Vide supra 20.

Καὶ πνικτοῦ, et suffocato] Πνικτοῦ hic non legit Irenaeus, ut nec Cyprianus, et in multis exemplaribus defuisse testatur Hieronymus: forte, quod quantum eius necesse esset, id sub vocabulo sanguinis satis intelligeretur.

Ἐξ ὧν διατηροῦντες ἑαυτοὺς, a quibus custodientes vos] Hebraismus. Nam apud Hebraeos ו litera proprie valet ע, nonnunquam אפ.

Εὖ πράξετε] Recte agētis. Sic Tertullianus de Pudicitia. Vide quae dicta supra 10; 35.

Ἐξέρωσθε] πνεῦν. Sicut Latini epistolam claudunt verbo vale aut valetis, sic Graeci verbo ἐξέρωσο vel ἐξέρωσθε. Sed vetustissimi codices hoc loco sic non habere, sed φερόμενοι ἐν πνεύματι ἀγίῳ, quod Irenaei interpres III. 12 vertit ambulantes in Spiritu Sancto; Tertullianus De pudicitia rictus, vectante vos Spiritu Sancto. Simili modo πνευματοφορεῖσθαι [Spiritu afflari] dicunt Patres Graeci.

30. Οἱ μὲν οὖν ἀπελθόντες, illi ergo dimissi] Paulus, Barnabas, Iudas, Silas.

31. Ἀναγνόντες δὲ, quam cum legissent] Christiani Antiochienses.

Ἐνὶ τῇ παρακλήσει, de consolatione] Multum ipsis placebat, quod viderent libertatem, qua utebantur, ab Apostolis prohari.

32. Καὶ αὐτοὶ προφητεῖαι ἔντες, et ipsi cum essent Prophetae] Quia Spiritus instructi.

Ἀπὸ λόγου πολλοῦ παρακάλεσαν τοὺς ἀδελφοὺς, verbo plurimo consolati sunt fratres] Sermone Prophético. Vide supra 4: 36, 13; 15.

Καὶ ἐπεσκήσαν, et confirmaverunt] Supra 14: 22, infra 41, 18; 23, 1000.

33. Πιόντες δὲ χρόνον] *Nempere tunc* [aliquanto], Πιόν χρόνον Ciceroni est *tempus ponere*. Vida quae dicta ad Matth. 20: 12 et ad Apoc. 13: 6.

Ἀπειλόντας] Id est, *potestas eis facta abundi*, si vellent. Abiit autem primum Iudas solus, postea cum Paulo et Barnaba Silas.

Μετ' εἰρήνης, cum pace] *Cum sanctis precibus*. Sic εἰρήνη sumitur Matth. 10: 13.

Πρὸς τοὺς ἀποστόλους, ad Apostolos] Manuscriptus ille, ut multi alii rectius, πρὸς τοὺς ἀποστέλλοντας αὐτοὺς [ad eos qui miserant illos].

34. Ἐδοξε δὲ τῷ Σίλᾳ ἐπιμείναι αὐτοῦ, visum est autem Silas ibi remanere] Hoc comma Manuscriptus ille non habet, ut nec interpretes Syrus. Habent tamen Latinus, Arabs et libri alii.

35. Διέτριβον ἐν Ἀντιοχείᾳ, morati sunt Antiochia] Aliquot dies post Iudae abitum substitere.

36. Ἐπισκεψάμεθα τοὺς ἀδελφούς ἡμῶν κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐν αἷς κατηγγείλαμεν τὸν λόγον τοῦ Κυρίου, πῶς ἔχουσι, visitemus fratres per universas civitates, in quibus praedicavimus verbum Domini, quomodo se habeant] Hebraica locutio, pro ἐπισκεψάμεθα πῶς ἔχουσιν εἰ ἀδελφοί [visitemus quomodo se habeant fratres], etc. Sic infra 16: 4. Κατὰ πᾶσαν πόλιν, per Syriam, Pamphyliam, Pisidiam, Lycaoniam, Lyciam.

37. Βαρνάβας δὲ ἐβουλεύσατο συμπαραλαβεῖν τὸν Ἰωάννην τὸν καλούμενον Μάρκον, Barnabas autem censebat assumendum et Iohannem qui cognominabatur Marcus] Cognatum suum, ut censent Veteres ex loco Col. 4: 10. Manuscriptus ille vetus ut multi alii, pro ἐβουλεύσατο habet ἐβούλετο [volebat]: quomodo legit et Syrus.

38. Παῦλος δὲ ᾤξιν] *Aequum iudicavit*. Sic Luc. 7: 7.

Τὸν ἀποσέντα ἀπ' αὐτῶν ἀπὸ Παμφυλίας, eum qui discessisset ab eis de Pamphylia] Hominem qui labores et pericula defugisset, minus aptum putabat tali itineri, et mores potius respiciendos quam sanguinis cognationem, quae multum saepe rebus sacris obstitit.

39. Ἐγένετο οὖν παρεξυσμός, facta est ergo dissensio] γρ, quod verti solet θυμός, ὀργή, χόλος, item παρεξυσμός. Culpa fuit penes Barnabam. Ὁ Παῦλος ἐζητεῖ τὸ δίκαιον,

ὁ Βαρνάβας τὸ φιάνθρωπον [*Paulo id quod erat iustus, Barnabae quod benigne, placuit*], aiunt hic Graeci, qui et illud notant, severitatem hanc Pauli profuisse Marco, qui per eam monitus, fortior in posterum sit factus, et ut talis a Paulo salutetur dicto ad Colossenses loco.

Ὡς χωρισθῆναι αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων, ita ut discederent a se invicem] Ut olim Abrahamus et Lothus, salva amicitia, Gen. 13: 9.

Παραδοθεὶς τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν, traditus gratiae Dei a fratribus] Commendatus Divina favori, ut supra 14: 26.

41. Καὶ Κιλικίαν] Nempe ubi fratres erant aliqui, ex illa post Stephanum dispersione. Supra 11: 19, 15: 23. Ex Syria scilicet in Ciliciam iverant quidam, ut ibi in Cyprum et Macedoniam.

C A P U T XVI.

Κατήγγησε δὲ εἰς Λέβην καὶ Λύστραν, pervenit autem Derben et Lystram] Vide supra 14: 6, 8, 20, 21.

Μαθητὴς τις ἦν ἐκεῖ ὀνόματι Τιμόθεος, discipulus quidam erat ibi nomine Timotheus] Lucae non ante visus, Paulo autem a pueritia notus, 2 Tim. 1: 5, et in multis itineribus ei comes, 2 Tim. 3: 10.

Τίος γυναικὸς τινος Ἰουδαίας πιστῆς, filius mulieris cuiusdam Iudaeae fidelis] Foeminae ex illis quae in Iudaea primae in Christum crediderant. Nomen ei Eunice, 2 Tim. 1: 5.

Πατὴρ δὲ Ἕλληνας, patris Gentilis] Viri boni incircumcisi. Lex vetabat ex Iudaeis ducere extraneas. Legi non subiectas: feminis autem Iudaeis non vetabat nubere extraneo pio, sicut Esther nupsit Assuero. Iudaei multum erant mulierosi.

2. Ὃς ἐμαρτυρεῖτο ὑπὸ τῶν ἐν Λύστραις καὶ Ἰκονίᾳ ἀδελφῶν, cui testimonium bonum reddebant qui Lystris erant et Iconii fratres] Bonae vitae testimonium habebat ab iis quibuscum vixerat. Id, quanquam in viro sibi noto, praere volebat Paulus, priusquam ei munus Evangelistae man-

mandaret, exemplum dans Episcopis, ne quid in Presbyterorum electione faciant suis affectibus ducti, sed sequantur normam.

3. Ταύτον ἐθέλησεν ὁ Παῦλος σὺν αὐτοῖς ἐξελθεῖν, *hanc voluit Paulus secum proficisci*] Nempe in Macedoniam, ubi Timotheus et Silas propinquos quosdam habebant Iudaeos gente, fide Christianos, ex illis post Stephanum longe lateque dispersis.

Καὶ λαβὼν περιέτεμεν αὐτόν, *et assumptum circumcidis eum*] Non fuerat circumcisis, quia, ut Thasaudici tradunt, non erat ius matri filium circumcidere patre invito: patris enim potestas praevalabat.

Διὰ τοὺς Ἰουδαίους τοὺς ὄντας ἐν τοῖς τόποις ἐκείνοις, *propter Iudaeos qui erant in illis locis*] In Macedonia quo ire volebat. Sperabat ipaius opera multos ex Iudaeis nondum conversos ad Christum posse converti, quorum nonnulli rigidioribus illis sententiis occupati consuetudinem sermonemque eius declinaturi fuerant, si scissent incircumcissum. Paulus circumcisionis et usum et omissionem ex temporum locorumque utilitate metiri noverat. Et in his rebus diadicandis lumine fuit perfusus maiore quam alii Apostoli.

Ἦδεῖσαν γὰρ ἅπαντες τὸν πατέρα αὐτοῦ ὅτι Ἕλλην ὑπῆρχεν, *sciebant enim omnes Patrem eius esse Gentilem*] Constructio Hebraizans, qualem saepe habuimus et proxime 15: 36. Cum Graecum scirent, parentem eius fuisse, ipsum quoque suspicati essent religionis esse Graecanicae. Manuscriptus simplicius habet, ἦδεῖσαν γὰρ ἅπαντες ὅτι Ἕλλην ὁ πατήρ αὐτοῦ ὑπῆρχε.

4. Παραδίδουν αὐτοῖς, *tradebant eis*] De hac voce vide Matth. 15: 2.

Φυλάσσειν τὰ δόγματα, *custodire dogmate*] *Decreta*. In Graeco Danielis saepe invenitur δόγμα pro decreto regio. Sic et Luc. 2: 1, infra 17: 7. Sumitur de praeceptis per Mosem datis Eph. 2: 15, Col. 2: 14. Apostolorum decreta erant quidem leniora quam illa Mosis, et salutaria magis, quam quae a Regibus solent proficisci, non minus tamen obligantia.

Τὰ κεκρωμένα ὑπὸ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πρεσβυτέρων τῶν ἐν Ἱερουσαλὴμ, *quae Hierosolymis erant decreta ab A-*

postq[ui]bus et Senioribus]. Quae constituta erant. Sic κ[ρι]ν[ει]ν saepe sumitur, ut infra 20: 16, 1 Cor. 5: 3.

5. Καὶ ἐπέρρινον τῷ ἀριθμῷ] Ὡ, aucti sunt numero.

6. Διελθόντες δὲ τὴν Φρυγίαν καὶ τὴν Γαλατείην χώραν, transcuntes autem Phrygiam et Galatiae regionem] Haec partes erant Asiae minoris.

Καθεύδοντες ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος λαλῆσαι τὸν λόγον ἐν τῇ Ἀσίᾳ, vetati sunt a Spiritu Sancto loqui verbum in Asia]. A Spiritu Sancto, id est, per afflatum; τὸν λόγον id. est. Euangelium κατ' ἐξοχὴν [per excellentiam], ut supra 8: 4, 11: 19; in Asia, nempe minore. Erant provinciae istae vicinae Bithyniae et Pisidiae, apud quos iam magnae erant constitutae ex Gentibus Ecclesiae, unde facile Euangelii cognitio per Asiam minorem spargi poterat.

7. Ἐλθόντες κατὰ τὴν Μυσίαν ἐκίραζον κατὰ τὴν Βιθυνίαν πορεύεσθαι, cum venissent autem in Mysiam tentabant ire in Bithyniam] Iter inire Bithyniam versus, quae et ipsa cum Mysia pars Asiae minoris, regni Gog. In Manuscripto est εἰς τὴν Βιθυνίαν.

8. Κατέβησαν εἰς Τροάδα, descenderunt in Troadem] Phrygiae partem maritimam.

9. Ὁραμα, visio] Ἰηλ.

Ἀγγέλ τις τῆς Μακεδονίας ἐστὶς, Macedo quidam erat stans] Angelus Macedoniam curans. Confer quae sunt apud Danielelem. 10: 12, 13, 20, 21.

Βοήθησον ἡμῖν, adiuva nos] Angelus curator Macedonum, et Macedonibus accenset.

10. Εὐθὺς ἐζητήσαμεν ἐξελθεῖν εἰς τὴν Μακεδονίαν, statim quaesivimus proficisci in Macedoniam] Erat quidem Pauli iam ante consilium ire in Macedoniam, sed volebat eo ire longo ambitu, transcendendo Bosphorum.

Συμβιβάζοντες] Argumentum inde trahentes: nempe ex illo viso nocturno.

11. Εὐθύδρομήσαμεν εἰς Σαμοθράκην, recto cursu venimus Samothraciam] Quae insula non longe a Troade. Itaque a Samothrace Germanicus in Troada venit apud Tacitum Annalium II. Εὐθύδρομῳ est secunda vento navigare, ut infra 21: 1.

Τῇ τε ἐπιούσῃ εἰς Νεάπολιν, et sequenti die Neapolin]

Urbs

Urbs est Edonidis partis Macedoniae, in qua et Philippi. Sed Neapolis in ipso sinu Strymonico: introrsum Philippi. Vide Ptolemaeum.

12. Ἐκείθεν τε εἰς Φιλιππους, ἧτις ἐστὶ πρώτη τῆς μεγίστης τῆς Μακεδονίας πόλις κολώνια, et inde Philippus, quae est prima partis Macedoniae civitas colonia] Ita haec legenda, nec interstinguendum inter πόλις et κολώνια. Hoc enim dicit, *venienti a sinu Strymonico primam urbem, quae sit colonia, esse Philippus*. Paulus colonias maxime sequebatur, quod ibi et plus esset hominum et gentes variae. Celsus in L. Colonia. D. de Censibus. Colonia Philippensis iuris Italici est. Ulpianus in L. in Lusitania eod. titulo: *In Provincia Macedonia Dyrracheni, Cassandrenses, Philippenses, Dianenses, Stodenienses iuris Italici sunt*.

13. Ἐξήλθομεν ἔξω τῆς πόλεως παρὰ ποταμὸν οὗ ἔνομίζετο προσευχὴ εἶναι, urbem egressi sumus ad flumen, ubi erat oratio] Iuvenalis:

Ede ubi consistas: in qua te quaero proscucha.

Ubi Scholiastes, *locus Iudaeorum in quo orant*. Philo Synagogas vocat προσευχάς, quia in illis et legebatur Lex et orabatur. Sed etiam quibus in locis Synagogae non erant, puta ob exiguum Iudaeorum numerum, aut quod Magistratus non permitterent, habebant Iudaei loca orationibus destinata, procul a turba, et maxime ad amnes aut mare. Vide infra 21: 5. Philippis non fuisse Synagogam colligimus et infra 17: 1.

14. Ὀνόματι Λυδία, nomine Lydia] Ita dicta a solo natali: nam Thyatira, unde haec erat, Lydiae adscribit Stephanus. Foeminae e Lydia vestium textu nobiles.

Πορφυρέσις] In Glossis, πορφυροκόλης, purpurarius.

Ἦς ὁ Κύριος διήνοιξε τὴν καρδίαν, cuius Dominus aperuit cor] Activae voces interdum sic sumuntur, ut tacite includant effectum, quanquam is effectus aliquatenus in humana est potestate. *Aperuit Deus*, illa sinente aperi-ri, imo etiam aperiante suo modo, ut apparet Apoc. 3: 20. Sic trahi dicitur qui trahentem volens sequitur. Sic dari id quod accipitur. Vide quae diximus ad Ioh. 6: 37, 44.

Προσέχειν τοῖς λαλουμένοις ὑπὸ τοῦ Πάβλου, ut intenderet
iis

ūs quas dicebantur a Paulo] Ut fidem haberet Pauli dictis. Est μεταωνυμία [transnominatio]. Nam τὸ προσέ-
χων causa credendi.

15. Ὡς δὲ ἰβαντίσθῃ, cum autem baptizata esses] Vi-
de supra 8: 12.

Ἐὶ πιστεύετε με πιστὴν τοῦ Κυρίου εἶναι] Si me putatis ex
animo credere quod profiteor.

Καὶ παρεβιάσασθε ἡμᾶς, et nos cogebat] Habes hoc ver-
bum, eodem sensu apud hunc ipsam scriptorem, Evan-
gelio 24: 29.

16. Προενομιέων ἡμῶν εἰς προσευχάς, antequam nobis ad
orationem] Illam de qua supra 13.

Ἐχουσαν πνεῦμα Πύθωνος, habentem Spiritum Pytho-
nis] Plutarchus De defectu oraculorum: Ὁμοίᾳ τοῖς ἐγγασ-
τριμύθοις Εὐρυκλείας πάσαι, συντὶ Πύθωνας προσαγορευομέ-
νους. [Ut ventriloquos, quos olim Eurycleas, nunc Py-
thones vocant]. LXX Interpretes ubi in Hebraeo nomi-
nantur עֲמָא ab עִמָּא, quod est uter, vertunt ἐγγαστριμύ-
θους, Latinus Pythones. Horum nominum eadem signi-
ficatio, quam explicat Galenus in Oibesi Hippocratis:
Ἐγγαστριμῶτες οἱ κεκλεισμένου τοῦ σώρατος φθέγγόμενοι, διὰ
τὸ δοκεῖν ἐκ τῆς γαστρὸς φθέγγεσθαι. [Mentiriloqui, qui clau-
so ore loquuntur, quod e ventre loqui videntur]. Aris-
tophanes Vespis.

Μιμησάμενος τὴν Εὐρυκλείους μαντείαν καὶ διανοίαν,
Eis αἰλοτείας γαστέρας ἐνδὺς κομποδικὰ πολλὰ χέεσθαι.

[Simulque fatidici morem Euryclis mentemque imitatus,
Aliena in pectora se insinuans diffudit comica multa.]

Ὡς Scholiastes ad illud Εὐρυκλείους Ὁὗτος ὡς ἐγγαστριμύ-
θος λέγεται Ἀθήνησι τ' ἀληθῆ μαντευόμενος διὰ τοῦ ἐνυπάρ-
χοντος αὐτοῦ δαίμονος [Euryclis: Hinc tanquam ventrilo-
quum Athenis vera vaticinatum ferunt. Daemonis ope qui
ei inerat]. Deinde: Ἐγγαστρίται δὲ καὶ εὐρυκλείται ἐκαλοῦντο
ἐντεῦθεν πάντες οἱ μαντευόμενοι, ἀπὸ Εὐρυκλείους, πρῶτον
τοῦτο ποιήσαντος [Hinc ventriloqui et Euryclitae dicti
vates omnes, ab Eurycle, primo eius rei auctore]. Pytho
est urbs Delphorum, ut ad Lucanum diximus. Qui ibi
vaticinabantur vocabantur πύθωνες, πύθοληπτοι, πύθο-
μάντις: inde vox serpsit ad similia facientes. Manu-
scriptus tamen πνεῦμα πύθωνα, quod non probem.

Ἡτις

Ἦτις ἐργασίαν πολλὴν παρέιχε τοῖς κυρίοις, *quae quæstusum magnum præstabat dominis*] Ἐργασίαν proprie opificium, per μετωνομίαν [*transnominacionem*], quæstusur omnis, ut infra 19.

17. Αἰγούσα, Οὗτοι οἱ ἄνθρωποι, δοῦλοι τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου, εἰδὼν, ὅτινες καταγγέλλουσιν ὑμῖν ὁδὸν σωτηρίας, *dicens, Isti homines servi Dei excelsi stant, qui annuntiant vobis viam salutis*] Vide similem historiam Marc. 5: 7.

Malus bonum cum simulat, tum est pessimus.

18. Διαπορηθεῖς δὲ ὁ Παῦλος, *dolens autem Paulus*] Nolens testem sibi Spiritum mendacem.

Παραγγέλλω σοι ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξελθεῖν ἀπ' αὐτῆς, *præcipio tibi in nomine Iesu Christi exire ab ea*] Utens iure dato, Marc. 16: 17.

19. Ἰδόντες δὲ οἱ κύριοι αὐτῆς, *videntes autem domini eius*] Possunt unius plures esse domini, non tamen in solidum.

Εἰλανσαν εἰς τὴν ἀγορὰν, *perduxerunt in forum*] Oborto collo, ut loquantur Latini.

Ἐπὶ τοὺς ἀρχοντας, *ad Principes*] Αἱ δὲ δυνάμεις *coloniae*, quos iam dicit *στρατηγούς* honoratiori vocabulo, sicut Capuae *duumvirī Praetores* se dici volebant. Pari modo supra qui erat *Propraetor* dictus est *ἀνθύπατος* [*Proconsul*]. Sic *Decuriones, Senatores*.

21. Καταγγέλλουσιν ἔσθ' ἃ οὐκ ἔξεστιν ἡμῖν παραδέχεσθαι οὐδὲ ποιεῖν Ῥωμαίοις οὐδεὶς, *annuntiant mores, quos non licet nobis suscipere neque facere, cum simus Romani*] Cicero de Legibus II: *Suos Deos, aut νόvos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum.* Tertullianus *vetus ait decretum fuisse, ne quis Deus consecraretur, nisi a Senatu probatus.* Mucienas ad Augustum, narrante Dione Cassio: *Τὸ μὲν θεῖον πάντῃ πάντως αὐτότερον σέβειν κατὰ τὰ πατρία, καὶ τοὺς ἄλλους τιμᾶν ἀνάγκη· τοὺς δὲ ξενίζοντας τί περὶ αὐτὸ καὶ μίσει καὶ κόλαζε, μὴ μόνον τῶν θεῶν ἕνεκα, ὧν καταφρόνησος οὐδ' ἄλλου ἂν τινὸς προτιμήσειν, ἀλλ' ὅτι κατὰ τινὰ δαιμόνια οἱ τοιοῦτοι ἀντεισφρόντες πολλοὺς ἀναπείθουσιν ἁλλοτριονομεῖν· καὶ τοῦτο καὶ συνωμοσίαι, καὶ συστάσεις, ἐταῖροι τε γίνονται, ἀπὲρ ἥκιστα μοναρχία συμφέρει* [*Divinum Numen prorsus et tu*
con-

consuetudo mors colere, et alios colere coge: et qui quid hac in re innovant, hos et odio habe et supplicio affice; non solum Deorum ergo, quos qui contemnat, is nec hominis cuiusquam rationem ullam habiturus sit, verum eo quoque, quod isti, dum novos Deos in antiquorum locum subdunt, multis quo externis legibus vivant, auctores sunt. Atque hinc et coniurationes, et coitiones, et factiones oriuntur, quas in Monarchia esse minime expediat].

22. *Kal oi στρατηγοὶ περιφόροντας αὐτοῖν τὰ ἱμάτια ἐκέλευον ῥαβδίειν, et Magistratus eos scissis tunicis iusserunt virgis caedi]* Sic et Dionysius Halicarnassensis: *Τοῖς ῥαβδούχοις ἐκέλευεν τὴν ἐσθῆτά τε περικαταρῆξαι καὶ τοῖς ῥάβδοις τὸ σῶμα χαίνειν [Lictoribus demandabant et vestem discindere et corpus virgis caedere].* Pro quo Livius libro II, *Consules spoliari hominem et virgas expediri iubent.* Eodem modo loquitur idem Livius libro VII. Pro eodem dixit Plutarchus in Cicerone *ἐσθῆτα περισχίσαι* in Publicola *περιρῥηγνύναι τὰ ἱμάτια* in Camillo *καταρῥηγνύναι τὰ ἱμάτια* in Mario *περιρῥῆξαι τὸν χιτωνίσκον*. Valerius alibi ait, *nudari iussit*: alibi addit, *veste scissa spoliatoque corpora*. Cicero septima Verrina: *Hominem proripi, atque in foro medio nudari, ac deligari, et virgas expediri iubet.* Seneca in controversiis ut verba legitima refert, *Summove lictor, despolia, verbera.* In historia de beato Apollinari, *Exiit eum et caedentes dicite*, etc. Livius XXVIII, *Lacerantibus vestem lictoribus.* Seneca, de Ira I. 16, lictorem describit vestimenta scindentem. Tacitus Historiarum IV de Herennio: *Protractum a tantorio scissa veste, lacerato corpore.*

23. *Τῷ δεσμοφύλῃ, custodi]* Paulus Iurisconsultus *carceri praepositum* appellat L. carceri. D. de custodia reorum: *optionem carceris* Ambrosius. *Commentariensem* vocat L. de his. C. de custodia reorum: et Graeci ex Latino *κομμενταρίσιον* in Novella Iustiniani XIII et in Edicto XIII. Hunc commentariensem dictum fuisse *Stephanam*, et eundem esse cuius Paulus meminit 1 Cor. 1: 16, 16: 15, 17, putant Graeci ad hunc locum.

24. "Ὁς παραγγέλλων ταύτην εἰληφείς, qui cum tale praeceptum accepisset] *Praeceptum*: nam παραγγέλλειν inter alia praecipere, Matth. 10: 5. et alibi saepe.

Εἰς τὴν ἐσωτέραν φυλακὴν, in interiorē carcerem] Augustinus ad Iohannem: *Alii mittuntur in carcerem, et in ipso carcere non omnes, sed pro meritis causarum in imo carceris detruduntur. Sedis intimae tenebras dixit L. I. C. de custodia reorum.*

Καὶ τοὺς πόδας αὐτῶν ἡγαλίσατο εἰς τὸ ξύλον, et pedes eorum custodit ligno] Scholiastes ad nebulas Aristophanis: Εἶδος δεσμοτηρίου τὸ ξύλον, ἣν ποδοκάκην λέγουσι καὶ ποδοσράβην [Erat lignum ea custodias species, quam podocakēn et podosrabēn vocant]. Fuit tamen discriminis aliquid inter ξύλον et ποδοκάκην: nam in veteri lege Attica habemus: *Λησάντων ἐν τῷ ξύλῳ οἱ ἑνδεκα ἢ ἐν τῇ ποδοκάκῃ* [Vinciant undecimviri in ligno aut podocaca]. Puto ποδοκάκην esse quas ligneas soleas appellat Cicero: ξύλον autem quod ligneam custodiam appellat Plautus. In L. Si hominem. D. depositi, legimus *vinctum vel ad malam mansionem extensum*. Hic Graeci Scholiastae *malam mansionem* exponunt, ξύλον εἰς δ' ἐμβάλλουσι τοὺς πόδας [lignum cui pedes indunt]. Eusebius dixit τὰς ἐν τῷ ξύλῳ διατάξεις τῶν ποδῶν [distensiones pedum in lignea custodia]: quod Prudentius,

Lignoque plantas inseris

Divaricatis aruribus.

Lucianus, τὰ μέλη ἐν τῷ ξύλῳ κατακλεισμένα [membra in ligneam custodiam conclusa]. Iob. 33: 11, ubi in Graeco, *ἔθετο δὲ ἐν ξύλῳ μὲν τὸν πόδα* [posuit in ligno pedem meum], in Hebraeo est *ו*, quod eiusdem libri 13: 27 alii *κόλυμα* [impedimentum] vertunt; alii *ταλαιπωρίαν* [miseriam], alii *ξύλον εἰρήνης* [lignum carceris], alii *ξύλον πέδιθον* [pedicam ligneam]. Chaldaeis *כ"ו* aut *ר"ו* est *cippus*. Quod apud Cedrenum est *κακουχία*, id latius patet et omnia carceris incommoda complectitur. ἡγαλίσατο hic est custodit: *μετωνομία* [transnominatio]: custodia enim securos nos facit.

25. Κατὰ δὲ τὸ μεσονύκτιον, media autem nocte] Quod Varro dixit *noctis meridiem* audaci translatione.

"Ἦσαν τοὺς Θεόν] *Laudes Deo camebant*, et gratias a-

ge-

gebant pro honore tibi habito, in eo quod pro Christo pati possent. Supra 5: 41.

26. Ἀφνω δὲ σεισμός· ἐγένετο μέγας, subito vero terrae motus factus est magnus.] Signum secuturae rei magnae, ut Matth. 28: 2.

Ὅτε καλεσθῆναι τὰ θεμέλια τοῦ δεσμοτηρίου, ita ut moverentur fundamenta carceris] Simile loquendi genus Ps. 19: 8, 82: 5, Esai. 24: 18.

Ἀνεφύθησαν τε παραχρῆμα αἱ θύραι, et statim aperta eunt ostia] Ut supra 12: 9.

Καὶ πάντων τὰ δεσμὰ ἀνέθη, et omnibus vincula soluta sunt] Non uni, ut supra 12: 7, sed vinctis omnibus, ut scirent Apostolos et sibi et aliis esse utiles, et per eos solvi animorum vincula.

27. Σπασάμενος μάχαιραν ἐμίληεν ἑαυτὸν ἀπαιρεῖν, evaginato gladio volebat se interficere] Metu gravioris supplicii. Sobebant enim commentarienses, si effugissent vincti, eandem pati poenam quam vincti passuri fuerant, L. ad commentariensem. C. de custodia reorum. Αὐτοχειρία [interfectio sui ipsius] autem frequens Graecis et Romanis, neque improbata aut Stojicis aut Epicureis, ne Platoniciis quidem et Aristotelicis, omni modo et sine exceptione. Σπᾶν μάχαιραν, est gladium de vagina educere, Num. 22: 23, 31, Ios. 5: 13, Iud. 8: 20, 9: 54, 20: 2, 15, 25: 35, 1 Sam. 31: 4, 2 Sam. 24: 9, 2 Reg. 3: 26, Ezech. 21: 28, 26: 15, Ps. 37: 14, 1 Par. 10: 4, 21: 5, 16. Plena locutio est 1 Sam. 17: 51. Dixit et Aristophanes, ἔξιος γ' ἰσπᾶτο [educit enim ensem]. Et Strabo IV, ἰσπασμένος τὸ ξίφος [gladium cum evaginasset].

28. Μηδὲν πρᾶξις σεαυτῷ κακόν, nihil tibi mali feceris] Inter Hebraeos quaestionem fuisse dubiam, an se interficere liceret, diximus libro II de Iure Belli ac Pacis cap. 19: 5. Christiani maioris patientiae debitores, et exempla Christi Apostolorumque eius habentes ob oculos, pro certo semper habuere potius quamvis mortem expectandam, quam sponte sumendam, nisi quod de mulieribus, quarum pudor periclitatur, nonnihil dubitatum est.) Iustinus Apologeticus I. Εἰ οὖν πάντες ἑαυτοὺς φονεύσομεν, τοῦ μὴ γεννηθῆναι τινα καὶ ῥαθυτενῶσθαι εἰς τὰ θεῶν διδάγματα, ἢ καὶ μὴ εἶναι τὸ ἀνδραγατῆος χάρις, ὅσον ἐφ' ἡμῶν

ἡμῖν αἰτίαι ἐσόμεθα· ἐναντίον τῇ τοῦ Θεοῦ βουλῇ καὶ αὐτοὶ ποιεῦντες ἐὰν τοῦτο πράξωμεν [*Quamobrem ei ipsi nos occiderimus cuncti, efficiemus, quantum quidem in nobis erit, ne quis nascatur, neve se in divinam disciplinam det, atque adeo ne sit humanum genus: quod si faciemus, consilio Dei ipsi quoque adversabimur*]. Clemens Strom. IV: Ἀέγομεν δὲ καὶ ἡμεῖς τοὺς ἐπισηδῆσαντας τῷ θανάτῳ· εἰσὶ γάρ τινες οὐχ ἡμέτεροι, μόνου τοῦ ὀνόματος κοινωνοὶ, οἳ δὴ αὐτοὺς παραδιδόντες σπεύδουσι, τῇ πρὸς τὸν δημιουργὸν ἀπεχθείᾳ, οἱ ἄθλιοι θανατῶντες· τούτους ἐξάγειν ἑαυτοὺς ἀμαρτύρω· λέγομεν, καὶ δημοσίᾳ κολάζονται· οὐ γὰρ τὸν χαρακτῆρα σώζουσι τοῦ μαρτυρίου τοῦ πιστοῦ, τὸν ὄντως Θεὸν μὴ γνωρίσαντες, θανάτῳ δὲ ἑαυτοὺς ἀποδιδόασιν κενῷ, καθάπερ καὶ οἱ τῶν Ἰνδῶν Γυμνοσophισταὶ ματαίῳ πυρὶ [*Dicimus autem et nos, qui in mortem insiluisse (sunt enim nonnulli non nostri, nomine tantum eodem, qui ipsi se properant tradere, suo in Creatorem odio, miseri, cupientes mori) hoste nos vitae se, dicimus, absque martyrio subducere, utut publice puniantur. Neque enim fidelis martyrii servant characterem, cum verum Deum ignorent, et vanam se in mortem dant, ut inanem in ignem Indorum Gymnosophistae*].

29. Αἰτῆσας δὲ φῶτα, *petiensque lucernas*] Plures lucernas. Φῶτα in plurali usurpant Hellenistae, ut Ps. 136: 7. Hinc dies φώτων, qui et ἐγναίνων [*Sacrorum instauratorum*].

Προσέεισε τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Σίλᾳ, *procidit Paulo et Silae ad pedes*] Mos hic ab Oriente in Macedoniam venerat cum aliis multis, ab Alexandri Magni temporibus. Vide Marc. 3: 11, 5: 33, 7: 25, Luc. 5: 8, 8: 28, 47.

30. Καὶ προαγαγὼν αὐτοὺς ἔξω, *et produciens eos foras*] In locum aliquem carceris sub dio positum, ut liberius respirarent. *Vestibula carcerum et salubria loca dixit L. I. C. de custodia reorum.*

Κύριοι, *Domini*] Dominos vocare eos quos honorare velimus, receptum tum erat et apud Graecos et apud Romanos. Testis Martialis et alii.

Τί με δεῖ ποιεῖν ἵνα σωθῶ, *quid me oportet facere ut salvus fiam*] Spem aliquam vitae melioris ex antiqua traditione aut ex Philosophorum doctrina acceperat.

31. Πίστευσον ἐπὶ τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, *crede Dominum Iesum Christum*] Nempe ea fide, quae ad obedientiam flectat animum. Saepe enim generis nomen pro specie quadam eximia ponuntur.

Καὶ σωθήσῃ σὺ καὶ ὁ οἶκός σου, *et salvus eris tu et domus tua*] *Vives*, hic Syrus: id est, *pervenies sic eam vitam quam expetis.*

33. Καὶ παραλαβὼν αὐτοὺς] *Adductos ad πολυμήρη [piscinam]* aliquam, quae erat intra septa carceris.

Ἔλουσεν ἀπὸ τῶν πληγῶν, *lavit plagas eorum*] *Ab sanguinem virgis excitatum.*

Καὶ οἱ αὐτοῦ πάντες, *et omnis domus eius*] *Manuscriptus, Καὶ οἱ οἰκῆοι αὐτοῦ πάντες [Et domestici eius omnes]*

Παραχρῆμα, *continuo*] Similia exempla dati sine Baptismi habemus supra 8: 38, 10: 47, 16: 15.

34. Ἀναγαγὼν τε αὐτοὺς εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, *cum perduxisset eos in domum suam*] *In domum suam vicinam carceri, ut solent esse domus commentariensium.*

Παρέθηκε τράπεζαν, *apposuit mensam*] *Παρατεθέναι* proprie dicitur de convivatore, Luc. 10: 8, 11: 6, 1 Cor. 10: 27. Cicero ad Atticum: *Haec ad te scripsi appositae mensae secunda.* Idem alibi dixit *appondere in vasculis*: *appondere quod satis est.* Helena Paridi:

— *Apposita quae nunc facis improbe mensa.*

Ἐκπλησθε τὸν Θεόν, *laetatus est cum omni domo sua credens Deo*] Participium hic causam reddit. Ideo gavisus est quod non ipse tantum, et tota eius familia tanta luce perfusa esset.

35. Οἱ στρατηγοί, *Magistratus*] De quibus supra 20, 22.

Τοὺς ῥαβδούχους] Censeam in versione retinendam esse *rabduchi*. Quamquam enim et Plutarchus et Glossarii doctores Graece ῥαβδούχους vocant, ipsa tamen vox Graecae quosvis Magistratum ministros significat, quod hactenus, qui Graece ῥάβδος dicitur, in ministerii sui signum gestarent.

Λέγοντες· Ἀπόλυσον τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, *dicente Dimitte homines illos*] Subierat Duumviros poenitentia quod in plebis commotae gratiam, indicta causa, caesari iussissent homines advenas contra morem Romanum

Paulum autem ius habuisse civitatis Romanae nondum videntur scisse.

37. *Διόκτες ἡμᾶς δημοσίᾳ, cassos nos publice*] Dicuntur Duumviri fecisse quod fieri insserant. Et multum auct iniriuriam, quod facta erat in publico. Vide L. Praetor in fine D. de iniuriis.

Ἀντανακτίους, indemnatos] Contra ius Gentium et Romanorum. De iure Gentium audi Hesiodum:

Μὴδὲ δίκην δικάσης πρὶν ἀποδοῖν μῦθον ἀκούσῃς.

[*Ni prius audieris ambos, ne iudicium fer.*]

Et Senecam Medea:

Qui statuit aliquid parte inaudita altera,

Aequum licet statuerit, haud aequus fuit.

De iure Romano testis Cicero: *Causa cognita possunt multi absolvi, incognita nemo condemnari potest*: et Tacitus Historiarum I: *Inauditū atque indefensi tanquam innocentes perierant*: et Historiarum III: *Quamvis inuisum et nocentem, more tamen audiendum*. Testis et Tertullianus peritus sane Romani iuris in Apologetico: *Inauditum si damnant, invidiam iniquitatis merebuntur*. Idem adversus Nationes: *Quando non licet indefensos et inauditos omnino damnari*. Apuleius IX Milesiarum: *Nec ad instar barbaricae feritatis vel tyrannicae impotentiae damnetur aliquis inauditus*. Salvianus fine libri VIII: *Sed in urbe illa non tam hominum fuerunt haec beneficia, quam legum: interfici enim indemnatum quemcunque hominem, etiam XII Tabularum decreta voverunt*.

Ἀνθοσίπους Ῥωμαίους ὑπάρχοντας, cives Romanos] Est Synecdoche, qualis Matth. 27: 44. Nam ius civitatis Romanae solus habebat Paulus, ut videbimus infra 22: 25. Civeim Romanum omnino virgis caedere non licebat per leges Porcias et Sempronias: quanto minus causa indicta? Norat Paulus ad innocentiae et causae bonae praesidium etiam legibus uti.

Οὐ γὰρ, ne sic] *Ἀποσιώπησις [reticentia]*. Non enim ita agi rectum est.

Ἡμᾶς ἐξαγαγέτωσαν, nos educant] Tanquam innoxios: Sic Magistratus Apuleium solatum veniunt, Milesiarum III,

38. *Καὶ ἐφοβήθησαν ἀκούσαντες ὅτι Ῥωμαῖοί εἰσι, timebant,*

bantque audientes ipsos Romanos esse] Simile vide infr. 22: 29. Metuebant Maiestatis crimen, quod Verri minatur Cicero circa finem Verrinae ultimae. Ita enim constituerant Leges, ut in cive Romano laeso, ipsa Populi Romani Maiestas laesa videretur.

39. *Παρεκάλεσαν αὐτούς*] *Consolati sunt eos*, dicente indignos eos esse ea, quam acceperant, iniuria. V. Terentium *Adelphis* Act. II Sc. 1.

Ἡρώτων ἐξελθεῖν ἐκ τῆς πόλεως, *rogabant ut urbe egerentur*] Hoc obtentu, ne quid triste ab irata plebe pateretur.

40. *Ἐσῆλθον εἰς τὴν Λυδίαν*, *introierunt ad Lydiam* Id est, *in Lydiae domum*. Sic in Comoediis, *Eam ad me*.

Παρεκάλεσαν αὐτούς, *consolati sunt eos*] Hortati sunt ut in fide constantes manerent, quanquam se euntibus.

Καὶ ἐξῆλθον, et profecti sunt] Nempe tum ne periculis se ingererent non necessariis, tum quia Macedonia, quam ipsis Deus commendaverat, latins patebat.

CAPUT XVII.

Διοδεύσαντες δὲ τὴν Ἀμφίπολιν, *cum autem perambulassent Amphipolim*] Urbem vicinam Philippis, ut Ptolemaeo liquet.

Καὶ Ἀπολλωνίαν] Eam quam *Mygdoniam* vocat Ptolemaeus. Erat mari adsita, Corinthiorum et Corcyraeorum colonia: quam describit Caesar III Belli Civis, et Strabo libro VII.

Ἦλθον εἰς Θεσσαλονίκην, *venerunt Thessalonicam*] Ea urbs praeclara Macedoniae ad sinum Thermaicum, et e Strabone et Ptolemaeo cognoscere est, condita a Philippos Amyntae filio post victoriam de Thessalis, unde nomen.

Ὅπου ἦν ἡ συναγωγή τῶν Ἰουδαίων, *ubi erat Synagoga Iudaeorum*] Articulus additus significat Philippis, Amphipoli et Apolloniae nullas fuisse Synagogas: sed si qui illi essent Iudaei, eos Synagoram adiisse Thessalonicensem.

2. Κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς τῷ Παύλῳ εἰσῆλθε πρὸς αὐτοὺς, et ex more Paulus introivit ad eos] Hebraismus, pro ὃ δὲ Παῦλος κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ εἰσῆλθε. Mos erat Paulo primum adire Iudaeos et ipsis afferre Evangelii sermonem, supra 13: 46.

3. Διέλεγτο αὐτοῖς ἀπὸ τῶν γραφῶν, Διανοίγων καὶ παρατιθέμενος ὅτι τὸν Χριστὸν ἔδει παθεῖν] Puto rectius distinguere, Διέλεγτο αὐτοῖς, ἀπὸ τῶν γραφῶν διανοίγων καὶ παρατιθέμενος, Multa cum illis disserabat, et ex Scripturis apertum faciebat et ob oculos ponebat, Christum debuisse pati. Παρατιθέμενος [proponens] intellige ἐνώπιον αὐτῶν [coram illis], quae plena locutio reperitur Exod. 19: 7, 21: 1, Deut. 4: 44. Locis Scripturae iisdem usus est Paulus, quibus Christus in eadem re, Luc. 24: 26, 27.

Ὁν ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν, quem ego annuntiā vobis] Transitiō ab oratione obliqua ad directam, frequens et aliis et nostris maxime Scriptoribus.

4. Καὶ προσεκληρώθησαν τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Σίλῳ] ἦν, additi fuere Paulo et Silae. Sed in προσεκληρώθησαν plus aliquanto est, et significat plane illos addictos fuisse Paulo et Silae, sicut res haereditariae apud Hebraeos. Utitur hoc verbo et Lucianus: συκληρωῦσθαι pro eodem dixit Aristides.

Τῶν τε σεβομένων Ἑλλήνων πολὺ πλῆθος, et de Gentilibus piis multitudo magna] Hic σεβόμενοι Ἕλληνες sunt iidem quos Hebraei vocant גוים נכונים, pii ex Gentilibus, qui legem quidem Moysi non susceperant, sed idololatria et pravis moribus relictis, unum colebant Deum et nemini faciebant iniuriam; qui gradus erat ad Christianismum.

Γυναικῶν τε τῶν πρώτων] Ex Matronis. Vide supra 13: 50.

5. Τῶν ἀγοραίων τινάς, de vulgo quosdam] Ammonius: Ἀγοραῖος, ἐὰν προπαροξυτόνως, σημαίνει τὸν πονηρὸν τὸν ἐν ἀγορᾷ τεθραμμένον· ἐὰν δὲ προπερισπωμένως, σημαίνει τὸν ἐν ἀγορᾷ τιμώμενον [Ἀγοραῖος, cum antepenascitur, malum hominem in foro educatum, penultima circumflexa, eum cui in foro honor habeatur, denotat]. Hi sunt quos

circumforaneos vocant Latini, Livius libro IX *forensam factionem*, Plautus *scurras* Trinummo, quos sic graphice depingit:

*Nihil est profecto stultius neque stolidius,
Neque mendaciloquius, neque argutum magis,
Neque confidentiloquius, neque periurium,
Quam urbani assidui cives, quos scurras vocant.*

Ἀγόραιαι αὐρῶναις [*viles scurrae*] Clementi Alexandrino: *ἦθη ἀγόραια* [*scurrarum mores*] Theophrasto.

Ὀχλοποιήσαντες, turba facta] *Ὀχλοποιεῖν* est ὥρ, quod *συρροφῆν ποιεῖν* [*seditionem concitare*] vertitur apud A-mosum.

Τῇ οἰκίᾳ Ἰάσονος, domui Iasonis] Indaei, qui Hebraice *יְהוּדָיִם*. Hic fuit ex Indaeis illis Christianis, qui ex Indaea in Syriam, ex Syria in Macedoniam venerant.

6. *Ἐπὶ τοῖς πολιτάρχαις*] Vox Graeca eodem modo facta quomodo *Βουπάρχαι*, illi *urbis Praefecti*, hi *gentis Boeoticae*.

Οἱ τὴν οἰκουμένην ἀναστατάσαντες] *Qui terrarum orbem ad res novas excitarunt*. Sic *ἀναστατοῦν* et infra sumitur 21: 38. Politici qui saepe dogmata vera a falsis, salubria a noxiis non norunt distinguere, omnia nova suspecta habent; id Evangelio vehementer obstitisset, nisi Deus ingenti Spiritu difflasset ista consilia.

7. *Οὗς ἀποδέδεται, quos suscepit*] In Glossis *ἐπαδέχεμαι, suscipio, excipio*. Sic usurpatur haec vox Tob. 7: 9, 1 Macc. 16: 15. Frequens vox, hoc sensu et apud Poetas, et apud Historiarum scriptores Graecos.

Ἀνέναντι τῶν δογμάτων Καίσαρος πράττουσι, contra decreta Caesaris faciunt] Neque enim aut olim Populus Romanus, aut postea Caesares permisere in regionibus devictis quenquam Regem dici, nisi suo permissu. Livius commemorat a Masinissa gratias actas Senatui, quod Scipio eum Regem appellasset; et Cicero pro Deiotaro et in Aruspicum responsis et in Epistolis, non semel Deiotarum ait a Senatu Regem appellatum. Sallustius in bello Jugurthino narrat Masinissae nepoti a Metello non concessum ut sellam iuxta eum poneret, quod is honos eorum modo foret, quos Populus Romanus Reges appellavisset. Ariovistum a Populo Romano Regem appellatum do-

docet nos in Commentariis suis Caesar: in qua historia Dion: Τὴν κύρωσιν τῆς βασιλείας παρὰ τῶν Ῥωμαίων εἰλήφει [Populus Romanus ratum ei regnum fecerat]: qui et de Iuba, βασιλεὺς προσηγορεύθη [Rex appellatus est]. Valerius Maximus refert a Pompeio Ariobarsanis filium Regem appellatum.

Βασιλέα λέγοντες ἔτιον εἶναι Ἰησοῦν, Regem alium dicentes esse Iesum] Non Iudaeae tantum, de quo apud Pilatum accusatus Iesus fuerat, sed totius humani generis. Nam Christiani Iesum vocabant Κύριον, quod in hoc libro saepe; saepissime vero in Paulinis literis occurrit. Hoc autem idem valet quod βασιλεὺς, Apoc. 1: 8, 15: 3, 17: 14. Non magis quam Pilatus intelligebant isti Macedones, regnum Christi eius esse iagenii ut Regibus mundi huius non obstaret, imo et illorum firmaret imperia multis modis. Simile vide Ioh. 18: 36, 37. Ἐτιον, id est, alium a Caesare, qui se κόσμον Κύριον [mundi Dominum] dicebat, ut est in L. Ἀξίως [deprecatio] D. ad legem Rhodiam.

8. Ἐτάραξαν δὲ τὸν ὄχλον καὶ τοὺς πολιτάρχας] Id est, animos et populi et Magistratuum non parum commoverunt, metu ne quid in Imperium Romanum committerent.

9. Καὶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν παρὰ τοῦ Ἰάσονος, et satis accepto a Iasone] Est vox Romani iuris, satis accipere, cui respondet *satisdare*, unde *satisdatio*, ἱκανοδοσία Theophilo: sicut *satisfacere* ἱκανὸν ποιῆσαι Maro. 15: 15. Sunt enim haec pari modo dicta. L. I. D. qui *satisdare* cogantur. *Satis accipere* frequens in iure, ut initio L. I. D. ut in possessionem legatorum. *Satis accipit*, cui cavetur, quantum Legi aut Iudici aut viro bono satis est. Iason hic et amici eius satis dederunt iudicio sisti Paulum et Silam, si opus esset, quod non evenit. Ita interpretati sunt hunc locum recte et Syrus et Arabs.

10. Εἰς ΒέροIAN] Est urbs Macedoniae non procul a Pella, Plinius IV. 10, Ptolemaeus in Macedonia.

Οἵτινες, qui] Paulus et Silas.

Παραγεγνημένοι] Ubi Beroeam venerant.

11. Οὗτοι δέ, hi autem] Nempe Iudaei Beroeenses:

nam praecessit τῶν Ἰουδαίων post Berocens mentionem. Haec ergo refertur illud εἶναι.

Εὐγενέστεροι ἄλλων τῶν ἐν Θεσσαλονίκη, liberaliores iis qui erant Thessalonicae] Genitivus hic significat alterum membrum comparationis. Εὐγενέστεροι autem Patres Graeci interpretantur ἐπιεικέστεροι [aequiores]. Non aequae dandi erant animo: audiebant patienter; cogitabant de re; inquirebant. Erant ἐθελούστεροι πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [magis apti ad regnum Dei]. Erant magis τεταγμένοι πρὸς τὴν ζωὴν αἰώνιον [parati ad vitam aeternam]. Volabant facere voluntatem Patris, eoque melius cognoscebant de verbo, Ioh. 7: 17. In Glossario, εὐγενής, ingenuus. Utrumque primitivam significationem habet de origine translatam ad animum. Sic et Latini dicunt ingenium liberale. Iosephus de iis qui Antiochi impiis iussu non obsequebantur XII. 7: Οἱ δὲ δοκίμοι καὶ τὰς ψυχὰς εὐγενεῖς οὐκ ἐφορτίσκειν αὐτοῦ [Eminentissimi autem et qui generosa erant animo ipsum non curabant]. Plutarchus in Homericis Quaestionibus: Ἐστὶ δὲ τῶν αὐτῶν φιλοσόφων δόγμα, καὶ τὸ διδασκὴν εἶναι τὴν ἀρετὴν, ἔχουσιν μὲν ἀρχὴν τὴν εὐγένειαν, ὑπὸ δὲ παιδείας εἰς τὸ τέλειον προαχόμενῃ [Est porro eorundem Philosophorum hoc quoque dogma, doceri posse virtutem: quam incipere a bona indole, a disciplina perfici volunt].

Οἵτινες] Quí, Iudaei Berocenses,

Ἐδέξαντο τὸν λόγον] Id est, crediderunt verbo, ut hic explicant Graeci. Eadem locutio supra 11: 1.

Μετὰ πάσης προθυμίας] 27 28, animo alacri. Sic προθυμία sumitur Sir. 45: 32, 2 Cor. 8: 11, 19, 9: 2.

Ἀνακρίνοντες τὰς γραφάς, εἰ ἔχουσιν ταῦτα οὕτως, scrutantes Scripturas, an haec ita se haberent] Non quod dubitarent de veracitate Pauli et Silae, sed ut, Prophetica scripta cum illorum verbis conferendo, magis magisque in veritate confirmarentur, et haberent unde alios convincerent. Ἀνακρίνεις hic est quod ἐρευνᾶν [investigare], Ioh. 5: 39, 77: nam id utraque illa Graeca voce vertitur.

12. Πολλοὶ μὲν οὖν ἐξ αὐτῶν ἐπίστευσαν, et multi crediderunt ex iis] Ex Iudaeis alii aliorum exemplo.

Καὶ τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν τῶν ἐπαγγεμένων, et mulierum

THM

rum *Gentilium honestarum*] Quaedam etiam ex Macedonicis matronis. Vide supra 13: 50.

13. *Σαλεύοντες τοὺς ὄχλους, concitantes multitudinem*] *Σαλεύειν* multis vocibus Hebraeis respondet: hic tantundem valet quantum *σελεῖν*, *πτεν*, *concoitare*, *irritare adversus aliquem*.

14. *Πορεύεσθαι ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, ut iret velut ad mare*] Habet quidem Manuscriptus ille et alii, *ἕως* [usque], sed ὡς verius arbitror, et deductum quidem Paulum ad oram maris tanquam navigaturum, et famam ita sparsam; caeterum re ipsa properasse eum terrestri itinere Athenas.

Ἑπόμενον δὲ δ τε Σίλας καὶ ὁ Τιμόθεος ἐκεῖ, Silas autem et Timotheus remanserunt ibi] In Macedonia ubi consanguineos habebant.

15. *Οἱ δὲ καθιστώντες τὸν Παῦλον, qui autem deducebant Paulum*] Qui Paulum deducebant mandatu Thessalonicensium. In Manuscripto est *καθιστάνοντες*.

Καὶ λαβόντες ἐντολὴν, et accepto mandato] A Paulo.

16. *Παραξύνετο τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ*] *Commotus ei fuit animus*, ἢ οὐκ *Ps. 143: 4*, ubi Graeci *ἐπαράχθη ἡ καρδία*. Similis locutio *Ioh. 12: 27*, *13: 21*, *14: 1*.

Κατείδωλον οὖσαν τὴν πόλιν, idololatrias deditam civitatem] Vocem *κατείδωλον* finxit Lucas, ad exemplum vocis *κατάθεος*, quod est interprete Polluce *λατρεύων θεοῦ* [*Deos colens*]. Quos Deos vocabant Graeci, eos Christiani εἰδῶλα. Paulus Hebraice dixerit *פנן פנן פנן* [*servientem cultui extraneo*]. Athenae urbs fanorum referata, teste Cicerone de Aruspicum responsis.

17. *Καὶ τοῖς σεβομένοις, et religiosis*] Nempe τῶν Ἑλλήνων [*Graecorum*], ut supra 4.

Καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ, et in foro] Ubi res erant venales, et quo maxime populus coibat. *Ἀγορὰ τόπος ἐνθα πικράσκει τὰ ἄνια* [*Forum, locus ubi prostant res venales*], ait Scholiastes ad Acharnenses.

18. *Τινὲς δὲ τῶν Ἐπικουρείων, quidam autem Epicurei*] Duo genera Philosophorum nominat, maxime alienorum a Christiana religione: nam Epicurei neque Mundum conditum a Deo credebant, neque Deo curam esse rerum

humanarum, neque ulla praemia aut poenas post mortem, neque bonum aliud quam quod sensibus perciperetur.

Kai Stoiikōn, et Stoici] Stoici vero erant,

— *Κενεῖς οἰήσεις ἔμπλεοι ἀνσώ.*

[— *Vanis inflati fastibus utres.*]

Negabant Sapientem suum quicquam Iovi oedere: nihil eum Deo debere ob id quod saperet: Iovem plus non posse quam bonum virum: Iovem diutius bonum esse, at Sapientem nihilo minoris se aestimare, quod virtutes eius spatio breviori clauduntur: quae habes apud Senecam Epist. LXXIII. Manu quaerendam mortem potius quam ferendam servitutem, contumelias aut graves morbos.

Συνέβαλλον αὐτῷ] Congressi sunt cum eo. Translatio est de praeliis sumpta, ut apparet Luc. 14: 31. Utitur ita saepe Polybius, quem sequi amat Lucas. Tertullianus De Haereticorum praescriptionibus de Paulo locutus: *Fuerat Athenis, et istam sapientiam humanam, affectatricem et interpolatricem veritatis, de congressibus novaverat.*

‘Ο σπερμολόγος οὗτος] *Σπερμολόγοι* proprie aves quae saeta depascuntur, ut ait Scholiastes ad Aves Aristophanis. Coepit hinc transferri ad eos, qui aris imposita auferrent, ut ait Ulpianus ad Demosthenis Orationem de Corona, ubi Aeschini hoc nomen datur. Longius transferri coepit ad omnes inhonesto quaestu se sustentantes. Hinc *σπερμολόγα ῥήματα* [futilia verba], et *σπερμολογία ναυτική* [nautica dicacitas] apud Plutarchum. Eustathius ad E. Odyssaeae: *Ἰξέον δὲ ὅτι ὥσπερ ἐνταῦθα τροπικῶς ἐρρέθη, Σπέρμα πυρός, οὕτω τέτραπται καὶ τὸ Σπερμολογεῖν ἐπὶ τῶν ἀλλοτριωμένων ἀμεθόδως ἐπὶ μαθήμασιν ἐκ τινῶν παρακωσμάτων. Καθὰ ἐμφαίνειν Εὐπόλις λέγεται, τὸν φυσικὸν Πρωταγόραν διακωμωδῶν ἐν τῷ ὅς ἀλλοτριεύεται μὲν ἀλιτρίων περὶ τῶν μειωρῶν, τὰ δὲ χθαμαῖθεν ἰσθίει. Ὁ δὲ κυρίως, φασὶ, σπερμολόγος καὶ σπερμονόμος εἶδος ἔστιν ὀρνέου λοβώμενον τὰ σπέρματα, ἐξ οὗ Ἀττικοὶ σπέρμολόγους ἐκάλουν τοὺς περὶ ἐμπόρια καὶ ἀγορὰς διατρέβοντας, διὸ τὸ ἀναλέγεσθαι τὰ ἐκ τῶν φορτίων, φασὶν, ἀποφρέοντα καὶ διαζῆν. Ἐν τούτῳ δὲ τὴν αὐτὴν ἐλάγχχανον κλῆσιν καὶ οἱ οὐδενὸς λόγου*
ἀξίαι

ἔξω: [Sciendum autem, ut hic figurate dictum est, ignis semen: ita verbum *σπερμολογῆν* de iis quoque figurate dictum, qui, cum nonnihil forte quod de scientia aliqua aut arte desumptum sit inaudierint, neque id ipsum tamen recte perceperint, immodeste eruditionem suam iactant. Id quod Eupolis ostendere dicitur, dum Protagoram Physicum perstringit hoc scommate: Qui quae in coelo sunt iactat, scelus; at quae humi sunt vorat. Est autem *σπερμολόγος* et *σπερμονόμος* proprie, ut aiunt, avicula quaedam quae semina depascit: unde Attici *σπερμολόγους* vocabant eos, qui fora eaque fere loca ubi res veneunt, pervagantur, quod hi soleant ea quae ex oneribus, ut vocant, decidunt colligere eaque re victum quaerere. Hinc eadem voce appellati fuere et qui nullius pretii sunt]. Tatianus coniungit *φληνάφους καὶ σπερμολόγους* [nugatores et spermologos].

Ἔτερον δαιμονίων δοκεῖ καταγγελεὺς εἶναι, novorum Deorum videtur annuntiator esse] Non rarum id Athenis, publico scito extranea Numina admittere. Strabo de Atheniensibus: Πολλὰ τῶν ξενικῶν ἱερῶν παρεδίξαντο [Multa extranea sacra admisserunt]. Privatim id non licebat. Ideo Socrates accusatus, tanquam ἑτέρα καὶ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος [alios ac novos Deos introducens], ut Laertius loquitur.

Ὅτι τὸν Ἰησοῦν καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ εὐηγγελίζετο, quia iis Iesum et resurrectionem annuntiabat] Sub resurrectionis intellige etiam omnem potestatem in coelo et in terra, et iudicandi mortuos et vivos, quam Iesu Paulus tribuebat. Vide infra 31.

19. Ἐπιλαβόμενοι τε αὐτοῦ] *Manu leniter prehensum.*

Ἐπὶ τὸν Ἀρειὸν πάγον ἤγαγον, ad *Arsopagum* duxerunt] Non ad iudicium, sed quod ibi multi esse solebant homines eruditi, Senatores, Oratores et alii. Vide infra 34.

Δυνάμεθα γινῶναι, possumusne scire] Licetne nobis per te discere, quod sit tuum dogma, cuius sis in Philosophia sectae?

20. Ξενίζοντα γὰρ τινα, nova enim quaedam] Non audita. Sic ξενίζούσας συμφορὰς βασανίσαντα [qui novis cruciatibus torserat] dixit Scriptor 2 Macc. 9: 6.

Ti

Τὴ ἂν θέλοι ταῦτα εἶναι, *quidnam volint haec esse*] Idem loquendi genus habuimus supra 2: 12.

21. Καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες ξένοι] *Peregrini qui ibi ad tempus diversabantur*; facile et hi imbibebant civium vitia.

Εἰς οὐδέν ἔτερον εὐκαίρουν, *ad nihil aliud vacabant*] *Vacabant*. Sic et Marc. 6: 31.

Ἡ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον, *nisi aut ad dicendum aut ad audiendum aliquid novi*] Demosthenes Philippica IV: Τοσοῦτον χρόνον σπουδάζετε, ὅσον ἂν κάθησθε ἀκούοντες ἢν προσαγγελθῇ τι νεότερον [*Eousque operam navatis, dum audiat is ecquid annuntietur novi*]. Idem in responso ad Epistolam Philippi: Ἡμεῖς δέ, εἰρήσεται γὰρ τ' ἀληθές, οὐδέν ποιοῦντες ἐνθάδε καθήμεθα, μέλλοντες αἰεὶ, καὶ ψηφίζομενοι, καὶ πυνθανόμενοι κατὰ τὴν ἀγορὰν εἴτι λέγεται νεότερον [*Nos interea, dicetur enim id quod res est, sedemus hic otiosi, cunctamur aeternum, discernimus, sciscitamus denique ecquid in foro novi*]. Vides illic dici νεότερον, quomodo hic καινότερον, comparativum pro positivo. Sic et apud Platonem: Τί καινότερον, ὦ Σώκρατες; [*Quid novi, o Socrates?*]

22. Κατὰ πάντα ὥς δεισιδαιμονεστέρους ὑμᾶς θεωρῶ, *per omnia religiosiores vos video*]. Δεισιδαίμων vox est media. Δεισιδαιμονία ἤφατο τῆς πόλεως, Plutarchus, *religio civitatem invasit*. Laudare voluit Athenienses, quod pro copia cognitionis suae religiosi essent, ut ea insinuatione aditum sibi pararet ad eos docendos rectora. Erat autem haec laus propria Atheniensium, religionis studio alios populos vincere. Iosephus adversus Appionem II: Μιμεῖσθαι γὰρ οὐ προσῆκε τὴν Ἀπίωνος ἀπαιδευσίαν, ὃς οὔτε τὰς Ἀθηναίων τύχας οὔτε τὰς Λακεδαιμονίων ἐγενόησεν, ὧν τοὺς μὲν ἀνδρειοτάτους, τοὺς δὲ εὐσεβεστάτους τῶν Ἑλλήνων ἀπαντες λέγουσιν [*Non enim convenit stultitiam nos indocti Apionis imitari, qui neque casus Atheniensium neque Lacedaemoniorum animo suo concepit, quorum hos quidem fortissimos, illos religiosissimos Graecorum omnes affirmant*]. Sophocles Oedipode Coloneo:

Ὅθ' οὐνεκ' εἴ τις γῇ θεοὺς ἐπίσταται

Τιμαῖς σεβίλειν, ἥτε τοῦδ' ὑπερφέροι.

[*Nam si qua novit terra venerari Deos*

Et honore colere, principem haec laudis tenet].

Ly-

Lycurgus Orator advertebat Leocratem: *Εὖ γὰρ ἴσθι, ὦ Ἀθηναῖοι, ὅτι ᾧ πλεῖστον διαφέρετε τῶν ἄλλων ἀνθρώπων τῷ πρὸς τε τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς ἔχειν* [*Scitis enim profecto Athenienses, vos, qua re maxime reliquos mortales anteveritis, erga Deos quidem pietate*], etc. Pausanias I: *Ἀλέκται δέ μοι καὶ πρότερον, ὡς Ἀθηναίοις περισσώτερόν τε ἢ τοῖς ἄλλοις εἰς τὰ θεῖά ἐστι σπουδῆς* [*Iam enim et supra dixi, plus esse Atheniensibus circa divinum cultum quam aliis studiū*]. Philostratus IV: *Ἐπειδὴ φιλοθύτας τοὺς Ἀθηναίους εἶδεν* [*Postquam Athenienses immolandis sacrificiis cognovit esse deditos*].

23. *Διερχόμενος γάρ*] *Transiens per urbem.*

Τὰ σεβάσματα ὑμῶν, culturas vestras] *Σεβάσματα*, Philoni σεβασμοί, sunt ea per quae Dii coluntur, unde culturas hic non male vertit Latinus. Diximus de hoc vocabulo in alteram ad Thessalonicenses.

Ἄγνωστον Θεῷ, Ignoto Deo] Lucianus, *Νῆ τὸν ἄγνωστον ἐν Ἀθήναις* [*Per eum, qui est Athenis, ignotum*]. Et, *Τὸν ἐν Ἀθήναις ἄγνωστον* [*Per ignotum, qui Athenis est, Deum*]. Quare dubitari non debet quin fuerint inscriptiones quaedam in singulari, *Θεῷ ἄγνωστον*, sicut Laertius originem huius rei narrans dicit ab Epimenide monitos Athenienses, ut sacra facerent *τῷ προσήκοντι Θεῷ*, id est, *ei Deo ad quem ea res pertineret*, non addito nomine. Sic Romani, *Si Deus, si Dea es*, Macrob. III. 9. Cum Pausanias ait aras Athenis fuisse *θεῶν ἄγνωστον*, hoc vult, multas fuisse aras tali inscriptione, *Θεῷ ἄγνωστον* quam potuere et aliae esse pluraliter inscriptae, aliae singulariter.

Ὅν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, quem ergo ignorantes colitis] Nota *εὐσεβεῖν* active. Sic apud Plutarchum ex Poeta vetere:

Οὐδεὶς κάματος εὐσεβεῖν θεούς.

[*Nullus est pietas labor.*]

Simili constructione, sensu paulum inclinato, *εὐσεβεῖν τὸν ἴδιον οἶκον* [*regere domum suam*] dixit Paulus 1 Tim. 5: 4.

Τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν, hunc ego annuntio vobis] Lucanus:

— *Et dedita sacris*

Incerti Iudaea Dei.

Id

Id est, Θεοῦ ἀγνώστου [ignoti Dei]. Samaritani in Epistola ad Antiochum Epiphanem: Ἰδενσάμενοι δὲ ἀνόντων ἐν τῷ Γαριζίν λεγομένῳ ὄρει ἱερόν [Collocavimus autem nomine non insignitum in monte Garizitano templum]. Dion Cassias Iudaeorum Deum vocat ἀφύπτον καὶ ἀόρατον [ineffabilem et invisibilem]. Iosepho Deus Iudaeorum ἀγενήτος [ingenitus], αἰδῖος [aeternus], ἀχρονος [temporū expers], ἀναλλοίωτος [immutabilis], κατ' οὐσίαν ἀγνός [quoad substantiam incognitus]. Nullum habebat nomen cognitum Gentibus: quae vero a Iudaeis appellabatur, id vulgo pronuntiare non licebat. Deum esse qui mandata creasset aut non credebant Gentes, aut quis is esset ignorare se fatebantur. Ovidius:

*Sic ubi dispositam, quisquis fuit ille Deorum
Congeriem secuit.*

Vide quae iam sequuntur, et quae supra 14: 15. Sic illa, ita et haec oratio egregiam praescribit formam in quibus negotium est idololatrias ad rectam viam revocare.

24. Οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ, non in manufactis templis habitat]. Vide supra 7: 48 et ibi dicta.

25. Οὐδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων θεραπεύεται προσδεδωμένος, neque manibus humanis colitur indigens aliquo]. Sensus est: Non ideo a piis colitur, quod eo cultu opus habeat, sed quia id nostri est officii. Idem sentiamus in Ps. 50: 10—13. Euripides Hercule Furiente:

Λεῖται γὰρ ὁ Θεός, ἅπαντες ἐξ ὑμῶν Θεός

Οὐδενός· αἰοιδῶν οἶδε δύνῃσι λόγον.

[Deus aut eget nullius, aut non est Deus:

Quare ista vatum misera sunt mendacia.]

Αὐτός διδούς πᾶσι ζωὴν καὶ πνοὴν καὶ τὰ πάντα, cum ipse det omnibus vitam et spiritum et omnia] Ζωὴ καὶ πνοὴ id est, πνοὴ ζωῆς [spiritum vitae], ut apparet ex Gen. 2: 7 et diximus ad Ioh. 3: 5. Deus Pater πνευμάτων [spirituum] Num. 16: 22, id est, omnibus animantibus causa vivendi; eximie vero hominum, ut qui et sui et aliarum rerum dominium ad instar Dei acceperint.

26. Ἐποίησέ τε ἐξ ἑνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος, fecitque ex uno sanguine omne genus humanum]. Ex semine unius Adami, ut eo quoque modo nos omnes quodam naturalis

cof-

cognitionis vinculo colligaret. Misna praeter hanc causam adfert et alias, Ut ostenderet Deus totum mundum posse esse in uno homine: Ut sic rectius Deum esse unum intelligeretur: Ut maior esset admiratio in tanta formarum ac vocum diversitate.

Κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, ut habitet in universa terrae facie] Ex Gen. 11: 8. Est autem πρόσωπον τῆς γῆς id quod vulgo dicimus *superficiem terrae*, cum Iurisconsulti id quod inaedificatur vocent *superficiem*, τὸ πρόσωπον vero γῆς, *solum*.

Ὅριαις προτεταγμένοις καιροῖς, definiens statuta tempora] Magna quadam providentia curavit, ut ubi gens aliqua coepisset exundare, terrae ei novae patescerent, nemine prohibente.

Καὶ τὰς ὁδοθείας τῆς κατοικίας αὐτῶν, et fines habitationis eorum] Ὅδοις αὐτῶν, Deut. 32: 9, ubi Graeci *ὁδοί* [fines]. Ita sufficientes cuique fines attribuit, ut non necesse haberent alienos fines invadere; neque vero id permissae fuissent facere, nisi Deus populos quosdam ob gravia facinora punire voluisset.

27. *Ζητεῖν τὸν Κύριον, ut quaerant Dominum]* In Manuscripto τὸν Θεόν [Down], quia Κύριος in his libris plerumque est Iesus.

Εἰ ἄραγε ψηλαφήσαιεν αὐτὸν καὶ εὗροιν, an forte palparent eum et invenirent] Iterum *ἔν* διὰ δυοῖν [unum per duo], pro *ψηλαφήσαντες εὗροιν* [palpantes invenirent]. Fecit haec omnia, ut occasionem illis daret *se invenienti velut palmando*. Et per *εἰ ἄραγε ψηλαφήσαιεν*, ostendit aliquam rei difficultatem: nam *palpare* aut caecorum est (vide *Parietem palmatum* Quintiliani), aut noctu incedentium.

Καίτοιγε οὐ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκείνου ἡμῶν ἐπέχοντα, quamvis non longe sit ab unoquoque nostrum] Nempe vi potentiae suae. Neque enim ad subtiles disputationes de praesentia essentiali Dei, de qua variae fuere et Philosophorum et Iudaeorum et Christianorum sententiae, Athenienses vocat Paulus, sed ad ea quae rebus sentiebantur. Porphyrius oraculum citat:

Πάντα Θεοῦ πλήρη πάντῃ Θεός ἐστι Φανήθη.

[Omnia plena Deo, namque est is ubique Phanethe].

Io-

Iosephus ubi verba Salomonis de templo explicat: Σὺ γὰρ, εἶπεν, οἶκον μὲν αἰώνιον ἔχεις, ὦ Δέσποτα, καὶ ὧν σαυτῇ εἰργάσω γεγονότα τὸν οὐρανὸν οἶδαμεν καὶ αἴερα, καὶ γῆν καὶ θάλασσαν, δι' ὧν ἀπάντων, οὐδὲ τούτοις ἀρκούμενος κεχώρηκας [Tu quidem, inquit, sempiternam domum habes, Domine, nec ignoramus, te tibi ipsi hanc universi molem condidisse, quae coelo, aere, terra et mari constat, quam totam implet nec tamen ab ea caperis]. Apud eundem Iosephum Aristaeus: Τὸν γὰρ ἀπάντα συζητάμενον Θεὸν καὶ οὗτοι (Indaei scilicet) καὶ ἡμεῖς (Graeci) σεβόμεθα, Ζῆνα καλοῦντες αὐτὸν, ἐτοίμως ἀπὸ τοῦ σύμπαντος ἐμφύειν τὸ ζῆν, τὴν ἐπίκλησιν αὐτοῦ νοήσαντες [Conditorem enim huius universitatis eundem quem illi nos quoque colimus, Iovem nominantes, nimirum quod iuvet vitam omnium]. Zenonis sententia apud Diogenem Laertium: Εἰς ἅπαν τοῦ κόσμου μέρος διήκειν τὸν νοῦν καθάπερ ἐφ' ἡμῶν [Mentem per omnes mundi partes aequè atque in nobis ipsis commeari]. Seneca Epistola XLI: Prope est αὐτὸς Deus: teoium est: intus est. LXXIII: Miraris hominem ad Deos ire? Deus ad homines venit: imo quod propius est, in homines venit. LXXXIII: Nihil Deo claudum est: interest animis nostris, et cogitationibus mediis intervenit. Dion Chrysostomus: Ἀτε γὰρ οὐ μακρὰν οὐδ' ἔξω τοῦ Θεοῦ διακισμένοι, ἀλλ' ἐν αὐτῷ μέσῳ πεφυκότες ἐκείνῳ [Quippe nec procul neque omnino extra Deum quasi domo ab eo disiuncti, sed in medio eo nati]. Mox: Πανταχόθεν ἐμπληζόμενον τῆς θείας φύσεως [Undique divina natura repletum]. Proclus ad Timaeum: Οὐδενὸς γὰρ ἀφείσκη τοῦ θεῖου, ἀλλὰ πάντες ἐξ ἴσου πάρεσιν [A nulla enim re abest Deus, sed omnibus ex aequo adest]. Idem sensus apud scriptores Christianos. Minutius Felix: Non oculum in oculis Dei, sed et in sinu vivimus. Idem: Ubi que non tantum nobis proximus, sed infusus est. Clemens Strom. II de Deo: Ἐγγυτάτῳ βέβηκεν [Proxime adiit]. Arnobius I: Non quod incedimus, quod spiramus et vivimus, ab eo ad nos venit? Idem VII: Deo longum nihil omnino est, cui punctum terra est, et sub natu omnia constituta. Salvianus II: Docens insitam inter virtutes sacras nostram esse substantiam. Si quis plura

ve-

velit, consulat Arrianum Epictetorum I. 14, Nazianzenum Oratione I, Ambrosium in Ps. 18.

28. Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἴσμεν, in ipso enim vivimus et movemur et sumus] Est Hebraismus. In ipso, id est, per ipsum, ipsius beneficio. Per ipsum existimus: ipse nobis vitam homini congruentem et motus tali vitae respondentem dedit.

Ὡς καὶ τινες τῶν κατ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι, sicut et quidam vestrorum Poetarum dixerunt] Non mirum si Cilix Paulus Cilicem Aratum, vel in patriae communis honorem, legerat.

Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἴσμεν, ipsius enim et genus sumus] Animo acilicet. Locutionis huius Aratei paraphrasin habes apud Festum Avienum, ubi haec inter alia:

Flos et flamma animae qui discurrente meatu

Mentis primigenae penetralia dia resolvens

Implevit largo venas operatus amore.

Quod de Iove dixerat Aratus, id vero Deo aptat Paulus, quia et sapientiores Graeci per Iovem Deum summum intelligebant. Sic Aristaeus apud Iosephum ait Deum Iudaeorum esse Deum universi, quem Ζῆνα vocant Graeci.

29. Γένος οὖν υπάροχτος τοῦ Θεοῦ, genus ergo cum sumus Dei] Accommodat se poeticae locutioni Paulus. Significat autem nos mente potissimum ad Deum accedere, ac propter hanc similitudinem filios eius dici. Vide quae diximus ad finem 3 Lucae. In Novo vero Testamento graviore de causa filii eius dicimur, quod bonitatem eius imitemur: rursum aliter per resurrectionem eius filii erimus, beatitudinis consortio.

Οὐκ ὀφείλομεν νομίζειν, χρυσῷ ἢ ἀργύρῳ ἢ λίθῳ, χαράγματι τέχνης καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου, τὸ θεῖον εἶναι ὅμοιον; non debemus existimare, auro aut argento aut lapidi; sculpturae artis et cogitationis hominis, Deum esse similem] Duo spectantur in simulacris: materia et opus. Materia etiam praestantissima, ut aurum, argentum, marmor, multo inferiora sunt homine. Opus non potest non ignobilius esse opifice. Multum ergo falluntur qui putant talia ad honorem Dei esse idonea, cum purissimus Dei honos sit in cultu abducto ab omnibus rebus sub sensum

cadentibus. Vide quae de ea re attulimus ad Deut. 4. Ἄθος hic est marmor, ut Esai. 37: 19, Ier. 2: 27, 3: 9. De marmoreis simulacris vide Plinium. Χάραγμα est id quod sculpsitur: nam χαράσσειν, *sculpere*, 2 Reg. 17: 11, in Graeco. Exprimere voluit Hebraeum עֲבָדָה. Τέχνης, qualia opera Praxitelis vel Polycleti; τέχνης ἐμπλήρημα [artis inventionem] Sap. 13: 10, ἔργον χειροτεχνίτου [opus manuum artificis] Deut. 27: 15. Καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου. Quaedam non ex arte ad aliquod exemplar ficta, sed facta pro libitu, quales illae personae sine corpore, de quibus dicto loco Arnobius. Quod hic ἐνθυμήσεως dicitur, id in Graeco Ezechielis ἐνθυμήματα multis in locis, ubi in Hebraeo עֲבָדָה [idolam]. Τὸ θεῖον εἶναι ὁμοίον. Nam multae gentes putabant tales in coelo esse Deos, quales simulacra exhibebant. Arnobius libro VI: *Simulacra haec omnia Superiorum sunt imagines Numinum: ergo et in coelo habitare dicendus est Deus talis, ad cuius formam et speciem simulacri huius similitudo directa est.*

30. Τοὺς μὲν οὖν χρόνους τῆς ἀγνοίας, et tempora quidem ignorantiae] Sic vocat tempora priora, comparata ad lucem Evangelii.

Ἐπειδὼν δὲ Θεός] Ἐπειδὼν est dissimulare quasi non videas, πᾶσι, Deut. 22: 1, 3, 4. Dicitur Deus dissimulasse idololatriam, quia eam sectantibus non minabatur poenam gehennae, ut in Evangelio.

Ταῦν παραγγέλλει τοῖς ἀνθρώποις πᾶσι πανταχοῦ μετανοεῖν] Districte omnibus denuntiatur ut se corrigant.

31. Ἀπὸτι ἐστήσας ἡμέραν, eo quod constituit diem] Apud se constituit: homines vero certos fecit aliquam diem iudicii fore, etsi quando ea futura esset, etiam amicissimos celaverit.

Ἐν ἀνδρὶ] Per eum hominem.

Ἦλθεν παρὰ πάντων πᾶσι, fidem praebens omnibus] Quia res erat vix credibilis, argumentum adfert eximium. Sic οὐκ ὤφειλεν [ostendi fidem], Os. 5: 9.

Ἀναστήσας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, resuscitans eum e mortuis] Deus Iesum resuscitando e mortuis, maximum quod potuit doctrinae eius testimonium praebuit. In ea autem doctrina et hoc erat, se fore iudicem humani generis, Matth. 26: 31 et seq., Ioh. 5: 26.

32. *Οἱ μὲν ἐγχεινόντες, quidam quidem irródebant]* Non dubium quin Epicurei.

Οἱ δὲ εἶπον· Ἀκουσόμεθα σου πάλιν περὶ τούτου, quidam vero dixerunt: Audiemus te de hoc iterum] Nempe Stoici qui hominis mortui restitutionem non putabant impossibilem, ut ostendimus ad librum II de Veritate Religionis Christianae.

33. *Καὶ οὕτως ὁ Παῦλος ἐξῆλθεν ἐν μέσῳ αὐτῶν, sic Paulus exivit de medio eorum]* Dilatus in alium diem.

34. *Τινὲς δὲ ἄνδρες κολληθέντες αὐτῷ, quidam vero viri adhaerentes ei]* Cum in propiorem se eius familiaritatem insinuassent. Sic κολλησθαι sumitur supra 5: 13, 9: 26, 10: 28.

Ἐν οἷς καὶ Αἰωνύσιος, in quibus et Dionysius] Non ille qui in Gallia martyrium passus est: id enim Decio Romanis imperante contigit, ut perspicuum fecit vir doctissimus Iacobus Sirmondus.

Ὁ Ἀρεοναγίτης] Unus ex illo nobilissimo Senatu, qui et in republica multum habebat auctoritatis, et de caedibus et vulneribus indicabat. Graeci vocant ἀρεονάτορον καὶ δικαϊστάτορον δικαγῆριον [gravissimum et iustissimum consilium]. Sanctissimum consilium Valerius Maximus II. 6, qui et sapientiam eius praedicat VIII. 1. *Areum iudicium* dixit Tacitus Annalium II. Multum procul dubio profuit Evangelio viri tam gravis et publico testimonio probati conversio.

Ὀνόματι Δάμαρις, nomine Damaris] Dubito an legendum Δάμης, quod Atticum esse mulieris nomen dicitur ex Anthologia III. 12.

CAPUT XVIII.

Χαίρετε ὁ Παῦλος] Cum abisset. Respondet Hebraeo τῷ, ut apparet Iud. 4: 12. Sic et commate sequente et supra Act. 1: 4.

Ἦλθεν εἰς Κόρινθον, venit Corinthum] Graciae quondam lumen, ut eam Cicero vocat, excisam quidem a Mummio, sed cum tempore reflorescentem.

2. Ὀρέμας Ἀσὺλας, *nomen Aquilam*] Hebraicum nomen ὡς Latini verteret *Aquilam*; scribitur et Ὀρπυ et Ὀρπυ. Quidam putant idem nomen fuisse nobili interpreti Chaldaeo, qui interposito 1, quod frequens Chaldaeis, dicitur Ὀρπυ.

Πορταὶς καὶ γένει] *Oryum parentibus Ponticis*. Nam in Ponto multi Iudaei. Vide Petr. 2: 1.

Προσέτας] *Recent*, ὡς Ezech. 11: 3.

Ἡρακλῆας] Hebraice Ὠρ [priscam].

Δὲ τὸ διαταχέσθαι Κλαύδιον κατεῖσθαι πάντας τοὺς Ἰουδαίους ἐν τῇ Πόλει, eo quod inessisset Claudius omnes Iudaeos discedere Roma]. Magnitudo Suetonius, Iosephus non meminit: unde apparet non diu Romae observatum illud edictum, quod et ex fine huius libri colligere est.

3. Καὶ εἰργάζετο, et operabatur.] Quem morem ab initio praedicationis Paulus sibi indixerat 1 Cor. 4: 12, 1 Thess. 2: 9, 2 Thess. 3: 8.

Ἦσαν γὰρ ἀρτοποιοὶ τῆς τέχνης, erant autem scenofactoriae artis] Tentoriorum opifices in usum militarem. Mae erat etiam doctissime Iudaeorum opificium aliquod discere, unde, ubi res ferret, se sustentarent. Erant pellionae, sutores, σαρκαπλάται [sertarum textores], pistores, librarii: nimirum Hesiodum illud cogitantes,

— Ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος.

[— *Dedecus non est operari.*]

De Asinaco et Asilaco in Babylonia Iudaeis Iosephus XVIII. 12: Αὐτοὶς ἡ μήτηρ προστάτης ἱκανὴ μισθῶν, κατεῖσε οὐκ ὅπως ἀρτοποιὸς τοὺς Ἰουδαίους, ἀλλὰ καὶ ἄλλους τελευτοποιῶν κατ' αὐτοὺς [Eos mater ad textrini opificium discendum adhibuerat, quod non indecorum habetur illis gentibus, ubi et viri exercent lanificium]. Sic Apostoli post resurrectionem Christi piscatores. Et Minutius de Christianis, *expertes artium nisi sessilium*, et de Octavio, *pistorum praecipuus*. Epiphanius Haeresi LXX: Πάντων τῶν τοῦ Θεοῦ δοῦλων τῶν εἰς ἐκκκλησίαν καλεσθῶν τῶν ἰδίᾳς τέχνης εἰς τὸ ἐκταῖν καὶ τοὺς ἐκκλησίαν [Omnium Dei servorum manibus iuste operantium, ut habeant quo et egenorum sublevent necessitatem]. Theodoretus Sermone VII: Συνεῖας, καὶ ὑπάντας, καὶ χαλκουργούς, καὶ τοὺς ἄλλους ὅσοι τὰς τέχνας περὶ τὴν ἐκκλή-
δο-

dones, textores, aerarios fabros, aliosque artem mechanicam exercentes].

4. *Διέλεγτο ἐν τῇ συναγωγῇ κατὰ πᾶν σάββατον, ἐπειθε τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας, et in Synagoga disputans quovis sabbato convincebat Iudaeos et Graecos]* Nam etiam Graeci sabbato disputare solebant, Suetonius Tiberio 32.

5. *Ὁς δὲ πατήλθον ἀπὸ τῆς Μακεδονίας ὁ τε Σίλας καὶ ὁ Τιμόθεος, cum venissent autem e Macedonia Silas et Timotheus]* Quos Paulus sequi se iusserat, 17: 15. Significaverat autem illis Paulus per eos, qui se Athenas deduxerant, quo potro iter dirigeret.

Συνείχετο τῷ πνεύματι ὁ Παῦλος, constringebatur Spiritu Paulus] Plenus Divino Spiritu agitabatur. Sic συνεχόμενος οἶνον [captus a vino] Ier. 23: 9, *ὡν, id est, volut extra se positus, συνεχόμενος φόβῳ [coactus metu]* Iob. 3: 24. Sic Plutarchus feminas supersticiosas συνέχεσθαι αὐτὰ τῷ βαρβαρικῷ [Barbarorum more quasi adripi], in Solone. Rectius autem legi puto πνεύματι quam λόγῳ [verbo], quanquam λόγῳ habet ille Manuscriptus.

Διαμαρτυρόμενος τοῖς Ἰουδαίοις εἶναι τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν, demonstrans Iudaeis esse Christum Iesum] Sic habet et Manuscriptus. Est autem transpositio pro τὸν Ἰησοῦν εἶναι Χριστὸν [Iesum esse Christum]. Similis infra 28.

6. *Ἐκτιναξάμενός τὰ ἱμάτια, excutiens vestimenta]* Nempe ne quid pulveris adhaeresceret. Vide supra 13: 31

Τὸ αἷμα ὑμῶν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ὑμῶν, sanguis vester super caput vestrum] Sic 2 Sam. 1: 16 in Graeco: *Τὸ αἷμά σου ἐπὶ τῇ κεφαλῇ σου [Sanguis tuus super caput tuum]*, id est, *Luis poenam debitam homicidio.* Proprio enim de homicidio dicitur, ut et Matth. 27: 25, improprie de peccatis aliis. Sensus est: *Si quid vobis male evenierit, scitote id vestra culpa evenisse.*

Καθαρός ἐγώ, mundus ego] Steti in specula et clamavi. Respicitur locus Ezech. 33: 4, ubi in Graeco, *Τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἔξει [Sanguis ipsius super caput eius erit]*. Et 9, *Σὺ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐξήρησας [Tu animam tuam liberasti].*

Ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὰ ἔθνη πορεύσομαι, ex hoc ad Gentas vadam] Ut supra 13: 46.

7. Τίτος ὀνόματι Ἰούδου, *cuiusdam nomine Iusti*] Τίτος legere et Syrus et Arabs. Quidam codices habent utrumque nomen, Τίτον Ἰούδου, Romano more.

Ὁ ἡ οἰκία ἦν συνομοροῦσα τῇ συναγωγῇ] Cuius domus contigua erat Synagoga.

8. Κρίσπος δὲ, *Crispus autem*] Hebraeum forte nomen fuit כריס [excisor mali].

Ὁ Ἀρχισυνάγωγος] πρῶτος ἐν [Princeps Synagogas]. Vide quae ad Matth. 9: 18.

9. Ἐπεὶ δὲ ὁ Κύριος, *disit autem Dominus*] Per Angelum in Christi figura.

Δὲ ὁράματος ἐν νυκτὶ, *nocte per visionem*] Ut supra 16: 9.

Μὴ φοβοῦ, ἀλλὰ λέλει, καὶ μὴ σιωπήσης, *ne timeas, sed loquere, et ne taceas*] Fac ut olim Esaias, 62: 1.

10. Διότι ἐγὼ εἰμι μετὰ σοῦ, *quia ego sum tecum*] Id est, *sum tibi auxilio*. Vide quae dicta Matth. 28: 28. Respicitur id quod Deus dixerat Ier. 1: 19, *διότι μετὰ σοῦ ἐγὼ εἰμι*.

Καὶ οὐδεὶς ἐπιθήσεται σοι, *et nullus imponet tibi*] Nempe χεῖρες [manus]. Sic Achilles apud Homerum Iliados A:

Οὐκ ἔμεν ζῶντος καὶ ἐπὶ χθονὶ δευρομένον

Σοὶ κούρης παρὰ νηυσὶ βαρύνει χεῖρας ἐπὶ στήθεσσι.

[Nemo, ego dum vivam, dumque in telure videbor,

Te duris manibus Danaum de classe prehendet.]

Τοῦ παρῶσαι σε] Ut tibi noccat. Simile dicto loco Ier. 2: 18, 19.

Διότι λαὸς ἔστι μοι πολὺς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, *quoniam populus est mihi multus in hac urbe*] Populus hic dicantur ii qui facile Christi populus fieri poterant, ut ovae Ioh. 10: 16. Ut hic ex futuro, ita alibi ex praeterito dicantur nomina, ut Matth. 21: 31. Respicitur videtur vaticinium Esaias 54: 15.

11. Ἐκάθισεν τε ἡμερας καὶ μηνας 43, *mansit autem annuum et sex menses*] Id est, *moram fecit*: nam ita sumitur Hebraeum יושב, qui respondet καθίσω [sedeo], quod et alibi vertitur διατρίβω, μένω, διαμένω, καταμένω, παραμένω, παύω, ἀναπαύω [dego, commoror, requiesco]. Habes hic vocem ἡμερας qua et alibi Lucas utitur, 4: 19, et Iohannes et Paulus et Scriptor ad Hebraeos et

Iacobus. Exstat et saepissime in Graecis versionibus Veteris Testamenti. Utuntur et, praeter Poëtas, Plato, Xenophon / Aristophanes.

12. Γαλλίωντος δὲ ἀνθυπατεύοντος τῆς Ἀχαιᾶς, Gallione autem Proconsule Achaiae] Erat hic frater magni Senecae dictus cum iunior esset *Novatus*, sed adoptatus postea a Iunio Gallione. Statius de hoc nostro:

Et dulcem generasse Gallionem.

Hic est frater, quem honores consecutum dicit Seneca ad matrem his ipsis temporibus scribens. Achaia erat provincia proconsularis sub Augusto. Tiberius Macedoniae adiunxit et Caesarianam fecit. Sed Claudius has provincias *Senatui reddidit*, id est, rursus fecit proconsulares, teste Suetonio in vita Claudii. 25 et Dione LX.

Κατεπίστρασαν ὁμοθυμαδὸν, insurrexerunt uno animo] Id est, ἀντετάξαντο [contradixerunt], ut supra 6.

Ἐπὶ τὸ βῆμα] *Ad tribunal proconsulare*, ut gravis criminis ream.

13. Παρὰ τὸν νόμον οὗτος ἀναπαύεται τοὺς ἀνθρώπους σέβειν τὸν Θεόν, contra legem hic persuadet hominibus colere Deum] Hoc volunt, Iudaeis concessum est a Romanis etiam in Graecia vivere secundum legem Moysi: hic vero neque vobis Romanis in religione se addit, neque legem Moysi sequitur, ut turbat Iudaeos. Haec accusatio inde obtentum sumebat, quod Apostoli, qui Iudaei erant, incircumcisos ad suum coetum admittebant. Ideo autem Proconsulem accedunt Iudaei, quia in Achaia animadversiones in populares suos non habebant, qualem habebant in Iudaea et vicinis regionibus.

14. Εἰ μὲν οὖν ἦν ἀδίκημά τι, εἰ iniqui quid esset] Puta homicidium, vulneratio, furtum, quae veniunt sub nominibus *ῥω*, *ῑω*, *ῑων*, *ῑωδ*, quae omnia per ἀδίκημα reddi solent.

Ἡ ἐαδιούργημα πονηρὸν, aut facinus malum] Quale est falsimonium. Vide supra 13: 10.

Κατὰ λόγον ἂν ἠρεσχομένην ὑμῶν] *Merito vos ferrem.* Aequum esset ut vos paterer quantum velletis dicere: fuisset hoc mei officii. Usurpat sic ferme κατὰ λόγον Plato Epistola VII.

15. Εἰ δὲ ζήτημά ἐστι περὶ λόγου, sin vero quaestiones sunt

sunt de verbo] Id est, de rebus quas disputationem recipiunt. Sic λόγον vocem usurpant Demosthenes, Theophrastus et alii.

8 Καὶ ὀνομάτων, et nominibus] Puta an Iesus dicendus sit Christus.

Καὶ νόμον, et Legē] An lex vestra omnes incircumcisos damnet.

Ὅψεσθε αὐτοί] Vos videritis. Idem loquendi genus quod Matth. 27: 4.

Κριτὴς γὰρ ἐγὼ τοῦτων οὐ βούλομαι εἶναι, nam iudes ego harum rerum nolo esse] Bene responsum ut ab homine dulci: quasi dicat, Romani quidem libertatem religionis Iudaeis etiam in Graecia concessere, sed si quae inter ipsos de religione oriuntur controversiae, aut eas componant inter se; aut disputent quantum libet. Romanorum Magistratum non est eis se immiscere, non magis quam Stoicorum et Epicureorum inter se disceptationibus.

16. Καὶ ἀπήλασεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ βήματος] Removit eos a limine iudicii, tanquam nihil adferentes quod sui esset fori.

17. Ἐπιλαβόμενοι, apprehendentes] Haec vox media est. Hoc loco eam prehensionem quae cum vi fiat, significat.

Πάντες οἱ Ἕλληνες, omnes Graeci] Non est Ἕλληνες in illō Manuscripto: neque Latinus in suis legit. Puto esse additamentum alicuius interpretis, rei satis conveniens. Nam Corinthii homines qui tribunali adstabant, cum viderent Iudaeos ideo a tribunali cum contemptu abigi, quod suae Legis quaestionumque obstrepissent Proconsuli aliis rebus occupato, ipsi quoque velut Proconsuli gratum facturi; verbera ingessere Iudaeis, quo abirent celerius. Ita mos erat provincialium, praesertim Graecorum, actus suos aptare ad ea quae placerent Potentibus. Cicero, in epistola ad fratrem, Graecos ait diuturna servitute ad nimiam assentationem eruditos.

Σωθὴν τὸν ἀρχισυνάγωγον, Sesthenem [Principem Synagogae] Nempe Synagogae alterius ab ea cui praeerat Crispus: nam in magnis urbibus plures erant Synagogae, et singulis sui Archisynagogi. Eadem de causa olim Romae, Antiochiae et aliis magnis in urbibus, excepta A-

lexan-

Alexandria, ubi morem alium semper obtinuisse ait Epiphanius, plures fuere Episcopi pro diversis urbium regionibus conventibusque Christianorum. Id in posterum vetuit Synodus Nicena. Sostheni nomen Hebraeum videtur fuisse *σω*, unde et feminae nomen *Susanna*.

18. *Ἀποταξάμενος*] *Valedicto*. Habes hanc vocem Març. 6: 46, Luc. 9: 61, 2. Cor. 2: 13.

Καὶ σὺν αὐτῷ Πρίσκιλλα καὶ Ἀquila, κειράμενος τὴν κεφαλὴν ἐν Κενχρεαῖς εἶχε γὰρ εὐχὴν, *et cum eo Priscilla et Aquila, qui Cenchræis sibi tonsoderat caput: habebat enim votum*] Ideo Priscillam prius nominavit, quia de Aquila aliquid addendum habebat: nempe *eum antequam iter aggredieretur voto se solvisse Cenchræas, raso capite*. Votum intellige Nazareatus. ex Lege Num. 6: 18. Cum in deserto esset populus, capillus radi debebat apud tentorium, et post terram possessionem Hierosolymis, accedente victima: sed haec praecepta ut alia de sacrificiis, eos non obligabant qui extra Iudaeam agebant. *Εὐχὴ* per excellentiam dicitur *votum Nazareatus, εὐχὴ μεγάλη* [votum magnum] Philoni, ut diximus ad Matth. 2: 23. *Cenchræas* portus est Corinthiorum, ut *Piræus* Atheniensium. Est autem is portus ad sinum Saronicum: Apparet ibi Ecclesiam fuisse Christianorum Rom. 16: 1. *Cenchræis* pro *Cenchræis* contracte dixit Ovidius Tristium 1: 10.

19. *Καίκενους κατέλιπεν αὐτοῦ, et illos reliquit ibi*] Syrus recte, ni fallor, haec verba traiecit post illa *ἀνακάμψω πρὸς ὑμᾶς* [revertar ad vos].

20. *Ἐπερωπώντων δὲ αὐτῶν, rogantibus autem eis*] Aquila et Priscilla.

21. *Ἐορτὴν τὴν ἑορτήν, diem festum qui instat*] Ubi *ἑορτὴ* simpliciter dicitur, intelligitur Pascha.

Ποιῆσαι, agere] Loquendi genus quale supra 15: 33. et infra 23.

Εἰς Ἱερουσόλυμα, Hierosolymis] *Εἰς* pro *ἐν Ἱερουσόλυμας*.

Πάλιν δὲ ἀνακάμψω, iterum revertar] *Πάλιν* abundat ut apud Platonem Timaeo, *πάλιν ἐπανελθεῖν* [iterum rediisse].

Τοῦ Θεοῦ θέλοντος] Egregia cautio Christianorum, nihil futuri promittere nisi expresse addito, *Si Deus velit*, ut ita significarent omnibus rebus, sed piorum maxime,

intervenire Dei providentiam. Sic et Paulus 1. Cor. 4: 19. Et de eo omnes Christianos admonet Iacobus 4: 15.

Καὶ ἀνήχθη ἀπὸ τῆς Ἐφέσου, et profectus est Epheso] *Ἀνήχθη* hoc quidem loco est *navigavit*, quomodo explicat Syrus. Sic et Luc. 8: 22.

22. *Καὶ κατελθὼν εἰς Καισάρειαν, et descendens Caesaream]* Nempe e navi. Est enim Caesarea maritima urbs. Sic et infra 27: 5 sumitur *κατήλθομεν*.

Ἀναβὰς, ascendens] Nempe Hierosolyma: quod semper intelligitur quoties de itinere per Iudaeam Hebraei loquuntur. Ioh. 7: 8, 10, 12: 20.

Καὶ ἀπατάμενος τὴν Ἐκκλησίαν, et salutavit Ecclesiam] Apostolos et fideles qui erant Hierosolymis.

Κατέβη εἰς Ἀντιόχειαν, et descendit Antiochiam] Syriam ad Orontem.

23. *Τὴν Γαλατικὴν χώραν, Galaticam regionem]* Ubi aliquos iam discipulos scierat Paulus, 16: 6.

Καὶ Φρυγίαν, et Phrygiam] Supra 16: 6 et 11.

Ἐπιστηρίζων πάντας τοὺς μαθητάς, confirmandus omnes discipulos] Supra 14: 21, 15: 32, 41. Etiam bene sata interdum irrigari utile est.

24. *Ἀπολλῶς ὀνόματι, Apollos nomine]* Idem nomen *Apella* apud Horatium: *Ἀπελλῆς*, Rom. 16: 10, et quod hic est *Ἀπολλῶς*, Hebraice *אפול*.

Ἀλεξανδρεὺς τῷ γένει, Alexandrinus genere] Cuius parentes aut maiores Alexandriae habitaverant. Idem loquendi genus quod supra habuimus 4: 36.

Ἀνατὸς ἐν ταῖς γραφαῖς, potens in Scriptura] Par loquendi genus supra 7: 22. *Ἦν*.

25. *Ὁς ἦν κατηχημένος τὴν ὁδὸν Κυρίου, qui erat edoctus viam Domini]* Prima elementa Christianismi acceperat. Vide Luc. 1: 4 et quae diximus ad Matth. 28: 19, 20. Adde Gal. 6: 6.

Ζέων τῷ πνεύματι, fervens spiritu] Idem loquendi genus Rom. 12: 11, *

Καὶ ἐδίδασκεν ἀκριβῶς τὰ περὶ Κυρίου, et docebat diligenter ea quae sunt Domini] Nempe pro modo cognitionis quem acceperat: *ἀκριβῶς optima fide*.

Ἐπιστάμενος μόνον τὸ βάπτισμα Ἰωάννου, sciens tantum baptismum Iohannis] *Ἐπιστάμενος*, id est, *expertus*, quomodo

modo. ab Hebraeis sumitur *vrr* Esai. 53: 8. Christiano more non fuerat baptizatus, ideoque nec Spiritus Sancti dona acceperat.

26. Ἡρότατο παρόρουσθαι ἐν τῇ συναγωγῇ] *Liberius quam ante etiam in publicis conventibus loquebatur.*

Καὶ ἀκριβέστερον αὐτῷ ἐξέθεντο τὴν τοῦ Θεοῦ ὁδόν, et diligentius exposuerunt si viam Dei] Maxime de salute incircumcisorum.

27. Εἰς τὴν Ἀχαΐαν, in Achaïam] Corinthum.

Προτρεψάμενοι οἱ ἀδελφοί, exhortati fratres] Ultro hortantes ad implendum tam forte propositum.

Διὰ τῆς χάριτος, per gratiam] Refert Syrus ad συνεισά-
λτο [contulit]; et recte. Multum profuit Ecclesiae per dona quae post baptismum in nomen Christi sibi collatum acceperat, praeveniens Dei gratia Apostolicas manus.

28. Εὐτόνως γάρ] Hanc vocem Lucas usurpat et in Evangelio 23: 10. Exstat et in Graeco Ios. 6: 8. Recta verteris acriter. Hesychius exponit per ἰσχυρῶς [valide].

Διακατηλέγγετο, convincebat] Πᾶσι quod vertitur per ἐλέγχειν, διελέγχεσθαι, ἐξελέγχειν [arguere, convincere].

Ἐπιδεικνὺς διὰ τῶν γραφῶν, ostendens per Scripturas] Ἐπιδεικνὺς hic quod supra παρατιθέμενος [ob oculos ponens], 17: 3.

CAPUT XIX.

Τὸν Ἀπολλῶ] Accusativus antiquus quartae apud Graecos declinationis. Sic Theocritus, ἦ Ἀθῶ ἦ Ροδόπην. Et Virgilius ex eo,

Aut Atho aut Rhodopen:

et Livius, montem Atho.

Τὰ ἀνωτεριὰ μέγ, superioribus partibus] Septentrionaliora, Pontum et Bithyniam.

2. Εἰ Πνεῦμα ἁγίων ἐλάβετε πιστεύσαντες, an Spiritum Sanctum accepistis credentes] Spiritus Sanctus hic et in sequentibus, ita ut Ioh. 7: 34, sunt dona ista Ecclesiae Christianae reservata: quae Paulus haud dubium quin pluribus vocibus descripserit.

Ἄλλ'

Ἄλλ' οὐδὲ εἰ ἡμεῖς ἐγὼν εἰμι, ἡγοῦσάμεν] Non addimus dari nunc talia dona.

3. Εἰς τί οὖν ἐβαπτίσθητε] Εἰς τί pro ἐν τίνι. Quomodo baptizati estis?

Οἱ δὲ εἶπον, εἰς τὸ Ἰωάννου βάπτισμα, qui dixerunt, in Iohannis baptismat] Id est; ἐν τῷ Ἰωάννου βαπτισματι, baptismate Iohannis.

4. Ἰωάννης μὲν ἐβάπτισε βάπτισμα μετανοίας, Iohannes quidem baptizavit baptismo poenitentiae] Non cohaeret hoc μεν cum eo quod sequitur ἀνοήσαντες δὲ, ut multi putarunt: sed posidam est κατ' ἀποσιώησιν [per subicentium] ut supra 3: 21. Sic contra apud Terentium Donatus notat; sed tamen poni, ubi quidem non praecessit. Sensus est: Baptizavit ille quidem in poenitentiam, id est; hortatus est eos quos baptizavit, uti se emendarent, et sic mala imminetia evaderent, sed non in promissum Spiritus Sancti: quae distinctio inter utrumque baptismum innuitur et Matth. 3: 11, hoc libro 1: 5. Scriptor Responsionum ad Orthodoxos: Τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννου προέμειον τῷ τοῦ εὐαγγελίου τῆς χάριτος [Baptisma Iohannis proemium erat Evangelii gratiae].

Τῷ λαῷ λέγων, εἰς τὸν ἐρχόμενον μετ' αὐτὸν ἵνα πιστεύετε, διδὼς populo, in eum qui venturus esset post ipsum ut crederent] Ut plena praecepta regni coelestii acciperent ab eo qui post ipsum populo Israelitico appariturus esset. Hac enim nota Iohannes, Baptista Christum depinxerat, Matth. 3: 11, ubi dicta vide. Perfectius dogma perfectiorem exigebat baptismum. Vide Graecos Patres hoc loco, et Tertullianum de baptismo, ubi baptismum Iohannis ait nihil coeleste praestitisse, sed coelestibus praeministrasse, et addit: Adeo postea in Actis Apostolorum invenimus, quoniam qui Iohannis baptismum habebant, non acceperant Spiritum Sanctum, quem ne auditu quidem noverant. Ergo non erat coeleste, quod coelestia non exhibebat.

5. Ἀνοήσαντες δὲ, his auditis] Nempe illi ad quos Paulus loquebatur: sunt enim haec Lucae verba. Sic accipere Latinus, Syrus, Arabs, et Veteres omnes ante Marnixium.

Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, in nomen Domini Iesu] id

Id est, *In nomen Patris et Filii et Spiritus Sancti*. Vide quae diximus ad Matth. 28: 19.

16. *Kai ἐπιθέντος αὐτοῖς τοῦ Παύλου τὰς χεῖρας, ἦλθε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτοὺς, et cum manus illis imposuisset Paulus, venit Spiritus Sanctus super eos*] Baptizati erant ab alio Christiano: sed Deus ad commendandum munus Apostolicum, non ante eis Spiritus sui dona communicare voluit, quam Apostolica manus eos tetigisset. Hoc plerumque ita factum est. Deus tamen illi legi non adstrictus, sicut Apollo illa dona ante impositionem Apostolicarum manuum contulerat, ita Cornelio ante ipsum baptismum.

Ἐλάλουν τε γλώσσαις καὶ προεφήτεον, et loquebantur linguis et prophetabant] Non vulgaria dona, sed et complura et maxima accipere, utiles futuri ad fundandas per Asiam Ecclesias. Vide Esai. 54: 13, 14, 62: 1.

8. *Kai πείθων τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, et persuadens de regno Dei*] Vide supra 18: 4, ubi idem verbum *πείθειν*, sed cum accusativo personae. Significatur multos tractos in assensum, etsi non omnes, ut ostendunt sequentia.

9. *Ὡς δέ τινες, cum autem quidam*] Iudaeorum.

Κακολογούντες τὴν ὁδόν, maledicentes viam] Dogma Christi 18: 25, 26, infra 23, 22: 4, 24: 23.

Ἀποῶς ἀπ' αὐτῶν, ἀφώρισε τοὺς μαθητὰς, discedens ab eis segregavit discipulos] Et ipse e Synagoga exiit et eos qui crediderant abduxit, eo quod in Synagoga tuti non erant futuri.

Ἐν τῇ σχολῇ Τυράννου τινός, in schola Tyranni cuiusdam] Sophistae sive Declamatoris, cui nomen *Tyranno*. Ita Suidas. Fuit hoc nomen et cuiusdam satelliti Herodis, ut videre est apud Iosephum XVI, 16.

τοὶ Πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν Ἀσίαν, omnes qui habitabant in Asia] Qui sacrorum causa Ephesum venire solebant. Erat enim templum illud commune Asiae, unde et nomen *Ἀσιαρχῶν* [*Asiarcharum*]. Iudaei quoque ex aliis Asiae urbibus saepe eo veniebant mercatus causa aut iudiciorum.

11. *Δυνάμεις τε οὐ τὰς τυγούσας, virtutesque non parvas*] Locutio bene Graeca. Dionysius Longinus de Mose,

ὁ δὲ

οὐχ' ὁ τυγχὼν ἀνὴρ [non vulgaris homo]. Illud autem ὁ
 εἰς ἐκείνους est ΠΡΑΤΕΙΑ [miracula] ut supra 2: 22.

12. Σουδάρια, sudaria] De hac voce diximus La
 19: 20, loh. 11: 44.

Σιμινέθια] Est apud Martialem Lemma, semicinctum
 cum hoc disticho,

Des tunicam dāves : ego te praecingere possum :

Essem si locuples , munus utrumque darem.

In Glossis, semicinctum, ἡμιζώντων. Alibi, semicinctum,
 ὑπόζωμα. Suidas, σιμινέθων, φακιάλια, ζώνιον
 Illud φακιάλια vult dicere fasciolas. Est vox σιμινέθων
 θίου et in Catechesi Cyrilli, et in Niceta Paphlagoniae.

Καὶ ἀπὸ τῶν περιερχομένων Ἰουδαίων ἑξορκιστῶν, de
 cumeuntibus Iudaeis exorcistis] De quibus vide quae attulimus
 ad Matth. 12: 27. Περιερχομένους autem vocat quod non uno in loco
 subsisterent, sed huc illuc curarent quaestui aucupando, quales
 apud Graecos ἀγῶνες, apud Latinos circulatores.

Ὅρκίζομεν ὑμᾶς τὸν Ἰησοῦν, ὃν ὁ Παῦλος κηρύσσει, ad-
 iuramus vos per Iesum quem Paulus praedicat] Simile
 vide Marc. 9: 38, Luc. 9: 49.

14. Τοὶ Σκευᾶ, filii Scevae] כְּשֵׁעָא, ut hic Syrus, iureiurando dictum nomen.

Ἰουδαίου ἀρχιερέως, Iudaei principis, Sacerdotum] Filii
 principis familiae alicuius sacerdotalis: nam et tales discipuli
 ἀρχιερέως ostendimus. Matth. 2: 4.

15. Ἀποκριθὲν δὲ τὸ πνεῦμα τὸ πνευμάτιον εἶπε· Τὸν Ἰη-
 σοῦν γινώσκω, καὶ τὸν Παῦλον ἐπίσταμαι, respondens autem
 Spiritus nequam dixit eis, Iesum novi, et Paulum scio] Deo cogente.
 Tertullianus in Apologetico: Credite illis cum verum de se loquuntur,
 qui mentientibus credunt. Nemo ad suum dedecus mentitur,
 quin potius ad honorem. Vide si placet totum locum.

Ἰμῶς δὲ τίνας ἐστὶ, vos autem qui estis] Quasi dicit: Vos
 certe nihil ad illos pertinetis.

16. Καὶ κατακυριεύσας αὐτῶν, et superans eos] Ἀμφότε-
 ρων [ambos] pro αὐτῶν habet et ille Manuscriptus. Ergo de septem
 Scevae filiis duo ibi adfuere. Mire autem transit oratio ab homine
 ad ipsum Spiritum, quia quod ille

ille homo agebat, id agebat non sua sed Spiritus impuri vi. Vide Matth. 8: 28.

17. *Kai ἐπέπεσε φόβος ἐπὶ πάντας αὐτοὺς, et occidit timor super omnes illos*] Ut supra 5: 11.

Kai ἐμεγαλύνετο τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, et celebrabatur nomen Domini Iesu] Solet de Deo dici, *Μεγαλυνθεῖν τὸ ὄνομά σου* [*Celebretur nomen tuum*]: ut 2 Sam. 7: 26.

18. *Ἦρχοντο ἐξομολογούμενοι, veniebant confitentes*] Venerunt ad Apostolos, confitentes quam male vitam hactenus traduxissent, commemoratis etiam criminibus gravioribus, ut illi qui ad Iohannem Baptistam venerant, Matth. 3: 6, ubi dicta vide. Graeci hoc loco: *Δεῖ πάντα πικρὸν λέγειν τὰς ἑαυτοῦ ἁμαρτίας, καὶ ἀποκρίσθαι, διὰ τοῦ ἑαυτὸν διελέγειν, τοῦ ἔτι μὴ ποιῆν τὰ αὐτά· κατὰ τὸ εἰρημέσον, λέγε σὺ τὰς ἁμαρτίας σου πρῶτος, ἵνα δικαιωθῇς· καὶ τὸ, Αἰκίαιος ἑαυτοῦ κατήγορος ἐν πρῶτολογίᾳ* [*Unumquemque fidelium sua ipsum peccata proferre oportet, seque ita arguere ut simul et peccato valedicat ne quid istiusmodi porro committat, iuxta dictum, Dic tu peccata tua prior ipse, quo iustificare. Et item hoc, Iustus ipse sui primus ante alios accusator*].

19. *Ἰκανοὶ δὲ τῶν τὰ περίεργα πράξαντων, multi autem ex eis qui fuerant curiosa sectati*] *Περίεργα* quae sint intelliges ex Irenaeo I. 2 de Simonianis: *Amatoria quoque, et agogima, et qui dicuntur paredri, et oniropompi, et quaecunque sunt alia perierga* (male scribitur *parerga*) *apud eos studiose exercentur*. Haec Philosophi vocabant *περίεργα* et *γοητείας* et *τερατουργίας* [*artes praestigiosas et prodigiosas*], ut Porphyrius II de Abstinendo ab animatis, ubi et *φίλτρα* et *ἐρωτικά* [*pocula et venena amatoria*] ponit in hac classe. *Γοητικά βιβλία* [*libros magicos*] habent hic Patres Graeci. Christiani xero *Diabolica* haec vocarunt. Sed Lucas recepta Ephesi voce uti contentus est. Ephesus ante alias civitates his pravis studiis dedita. Magorum qui erant Ephesi meminit Plutarchus Alexandro. Menander *παιδίῳ* [*Puero*]:

Ἐφῆσια τοῖς γαμοῦσιν οὗτος περιπατεῖ

Ἀγων ἀλεξισάρακα.

[*Cantus Ephesios nuptias facientibus*

Hic averruncos cantat.]

Quod

Quod interpretare ex Apuleio in Herbario: *Si quis devotus defixusque fuerit in eius nuptiis cum sic resolveret.* Anaxilaus apud Athenaeum: *Καὶ πρὸς τοῦτοις ἐν σπηταρίοις ῥαπτοῖσι φορᾶν Ἐφεσῖα γράμματα καλὰ [Literas praeterea Ephesias, scilicet sane, in consutis pellibus gestans].* Plutarchus Symposiaco. VII: *Οἱ μάγοι τοὺς δαιμονιζομένους κτελεύουσι τὰ Ἐφεσῖα γράμματα πρὸς αὐτοὺς καταλέγειν καὶ ὀνομάζειν [Magi eos qui a Daemone obsideantur Ephesias literas secum ipsis ordine recitare ac pronuntiare iubent].* Clemens Alexandrinus Strom. I: *Τινὲς δὲ μυθικώτερον τῶν Ἰθαίων καλουμένων δακτύλων, σοφούς τινας πρώτους γενέσθαι λέγουσιν, εἰς οὓς ἦτε τῶν Ἐφεσίων λεγομένων γραμμάτων καὶ ἡ κατὰ μουσικὴν εὐρεσις ῥυθμῶν ἀναφέρεται [Quidam autem fabulosius, ex iis qui Idaei appellantur dactyli, sapientes quosdam priores exortos esse dicunt, ad quos et Ephesiarum, quae dicuntur, litterarum, et eorum quae sunt in Musica numerorum, refertur inventio].* Et Strom. V: *Ἀνδροκύδης γ' οὖν ὁ Πυθαγορικὸς τὰ Ἐφεσῖα καλούμενα γράμματα, ἐν πολλοῖς δὴ πολυθρύλλητα ὄντα, συμβόλων ἔχειν φησὶ τάξιν· σημαίνει δὲ Ἄσκιον μὲν τὸ σκότος, μὴ γὰρ ἔχειν τοῦτο σκίαν· φῶς δὲ Κατάσκιον, ἐπεὶ καταναγάζει τὴν σκίαν. Αἰεὶ τέ ἐστιν ἡ γῆ κατὰ ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν· καὶ Τετράς ὁ ἐνιαυτός, διὰ τὰς ὥρας· δαμναμενὲς δὲ ὁ ἥλιος ὁ δαμάζων· τὰ Αἰσῖά τε ἡ ἀληθὴς φωνή [Androcydes certe Pythagoricus literas, quae vocantur Ephesiae, vulgo autem valde sunt celebres, dictum locum tenere symbolorum; significare autem ἄσκιον quidem tenebras, eas enim non habere umbram: κατάσκιον autem lucem, quoniam illustrat umbram: αἰεὶ autem prius appellatione est terra: et τετράς, hoc est quaternio, annus, propter horas: δαμναμενὲς autem sol qui domat: et αἰσῖα, vox vera].* Meminere et Eustathius ad Odyssaeae Φ, qui etiam pedibus et zonae et coronae ipsius Dianae Ephesiae inscriptas ait fuisse litteras Ephesias ἀσαφῶς καὶ αἰνιγματωδῶς [obscure et aenigmatische], et Hesychius et Suidas.

Συνενέγκαντες τὰς βίβλους κατέκαιον ἐνώπιον πάντων, collatos libros combusserunt coram omnibus] Non satis est poenitentiam animo concipere, factis quoque ostendenda est, Matth. 3: 8.

Καὶ

Kai εἶρος ἀργυρίων μυριάδας πέντε, et invenerunt pecuniam denariorum quinquaginta millium] Puto Lucam hoc pretium non ad Romanum, aut Graecum, aut Asiaticum, sed ad Iudaicum redegisse, et ἀργυρίου respondere Hebraeo שֶׁקֶל quod pro siclo argenteo ponitur. Atque ita vertitur Num. 7: 85, Deut. 22: 19, 2 Reg. 15: 20, Esai. 7: 23, Ier. 32: 9. Usserunt isti fideles libros illos, non vendiderunt, ut pretium ad Apostolos afferrent: fuisset enim id velut pretium scorti, quod offerri non debet. Dent. 23: 18.

21. *Ἔθετο ὁ Παῦλος ἐν τῷ πνεύματι, proposuit sibi Paulus]* Bene notant eruditi esse locutionem Hebraicam וְלֵב וְנֶפֶשׁ quod Graeci vertunt *ἐθετο ἐν τῇ καρδίᾳ* [*proposuit in corde*]. Non mirum autem πνεῦμα cum articulo poni pro animo. Vide 1 Cor. 2: 11, 5: 5, 6: 20, Eph. 4: 23, Hebr. 4: 12.

Δεῖ με καὶ Ῥώμην ἰδεῖν, oportet me et Romam videre] Quaerebat eas urbes Paulus, ubi maximam sperabat messem.

22. *Kai Ἔραρον]* Non eum cuius mentio Rom. 16: 23, sed alterum cuius mentio 2 Tim. 4: 20. Forte Hebraeus fuerit cui nomen *Davidi*.

Ἐπίσχε χρόνον εἰς τὴν Ἀσίαν, remansit ad tempus in Asia] Pro *ἐν τῇ Ἀσίᾳ*, quae mutatio frequens Hellenisticis.

23. *Ταραχος οὖν ὀλίγος]* Non levis tumultus. *Ταραχος* et *ταραχὴ* et *θόρυβος* poni solent pro Hebraeo נִדְוָה.

Περὶ τῆς ὁδοῦ, de via] Occasione Evangelii.

24. *Ἀργυροκόπος]* Haec vox in Glossario recte vertitur *faber argentarius*.

Ποιῶν ναοὺς ἀργυροῦς Ἀρτέμιδος, faciens aedes argenteas Dianae] Id est, *exiguas aediculas argenteas*, et in iis simulacrum Dianae ad effigiem veri templi et simulacri. Talis aediculae Veneris Cnidiae meminit Plinius XXXVI. 5. *Ναῖδια* vocat Polybius, Dion *νεὸς μικροῦς* quorum *fabros ναοποιούς* vocat Aristotelis interpretes, ut observavit Salmasius ad Solinum.

Παρείχετο τοῖς τεχνίταις ἐργασίαν οὖν ὀλίγην, afferebat operis non modicum quaeestum] *Τεχνίτας* hic vocat operas Demetrii quibus ille dabat quod agerent. *Filios artis suae* dixit Syrus.

25. Τοὺς περὶ τὰ τοιαῦτα ἐργάτας, eos qui huiusmodi *orant opifices*] Alios sibi similes et quaestus eiusdem.

Ὅτι ἐκ ταύτης τῆς ἐργασίας ἡ εὐπορία ἡμῶν ἐστὶ] *Ex hoc opificio quaestus est nobis: hinc ditamur. Nolebat falsum videri quod ipsi proderat.*

26. Λέγων ὅτι οὐκ εἰσὶ θεοὶ οἱ διὰ χειρῶν γινόμενοι, *dicens non esse Deos qui manibus fiunt*] Negabat ullam esse vim Divinam in simulacris. Dicebat congruentia Ps. 115: 4 et sequentibus, et Ier. 10: 3 et sequentibus.

27. Οὐ μόνον δὲ τοῦτο κινδυνεύει ἡμῶν τὸ μέρος εἰς ἀπειλὴν ἔλθειν] *Omnino legendum est ἡμῶν quomodo et Syrum et Arabem arbitror legisse. Sensus est: Periculum est non modo ne id quod nos contingit (id est, ars nostra) in contemptum veniat: τὸ ἡμῶν μέρος, id quod nos tangit; nota locutio. Ἀπειλὴν μὲν, idem quod ἐλεγμὸς [reprehensio], per μετανομίαν [transnominatorem] contemptum significat: ideoque ὀνειδισμὸς [probrum] et ἐλεγμὸς se mutuo interpretantur Esai. 37: 3.*

Ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος ἱερὸν εἰς οὐδὲν λογισθῆναι, *sed et magnae Deae Dianae templum in nihilum revolvitur*] Quasi dicat parum est de nostro quaestu: tota religio hic periclitatur. Templum Dianae fuisse Ephesi ante Liberi Patris et Amazonum tempora, docent nos Ephesii apud Tacitum Annalium III. Maius factum communiter ab Asiae civitatibus Livius auctor est libro I. Ideo Martialis:

Nec Trivias templo molles laudentur Iones.

Aristophanes:

Ἡ τ' Ἐφέσου μάκαιρα πάγχροντον ἔχεις εἶνον, ἐν ᾧ
Κόραι σε Ἀνδῶν μεγάλως σέβουσιν.

[Quaeque Ephesi beata habes ex solido tecta domus
Obryxo; ubi Lydae nurus te honorant.]

Magna Diana hic dicitur ille Ephesia, ut Pausanias περὶ θεογονία.

Τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς] Bene Latinus *Maiestatem*. *Glossarium μεγαλειότης, Maiestas.* Posses et *Numen* vertere.

Ἦν δὲ ἡ Ἀσία καὶ οἰκουμένη σέβεται, *quam tota Asia et orbis colit*] Non falso hoc dicit. Nam et inter paucos Deos qui a Romanis testatoribus heredes institui poterant,

rant, erat haec Diana Ephesia, ut nos docet Ulpianus Institutionum Tit. XXII.

28. *Ἐκράζον λέγοντες· Μεγάλη ἡ Ἀρπείμις Ἐφεσίων*, exclamaverunt dicentes, *Magna Diana Ephesiorum*] Quasi abominantes id quod Paulus efficere conabatur.

29. *Καὶ ἐπλήσθη ἡ πόλις ὅλη συγκύσεως*, et impleta est civitas tota confusione] Idem quod supra *τάραχος*: nam *πῶς* sicut *τάραχος* vertitur, ita et *σύγχυσις*. Et mox dicitur *ἐκλήροια συγκυημένη* [causa confusae].

Ῥωμαίων τε ὁμοθυμαδὸν εἰς τὸ θέατρον, et ruerunt uno animo in theatrum] Quo concurrere populus solebat. Diodorus Siculus libro XVI: *Ὁ δὲ δῆμος ἅπας ἐμ' ἡμέρᾳ συνέδραμεν εἰς τὸ θέατρον* [Univ ersus vero populus orto statim diluculo concurrebat ad theatrum]. Plutarchus Arator: *Κατέβαινε εἰς τὸ θέατρον ἀπὸ τῆς ἀκρᾶς, πλῆθος ἀπείρου ἐπιφύοντος, ἐπιθυμῶν τῆς ὕψους αὐτοῦ καὶ τῶν λόγων* [Descendebat ex arce in theatrum, confluenta eodem infinita populi multitudine, videndi eum cupida orationemque eius audiendi]. Iuvenalis de Demosthene:

— *Et pleni moderantem vela theatri.*

Meminit eiusdem moris idem Plutarchus in Timoleonte, et is qui vitam scripsit Latine. Vide et alia loca quae in hanc rem congegit Heraldus diligentia in Adversariis.

Γάϊον καὶ Ἀρίσταρχον Μακεδόνας, Καίο et Ἀριστάρχο Μακεδονίβις] Caius hic erat quidem Thessalonicensis sed origine Derbæus, ut discimus infra 20: 4. Mentio et aliorum huius nominis inter Romanos perfrequentis, in scriptis Pauli et Iohannis, Aristarchi huius mentio infra 20: 4, 27: 2, Col. 4: 10, Phil. 26. Nomen est apud Graecos celebre ac commune multis etiam scriptoribus.

30. *Ὅν εἶον αὐτὸν οἱ μαθηταί, ὃν permiserunt discipuli*] Praeibis eum dimovebant.

31. *Τῶν Ἀσιάρχων, de Asia Principibus*] Sicut *Phoenicarchia* et *Syriarchia* sacerdotia sacra, Codice de Nat. lib. L. l. c. et *Asiarchia*, quod *sacerdotium Asiae* vocatur L. in honoribus. D. de vacatione et excusatione munerum: ita ut Ulpianus, in L. si duas. § Gentium. D. de excus., dignitatem hanc *praesidatum Asiae* vocet: et *Asiάρχας προτείνοντας κατὰ τὴν ἐπαρχίαν* [primores provinciae] dicat Strabo: qui et hoc nos docet, lectos ex

praecipuis Asiae civitatibus, inter quas fuisse et Tralles. Sic et Latinus interpres hoc loco *Asiarchas* vocat Asiae principes. Postquam Christiani facti sunt Imperatores, mansit Sacerdotibus illis provincialibus, sine sacrificiis, honos et insignia vetera: functio autem unica eis mansit ludos edere suo sumptu; unde Asiarchas *munerarios* interpretatur Rufinus in Polycarpi martyrio apud Eusebium. Horum impendia magna erant nec adstricta legibus ludorum aliorum sumptus ad modum redigentibus L. cunctos C. Theod. de expensis ludorum. Et ideo patrimoniorum oneribus accensentur L. Nec protostasiae. C. de muneribus patrimoniorum. Et L. I. Cod. de periculo successionum parentis. Dabaturque de eis excusatio artium professoribus L. si daas. § est autem. D. de Excusat. Tutorum. Est *Asiarcharum* mentio et in marmoribus Arundelianis:

Μὴ δοῦναι ταυτὸν εἰς τὸ θέατρον, ne se daret in theatrum] Ne populi concitati ira ei noceret.

32. *Ἦν γὰρ ἡ ἐκκλησία συγκεχυμένη, erat enim coetus confusus*]. *Ἐκκλησία* hic *πρ* *coetum* quemvis significat, cum *concū* Latine non sit nisi a Magistratu secundum leges convocata multitudo. Plutarchus in Coriolano dicit *ἐκκλησίαν θεορυσσάτην* [*coetum tumultuarium*], et in Phocione *ἐκκλησίαν παμμυγὴ καὶ ἀτακτον* [*turbam miscellaneam et confusam*].

33. *Ἐκ δὲ τοῦ ὄχλου προεβίβασαν Ἀλέξανδρον, de turba autem promoverunt Alexandrum*] Subauditur *τινες* [*quidam*], ut Matth. 23: 34, Ioh. 16: 17 et alibi. *Προεβίβασαν*, id est, promoverunt eum extra turbam in eum locum, unde ab omnibus exaudiri posset.

Προβαλλόντων αὐτὸν τῶν Ἰουδαίων, propellentibus eum Iudaeis] Iudaei eum proponebant tanquam idoneum Pauli accusatorem, ut qui ipsius dogmata nosset omnia, et ab iis descivisset. Videtur enim hic esse Alexander faber aeternus de quo queritur Paulus 1 Tim. 1: 20, 2 Tim. 4: 14. Hoc autem modo Iudaei volebant odium omne hoc a se amovere, cum scirent se quoque invisos esse tanquam inimicos Deorum.

Κατασιέας τὴν χεῖρα, manu silentio postulato] Vide supra 12: 17, 13: 16.

*H9c-

"*Ἡθελεν ἀπολογεῖσθαι τῷ δήμῳ, volebat reddere rationem populo*] Indaeorum causam a Pauli causa segregare.

35. *Καταλείλας δὲ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον, et cum sedasset scriba turbas*] *Γραμματεὺς* est hic *scriba civitatis*, ὁ εἰσὼς ἐν τῷ δήμῳ τὰ τοῦ δήμου γράμματα ἀναγιώσκων [*qui scripta populi populo legere solebat*] ait Scholiastes Thucydidis. Apud Romanos, ut ait is qui vitas Imperatorum Latine scripsit, *scribae mercenarii* existimabantur: at apud Graecos nemo ad id officium admittebatur, nisi honesto loco et fide et industria cognitus.

Τὴν Ἐφεσίων πόλιν νεωκόρον εἶναι τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος, Ephesiorum civitatem cultricem esse magnae Deae Dianae] De Enna Cicero: *Ut mihi non cives illius civitatis, sed omnes Sacerdotes, omnes aecolae atque Antistites Cereris viderentur*. Est νεωκόρου vox hoc sensu etiam in marmoribus Arundelianis, et in nummis saepe; ut in illo *Μαγνήτων νεωκόρων Ἀρτέμιδος* [*Magnesium aedilium Dianae*]. In alio: *Ἐφεσίων δις νεωκόρων καὶ τῆς Ἀρτέμιδος* [*Ephesiorum bis et item Dianae aedilium*], ubi his νεωκόροι vocantur Ephesii ob bis editos ludos in honorem Caesaris, Dianae autem perpetuos.

Καὶ τοῦ Διοπετοῦς, et a Iove delapsi] Nempe ἀγάλματος [*simulacri*]. Erat id ex vite factum, ut Muciano auctore tradidit Plinius: sed quia fabricatio eius omnem memoriam excedebat, ideo facile Sacerdotes plebi persuasere esse de coelo delapsum, ut Suidas notat in voce *Διοπετές*. Sic de Tauricae Dianae simulacro Euripides:

Λαβεῖν τ' ἄγαλμα θεᾶς ὃ φασι ἐνθάδε

Εἰς τοῦδε ναοῦ οὐρανοῦ πεσεῖν ἄπο.

[*Simulque magnae capere simulacrum Deae*

Quod esse lapsum fama de coelo refert.]

Idem postea vocat *Διοπετές ἄγαλμα*. Sic et de ancili Plutarchus, *Διοπετοῦς πέλτης* [*ancilis a Iove delapsi*]. Est et apud Herodianum *Διοπετές ἄγαλμα*. *Iovem pro coelo* dici frequens Graecis. Sic et Horatius, *Sub Iove frigidus*.

36. *Ἀναντιρρήτων οὖν ὄντων τούτων, cum ergo his contradici non possit*] Hoc vult: Qui περὶ τῶν χειροποιήτων [*de manufactis*] loquuntur, ii nihil laedunt hoc simulacrum quod constat esse non χειροποιήτων, sed *Διοπετές*.

Καταγλυμένους ὑπάρχειν, sedatos esse] Bene Latinus *sedatos* vertit. Glossarium *καταγλύλλω, sedo*, ut supra 35. Sic Virgilius:

Osli respondit sedato corde Latinus.

Καὶ μηδὲν προπετὲς πράσσειν] Latinus, *nihil temere agere*: bene. Sic, *προπετῶς μὴ ὄμνε, temere ne iura*. L. si dicit. D. de iureiurando. In Glossario *προπετὴς, temerarius*. Plutarchus Camillo, *προπετῶς μάχῃ χρησάμενος, eum temere pugnasset*.

37. *Οὔτε ἱεροσούλους, neque sacrilegos*] Quia ne intrarent quidem Templum.

Οὔτε βλασφημοῦντας τὴν θεῶν ὑμῶν, neque maledictes Deae vestrae] Quia Dianam Ephesiam speciatim non nominaverant. Iosephus secundo contra Appionem: *Τὰ γὰρ αὐτῶν ἡμῶν φυλάττειν πατέριόν ἐστιν, οὐ τῶν ἄλλοτρίων πατηγορεῖν, καὶ περὶ γε τοῦ μήτε γλευάζειν, μήτε βλασφημεῖν τοὺς νομιζομένους θεοὺς παρ' ἑτέροις, ἀντιφύς ἡμῶν ὁ νομιθεὶς ἀπίσκηκεν* [*Est enim nobis, nostra servare, non aliena accusare, patrum: at ridere quidem quos alii Deos putant, iisve maledicere, id. vero expresse Legislator noster vetuit*]. Nempe Iudaei nominatim non maledicebant huic vel illi Gentium Deo, quia nomina ipsa eorum Deorum non pronuntiabant. Aliud tamen vult Iex, aliud Iosephus Romanis persuadere conatur, ut diximus de Iure Belli ac Pacis III, 5. 2.

38. *Πρὸς τινα λόγον ἔχουσι, habent adversus aliquem causam*] Nempe *μομφῆς* [*querelae*]. Sic: *Ἐάν τις πρὸς τινα ἔχη μομφήν* [*Si quis adversus aliquem habet querelam*], Col. 3: 13. Sic *ᾠ*, quod proprie *λόγον* [*sermonem*] sonet, vertitur *ἀντιλογία* [*disceptatio*]. Exod. 18: 16, et *κρίμα* [*iudicium*] Exod. 18: 22.

Ἀγοραῖοι ἄγονται] *Ἀγόραι* scribendum; si Suidam sequimur et Glossarium, ubi legimus, *Ὡς τις ἀγίταται, ὅτε ἡ ἀγοραῖός ἐστιν*, ubi subaudiri *ἡμέρα* [*dies*] notavit Casaubonus. *Sunt*, inquit, *dies quibus lege agitur*, quos fastos Romani vocant.

Καὶ ἀνθύπατοί εἰσι, et Proconsules sunt] Est *κατάχρησις* [*abusio*]: nam Proconsules cum dixit, intelligit et eum qui vere Proconsul et Legatum eius. Sic Magistratibus nomina data maiora ostendimus supra 13: 7 et 16: 20,

de

de Legato Proconsulis vide L. omnes. § apud Legatum. L. solent. § Legatos, L. Legati. D. de officio Proconsulis.

Ἐγκαλιπώσαν ἀλλήλοις] *Leges inter se agant.* *Ἐγκαλίσ* proprie de accusatore dicitur: sed hic valet *disceptare*, quomodo et apud Plutarchum sumitur Alcibiade.

39. *Εἰ δέ τι περὶ ἐτέρων ἐπιζητεῖτε, si quid autem de aliis rebus quaeritis*] Si quicquam desideratis eorum, quae ad Civitatis regimen pertinent, sub quo et templi curae comprehendebatur. Civitates multae sub Romanis habebant quandam restrictam *αὐτονομίαν* [*libertatem suis utendi legibus*], ut ex Plinii epistolis videre est.

Ἐν τῇ ἐνόμῳ ἐκκλησίᾳ ἐπιλεθῆσεται, in legitimo coetu poteris absolvi] *Ἐγνομος ἐκκλησία legitimus coetus est*, qui a magistrato civitatis convocatur et regitur: *concilio*, ut modo diximus.

40. *Κινδυνεύομεν ἐγκαλίσθαι χάσις*] *Periclitamur omnes qui hic sumus rei fieri seditionis apud Proconsulem P. Sullium.*

Τῆς συστροφῆς ταύτης] *Concursus istius.* Utitur et Seneca hac voce hoc sensu. Sulpitius Victor: *Secundum legem illam, qui coetum et concursum fecerit capite puniatur.* Erant exceptiones quaedam, ut in adventu hostium, incendio et rebus similibus. Ideo dicit *nullam huius concursus causam posse reddi.*

Ἀπέλυσεν τὴν ἐκκλησίαν, dimisit coetum] *Iussit quemque domum ire.*

CAPUT XX.

Καὶ ἀποσπάμενος] Syrus transtulit, et *osculatus*, ex more illarum gentium, Luc. 7: 45, Rom. 16: 16, 1 Cor. 16: 20, 2 Cor. 13: 12, 1 Thess. 5: 26.

2. *Εἰς τὴν Ἑλλάδα, ad Graeciam*] In illam partem ubi Athenae. Vide Ptolemaeum in Achaia.

3. *Ποιήσας τε μῆνας τρεῖς, ubi cum moratus esset menses tres*] Locutio quae supra 15: 33, 18: 21, 23.

Γενομένης αὐτῷ ἐπιβουλῆς ἐπὶ τῶν Ἰουδαίων, factae sunt illi insidiae a Iudaeis] Ut saepe evenit: supra 9: 23, 13: 45, 14: 2, 5, 17: 5, 2 Cor. 11: 26. Impletur saepe circa Paulum id quod dicitur Ps. 27: 12, 13.

4. Ἀρχὴ τῆς Ἀσίας, *usque in Asiam*] Quidam et ultra: neque enim ἀρχὴ excludit ulteriora. Similia vide Matth. 1: 25.

Σώπατρος Βεροιαῖος] Idem nomen est Σώπατρος et Σοσίπατρος. Ac fuere hoc nomine etiam Historici, Rhetores, Grammatici. In Manuscripto illo vetere, ut in multis aliis, est hic Σώπατρος Πύρρον Βεροιαῖος. Pyrrhus nomen est frequens in Thessalia et vicinis regionibus. Σώπατρος est ΣΩΜ, ut dicemus ad Rom. 16: 21. Beroea urbs Macedoniae est, de qua supra 17: 10, 13.

Θεσσαλονικιῶν δὲ Ἀρίσταρχος, *Thessalonicensibus vero Aristarchus*] De quo supra 19: 29. Hos duos tantum Thessalonicenses fuisse putat Syrus: mihi videtur hoc ad quatuor quae sequuntur nomina pertinere. Vide quae supra 19: 29.

Καὶ Γάϊος Δερβανός] Qui origine Derbaeus, natus in Macedonia.

Καὶ Τιμόθεος] Hic Thessalonicensibus accensetur, quia Maiores eius ex Iudaeis erant, qui Thessalonicae quondam vixerant. Vide quae diximus in Appendice de Antichristo.

5. Ἀσιανοὶ δέ] Id est, ex Epheso, ut infra de Trophimo dicitur, et de Tychico colligitur 2 Tim. 4: 12.

Τυχηῖος] Qui nominatur non tantum dicto ad Timotheum loco, sed et Eph. 6: 21, Tit. 3: 12, Col. 4: 7.

Καὶ Τρόφιμος] Huius mentio infra 21: 28 et 2 Tim. 4: 20. Ἔμενον ἡμᾶς, *manserunt nos*] Hic obiter Lucas significat, quod non exprimit, se Paulo comitem fuisse huius itineris et sequentium Romam usque.

Ἐν Τρωάδι] Dubitari interdum potest, sitne nomen regionis an urbis: nam Τρωάς etiam urbs, Plinio teste. Ἐν Τρωάδι ut ἐν Ἐφέσῳ Eph. 1: 1, 1 Tim. 1: 3, 2 Tim. 1: 18, ἐν Κορίνθῳ supra 19: 1, 1 Cor. 1: 2, 2 Cor. 1: 1, 2 Tim. 4: 20.

6. Ἐξεπλεύσαμεν, *navigavimus*] Amne primum, deinde mari.

Μετὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἀζύμων, *post dies Azymorum*] Paulus vocatorum ex Gentibus libertatem tuebatur: ipse tamen dies Iudaeorum festos observabat. Vide supra 18: 21, infra 16, 1 Cor. 16: 8.

Ἀπο

Ἀπὸ Φιλίστων] De qua urbe supra 16: 12.

Ἀρχὴς ἡμερῶν πέντε, *diebus quinque*] Subauditur πλεῖ-
σαντες [*navigantes*], ex eo quod praecessit ἐξεντεύσαμεν
[*enavigavimus*]: ita saepe constructio magis fit ad sen-
sum quam ad verba.

Οὗ] In qua urbe, nempe Troade.

7. Ἐν δὲ τῇ μιᾷ τῶν σαββάτων, *primo autem hebdoma-
dis*] Vide Matth. 28: 1. Is dies conventus Christianis
proprius 1 Cor. 16: 2, dies κυριακή [*Dominica*] Apoc. 1:
10. Iustinus de eadem die Apologetico II: Τῇ τοῦ ἡλίου
λεγόμενῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ
τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται [*Solis qui dicitur die, omnium
qui vel in oppidis vel ruri degunt, in eundem locum
conventus fit*].

Συνηγμένον τῶν μαθητῶν τοῦ κλῆσαι ἄρτον, *cum conve-
nissent discipuli ad frangendum panem*] Eucharistiam;
Syrus. Intellige *agapas*, quae Eucharistia claudebantur.
In Manuscripto *συνηγμένον ἡμῶν* [*cum convenissemus*],
et mox, οὗ ἡμεν *συνηγμένοι* [*quo eramus congregati*],
non male.

Ὁ Παῦλος διελέγετο αὐτοῖς, *Paulus disserebat*] Post coe-
nam, ut Christus Ioh. 13: 31 et sequentibus, Marc.
16: 14, Luc. 22: 33.

Μέλλων ἐξίταί τῃ ἐπαύριον] *Postridie exiturus ex urbe
Troade.*

8. Ἐν τῷ ἐπιτόφῳ, *in coenaculo*] In quo erat conven-
tus: ut supra 1: 13.

9. Ὀνόματι Εὐτυχος, *nomine Eutychus*] Rectius et
ἀναλογικώτερον [*regularius*] scriberetur Εὐτυχής· id enim
nomen non rarum in Graecia.

Ἀπὸ τοῦ τρίτου] *Τρίτου* vocat *tertiam contignatio-
nem* incipiendo ab imo. Contra in Genesi a summo in-
cipitur et imum vocatur τρίτου, ut diximus ad 6: 16.

10. Ἐπέπεσεν αὐτῷ, *incubuit ei*] Sicut de Eliseo di-
citur 2 Reg. 4: 34, συνέκαμψεν ἐπὶ τὸ παιδάριον [*incubuit
puero*], ubi alii interpretes ἐνεγύρισε [*curvatus incubuit*].

Ἡ γὰρ ψυχὴ αὐτοῦ ἐν αὐτῷ ἔστι, *anima enim ipsius in
ipso est*] Id est, iam nunc cum loquor vita ei rediit.

11. Καὶ γευσάμενος, *et gustans*] Vide supra 10: 10.
Hic erat cibus matutinus.

13. Ἀνήχθημεν, *navigabamus*] Vide supra 18: 21.

Πεζεύειν] *Pedare*, ut loquebantur veteres Latini: *peditare*, ut Glossarium.

14. Εἰς τὴν ᾿Ασοῦν] Urbem Troadis, Strabo XIII. Huc Troade urbe tam terra quam mari breve erat iter.

Εἰς Μιτυλήνην] Lesbi insulae urbem praecipuam, unde Pittacus, Alcaeus, Sappho.

15. Ἀντικρὺ Χίου, *contra Chiam*] Nota est insula inter Lesbum et Samum.

Εἰς Σάμον] Ioniae: nam est altera eius nominis insula in Ambracio sinu, et alia apud Thraciam.

Καὶ μέναντες ἐν Τρωγυλλίῳ, *et Trogyllii montati*] Quod Ioniae est. promontorium, non longe a Samo. Testes Strabo et Ptolemaeus.

Εἰς Μίλητον] Ioniae urbem, unde Thales, Anaximander, et alii. Hinc *Milesiaca*, de amoribus scripta.

16. Χρονοτριβήσαι, *πύρρει*] Utitur hoc verbo Aristoteles. Hebraei dicerent שׁוּרְרִי.

17. Ἀπὸ δὲ τῆς Μιλήτου πέμπας εἰς Ἐφεσον, *Mileto autem mittens Ephesum*] Non ita longe distant hae urbes, ut ex Ptolemaeo apparet.

Μετακλησάτω] *Ad se vocavit*. Sic supra 7: 14, 10: 32, 24: 25.

Τοὺς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας, *Ecclesiae Presbyteros*] σὺν. Vide supra 11: 30, 14: 23, 15: 4, 6, 22, 23, 16: 4. Vocantur iidem et ἐπίσκοποι, nempe quia *inspectores* erant gregis, ut infra dicitur 28. Sed is qui princeps erat, excellenter vocabatur ὁ ἐπίσκοπος, cui respondebat Summus Sacerdos in Templo, in Synagoga vero Archisynagogus. Hic est Angelus Ephesi in Apocalypsi, quia Dei nomine verba faciebat ad populum, et pro populo ad Deum. Videtur autem hoc tempore Ephesini presbyterii princeps fuisse Timotheus, et cum Compresbyteris venisse ad Paulum.

18. ἔλατ' αὐτοῖς, *dixit eis*] Est hic egregia forma, qua uti possit bonus Episcopus ex causis necessariis valledicens Ecclesiae suae.

Πᾶς μεθ' ὑμῶν πάντα χρόνον ἐγενόμην] Id est, *quomodo me [semper] erga vos gesserim*. Pari fere modo habes ἐγενήθημεν 1 Thessa. 2: 5 et 10. Sic *Εἵνεκαί σοι δι' ἔχθρας* [Sum tibi hostis] apud Thucydidem.

19. *Μετὰ πάσης ταπεινοφροσύνης, cum omni modestia*] Apostoli in tanto vocationis culmine positi nihil tamen grande prae se ferebant, sed cum minimis etiam aequaliter versabantur. Ne hoc quidem de se praedicasset Paulus nisi successoribus formam vitae relinquere debuisset.

20. *Ὅς οὐδέν ὑπεστικλίσθη τῶν συμπερόντων, quomodo vobis nihil subdlexerim vobis utilium*] Nihil eorum quae ad vitam aeternam parandam credi, sperari, fieri debent. *ὑποστέλλειν*, hic et infra 27, est *subducere*: ponitur et vox Graeca pro Hebraeo *אין* et pro *לא*.

Τοῦ μὴ ἀναγγεῖλαι ὑμῖν] *Ne id vobis annuntiarem*. De hac locutione diximus aliquoties.

Καὶ διδάξαι ὑμᾶς δημοσίᾳ, et docerem vos publice] *In conventu*. Supra 18: 29.

Καὶ κατ' οἴκους, et per domos] Singula occasione data.

21. *Διαμαρτυρούμενος Ἰουδαίοις τε καὶ Ἑλλήσις τῇ εἰς τὸν Θεὸν μετάνοιαν, testans Iudas et atque Gentilibus in Deum poenitentiam*] *Διαμαρτύρεσθαι* supra habuimus, modo sine adiuncto, modo infinitivo aut *ὄν* subsequente. His cum accusativo, ut et mox 24 et 23: 11 et 28: 23, et *Εμὸς* 18: 26, *Εzech.* 16: 2, 30: 4, ubi in Hebraeo *נחם*. Sensus est, *Certo affirmavit illis esse locum poenitentiae* (id est, poenitentiam non fore inutilem. Sic *διδόναι μετάνοιαν* 11: 18) *et fidem in Christum esse veram ac salutarem*.

22. *Λεδεμένος τῷ πνεύματι*] *Spiritu vincula praesentis*. Nam quae futura sunt, ea Prophetis tanquam praesentia menti obversantur. Id in sequentibus fusius explicat.

Τὰ ἐν αὐτῇ συναντήσονται μοι μὴ εἰδώς, quae ibi erint mihi eventura ignorans] Quae causa, qui modus, quis exitus futurus sit vinculorum, adhuc me latet. *Τὰ συναντήσονται μοι*, ἢ *ἔν* *ἔν* *ἔν*: nam *ἔν* *evenire* *Ruth.* 1: 16.

24. *Ἄλλ' οὐδενὸς λόγον ποιοῦμαι, sed nihili facio haec*] Non tanti sunt mihi ista mala, ut ea me ab Evangelii praedicatione deterreant.

Οὐδέ ἔχω τὴν ψυχὴν μου τιμὴν ἑμαυτοῦ, neque mihi pretiosam habeo vitam meam] Subauditur hic *οὕτως* [tam], cui respondet quod sequitur *ὥς* [quam]. Tantum abest

vin-

vincula metnam, ne mortem quidem defugio. Hebraei *pretiosam habere vitam* dicitur qui ei parcit, 2 Reg. 1: 13, 14. Contra *nullo pretio habere* qui non parcit, Ezech. 36: 5.

[Ὡς τελεῦσαι τὸν δρόμον μου] *Non tam vitam curo, quam complere cursum.* Cursus laborem magnum et assiduum significat supra 13: 25, 1 Cor. 9: 24. Τέλειν τὸν δρόμον habes et 2 Tim. 4: 7.

Μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*] Saepo Paulus hoc nomine appellat animi ex bona conscientia tranquillitatem, ut Rom. 15: 13, 2 Cor. 7: 4, 1 Thess. 5: 16 et alibi.

Καὶ τὴν διακονίαν ἣν ἔλαβον, *et ministerium quod accepi*] Vide supra 1: 17, 25, 6: 4.

Τὸ εὐαγγέλιον τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, *Evangelium gratiae Dei*] Vide supra 14: 3.

25. Ὅτι οὐδέτι ὤψισθε τὸ πρόσωπόν μου, *non amplius videbitis faciem meam*] Quasi diceret:

— *Extremum fatio quod te alloquor, hoc est.*

Τίτις πάντες, *vos omnes*] *Vos omnes Asiatici.* Hebraismus. *Non videbitis vos omnes*, id est, nemo veritatem.

Ἐν οἷς διήλθεν κηρύσσειν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, *per quos transivi annuntiāns regnum Dei*] Vide supra 8: 12.

26. Μαρτύρομαι ὑμῖν] Id est, *coram vobis testificor.* Sic Gal. 5: 3, Μαρτύρομαι δὲ πάλιν παντὶ ἀνθρώπῳ περιτετμημένῳ [Testificor autem rursus omni homini circumcidenti se].

Ὅτι καθαρὸς ἐγὼ ἀπὸ τοῦ αἵματος πάντων, *me mundum a sanguine omnium*] Vide supra 18: 6 et Matth. 27: 24, et ibi dicta.

27. Οὐ γὰρ ἐπέσειλάμην τοῦ μὴ ἀναγγεῖλαι ὑμῖν, *neque enim subduxi quo minus annuntiarem vobis*] Subauditur εἰ [quid]. Vide supra 20.

Πᾶσαν τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ, *omnem Dei voluntatem*] *Voluntatis* nomine μεταωνυμικῶς [per transnominationem] hic significat omne id quod a singulis praestari vult Deus, ut ad salutem perveniatur. Usus non dissimilis Luc. 7: 30. Idem hic vocat τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ. quod modo τὰ συμφέροντα [utilia].

28. Προσέχετε οὖν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ, *atten-*
di-

dite. vobis et universo gregi] Non potest gregi attendere qui non sibi attenderit.

Ἐν ᾧ ὑμᾶς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους, cuius vos Spiritus Sanctus constituit Episcopos] Explicat nomen muneris, quod erat **ἐπίσκοπος**; nam pastores sunt **ἐπίσκοποι ποιμνίου**, **τῷ ᾧ**. Dicit autem eos *constitutos a Spiritu Sancto*, quia constituti erant ab Apostolis plenius Spiritu Sancto, quanquam approbante plebe. Vide supra 14: 23.

Ποιμαίνειν] Breviloquium frequens Hebraeis pro *eis τὸ ποιμαίνειν* [ad pascendum].

Τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, Ecclesiam Dei] Manuscriptus ille habet **τοῦ Κυρίου** [Domini], ut et multi alii. Et Syrus sic legit qui vertit *Christi*. Facilis lapsus compendiosae scriptionis **θεοῦ** pro **χοῦ**. Apostoli plerunque Christum **Κύριον** vocant, Patrem vero *Deum*.

Ἦν περιποιήσατο, quam acquisivit] Fecit ut existeret, qui iustissimus acquirendi modus. Vide Eph. 1: 14.

Διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος, suo sanguine] Nam per mortem cruentam Christus illam potestatem colligendae sibi Ecclesiae adeptus est, secundum vaticinium Esiae 53: 10.

29. *Μετά τὴν ἀφίξιν μου]* Post meam profectionem. *Ἀφίξις, profectio*, in Glossario.

Αἰχοὶ βαρεῖς] *Lupi vespertini*, Ier. 5: 6, Abac. 1: 8; Sophon. 3: 3. *Βαρεῖς* [graves] hic idem valet quod **ᾤ** [acuti] dicto Abacuci loco, ubi **LXX** **ὀξύτεροι ἢ τὸν λύκον** [lupis acutiores]. Vult dicere *rapaces*. Persecutio hic indicatur illa sub Nerone. Ob hanc landatur Ephesiorum perseverantia, Apoc. 2: 2.

Μὴ φειδόμενοι τοῦ ποιμνίου] Qui nulla ducentur gregis commiseratione. Ita **ὄν** et Graeco **φείδεσθαι** sumitur, Deut. 7: 16, 18: 8, 19: 13, 21. Dicit simpliciter quod figurate Sophonias, *Non rodent otsā usque ad manū*.

30. *Καὶ ἐξ ὑμῶν αὐτῶν ἀναστήσονται ἄνδρες, et ex vobis ipsis exurgent viri]* Nicolaitae; Apoc. 2: 6.

Ααλοῦντες διεσραμμένα] Docentes ea quae a recto deflectunt. Sic **διασρέφειν** sumitur Luc. 23: 2, supra 13: 8, 10: sic **γενεὰ διεσραμμένη** [natio perversa], Matth. 17: 17, Luc. 9: 41, Phil. 2: 15. Dogma Nicolaitarum erat, matrimonium institutum esse mere humanum, et tale quod

con-

conscientiae non obligaret: immolatis sine distinctione licere vesci. Vide Irenaeum I. 27: Tertullianum De praescriptione adversus Haereticos: Clementem Alexandrinum Strom. II et III, qui Nicolai Diaconi verba in pravam ab eis ait detorta: Epiphanium Haeresi XXV, Theodoretum lib. III.

Τοῦ ἀποσπᾶν τοὺς μαθητὰς ὁπίσω αὐτῶν, ut abducant discipulos post se] Subauditur ἐνεα [eo consilio]. Ideo docent carni placentia, ut eos quos Ecclesiae disciplina offendit, ab Ecclesia abductos sibi faciant sectatores. Ὅπισω est vox propria discipulis. Matth. 4: 19, 10: 38, 16: 24, Marc. 8: 34, Luc. 9: 23, 14: 27, 21: 8, supra 5: 37.

31. Διὸ γρηγορεῖτε, ideo vigilate] Cavete vobis et facite ut et alii eos caveant. Non excidit illis hoc monitum, Apoc. 2: 5.

Τρεῖς ἔτη, per triennium] Vide supra 19: 10, ubi bien-
nii mentio. Cum eo biennio coniungendum tempus prioris adventus Paulini Eph. 18: 19, et annus ille unus interpretandus pars anni.

32. Παρατίθεμαι, commendo] ὑμῖν.

Τῷ Θεῷ καὶ τῷ λόγῳ τῆς χάριτος αὐτοῦ, Deo et sermoni gratiae ipsius] Est ἐν διὰ δυοῖν [unum. per duo]. Sensus enim est, Commendo: vos Deo per sermonem bonitatis eius. Itaque ad Deum oratio redibit; plane quasi illa καὶ τῷ λόγῳ τῆς χάριτος αὐτοῦ, interiecta non fuissent.

Τῷ δυναμένῳ ἐποικοδομῆσαι, qui potens est aedificare] Supple vos, quod addit hic Syrus. Aedificare est efficere ut in fide crescant, sicut domus quae paulatim surgit: Eph. 2: 20, Col. 2: 7, Iud. 20.

Καὶ δεῦναι ὑμῖν κληρονομίαν, et dare vobis hereditatem] Sic vocatur vita aeterna, quia firma est eius possessio, ut rerum soli apud Hebraeos. Vide ad Eph. 1: 14, 18.

Ἐν τοῖς ἡγιασμένοις πάντιν, in sanctis omnibus] Ἐν hic, ut saepe apud Hebraeos 2 valet inter. In societate omnium qui ad sanctitatem pervenere.

33. Ἀργυρίου ἢ χρυσοῦ ἢ ἱματισμοῦ οὐδενὸς ἐπεθύμησα, argentum aut aurum aut vestem nullius concupivi] Praeclarius de se praedicatio, quam illa Samuelis 1 Sam. 12: 5. Samuel testificabatur nihil se iudicandi causa accepisse.

Pau-

Paulus. nec laboris in docendo assidui repetitionem ullam accipere voluerat.

34. Ταῖς χεῖρσι μου καὶ τοῖς οὖσι μετ' ἐμοῦ ὑπηρέτησαν αἱ χεῖρες αὐταί, *ad ea quae mihi opus erant et iis qui mecum sunt ministraverunt manus istae*] Ut supra 18: 5 et 2 Thess. 3: 8. Adde 1 Cor. 4: 12, 1 Thess. 2: 9. Idem loquendi genus apud Xenophontem, αἱ χεῖρες ἐκάστω ὑπηρετοῦσι [*manus unicuique ministrant*].

35. Πάντα ὑπέδειξα ὑμῖν, *omnia ostendi vobis*] Id est, πάντως [*in omnibus*]. Observaverunt alii par loquendi genus 1 Cor. 9: 25, 10: 33, Eph. 4: 15.

Οὕτω κοπιῶντας, *sic laborantes*] Etiam cum molestia aliqua. Sic κοπιῶμεν usurpat idem Paulus in eadem hac re, 1 Cor. 4: 12. Respondet Hebraeis vocibus עָמַל et נָחַץ et נָחַץ et aliis molestiae significationem habentibus.

Δεῖ ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν ἀσθενούντων] *Infirmos sustentandos*, ne cadant scilicet. *Infirmos* vocat qui suspicari poterant Paulum commodi sui causa comminisci doctrinam Evangelii. Omnes tales ansas praecidere Paulus voluit.

Ὅτι αὐτὸς εἶπε· Μακάριόν ἐστι διδόναι μᾶλλον ἢ λαμβάνειν, *quoniam ipse dixit, Dare quam accipere beatius*] Hoc est inter illa quae Paulus didicerat non ex scripto, sed relatu eorum qui Dominum noverant. Non dissimile dictum Aristotelis Nicom. III, Τῆς ἀρετῆς μᾶλλον τὸ εὖ ποιεῖν ἢ τὸ εὖ πάσχειν [*Virtutis magis dare beneficium est quam accipere*]: et Sallustii in Catilinario: *Magis dandis quam accipiendis beneficiis amicitias parabant*: et in Iugurthino de Sulla: *Multi rogantibus aliis per se ipsa dare beneficia, invitae accipere*. Plutarchus ex Epieuro: *Εὖ ποιεῖν ἥδιόν ἐστι τοῦ πάσχειν* [*Dare beneficium iucundius est quam accipere*].

36. Θεῖς τὰ πόκατα αὐτοῦ, *positis genibus*] Ut in tristi tempore. Vide quae diximus ad Matth. 6: 5. Nondum ergo introductus erat mos genya non flectendi intra Pascha et Pentecosten: nam quae hic narrantur, in id tempus inciderunt. Vide supra 20: 16.

37. Καὶ ἐπιπεσόντες ἐπὶ τὸν τράχηλον τοῦ Παύλου, *et illabentes in Pauli collum*] Hunc morem habes Gen. 45: 14, 46: 30.

Κατεφίλουν αὐτὸν, *osculabantur eum*] Vide supra 1.

38.

38. Προέκυψεν δὲ αὐτὸν εἰς τὸ πλοῖον] *Prosecuti sunt ad navem usque. Vide supra 15: 3. Talem navigationem [deductionem] describit Ovidius:*

Terra tibi; nobis adspiciuntur aquas.

Et;

*Iamque ratem terris dimisit fune soluto
Navita, et angustum deiecit in aequora pontem;
Saevus ubi a puppi longo clamore Magister
Discepat amplexus atque oscula fida revellit,
Nec longum chara licet in cervice morari.*

CAPUT XXI.

Ἀναχθῆναι ἡμᾶς, ut navigaremus] Sume ut supra 15: 15; 16: 11, 18: 21, 20: 3, 13.

Ἀποσπασθέντας ἀπ' αὐτῶν] *Quasi vi avulsi. Significant ter exprimit affectus mutuos.*

Εὐνδρομήσαντες] *Vento secundo, ut supra 16: 11.*

Εἰς τὴν Κύον] *Con* dixit Aristoteles: *Coon* Plinius. Priores illas duas desinentias agnoscit Stephanus: Lucas ea praetulit quam et supra habuimus 19: 1. Insula est inter Cycladas celeberrima tum Aesculapii cultu, tum Iunonis aede, de qua scriptum Theodori librum memorat Vitruvius.

Τῇ δὲ ἑξῆς εἰς τὴν Ῥόδον; et sequenti die Rhodum] Solis cultu et Colosso nobilem.

2. Διαπερῶν εἰς Φοινίκην, transfretantem in Phoenicem] Nempe Tyrum, ut mox dicet.

3. Ἀναφανέντες δὲ τὴν Κύπρον] *Est vox nautica, Cum detexissemus Cyprum. Etiam nunc sic loquantur nautae cum volunt dicere aliquem locum prius latentem sibi in conspectum venisse.*

Καὶ καταλιπόντες αὐτὴν εὐώνυμον, relinquentes eam ad sinistram] Similis locutio:

— *At illi laeva iacebat*

Bellua.

Ἐκεῖ γὰρ ἦν τὸ πλοῖον ἀποφορτίζομενον τὸν γόμον] *Præsens pro futuro. Ibi navis exponere debebat onus Ephesi receptum.*

4. Ἐλεγον διὰ τοῦ πνεύματος, μὴ ἀναβαίνειν εἰς Ἱερουσαλήμ, *dicebant per Spiritum, ne, adscenderet Hierosolyma*] Brevis locutio, subintelligendum enim, nisi vinciri vellet. Eadem illi praedicebant, quae mox Agabus.

5. Ὅτε δὲ ἐγένετο ἡμᾶς ἔξαρκίαι τὰς ἡμέρας, *et expletis diebus*] Ἐξαρκίαι, id est, πληρῶσαι, κτλ [*explere*].

Προπεμπόντων ἡμᾶς πάντων, *deducentibus nos omnibus*] Ut supra 15: 3, 20: 38.

Καὶ θέντες τὰ γόνατα ἐπὶ τὸν αἰγιαλὸν, *et positis genibus in littore*] Ex occasione quidem itineris a Paulo suscepti, sed simul congruenter mori Iudaeorum. Tertullianus de Ieiuniis: *Iudaicum certe ieiunium ubique celebratur, cum omnis templis, per omne littus, quocunque in aperto aliquando iam preces ad coelum mittant. Idem adversus Nationes I: Iudaei enim festi, sabbata et coena pura, et Iudaici ritus lucernarum, et ieiunia cum azyimis, et orationes littorales. Philo adversus Flaccum: Πάννυχτοι δὲ διατελέσαντες ἐν ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς ἅμα τῇ ἔσθῃ διὰ πυλῶν ἐκχυθέντες, ἐπὶ τοὺς πλησίον αἰγιαλοὺς ἀφικνοῦνται* [*Atque ita nocte tota exacta in hymnis et canticis, summo mane portis se in proxima littora effundunt*]. Vide quae supra 16: 13.

6. Καὶ ἀσπασάμενοι ἀλλήλους, *et cum valedixissemus nobis invicem*] Ut supra 20: 1. In Manuscripto est, προσευξάμενοι ἀπηγοάσμεθα ἀλλήλους [*precati valediximus nobis invicem*].

Εἰς τὰ ἴδια] Vide quae diximus ad Luc. 2: 49.

7. Κατηντήσαμεν εἰς Πτολεμαῖδα, *pervenimus Ptolemaidem*] Urbem Phoenices, quam Plinius dicit olim *Acen* dictam, id est 17 Iud. 1: 31. In Manuscripto, κατέβημεν εἰς Πτολεμαῖδα [*descendimus Ptolemaidem*].

8. Εἰς Καισάρειαν] *Stratonis*, quae in Iudaea, sive Syria Palaestina. Vide Ptolemaeum.

Φιλίππου τοῦ εὐαγγελιστοῦ, τοῦ ὄντος ἐκ τῶν ἑπτά, *Philippi Evangelistae, qui erat de septem*] Id est, qui cum olim de numero VII Diaconorum fuisset, factus erat Presbyter περιοδεύτης [*circumiens*], nulli certae Ecclesiae affixus: quales *Evangelistae* vocabantur Eph. 4: 11, 2 Tim. 4: 5. Id est 17 Esai. 40: 9, 52: 7. Ita solebant promotiones fieri κατὰ βαθμὸν [*per gradus*], 1 Tim. 3: 13.

V.

N

9.

9. *Θυγατέρες πατέρες, filias virgines*] Ex proposito et suo et Patris, ut credibile est. Vide quae dicta ad Luc. 2: 37, Matth. 19: 12, adde 1 Cor. 7: 37.

Προφητεύουσαι, vaticinantes] Vide hic impletum id quod habuimus supra 2: 18, *ἐπὶ τὰς δούλας μου* [*super ancillas meas*].

10. *Ὀνόματι Ἀγαθός, nomine Agabus*] Is de quo supra 11: 28.

11. *Καὶ ἔρας τὴν ζώνην τοῦ Παύλου, capta Pauli zona*] Notus Prophetarum mos, ipsis etiam rebus conspicuis futura praesignandi. Sic zonam suam defodere iussus Ieremias 13. Imitati id et falsi prophetae, ut apparet Ier. 38. Dionysius Thrax: *Ἑσήμενοι γοῦν οὐ διὰ λέξεως μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ συμβόλων* [*Futurum quippe portendebant non verbis solum, verum etiam signis*].

Δήσας τε αὐτοῦ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, et alligans sibi pedes et manus] Sic Christus Petro dixerat, *Ἄλλος σε ζώσει* [*Alius te cinget*], Ioh. 21: 18.

Καὶ παραδώσουσιν εἰς χεῖρας ἐθνῶν, et tradent in manus Gentium] Ita discipulo eventurum erat quod olim Magistro, Matth. 20: 19.

12. *Καὶ οἱ ἐντόπιοι, et qui illius loci erant*] Caesareenses Christiani, humano ducti affectu.

13. *Καὶ συνθρύπτοντές μου τὴν καρδίαν*] *Frangentes animum*, nempe quantum in ipsis erat: verba enim interdum intelliguntur etiam sine effectu. Est locutio eadem Num. 32: 9, *ἔτρεψον τὴν καρδίαν*, *fregerunt cor*, ubi LXX *ἀπέσπασαν τὴν καρδίαν*. Paulo ante, ubi idem verbum est, *διαστρέφετε τὰς διαβολὰς* [*subvertitis mentes*].

Ἐτοίμως ἔχω, paratus sum] Eadem locutio 2 Cor. 12: 14, 1 Petr. 4: 5 et Dan. 3: 18.

14. *Εἰπόντες· Τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου γενέσθω, dicentes, Domini voluntas fiat*] Et hoc ad exemplum Magistri, Matth. 26: 42.

15. *Ἐπισκευασάμενοι*] Sic et Manuscriptus, non *ἀποσκευασάμενοι* [*sarcinas amoliti*], quod hic locum non habet: *ἐπισκευάζεσθαι* hic est *sarcinas iumentis imponere*. Utuntur sic Xenophon et Aristoteles.

16. *Συνῆλθον δὲ καὶ τῶν μαθητῶν, venerunt autem et ex discipulis*] Nempe *τινὲς* [*quidam*], ut Matth. 23: 34 et alibi.

Ἀγού-

ἄγοντες παρ' ᾧ ξενισθῶμεν] Brevis locutio pro *ἄγοντες ἡμᾶς πρὸς τινα παρ' ᾧ ξενισθῶμεν*, *ducentes* (id est *ducturi*, praesens pro futuro) *nos ad eum apud quem diverteremur*. Nam Mnason ille ex Cypro videtur habitatum ivisse Hierosolyma. Ei nomen Hebraeum fuerit מנאסן.

Ἀρχαίω μαθητῇ, antiquum discipulum] Ex eo tempore quo Paulus et Barnabas in Cypro fuerant, supra 13: 4.

18. *Πρὸς Ἰάκωβον*] Absente Petro, primum Apostolici coetus.

Οἱ πρεσβύτεροι, presbyteri] Ut supra 15: 6. Qui Apostolorum Hierosolymis erat, is munere fungebatur quo postea Episcopi, ideoque Presbyteros convocabat: nisi forte Iacobus hic fuit frater Domini, non Apostolus, sed Episcopus.

19. *Διὰ τῆς διακονίας αὐτοῦ, per ministerium eius*] Vide supra 20: 24 et ibi notata.

20. *Πόσαι μυριάδες εἰσὶν Ἰουδαίων, quot millia sint in Iudaeis*] Vide quo modo auctum fuerit] granum illud sinapis intra annos 25.

Καὶ πάντες ἠλώταί τοῦ νόμου ὑπάρχονσι] *Magno studio tenentur servandas Legis*, etiam de sacrificiis, de cibis vetitis, aliisque rebus eiusmodi. Nec id mirum: nam decretum quod fecerant Apostoli, tantum ex Gentibus vocatos tangebat. Neque dum Paulus quicquam Iudaeos ea de re docere coeperat: quod fecit aliquantō serius, et quidem extra Iudaeam. Nam intra Iudaeam qui erant Iudaei *χριστιανίζοντες* [*Christianam Religionem amplexi*], hi ante dispersionem illam quae per Adrianum evenit, libertatem ab Legis onere non perceperunt, ut intelligimus ex Eusebio et Severo Sulpicio circa illa tempora. Et ad tales scripta est epistola ad Hebraeos.

21. *Κατηγήθησαν δὲ περὶ οὗ*] *De te hoc intellexerunt*, nempe sermone et literis illorum in Asia Iudaeorum qui tot molestias Paulo exhibuerant.

Ὅτι ἀποσταλὴν διδάσκεις ἀπὸ Μωσέως τοὺς κατὰ τὰ ἔθνη πάντας Ἰουδαίους, te defectionem docere a Mose eos qui inter Gentes sunt Iudaeos] Iudaeos qui erant *ἐν διασποραῖς* [*per orbem dispersi*]. *Ἀποσταλία*, πῶ Ier. 29: 32, *defectio a Lege* 1 Macc. 2: 15.

Λέγων μὴ πεποιμένειν αὐτοὺς τὰ τέχνη] Id est, *suadens*

eis ne liberos circumcidant: quod antiquissimum erat praeceptum, omnes Abrahami posteros obstringens.

Μηδέ τοῖς ἔθελαι περιπατεῖν, neque risibus ingredi] 'Εἴη hic sunt *ἡ πρᾶξις* praecepta ritualia: et *περιπατεῖν* respondet Hebraeo *לָלַךְ*, ut Prov. 8: 20 et alibi. Pro eo mox habebimus *χοιχεῖν*.

22. *Πάντως δεῖ πλῆθος συνελθεῖν, utique oportet convenire multitudinem]* In rebus maioribus, praecipue ex quibus schisma metnebatur, Apostoli et successores eorum Episcopi, non Presbyterorum tantam utebantur consilio, sed et plebem advocabant, ut vidimus supra 15: 23, 30. Vide Epistolam Cypriani XXXIII, XXXIV, XXXV, XL.

23. *Εὐχὴν ἔχοντες ἐφ' ἑαυτῶν, votum in se habentes]* Id ita dicitur, quia votum est velut onus quoddam, ut ad Num. 6 diximus. Votum intellige magnum, id est, Nazaraeatus.

24. *Ἀγνίσθητι σὺν αὐτοῖς, consecra te cum illis]* *Ἀγνίσθηται* in versione LXX, dicto loco Num. 6, verbo *ו*, et *ἀγνισμός* nomini *ו* respondet: significat autem *abstinere a vino rebusque aliis quae interdictae sunt Nazaraeis*. Sic et infra 24: 18.

Καὶ δαπάνησον ἐπ' αὐτοῖς, et impende pro illis] Id est, non ipse tantum offer, quae oportet, sed et illis aliis da pecunias, unde habeant, quae offerant, agnum, agnam, arietem, placentas et lagana. Talem enim liberalitatem fuisse non insolitam, ex Maimonide discimus. Vult autem hoc Paulum facere Iacobus, quo plebi abundantius satisfaciat.

ἵνα ξυρῇσονται τὴν κεφαλὴν, ut radant capita] Id est, *ut illi voto liberentur eo facilius*. Est *μετωνομία* [transnominatio] signi pro signato. Nam sicut obligatio votiva exprimebatur demisso capillo, ita liberatio coma abrasa, Num. 6: 18, quae coma supposebatur urenda ollis, in quibus coquebantur carnes de sacro *εὐχαριστικῶν* [ob gratias agendas]: ita enim nos docent Hebraei. Diximus supra 18 legem hanc de victimis et de rasura in Templo facienda, vim habuisse in Iudaea, non extra eam. Non longe abit hinc mos Graecorum comam libandi Diis, de quo Homerus, Statius in Achilleide et Coma Earini, et Censorinus de natali.

Καὶ

Καὶ γνώσι πάντες ὅτι ὧν κατήχησται περὶ σου οὐδέν ἐστι] *Falsam esse [scient omnes] famam quae de te sparsa est*, quasi Iudaeos a Legis observatione averteres.

Ἀλλὰ σοιχεῖς καὶ αὐτὸς τὸν νόμον φυλάσσων, *sed ambulare et te ipsum custodientem Legem*] Στοιχεῖν, ut modo diximus, hic est ἡ, et significat *vitalis institutum aliquod persequi*.

25. Περὶ δὲ τῶν πεπιστευκότων ἔθνων, *de iis autem qui crediderunt ex Gentibus*] Quasi diceret Iacobus, *Alia est ratio vocatorum ex Gentibus*: illos enim a Legis onere liberos communi decreto pronuntiavimus.

Κρίναντες μηδὲν τοιοῦτον τηρεῖν αὐτούς] Infinitivus pro gerundio: *[constituentes] nihil tale servandum ipsis*, nempe eorum quae Moses praescripsit.

Εἰ μὴ φυλάσσεισθαι αὐτοὺς τὸ τε εἰδωλόθυτον καὶ τὸ αἷμα καὶ πνικτὸν καὶ πορνείαν, *nisi abstinendum ab idolis immolato et sanguine et suffocato et fornicatione*] Supra 15: 20, 20: 9.

26. Τότε ὁ Παῦλος παραλαβὼν τοὺς ἄνδρας, *tunc Paulus assumptis viris*] Se eis socians.

Τῇ ἐχομένῃ ἡμέρᾳ] *Postridie* quam advenerat, ut colligimus infra 24: 1 et 11.

Διαγγέλλων τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀγνισμού, *annuntiatus expletionem dierum purificationis*] Omnibus edicens se castimonium suscipere in dies septem, ita ut dies ipsius pariter exirent cum diebus aliorum, qui aliquanto ante, ac in maius tempus se obligaverant: Licebat enim cuique eum quem vellet votivae obligationi praestituere terminum, Num. 6: 5. Sic Paulus in dierum hebdomada se obligavit: illi alii in duas, tres aut quatuor hebdomadas. Illud ἐκπλήρωσις verba Legis respicit, ἥ ἂν ἡμέρᾳ πληρώσῃ ἡμέρας εὐχῆς αὐτοῦ *[quacumque die impleverit dies voti sui]*, Num. 6: 13.

Ἔως οὗ προσηνέχθη ὑπὲρ ἐνὸς ἐκάστου αὐτῶν ἡ προσφορά] Aoristus hic significat rem quae fieri debebat, *usque dum offerenda esset pro unoquoque* (eorum qui se obligaverant) *oblatio*: id est, ita tempus sumpsit, ut pariter cum illorum tempore desineret.

27. Ὡς δὲ ἔμελλον αἱ ἑπτὰ ἡμέραι συντελεῖσθαι, *dum autem septem dies finirentur*] Hinc colligimus, quod supra

tacuit Lucas, Paulum castimonio suo praefinivisse dies septem.

Οἱ ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαῖοι, ii qui ex Asia erant Iudaei] Ex Epheso et aliunde.

Συνέχον πάντα τὸν ὄχλον, concitaverunt omnem populum] Vide supra 19: 29. Συνέχον, πρ.

Καὶ ἐπέβαλον τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτὸν, et ei iniecerunt manus] Per seditionem, sine publica auctoritate.

28. Ἄνδρες Ἰσραηλῖται, Viri Israelitae] Ut Romae dicebatur, Porro Quirites.

Βοηθεῖτε] Ita Scipio apud Appianum, ἐπικουρεῖτε, ὦ Ῥωμαῖοι. Adeste cives, est duobus locis apud Livium. Et cum fides Quiritium imploratur, opem atque auxilium fidei nomine significari ait Servius ad X Aeneidos.

Ὁ κατὰ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ νόμου καὶ τοῦ τόπου τούτου, qui adversus populum ac legem et locum hunc] Eadem accusatio quae in Stephanum intenta, supra 6: 14, ubi dicta vide.

Ἐγὼ τε καὶ Ἕλληνας εἰσήγαγον εἰς τὸ ἱερόν, insuper et Gentiles induxit in Templum] Quod plane non licebat. Vide Mosem de Cotsi, Praecepto iubente XXI. Nempe intra septum illud lapideum, quod in tres cubitos attollebatur inscriptumque columnis habebat, Μὴ δεῖν ἄλλοφυλον ἐντὸς τοῦ ἁγίου παριέχει [In locum sanctum transire alienigenam non debere], Iosephus Belli Iudaici VI. 14. Si quis alienigena, etiam Romanus, id septum transgrediretur, is occidi poterat, teste eodem Iosepho Belli Iudaici VI et Philone De legatione.

Καὶ κεκοίλωνε τὸν ἅγιον τόπον τούτον] Eo facto templum polluit: id enim κοινῶν Matth. 15: 11, 18, 20, Marc. 7: 15 et sequentibus.

29. Τρόφιμον τὸν Ἐφέσιον] Quem illi Iudaei Asiatici optime noverant.

30. Καὶ ἐγένετο συνδρομὴ τοῦ λαοῦ, et facta est concursio populi] Exstat haec vox Iudith. 10: 19. Idem quod συρραφή supra 19: 40, πρ.

Καὶ εὐθέως ἐκλείσθησαν αἱ θύραι, et statim clausae sunt ianuae] Nempe a ianitoribus Templi, metuentibus ne qua in Templo seditio oriretur, aliis Paulum male tractare, aliis tueri volentibus.

31. Ἀγέλη, πείρα] *Indicium [allatum est]*. Ita eam vocem usurpant Attici, Isocrates, Demosthenes et alii: μήνυσιν interpretatur Pollux.

Τῷ χιλιάρχῳ τῆς σπείρης, *Tribuno cohortis*] Praefecto eius cohortis quae temporibus festis, ac proinde etiam in Pentecoste, praesidium habebat in porticibus Templi ad prohibendos tumultus, si qui orirentur: quam *cohortem σπείραν* etiam Iohannes dixit 18: 3, τάξις Iosephus, ut ostendimus ad Matth. 26: 5 et 45. Eos qui cohorti praeerant Tacitus modo *praefectos* vocat, modo *tribunos*: *praefectos* puto cum in legione sua erant, *tribunos* ubi extra eam. Hoc addendum eis quae diximus ad Ioh. 18: 12.

32. Ἐπαύσαντο τῷπτοντες τὸν Παῦλον, *cessaverunt percutere Paulum*. Α' ὅτι abatinebant in conspectu Romani Praefecti.

33. Ἀλύσει δυν, *catenis duabus*] Quibus manus ambae stringerentur, ut supra 12: 6, 7.

Καὶ ἐπυνθάνετο τις ἂν εἴη καὶ τί ἐξεπεποιηκώς, *et interrogabat quis esset et quid fecisset*] Tum ex ipso, tum ex plebe.

34. Μὴ δυνάμενος δὲ γινῶσκει τὰ ἐμφαλὲς διὰ τὸν ὄργον, *ἐκέλευσε, et cum non posset certum cognoscere praetumultu, iussit*] In Manuscripto, Μὴ δυνάμενον δὲ αὐτοῦ γινῶναι, quae constructio et infra est 22: 17.

Εἰς τὴν παρεμβολήν, *in castra*] Ad Maccabaica diximus *παρεμβολήν* his scriptoribus dici ipsam *militum multitudinem*. Ea autem extra dies festos omnes, in diebus festis bona pars, erant in Antonia, ut et alii, et nos diximus.

35. Ἐπὶ τοῖς ἀναβαθμοῖς, συνέβη βασιλεῖσθαι αὐτὸν ἐπὶ τῶν στρατιωτῶν διὰ τὴν βίαν τοῦ ὄχλου, *ad gradus contigit ut portaretur a militibus propter vim populi*] Cicero ad Atticum: *Gradus templorum ab infima plebe completi erant*. Idem pro Cluentio *gradus concitatis hominibus completos* narrat.

37. Εἰ ἐξέστ' μοι εἰπεῖν τι πρὸς σε, *licetne mihi loqui aliquid ad te*] Plena honoris praefatio. Sic apud Livium: *Cum bona venia, quaeso, audiat, Patres conscripti*.

Ἑλληνιστὶ γινώσκεις, *an Graece nosti*] Curtata locutio, Subauditur enim *λαλεῖν [loqui]*. Plena locutio exstat Neh.

13: 24, *Kaì oὐκ εἰδὼς ἑρμηνεύοντες λαλεῖν Ἰουδαῖς* [Et nesciebant loqui Iudaeis]. Lingua Graeca post Macedonum imperium facta erat quasi communis populorum Asiae et Aegypti. Vide quae diximus ad Matth. 27: 37.

38. *Οὐκ ἄρα σὺ εἰ ὁ Αἰγύπτιος, nonne tu ergo es Aegyptius ille*] Haec ostendunt gesta haec sub Neronis imperio. Neque enim dubitandum quin Aegyptius de quo hic agitur, sit ille de quo Iosephus Veteris Historiae XX. 6: et Belli Iudaici II. 23. Hic Aegyptius Prophetam se dicebat. *Ἀναστασῆς, qui tumultum concitavit*] Vide supra 17: 6.

Εἰς τὴν ἔρημον, in desertum] Solebant enim impostores illi, initia colligendae multitudinis armatae facere in locis desertis, ut diximus ad Matth. 24: 26. Iosephus Antiquae Historiae XX. 6: *Ἐπειθὺν αὐτοῖς εἰς τὴν ἔρημὴν ἔπειθαι* [Persuadebant illis ut se sequerentur in solitudinem].

Τοὺς τετρακισχίλους ἄνδρας, quatuor millia virorum] Haec, ut dixi, nebulonis illius initia fuere. Postquam multitudo illi ad triginta millia creverat, ex locis desertis ad Olivarum montem processit, ibique copiae eius per Felicem dissipatae sunt: sed haec iis quae hic narrantur seriora sunt, legique possunt apud Iosephum Belli Iudaici II. 23.

Τῶν σικαρίων, sicariorum] Sic et Iosephus vocat indicato famiam loco illos homines publice iniussa arma capientes. Quae de re diximus ad Matth. 27: 16 et 38.

39. *Ἰουδαῖος Ταρσεύς*] Natus Tarsi, ortu Iudaeus.

τῆς Κίλικίας οὐκ ἀσήμεν πόλεως, Ciliciae non ignotae civitatis] Imo ἐπισημοτάτης [celeberrimae], ut de ea loquitur Stephanus. Recte: erat enim Ciliciae totius caput, teste Strabone, condita a Persed, ut Lucanus vult, aut herolibus, aut gigantibus, ut alii apud Dionem Chrysostomum. Tum vero facta urbs libera: de quo dicemus infra 22: 28.

Ἐπιτρέψον μοι λαλῆσαι πρὸς τὸν λαόν, permitte mihi loqui ad populum] Prudenter populum allocutus non est, nisi accepta potestate, ne seditionem accendere crederetur. Vide infra 26: 1.

40. *Ἐπὶ τῶν ἀναβαθμῶν*] In gradibus Antoniae, de quibus supra 35.

Ka-

Κατέσχευε τῇ χειρὶ τοῦ λαοῦ, manu populum tenuit] Vide supra 12: 17, 13: 16, 19: 33.

Πολλῆς δὲ σιγῆς γενομένης, et magno silentio facto].

Conticuerunt omnes, intentique ora tenebant.

Τῇ Ἑβραϊκῇ διαλέκτῳ, lingua Hebraea] Id est, lingua Hierosolymitana, magna ex parte Syriaca, qua tum Iudaei utebantur. Sic *διάλεκτον* posuit Lucas et supra 1: 19, 2: 6, 8. In Manuscripto est *τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ* [*propria eorum lingua*], ut supra 1: 19, 2: 6, 8.

CAPUT XXII.

Ἄνδρες ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, viri fratres et Patres] Vide supra 7 et ibi dicta. *Patrum* nomen addit, si qui forte Senatorum adessent.

Τῆς πρὸς ὑμᾶς νῦν ἀπολογίας, quàm ad vos nunc reddo rationem] *Ἀπολογία* recte cum Cicerone dicetur *defensio*. *Defensio* est etiam, ubi factum negatur. *Purgatio* eius est species, ubi facto concesso, culpa removetur. Latinus interpres hic non male, *reddo rationem*. In Glossario *ἀπολογοῦμαι, rationem reddo*.

2. *Παρέσχον ἡσυχίαν]* *Fecere silentium*. Ita loquitur Plantas.

3. *Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, in hac urbe]* Ubi praecipua sedes studiorum Legis.

Παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιήλ, ad pedes Gamalielis] Eius de quo supra 5: 34. *Ad pedes* dicit, ideo quod discipuli sedebant multum infra Magistros: proximi vero Magistro ii quorum maximi profectus. Vide Deut. 33: 3, et Philonem de Essenis. Scriptor commentariorum quae nomen praeferunt Ambrosii ad primam ad Corinthios: *Haec traditio Synagogae est, ut sedentes disputent, seniores dignitate in cathedris, sequentes in subselliis, novissimi in pavimento super mattas*. Quod igitur est in Thalmudicis titulo *למדן* ad tempora Gamalielis stantes didicisse Legem, interpretare stetisse omnes dum ipsa Legis verba legebantur. Vide quae ad Luc. 4: 20.

Παιδευμένος κατὰ ἀκριβείαν τοῦ πατρῶου νόμου, eruditus iuxta exquisitam formam paternae Legis] *Secundum*

sectam exquisitiorem. Sic infra 26: 5, κατὰ τὴν ἀκριβέστατην αἰρεσιν τῆς ἡμετέρας θρησκείας [secundum exquisitissimam nostrae religionis sectam]. Iosephus Belli Iudaei I. 4 de Pharisaeis: Τάγμα τι Ἰουδαίων δοκοῦν εὐσεβεστέον εἶναι τῶν ἄλλων, καὶ τοὺς νόμους ἀκριβέστερον ἀπηγείδαν [Quaedam Iudaeorum factio, qui praeter alios pietatem colere putarentur et peritius Leges interpretari]. Idem Veteris Historiae XVII. 3: Ἦν γὰρ μόριόν τι Ἰουδαίων ἀνθρώπων ἐπὶ ἀκριβοῦσαι μέγα φρονοῦν τοῦ πατρίου νόμου, οἷς χαίρειν τὸ θεῖον προσποιουμένων ἐπῆκτο ἡ γυναῖκασι. Φαρισαῖοι καλοῦνται [Erat enim quaedam Iudaeorum secta exactiorem Patriae Legis cognitionem sibi vindicans, quibus tanquam Deo, ut videri volebant, charis, additum erat hoc mulierum sodalitiū. Hi Pharisei vocantur]. Et in eua Vita: Τῆς δὲ Φαρισαίων αἰρέσεως, ἡ περὶ τὰ πάτρια νόμιμα δοκοῦσι τῶν ἄλλων ἀκριβεῖα διαφέρει [Phariseus secta, quae quidem videtur exactius quam alias, tenere Leges patrias].

Ζηλωτῆς ἐπάρχων τοῦ Θεοῦ, zelo accensus Dei] Ex Rom. 25: 13. Habebant quidem Pharisei ζῆλον [zelum] Phineae, sed non cum veri scientia coniunctum, Rom. 10: 2

4. Ὁς ταύτην τὴν ὁδὸν, qui hanc viam] Sectam hanc Vide supra 17: 17, 19: 9, 23.

Ἐδίωξα ἄχρι θανάτου, vexavi usque ad mortem] Quantum scilicet in me erat.

Παραδιδούς εἰς φυλακὰς ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, tradens in custodias viros et mulieres] Vide supra 9: 1 et 2.

5. Ὡς καὶ ὁ ἀρχιερεὺς μαρτυρεῖ μοι καὶ πᾶν τὸ πρεσβυτέριον, sicut Pontifex Maximus mihi testimonium reddit et omne Presbyterium] Id est, Synedrium magnum. Vide quae dicta ad dictum cap. 9.

Ἐλθὲς τοὺς ἀδελφοὺς, ad fratres] Ita hic vocat Iudaeos communem ex Iacobo originem.

Ἵνα τιμωρηθῶσιν] Ut verberibus caederentur.

7. Ἐπισὼν τε εἰς τὸ ἔδαφος, et decidens in terram] Hebraice פָּרַט, quod χαμαὶ reddi solet.

9. Τὴν δὲ φωνὴν οὐκ ἤκουσαν τοῦ λαλοῦντός μοι, vocem autem non audierunt eius qui loquebatur mecum.] Nempe distincte. Sonum confusum audiebant, non ipsa verba: sicut diximus supra 9: 7.

10. Ὡς τέταται σοι ποιῆσαι] *Quae a me tibi imperantur ut facias.* Supra 9: 7, τί σε δεῖ ποιῆν.

11. Ἀπὸ τῆς δόξης τοῦ φωτός, *prae claritate luminis*] Δόξα πλδ *eximium quendam fulgorem* significat: supra 7: 55, 2 Cor. 3: 7.

12. Ἄνὴρ εὐσεβὴς κατὰ τὸν νόμον, *vir pius secundum Legem*] Pius, non quovis modo, sed etiam secundum Legis nostrae praescripta, ut Zacharias et Elizabeth. Hoc multum pertinet ad rem de qua agebatur. In Manuscripto tantum est ἀνὴρ κατὰ τὸν νόμον, *vir legi congruus*.

Ἐπὶ πάντων τῶν κατοικούντων, *ab omnibus habitantibus*] Nempe Damasci.

13. Καὶ ἐπιστάς, *et adstans*] Ut Luc. 4: 39. Stabat superior ut ei manus imponeret, quemadmodum narratum dicto cap. 9.

14. Ὁ δὲ εἶπεν, *at ille dixit*] Referens scilicet visum quod sibi divinitus obtigerat.

Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, *Deus Patrum nostrorum*] Et hoc apposite, ne crederetur a Deo Abrahami, Isaaci et Iacobi defectionem docere.

Προχειρίσάτο σε γνῶναι, *constituit te ut cognosceres*] Sic et infra 26: 16. Προχειρίσθαι habes pro πᾶσι Exod. 4: 13, pro πᾶσι Jos. 3: 12. Eodem sensu habuimus προχειροτονεῖν supra 10: 41.

Καὶ ἰδεῖν τὸν δίκαιον, *et videres iustum*] Iesum illum summe innocentem ac bonum, 1 Ioh. 2: 1, 3: 7.

16. Καὶ ἀπολύνσαι τὰς ἁμαρτίας σου, *et abluisse peccata tua*] Fidei et professioni fidei, quae per baptismum fit, simul coniunctis promittitur remissio peccatorum. Vide Marc. 16: 16. Sicut ablutio facit ne maculae appareant, ita remissio ne peccata, Esai. 1: 18.

Ἐπικαλεσάμενος τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου, *invocato nomine Domini*] In Manuscripto illo et alijs, τὸ ὄνομα αὐτοῦ [*nominis ipsius*]: quomodo et Syrus legit. Id alii ad Iesum referunt: ego rectius ad Deum Patrem. Saepe enim demonstrativa et relativa respiciunt aliquid remotius. Cur ita censeam causam vide in iis, quae diximus ad Matth. 28: 19, ubi agimus de precibus in baptismo.

17. Καὶ προσευχομένου μου ἐν τῷ ἱερῷ γενέσθαι με ἐν ἐκστάσει, *ut orans in templo fierem in stupore mentis*] Haec

Hæc est una revelationum de quibus agit 2 Cor. 12: 1. Est autem constructio, qualis supra 21: 34. Rectus enim sermo fuerat, *Καὶ προσευχομένῳ ἐν τῷ ἱερῷ γενέσθαι ἐν ἐκστάσι.*

18. *Καὶ ἰδεῖς αὐτόν, et viderem illum]* Angelum vice Christi, ut in Veteri Federe Dei vice. Vide supra 9: 10, 18: 9.

Ἐξέλθεις ἐν τάχει ἐξ Ἱερουσαλήμ, exi velociter Hierosolymis] Tacite hic subintelligitur, *et abi alio praedicatum.* Nam ad id respondet Paulus.

Διότι οὐδὲ παραδέξονται σου τὴν μαρτυρίαν περὶ ἐμοῦ, quoniam non recipient testimonium tuum de me] Quasi dicat Dominus: Sanabiles qui sunt, iam sanati sunt: caeteri iam obdurnare, quos sua poena exspectat. Vide supra 9: 29.

19. *Κἀγὼ εἶπον· Κύριε, αὐτοὶ ἐπίσανται, et ego dixi, Domine, ipsi sciunt]* Quasi non universaliter intelligendum esset quod Dominus dixerat. Ostendit Paulus sibi nonnihil esse spei, quod Hierosolymitae qui se pridem novissent, tantam mutationem non possent nisi magnae veraeque causae attribuire.

Ἦμην φυλακίζων] In carcerem dabam. Exstat hoc verbum in *Βατραχομουμαχίᾳ* [*Ranarum et murium pugna*]: item Sapient. 18: 4.

Καὶ δέρων κατὰ τὰς συναγωγὰς τοὺς πιστεύοντας ἐπὶ σε, et caedens per Synagogas eos qui credébant in te] Ex iussu Synedrii, cui ea coercitio permissa intra Iudaeam et regiones quasdam vicinas. Vide supra 9: 2 et infra 26: 11, et quae diximus ad Matth. 10: 17.

20. *Καὶ συνευδοκῶν τῇ ἀναιρέσει αὐτοῦ, et consentiebam interfectioni ipsius]* Ipsa verba quæ supra habuimus 8: 1.

Καὶ φυλάσσω τὰ ἱμάτια τῶν ἀναιρούντων αὐτόν, et custodiebam vestimenta interficientium illum] Nempe testimonium, qui primi ad lapidandum. Vide supra 7: 58.

21. *Πορεύου· ὅτι ἐγὼ εἰς ἔθνη μακρὰν ἀποσέλῳ σε, Vade, quoniam ego te mittam in Gentes longinquas]* Nempe in Arabiam, Syriam, Lyciam, Lycaoniam, Bithyniam, Mysiam, Asiam, Graeciam, Macedoniam, Illyricum, et quidem magno cum fructu. Vide supra 9: 15, Rom. 15: 19.

22. Ἀπὸ τούτου τοῦ λόγου, usque ad hoc verbum]. Ut qui pati non possent Gentes fieri participes communis salutis.

Αἶρε ἀπὸ τῆς γῆς τὸν τοιοῦτον, tolle istum de terra] Sic Luc. 23: 18, αἶρε τοῦτον, supra 21: 36.

Οὐ γὰρ καθήκον αὐτὸν ζῆν, non enim fas est eum vivere] Οὐ καθήκον, εὐσεβ. γκ.

23. Καὶ ῥιπτούντων τὰ ἱμάτια, et proiciantibus vestimenta] Ut expeditiores essent ad vim faciendam. Simile habuimus supra 7: 58.

Καὶ κοριοστὸν βαλλόντων εἰς τὸν αἶρα, et pulverem iactantibus in aerem]. Nempe terra pedibus concussa, ut ab iratis fieri solet. Ita accepit Syrus.

24. Ἀγεσθαι εἰς τὴν παρεμβολήν, induci eum in castra] In partem interiorem Antoniae ubi erant milites.

Εἰπὼν μάστιξιν ἀνετάξασθαι αὐτὸν, iubens ut flagris quæstio de eo haberetur]. Mos Romanus quæstionem habendi per flagra, de quo diximus ad Matth. 27: 19. Sed et ante is mos apud alias Gentes fuerat. Hinc factum ut ἑτασμός sumatur pro flagris 2 Macc. 7: 37, et ἐξετάζειν pro torquere, Sap. 11: 10. Sunt autem flagra virgis sæviora. Cicero pro Rabirio: Porcia lex virgas ab omnium civium Romanorum corpore amovet; hic misericors flagella retulit.

Ἰνα ἐπιγνώ, ut sciret] Ex ipsius confessione.

Δι' ἣν αἰτίαν οὕτως ἐπεφώνουν αὐτῷ, propter quam causam sic acclamarent ei] Qua re eos tam graviter offendisset.

25. Ὃς δὲ προέτεινεν αὐτὸν τοῖς ἱμάσι] Postquam eum (præfectus cohortis) exposuerat loris: προτείνειν est προβάλλειν, exponere: ἱμάντες hic quod modo: μάστιγες [flagella]. In Glossario ἱμάς, lorum. Loris caedi apud Ciceronem et Comicos sæpe. Ea est censio bubula apud Plautum: cuius est et hoc alibi,

Ubi vivos homines mortui incurrant boves.

Πρὸς τὸν ἐξῴτα ἐκατόνταρχον, ad adstantem sibi centurionem] Alii codices habent ἐπεσῴτα, et sic legisse videtur Syrus. Adstantem, nempe quæstioni a Præfecto imperatae. Vide quae diximus ad Matth. 27: 31.

Εἰ ἀγθρωπον Ῥωμαῖον καὶ ἀκατάκριτον ἐξέστιν ὑμῖν μαστίζειν,

[*Cur, an civem Romanum et indemnatum hoc vobis flagellare*] Utrumque habuimus et supra 16: 37. Illud Romanum, est contra leges, Porciam et Semproniam: illud indemnatum, et contra Romanas et contra omnium bene moratarum Gentium leges, ut supra diximus. De Porcia lege diximus modo. Caesar apud Sallustium: *Quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? an quia lex Porcia vetat?* Cicero Verrina Quinta: *O nomen dulce libertatis! o ius eximium nostrae civitatis! o lex Porcia legesque Semproniae!* Et mox: *Facinus est vinciri civem Romanum, scelus verberari.* Proclamavit Paulus itidem, ut ille de quo ibi Cicero, *Civis Romanus sum.*

26. *Ὅρα τί μέλλεις ποιεῖν, vide quid sis acturus*] Vide ne in maiestatem populi Romani pecces. Diximus ea de re supra 16: 38.

28. *Ἐγὼ πολλοῦ κεφαλαίου τὴν πολιτείαν ταύτην ἐκτησάμην, ego multa summa civitatem hanc consequutus sum*] Per avaritiam Claudianorum temporum, ut loquitur Tacitus Historiarum V. Et nominatim ius Civitatis Romanae ab eo venditum dicit Dion. Nomen civium Romanorum magis emptum dicit Salvianus. *Κεφάλαιον* Graeci ponunt pro sorte quae usuris opponitur. At Hellenistae pro quavis pecuniae summa ponunt, ut Lev. 6: 4, Num. 5: 7, 31: 26, 49. Syrus hic *ܡܠܬܐ ܡܥܬܕܬܐ*, multo argento.

Ἐγὼ δὲ καὶ γεγέννημαι, ego autem et natus sum] Atqui Tarsus non colonia erat sed libera urbs, Plinio teste V.

27. *Concessam Tarsensibus libertatem ab Antonio* dicit Appianus Civilium quinto. Et Dion Chrysostomus priore oratione Tarsensi multa privilegia recitat ab Augusto tributa Tarsensi civitati, non autem ius coloniae aut municipii, quolibet ius civitatis Romanae competeat, ut diximus D. ad Municipalem: et Ulpianus inter Ciliciae colonias Tarsum non nominat. Restat ergo ut aliquis Maiorum Pauli bellis civilibus, quae inter Caesarem Augustum et Brutum Cassiumque, aut etiam inter eundem Caesarem et Antonium intercessere, ius illud sibi comparaverit. Unde colligas ex opulenta familia fuisse Paulum, neque vana esse quae veteres Graeci ad hunc locum dixerunt.

19. *Οἱ μέλλοντες αὐτὸν ἀνετάζειν, qui eum torturari erant]* os Latini *lorarios* vocant, Graeci *μασιγοφόρους*.

Οτι Ῥωμαῖός ἐστι, καὶ ὅτι ἦν αὐτὸν δεδεκώς, civem Romanum esse, et se eum vinctis] Nam vel hoc solum, *scire civem Romanum*, crimen erat, ut modo ostendimus.

30. *Βουλόμενος γνῶναι τὸ ἀσφαλές]* *Certi aliquid scire lente.* Sic et supra 21: 34, et infra 15: 26, *ἀσφαλές τι ἔρπαι [certi quid scribere]*.

Τὸ τί κατηγορεῖται παρὰ τῶν Ἰουδαίων, qua de causa causaretur a Iudaeis] Τὸ τί similiter habemus Luc. 11:

Τὸ ἐστὶν δεικτικὸν [demonstrativum] sensus sequentis. Ἐλυσεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν δεσμῶν; solvit eum vinculis] Ut ne praeiudicio causam diceret.

Καὶ ἐπέλευσεν ἰλθεῖν τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ὅλον τὸ συνέδριον τῶν, et iussit Sacerdotes venire et omne Synedrium] elius Manuscriptus, *συνελθεῖν [convenire]*; non enim ad se vocavit, sed in loco Maiorum eos convenire iussit: nam quia intellexerat de religione controversiam esse, explorare voluit Synedrii sententiam, cuius erat de religione cognitio. *Principes autem sacerdotalium familiarum* specialiter nominantur, quia in eo consensu dignitate eminebant, ut Matth. 26: 3, 59, 27: 1, 3, 12, Marc. 8: 31, 14: 55, Luc. 24: 20; supra 4: 23, infra 3: 14.

Ἐξησεν εἰς αὐτοὺς, statuit inter illos] Pro ἐν αὐτοῖς, *in medio eorum consessu.*

CAPUT XXIII.

1. *Ἀτενίσας δὲ ὁ Παῦλος τῷ συνέδριῳ; intuens autem in concilium Paulus]* De hoc verbo vide Luc. 4: 20, 22: 56; supra 3: 4, 12, 6: 15, 11: 6, 13: 9, 14: 6.

Ἐγὼ πάσῃ συνειδήσει ἀγαθῇ πεπολιτευμαι τῷ Θεῷ, ego omni conscientia bona conversatus sum coram Deo] Nunc quidem secundum Christum: ante vero quantum ex Pharisaeis Magistris haurire potueram. Hoc illis opponit, a quibus pro impio Deique hoste habebatur. *Πολιτεύεσθαι* Graecis scriptoribus est *vitae genus sequi.* Sic 2 Macc. 6:

6: 1, 11: 25. Passivo sensu sumitur Canone XIV Sardicensis Synodi. Τῷ Θεῷ est *coram Deo*, ut vertit Syrus. Testem citat mentium introspectorem.

2. Ὁ δὲ ἀρχιερεὺς Ἀνανίας, *Pontifex autem Maximus Ananias*] *Nebedaei filius* iuxta Iosephum Antiquae Historiae VIII. 3. Forte apud Iosephum, XX. 6, pro πρὸς τὸν ἀρχιερεῖα τὸν Ἰωνάθην [*ad Pontificem maximum Ionathan*], scribendum Ἀνανίαν. Nam a Roma, quo cum Cumano missus fuerat, rediisse Ananias videtur. Alius ab hoc est Ananias qui Iosepho Cabaei successit.

Ἐπέταξε τοῖς παρὰσώον αὐτῷ, *praecepit adstantibus sibi*] *Apparitoribus*, qui Ἑβραῖς Hebraeis.

: Τύπτει αὐτοῦ τὸ σῶμα, *percutere os eius*] In hoc quoque par fortuna Discipuli cum Magistro, Ioh. 18: 22.

3. Τύπτει σε μέλλει ὁ Θεός, *percutiet te Deus*] Utitur iure Prophetarum. Vide quae diximus ad Luc. 13: 32, et adde responsum ad Orthodoxos CXXV. Simile illud Esaiae 50: 11, *In dolore cubabitis*. Vide et quae Sobnae praedicit Esaia 22: 17, 18, et quae ibi a nobis notata, et quae de Rege Iechonia Ieremias 22: 30. Ananiae, incertum mortuo an amoto, non multo post hoc tempus susceptus est Ismael Phabi.

Τοῖς κενονιαῖς, *paries dealbate*]. Egregia similitudo ad exprimendos homines impios, qui honoris aut commodi causa pios se simulant,

Introrsum turpes, speciosi pelle decora.

Pari comparatione utitur Seneca: *Miseri sunt, sordidi, turpes, et ad similitudinem parietum suorum extrinsecus culti*. Etiam hoc Prophetarum est libere reprehendere non viros tantum Principes, sed et Reges. Exempla vide 1 Reg. 18: 18, 2 Reg. 3: 13.

Καὶ σὺ καθὼς κήλων με κατὰ νόμον, *et tu sedes iudicans me secundum legem*] Manebat lex iudicialis quamdiu manebat Respublica: et secundum eam iudicare tenebantur Hebraei Indices intra eos cognitionis limites quos Romani ipsis concedebant.

Καὶ παρανομῶν κείμενος με τύπτεσθαι, *et contra legem iubes me percuti*] Nondum dicta causa. Vide quae diximus ad dictum Iohannis locum et supra 16: 37. Παρανομῶν est ἥνω [peccator] Ps. 71: 4.

4. Τὸν ἀρχιερέα τοῦ Θεοῦ λοιδορεῖς, *Maximo Dei Pontifici maledicis*] Acrem sui sensum relinquebat multum de vero trahens exprobratio. Simile vide Luc. 11: 45. Hic λοιδορεῖς quod ibi ὑβρίζεις [*contumelia afficis*].

5. Οὐκ ᾔδειν, ἀδελφοί, ὅτι ἐστὶν ἀρχιερεὺς, *nesciebam fratres Pontificem Maximum esse*] Benignis verbis lenire hominem ferocem voluit, ut Nathan apud Iosephum: Ἀστὺς ὢν καὶ συνετὸς ἀνὴρ, λογιζάμενος ὡς οἱ βασιλεῖς ἔταν εἰς ὀργὴν ἐμπέσωσι, ταύτῃ πλέον ἢ τῷ δικαίῳ νόμῳ [Vir comis et prudens, hoc considerans; Reges, si quando irascantur, iram prae iustitia sequi solere]. Haec Pauli verba Ananias et apparitores sic accipiebant, quasi excusaret Paulus quod sibi in istis malis constituto non satis in mentem venisset quicquid sibi res esset. Nam 27 saepe est *considerare*; ἐπισκοπεῖν, ut Esth. 2: 11. Verum latentior sensus suberat, non esse eum Sacerdotem aut principem Senatus, qui eas dignitates pretio comparasset. Didiberat enim hoc a Gamaliele Paulus, *Iudicem qui honoris consequendi causa pecunias dederit, revera neque Iudicem esse, neque honorandum, sed asini habendum loco*: ut est in titulo Thalmudico de Synedrio. Iudaei peculiariter tales Magistratus vocant *Deos aureos et argenteos*, eosque adorandos negant. Veram defensionem non attulit Paulus, *Prophético iure se usum*, quia id ei non fuisset creditum, nec id quicquam isto loco pro fuisset.

Ἐγγράμματα γὰρ, *scriptum est enim*] Quasi dicat: Scio ex Scripturis in eo honore positis debere hanc reverentiam, ne maledictis, etiam veris, laceasantur. Vide quae diximus lib. I de Iure Belli ac Pacis 4. 7.

* Ἀρχοντα τοῦ λαοῦ σου οὐκ ἐρεῖς κακῶς, *Principi populi sui non maledicem*] Verba ipsa LXX. Exod. 22: 28, ubi in Hebraeo est נָשִׂא, quomodo vocari solebat *princeps Senatus*, quem locum istis temporibus plerumque occupabat Sacerdos Summus. Habes hic ἐρεῖς κακῶς cum accusativo, ut et κακολογεῖν 2 Macc. 4: 1.

6. Γινῶς δὲ ὁ Παῦλος, ὅτι τὸ ἐν μέσῳ ἐστὶν Σαδδουκαίων; τὸ δὲ ἕτερον Φαρισαίων, *sciens autem Paulus unam partem esse Sadduceorum, alteram Phariseorum*] Pharisaeos fuisse in Synedrio apparet Matth. 21: 45, Saddu-

Y.

O

caeos

caesq̃ quaque supra 4: 1 et 5: 17. Non deerat Paulo humana etiam prudentia, qua in bonum Euangelii utens, columbae serpentem utiliter miscebat, et inimicorum disidiis fruebatur.

Ἐγὼ Φαρισαῖός εἰμι, υἱὸς Φαρισαίου, ego *Pharisaeus sum, filius Pharisei*] *Accuratiois sectae*, ut dixit supra 22: 3. In Manuscripto est υἱὸς Φαρισαίων, id est, ex patre et matre natus eius instituti. Sic Ἑβραῖος & Ἑβραίων, κατὰ νόμον Φαρισαῖος [*Hebraeus ex Hebraeis, secundum legem Pharisaeus*], Phil. 3: 5.

Περί ἐλπίδος καὶ ἀναστάσεως νεκρῶν ἐγὼ κέλεμαι, ob *spem et resurrectionem mortuorum ego in iudiciam vocor*] Est ἐν διὰ δυοῖν [*unum per duo*]. Rectum fuerat, περί ἐλπίδος ἀναστάσεως, ob *spem de resurrectione in iudicium vocor*. Vide quae diximus supra 17: 25 et Ioh. 3: 5.

7. Ἐγένετο χάσος] Id est, *dissidium [factum est]*, ut supra 15: 2.

Καὶ ἐσχίσθη τὸ πλῆθος] Idem quod Ioh. 7: 43 et 10: 19, σχίσμα ἐγένετο [*dissensio facta est*]. Simili locutione Virgilius dixit, *Scinditur vulgus*. Πλῆθος hic est πῦρ, ipse *coetus Senatorum cum suis adsectoribus*.

8. Σαδδουκαῖοι μὲν γὰρ λέγουσι μὴ εἶναι ἀνάστασιν, μηδὲ ἄγγελον, μηδὲ πνεῦμα, Sadducaeī enim dicunt non esse *resurrectionem, neque Angelum, neque spiritum*] Deum esse credebant, sed praeter eum nihil quod non sensibus perciperetur, non Angelos ὑφίστασθαι [*existere*], non superesse corporibus animos, ideoque nec fore ἀνάστασιν [*resurrectionem*]. Vide quae diximus ad Matth. 22: 28.

Φαρισαῖοι δὲ ὁμολογοῦσι τὰ ἀμφοτέρω, *Pharisaei autem utraque confitentur*] Coniunxit hic opinionem de Angelis et de spiritu tanquam unam.

9. Οἱ γραμματεῖς, *Scribes*] Legisperiti adsectores Senatorum, Vide quae ad Matth. 23: 4.

Ἀντιμάχεσθαι] *Contendebant cum aliis*, v.

Εἰ δὲ πνεῦμα ἐλάλησεν αὐτῷ, si *spiritus loquutus est ei*] Afflatus quidam in animum miro modo penetrans, qui et ἐκκίνησις Graecis. Vide supra 10: 19, 11: 12, 28, 16: 7, 20: 23.

Ἦ ἄγγελος, aut *Angelus*] Ut Matth. 1: 20, 2: 13, Luc. 1: 11, supra 5: 19, 8: 26, 10: 3, 7, 22, 12: 7—10.

Μη

Μὴ θεομαχῶμεν, ne repugnemus Deo] Vox est bene Graeca quae exstat et 2 Macco. 7: 19. Sic et nomen θεομάχος [*Deo repugnans*] supra 5: 39, ubi dicta a nobis vide.

10. *Μὴ διασπασθῇ ὁ Παῦλος ὑπ' αὐτῶν*] *Ne eum discerperent*, ut Orpheus Thressae, in qua historia vocem διασπασθῆναι usurpat Isocrates. Lucianus: *Μικροῦ γούν με διεσπασάντο* [*Parum absuit quin me discerperent*]. Atrocis irae est haec descriptio.

Ἐκέλευσε τὸ ζῶντα καταβῆναι, iussit milites descendere] Totam militum manum ab Antonia deduxit in conclave illud apud Templum, in quo Senatus habebatur.

Εἰς τὴν παρεμβολήν, in castra] In Antoniam, ut supra.

11. *Ἐπιστάς αὐτῷ ὁ Κύριος, adiens ei Dominus*] De hoc verbo vide Luc. 2: 9, 24: 4, supra 12: 7. Dominus ei apparuit per Angelum, ut supra aliquoties.

Θάρσει Παῦλε, bono sis animo Paule] Certum eum facit Dominus, omnem istam commotae plebis violentiam nihil ipsi nocituram. *Cum improbus adversus iustum cogitat frenditque dentibus, Deus eum irridet*, Ps. 37: 12, *Et mala consilia non provehit*, Ps. 140: 9, *Sed pios tutatur contra insidiatores*, Ps. 12: 6.

Ὅσῳ σε δεῖ καὶ εἰς Ῥώμην μαρτυρῆσαι, sic te oportet et Romae testificari] Δεῖ illud rem futuram hic significat, ut Matth. 16: 21, ubi dicta vide. Nec aliter hic interpretatur Syrus.

12. *Ποῦσαντες τινες τῶν Ἰουδαίων συζωοῦν, coierunt quidam ex Iudaeis*] *Συζωοῦν* supra 19: 40 *concurram*, hic potius *citio* est, sicut mox explicatur *συνωμοσία* [*coniuratio*]. Sic *συζωοῦσθαι* est *coniurare*, 2 Sam. 15: 31, 1 Reg. 16: 8, 16, 2 Reg. 9: 14, 10: 8, 14: 18, 15: 10, 15, 25, 30, 21: 22, 23, pro quo *συζωοῦσθαι ποιῆσθαι* Amos 7: 10, in quibus locis in Hebraeo est *נָפַח*.

Ἀνθεμάρτισαν ἑαυτούς] Voto addiderunt diras, id est, *passima sibi imprecati sunt*, ni id implerent. Vide quae ad Matth. 26: 74. Impletum hic quod de se dixit David, insipientibus inimicis, Ps. 102: 9, *נִשְׁבַּח לִּי, κατ' ἐμοῦ ὁμίχων* [*adversum me iuraverunt*].

Μήτε φαγεῖν μήτε πιεῖν ἕως οὗ ἀποκτείνωσι τὸν Παῦλον,

neque se etiam, neque bibulatos donec occidissent Paulum] Non fuisse sine exemplo talia inter Iudaeos iuramenta, docet nos Philo de Legibus specialibus: Εἰσι γὰρ οἱ ὀμνούνουσιν, ἐὰν τύχη, τραύματα καὶ σφαγὰς [Sunt qui iurant, si ita res tulerit, vulnera aut caedes].

14. Τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοῖς πρεσβυτέροις; Principibus Sacerdotum et Senioribus] Quibusdam ex Synedrio. Vide supra 22: 30 et 4: 5, Matth. 16: 21, 21: 23.

Ἀναθέματι ἀνθεματίσαμεν ἐαυτοὺς, devotione devovimus nos] ὡς ὦν ὁ πρ.

15. Ἐμφανίσαι τῷ χιλιάρχῳ] Significate [Tribuno]. Nam ὡς ὦν vertitur ἐμφανίσαι Exod. 33: 18. Sic et infra 22, Hebr. 11: 14.

Σὺν τῷ συνεδρίῳ] Id est; Non vos soli, sed una cum collegis vestris, quo maior significationi sit auctoritas.

Ὅπως αὐτὸν αὐτὸν καταγάγῃ σὺς ὑμᾶς, ut eras producat illum ad vos] Nempe ex Antonia in conclave in quo Senatus habebatur.

Ὡς μέλλοντας διαγινώσκειν ἀκριβέστερον τὰ περὶ αὐτοῦ, tanquam exactius cognituri de eo] Exactius quam in prima cognitione. Solent enim rei per intervalla temporum saepius audiri, sive quod novi aliquid Iudici innotuerit, sive ut exploretur an sibi constent.

Πρὸ τοῦ ἔρχεσθαι αὐτόν] Antequam ad vos veniat, Syrus. Sed amplius significatur, velle se caedem perpetrare in via, satis longe ab eo loco, in quo Senatus habebatur, ne Senatus eo nomine argui posset.

Ἐτοιμοὶ ἐσμεν τοῦ ἀνελεῖν αὐτόν, parati sumus ad illum interficiendum] Hic quoque τὸ ἀβανδᾶν, ut aliquoties: nam supra dixit, ἐτοίμως ἔχω ἀποθᾶναι. Sic et infra 20, ἐνέθεντο τοῦ ἐρωτᾶσαι [constituerunt rogare].

16. Ὁ υἱὸς τῆς ἀδελφῆς τοῦ Παύλου, filius sororis Pauli] Paulum habens avunculum.

Τὸ ἐνεδρῶν, insidias] Infra dixit ἐνεδρῶν 25: 3. Utrumque Graecum est et apud interpretes Graecos saepe reperitur. Ἐνεδρᾶ etiam 1 Macc. 1: 38. Ἐνεδρῶν Sap. 14: 2, 1 Macc. 9: 40, 10: 8, 11: 8, 69.

Παραγενόμενος] Idem quod ἄρξαις, nimirum ignorantibus Iudaeis illis necessitudinem iuvenis huius cum Paulo.

Καὶ εἰσελθὼν εἰς τὴν παρεμβολήν, et intrans in castra].
In eum locum in quo Paulus asservabatur. Supra 10.

17. *Ἐτα τῶν ἑκατοντάρχων, unum ex Centurionibus]*
Quales decem erant sub illo Praefecto, si cohors esset millenaria, alioqui pauciores. Vide supra 22: 26.

Ἀπάραιγε πρὸς τὸν χιλίαρχον, perduc ad Praefectum]
Nihil petiit a Praefecto: sed credidit eum pro aequitate Romana facile reperturam malo illi imminenti remedium.

18. *Ὁ μὲν οὖν παραλαβὼν αὐτὸν, et ille quidem assumpsit eum]* Ipsum iuvenem secum deduxit, ut Praefectus ex ipsius ore cuncta certius cognosceret.

19. *Ἐπιλαβόμενος δὲ τῆς χειρὸς αὐτοῦ] Manu prehensum,* ut iis solemus facere, quos ex turba abducimus.

21. *Σὺ οὖν μὴ πεισθῇς αὐτοῖς, tu vero ne credideris illis]* Hoc iuvenis addidit, ex pio in avunculum affectu.

Καὶ νῦν ἔτοιμοί εἰσι] Parati sunt, nempe ad eum occidendum. Supra 15:

Προσδεχόμενοι τὴν ἀπὸ σου ἐπαγγελίαν] Nuntium abs te [expectantes]. Sic enim ἐπαγγελία sumitur Esth. 4: 7 et Ezech. 7: 26, et ἐπαγγέλλω, ἀννυνίσκω Sir. 16: 26.

22. *Ἀπέλυσεν τὸν νεανίαν] Dimisit a se iuvenem.*

Παραγγέλλας μηδενὶ ἐκλαλῆσαι, ὅτι ταῦτα ἐνεργήσας πρὸς με, praecipiens ne cui loqueretur, te haec mihi significasse] Transiit ab indirecta oratione ad directam, frequens Hebraeis, sed et aliis scriptoribus.

23. *Ἀπὸ τινὸς τῶν ἑκατοντάρχων, εἶπεν, Ἐτοιμάσατε στρατιώτας διακοσίους, duobus Centurionibus, dixit illis, Parate milites ducentos]* Quisque centum milites qui sub se erant. Martialis:

Vare, Parastonias Latia modo vite per urbes

Nobilis, et centum dux memorande viris,

Καὶ ἵππεῖς ἑβδομήκοντα, et equites septuaginta] Solent peditibus equites attribui qui eis praesidio sint. Hic numerus paulo plus quam duas tunnas facit.

Καὶ δεξιολάβους διακοσίους, et lancearios ducentos] Manuscriptus, δεξιόβολους διακοσίους [iaculatores ducantos]. Legionibus Romanis aderant auxilia e milite externo, armata levius. In iis praeter funditores, erant qui tela manu mitterent. Hi videri possent dicti δεξιόβολοι, nec aliter legere et accipere Syrus et Arabs. Verum Suidas

et Etymologiae scriptor δεξιολάβους interpretantur παραφύλακας. [*stipatores*]. Putat Meursius intelligi eos qui carceri datos asservabant, et prehendebant eos qui prehendi inebantur. Constantinus Porphyrogenneta: Οἱ δὲ λεγόμενοι τουρμαρχαὶ εἰς ὑπουργίαν τῶν στρατηγῶν ἐτάχθησαν σημαίνει δὲ τοιοῦτον ἀξίωμα τὸν ἔχοντα ὑπ' ἐαυτὸν στρατιώτας τοξοφόρους πεντακοσίους, καὶ πελταστὰς τριακοσίους καὶ δεξιολάβους ἑκατὸν [*Qui turmarum appellantur Praefecti ad exsequenda Praetorum iussa constituti sunt. Denotat autem haec dignitas eum qui quingentos sub se sagittarios, trecentos peltatos, stipatores centum habet*]. Sed fieri potest ut ex hoc loco Lucae male lecto et intellecto id nomen in serioris aevi militiam penetraverit.

Ἀπὸ τρίτης ὥρας τῆς νυκτός, a *tertia hora noctis*] Frequens est in Syria noctibus iter facere ob calores diurnos. Veram hic hoc consilium eo pertinebat, ne in ipso itinere insidiae fierent, ante deducto Paule quam ad confuratos eius rei notitia perveniret.

24. Κτήνη τε παραστῆσαι, et *iumenta praeparare*] Contra quam modo transit hic oratio a directa in indirectam.

Ἴνα ἐπιβιάσαντες τὸν Παῦλον, ut *imponentes Paulum*] Vide Luc. 10: 34, 19: 35.

Πρὸς Φήλικα τὸν ἡγεμόνα, ad *Felicem Praesidem*] Felix hic Pallantis, qui apud Claudium omnia potuit, frater fuit, *Iudaeas impositus, et cuncta male facta sibi impune ratus tanta potentia subnixo*, ut ait Tacitus Annalium XII, qui de eodem Historiarum V, *Antonius Felix, per omnem saevitiam ac libidinem, ius regium servili ingenio exercuit*. Nihil minus quam Arcadiae Regibus ortus, quod illorum adulatores plebi persuadere volebant. Et hic tamen homo, servili et ortu et ingenio, non *cohortibus tantum aliisque et provincias Iudaeas praepositus* fuit, sed et *trium Reginarum maritus*, teste Suetonio in Claudii vita 28, quod intellige non eodem tempore, sicut quidam male interpretantur illud *μὴς γυναικὸς ἀνδρα* [*unius uxoris virum*] apud Paulum; sed alia mortua aliam; et *reginas* intellige Regum filias et nepotes, quomodo Antigone et Electra *ἀνασσαι* [*Reginae*] apud Tragicos. Harum Reginarum una fuit Drusilla infra nomi-

minata 24: 24, Agrippae Regis soror, cui ad adipiscendam Caesarum gratiam nomen datum ex ea familia quae tum imperabat, unde et Agrippa ipse habebat nomen.

Τὸν ἡγεμόνα] Iudaeae Procuratorem vice Praesidis. Vide quae dicta ad Matth. 27: 2.

25. Περιέχουσαν τὸν τύπον τοῦτον, continentem hanc] Hoc tenore, ut loquitur Cicero. Hinc τῆς pro epistolis usurpat Eucharas ad Canonem XXXIX Concilii in Trullo. In Glossario τῆνος, formata, forma. Sumitur pro exemplari 1: Petr. 5: 3.

26. Τῷ κατῴκῳ ἡγεμόνι, optimo Praesidi] Κράτιστος titulus positorum in dignitate. Vide ad Luc. 1: 3.

27. Καὶ μέλλοντα ἀναιρεῖσθαι ἐν αὐτῶν] Id est, cum iam prope esset ut ab eis interficeretur. Hoc sensu μέλειν invenitur etiam apud Thucydidem, Demosthenem et alios.

Ἐπίσας οὖν τῷ στρατεύματι, superveniens cum exercitu] Bene vertitur superveniens, ut supra 4: 1.

Μαθὼν ὅτι Ῥωμαῖός ἐστι, cognito Romanum esse] Aëristus hic nullam certum tempus designat: et tantum valet quantum καὶ ἔμαθεν [et cognoveram].

28. Εἰς τὸ συνέδριον αὐτῶν, in concilium eorum] Vide supra 22: 30.

29. Περί ζητημάτων τοῦ νόμου αὐτῶν, de quaestionibus Legis ipsorum] Vide supra 18: 15.

Μηδὲν δὲ ἄξιον θανάτου ἢ δεσμῶν ἐγκλημα ἔχοντα, nihil vero dignum morte aut vinculis habentem crimen] Nullius criminis reum quod Romanae leges morte puniant aut vinculis coerceant: non signiferum rebellionis, non homicidam, non seditiosum.

30. Μηνυθείσης δὲ μοι ἐπιβουλῆς εἰς τὸν ἄνδρα μέλλειν ἔσεσθαι, et cum mihi perlatum esset de insidiis quas paraverant illi] Sermonem ita incepit quasi dicturus esset μελλούσης dixit autem μέλλειν quasi praecessisset μηνυθέντος δὲ μοι ἐπιβουλῆν. Ita saepe constructio fit ad sensum magis quam ad verba, ut diximus Eph. 1: 13.

Παραγγέλλας καὶ τοῖς κατηγοροῦσι λέγειν τὰ πρὸς αὐτὸν ἐπὶ σοῦ, denuntians et accusatoribus ut contra eum apud te dicant] Ex mpre Romano, infra 35, 25: 16.

· Ἐξίσσο, *vale*] Quae solennis epistolarum clausula. Vide supra 15: 29.

· 31. Εἰς τὴν Ἀντιπατρίδα] Urbs est Iudaeae ad Occidentem Iordanis. Vide Ptolemaeum.

· 32. Ἐπέστρεψαν, *reversi sunt*] Pedites dacenti gravioris armaturae, et totidem iaculatores. Neque enim opus tam multis erat, cum iam longius abitum esset ab Hierosolymis, ubi erant coniurati. Adversus vulgaria itinerum pericula sufficiebat equestre praesidium.

Εἰς τὴν παρεμβολήν, *in castra*] In Antoniam.

· 33. Οἵτινες, *qui*] Hoc ad remotius, id est, ad equites referendum.

Εἰσελθόντες εἰς Καισάρειαν, *cum venissent Caesaream*] Ubi tum forte erat Felix, ut solebant Praesides provinciam perambulare. *Caesaream*, nempe *Stratonis*.

Παρίστησαν καὶ τὸν Παῦλον αὐτῷ, *stiterunt coram eo et Paulum*] Bene vertitur *stiterunt*. Sic ubi in Digestis est *iudicio sistere*, Graeca Basilica habent *παρίστην*. Paulus non dixit Centurionibus aut equitibus illicitum esse quod agebant, sed usus est beneficio publicae tutelae. Patres in Africano Concilio cap. 83: *Quorum contra furorem possimus non insolita nec a Scripturis aliena impetrare praesidia; quomodo Apostolus Paulus, sicut in Apostolorum Actibus fidelibus notum est, factionum conspirationem militari etiam submovit auxilio.*

· 34. Ἐκ ποίας ἐπαρχίας ἐστὶ, *de qua provincia esset*] Ἐπαρχία est provincia etiam infra 25: 1. Nec aliter provinciam appellant Graeci qui Romanas res scripsere. In Glossario quoque ἐπαρχία, *Provincia*.

· 35. Διανούσομαι σοι, ἔφη, ὅταν καὶ οἱ κατήγοροί σου παραγίνωνται, *audiam te, inquit, cum et accusatores tui venerint*] Iuxta dictum vetus;

· Μηδὲ δίκην δικάσῃς, πρὶν ἀμφοῖν μάθαι ἀκούσῃς.

[*Nē prius audieris ambos, ne iudicium fer.*]

Est autem διανούειν idem quod ἀκούειν, ut apparet Dent. 1: 16, Iob. 9: 33. Utantur sic et Plato et Plutarchus.

· Ἐν τῷ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρώδου, *in praetorio Herodis*] Nempe quod erat Caesareae. Vide supra 12: 19 et sequentibus. *Praetorium* a *Praetore* Romano, id est, Imperatore nomen habet sed, ut fieri solet, coepit proferri
la-

atius eius vocis usus ad omnes domos virorum illustrium. Vide Matth. 27: 27, Marc. 15: 16, Ioh. 18: 28, 33, 19: 9, Phil. 1: 13. Et apud rusticae rei scriptores praetorium est pars villae in qua dominus habitat.

CAPUT XXIV.

Μετὰ δὲ πέντε ἡμέρας, post quinque autem dies] In Manuscripto, μετὰ δὲ τινὰς ἡμέρας, [post dies aliquot].

Κατέβη, descendit] Ab Hierosolymis mare versus quiunt, descendere dicuntur.

Ἀνανίας μετὰ τῶν πρεσβυτέρων, Ananias cum Senioribus] Melius Manuscriptus, Μετὰ πρεσβυτέρων τινῶν, cum aliquibus e. Senatu. Supra 23: 14.

Καὶ ὁ ἑτερος Τερτύλλου τινός, et Tertullo quodam Oratore] Homine Romano, qui et linguam Romanam et actionum formulas melius nosset. Πῶτος Graecis est Orator: Latini eam vocem Graecam magis de discendi magistris usurpant, quos Graeci σοφιστὰς vocant.

Οἱ τινες ἐνεφάνισαν τῷ ἡγεμόνι] Εμφανίσαν, est indicium facere, ut vidimus supra 23: 15, 22, et Esth. 2: 22. In Glossario, ἐμφανίζω, allego, insinuo. Quare hic sensum esse arbitror, accusationem attulere, reum negare Paulum, inscribere in crimen more Romano.

2. Κληθέντος δὲ αὐτοῦ] Id est, adduci iusso. Nam sub militari custodia servabatur.

3. Πολλὰς εἰρήνης τυγχάνοντες διὰ σοῦ, quod multa pace per te fruamur] Inter praecepta Rhetorica est Iudicem laudando sibi benevolum reddere, quod nec Paulus ignoravit, ut apparet infra 10 et 26: 2, 3. Vide Ciceronis exordia pro Roscio Amerino, pro Milone et alia. Ambrosius libro VI de Sacramentis capite ultimo: Unde et Oratores isti sapientes hanc habent disciplinam, ut Iudicem fautorem sibi praestent: incipiunt a laudibus eius, ut benevolum sibi faciant cognitorem.

Καὶ κατόρθωμάτων γινόμενων τῷ ἔθνεϊ τούτῳ διὰ τῆς σῆς προνοίας, et res in melius restituantur in Gente hac per tuam providentiam] Melius Manuscriptus, διορθωμάτων. Κατόρθωμα apud Philosophos, ut Cicero nos docet, est

faciunt: exactum: ad perfectissimam sapientiae regulam; sed voce διδασκαλίας significatur, multa a Felice in rebus ad Iudaeos pertinentibus fuisse in melius restituta: nam hoc est διδασκῶν, Hebraeis נָדָב, et ita accepit Syrus.

4. *Ἰνα δὲ μὴ ἐπὶ πλεόν σα ἐγκόπτω, ne diutius autem te impediam]* In Glossario, ἐγκόπτω, *impedio*: et ita sumit Paulus Rom. 15: 22, Gal. 5: 7, 1 Thess. 2: 18. Impedit autem a negotiis Praesidem, qui diu alloquendo eum detinet. Est et hoc inter Rhetorica artificia, polliceri se brevem fore; praesertim apud occupatos.

Τῇ οὖν ἐπιεικίᾳ] Ea humanitate qua soles. Solent coniungi ἐπιεικία et πρᾶξις [clementia]. Intelligitur hic facilitas et patientia in audiendo.

5. *Εὐρόντες γὰρ τὸν ἄνδρα τοῦτον λοιμὸν, invenimus enim hunc hominem pestem]* Sic Cicero dixit, *pester civitatis*, pro Rabirio: *pestem patriae*, pro Sestio: *pester imperii*, pro Deiotaro.

Καὶ κινεῖντα χάσιν πᾶσι τοῖς Ἰουδαίοις τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην, et concitantem seditiones omnibus Iudaeis in universo orbe] Idem sensus qui supra 17: 6.

Πρωτογάβην τε]. In Glossario πρωτογάβης, princeps. Sic vocantur qui in arte, qui in convivio, qui in iudicio aut re quavis alia primum locum obtinent. Sic Cyprianus in sententia proconsulari dicitur auctor iniqui nominis et signifer.

Τῆς τῶν Ναζωραίων αἰρέσεως, sectae Nazarenorum] Ita in Iudaea vocabantur qui extra Iudaeam Christiani, nempe a Domino ipsorum Iesu Nazareno. Et sic hodie quoque Iudaei et Mahumetistae Christianos appellant. Vide quae diximus ad initium Matthaei.

6. *Ὃς καὶ τὸ ἔργον ἐπέλασσε βεβηλόσαι, qui etiam Templum violare conatus est]* Introductis alienigenis, factum crimen.

Ὃν καὶ ἐπατήσαμεν, quem et apprehensimus] Recta locutio fuerat, αὐτὸν ἐπατήσαμεν [ipsum apprehendimus]. Alioqui est ἀνακόλουθον [inconsequens], nec illud εἰρόνης verbum habet quod ei respondeat. Sed similia passim apud bonos auctores reperiuntur, maxime vero apud nostros. Simile quid notavimus Eph. 1: 13.

*Kal kata tōn hēmēteron νόμον ἡθελήσαμεν κρίνειν, volui-
mus eesundum legem nostram iudicare]* Nempe tanquam
eum qui alienigenas in Templum induxisset: in quo cri-
mine capitalis poenae ipsis permissa erat executio, ut
diximus supra 21: 28.

7. *Ἰκαρῶν δὲ Ἀνσίας, superueniens autem Lysias]*
Idem quod ἐπιστάς supra 25: 23. Scholiastes Thucydidis:
*Ἐπιθόντες, ἐπὶ ξένων παρῆλθόντες, ἐπὶ ἰδίων [Advenien-
tes, de hospitibus; accedentes, de suis dicitur].* Aliibi:
*Ἐπέρχεται ὁ ξένος· παρέρχεται ὁ πολίτης [Advenit pere-
grinus, accedit civis].* Idem: *Τὸ παρῆλθεῖν, τὸ αὐτίκα
δηλοῖ [Accessisse, hoc denotat extemplo accessisse].* Sic
et Athenaeus: *Ἀνλωδοὶ δὲ παρήλθον [Ingressi sunt autem
tibicines].*

*Βίᾳ πολλῇ ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν ἀφίλετο, vi magna eri-
puit eum manibus nostris]* Vim vocant opem vim pro-
hibentis.

8. *Κελεύσας καὶ τοὺς κατηγοροὺς αὐτοῦ ἔρχεσθαι, iubens
et accusatores eius venire]* Supra 22: 30.

Παρ' οὗ, a quo] Nempe Paulo.

Δυνήσῃ αὐτὸς ἀνακρίνας, poteris ipse inquirens] Quae-
stione habita per tormenta: ita recte accepit hic Syrus.

9. *Συνέθεντο δὲ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, assenserunt autem
et Iudaei]* Ananias et Senatores Oratoris sui dicta ap-
probabant. In Glossario *συντίθημι, συναινῶ [approbo].*
Pausanias: *Ἀρρίανῳ μὲν οὖν ἔγωγε οὐδαμῶς κατὰ γε τοῦτο
συνθήσομαι [Arriano equidem hac in parte nullatenus
assentior].*

10. *Νεύσαντος αὐτοῦ τοῦ ἡγεμόνος λέγειν, annuente ipsi
Praeside ut diceret]* Potestate loquendi ei facta. Vide
supra 21: 39, 26: 1.

Ἐκ πολλῶν ἐτῶν, multis annis] Gesta enim haec sub
finem procurationis huius Felicis: ut patet infra 26.

Ὅντα σε κριτὴν, de esse Iudicem] Id est, *Rectorē*.
Nam *ἄν*, κρίνειν Hebraeis est etiam *regere*.

Τῷ ἔθνει τούτῳ, genti huic] Iudaeae, Galilaeae, Sa-
mariae, Peraeae, Iosephus Belli Iudaici II. 21. Nam
Agrippa habebat Batanaeam, Trachonitidem, Gauloniti-
dem, et regnum Lysaniae et praefecturam, quam Varus
addiderat.

Εὐ-

Εὐθυμότερον καὶ περὶ ἑαυτοῦ ἀπολογεῖσθαι, bone animo pro me verba faciam] Reo convenit, vultu ac verbis prae se ferre fiduciam.

11. *Δυναμίσθην σοὶ γινῶσθαι, potes animam cognoscere]* Ex testibus.

[*Ὅτι οὐ πλείονες ἡμέραι ἢ δεκάδοιο, plus mihi non esset dies quam duodecim]* Vide supra 21: 27,

12. *Ἀπὸ τῆς ἀσέβην, ex quo adscendi]* Ab hac urbe Caesarea.

Προσεννήσων εἰς Ἱερουσαλήμ, Hierosolyma adoraturus] Non profanaturus Templum, sed Deum veneraturus cum Iudaeis caeteris.

12. *Καὶ οὐτε ἐν τῷ ἱερῷ εὑρόν με πρὸς τινα διαλεγόμενον, et neque in Templo invenerunt me cum aliquo disputantem]* Non hoc dicis, quod crimen esset in Templo, postquam a sacrificiis vacabatur, aut in Synagogis, aut inter eundem per vias publicas de Legis et Prophetarum sensu disputare: sed quo longius omnem criminis speciem a se amoveat.

Ἡ ἐπιστάσις ποιοῦντα, aut concursum facientem] Concursum, contra Leges Romanas, *αὐτοστροφὴν* supra 19: 40: nam *ἡ* vertitur *αὐτοστροφὴ*, Iud. 14: 8, et *ἐπιστάσις*, Num. 16: 40. Sic et Num. 26: 9, *ὡμίαντα* vertitur *ἐν ἐπιστάσει αὐτῶν* [in conjunctione eorum].

13. *Οὐτε παραστήσαι δύνανται περὶ αὐτοῦ τῶν κατηγορουμένων, neque probare possunt de quibus nunc me accusant]* *Παρίστασθαι* proprie est, hominem exhibere, ut supra 9: 41, 23: 33. Improperie ad res transfertur, et significat ostendere. Sic *ἀνδρίαν* *παρίστασθαι* apud Plutarchum: *δόξαν* *παρίστασθαι* apud Platonem. Non possunt probare quod intendunt, nempe aut seditionem a me excitatam, aut alienigenas deductos in Templum. Quod hic est *παραστήσαι* infra est *ἀποδείξαι* 25: 7. Accusatore autem non probante, reum absolvi necesse est.

14. *Ὁμολογῶ δὲ τοῦτό σοι, confiteor autem hoc tibi]* Id fatetur quod ad Dei honorem maxime pertinebat, et apud aequum Iudicem nocere ei non poterat, nempe *esse se sectae eius quae Nazaraeorum dicebatur*, non tamen contemptorem aut Dei, aut Legis, aut popularium.

Κατὰ τὴν ὁδόν, secundum viam] Τῇ.

Ἡ

Ἡ λέγουσιν αἰρεσίς, quam dicunt haeresin] Est enim haec vox non minus quam illa Hebraea significationis mediae, ut apparet supra 5: 17, 15: 5, et infra 26: 5. Ita Iosephus usurpat de Iudaeorum sectis: de Philosophorum Graeci: de Medicorum Galenus.

Δουλεύω, servio] 22.

Τῷ πατρί Θεῷ, patrio Deo] Deo Patrum, Abrahami, Isaaci, Iacobi, et caeterorum a quibus ortum duco. Vide supra 3: 13, 5: 30, 7: 32, 22: 14.

Πιστεύων πᾶσι τοῖς κατὰ τὸν νόμον καὶ ἐν τοῖς προφήταις γεγραμμένοις, credens omnibus quae in Legge et Prophetis scripta sunt] Vide infra 26: 22.

15. Ἐλπίζω ἔχων εἰς τὸν Θεόν, ἧς καὶ αὐτοὶ προσδέχονται, ἀνάσσειν μέλλειν ἔσεσθαι] Vide supra 23: 6. Ἐλπίς [spes] Hellenistarum respondet saepe Hebraeo נֶאֱמַר vel נֶאֱמַר [fiduciae]: ideoque post se recipit εἰς vel ἐν cum accusativo. Fiduciam hanc in Deo habeo, futuram resurrectionem eam quam et isti expectant.

Δικαίων τε καὶ ἀδίκων, iustorum et iniquorum]. Quae melior erat inter Iudaeos sententia, a Christo probata Ioh. 5: 29, Matth. 25: 31 et sequentibus. Nota praecipuum hoc esse fidei obiectum.

16. Ἐν τούτῳ δὲ αὐτὸς ἀσκῶ] Propter hoc, id est, propter hanc fiduciam. Ἀσκῶ, exerceo, nempe memetipsum: quod apud Hellenistae saepe subauditur, quia Hebraei saepe pro reciprociis usurpant modo activa, modo passiva.

Ἀπρόσκοπον συνείδησιν ἔχων πρὸς τὸν Θεόν καὶ τοὺς ἀνθρώπους] Melius alii codices ἔχειν [habere]. Exerceo me propter illam spem, ut conscientiam serveam eam quae nec Deum nec homines offendat. Vide supra 23: 1. Vox ἀπρόσκοπος est et apud Sirachidem 32: 22, apud Paulum 1 Cor. 10: 132, Phil. 1: 10. Πρόσκοπη et πρόσκομμα respondent Hebraeis עָוָו et חָטָא quae id significant, quod Latinitum offensa.

17. Ἀὶ ἐτῶν δὲ πλείονων] Post annorum aliquot absentiam: sic διὰ habemus Gal. 2: 1 et alibi.

Παρεγενόμην] Veneram Hierosolyma.

Ἐλεημοσύνας ποιήσας εἰς τὸ ἔθνος μου, eleemosynas allaturus genti meae] Tantum abest, ut nocere, ultro prodesset ipsis vobis.

Kal

Kai προσφορὰς, et oblationes] Tantum abest ut Deum aut Legem contempserim, obtuli victimas et alia legitimo ritu.

18. *Ἐν οἷς*] *In quibus dum occupor.*

Εὗρον με ἡγνισμένον, invenerunt me purificatum] *ἡγνισμένον*, in casto, abstinentem a vino aliisque rebus a quibus Nazaraei abstinent. Vide supra 21: 24, 26.

Οὐ μετὰ ὄχλον] *Sine concursu.* Vide supra 12.

Οὐδὲ μετὰ θορύβου] *Sine vi.* In Glossario, *θάρυβος, tumultus, turba*, Vide Matth. 26: 5, 27: 24, Marc. 5: 38, 14: 2, Act. 21: 24. Respondet Hebraeo *מריב* et *מריב*. *Nec de vi publica, nec de privata teneor.*

Τινὲς δὲ ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαῖοι, quidam autem ex Asia Iudaei] Supra 21: 27.

19. *Οὐδεῖς ἔδει ἐπὶ σου παρῆναι καὶ κατηγορεῖν εἰ τι ἔχουν πρὸς με· ἢ αὐτοὶ οὗτοι εἰπάτωσαν, quos oportebat apud te praesente esse et accusare, si quid haberent adversum me; aut hi ipsi dicant*] Haec postrema per parenthesin legenda.

20. *Ἐγὼ εὗρον ἐν ἐμοὶ ἀδίκημα, si quid invenirent in me iniqui*] In Manuscripto, *τί εὗρον* [quid invenerunt], interrogative. Optime sic sensus cohaeret: *Quid maleficis, inquit, in me probaverunt, cum apud Synedrium res acta est?*

21. *Ἡ περὶ μίσης ταύτης φωνῆς, ἣ ἐκραξα ἑστὼς ἐν αὐτοῖς* *Ὅτι περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν ἐγὼ κηρύσσομαι σήμερον ὑφ' ὑμῶν.* *Nisi forte una hac in voce qua clamavi inter eos stans: De resurrectione mortuorum ego hodie a vobis in iudicium vocor*] Nisi hoc crimen esse volunt, quod palam professus sum credere me mortuos a Deo posse resuscitari.

22. *Ἀνεβάλετο αὐτοῖς*] Optime vertunt qui vertunt, *Ἀμплиavit eos*, Loquitur sic Cicero pro Caecinna et tertia Verrina, Livius libro IV. Sollemnis vox Iudicis dissidentis erat *Ἀμплиος*, supplē cognoscendum. Meminit Cicero Bruto, Asconius ad tertiam Verrinam, Donatus ad Eunuchum.

Ἀκριβέστερον εἰδὼς τὰ περὶ τῆς ὁδοῦ, εἰπὼν *Ὅταν Ἀναίας ὁ χιλιάρχος καταβῇ διαγγώσσομαι τὰ κατ' ὑμᾶς*] Sequor eos qui εἰπὼν hic inter media verba censent interponi, hoc
sent

sensu: *Ubi enactius didicero quid sit de hac secta, et ubi Lysias venerit, causam istam terminabo.* Nam διαγινώσκουσιν est definire causam; δια enim in compositione saepe consummationem significat. Statum huius controversiae videbat Felix partim esse legalem, partim inficialem. Legalis erat, An secta Nazarena esset contra Legem Indaeorum: Inficialis, An Paulus concursum aut tumultum concitasset. De priore audiendi erant complures viri eruditi, praeter accusatores: at de altera testis certus erat ipse Lysias. Quare merito interlocutua est Felix.

23. Διαταξάμενός τε τῷ ἑκατοκάρῳ, iussitque centurioni] Alieni centurioni ex Caesareensibus.

Τηρεῖσθαι τὸν Παῦλον, custodire Paulum] Neque enim ante absolutionem plane dimitti poterat. L. Neque. D. de custodia reorum.

Ἄντισιν ἔχειν, et habere laxationem] Nempe a vinculis. In Glossario ἄντισιν, laxatio.

Καὶ μηδένα καλύειν τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἐπιτηδεῖν ἢ προσέρχεσθαι αὐτῷ, nec quenquam de suis prohibere ministrare ei] Hoc pro dignitate personae constituit, quia civem Romanum esse intellexerat. L. I. D. de custodia reorum, dicto iam titulo.

24. Παραγενόμενος δὲ Φῆλιξ, veniens Felix] Nam exierat ad uxorem arcescendam.

Σὺν Δρουσίλλῃ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ εὖσθ' Ἰουδαία, cum Drusilla uxore sua quas erat Iudaea] Haec soror Agrippae, relicto contra Legem marito Aziso Emesenorum Rege circumciso, Felicem hominem incircumcisum, sui amore tactum, secuta, nuptias cum eo fecerat, Josephus. XX. 6 Annalium. Erat autem haec ipsa Drusilla neptis Antonii et Cleopatrae, teste Tacite Historiarum V. Vide quae dicta supra 23: 24.

Μετακλήματα τὸν Παῦλον. Adduci iussit, ut supra 2.

Περὶ τοῦ εἰς Χριστὸν πίστεως, fidem quas est in Christum] Ut priorem partem sui in hac re officii exsequeretur.

25. Διαλεγόμενον δὲ αὐτοῦ περὶ ἡλικανότητος καὶ ἐγκρατείας, disputante autem illo de iustitia et castitate] Quas duo, praeter Dei cultum, Religio Christiana exigit in summo gradu, Tit. 1: 8, 2: 12.

Kai

Kal tou neimatos tou mellontos desodai; et iudicio futuro] Etiam in malos: supra 15.

**Εμφοβος γενόμενος ὁ Φήλιξ*] *Matuens sibi*, si res sic haberet: conscius sibi vitæ flagitiosæ, ut Tacitus docet Annadium XII. Non erat iusti hominis, servili ingenio, id est, *per omnem suavitatem ac libidinem, exercere ius regium*: quod de eodem Felice dicit Tacitus Historiarum V: non erat continentis; a marito nolente uxorem abducere.

Tò νυν ἔχον πορεύειν] Id est, *ut nunc se pes habens abeas*. Non vaco nunc eiusmodi dissertationibus.

26. *Ἀμα δὲ καὶ ἐλπίζων ὅτι χορήγηται αὐτῷ ἐπὶ τοῦ Παύλου*, simul et sperans fore ut pecunia ei daretur a Paulo] Nempe quia et civem Romanum esse intellexerat, et principem sectæ multarum millium. Pertinebat et hoc ad servile illud ingenium, eratque contrarium tum Hebræis legibus, Exod. 23: 8, Dent. 16: 19 tum et Romanis, Lege I, III et IV. D. ad Legem litem Repetundarum.

Διὸ καὶ πυννότερον αὐτὸν μεταπαμπόμενος] Saepius adduci iubens: ut supra 24: 24, infra 25: 6.

Ἐμίλει αὐτῷ] Colloquebatur eum eo. 777.

27. *Διετίας δὲ πληρωθείσης*] Biennio reatus Pauli expleto.

**Ἐλαβε διάδοχον ὁ Φήλιξ Πορκίον Φῆγον*, accepit successorem Felix Porcium Festum] Vide Iosephum Antiquæ Historiæ XX. 7 et Belli Iudæici II. 24.

Θέλων τε χάριτας καταθέσθαι τοῖς Ἰουδαίοις ὁ Φήλιξ] Gratificari volens Iudæis; ut innocentia incommodo iræ populi redimeret. Quæ de causa Pilatus quoque Christum supplicio affecit. Multa sæva et iniqua in Iudæos pertraxerat Felix, quorum accusatus apud Neronem, per fratris Pallantis potentiam poenæ ereptus est, teste Iosepho Antiquæ Historiæ XX. 7. *Χαρίζεσθαι* locutio est bene Græca, Demostheni quoque usitata et Xenophonti: quales locutiones non paucas habet Lucas, ubi non alios inducit loquentes, sed ipse loquitur; et quidem de rebus ad religionem non pertinentibus.

CAPUT XXV.

Ἐπιβὰς τῇ ἐπαρχίᾳ] *Cum in provinciam pervenisset*, ut loquitur Traianus ad Plinium 27, *ingressus fines provinciae*, ut Ulpianus L. observare. § aliquam. D. de officio Proconsulis: *ingressus provinciam*, ibidem, § post haec.

Ἀνέβη εἰς Ἱεροσόλυμα ἀπὸ Καισαρείας, *adscendit Caesarea Hierosolyma*] Nam et hoc observare debebant Praesides in quam primum civitatem venirent vel applicarent, d. L. § ingressus.

2. Ἐνεφάνισαν δὲ αὐτῷ ὁ ἀρχιερεὺς καὶ οἱ πρῶτοι τῶν Ἰουδαίων κατὰ τοῦ Παύλου, *adieruntque eum Pontifex Maximus et primi Iudaeorum adversus Paulum*] Id est, *accusationi in Paulum coeptae insititire*. Ut 24: 1, οἱ πρῶτοι hic, qui supra πρεσβύτεροι [Seniores].

Καὶ παρεκάλουν αὐτόν] In Glossario, παρακαλῶ, oro, obsecro, rogo.

3. Αἰτούμενοι χάρις, *postulantes gratiam*] Χάρις hic est *beneficium*, ut apud Graecos saepe, ut:

Ἄ χάρις αἱ βραδείνους ἀχαρις χάρις. —

Gratia quae tarda est ingrata est gratia. —]

Ἐνέδραν ποιοῦντες ἀνελεῖν αὐτόν κατὰ τὴν ὁδόν, *insidias struentes quo interficerent eum in via*] Clandestina sicariorum *usurpationes*, ἵτα, ut auctoritatem possent defungere.

Ἀπεκρίθη τηρεῖσθαι τὸν Παῦλον ἐν Καισαρείᾳ, *respondit servari Paulum Caesareae*] Id est, bene eum ibi servari, nec quicquam causae esse cur transferretur, cum ibi non minus, quam Hierosolymis accusari possit. Romani Praesides non semper in una urbe ius dicebant, sed ubicunque erant.

Ἐαυτὸν δὲ μέλλειν ἐν τάχει ἐκπορεύεσθαι, *se autem brevi profecturum*] Hierosolymis nempe Caesaream.

5. Οἱ οὖν δυνατοὶ ἐν ὑμῖν] *Quibus commodum erit*. Ita hic accepit Syrus. Sic dici solebat, *Quis commodum est, exsequias, te*. Δυνατοὶ, ἵνα ἔω [qui possunt].

Συγκαταβάντες] *Mecum descendentes*. Ita loquitur, quia Caesarea est ad mare.

Εἰ τι ἐστὶν ἐν τῷ ἀνδρὶ τούτῳ, *si quid est in hoc viri*
Nempe quod accusare velint, ex sequentibus. Nam vox
ἄτοπον [*crimen*] non est in plerisque libris, et videtur ad-
scripta ex Glossemate. Sic Latine dicimus: *Si quid habet*.

6. Διατρίψας δὲ ἐν αὐτοῖς, *moratus autem inter eos*
Ἱεροσολύμοις [*Hierosolymis*] scilicet.

Ἡμέρας οὐ πλείους ἢ ὀκτώ, *dies non plures quam octo*.
Alii libri οὐ πλείους ἢ δέκα [*non plures quam decem*].
At Manuscriptus, οὐ πλείους ὀκτώ ἢ δέκα [*non plures quam octo vel decem*], quod verum puto. Nam et Latinus et
legit, et Syrus, et Arabs. Solemus sic loqui ubi ad me-
merum exacte definiendum notitia aut memoria non re-
petit. Sic ὅσκι [*fore*] saepe usurpant sancti Scriptores
ut Matth. 14: 21, Marc. 6: 44, Luc. 9: 14, 22: 41, 23: 44
Ioh. 6: 10, supra 2: 41, 5: 36, 10: 3.

Καθίσας ἐπὶ τοῦ βήματος, *sedens pro tribunali*] Erat
quae de plano fieri poterant, maiora non nisi pro tribu-
nali. Haec enim inter se opponuntur apud Suetonium
Paulum et Papinianum.

Ἐκέλευσε τὸν Παῦλον ἀχθῆναι, *iussit Paulum adduci*.
Ad se duci.

7. Περιέστησαν] *Circumstetere tribunal.*

Οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων καταβεβηκότες, *qui Hierosolymis de-*
scenderant] Legati a Senatu.

Αἰτιάματα, *causas*] Recte sic; non ut alii libri habent
αἰτιώματα. Dicitur αἰτίημα ea forma qua θῆμα, ἀκούω,
et similia.

Ἄ οὐκ ἴσχυον ἀποδείξαι, *quas non poterant probare*.
Supra παραστήσαι [*probare*] 24: 13. Vetus est dictum:
Si accusasse sufficiet, quis innocens erit?

8. Ἀπολογουμένου αὐτοῦ, *Ἐτι, illo respondente*] Illud
ἔτι hic abundat Hellenistarum more. Sequitur enim di-
recta oratio.

Ὅτε εἰς τὸν νόμον τῶν Ἰουδαίων, *neque in legem Is-*
raelitarum] Legem enim perpetuo observavi.

Ὅτε εἰς τὸ ἱερόν, *neque in Templum*] Templum pie adoravi,
nec quenquam in eo induxi alienigenam.

Ὅτε εἰς Καίσαρά τι ἤμαρτον, *neque in Caesarem quicquam*
peccavi] Non docui rebellionem; nihil feci dixi
contra Caesaris imperium.

9. *Θέλω χάριν καταθέσθαι, gratificare volens*] Eadem locutio, quae supra 24: 27.

Ἀποκρίσεις τῷ Παύλῳ] *Alloquens Paulum*: nam sic ἀποκρίνεσθαι [*respondere*] saepe ponitur et apud hos et apud alios Scriptores. Vide supra 3: 12.

Ἐκεῖ περὶ τούτων κρίνεσθαι ἐπ' ἐμοῦ] *Vise a Synedrio iudicari me praesente?* Sic ἐπὶ et infra sumitur 26: 2. Habebat Synedrium iurisdictionem quandam in Iudaeos, sed civitatis Romanae ius validius erat iure Synedrii. Itaque invitatus cogi non poterat illos agnoscere Indices. Solebant Praesides interdum adesse ordini civitatis. L. I. § sed etsi. D. quando appellandum sit.

Εἶπε δὲ ὁ Παῦλος, dixit autem Paulus] Et Indices illos, et urbem, et iter ipsum reformidans.

10. *Ἐπὶ τοῦ βήματος Καίσαρος ἐξῆς εἰμι, ad tribunal Caesaris sto*] Recte Tribunal Caesaris vocat id quod Procurator habebat nomine ac mandato Caesaris, Vide ad Matth. 27: 2. Ulpianus L. I. D. de officio Procuratoris Caesaris: *Quae acta gestaque sunt a Procuratore Caesaris, sic ab eo comprobantur, atque si a Caesare gesta sint.*

Οὐ μὲ δεῖ κρίνεσθαι, ubi me oportet iudicari] Nam de cive Romano Praesidum Romanorum erat cognoscere.

Ἰουδαίου, οὐδὲν ἡδίκησα, Iudaeos non laesi] Idea indicium tuum non reformido, quia certus sum nihil a me laesos Iudaeos; inique eos de me queri.

Ὡς καὶ σὺ κάλλιον ἐπιγινώσκεις] *Melius nosti*, scilicet quam ut opus sit me ea de re te docere. Scis id ex Felice et ex eis qui Felici in cognitione adfuerunt.

11. *Εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ, si enim pecco*] Si id institutum quod sequor, Iudaeos iniuria afficit.

Καὶ ἄξιον θανάτου πέπραχά τι, aut dignum morte aliquid feci] Et si ea iniuria talis est quae secundum leges Romanas mortem mereatur.

Οὐ παραιτοῦμαι τὸ ἀποθανεῖν, non recuso mori] Simile illud Demetrii apud Livium libro L: *Ego si quid impie in te Pater, si quid scelerate in fratrem admisi, nullam deprecor poenam.*

Εἰ δὲ οὐδὲν ἐστὶν ὧν οὗτοι κατηγοροῦσιν μοι] *Si nihil in re est eorum, de quibus me accusant.*

Οὐδεὶς με δύναται αὐτοῖς χαρίσασθαι] *Nemo eis habet ut me illis donet.* Sic Herodes, apud Iosephum Belli Iudaici II. 5, accusatur, τὸ τῆς Ἰουδαίας αἷμα ἀχαρίσθαι τοῖς ἔξωθεν ἄλλοις [populis alienis Iudaeas sanguinem donasse]. Philo eundem sensum sic eloquitur: Παρακλητέσει δὲ τυχοῦσά τις παρὰ σοῦ διαρείας· μῆλλον δ' ἀγαθὸν οὐδὲν αὐτῇ παρῆξαι, ἢ τοῖς Ἰουδαίους ἐκδοῦς καὶ προέμενος [Suscipiet autem advocacy consecuta a te aliquod beneficium: sed nihil potes illi gratius facere, quam si Iudaeos dedas ipsiusque arbitrio permittas]. Δύναται [potest] enim hic ad facultatem legitimam refertur. Donat reum inimicis, qui eum ipsorum indicio tradit.

Καίσαρα ἐπικαλοῦμαι, ad Caesarem appello] Id est, Si me vis Synedrio iudicandum tradere (id enim videbatur agere Festus) ad Caesarem Neronem appello. Licebat hoc Romanis legibus in tali casu: nam ante sententiam appellari potest, si quaestionem in civili negotio habendam Index interlocutus sit, vel in criminali contra leges hoc faciat. L. Ante. D. de Appellationibus recipiendis. Erat autem contra leges Romanas civem Romanum provincialibus hominibus iudicandum tradere, et id nolentem. Plinius in Epistola de Christianis: *Fuerunt alii similis amentias, quos, quia cives Romani erant, annotavit in urbem remittendos.*

12. Τότε ὁ Φῆστος συλλαλήσας μετὰ τοῦ συμβουλίου, tunc Festus cum consilio loquutus] Ut mos erat Romanis Praesidibus agere res magnas de consilii sententia. Vide quae diximus ad Matth. 27: 19. Μετὰ συμβουλίου, vertendum est cum consilio, ut vetus interpret fecit; non ut alii, cum concilio.

Καίσαρα ἐπικέκλησαι, ἐπὶ Καίσαρα πορεύσῃ] Non opus est hic interrogatione: melius enim procedit sermo, *Caesarem appellasti*, id est, quandoquidem ad Caesarem provocasti, ad Caesarem ibis. Provocatio non erat simpliciter facta, sed sub conditione: verum Festus libenter arripiebat occasionem, qua se ab hac molestia et invidia liberaret.

13. Ἡμερῶν δὲ διαγενομένων τινῶν] Cum dies intercessissent aliquot. Eadem locutio, Marc. 16: 1, infra 27: 9.

Ἀγρίππας ὁ βασιλεὺς, Agrippa Rex] Filius eius Herodis Agrip-

Agrippae cuius mors supra recitata est cap. 12. Fuit autem hic Rex Chalcidis primum, deinde Batanaeae, Trachonitidis et Gaulonitidis, quibus addidit Nero Abilam, Iuliada, Tarichaeas et Tiberiada. Iosephus Bello Iudaico I. 21, 22. Meminit huius Agrippae etiam Thalmud Hierosolymitanum.

Kal Berixn, et Bernice] Soror Agrippae illius, nupta (quod per Legem licebat) patruo suo dicto Herodi, et post eius mortem Polemoni Ciliciae Regi. Vide Iosephum Ant. Hist. XIX. 7, de Bello Iudaico II. 26 et 28. *Berixn* est nomen Macedonicum pro *Φερηνίχη* nam Macedones ϕ in β mutabant. Sic et *Berixas* dicebant pro *Φρύγας*. Itaque *Berenice* Valerio Maximo VIII. 6, eadem Plinio *Pherenice* VII. 41. Fuit haec femina infamis in fratre, ut nos docet Iosephus XX. 5, eoque referendum illud Iuvenalis:

— Deinde adamas notissimus et Berenice.

In digito factus pretiosior hunc dedit olim.

Barbarus, incestae dedit hunc Agrippa sorori.

Fallantur enim Scholiastae, qui alia haec trahunt.

14. *Ἀρέθρο*] Graeca vox facta ad modum Latinae retulit. Hebraei dicerent *רצח*.

15. *Ἐκκαίναν*] Accusationem attulere. Vide supra 14: 1, hoc capite 2.

Ἀπούμενοι καὶ αὐτοῦ δίχην, sententiam postulantes adversus illum]. In Manuscripto est *καταδίχην* [condemnationem].

16. *Ὅτι οὐκ ἔστιν ἔθος Ῥωμαίοις χαρίζεσθαι τινα ἀνθρώπον εἰς ἀπώλειαν, πρὶν ἢ ὁ κατηγορούμενος κατὰ πρόσωπον ἔχοι τοὺς κατηγοροὺς, τόπον τε ἀπολογίας λαβεῖν περὶ τοῦ ἐγκλήματος*] Quid sit *χαρίζεσθαι* supra vidimus eodem. Est autem curtata locutio: plena esset: *Non est Romani moris quenquam in exitium donare alteri, damnando eum antequam et accusator contra constituerit, et ipse sui defendendi acceperit copiam*. Idem de Romanis Appianus: *Οὐ πάτριον σφίσιν ἀκρίτους καταδικάζεσθαι* [Non solent illi inauditos damnare]. Philo de Praesidibus Romanis: *Τότε γὰρ κοινοὺς παρέχοντες ἑαυτοὺς δικάζεις, ἔξ ἴσων καὶ τῶν κατηγορῶν καὶ τῶν ἀπολογουμένων ἀκροώμενοι, μηδενὸς ἀκρίτου προκαταγινώσκιν ἀξιούντες, ἐβράβευον οὔτε πρὸς ἔχθραν,*

οὔτε πρὸς χάριν, ἀλλὰ πρὸς τὴν φύσιν τῆς ἀληθείας τὰ δόξαντα εἶναι δίκαια [*Tum enim illi, auditis ex aequo et accusatore et reo, aequi iudices, cum ante causam cognitam praesudicandum nil putarent, nihil odio aut amore, sed quod verius et aequius sibi videretur, id iudicabant*]. Attulimus plura huc pertinentia ad Titulum Digestorum de requirendis vel absentibus damnandis. Κατὰ πρόσωπον est in conspectu: ita vertitur 15^η Exod. 30: 6.

17. Ἀναβολὴν μηδεμίαν ποιησάμενος] Ἀναβολὴν ποιεῖς est aliquoties apud Plutarchum pro moram interponere.

18. Οὐδεμίαν αἰτίαν ἐπέφερον, ὥς ὑπερέουν ἐγώ, nullum crimen deserebant, de quibus rebus ego suspicabar] De rebellione, de vi armata, de seditione.

19. Ζητήματα δέ τινα, quaestiones vero quasdam] Vide supra 23: 29.

Περὶ τῆς ἰδίᾳς δεισδαιμονίας, de sua superstitione] Sic Quintilianus II. 8: Primus Iudaicas superstitionis auctor. Sic Ulpianus in Lege qui ad tempora D. de Decurionibus: Eis qui Iudaicam superstitionem sequuntur Divi Severus et Antoninus honores adimplere permiserunt, sed et necessitates eis imposuerunt, quas superstitionem eorum non laederent.

1. Ὁν ἔπαύειν ὁ Παῦλος ἔφη, quem affirmabat Paulus vivere] Resuscitatum esse.

20. Ἀπορούμενος δὲ ἐγὼ εἰς τὴν περὶ τούτων ζήτησιν] Cum ego in rei istius inquisitione haerērem, ignarus scilicet disputationum quae sunt inter Iudaeos, et ex quibus normis eae sint diiudicandae. Manuscriptus non habet εἰς. Et solet ἀπορεῖν saepe construi cum accusativo.

Κακεῖ κληθεῖσθαι περὶ τούτων, et ibi iudicari de istis] A Synedrio, ut supra diximus.

21. Ἀπικαλεσάμενον τηρηθῆναι αὐτὸν εἰς τὴν τοῦ Σεβαστοῦ διαγνώσιν] Est ἐλλείψις [defectus] pro εἰς τὴν τηρηθῆναι [ut servaretur]. In hoc appellavit ut Caesaris cognitioni servaretur. Caesar et Augustus principatus vocabula Tacito Hist. II.

Ἐκλείψοντα τηρεῖσθαι αὐτὸν, ἕως οὗ πέμψω αὐτὸν πρὸς Καίσαρα, donec servari eum, donec mittam eum ad Caesarem] Manere debebat Paulus in custodia donec Caesar cognosceret. Nihil enim novandum appellatione interposita.

Vi-

Vide quae ad titulum eius argumenti in Digestis diximus. Pro πέμψω Manuscriptus habet ἀναπέμψω [*transmittam*].

22. Ἐβουλόμην καὶ αὐτὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀκοῦσαι, *velim et ipse hominem audire*] Curiositate ducebatur, quali olim Herodes, Luc. 23: 8.

23. Μετὰ πολλῆς φαντασίας, *cum multo apparatu*] Utitur hac voce eodem sensu et Polybius, et Hipparchus, et Chronicon vetus, et Chrysostomus aliquoties: Σοπάτερ quoque, πομπικῶς καὶ μετὰ πολλῆς φαντασίας [*cum apparatu solemni et fastu*]. Bardesanes apud Eusebium de Bactrorum mulieribus: Ὑπηρετούμεναι ὑπὸ παιδισκῶν καὶ νεανίσκων μᾶλλον ἢ οἱ ἄνδρες προερχόμεναι μετὰ πολλῆς φαντασίας ἔφιπποι, κοσμοῦσαι πολλὰ χρυσῶ καὶ λίθοις βαρυτίμοις τοὺς ἵππους [*Pluribus, quam viri, ancillarum ac puerorum obsequiis officiisque celi volent, prodeunt in equis, quos multo auro gemmisque pretiosissimis phalaratos habent, ingenti specie atque pompa*]. Hinc φαντασιόκαπεῖν [*torvum ac superbum intuari*], Sir. 4: 30.

Καὶ εἰσελδόντων εἰς τὸ ἀκροατήριον, *et introissent in auditorium*] Graeca vox facta ad exemplum Latinae. Est enim in iure Romano frequens hoc sensu vox auditorii, Syrus bene vertit כּוּרִי הַבַּיִת [praetorium].

Σὺν τε τοῖς χιλιάρχοις] *Cum Praefectis cohortium.*

Καὶ ἀνδράσι τοῖς κατ' ἐξοχὴν οὖσι τῆς πόλεως] *Caesareensium primis. Τοῖς κατ' ἐξοχὴν οὖσι, pro τοῖς ἐν ἐξοχῇ οὖσι.* Quomodo Paulus dixit τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων [*qui, in sublimitate sunt*], 1 Tim. 2: 2.

Ἦχθη ὁ Παῦλος, *adductus est Paulus*] Ut supra 6.

24. Ἐγένετόν μοι] Bene Latinus interpres *interpellavit me*. Glossa, ἐντυγχάνω, *interpello*.

Ἐπιβοῶντες μὴ δεῖν ζῆν αὐτόν, *clamantes non oportere eum vivere*] Ut hominem pestilentem. Vide supra 24: 5.

25. Ἐγὼ δὲ καταλαβόμενος, *ego vero inveni*] Καταλαμβάνειν et Attice καταλαμβάνεσθαι, inter alia est *invenire, deprehendere*. Ita supra 4: 13, 10: 34.

Ἐκρίνα πέμπειν αὐτόν] *Constitui eum mittere*. Sic habuimus κρίνειν et supra 20: 16.

26. Τῷ Κυρίῳ, *Domino*] Domini nomen ab Augusto et Tiberio recusatum posteriores Imperatores receperunt.

Προήγαγον αὐτὸν, produxi eum] In publicum produxi. Ut supra 12: 6.

Ὅπως τῆς ἀνακρίσεως γενομένης, ut inquisitione facta]
Ἀνάκρισις hic est *prævia quædam inquisitio, non iudicandi sed iudiciis edocendi causa*. Sumitur eo sensu ἀνάκρισις a Marciano L. Divus Hadrianus, D. de custodia et exhibitione reorum: cap. 2. Novella de his qui Eunuchos faciunt. Hanc ἀνάκρισιν *elogium* appellat Marcianus eadem lege, et Tertullianus ad Scapulam: *notoria*, lex Ab accusatione D. ad Sc. Turpillianum. L. ea quidem C. de accusationibus. L. si quis in hoc. C. de Episcopis et Clericis, et Augustinus Epistola 159 et 160. Marcianus etiam *interrogationes*.

27. *Ἀλογον γὰρ μοι δοκεῖ]* *Absurdum mihi videtur.*

Μὴ καὶ τὰς κατ' αὐτοῦ αἰτίας σημᾶναι]. Et non significare crimina ipsi obiecta. Ut aliquid certi exploratique possit scribere, vult præsentē Rege Agrippa Indaicarum legum ac quaestionum non ignaro audire quid illud esset, de Iesu Nazareno quod ei pro crimine obiciebatur. Αἰτίας hio dixit quod supra 7 αἰτιάματα.

C A P U T XXVI.

Ἐπιτρέπεται σοι ὑπὲρ σεαυτοῦ λέγειν, permittitur tibi loqui pro temetipso] Ut supra 24: 10.

Ἐκτείνας τὴν χεῖρα, extenta manu] Ut solent dicturi.

2. *Ἐπὶ σοῦ]* *Te praesente*: non enim iudex erat Agrippa. Vide supra 25: 9.

3. *Μάλιστα γνώσῃ ὅντα σε, maxime te sciente]* Attici pro genitivis absolute positīs usurpant accusativos. Frequens id apud Thucydidem.

Ἐθῶν τε, et consuetudines] An Gentes teneantur nostris institutis.

Καὶ ζητημάτων, et quaestiones] Ut de Divino afflatu, de Resurrectione, de Messia.

5. *Προγινώσκοντές με ἄνωθεν, cognoscentes me ab initio]* Idem est ἄνωθεν, quod modo ἀπ' ἀρχῆς, καὶ.

Ἐὰν θέλωσι μαρτυρεῖν] Si modo quod norunt testari velint.

Ka-

Κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν, secundum exquisitissimam sectam] Vide quae allata suprâ 22: 3.

Τῆς ἡμετέρας θρησκείας, nostrae religionis] Vox haec a *Thracibus* venit, ut nos docet *Plintarchus*. Est autem significatio eius media, *lac.* 1: 26, 27, *Col.* 2: 18,

6. *Ἐπ' ἐλπίδι τῆς πρὸς τοὺς πατέρας ἐπαγγελίας γενομένης, ob spem promissionis quae Patribus nostris facta est]* Intelligit spem resurrectionis, ut supra 23: 6, 24: 15. Promisit Deus *se futurum Deum Abrahami, Isaaci et Iacobi*; illi autem in hac vita nihil supra caeteros habuere, nec res soli possederunt praeterquam ad sepulturam: inde colligebatur maiora illis bona post hanc vitam reservari. Vide quae dicta ad *Matth.* 22: 32.

Ἐσθκα κρινόμενος] Quasi dicat. *ob id reus sum*: ut supra 23: 6 et infra 7. *Stare* est reorum.

7. *Τὸ δωδεκάφυλον ἡμῶν, duodecim tribus nostrae]* Graeca libertate novam vocem finxit *Lucas*, concinne admodum: quomodo et *δωδεκάσηπτον* [*duodecim septua*] de re eadem dixit in epistola *Clemens*. *Iosephi* autem tribum bipartitam pro una *Paulus* sumpsit, ne praeteritos putemus *Levitas*.

Ἐλπίζει καταντῆσαι, sperant pervenire] Id est, *pervenire*, ut supra 16: 1, 18: 19, 24: 20: 15, 21: 7, 25: 13. Est vox apud *Polybium* frequens.

Τί; ἄπιστον κρίνεται παρ' ὑμῶν, quid? an incredibile habetur apud vos] *ἔστιν ἡμῶν*. Habes id loquendi genus apud *Zachariam* 8: 6.

Εἰ δὲ Θεὸς νεκροὺς ἐγείρει, Deum mortuos suscitare] Et pro *ὅτι* ad modum *Hebraei* *Gen.* 47: 9, *Ps.* 63: 7, 139: 10, *Num.* 3: 30, *Esai.* 4: 5.

9. *Ἐγὼ μὲν οὖν ἔδοξα ἐναντῶ πρὸς τὸ ὄνομα Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου δεῖν πολλὰ ἐναντία πρᾶξαι]* Videbar mihi debere multa hostilia facere adversus religionem *Iesu Nazareni*. *Ὄνομα* [*nomen*] pro *religione* habuimus aliquoties.

Καὶ πολλοὺς τῶν ἁγίων ἐγὼ φυλακαῖς κατέκλεισα τὴν παρὰ τῶν ἀρχιερέων ἐξουσίαν λαβὼν, et potestate a Principibus Sacerdotum accepta multos sanctorum carceribus inclusi] Supra 9: 2, 22: 5.

Ἀναιρουμένων τε αὐτῶν κατένευκα ψῆφον, et cum osciderentur detuli sententiam] *Ψῆφον* φέρειν per κατάχρησιν

[*abusionem*] etiam Aeschines usurpat pro comprobare, re fori ad alias translato significatu. Hoc dicit se Sophiani intersectionem toto animo, verbis gestisque approbasse. Vide supra 22: 20. Et est plurale pro singulari, ut saepe. Vide ad Matth. 9: 8.

11. *Καὶ κατὰ πάσας τὰς συναγωγὰς πολλάκις τιμωροῦσιν αὐτοὺς*, et per omnes synagogas frequenter puniens eos. *Faciens eos flagris caedi.* Supra 22: 19.

Ἠνάγκαζον βλασφημεῖν] *Cogebam eos Christo maledicere.*

Περὶσσοῦς τε ἐμμαινόμενος αὐτοῖς] *In eos velut furore accensus.*

Ἐως καὶ εἰς τὰς ἔξω πόλεις] *Pro ἐν ταῖς ἔξω πόλεσι, in urbibus extra Iudaeam, qualis erat Damascus.*

12. *Καὶ ἐπιτροπῆς*] In Glossario, *ἐπιτροπή*, *πραγμάτων φροντίς, procuratio.*

13. *Ἡμέρας μέσης, die media*] Supra 22: 6.

Ἵπὲρ τὴν λαμπρότητα τοῦ ἡλίου, supra splendorem solis, Si Christi in terris agentis vultus ut sol luxit, Matth. 17: 2, aequum fuit magis eum lucere iam in coelo regnantis. Et si iusti ut sol splendebunt, Dan. 12: 3, Matth. 13: 43, quanto magis omnium iustorum Princeps?

14. *Τῇ Ἑβραϊδὶ διαλέκτῳ, Hebraica lingua*] Sume et supra 21: 40, 22: 2.

Σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν, durum est tibi contra stimulum calcitrare] Plenius historiam recitat, quam supra capite 9 recitata fuerat. Proverbium autem hoc, de his qui res sibi male cessuras moliantur, ad Iudaeos a Graecis venerat. Primus Aeschylus Agamemnone:

Πρὸς κέντρα μὴ λακτίζε, μὴ πῆσας μογῆς.

[*Ne calce stimulum incesse: nam vanus labor.*]

Idem Prometheus:

Πρὸς κέντρα κᾶλον ἐπενεῖς.

[*Stimulum laesses calce.*]

Euripides Bacchis:

Θύοιμ' ἂν αὐτῷ μᾶλλον, ἢ θυμούμενος,

Πρὸς κέντρα λακτίζοιμι θνητὸς ὢν θεῷ.

[*Sacra facere melius, calce quam stimulum velut Si verberem, certare mortalem Deo.*]

Idem

Idem Pelias:

Πρὸς κέντρα μὴ λάττιζε τοῖς κρατοῦσι σου.

[*Stimulis potentum ne recalcitres cave.*]

Zenobius in Proverbiis: Πρὸς κέντρα λαττίζειν [*Contra stimulum calcitrare*]. Iulianus ad Sallustiam: Μηδὲ, ὁ φησὶν ἡ παροιμία, πρὸς κέντρα λαττίζειν [*Neque, quod ait proverbium, contra stimulum calcitrare*]. Secuti Latini. Terentius Phormione I. 2:

— Nam quae incoitia est,

Adversus stimulum calces?

Habet et Sospater Charisius libro IV. Ammianus Marcellinus libro XVIII, *Nec contra acumina calcitraret*. Hebraei dicerent כּפּ לְ עוֹצ. Syrus hic כּפּוּלָּהּ עוֹצוֹלָהּ [*calcitrare in stimulos*].

16. Καὶ ἐθὺ ἐπὶ τοῖς πόδας σου, *et sta pedibus tuis*
Ut Dan. 12: 1.

Προχειρίσασθαί σε, *constituere te*] Id est, ἵνα σε προχειρίσω [*ut te constituam*]. Vide supra 22: 14.

Ὡς τε ὀφθήσομαι σοι. Id est, *eorum per quas tibi apparebo*. Respiciuntur visa Pauli plurima, supra 18: 9, 23: 11, 2 Cor. 12: 2.

17. Ἐξαγορεύμενός σε] Praesens pro futuro, id est, *exempturus te manibus Iudaeorum et Gentium*. Ita verbum hoc habuimus supra 7: 10, 34, 12: 11.

18. Ἀνοῖξαι ὀφθαλμούς αὐτῶν, *aperire oculos eorum*] Praestabis in ipsis spiritualiter, quod tibi corporaliter eveniet.

Τοῦ ἐπιστρέψαι, *ut convertantur*] Subauditur ἔντα [*int*].

Ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, *a tenebris ad lucem*] Quod illo Christi fulgore significatur.

Καὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ Σατανᾶ, *et de potestate Satanae*] Sic vocat idololatriam. Vide Luc. 10: 18.

Τοῦ λαβεῖν αὐτοὺς ἀφεσιν ἁμαρτιῶν, *ut accipiant remissionem peccatorum*] Vide supra 18: 43. Significat peccata ipsorum priora, quamvis gravia, nihil obstatura ipsorum saluti.

Καὶ κληρον ἐν τοῖς ἡγιασμένοις, *et sortem inter sanctos*] Ius ad vitam aeternam cum piis caeteris: ἐν pro inter, ut Matth. 20: 26.

ΠΙ-

Πίστις τῇ εἰς ἐμὲ, *per fidem quas est in me*] Per quam purgantur corda.

19. Οὐκ ἐγενόμην ἀπειθής, *non fui incredulus*] Tam potens illa vocatio, tamen non adimebat ei obsistendi potentiam. Deus libera vult obsequia, non coacta. Οὐκ ἐγενόμην ἀπειθής, *non obstiti contumaciter*: ita hic Syrus. Respiciatur locus. Esai. 50: 5, 'Ἡ παιδεία τοῦ Κυρίου ἀνέγει μοι τὰ ὦτα, ἐγὼ δὲ οὐκ ἀπειθῶ, οὐδὲ ἀντιλέγω [*Doctrina Domini aperit mihi aures, ego autem nec diffido, nec contradico*].

Τῇ οὐρανίῳ ὀπτασίᾳ, *coelesti visioni*] 'Οράσει Θεοῦ, Ezech. 8: 3, nam *coelum* pro *Deo* poni notum est. Danielis interpretes Theodotion ubique ponit ὀπτασίαν, ἀἰδῶμα aut δῶρασι.

20. Καὶ ἐπιστρέψουσιν ἐπὶ τὸν Θεόν, *et converterentur ad Deum*] Recte: nam Gentes falsos coluerant Deos; Iudaei verum Deum, sed non sicut oportebat.

Ἄξια τῆς μεταβολῆς ἔργα πράσσοντες, *opera emendationis digna facientes*] Vide Matth. 3: 8.

21. Ἐπειρώμενοι διαχειρίσασθαι, *tentabant interficere*] Et ante Dominum, supra 5: 30, ubi idem verbum.

22. Ἐπικουρίας ἰσχύος τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ, *ausiliis autem adiutus Dei*] Ps. 18: 18. Καὶ ἐγένετο Κύριος ἀντήρημά μου [*Et factus est Dominus protectio mea*].

Μαρτυρούμενος μικρῶν τε καὶ μεγάλων, *testificans minori atque maiori*] Instituens omnis generis homines. Genum loquendi Hebraicum Deut. 1: 17, 1 Sam. 5: 8, 30: 2, 19, 1 Reg. 23: 2, 25: 26.

οἱ δὲν τε οἱ Προφῆται ἐλάλησαν μελλόντων γίνεσθαι καὶ Μωσῆς, *quae Prophetae loquuti sunt futura esse et Moses*] [Vide Luc. 24: 26.]

23. Εἰ παθητὶς ὁ Χριστός, *Christum pati debere*] Duplex improprietas; nam et ei pro ὅτι, ut supra 18, et παθητὶς pro eo qui debebat pati, ut apparet dicto loco Evangelii Lucae. Vide Dan. 9: 2, Tryphon Iudaeus cum Iustino disputans plane agnoscit quod nunc Iudaei negant: αἰτ' enim παθητὰν μετ' τὸν Χριστόν, ὅτι αἱ γραφαὶ κηρύσσουσιν, φανερόν ἐστι [*Scripturam praedicare passurum Christum, liquet*].

Εἰ πρῶτος ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν] *Primus resuscitatus ad*

vitam immortalem. Ideo dictus πρωτότοκος ἐκ νεκρῶν [primogenitus ex mortuis] Col. 1: 18, Apoc. 1: 5.

Φῶς μέλλει καταγγέλλειν τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἔθνεσι, *lumen annuntiaturus est populo et Gentibus*] Ex. Esaisa 42: 6. Lux est doctrina apertissima ad salutem, Luc. 2: 32.

24. Τὰ πολλὰ σε γράμματα εἰς μανίαν περιτρέπει, *multae te literae ad insaniam convertunt*] Sic Theognetus Comicus:

Ἐπαρίσσε' ἔμαθες, ὦ πόνηρε, γράμματα.

Ἀντίστροφόν σου τὸν βίον τὰ βιβλία.

[*Miser, peruersas edidicisti literas, Vitam corrumpit tibi librorum lectio.*]

Eruditus erat Paulus non in Lege tantum, sed et in traditionibus, quae resurrectionem et bona vitae alterius apertius docebant. Norat linguas, Hebraeam, Syriacam, Graecam, Latinam; legerat et Poetas.

25. Κράτιστε Φῆξε, *optime Feste*] Ut supra 24: 3.

Ἄλλ' ἀληθείας καὶ σωφροσύνης ῥήματα ἀποφθέγγομαι, *sed veritatis et sobrietatis verba loquor*] Quae dico, ea dico et sincera fide et bene animi compos. Sic Homerus:

Ἄλλὰ σωφροσύνησι νοήματα πατρὸς ἐκένθεν.

[*Sed prudente animo genitoris sensa tegebat.*]

Et convenit origo; nam σώφρων est ὁ σώων τὴν φρένα [qui mentis est compos].

26. Ἐπίσταται γὰρ περὶ τούτων ὁ βασιλεὺς, *scit enim de his Rex*] De miraculis factis per Iesum et discipulos eius.

Πρὸς ὃν καὶ παρῴησιαζόμενος λαλῶ] *Cum fiducia loquor.*

Οὐδὲ γὰρ ἐν γωνίᾳ πεπραγμένον τοῦτό ἐστι, *neque enim in angulo quicquam horum gestum est*] Id est, in locis occultis, ut hic interpretatur Syrus. Sic Terentius Adelphis:

Interea in angulum aliquo abeam.

27. Πιστεύεις βασιλεῦ Ἀγρίππα τοῖς προφήταις; οἶδα ὅτι πιστεύεις, *an credis Rex Agrippa Prophetis? scio te credere*] Non Oratores tantum, sed et Paulus hunc habet morem, ut saepe alios interrogent, et mox sibi respondeant.

28. Ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν γενέσθαι] *Parum abest quin mihi persuadeas ut fiam Christianus.* Est locutio bene Graeca. Nam et Plato dixit in Apologetico:

Ἐγ-

Ἔγνων οὖν καὶ περὶ τῶν πεπραγμένων ἐν ὀλίγῳ τούτῳ, Prope idem de Poetis cognovi: in Manuscripto, Χριστιανὸν ποιῆσαι, ut me Christianum facias.

29. *Καὶ ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν πολλῷ] Id est, non propemodum tantum sed plane. Ideo addit ἐν πολλῷ, quia alter ἐν ὀλίγῳ dixerat. Servat enim idem dicendi genus. In Manuscripto, ὀλίγῳ καὶ μεγάλῳ sine ἐν.*

Ὅποῖος ἀγὼ εἰμι, παρεκτός τῶν δεσμῶν τούτων, qualis et ego sum, exceptis vinculis his] Omnia illis opto, quae in me sunt, praeter incommoda. Vincula autem vocat custodias sibi circumdatas. Popularis enim sermo vincula non tam stricte sumit quam Iurisconsulti. L. Verum est, D. de verbor. signif. Tale est illud Virgilii:

— Et vinclis innaret Claelia ruptis.

Non enim obsides unquam ligantur, ait Servius.

30. *Καὶ ὁ ἡγεμὼν, et Praeses] Festus. Vide supra 23: 24.*

Καὶ οἱ συνεκαθήμενοι αὐτοῖς, et qui assidebant eis] Consilium Praesidis: supra 25: 12.

31. *Ἀναχωρήσαντες] Cum in suas domus se recepissent.*

Πράσσει] Agit de vitae instituto. Tale et illud supra 25: 11, εἰ μὲν γὰρ ἀδικῶ [si enim pecco].

32. *Ἀποτελέσθαι ἐδύνατο] Potuisset absolvi.*

Εἰ μὴ ἐπεκέλητο Καίσαρα, si non appellasset Caesarem] Nam appellatione potestas Indicis a quo appellatum est, cessare incipit ad absolvendum, non minus quam ad condemnandum. Crimina enim integra servanda sunt cognitioni Superioris.

C A P U T XXVII.

Ὡς δὲ ἐκρίθη] Constitutum fuit, ut supra 20: 16, 25: 25.

Τοῦ ἀποπλεῖν ἡμᾶς, ut navigaremus] Constructio qualis supra 3: 12, 1 Cor. 2: 2.

Παρεδίδουν τὸν τε Παῦλον, et tradebant Paulum] Nempe Festus et qui ab eo id mandatum acceperant. Frequens est apud Hebraeos subaudire nominativum verbo con-

congruentem. At Manuscriptus, *παρεδίδου*, ut ad unum *Festum* se referat oratio.

Καὶ τινὰς ἐτίρους δεσφάτας, cum reliquis custodiis] Latinus vertit *custodias*, bene admodum. Sic vocem *custodias* usurpant Snetonius Domitiano, Paulus in L. Carcer, et Veualeius L. ne quis. D. de custodia et exhibitione reorum.

Ἑκατοντάρχη, Centurioni] Vide supra 10: 1.

Ὀνόματι Ἰουλίῳ, nomine Iulio] Liberto, credo, Iuliae domus. Vide quae ad Lucam. Sic Earinus dictus *Plavius*. In Manuscripto tamen infra est *Ἰουλιάνος*.

Σπίρη Σιβασῆς] Bene Latinus, *cohortis Augustae*. Sed intellige *cohortem* fuisse *ex légione Augusta*, quomodo illa Cornelii *ex legione Italica*; supra 10: 1. Nam *Augusta* nomen legionis in Antiquo lapide apud Lipsium ad Taciti secundum Historiarum.

2. *Πλοῖα Ἀδραμυττηνῶ, navem Adramyttenám]* Multae sunt urbes dictae *Ἰνδῶν*, *Ἀδραμυττος*, *Ἀδραμυττα*, *Ἀτράμυττος*, *Ἀτραμύττειον*. Nam tot modis hoc nomen scribitur apud Stephanum et apud alios. Celeberrima omnium est urbs Africae maritima, de qua Procopius Vandalicorum II, quam hic indicari recte censet Hieronymus. Navis haec videtur Africanas merces in Syriam, deinde Syriacas in Lyciam portasse, ut ibi acciperet

Fina Syra reparata merces,
ut loquitur Horatius. Sic solebant Athenis ire naves primum Menden aut Scionen, deinde in Bosphorum: idque etiam nunc fieri solet ut onera his terve aut saepius mutentur.

Μέλλοντες πλεῖν τοὺς κατὰ τὴν Ἀσίαν τόπους, navigaturi circa Asiae loca] Manuscriptus *μέλλοντι πλεῖν*. Ab Africa veniebat navis. Legebat oram Asiae, et urbes quasdam maritimas negotiorum suorum causa adibat. *Πλεῖν τόπους*, quomodo Virgilius:

— *Tyrrhenum navigat aequor.*

Sic *πλέω τὴν θάλασσαν* [*navigo mare*] Demosthenes. *Τόπους*, id est, *μέρη* [*partes*], *maris* nempe.

Ἀνήχθημεν, sustulimus] Ut supra 16: 11, 18: 21, 20: 5, 13 et infra 4.

”Ον-

"Ὅστις οὖν ἡμῖν Ἀριστάρχου Μακεδόνα Θεσσαλονικέως] *quum esset nobiscum Aristarchus Macedo Thessalonicensis*] Hic Aristarchus Christianus factus Paulum ex Macedonia in Iudaeam usque comitatus fuerat, supra 19: 29 20: 4. Idem Paulum iam custodiae datum ex amore ipsum et veritatem comitari sponte voluit, Romaeque primum adiutor eius, Phil. 24, deinde vinculorum particeps fuit, Col. 4: 10.

3. Εἰς Σιδῶνα] Quae satis propinqua Caesareae. Apparet id ex Ptolemaeo.

Φιλανθρώπου τε ὁ Ἰούλιος τῷ Παύλῳ χρησάμενος, *humanum autem tractans Iulius Paulum*] Exemplo Felicis, supra 24: 23.

Πρὸς τοὺς φίλους πορευθέντα, *ad amicos ire*] Cum in lite.

Ἐπιμελείας τυχεῖν] *Cum cura haberi*. Sic ἐπιμελέω σώματος [*curam corporis*] dixit Galenus.

4. Ἐπεπλεύσαμεν τὴν Κύπρον, διὰ τοὺς ἀνέμους ἐναντίους, *navigavimus ad Cyprum: propterea quod essent venti contrarii*] Accurate admodum totam hanc navigationem describit Lucas. *Navigavimus*, inquit, *ut a Cypro non longe abessemus: non quod rectum iter eo ferret, sed quod ventus adversus cogeret et sinu iter obliquare*. Sic et infra 7.

5. Τὸ τε πέρατος τὸ κατὰ τὴν Κιλικίαν καὶ Παμφυλίαν διαπλεύσαντες, *et pelagus Ciliciae et Pamphyliae navigantes*] Ἡλέατος hic significat *altum mare quod procul terra est*, ut et Matth. 18: 6 et 2 Macc. 5: 21.

Κατήχθημεν] *Κατάγειν est appellere*, Luc. 5: 11, supra 9: 30, 21: 3, infra 28: 12. In Glossario, *καταγωγή, ad vectio, κατάγω, advehor*.

Εἰς Μύρα τῆς Λυκίας, *Myra quae est Lyciae*] Manuscriptus et alii, *Λύτρα*. Vox utraque corrupta, videlicet pro *Λίμνηρα*, quod nomen et amni et urbi ad amnem sitae in Lycia. *Myra* interiorius iacet, *Lystra* in Lycania est.

6. Πλοῖον Ἀλεξανδρίνον πλέον εἰς τὴν Ἰταλίαν, *navis Alexandrinam navigantem in Italiam*] Multae naves ex Alexandria Italiam petebant, advehebantque frumentum ab Aegypto et Persicas Indicasque merces. Ideo soli im-

habebant ad oram appellere non demissis supparis. Appellebant autem plerumque Puteolos. Et ad Pharum Paetolanam reficiendam fovendamque Alexandrina civitas contulit, ut ex inscriptionibus discimus. Classis Alexandrina, *Niliacus catapylus* Martiali.

Ἐνεβίβασεν ἡμᾶς εἰς αὐτὸ, transposuit nos in eam] *Ἐμβιβάζειν* est vox bene Graeca, et Platoni etiam in Epistolis nsitata, pro *imponere in navem*.

7. *Βραδυπλοῦντες, tarde navigāremus*] Ob multum onus, ut accipit Syrus.

Μόλις γινόμενοι κατὰ τὴν Κρίδον, vix devenissemus contra Gnidum] Insulam Cariae obiectam et Veneris simulacro ac cultu nobilem.

Μὴ προσεῶντος ἡμᾶς τοῦ ἀνέμου] *Non sinente vento*, nempe *rectum nos tenere cursum, εὐθυδρομεῖν*: ita hanc *ἄλλειψιν* [*reticentiam*] supplet hic Syrus.

Ἐπεπλεύσαμεν τὴν Κρήτην, adnavigavimus Cretae] Vide supra 4.

Κατὰ Σαλμώνην, iuxta Salmonem] *In eam partem in qua vicus est Salmons, unde promontorium Salmonium* Straboni et Ptolëmaeo. Dionysius Periegetes:

Ἐκ δ' ὁρίων Σικελῶν Κρήτης ἀναπέπταται οἶδμα, Μακρὸν ἐπ' ἀντολίην, Σαλμωνίδος ἄχρι καρήνου.
[*Montibus a Siculis se Creta expandit, in Ortum Longe se extendens, caput ad Salmonidie usque.*]

8. *Μόλις τε παραλεγόμενοι αὐτὴν*] *Cum difficulter locum eum praeternavigāsemus*. *Μόλις* difficultatem saepe significat, ut i Petr. 4: 18, Sir. 26: 24. *Παραλέγεσθαι* hic et infra 13 est *praetervehi*. Virgilius:

— *Et crebris legimus freta concita terris.*
Id est, *praeterimus*, ait Servius.

Καλούμενον Καλὸς λιμένας, qui vocatur Boniportius] Manet hodieque id nomen. Stephano est *καλὴ ἀκτὴ*, eodem sensu; nam *δοῖα οῖα* nautis dicitur ea quae est *portuosa*.

Ὡς ἔγγυς ἦν πόλις Λαδαία, cui iuxta erat civitas Lasaea] In Manuscripto ὧς ἔγγυς πόλις ἦν *Ἀλασσα* [cui iuxta erat civitas *Alassa*]. Et puto hanc veram esse lectionem, nec aliter legisse Arabem et Latinum, quanquam

in illo *Alasia*, in hoc *Thalesta*, mutatione non multum a recto abeunte, legitur.

9. *Και ὅντος ἤδη ἐπισφαλοῦς τοῦ πλοῦς, διὰ τὸ καὶ τὴν νηρείαν ἤδη παρεληλυθῆναι, et cum iam non esset tua navigatio, eo quod et ieiunium iam praeterisset*] *Νηεῖα* per excellentiam dies *ד'יב* *עִילָאָסְמוּ* [expiationis], decima Tisri. Vide Lev. 23. Tisri partim cum Septembri, partim cum Octobri congruit. Mense Novembri claudi maria notat Vegetius.

Παρήναι ὁ Παῦλος, hortabatur Paulus] A Deo monitus.

10. *Μετὰ ὕβρεως καὶ πολλῆς ζημίας, cum iniuria et multo damno*] Haec duo coniuncta et infra habentur 21. *Τβρεῖς* ad personam, *ζημία* ad res magis refertur. Et est *κατάχρησις* [abusio] satis elegans, quomodo Latini dicunt, *coeli iniuriam*.

Τοῦ φόρτου, oneris] Id est, *γόμεν* [mercis]. *Νηὸς φόρτου* dixere et Athenagoras et Eustathius, *onus* Latini: unde illud Iuliae inverecundum, *Nunquam nisi navis plena tollo vectorem. Plena, supple oneris*.

Ἀλλὰ καὶ τῶν ψυχῶν ἡμῶν, sed etiam animarum nostrarum] Id est, *personarum*, quae magnis malis affectae. Sic hoc nomen habuimus et supra 2: 41, et habebimus infra 37.

11. *Τῷ κυβερνήτῃ καὶ τῷ ναυκλήρῳ*] *Κυβερνήτης* est qui *navem gubernaculo regit*. *Ναύκληρος* vero in Glossario recte vertitur *navicularius*, qua voce aliquoties utitur Cicero. Graecam Plautus retinuit. Latius patet *navicularii* nomen quam *magistri*. Nam *magister* is demum est quem exercitores navi praefecere; *navicularius* etiam qui suae navi praestet. *Gubernator* suas coniecturas sequebatur, huius auctoritatem *navicularius*.

12. *Ἀνευθέτω δὲ τοῦ λιμένος ὑπάρχοντες πρὸς παραχειμασίαν*] Sicut *εὐθετος* est *idoneus*, Ps. 32: 6, Luc. 9: 62, 14: 32. Ita *ἀνευθέτος*, non *idoneus*, *incommodus*. *Χειμαζεσθαι* est *iactari tempestatibus*: *παραχειμαζεσθαι*, *vitare tempestates*. Hoc igitur dicit: *Non erat portus ille idoneus ad vitandam tempestatem*.

Ἐς Φόινικα] Habet in Austrino Cretae latere Ptolemaeus urbem *Phoenica*, portum *Phoenicunta*.

Blé.

Ἠλέποντα κατὰ Ἀββα, *respicientem ad Africum*] Ἀψ, Latine *Africus*, flat ab Occasu brumali.

Καὶ κατὰ Χῶρον] Χῶρος vox est non Graeca origine, sed Latina, *Corus* vel *Caurus*, Graecis ἀργέτης. Flat ab Occasu aestivo, aut, ut alii volunt, solstitiali. Portus ergo iste in angulo situs duo mari ventisque diversis obiciebat cornua.

13. Ἐποπνεύσαντος δὲ Νότον, *adspirante autem Austro*] Ἐπὸ saepe in compositione rem imminuit. Itaque ἐποπνεῖν est *leniter flare*. Talia sunt ἐπόκουρος, ἐποκρέω, ἐπολαλέω [*aliquantum levis, levem sonum edo, mussito*], et similia.

Δόξαντες τῆς προθέσεως κερκατημέναι, *existimantes voto se potitos*] Nautae scilicet. Κρατεῖν προθέσεως est *voto potiri*. Id ideo existimabant, quia Australe Cretae littus legere volentibus Auster obtigerat.

Ἀφραντες] *Cum solvissent*, nempe a Phoenice aut Phoenicunte portu.

Ἄσπον παρελέγοντο τὴν Κρήτην] Ita distinguendum est. Id est, *quam proxime oram Cretae legebant*. περὶ τῆς [circa Cretam] hic Syrus. Non metuentes scilicet ne in littus impingerentur, ideo quod lenis admodum esset Auster, ut ex antedictis cognovimus. Non repetam multis quod alii recte hic ostenderunt, male a nonnullis putatum nomen hoc esse proprium loci Ἄσπον.

14. Ἄνεμος τυφωνικός, *ventus typhonicus*] Τυφὸν quid sit, supra notavimus ex iis qui meteora descripsere. At Iudaeis Hellenistis τυφὸς est *quaevis violentior procella*. Nam sic interpretes quidam vertunt Ps. 148: 8, πνὸς πν, ubi alii πνεῦμα καταιγίδος, *ventus procellosus*. Sicut et idem nomen πνὸς vertitur καταιγίς [procella] Ps. 55: 9, 83: 16, 107: 27, 29, Esai. 29: 6, 40: 24, 41: 16, alibi ἀλὺδων [turbo], ut Ion, 1: 4, 2: 12.

Ὁ καλούμενος Εὐροκλύδων, *qui vocatur Euroaquilo*] Manuscriptas Εὐρακλύδων, haud obscura commutatione in δ, quarum litterarum perquam vicini sunt ductus in Manuscriptis. Vera lectio est, quam secutus est Latinus interpres, *Εὐροανέλων*. Pari modo dicitur *Euronotus* et *Eurocarcius* apud Vitruvium. Nec novum vocabula Graecae originis cum Latinis coalescere. Talia sunt, *bicli-*

nium, epitogium, Anticato, notata Quintiliano l. 5. Quod multo facilius procedit, ubi vox illa Graeca in Latium adoptata est, ut *Eurus*. Non frustra autem Lucas, non contentus dixisse *coortum ventum procellosum*, adiciere voluit unde is flaret, quod nullus esse posset *Buroaquilone* magis adversus Italiam petentibus. Dici poterat vento tam procelloso flante ab Ortu et Septentrione id quod apud Lucanum est:

Nec ratis Hesperias tanget neque naufragus oras.

15. Συναρπασθέντος δὲ τοῦ πλοίου, cumque abrepta esset navis] *Abrepta a Creta.*

Καὶ μὴ δυνάμενον ἀντοφθαλμεῖν τῷ ἀνέμῳ, et non posset vento obsistere] Egregia translatio. Ἀντοφθαλμεῖν proprie est contra tueri, improprie obniti: ut cum Plutarchus negat Demosthenem potuisse ἀντοφθαλμεῖν τῷ ἄργυρῳ [obniti argento], et cum Polybius non uno loco negat hos aut illos potuisse hostibus ἀντοφθαλμεῖν: quo sensu hoc verbo utitur et Sirachides 12: 14. Sic et ἀντιβλέπειν usurpat Iosephus, ut Antiquae historiae VI, Παθήμασιν οἷς οὐκ ἔτι ἦν ἀντιβλέπειν [Malis, quibus resisti iam non poterat]: et secundo contra Appionem, Τοῖς προστάγμασι τοῖς περὶ διαίτης οὐκ ἀντίβλεψαν [Ordinationibus de vivendi ratione non reluctabantur]. Syrus recte vertit vento obsistere.

Ἐπιδιδόντες ἑφερόμεθα] Ἐπιδιδόντες, nempe τῷ ἀνέμῳ [vento] quod nomen praecessit. Cedentes vento ferebamur. Sic et Ovidius tempestatem describit Tristium l. 3:

Navita confessus gelidum pallore timorem,

Iam sequitur victus, non regit arte ratem.

Sic non quo voluit, sed quo rapit impetus undae,

Aurigam videt vela dedisse rati.

16. Νηδίων δὲ τι ὑποδραμόντες] Id est, cum prope insulam venissemus, quo sensu verbum ὑποπλεῖν habuimus supra 27: 4 et 7.

Καλούμενον Κλαύδην, quae vocatur Claudia] Quae Κλαῦδος Ptolemaeo, Κλαῦδιον Athenaeo. In Syro est κω, sed creditur scriptum pro κω: nam Γαυδὸν eandem, ut creditur, insulam dixit Strabo; et Suidas Κανδῶ legit hoc loco: Gaudon Plinius, Solinus, Stephanus, Procopius

nominant: quam hanc ipsam esse censent eruditi, variante, ut solet, pronunciatione.

Μόλις ἰσχύσαμεν περικρατεῖς γενέσθαι τῆς σκάφης] *Aegre potuimus scapham ex mari in navem attollere. Vide infra 30. Factum id ne scapha incussa navi eam laederet.*

17. Ἦν ἀραντες] *Qua subducta. Contraria sunt αἶρειν σκαφὴν [scapham tollere] et χαλᾶν [demittere].*

Βοηθείαις ἐχρῶντο, ministeriis utebantur] *Βοηθείας vocat quas Latini ministeria. Ea enim vox plebem vavalelem significat. Utitur sic Germanicus in Capricorno, ubi a nobis dicta videant, si queis vacat.*

Ἐποζωννύντες τὸ πλοῖον] *Funibus navem ligantes, ne vi ventorum et fluctuum dissiliret.*

Φοβούμενοί τε μὴ εἰς τὴν Σύρτιν ἐκπέσωσι] *Ne navis una cum ipsis impingeretur in Syrtim. Sic vocantur loca omnia vadosa a duobus in Africa arenosis sinibus dictis hoc nomine. Ἐκπέσωσι, ex mari profundo scilicet in breviam.*

Χαλάσαντες τὸ σκεῦος] *Demisso malo. Nam malus hic κατ' ἐξοχὴν [per excellentiam] dicitur σκεῦος [vas], ut observatum Heraldus. Sic et Syrus accepit. Solet demitti malus aut etiam in repentino periculo abscindi, ne ventus ea parte navem urgeat. Arborem deiicere dixit Papinianus L. Cum arbor. D. ad legem Rhodiam.*

Οὕτως ἐφέροντο, sic ferebantur] *Nempe sine malo. Similis usus voculae οὕτως, Ioh. 4: 6.*

18. Σφοδρῶς δὲ χειμαζόμενων ἡμῶν, valde autem nobis tempestate iactatis] *Χειμάζεσθαι est, ut modo diximus, tempestate iactari.*

Τῇ ἐξῆς ἐκβολὴν ἐποιούντο, sequenti die iactum fecerunt] *Iactum fecere, nautae scilicet. Ἐκβολή, iactus in Glossario; et sic sumitur Ionae I. 5. Vox utraque propria huic rei. Vide titulum Digestorum ad legem Rhodiam de iactu. Iactum facere Harmenopolus vertit ἐβάλλειν, ἀποβάλλειν, ῥίπτειν. Fit id levandae navis gratia, ut loquitur lex prima dicto titulo. Solet autem hic ordo servari, quem et in hac historia habemus. Primum iaciuntur merces, ut hoc loco; deinde armamenta, ut statim sequitur; postremo et cibaria, ut infra 38.*

19. *Αὐτόχειρες τὴν σκευὴν τοῦ πλοίου ἐξέβαμεν*, nostris manibus armamenta navis proiecimus] *Ἐξέβααν* habet Manuscriptus ille, nec aliter Latinus legit. *Ἡ σκευὴ* est id quo res quaeque instruitur. Bene hoc loco Latinus vertit *armamenta*. In Glossario *armamenta*, ἄρματα. Utuntur hac voce eo sensu non Poetae tantum, sed et Historici, ut ecce Tacitus Historiarum V, *Armamenta Liburnicis solita*. Iulianus Iurisconsultus L. Navis. D. de lege Rhodia.

20. *Μῆτε δὲ ἥλιον, μήτε ἄστρον ἐπιφαυόντων ἐπὶ πλείονας ἡμέρας*, neque sole autem, neque sideribus apparentibus per plures dies] Solennis descripto graviorum tempestatum: sic apud Virgilium:

— *Ponto nox incubat atra.*

Apud Lucanum:

*Non coeli nox illa fuit; latet obsitus aër
Infernae pallore domus; nimbisque gravatus
Deprimitur, fluctusque in nubibus accipit imbrem:
Lux etiam metuenda perit, nec fulgura currum
Clara, sed obsecrum nimbosus dissilit aër.*

Apud Statium:

— *Inde horror aquis, et raptus ab omni
Sole dies miscet tenebras.*

De verbo *ἐπιφαύειν* vide quae diximus ad Matth. 28: 1.

Χειμῶνός τε οὐκ ὀλίγου ἐπικειμένου, et tempestate non exigua incumbente] *Χειμῶν* interdum *hiems*, interdum *tempestas*, ut hic et Matth. 16: 3. Id imitantes Latini Poetae *hiemis* vocem ponunt pro *tempestate*. *Ἐπικεῖσθαι* hic est *incumbere*, *incubare*, quomodo ex Virgilio iam habuimus:

— *Ponto nox incubat atra.*

Et alibi:

— *Venti velus agmine facto,
Qua data porta ruunt et terras turbine versant,
Incubare mari.*

Quintilianus lib. V: *Cum magna vis venti in mare incubuit.*

Λοιπὸν περιηρεῖτο πᾶσα ἔλπις τοῦ σωθῆναι ἡμᾶς, iam ablata erat spes omnis salutis nostrae] Dictum hoc κατὰ φάσιν, secundum id quod videbatur, qualia multa et in

1 communi et in sacro sermone. In Syriaco, *abscis-*
2 *z spes.*

21. Πολλῆς δὲ ἀστίας ὑπαρχούσης, et cum multa *ieli-*
atio fuisset] Non quod alimenta deessent, ut mox vide-
imus, sed quod ingens illa iactatio omnem adimat ap-
petitum ac contra cibi fastidium pariat.

Πειθαρχήσαντάς μοι, *obedientes mihi*] *Mihi*, nempe nihil
iac in re non divinitus dicenti.

Μὴ ἀνάγεσθαι ἀπὸ τῆς Κρήτης] *Non solvere a Creta.*
Vide supra 2, 4, 12.

Κερδῆσαι τε τὴν ὕβριν ταύτην καὶ τὴν ζημίαν, *lucrifac-*
ere iniuriam hanc et iacturam] Locutio bene Graeca.
Nam simili modo loquuntur Epigrammatici Graeci et Lu-
cianus. Latinus quoque interpret erudite transtulit *lucrif-*
acere. Sic *quam ille iniuriam lucrifecit*, Plin. VII. 39.
Sic *lucracionem malorum* dixit Tertullianus. Tale et
illud, *Lucri fac censoriam notam*. Causa loquendi inde,
quod *lucrum facere* videtur, et qui damnum evitat;
auctore Aristotele. De vocibus ὕβριως et ζημίας vide
supra 10.

22. Ἀποβολὴ γὰρ ψυχῆς οὐδεμίᾳς ἔσαι ἐξ ὑμῶν, *amissio*
enim nullius animae erit ex vobis] Nempe, *si me au-*
diatis. Quae conditio ex superiori oratione satis intelli-
gitur. Tales passim in Sacra Scriptura sunt locutiones
quae tacitam in se conditionem habent ex antecedentibus
et consequentibus aut ex ipsa rei natura intelligi facilem.
1 Sam. 2: 30, 13: 13, 14.

Πλὴν τοῦ πλοίου, *praeterquam navis*] Particula excep-
tiva loco adversativae, ut Luc. 23: 28, Ioh. 8: 10, in
Graeco 1 Cor. 11: 11, Phil. 1: 8, 3: 16, 4: 12, Apoc.
2: 24.

23. Τοῦ Θεοῦ οὗ εἰμι, ᾧ καὶ λατρεύω, *Dei cuius sum*
ego, et cui servio] Multo rectius hoc de se Paulus potuit
dicere quam in simili periculo Ionas 1: 9. Et propterea
Ionae comites eo servati sunt eiecto; Pauli comites per
eum retentum.

24. Καίσαρι σε δεῖ παραστῆναι, *ad Caesarem te oportet*
stare] Δεῖ sume ut supra 23: 11; παραστῆναι autem hic iudi-
ciale est, *stare*, Rom. 14: 10, pro quo supra ἐξῶς εἰμι 25: 13.
Activum παραστῆσαι [*sistere*] supra 23: 33. Horatius:

— *Dispercam si*

Aut valeo stare aut novi civilia iura.

Ubi Scholiastes, *Si habeo vires ut stam in iudicio.*

*Κεχάρισαι σοι ὁ Θεὸς πάντας τοὺς πλέοντας μετὰ σου, den-
dit tibi Deus omnes qui navigant tecum]* Sensu con-
trario hic habemus *χαρίζεσθαι* ei qui his supra 25: 11, 16,
ibi *in perniciem tradere*, hic *in vita servare*. Tibi dat,
id est, tui causa eos servat. Unus interdum navem perdit;
unus interdum navem servat. Idem contingit in Republica.

25. *Εὐθυμεῖτε, bono animo estote]* Ut supra 22. Hoc
est quod alibi dicitur *θαροῦν*, ut supra 23: 11.

*Πιστέω γὰρ τῷ Θεῷ ὅτι οὕτως ἔσαι, credo enim Deo ita
fore]* Fidem Deus etiam ad consequenda huius vitae be-
neficia saepe requirit, ut ostendat eam multo magis ad
consequendam aeternam esse necessariam.

Εἰς νῆσον δέ τινα, in insulam autem quandam] Noa
νησίον [insulam parvam] qualis Claude, sed iustam in-
sulam, qualis Melite.

Αἰ ἡμᾶς ἐκπεσεῖν, oportet nos incidere] Αἰὲτ rursum ut
modo 24, *ἐκπεσεῖν* ut supra 17.

27. *Διαφερομένων ἡμῶν]* Διαφέρεσθαι pro huc et illuc
ferri usurpavit et Plutarchus.

Ἐν τῷ Ἀδρία] Quod notarunt hic viri eruditi ex Str-
bone, Ovidio, Statio et Ptolemaeo, *Adriam* coepisse
dici pro toto Ionio, verum est. Itaque Procopius mare
a Methone ad Siciliam, et alibi a Cephalenia ad Cala-
briam, *Adriam* vocat; et alio loco partem *Adriae* facit
sinum; et diserte Vandalicorum primo tam Gaulon quam
Meliten in *Adria* locat.

Προσάγειν τιὰ ἀντοῖς χώραν] Accedens sibi terram ali-
quam. Ita solent nautae loqui. Tale illud apud Vir-
gilium III Aeneidos;

Provehimur portu: terraeque urbesque recedunt.

28. *Βολιξαντες, submittentes bolidem]* Βολίς quae κατα-
πειρατηρία Herodota Enterpe, funis cum plumbo, qua
deiecto nautas maris altitudinem explorant, quod βολίς
dicitur, *Catapiraten* dixit Lucillius illis versibus qui
corrupti apud Isidorum XIX. 14:

Hinc Catapiraten puer eodem deferat, unctum

Plumbi paucillum raudus linique metaxam.

Ubi

Ubi vocem nauticam non omnibus notam exposuit verbis popularibus.

Εὗρον ὀργυιάς εἴκοσι, *invenerunt passus viginti*] Ὀργυιά est quantum patent passae manus; unde passui nomen. Hac mensura uti nautae solent.

Εὗρον ὀργυιάς δεκαπέντε, *invenerunt passus quindecim*] Id signum erat propius accedere terram. Omnia haec navalía accurate et nitide describit Lucas.

29. Εἰς τραχεῖς τόπους, *in aspera loca*] *Aspera loca* vocat saxosa, ut hic recte explicat Syrus, qualia multa esse circa insulas solent: χοιράδας dicunt alii.

Ἐκ πρύμνης ἔβησαν τέσσαρας ἀγκύρας, *de puppi mittentes anchoras quatuor*] Sic Virgilius:

Anchora de prora iacitur —

Pluribus autem opus anchoris, ubi saevit mare.

Ἡχοντο ἡμέραν γενέσθαι, *optabant diem fieri*] Ut facilius despicere possent ubi essent locorum.

30. Χαλασάντων τὴν σκάφην εἰς τὴν θάλασσαν, *cum misissent scapham in mare*] Nimirum ut in eam delapsi derelicta navi saluti suae consulerent. Cicero II de Inventionē: *Postea aliquanto ipsos quoque tempestas vehementius iactare coepit, usque adeo ut dominas navis, cum idem gubernator esset, in scapham confugeret.*

Προφάσει ὡς ἐκ πλώρας μελλόντων ἀγκύρας ἐκτείνειν] *Hoo utebantur praetextu, velle se scapha uti, ut anchoras longius a prora figerent fune eousque prolato.* Nota locutionem προφάσει μελλόντων ἐκτείνειν ἀγκύρας, *specie longius tensurorum anchoras.*

31. Τῷ ἑκατοντάρχῃ, *Centurioni*] De quo supra 1.

Ἐάν μὴ οὗτοι, *nisi hi*] Dixit hoc nautas digito monstrans.

Τμεῖς σωθῆναι οὐ δύνασθε, *vos salvi fieri non potestis*] Quomodo hoc non pugnet cum iis quae dicta supra 22, vide illo loco.

32. Ἀπέκοψαν τὰ σχοινία τῆς σκάφης καὶ εἶσαν αὐτὴν ἐκπτεοῦν] *Abscissis funibus sive scapham auferri.* Ἐκπίπτειν hic dicitur respectu navis: supra bis respectu maris. Sic ἐκπίπτειν τῆς ἀγορᾶς [*e foro elabi*], ἐκπίπτειν τῆς πόλεως [*excidere civitate*] apud Plutarchum.

33. Ἄσπει διατελεῖτε, *ieiuni permanetis*] Sic dictum quomodo 1 Macc. 3: 17, Ἐκλειύμεθα ἀσπεύοντες σήμερον

[*Huius diei inedia confecti sumus*]. Id ita intelligendum, quod vix quicquam alimenti cepissent plerique, recte notatum aliis.

34. Παρακαλῶ ὑμᾶς προσλαβεῖν τροφῆς, *moneo vos ut cibum sumatis*] Nempe ut firmiores essent ad perferendos labores quibus erat opus. Vide 1 Sam. 14: 28, 29.

Οὐδενὸς γὰρ ὑμῶν θρήξ ἐκ τῆς κεφαλῆς πεσεῖται, *quia nullius vestrum capillus de capite peribit*] Proverbialis locutio, sicut Latine dici posset, *Ne hilum quidem vobis nocebitur*. Vide Luc. 21: 18. Intellige hoc rursus sub conditione, *si consilia mea sequamini*.

35. Εὐχαρίσῃτε τῷ Θεῷ, *gratias agit Deo*] Vide Matth. 15: 36, Marc. 8: 6, Ioh. 6: 11.

Ἐνώπιον πάντων, *in conspectu omnium*] Exemplum dans quod imitarentur.

Καὶ κλάσας, *et cum fregisset*] ut Matth. 14: 19, 15: 36, Marc. 8: 6, 19, Luc. 24: 30.

Ἡρξαστο ἐσθίειν] Id est, *edit*, ut supra 1: 1.

36. Εὐθυμοὶ δὲ γενομένοι πάντες, *animo autem facti omnes magis bono*] Ex ista tam seria Pauli, viri non levis, asseveratione.

37. Αἱ πᾶσαι ψυχαί, *universae animae*] *Personae*, ut supra 2: 41, et hoc capite 10, 22.

38. Κορεσθέντες δὲ τροφῆς, *et satiati cibo*] Id est, *Postquam exempta fames opulis*, — ut Virgilius loquitur.

Ἐκούφιζον τὸ πλοῖον] *Levarunt navem*, ut loquuntur Paulus Iurisconsultus et Callistratus.

Ἐμβαλλόμενοι τὸν σῆτον] *Iactando ciberia*. Nam et hoc fieri solet. Vide L. si laborante. § cum in eadem. D. ad L. Rhodiam. Hic tertius fuit iactus, ut modo observavimus.

39. Τὴν γῆν οὐκ ἐπεγίνωσκον, *terram non agnoscebant*] Nesciebant terra esset continens, an insula, et quae.

Κόλπον δὲ τινα κατενόουν, *sinum vero quandam conspexere*] Id est, *conspexere*, ut supra 7: 31. Κόλπος Graece, Latine *sinus*, modo de terra, modo de mari dicitur, ut hic. Distinguitur enim a *littore*.

Ἐχοντα αἰγίαλον, *habentem littus*] Non frustra hoc additur. Sunt enim sinus quidam maris qui littus non habent, sed praeruptis rupibus cinguntur.

Ἐξ-

'Εξῶσαι τὸ πλοῖον] *Appellere*. Utitur sic Thucydides.

40. Καὶ τὰς ἀγκύρας περικλόντες] Id est, *anchors undique sublati*s. Id vero ideo dixit, quia plures erant, supra 29. Volebant vento uti, quod non poterant nisi sublati anchoris.

Εἶων εἰς τὴν θάλασσαν, *committebant se mari*] Est brevis locutio pro εἶων τὸ πλοῖον ἵνα εἰς τὴν θάλασσαν, *eiverunt navem ire in mare*, illud scilicet quod inter locum in quo defixa fuerat navis et littus intererat.

Ἄμα ἀνέντες τὰς ζευκτηρίας τῶν πηδαλίων, *simul laxantes iuncturas gubernaculorum*] In antiquis navibus bina erant gubernacula, suum cuique lateri, ut ostendimus in imaginibus Arateis. Cratinus Ὀδυσσεύσι· Ὡς δὲ μᾶλλον τοῖς πηδαλίοις ἢ ναὺς ἡμῶν πειθαρχῇ [*Ulyssibus: quo magis nostra navis gubernaculis obediat*]. Ea gubernacula vinculis quibusdam annectebantur navί, quas hic Graece Lucas ζευκτηρίας vocat, Latinus *iuncturas*, quomodo in Glossario ζεύξις, *iunctura*. Cum laxantur ea vincula, tunc gubernacula multum in aqua descendunt et pondere suo navem retinent, quominus a ventis evertatur.

Καὶ ἐπάραντες τὸν ἀρτεμόνα τῇ πνεύσῃ, *et levato artemone secundum aurae flatum*] *Artemonem* vocat hic Lucas ἀπὸ τοῦ ἀρτᾶσθαι [*a suspendendo*] velum illud prorae proximum, quod *dolona* Pollux vocat; et Livius duobus locis. *Artemo adiectamentum potius quam pars navis est*, ait Iavolenus L. Malum. D. de verborum signif. Eo uti solent nautae ubi metuunt ne vela maiora plus satis venti concipiant navemque nimis urgeant. Erat autem id hic eo magis necessarium quod arborem deiectam iam supra audivimus. Ad illud τῇ πνεύσῃ subintelligi putem αὐρᾶ vel πνοῇ; nec magis mirum dici πνοὴν πνεῖν, quam πλοῖον πλεῖν [*navigare navem*].

Κατέχον εἰς τὸν αἰγιαλὸν, *tendebant ad littus*] Κατέχειν pro *tendere* usurpant et Herodotus et Plutarchus.

41. Εἰς τόπον διθάλασσον, *in locum bimarem*] *Tas-niam* intelligit, quales multae solent esse non procul a littore, ita tamen ut inter eas et littus mare interluat.

Ἐπώκειλαν τὴν ναῦν, *impegerunt navem*] Bene Latinus, *impegit*. Sic Lucanus:

La-

— Laborque

Fortuhas, quod te nostris impagit arenis.

Καὶ ἡ μὲν πρῶρα ἐρείσασα, et prora quidem fixa] Cum haesisset in taenia.

Ἐμεινεν ἀσάλευτος] Mansit inconcussa. Ἐσάλευσεν αὐτοὺς ὡς κύμα θαλάσσης [Commovit illos quasi fluctus maris], Sir. 29: 24.

Ἡ δὲ πρύμνα ἐλύετο] Dissoluta est a fluctibus puppis, quia in terram subvehi non potuerat. Simile de Argo canit Lucanus:

Rapta puppe minor subducta est montibus Argo.

42. *Τῶν δὲ στρατιωτῶν βουλὴ ἐγένετο, militum autem consilium fuit] Βουλὴν dicit voluntatem, quod statim βούλημα. Sic et bello captos in simili periculo trucidatos saepe legimus.*

Μὴ τις ἐκπολυμβήσας, ne quis cum enatasset] Nempe e navi in littus non longe absitum.

43. *Βουλόμενος διασῶσαι τὸν Παῦλον, volens servare Paulum] Ut civem Romanum.*

Τοὺς δυναμένους κολυμβᾶν, qui possent natare] Ut nautas, et si qui alii nare didicerant.

Ἀπορρίψαντας πρώτους, emittere primos] Deiectis e navi in mare corporibus.

Ἐξίέναι] Exire e mari in littus.

44. *Οὗς μὲν ἐπὶ σανίδων, alios in tabulis] Cicero II Officiorum: Si tabulam de naufragio arripuerit. Et ad Atticum: Haec una me ex hoc naufragio tabula delectat.*

Ἐπὶ τιγὼν τῶν ἀπὸ τοῦ πλοίου, super ea quae de navi erant] Puta remis arreptis:

Ὁ δεύτερος πλοῦς ἐστὶ δῆπον λεγόμενος,

Ἄν γὰρ ἀποτύχη τις, ἐν κόπαισι πλεῖν.

[Secunda quae vocatur navigatio,

Est fracta nave, tabula arrepta evadere.]

CAPUT XXVIII.

Καὶ διασωθέντες] Cum evasisissent.

Ὅτι Μελίτη ἡ νῆσος καλεῖται, insulam Meliten vocari] Illa Melite quae non longe ab Africa.

2. *Οἱ δὲ βάρβαροι, Barbari vero]* Afri, qui mari potentes vicinas insulas tenuere.

Οὐ τὴν τυχοῦσαν φιλανθρωπίαν, non modicam humanitatem] De hac locatione vide supra 19: 11.

Ἀνάψαντες γὰρ πυράν, accedentes enim pyram] Ignorum struem.

Προσιλάβοιτο πάντας ἡμᾶς] DEN; hospitio exceptere [nos omnes]. Id enim sic verti solet; ut et ἵππ. et similia.

Διὰ τὸν ἕτον τὸν ἐφεσῶτα] Propter imbrem qui super- venerat. Post ingentes ventos solent imbres sequi.

Καὶ διὰ τὸ ψύχος, et propter frigus] Frigus et ex anni tempore aderat, et vento atque imbribus augebatur. Et non poterant non frigere qui per mare nataverant. Plautus:

Edepol, Neptune, es balneator frigidus:

Cum vestimentis postquam ab te abii, algeo.

3. *Συγρίψαντες δὲ τοῦ Παύλου φρύγανον πλήθος]* In Manuscripto, φρύγανον τι πλήθος; Cum virgulae quaedam collegisset, nempe quae in proximo patata iacebant. *Φρύγανον, fomes, in Glossario.* Fomes est quicquid ignem alit.

Ἐχίδνα ἐκ τῆς θερμῆς ἐκλθούσα, vipera e calore tum processisset] In Glossario, *θερμῆς, calor, fervor, aestus.* Utitur sic Thucydides in pestilentiae descriptione. Ignis calorem ut senserat vipera, effugere volebat. In Manuscripto est, ἀπὸ τῆς θερμῆς, quod clarius. Sic ἀπὸ τοῦ τοῦ, ἀπὸ τῆς θερμῆς [a veneno, a moerore], in causae significatu saepe apud Graecos.

4. *Τὸ θηρίον, bestiam]* Sic solent vocari bestiae, quae veneno nocent, in quibus excellunt viperae, unde *θηριακὴ ἀντίδοτος [theriaca antidotus].* nomen habet. Ambrosius in Hekaëmero, *Vipera nequissimum genus bestiae.* Inde

Vi-

Viperam inspirans animam —
apud Virgilium.

Πάντως φονεύς ἐστιν ὁ ἄνθρωπος, utique homicida est homo] Putabant convictum criminis, ob quod custodiae erat datus.

Ἡ δίκη ζῆν οὐκ εἶπεν, ultio non eivit eum vivere]
Δίκη hic Divina ultio, de qua illud vetus:

— Ὅρα γὰρ ἐν χρόνῳ

Δίκην ἅπαντ' ἀγούσαν εἰς φάος βροτοῖς.

[— Ius sed, ut video, Dei

In lucis oras cuncta fert mortalium.]

Et alia multa apud Stobaeum de rerum natura, titulo VII. Hesiodus:

— Δίκη δ' ὑπὲρ ὕβριος ἴσχει

Ἐς τέλος ἐξελαύσσει· παθὼν δέ τε νήπιος ἔγνω.

[— Malefactis est comes ultrix

Ignititia: hoc stultos docet experientia tandem.]

Ζῆν οὐκ εἶπεν. Sic in epigrammate Graeco Sarapis dicit homicidae:

Εἰ μὴ νῦν σε μεθ' ἡμᾶς θανεῖν, θάνατον μὲν ἄλλων

Νῦν ἔφυγες· σαυροῦ δ' ἴσθι φυλασσόμενος.

[Non est ista calus tanti, quod morte negatur

Defungi, crux est pene parata tibi.]

Β. Οἱ δὲ προσεδόκων αὐτὸν μέλλειν πίμπρασθαι, at illi expectabant eum arsum] Inflammati. Nicander describens laesum a vipera:

— Αἱ δὲ θαμνναί

Πομφόλυγες τῶς ἐν γει πυρὶ, φλόκταιναι ἄραιαι,

Οἷα πυρρμηγέτω πρὸς πλεῖστα· ὑπερθεῖν

[— Aet illi pustula multa,

Quales saepe solent ex igne existere bullae,

Erumpit, tanquam flammanti corpore toto.]

Deinde:

Πᾶν δ' ἐπὶ οἱ δομεῖα δέμας καταβόσκειται ἀτμ

Ὅξια πυρπολίουσα. —

[Illi corpus edit totum vis saeva venena

Aestu flammifero —.]

Ἡ καταπίπτειν ἄφρω νεκρὸν, aut subito casurum mortuum] Venenum enim viperae quibusdam in locis valde rapidum est.

Mq.

Μηδὲν ἄτακον] *Nihil incommodi*. Hoc sensu vox ἄτακον est in Graeca versione Iobi 4: 8, et apud Theophrastum IV. 15.

Μεταβαλλόμενοι] *Mutata sententia*, ut mos vulgi.

— *Sequitur fortunam, ut semper, et odit*

Damnatos. — — —

Ἐλεγον θεὸν αὐτὸν εἶναι, dicebant Deum eum esse] *Herculem puto ἀλεξικάκον* [*Alexicacum*], qui in Melite insula colebatur.

7. *Τῆρεχε χωρία τῷ πρώτῳ τῆς νήσου, ὀνόματι Πομπλίου, erant praeidia Principis insulas, nomine Publii*] Romani divites in provinciis fundos habebant, maxime in Africa. Forte hic libertus fuerit Augusti. Nam et Syrus ille Mimus, itidem libertus, dictus *Publius* sive alio nomine. Est autem *πρῶτος Μελιταίων* [*Melitensium Princeps*] nomen Magistratus. Apparet id ex inscriptione in Insula Melite reperta, *A. K. ΚΙΟΣ. ΚΤΡ. ΠΡΟΤΑΗΝΖ. ΠΙΠΙΕΤΣ. ΡΩΜ. ΠΡΩΤΟΣ. ΜΕΛΙΤΑΙΩΝ. ΚΑΙ. ΠΑΤΡΩΝ. ΑΡΞΑΣ. ΚΑΙ. ΑΜΦΙΠΟΛΕΤΣΑΣ. ΘΕΩ. ΑΤΤΟΥΣΤΩ* [L. C. CIVS. DOM. PRUDENS. EQUES. ROM. PRINCEPS. MELITENS(UM, ET. PATRARUM. GUBERNATOR. ET MINISTER. DIVI. AUGUSTI.)]

Ὁς ἀναδεχόμενος ἡμᾶς, qui nos suscipiens] Nempe iussus transire ex diversorio publico in suam domum.

Φιλοφρόνως ἐξέτισεν, benigne excepit] *ἰαμ τὴν τεταγμένον εἰς ζωὴν αἰώνιον* [*paratus, ad vitam aeternam*], et umbras quasdam habens virtutum Christianarum. Vide Matth. 25: 35.

8. *Πυρετοῖς καὶ δυσεντερίᾳ, febribus et torminibus*] *Ἀναγκαῖαν τὸρμιναν* vertit Celsus IV. 15. Is morbus, si duret, plerumque et febres adfert.

Συμπεχόμενον, vinetum] Matth. 4: 24. Luc. 4: 38. Utitur hanc locutione et Galenus. Recte. Nam *συνέχμα* est vinetum. Et morbi vineula quaedam; Luc. 13: 16.

Κατακλίσθαι, cubare] *Cubat, id est, aegrotat*, Scholiastes ad illud Horatii,

— *Cubat hic in valle Quirini*.

Καὶ προσευξάμενος ἐπιθεὶς τὰς χεῖρας αὐτῷ, et cum orasset et imposuisset ei manus] Vide Matth. 9: 18, 19: 13, Marc. 6: 5; 7: 32, 16: 18, Luc. 4: 40, 13: 13.

9. Ἐχόντες ἀσθενείας, qui laborabant infirmitatibus] Ut Luc. 13: 11, 12, Ioh. 5: 5, 11: 4.

10. Ἀναγομένοις ἐπέθεντο τὰ πρὸς τὴν χρεῖαν, navigantibus largiti sunt quae opus erant] Permiscuit locutiones de navigantibus et de navi, ut fieri solet. Nam ἀναγομένοις ad navigantes, ἐπέθεντο ad navim pertinet. Τὰ πρὸς τὴν χρεῖαν, ea quae erant opus, cibaria scilicet. In Manuscripto τὰ πρὸς τὰς χρεῖας pluraliter, ut supra 20: 34.

11. Παρατεχνημαίνοντι ἐν τῇ νύκτι] Quod in Melite tempestatem vitaverat, ut supra 27: 12, nam hyems nondum exierat.

Ἀλεξάνδριον], Vide quae dicta supra 27: 6.

Παράσημον Διοσκουρίοις, cui erat insigne Castorum] Aliud est παράσημον, aliud tutela. Tutela in puppi, ut Minerva in Argo: παράσημον sive insigne in prora. Sic in navi qua vectus Ovidius, tutela erat Minerva, insigne Cassis, et inde nomen, quomodo Pistrix, Centaurus. Eradite Latinus vertit, Cui erat insigne Castorum. Sic Plinius X. 43, Supra Castorum aedem. Tertullianus, Phantasmata Castorum Arnobius libro II, Tyndaridas Castores. Libro IV, Tria genera Castorum. Minatius: Ut et cum equis Castores viderentur. Et Cyprianus de Idolorum vanitate: Castores alternis moriuntur.

12. Καὶ κατασχέοντες εἰς Συρακούδας, et cum venissent Syracusam] Nempe ad exponendas merces quasdam Alexandrini navigii.

13. Εἰς Πήγιον] Πήγιον scribunt Graeci, et populum Πηγύον, adduntque omnes originem esse nominis, quod ibi ab Italiae latere abscissa esset Sicilia. Regium vero, Latino nomine, oppidum est Galliae Cisalpiniae.

Δευτερεῖοι, secunda die] Locutio bene Graeca, qua et Herodotus et Xenophon utuntur. Tribuitur personae quod est rei. Tale illud, Scors solitus Scocrates dicitur peritaci statu perditus et pernos, apud Gellium II. 1.

Εἰς Ποριόλους] Puteolos enim appellere solebant naves Alexandrinae: docet et nos Seneca Epistola LXXVII et decretum in Gruteni inscriptionibus. Statim:

— Modo nam trans aequora terris

Prima Dicarcheis Pharium gravis intulit annum.

Pu.

Puteolis enim vetus nomen *Δικαιάρχεια*, unde Poetae faciunt *Dicarcheam*.

14. *Ὁν εὐρόντες ἀδελφοὺς, ὅθι inventis fratribus*] Ergo non Romae tantum, sed et Puteolis iam erant Christiani.

Παραλήθημεν] *Regati sumus*. Sic hoc verbum et supra sumitur 16: 15, 21: 12, 25: 3.

Ἐπ' αὐτοῖς ἐπιμείναι, manere apud eos] Manuscriptus *παρ' αὐτοῖς*.

Εἰς τὴν Ῥώμην ἤλθομεν] *Romam ibamus*. Ita hic bene accepit Syrus. Iudaei Hellenistae καὶ modo per *πορεύεσθαι* [*ire*], modo per *ἐρχέσθαι* [*venire*] vertunt promiscue.

15. *Ἄρχετ' Ἀππίου Φόρον καὶ Τριῶν Ταβερῶν*] Id est, alii obviam venerunt ad Forum Appii, alii ad Tres Tabernae: illi prius, hi serius. Nam Tres Tabernae propiores Romae, ut apertum sit ex tabulis et epistola Ciceronis ad Atticum II. 11. Multa tum loca in Romano Imperio habebant nomen alia *fori*, alia *tabernae*: *fori*, ab omnium rerum mercatu, *tabernae*, quod ibi vinum et esculenta venum proposita essent.

16. *Ὅτε δὲ ἤλθομεν εἰς Ῥώμην, cum autem venissemus Romam*] Manuscriptus *εἰσῆλθομεν* [*introivissemus*]: quod planius.

Τῷ στρατοπεδάρχῃ] *Burro*. Recte enim viri docti interpretantur *Praefectum Praetorio*. Nam a Tiberii temporibus Praetorianus miles in castris habitus, teste Tacito Annalium IV. Et sub huius cura fuisse reorum custodias multis eiusdem Taciti locis evincitur.

Σὺν τῷ φυλάσσοντι αὐτὸν στρατιῷ, cum milite ipsum custodiente] Ex more Romano. Scholiastes Iuvenalis *castrensem carcerem* dici ait, quando captivi traduntur catenati. Sed intellige ita, ut eadem catena et militem constringeret. Iosephus XVIII de Agrippa postea Rege: *Εὐρίσμετο δ' αὐτῷ παρὰ τοῦ Μάρκωνος στρατιωτῶν τε, μετρίων ἀνδρῶν, οἱ παραφυλάξιαν αὐτὸν ἐν φρουρίσιν, καὶ ἐνατοντάρχον ἐφεσηρομένου τε ἐκείνοις καὶ συνδέτου ἰσομένου, λουτρά τε καθ' ἡμέραν συγχωρεῖσθαι καὶ ἀπελευθέρων καὶ φίλων εἰσόδους, τὴν τε ἄλλην ῥασώρην ἢ τῷ σώματι γένοιτ' ἂν*

V.

R

[Apud

[*Apud Macronem tamen et milites, commodos sane viros, qui eum asservaturi erant, tum et apud Centurionem hisce praefuturum, illi copulandum, obtinuit, ut et quotidie lavacris uteretur, et pateret ad eum liberia atque amicis aditus, quorum sublevaretur officii*]. Seneca huc respexit de Tranquilitate l. 10: *Eadem custodia universos circumdedit, alligatique sunt etiam qui alligaverunt, nisi tu forte leviozem in sinistra catenam putas*. Et Ep. V: *Quemadmodum eadem catena et cotodiam et militem copulat, sic ista quae tam dissimilia sunt, pariter incedunt*. Sic de Manio Aquilio Aethenaeus: *Σύνδετον ἔχων ἀλώσει μακρὰ Βασάνην πενταήτην, πειζὸς ἐπὶ ἑπτάως ἔλκεται* [*Bastarnae, quinque cubitorum homini, longa catena copulatus, pedes ipse ab equis trahitur*]. Haec est catena cuius mox meminit eam monstrans Paulus 20 et Eph. 6: 20. Cum catena longa fuerit, quae et militem et Paulum tenebat, facile iam intelligimus, quomodo Paulus, quanquam vinctus, huc illuc ambulare potnerit. Hoc est, quod *δεσφῶν* [vinculorum] nomine Paulus intelligit, Col. 4: 18, Phil. 1: 7, 13, 14, 2 Tim. 2: 9, Philem. 10, 13.

Μένειν καθ' ἑαυτὸν, manere sibi met] Sine aliis. Ita vertitur *עצמו* Gen. 30: 41, 43: 32, Zach. 12: 12, 13: 14, quod alibi vertitur *καταμόνας* [seorsim].

17. *Τῶν Ἰουδαίων πρώτους, primos Iudaeorum]* Eminentiores. Neque enim Synagogam Romae videntur habuisse Iudaei eo tempore.

Οὐδὲν ἐναντίον ποιήσας τῷ λαῷ ἢ τοῖς ἔθνεσι, nihil adversus plebem faciens aut morem] Supra 25: 8, 10.

Ἐξ Ἱεροσολύμων, Hierosolymis] *Adventus* scilicet. Similis ἑλλειψις [defectus] supra 7: 9.

Παρεδόθην, traditus sum] Ut ante Christus. Supra 21: 11, ubi dicta vide. Traditus autem est Romanis, cum a Iudaeis apud Felicem accusatus est.

18. *Ἀνακρίναντές με, cum interrogationem de me habuissent]* Praevio quodam examine. Vide supra 25: 26.

Ἐβούλοντο ἀπολύσαι] Voluerunt me dimittere, nemp̄ nisi appellassem. Similis locutio Matth. 26: 39, ubi de ea diximus.

Δι

Διὰ τὸ μηδεμίαν αἰτίαν θανάτου ὑπάρχειν ἐν ἐμοί, eo quod nulla esset causa mortis in me] Supra 25: 25, 26: 31. Sic servus non minus quam Dominus ab incredulis testimonium retulit suae innocentiae.

19. Ἀντιλεγόντων δὲ τῶν Ἰουδαίων, contradicentibus autem Iudaeis] Cum illi hoc agerent, ut me ad Synedrii cognitionem traherent, videreturque Festus illis velle gratificari.

Ἦγαγνάσθην ἐπιναλίεσθαι Καίσαρα, coactus sum appellare Caesarem] Nempe ne hoc fieret.

Οὐχ ὡς τοῦ ἔθνους μου ἔχων τι κατηγορεῖσθαι, non quasi aliquid habeam de quo Gentem meam accusem] Accusor, non accuso: nec contra totam gentem ulla lis mihi est.

20. Παρενόησα ὑμᾶς ἰδεῖν] Vocavi ut vos viderem.

Καὶ προσλαλήσας] Loqui ut cum amicis.

Ἔσκειν γὰρ τῆς ἐλπίδος τοῦ Ἰσραὴλ, propter spem enim Israelis] Propter fidem de resurrectione. Ut supra 23: 6, 24: 15, 26: 6, 7.

Τὴν ἄλυσιν ταύτην περικύμαι, catena hac circumdatus sum] Vide supra 16.

21. Οὔτε γράμματα περὶ σου ἐδεξάμεθα, neque literas accepimus de te] Nempe quae de te nominatim agerent et nos monerent, ut tibi adversaremur.

Οὔτε παραγενομένοις τις τῶν ἀδελφῶν, neque adveniens aliquis fratrum] Aliquis de gente nostra. Iudaei enim alii alios fratres vocabant. Vide supra, 7: 2, 37, 13: 26, 38, 23: 1, 5, 6.

22. Περὶ μὲν γὰρ τῆς αἰρέσεως ταύτης, nam de secta hac] Nazaraeorum, supra 25: 5, cuius scilicet sectae te esse profiteris.

Γνωσόντες ἡμῖν ὅτι πανταχοῦ ἀντιλέγεται, notum est nobis ubique ei contradici] Nimirum propter literas istas scriptas a Synedrio paulo post Christi abitum ex terris, de quibus diximus ad Matth. 27: 63. Aiunt Iudaei earum litterarum exemplum asservari apud Synagogam vetustissimam quae est Borbetomagi Vangionum.

23. Ταξάμενοι δὲ αὐτῷ ἡμέραν] Condicta die.

Ἦσαν πρὸς αὐτὸν εἰς τὴν ξενίαν, venerunt ad eum in

hospitium] *Domum in qua divertebat*, Utitur sic voce *ξενίας* et *Iosephus*.

Ἐξετίθετο διαμαρτυρόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, *exponerebat testificans regnum Dei*] *Exponerebat futurum Dei regnum*, adhibitis probationibus, tum ex sacris literis, tum ex iis quae in Domino Iesu erant conspecta. Ita *διαμαρτυρούμενος* habuimus supra 10: 42 et alibi. Pro *διαμαρτυρόμενος* in Manuscripto est *παραιθέμενος* [*insinuans*], quomodo supra 17: 3.

Πείθων τε αὐτοὺς, *suadensque eis*] *Πείθειν* hic de conatu sumitur, ut supra 19: 8. In Glossario, *Suadeo παραινῶ, πείθω, συμβουλεύω*.

Τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ, ἀπὸ τε τοῦ νόμου Μωσέως καὶ τῶν προφητῶν, *de Iesu ex lege Moysi et Prophetis*] *Ostendebat enim omnes res Iesu praedictas aut praefiguratas a Mose et Prophetis*, Luc. 24: 27, supra 3: 18, 24, 13: 27, 15: 15, 22: 14, 26: 32.

24. *Οἱ μὲν ἐπίθοντο τοῖς λεγομένοις*, *ei δὲ ἠπίκουον*, *quidam credebant iis quae dicebantur, quidam non credebant*] Ut plerumque evenit, ut supra 14: 4, 17: 34, 19: 9.

25. *Ἀπελόνοντο*, *discedebant*] *Ἀπολύεσθαι* pro *discedere* est locutio Polybiana. Invenitur et Exod. 33: 11.

Ῥῆμα ἓν] Id est, *absentibus hoc unum dixit*.

27. *Ἐπαχύνθη γὰρ*, *incrassatum est enim*] Sequitur Lucas LXX Interpretes Esaiæ 6: 10, ut solet: tantum post τοῖς ὀφθαλμοῖς [oculos] addidit αὐτῶν [suos]. De sensu vide quae dicta ad Matth. 13: 15. Quantum vero induraverint Iudaei post reiectum Evangelium vide ad Rom. 2.

28. *Ὅτι τοῖς ἔθνεσιν ἀπεσάλη τὸ σωτήριον τοῦ Θεοῦ*, *Gentibus missam esse salutem divinam*] In Manuscripto, *τοῦτο τὸ σωτήριον*. *Σωτήριον* substantive, est Hellenistica vox ut Esai. 12: 5, 26: 1, 33: 20, 38: 11, 60: 6, 18, 61: 10, 62: 1, 63: 1, 1 Sam. 2: 1, 1 Par. 16: 23, in Psalmis saepissime. Refertur interdum ad personam, ut Luc. 2: 30, modo ad rem, ut hic ad sermonem Evangelii. Potuerat Deus ad Gentes eum sermonem mittere, etiamsi nihil peccassent Iudaei; sed omnem illis quare-

lam

lam praecidit, cum id non fecit, nisi postquam Iudaei plurimi id beneficium sibi oblatum contempserant. Vide supra 13: 46, 18: 6.

Αὐτοὶ καὶ ἀκούοντες] *Ipsi non audient tantum, sed et obediunt.* Nam *ἀκούειν* obediendi sensu hic ponitur, ut saepissime *ᾠδῶ* apud Hebraeos, quod modo per *ἀκούειν*, modo per *ἐπακούειν* [*obedire*] vertitur. Sic *ἀκούειν* habemus cum accusativo Matth. 11: 4, alibi cum genitivo, ut Matth. 18: 15, 16, Luc. 6: 47, 1 Petr. 4: 6. Quod expertus erat Paulus in multis Asiae et Europae urbibus, ut apud Gentes sermonis felicius esset seges, idem et nunc futurum prospiciebat.

29. *Πολλὴν ἔχοντες ἐν ἑαυτοῖς ζήτησιν*, *multum habentes inter se disputationem*] *Ἐν ἑαυτοῖς*, *inter se.* *Ζήτησιν*, id est, *disputationem*, alio defendente quod alius accusabat. *Ζήτησις* sic sumitur 1 Tim. 1: 4, 6: 4, 2 Tim. 2: 23, Tit. 3: 9, quod *σὺζήτησις* Act. 15, 2, 7. Sed comma hoc totum, sicut non fuit in codicibus Graecis, quibus usi sunt Syrus et Arabs, ita nec in vetere illo Manuscripto comparet.

Διετίαν ὅλην, *per biennium totum*] Hanc vocem habuimus et supra 24: 27, et *τριτίαν* [*per triennium*] supra 20: 31. Utuntur et alii.

Ἐν ἰδίᾳ μαθώματι, *in suo conducto*] *Suum* dicitur ratione usus. *Conducti* vox in hoc sensu est in L. I. § Si filius familias, et § Habitare. D. de his qui effuderint. Sic in lege Cornelia verbum *domus suae* Ulpianus extendit ad conductum. L. lex Cornelia. D. de Iniuriis. Quod sequuntur Institutiones, titulo de Iniuriis. § sed et lex. Sic et hospitium *domus alicuius* dicitur L. I. § 2. D. de agnoscendis liberis. Et *domus sua* est omne domicilium L. Nec in ea. D. ad legem Iuliam de adulteriis, § Ius,

30. *Καὶ ἀπεδέχετο πάντας τοὺς εἰσπορευομένους πρὸς αὐτὸν*, *et recipiebat omnes qui ingrediebantur ad eum*] Neminem excludebat, Dei exemplo.

31. *Κηρύσσω τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ*, *annuntians Regnum Dei*] *Regnum illud*, quod adveniet fine saeculorum,

Καὶ

*Καὶ διδάσκων τὰ περὶ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, et de
 cense quas sunt de Domino Iesu Christo] Ut supra 2:
 τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ. Miracula eius et Praecepta et Mortem
 et Resurrectionem et Missionem Spiritus Sancti: per quos
 certi fiebant homines de Regno illo coelesti.*

Μετὰ πάσης παύσεως] Animo intrepido.

*Ἀπολύτως] In Glossario, ἀπολύτως, improposito. Ex
 nit hoc primo Neronis quinquennio, intra quod Prin-
 ceps egit probabilem.*

